

İsmâil Hâmi Dânişmend

İ Z A H L I

İSLÂM ZARİMİ

KRONOLOJİSİ

Cilt : 1

Fasikül : 1

Kırtım - 3309

250 ₺

BÂB-İ ÂLİ YAYINEVİ

İSMÂİL HÂMÎ DÂNİŞMEND

ÎZAHLI

İSLÂM TÂRÎHİ

KRONOLOJİSİ

BİRİNCİ CİLT

Bâb-ı-âlî Yayınevi

1960

TAKDİM

(İZAHLI İSLÂM TÂRİHİ KRONOLOJİSİ)
nî neşriyat programında başına almakla
«Bâb-âli yayınevi» memleket kütürüne
hizmet etmek için nâdide bir fırsat'a kavuş-
tuğuna kanidir.

Bühassa İSLÂMİYYÂT sâhasında
ya ciddi ve ilmi eser fıkdanı veya aşırı dere-
cede sübjektiflikle mâlûl eserler enflasyonu
arasında yalpavuran neşriyat â'emimiz, bu
eserle, OBJEKTİF, ETRAFIL, Şark ve Garp
kaynaklarının beraber incelenmesi dolayısıy-
la MUKAYESELİ ve bir kelime ile İLMİ bir
kaynak . esere sâhib olacaktır.

Bu hükmün bir ilmi, bir de fi'li delili var.
dır. İlmî delil eserde tâkib edilen usuldür. Bu
usul «TEVSİK» usulüdür. TEVSİK usulü-
nü Türkiye'de ilk defa ve muvaffakiyetle
kullanan müellif, okuyucuyu hakikatle baş-
başa bırakabilmek için onun önüne lehte ve
aleyhte bütün vesikaları ve tarih ilmini, tâ.
bir câizse, sermektedir. Böylece eserde yüz-
lerce vâkıa hakkında yüzlerce târihçi ve
eser konuşmakta, hakikate her cepheden
ışık tutulmaya çalışılmaktadır.

Fi'li delil ise müellifin mevcudu kalma-
yan ve yeni baskıları hazırlanan eserleridir.
(İZAHLI OSMANLI TÂRİHİ KRONOLO-
JİSİ) gibi.

Şu elinizde tuttuğunuz eserin Garp kay-
naklarından çok üstün bir tarafı var. Bu e-
ser, mensub olmadıkları dinin târihine kar-
şı bir çok Garp müellifinin gösteremediği
objektifliği onların İslâmiyyât sâhasındaki
gayri-ilmî iddialarına karşı göstermiş, mü.
nâkaşasını ve muhâkemesini yapmıştır.
Kronolojik tevsik metodu ile Şark kaynak-
ları arasında da mümtâz bir yer işgal ede-
cek olan bu eseri, ilmi ibâdet gibi takdis e-
den, üstelik Âlime yanıldığı içtihatında bi-
le mükâfat va'deden İSLÂM DİNİNİN(ilim
hürriyeti anlayışı ile dünyâ fikir âlemine ve
okuyucularımıza takdim ederken duyduğu
muz zevk sonsuzdur.

Bâb-âli Yayınevi

ÎZAHLI İSLÂM TÂRÎHİ KRONOLOJİSİ

Tâkîb Ettiğimiz Usûl Hakkında İzâhât

1947 - 1955 târihlerinde intişâr eden ve mevcûdu kalmadığı için yeniden basılmakta olan dört ciltlik «İzahlı Osmanlı târihi kronolojisi» isimindeki eserimizin birinci cildinin mukaddimesinde söylediğimiz gibi, notlarını hazırlamış olduğumuz Kronolojîler külliyyâtı Osmanlı târihinden başka İslâm, Türk ve Dünyâ târihlerine de şâmilidir. Bu gün neşrine başlanan «İzahlı İslâm târihi kronolojisi», işte o çetin ve uzun te'lif programımızın ikinci safhasını teşkil ediyor demektir.

1 — Altı asırlık Osmanlı târihinin izahlı kronolojisi dört büyük cilt tuttuktan sonra, onüç asrı mütecâviz bir târih boyunca dünyanın muhtelif kıt'alarına yayılıp mütemâdiyen genişliyen ve birçok Müslüman devletlerinin kurulup yıkılmasıyla geçen İslâm târihinin daha çok ciltler tutması pek tabiidir: Bu eserimizin altı cilt olması işte bundandır.

2 — Böyle bir İslâm târihi kronolojisinin mebd'ei olacak hâdise nedir? «Mevlid-i Saâ-

det» den, yâni Peygamberimizin dünyâya geldikleri günden mi, yoksa «Bi'set» den, yâni Peygamber oldukları târihten mi ve yâhut dünyâ târihinin en büyük günlerine tesâdüf eden o iki hâdisenin kat'i târihleri mâlûm olmadığı için o hususlarda lâzımgelcek izâhât verilmek suretiyle «Hicret» gününden mi başlamalıdır?

Biz bu hususta Şark ve Garp menbâlarının tedkik ve mukaayesesine istinâden en kuvvetli târihlerin imkân nisbetinde tesbitini ilmi bir zarûret telâkki ettiğimiz için, «Mevlid» târihinin mümkün olduğu kadar tavzihi sûretiyle işe başlamayı tercih ettik. İşte bundan dolayı «Mevlid-i Saâdet» yılının Milâdî takvime göre hangi seneye tesâdüf etmesi lâzımgeldiğini müstakil bir fasıl hâlinde ve ilmi imkânlar nisbetinde tâyin ve tesbite çalışmakla başlıyan bu «İslâm târihi kronolojisi», on üç asrı mütecâviz bir devrin bütün vukuuâtını sırayla gözden geçirmek ve bütün Müslüman devletlerine şâmil olmak üzere birinci cihan harbinin zu-

hüruna tesâdüf eden 1914 senesinde nihâyet bulacaktır.

3 — Eskiden «Harb-i umûmî» denilen birinci cihan harbinin bilhassa sonlarından itibaren İslâm âleminde bir çok mühim hâdiselerle değişiklikler olmuş, bir takım yeni Müslüman devletleri kurulmuş ve bilhassa Hulefâ-yı Râşidin'den Emevilere, Emevilerden Abbâsîlere ve nihâyet Mısır Abbâsîlerinden de Osmanlılara intikaal etmiş olan Hilâfet târihi nihâyet bulmuş olduğu halde, bu kadar mühim hâdiselerin ihmâli nasıl câiz olabilir? Böyle mukadder bir suâlin gene mukadder bir cevâbı vardır: Müstakıl bir ilim hâlini almış olan Târih usûlünde umumiyyetle kabûl edilen bir esasa göre, her hangi bir hâdisenin vukuundan itibaren eli sene geçmiş olması ve bilhassa iş başında bulunanların ve hattâ bazı müelliflere göre hâdisât şahitlerinin hayât sahnesinden tamâmıyle silinmiş olmaları lâzımdır.

1914 de zuhûr eden birinci cihan harbinden bu eserimizin intişâra başladığı 1960 târihine kadar henüz ancak 46 sene geçmiştir ve hâdisât âmilleriyle şahiterinin hepsi hayât sahnesinden silinmiş değildir. İşte bu «İslâm târihi kronolojisi» nin 1914 senesinde nihâyet bulmasının başlıca sebebi o ilmi zarûrettir.

4 — «Câhiliyyet» devriyle İslâmiyyet arasındaki muazzam tezâdı anlamak için, «Câhiliyyet» in hiç olmazsa ana - hatları bakımından tedkiki hem eski Şark, hem yeni Garp ilimlerinde müşterek bir teâmül hâlini almıştır: İslâmiyyetin yalnız dinî değil aynı zamanda ictimâî, medenî ve insânî sâhâlarda ne muazzam bir inkılâb olduğu ancak işte o sâyede anlaşılabilir.

«Mevlidi Saâdet» 1s başlayan İslâm târihi kronolojisinden evvel bir «Câhiliyyet» faslının tedvinine işte bu ilmi zarûretten dolayı lüzum gördük: Bu medhal faslı Şark ve Garp menbâlarının mukaayeseli tedkiki-ne istinâd edecektir.

5 — İslâm târihi hâkimiyet bakımından iki büyük devre ayrılır: Birinci devir Arap, ikinci devir Türk devridir. Bu Türk devri umûmiyyetle zannedildiği gibi Osmanlı târihinde Hilâfetin Mısır Abbâsîlerinden Yavuz Sultan Selim'e intikaaliyle başlamış değildir; ondan çok eskidir.

Bu «İzahlı İslâm târihi kronolojisi» ne bir medhal cildi teşkil etmek üzere te'lif etmiş olduğumuz «Türkîlûk ve Müslümanlık: Türk ırkı niçin Müslüman olmuştur?» isimindeki eserimizin 1959 tab'ının 178 inci sahifesinde başlayan «İslâmın başından çekilen Arap kavminin cismânî hâkimiyyet haklarını Türk ırkına devretmesi» faslında tafsilâtiyle izâh edildiği gibi Türk devri, büyük Selçuki pâdişâhı Sultan Tuğrulbey zamanında başlamış ve o faslın 190 ncı sahifesinde tasrih edildiği vechile meşhûr Abbâsî halifesi (El - Kaa'im bi-Emr-İllâh) hicretin 449 senesi 26 Zülka'de ve Milâdın 1358 senesi 24 Kânûnusânî Cumartesi günü Bağdad'da yapılan muhteşem merâsimle her türlü cismânî hâkimiyyet haklarını Sünnî İslâmiyyetin halâskârı olan büyük Selçuki devletine, yani Arap kavminin târihi hâkimiyyetini Oğuz - Türk ırkına devretmiştir. Eski Arap, Acem, Süryânî ve Türk menbâları gibi Garp müstefrikleri de bu noktada müttessiftir.

İşte o târihten itibaren Abbâsî halifeleri birer «Reis-i rûhânî» vaziyetinde kalmış ve netice olarak Türk hâkaamı «Yedi ikil-

me», «Şark ve Garba», «Arap ve Gayr-i Arab»a yayılmış olan İslâm âleminin yegâne müşterek pâdişâhı olmuş ve bu vaziyet «münâdilerle» bütün halka i'ân edilmiştir; meşhur Arap müverrihi (İbni-ül-Esir) in «Târih-ül-kâmil» ismindeki büyük eserinin 1303 Mısır tab'ının dokuzuncu cildinin 221 inci sahifesinde Abbâsî devlet - adamlarıyla Bağdad ileri - gelenlerinin ve Türk ordusu erkânıyla Selçukî ricâlinin hazır bulundukları bu hâkimiyet devri merâsimi tafsilâtiyle anlatılır.

On-ikinci asrın meşhûr Antakya Yâ'kubi patriki (Süryânî - Mikâil = Michel le Syrien) in «Chronique = Vakaa'î'nâme» ismiyle müsteşrik (Chobat) tarafından Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1905 Paris tab'ının üçüncü cildinin 157 nci sahifesinde İslâm târihinin bu büyük inkılâbı şöyle tesbit edilmektedir:

«... Tahta çıkacak her Türk hükümdârının (Sultân-ül-İslâm) tesmiye ve i'ân edilmesini Araplar kabul ettiler ve yegâne şart olarak da (Halife) dedikleri kendi rûhânî reislerinin onu bizzât Sultan i'ân etmesini istediler».

Bu kronolojinin 1058 vukuâtında tafsilâtını göreceğimiz bu hâkimiyet inkılâbı İslâm tarihini iki büyük devre ayıran bir vâkıa demektir: Birinci devir, Hicretin 11 ve Milâdın 632 târihinde «Hulefâ-yı-Râşidin» ile başlayıp Hicri 449 ve Milâdî 1058 târihinde Abbâsî hilâfetinin cismânî hâkimiyetinden ferâgat merâsimine kadar 426 sene süren Arap devri ve ikincisi de gene aynı ferâgat târihinden Hicretin 1342 ve Milâdın 1924 târihinde Hilâfetin ilgaasına kadar 866 sene süren Türk devridir. Bu vaziyete göre İslâmın başında Türk dev-

ri, Arap devrinin iki mislinden fazla sürmüştü demektir.

Dikkat edilecek mühim noktalardan biri de İslâm âleminin başında Arap devrinin tâkib eden ve dokuz asra yaklaşan Türk devrinin de ikiye ayrılmasıdır: Bağdad Abbâsî hilâfeti tarafından cismânî hâkimiyetin devredildiği 1058 târihinden Mısır Abbâsî halifesi tarafından hilâfetin Yavuz Sultan Selim'e devrolunduğu târihe tesâdüf eden 1517 senesine kadar geçen 459 yıllık birinci devre yalnız cismânî hâkimiyetle ve 1517 den 1924 târihine kadar 407 sene süren ikinci devre de hem dinî, hem cismânî hâkimiyetle geçmiştir. Bu iki Türk devrinin birincisi, meşhur Rus türkologu (W. Barthold) un «Histoire des Turcs d'Asie centrale» ismindeki eserinde şöyle târif edilir (Mme. Donskis'in Fransızca tercemesi, 1945 Paris tab'ı, S. 84) :

«İslâm âlemi, başında dinî reis olarak halifenin ve bir de kendisine halifenin cismânî hâkimiyeti devredilmiş olan (Sultân-ül-İslâm) ın bulunduğu bir müşterek âlem sayılıyordu».

Dört yüz elli dokuz yıl süren bu birinci devrede büyük Selçukî devleti her ne kadar munkarız olmuşsa da, Osmanlı imparatorluğunun zuhûruna kadar cismânî iktidar netice itibâriyle ve umûmiyetle hep Türk ırkının elinde kalmıştır. Buna mukaabil, Bağdad Abbâsîleri tarafından hâkimiyetin devri târihinden Mısır Abbâsîleri tarafından hilâfetin devrine kadar geçen bu dört yüz elli dokuz sene içinde Abbâsî hilâfeti mütemâdiyen bir rûhânî reislik vaziyetini muhafaza etmiştir.

Bu eserin «Umumi Arap hâkimiyeti»,

«Müşterek Türk - Arap hâkimiyeti» ve «Umumî Türk hâkimiyeti» kısımlarına ayrılmamasının sebebi işte bu vaziyettir.

6 — Böyle bir İslâm târihi kronolojisinin te'lifinde iki usul tâkip edilebilir: Bir tertibe göre her Müslüman devletinin zuhûrundan inkırâzına kadar ayrı bir kronolojisi yapılır ve bu takdirde o kronolojide sıralanacak senelerin diğer devletlere tahsis edilecek kronolojilerde de ayrı ayrı tekrâr edilmesi lâzımgelir; öyle olunca da her devlete ayrı bir cilt veyahut ayrı bir fasıl tahsisi bile netice i'tibârıyla bir çok ciltlerden mürekkep çok büyüklük bir kronoloji külliyyâtı teşkil etmekle neticelenir. İşte bu mahzurdan dolayı, devlet yerine sene esasına istinâd eden bir tertip daha büyük kolaylıklar te'min edebilir. Bizim bu eserde tâkib ettiğimiz usûl işte budur: Bu tertipte her sene İslâm Âleminin muhtelif taraflarında vuku'bulan hâdiseler ay ve gün tarihlerine göre sıralanmakla iktifâ edilmiştir.

7 — «İzahlı Osmanlı târihi kronolojisi» ismindeki eserimiz bundan evvel nesredilmiş olduğu için, bu İslâm târihi kronolojisinde Osmanlı vukuâtının yalnız en mühimlerinin ve bilhassa İslâm târihiyle alakadar olanlarının sene, ay ve gün tarihleri zikredilmekle iktifâ edilmiş ve hiç biri hakkında izâhât verilmeyip yalnız Osmanlı kronolojisinde mürâceat edilecek fasılların kaydıyle iktifâ olunmuştur.

8 — Bugün ilim Garptadır: Bütün Şarkın kabul ettiği bu hakikatten dolayı İslâmiyyât sâhasında bile Garp menbâları tedkik edilmeden ve Garp İslâmiyyâtının son hükümleri nazar-ı i'tibâra alınmadan yalnız Şark ve Müslüman menbâlarıyla iktifâ edilerek te'lif olunmuş bir eserin ilmi bir kıy-

met ve mâhiyyet almak imkân ve ihtimâli yoktur; işte bundan dolayı bu eserimizde İslâmiyyât ve İslâm tarihine ait Garp menbâları, Müslüman - Şark menbâlarıyla karşılaştırılmak sûretiyle târihi hakikatlerin mümkün olduğu kadar tesbitine a'zami ehemmiyet verilmiştir.

9 — Bu kronolojide İslâm târihini ancak doğrudan doğruya alakadar eden vak'aların tâkibiyle iktifâ edilmiştir: Dolayısıyla alakadar edebilecek ecnebi vukuâtına mecburiyet olmadıkça temâs edilmiş değildir. Meselâ Bizans, Sâsânî - İran ve Ha-beşistan imparatorluklarıyla Avrupa devletlerinin dâhili vakaaytından bazıları netice i'tibârıyla İslâm târihini de alakadar etmiştir: Esâs i'tibârıyla gayri-Müslim devletlere âid olan bu gibi vukuât alınmamış, yalnız bunların İslâm târihine giren neticeleri kaydedilmekle iktifâ olunmuştur. O gibi vak'alar ilerde neşredeceğimiz «İzahlı Dünya târihi kronolojisi» nde yer alacaktır.

10 — Bu eserde târihleri tesbit edilen vak'alar yalnız zikredilip geçilmekle iktifâ edilmiş değildir: Okuyucuların hâfızalarına yardım olmak üzere her vak'anın en esâsî noktaları umûmî mâlûmât şeklinde hulâsa edilmiş, icâb eden mühim noktalarda tafsîlât da girilmiş ve bu izâhâtta şahsî telâkkilerden mümkün olduğu kadar ictinâb edilerek vukuâtın her hangi bir yeni nazariyeye müdâfaası külfetlerinden âzâde bir sarâhatle sıralanıp gitmesine bilhassa ehemmiyet verilmiştir.

11 — İslâm târihinin büyük muhârebe-lerinde ordularla donanmaların karşılıklı vaziyetleriyle harb harekâtı ve harekât sahaları hakkında icâb eden askeri ve coğrafi izâhât ihmâl edilmemiş olmakla beraber,

her vak'anın bütün teferrûâtı en ince noktalarına kadar tamâmiyle gözden geçirilmiş değildir: her halde bu eserin umûmî ve mu-fassal bir İslâm târihi olmadığı ve nihâyet izahlı bir İslâm târihi kronolojisinden ibâret olduğu unutulmamalıdır.

12 — Her hangi bir vak'anın hangi tâ-rihte vukuua geldiğini derhal bulabilmek için her cildin sonundaki coğrafi ve târihi isim cedvelleriyle tahlîlî fihristlere bakmak kâfidir. Bu yer ve şahıs isimleri cedvellerin de yalnız sahife numaralarıyla iktifâ edilmeyip her şahıs ve yer hakkında kısaca izâhât da verilmiş olduğu için, bu cedveller aynı zamanda muhtasar birer târih ve coğrafya lûgatı mâhiyyetindedir.

13 — Her cildin sonuna o cildin ihtivâ ettiği devirlerdeki halifelerle İslâm devle-leri hükümdarlarını târih sırasıyla tesbit e-den birer izahlı cedvel de ilâve edilmiştir: Sıra numaralarıyla tertib edilen bu cedvel-lerde alâkadarların cülûs, hal' veyâhut ö-lüm târihleriyle hilâfet ve saltanat müddet-lerinden başka oğullarının isimleri de bul-nacağı için, bunlar aynı zamanda muhtasar birer silsilenâme mâhiyyetini de hâiz ola-baktır.

14 — Aynı bir vak'a için bâzan muhte-lif târih rakamları rivâyet edilir; bir vak'a-nın birbirini tutmayan muhtelif izah şekil-lerine de tesâdüf edilmektedir. Bu gibi va-ziyetlerle her hangi bir menbâdan aynen ik-tibâsına lüzum gördüğümüz fıkraların me'-hazları, eser ve müellif isimlerinden başka cilt ve sahife numaraları da muntazaman tasrih edilmek sûretiyle dâimâ zikredile-bektir.

15 — Yukarda da söylediğimiz gibi, bu kronolojide esâs olan mesele, vukuâtın se-

nelere göre sıralanmasıdır: Buna nisbetle ay ve gün târihleri ikinci derecede kalır; gün ki bâzı vaziyetlerde vak'anın ay yâhut gün veyâhut hem ay, hem gün târihlerini tesbi-te imkân yoktur. Bununla beraber, o gibi vaziyetler nâdir olduğu için, umûmiyyetle her vak'anın Hicri ve Milâdi sene rakamları gibi, hem Hicri, hem Milâdi ay ve gün tâ-rihlerinden başka gün isimleri de tasrih e-dilmiştir: Bunların mâlûm olmadığı vaz-iyetlerde sene rakamlarıyla iktifâ edilmesi pek tabii bir zarûrettir.

16 — İslâm menbâlarında Hicri takvim esâs olduğu halde, bu kronolojide o Hicri senelerin karşılığı olan Milâdi rakamlar Hic-rilerden evvel gösterilmiştir; bunun sebebi, kameri olan Hicri takvimin memleketimiz-de artık terk edilmiş olmasından ibâret de-ğildir: Müslüman menbâlarına mukaabil Hristiyan menbâlarında Milâdi takvimin esâs ittihâz edilmesi çok karışık ve müşkil bir vaziyet ihdâs etmekte ve meselâ İslâm târihlerine istinâd eden bir vak'ada umu-miyyetle Hicri sene rakamı Milâdi rakam-dan evvel kaydedildiği takdirde, Garp men-bâlarına dayanan vak'alarda da bilâkis Milâdi rakamın Hicri rakamdan evvel kayde-dilmesi lâzımgelmektedir! İşte bu gibi ka-rışıklıklara meydan vermemek ve kameri yerine şemsi takvim esâs ittihâz edilmek üzere Milâdi sene rakamları dâimâ Hicriler-den evvel gösterilmiştir: Yalnız siyah yazılı fıkra başlıklarının altındaki izâhât kısımla-rında her hangi bir târih rivâyetinin Hicri takvime istinâd ettiğini belirtmek icâb etti-ği takdirde, Hicri rakam Milâdi karşılığın-dan evvel gösterilmiştir.

17 — Aynı bir vak'a için muhtelif sene rakamları rivâyet edildiği takdirde, en mü-teber ve nisbeten en mevsuk rakam esâs it-

tihâz edilip siyah yazılı başlığa kaydedilmiş ve ikinci derecedeki rivâyetlerin en mühimleri de başlığın altındaki metin yazılı izâhât kısmında ayrıca gösterilmiştir.

18 — İslâm menbâlarında esâs ittihâz edilen Hicri târihlerin Milâdiye tahvilinde mühim bir nokta vardır: Çok defâ bir Hicret senesi iki Milâd senesiye karşılaşmakta ve meselâ Hicretin 735 senesi Milâdın hem 1334, hem 1335 târihlerine tesâdüf etmektedir. Bu gibi vaziyetlerde ay ve gün târihleri belli olmayan vak'aların bir Hicret senesi içinde sıralanan iki Milâd senesinden hangisine tesâdüf ettiğini tâyin etmek tabii kaabil değildir. İşte bundan dolayı Hicretin 735 senesinde gösterilen bir vak'a Milâdın hem 1334, hem 1335 târihlerine tesâdüf edebilir. Milâdi târihin işte böyle kat'iyetle tâyinine imkân olmayan vaziyetlerde umûmî teâmüle ittibâ edilerek iki Milâd senesinin yalnız birincisi zikredilmekle iktifâ edilmıştır: Meselâ Hicretin 735 târihine tesâdüf eden Milâdi 1334 ve 1335 senelerinin yalnız birincisi olan 1334 târihi esas tutulmuştur. Bu gibi vaziyetler, siyah yazılı başlıkların altındaki izâhât kısımlarında dâimâ tavzih ve tasrih edilmiştir.

19 — Bir Hicri seneye tekaabül eden iki Milâd senesinden birincisinin bâzan yalnız son günleri o Hicri seneye girmektedir: Meselâ Hicretin 724 senesinin ilk günü Milâdın 1323 senesi Kânûnevvelinin otuzuna mûsâdiftir; yâni bu Milâd senesinin yalnız son iki günü o Hicret yılının ilk iki gününe tesâdüf ediyor demektir.

Bu gibi vaziyetlerde, vak'anın ay ve gün târihleri mâlûm olmadıkça, tabii birinci Milâd senesinin bir kaç günü hisâb edilmeyecek ikinci Milâd senesi esâs ittihâz edilmiş-

tir; yâni bu İslâm târihi kronolojisinde Hicretin 724 senesinin karşılığı Milâdın 1323 senesi değil, 1324 senesidir.

Tabii bu vaziyet, ancak aylarıyla günleri belli olmayan vak'alara münhasırdır ve o da siyah yazılı başlıkların altındaki izâhât fıkralarında muntazaman tavzih edilmiştir.

20 — Hicri takvimdeki ay ve gün târihleri mâlûm olan vak'alarda tabii doğrudan doğruya muâdil Milâd târihi tesbit edilmiştir. Fakat bunda da bâzı güçlükler vardır: Meselâ bâzan «Rûyet-i hilâl» den dolayı bir Ramazan ayı bir gün kısaltmakta ve bâzan da bunun aksine olarak «Tekmil-i selâsin» hisâbı yürütülmektedir; bu gibi vaziyetlerde bir müverrihin kaydettiği gün târihiyle umûmî takvim hisâbı arasında bâzan bir günlük bir fark olabilir: O gibi farklar, gün rakamıyla berâber gün ismi de mâlûm olan vaziyetlerde mûteâkıp gün târihleriyle berâber kâmilten tesbit ve tavzih edilmiş, öyle olmayan vaziyetlerde ise umûmî takvim hisâbı yürütülmüştür.

21 — Aynı bir sene içinde muhtelif vak'alar teselsül ettiği takdirde her vak'a siyah yazı ile ayrı bir başlık hâlinde gösterilmiş ve her vak'aya âit izâhât kısmı da bu siyah yazıların altına mu'tariza içinde umûmî metin yazısıyla dercedilmiştir: Bunların sırası ay ve gün târihlerine göredir; bu târihlerin mâlûm olmadığı vaziyetlerde hâdisâtın cereyanına ve muhtelif menbâların mukaayesi sesine müstenit takribî bir tertip tâkib edilmiştir.

22 — Bir Hicret senesi içinde teselsül eden vak'aların o Hicri târihe tekaabül eden iki Milâd senesinin her ikisine de tesâ-

düf etmek ihtimâli olan vaziyetlerde Hicri sene hizâsına Milâdi senelerin her ikisi de kaydolunmuştur.

23 — Ay ve gün târihleri mâlûm olmayan ve birbirini tâkib eden iki muhtelif Hicret senesi içindeki vak'alar aynı bir Milâd senesine tekaabül ettiği takdirde, karışıklığa meydan verilmemek üzere ikinci Hicret yılının hizâsına iki Milâd senesi yazılmıştır.

24 — İki Hicret ve iki Milâd senesine tekaabül etmiş olmak ihtimâli bulunan vak'alarda ise hem Hicret, hem Milâd senelerinin her ikisi birden gösterilecektir.

25 — Aynı bir Hicret senesi içinde temsil eden vak'alar ay ve gün târihleri itibâriyle iki muhtelif Milâd senesine tssâdüf ettiği takdirde, Hicri târih tekrâr edilip yalnız Milâdi târih değiştirilerek seneler birbirinden ayrılmıştır.

26 — Devir ve fasıl başlarında seneler tekrâr edilmiştir.

27 — Her sahifenin üstünde o sahifenin ihtivâ ettiği en son Milâdi sene rakamı Hicri karşılığıyla berâber gösterilmiş ve her hangi bir sene vukuâtı muhtelif sahifeler işgal ettiği takdirde o sene rakamı her sahifenin üstünde tekrâr edildiği gibi, o vak'alar hangi halife devrine müsâdifse onun ismi de okuyuculara kolaylık olmak üzere her sahifenin üstünde muntazaman zikredilmiştir.

28 — Kronolojilerde vukuâtın birbiriyle alâkası umûmiyyetle ihmâl edilir: Bu eser izahlı bir kronoloji olmak itibâriyle her hangi bir mühim vak'anın geçmiş ve gele-

cek vak'alarla alâka ve irtibatı ihmâl edilmiş ve o gibi alâkadâr vak'alar sene, ay ve gün târihleriyle zikredilerek hangi fıkraya mürâcaat edilmesi lâzımgeldiği belirtilmiştir.

Ay ve gün târihleri mâlûm olmayan fıkralar da âid oldukları sene içindeki sıralarına göre zikredilmektedir.

29 — Son zamanlarda bizde Lisâniyyât ilminin en umûmî esasları bile hiçe sayılarak bazı târihi kelimeler, terkipler ve isimler her nedense bir takım uydurma kelimelerle keyfi sûrette Türkçeleştirilmiş ve meselâ asırlardanberi ilmi, edebî ve bilhassa târihi menbâlarımızla takvimlerimizde ve muhtelif Türk lehçelerinde kullanılıp kat'i sûrette Türkçeleşmiş olan:

«Teşrinievvel» yerine «Ekim»,
«Teşrinisânî» yerine «Kasım»,
«Kânûnuevvel» yerine «Aralık»,
«Kânûnusânî» yerine de «Ocak»

kelimeleri ortaya atılmıştır! Türkçeleştirme gayretiyle ve belki de Fransız ihtilâlinde ortaya atılan on iki uydurma ay ismini taklit hevesiyle târihi takvimimiz işte böyle bozulurken «Kasım» kelimesinin Türkçe olmayıp Arapça olduğu da her nedense hisâb edilememiştir! Senenin diğer sekiz ayının isimleri de Türkçe olmadığı halde onlara dokunulmamış olması, bu işin ne kadar gelişigüzel yapılmış olduğunun hayret edilecek bir delilidir! Bu gibi uydurmaların günün birinde başka şekiller alıp şimdikilerin unutulmayacağı da mâlûm değildir! İşte bundan dolayı «İzahlı Osmanlı târihi kronolojisi» isimindeki eserimizde olduğu gibi biz bu «İslâm târihi kronolojisinin» de de târihi takvimimize sadâkat göstererek o gayri-

..ciddi ve uydurma ay isimlerinin yerine milî tarihimizdeki takvim istilâhlarının kullanulmasını ilmi bir vazife telâkki ettik.

30 — Bizde telâffuzlarıyla imlâları son zamanlarda yanlış şekiller almış kelimelerle isimler mühim bir yekûn tutmaktadır: Meselâ «ölke» yerine «ülke», «büyük» yerine «büyük» ve «osanmak» yerine, «usanmak» gibi yanlış şekiller kullanılmakta ve «İstanbul» ismi «İstanbul», «Bâyezîd» ismi «Beyazıt» ve «Ziyâd» ismi de «Zeyyad» tahrifine uğramaktadır: Bu eserde o gibi kelimelerle isimler doğru telâffuzlarıyla yazılmıştır.

31 — Arapça ve Acemce şahıs ve yer isimlerinin imlâları o dillerdeki telâffuzlarına göre tesbit edilmiştir: Meselâ şimdi bizde halk kütlelerinin telâffuzuna göre «Nizamettin» şeklinde yazılan isim, Arapçadaki doğru telâffuzuyla «Nizâmüddîn» ve tıpkı bunun gibi «Bahattin» şeklinde yazılan isim de «Bahâüddîn» şeklini almaktadır.

32 — Uzun sesler hep (^) işaretiyle gösterilmiştir: Yalnız (k) ve (g) harflerinden sonra bu işaret kullanılamıyacağı için, o gibi vaziyetlerde (k) ile (g) den sonra ikişer sesli - harf kullanılmıştır.

33 — Telâffuz i'tibâriyle Türkçede hiç bir değişikliğe uğramamış olan Arap ve Acem kelimelerinin imlâlarında Arapça ile Acemcedeki telâffuzları esâs ittihâz edilmiş ve meselâ «İlân» yerine «i'lân», «âşar» yerine «a'sâr» ve «isaf» yerine de «is'âf» şekilleri tercih edilmiştir. Ancak Türkçede fonetik tahavvülüne uğramış olan kelimelerin bugünkü imlâlarına dokunulmamış ve meselâ «vaziyet» ve «mesele» imlâları aynen kullanılmıştır.

34 — Hicri ve milâdî tarihlerin birbirine tahvilinde ilim âlemince tamâmiyle i'timâda şâyan görülen ve 1926 tarihinde Leipzig'de neşredilen «Wüstenfeld - Mahler'sche Vergleichungs - Tabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechnung» isimindeki tahvil cedvelleri esâs ittihâz edilmiştir.

35 — Milâdî takvim meeslesinde bilhassa dikkat edilecek çok mühim bir nokta vardır: Bugün kullanılmakta olduğumuz bu takvim iki devre ayrılır; birine «ère julien», birine «ère grégorien» denir. Bunların birincisine «julien» denilmesi, eski Romalılar devrinde ve Milâttan evvel 46 tarihinde meşhur (Jules César) m emriyle İskenderiyyeli (Sosigénès) isminde bir müneccim tarafından tertib edilip ertesi seneden i'tibâren kullanılmaya başlamış olmasından ve ikincisine de «grégorien» isminin verilmesi birincisinin XVI ncı asırda papa (On - üçüncü Grégoire) m emriyle islâh edilmesindendir.

İşte bundan dolayı bugün biri eski, biri yeni olmak üzere iki Milâd takvimi kullanılmaktadır. «Calendrier julien» denilen eski takvim bilhassa «Kebiseler» tertibinde. ki hatâlardan dolayı hakiki güneş senesine nisbetle 128 senede bir gün ve dokuz asırda yedi gün kadar geri kaldığı için, Milâdın XVI ncı asrında bu fark tam on günü bulmuştur; bu hâl tıpkı bir saatin geri kalması gibi bir şeydir.

Papa (On - üçüncü Grégoire), Kalabryalı (L. Lillio) isminde bir âlimin işte bu on günlük farkı i'tibârî olarak izâle etmek ve bir daha tekerürüne meydan vermemek üzere yaptığı islâhâtı resmen kabul edip «Julien» takviminin 1582 senesi Teşrinievvel ayının 5 inci Cuma gününü birdenbire on

gün ilâvestiyle «15 Teşrinievvel» îlân etmiş. tir. Eski Milâd takviminin 5 ve yeni Milâd takviminin 15 Teşrinievvel itibâr ettiği bu târihi gün, Hicretin 990 senesi Ramazan a. yının 17 nci Cuma gününe müsâdiftir.

Bununla beraber, (Lillo) nun ıslâhâtına rağmen yeni takvim tamâmıyile hatâsına değildir: Senede 24 sâniyelik bir yanlışlığı vardır; fakat bu yanlışlık o kadar ehemmiyetsizdir ki, senede 24 sâniye hisâbiyle bir günlük bir hatâ derecesini bulabilmesi için tam 3600 yıl geçmesi lâzımdır! İşte bundan dolayı «Calendrier grégorien» denilen bu yeni takvim, nisbeten en doğru güneş senesi. ne müstenit sayılır.

(On - üçüncü Grégoire) ın bu ıslâhâtı, Katolik milletlerce bilhassa 1583 senesinden itibâren kolayca kabul edilmiş ve meselâ Fransa'da aynı senenin 10 Kânûnuevvel günü kral (Üçüncü Henri) nin emriyle 20 Kânûnuevvel îlân olunmuşsa da Protestan milletlerin uzun bir mukaavemetiyle karşılaşmış, bu memleketlerin bazılarında ancak 1700 de ve hattâ İngiltere ile İsveç'de 1752 ve 1753 târihlerinde kabul edilmiş ve hele Ortodoks yunanlılar tarafından hiç kabul edilmemiş; Onlar nihâyet «julien» târihlerine «grégorien» târihlerin de ilâvesiyle iktifâ etmişlerdir. Ruslar tarafından kabûl de Çarlık devrinden sonradır. Bilhassa Ortodoks kilisesi hâlâ eski «jülien» takvimini kullanmakta berdevamdır.

İki takvim arasındaki fark asırdan asıra çoğalmaktadır: XVI ncı asırda on günden ibâret olan bu fark 1700, 1800 ve 1900 târihlerinde birer gün artarak nihâyet 13 güne çıkmıştır! Osmanlı hükûmetinin Tanzimât-ı sonra kullandığı «Rûmî» takvim işte bu eski «Julien» takviminden alınmadır. Bu

vaziyete göre bugün bir «grégorien» târihi ni «julien» e tahvil için birincisinden 13 gün tarhetmek ve bilmukaabele bir «julien» târihini de «grégorien» ne tahvil için 13 gün ilâve etmek lâzım demektir.

Fakat, geriye doğru gidildikçe bu nisbet asırdan asıra azalmak sûretiyle nihâyet Milâdın 300 târihinde tamâmıyile zail olmak. tadır: Bugün 13 günü bulan fark XIX uncu asırda 12, XVIII inci asırda 11, XVII —XVI ncı asırlarda 10, XV inci asırda 9, XIV üncü asırda 8, XIII—XII nci asırlarda 7, XI inci asırda 6, X uncu asırda 5, IX—VIII inci asırlarda 4, İslâmiyyetin zuhûruna müvâdîf olan VII nci asırda 3 ve nihâyet «Mev. İldi Seâdet»e tesâdüf eden VI ncı asırda da 2 güne inmektedir. Fakat buna rağmen, bütün târihi eserlerde Milâdın 1582 senesine tesâdüf eden «grégorien» ıslâhâtından evvelki vukuât için «julien» takviminin esâs ittihaz edilmesi umumî bir teâmül hâlin dedir; işte bu âdetten dolayı yeni takvim es. ki asırlara teşmil edilmemektedir. Strasbo. urg üniversitesi profesörlerinden (E. Cava. ignac) ın «Chronologie de l'histoire mondiale» ismindeki eserinin 1934 Paris tab'ının 11 inci sahifesinde bu nokta şöyle tenkid edilmektedir:

«Nazari olarak düşünülünce, (Grégo. rien) sistemini mazîye de teşmil edip bugün kullandıklarımıza tamâmıyile tekaabül edecek târihler te'min etmemiz icâb eder».

Tabii bu kronolojide de ilim âleminde. ki usul esâs ittihaz edilmiş ve ancak 1582 = 990 senesinden itibâren «grégorien» denilen yeni Milâd takvimi takib edilmeye başlanmış ve bu nokta o sene vukuâtından bahsedilirken bir hâşîye ile de belirtilmiştir.

İşte bundan dolayı 1582 senesinden evvel vukuğa gelmiş her hangi bir vak'anın bugün kullanmakta olduğumuz «Grégorien» takvimine göre ay ve gün târihlerini tam ve doğru olarak tesbit etmek için, o vak'anın müsadıf olduğu asırda eski ve yeni takvimlerin kaç gün farkettiğini hisâb etmek lâzımdır: Meselâ İstanbul'un fethi «Julien» takvimine göre Milâdın 1453 senesi Mayıs ayının 29 uncu Salı gününe müsadıftır; fakat o zaman iki takvim arasında 9 günlük bir fark vardır; orun için hakiki fetih târihi ancak işte bu 9 günün 29 Mayıs târihine ilâvesiyle elde edilebilir ve bu sûretle İstanbul'un şimdiki takvime göre «29 Mayıs» da değil, «7 Haziran» da fethedilmiş olduğu anlaşılır; bilhassa yıl - dönümleri kutlanırken bu «Julien - Grégorien» farkının mutlaka tesbiti lâzımdır; bizim bu hususta acı bir tecribemiz de vardır: İstanbul fethinin beş yüzüncü yıl - dönümünden evvel Fethi Derneği riyâsetinde bulunduğumuz zaman bu ilmi zarûreti hiç kimseye anlatamadığı. mız için, beş yüzüncü yıl merâsimi bile dokuz günlük bir hatâ ile yapılmıştır! Hattâ bu mühim noktaya dikkat edilmediği için, son zamanlarda tes'îd edilen eski yıl - dönümlerinin hepsi yanlıştır.

İslâmiyyet, ilmi ibâdetten üstün tutan yegâne din olduğu halde, bugün «İslâmiyyât» İslâm âleminde ziyâde Hıristiyan - Garp ölkelerinde inkişâf edip ilerlemekte, İslâm târihinin muhtelif devirlerine âit il

mi tedkikler mütemâdiyen artıp çoğalmakta ve bir çok karanlık meseleler mütemâdiyen aydınlanmaktadır ve tabii bundan sonra da dâimâ aydınlanacaktır.

Bu eser yazılırken tabii bu son tedkiklerle yeni menbâlardan mümkün olduğu kadar istifâde edilmiş ve yukarda da söylediğimiz gibi Şark menbâlarıyla Garp menbâlarının mukaayesesine a'zami ehemmiyyet verilmiştir. Bununla berâber, insan hayatı bir ilmin yalnız bibliyografyasını bile tamâmiyle tedkika kâfi gelebileceği için, bizim görmemiş olabileceğimiz nice menbâlar ve ve her nasılsa haberdâr olmamış bulunabileceğimiz bir çok yeni tedkikler ve hattâ eski eserler de olabilir ve her halde vardır ve hattâ pek çoktur. Fakat unutulmamalıdır ki bu vaziyet, hiç bir istisnâsı olmamak şartıyla her müellif ve her te'lif için her zaman varıttır. Her halde şurası muhakkaktır ki bu kronoloji hazırlanırken en mühim yerli ve yabancı, eski ve yeni, basma ve yazma menbâların pek çoğundan istifâde edilmiş ve yalnız notlarının hazırlanmasına bile se. neler sarf olunmuştur. Tabii böyle söylemekle bu eserin her türlü zühûlden ve noksandan münezzehe olduğunu iddiâ etmek istemiyoruz. İnsan elinden çıkmış her eserde olduğu gibi bunda da bir takım zühûller, hatâlar ve eksiklikler bulunabilir, bulunması tabiidir ve her halde vardır: Fakat ilim de ancak işte o gibi hatâlarla noksanların tas. hih ve ikmâliyle ilerlemektedir; hattâ o bakımdan ilme hizmet yolunda yapılan hatâ da ilme hizmet demektir.

İZAHLI
İSLÂM TÂRİHİ KRONOLOJİSİ

MEDHAL

CÂHİLİYYET DEVRİ

CEZÎRET - ÜL - ARAB'IN CÂHİLİYYET DEVRİ

CEZÎRET-ÜL-ARAB'IN CÂHİLİYYET DEVRİ

~~~~~

Arapçanın «Câhiliyyet» kelimesi «Cehâlet» mânâsına geldiği için, halk kütleleri arasında bu mânâ umumîyetle her sâhaya teşmil edilmiştir; Meselâ bugün bizde «Arabistan yarım - adası» denilen «Cezîret-ül-Arab» İslâmiyyetten evvel her hususta câhil ve iptidai bir memleket telâkki edilir; Bu âmiyâne telâkkiye göre «Arap yarım - adası» hiç bir zaman medeniyet yüzü görmemiş bir kum çölünden ibârettir ve bu çölde göçebe hayatı yaşayan «bedevî» ler de dünyanın en iptidai insanlarıdır; Müslüman halk kütleleri nazarında İslâmiyyetin işte böyle bir çölde zuhuru Allâhın bir mucizesidir ve buna mukaabil Müslüman olmayan veyâhut İslâma düşman olan küteler nazarında da İslâmiyyet bir bedevî Arap dîni ve Kur'ân-ı - Kerim de bir «Çöl kaanunu» dur! Hakikatte ise «Cezîret-ül-Arab» yalnız bir çölden ibâret olmadıktan başka ahâlis de bedevîlerden ibâret değildir ve bu muazzam yarım - adanın muhtelif yerlerinde İslâmiyyetten evvel muhtelif Arap medeniyetleri teşekkül etmiş ve krallık şeklinde devletler kuru-

lup yıkılmıştır. İşte bundan dolayı «Câhiliyyet» mefûrûmu arif Araplığın İslâmiyyetten evvelki dîn ve akide buhranlarıyla alakadardır ve İslâm dîninin de çölle ve bedevîlikle hiç bir alakası yoktur.

Aşağıda göreceğimiz gibi, bugünün Garp ilmi İslâmiyyeti Yedinci asrın medeniyet merkezlerinden birinde zuhur etmiş medenî bir dîn telâkki etmektedir ve bu dînin Kitâbı da bir çöl kaanunu değil, bütün beşerriyyete şâmil ilâhî bir kaanundur.

İslâmın ne olduğunu anlamak için, her şeyden evvel «Câhiliyyet» devrinin gerek medenî, gerek bedevî cepheleriyle hususîyetlerini hiç olmazsa umûmî çizgileriyle gözden geçirmek ilmi bir zarûrettir. Münich üniversitesi profesörlerinden A. Anwander'in «Les religions de l'humanité» ismiyle Fransızcaya terceme edilen dinler târîhinin 1955 Paris tab'ının 273 üncü sahifesinde bu ilmi zarûret şöyle ifâde edilmektedir.

«Ahd-i atik anlaşılmadan Ahd-i cedid'i anlamaya imkân olmadığı gibi, Arabistan'ın Câhiliyyet devri anlaşılmadan da İslâmiyyeti anlamaya imkân yoktur».

İşte bundan dolayı İslâmiyyât âlimlerinin eserlerine Câhiliyyet fasıllarıyla başlamaları Şark'da olduğu gibi Grap'da da ilmi bir teâmul hâline gelmiş ve hattâ bir târih usûlü şeklini almıştır.

Meşhur müsteşrik Profesör (Gaudefroy - Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» isimindeki kıymetli eserinin 1931 Paris tab'ının 49 uncu sahifesinde bu târih usûlünün ilmi sebepleri şöyle anlatılır:

«İslâmiyyetten evvelki dîni teâmul-lerin İslâm hayatında derin izleri kalmıştır: Meselâ Mekke'deki hac merâsîmi, İslâmiyyetten evvelki devirlerden kalma teâmüllerin bir halîfasıdır. Eski Arabistan bedevîlerinin içtimâî hayatı da bugünün bedevî hayatında aynen mahfuz kalmış ve bunların maddî varlıklarında hiç bir değişiklik olmamıştır. Câhiliyyet devrinin Arap şi'ri Emevî devrinde yeniden canlandıktan sonra, Arap harsindeki eski l'ibârını zamânımıza kadar muhafaza etmiştir. İşte bundan dolayı Arabistan'ın İslâmiyyetten evvelki an'anevî târihine âit bâzı hakikatlerin ve bilhassa Arap medeniyeti ana - hatlarının zikrinden maksat, geçip gitmiş şeylere karşı bilgisizlik taslama gayretiyle gösterilen bir hürmet hissini tatmini değildir: Bunlar, İslâm cem'iyetlerinin içtimâî, dîni ve edebî hayatı hakkında dâimî ve mütemâdî bir tefsir teşkil etmek tedir».

(Gaudefroy - Demombynes) in bu fıkrasında Câhiliyyetten İslâmiyyete in-tikaal ederken şeklin büyük bir değişikliğe uğramamış dîni, içtimâî ve edebî teâmüllerden bahsetmesi, her sâhaya şâmil olan muazzam İslâm inkılâbını inkâr etmek değil, bunların İslâmî şekillerini anlayabilmek için Câhiliyyet devrindeki vaziyetlerini tedkik etmenin ilmi bir zarûret olduğunu tebârüz ettirmektedir: Câhiliyyet devrinde Hac an'anesinin mevcûd olduğu, her sene muayyen zamanlarda Kâ'benin ziyaret edildiği ve hattâ «Hacer-ül-Esved» in takdis olunduğu muhakkaktır. Fakat o devrin Kâ'besi yüzlerce ilâha ibâdet edilen bir puthâne mâhiyyetinde olduğu halde, İslâmın Kâ'besi onlardan tecrid ve tenzih edilmiş bir Vahdâniyyet timsâli hâlini aldıktan başka, «Hacer-ül-Esved» de bütün dünyadaki Müslümanların ibâdetlerinde aynı bir noktaya teveccühlerini te'min edecek bir ittihâd âlameti şekline inkılâb etmiştir.

Arabistan'daki bedevî zümrenin ıktim icâbâtıyla alâkadar olan içtimâî hayatı büyük bir değişikliğe uğramamış olmakla berâber, muazzam bir akide ve iman inkılâbına uğradıkları ve başta âile hukuuku olmak üzere bir çok medenî ve hukuukî değişiklikler geçirdikleri de muhakkaktır.

Bedevînin içtimâî hayatı yalnız kendini alâkadar ettiği halde, Câhiliyyet devrinde teşekküle başlamış olan Arap şi'ri, bilhassa vezinleriyle şekilleri bakımından bütün İslâm medeniyetini alâkadar eden bir tekâmüle uğramıştır. İslâmiyyet devrinde tahakkuk eden bu edebî inkılâbı anlamak için Câhiliyyet devrinin şiir sâhasındaki âbidelerine şöyle bir göz at-

mak kâfidir. «Muallakaat» ismi verilen ve en çok beğenilmiş şiirler sayılan bu edebî âbidelerin Câhiliyyet Kâ'besine bile asılmış olduğu iddiâ edilir; fakat bu şiirler vezne değil, âhenge ve bilhassa uzun ve kısa hecelerın teselsülünden mütevellit bir âhenge istinâd ettirilmiştir: Çünkü Câhiliyyet devrinde Arûz ilmi henüz teşekkül etmemiştir! Bu ilmin kâşifi (Ebu - Abdurrahman Halil ibni Ahmed il Perâhidi) isminde Basralı bir İslâm âlimidir: Hicretin 170 = Milâdın 786 - 787 târihinde vefât etmiş olan bu kıymetli âlimin «Kitâb-ül-Arûz» ismindeki eseri işte o büyük keşfine âittir.

(Halil ibni Ahmed) in keşfettiği Arûz «bahr» leri on beştir; daha sonra «Evsat» lâkabiyle anılan (Ahfeş) isminde diğer bir Basralı âlim de bu yekûna bir «bahr» ilâve edip mecmûunu on altıya çıkardığı gibi, İranlılar da Araplardan aldıkları «bahr» lere üç ilâve yaptıkları için, ana - vezinlerin umumî yekûnu on dokuzu bulmuştur. Eski bir rivâyete istinâd eden meşhur müsteşrik (Clément Huart) ın «Littérature arabe» ismindeki kıymetli eserinin 1902 Paris tab'ının 5 inci sahifesinde (Halil ibni Ahmed) in Arûzu nasıl keşfettiği şöyle anlatılır:

«Mâ'lûmdur ki Halil vezin fikrini çarşıda demir döğen işçilerin örs üstüne sırayla vurdukları âhenkli darbeleri dinliyerek bulmuştur. O derin ruhlı sarf âliminin bu feyizli keşfine kadar Araplar şîr ölçüsü hakkındaki fitrî hislerinden başka hiç bir vezin kaanûnu bilmeden manzûmeler tertib etmişlerdir».

Bununla beraber, (Halil ibni Ahmed) yalnız işçilerin Câhiliyyet şîrinde

ki uzun ve kısa hecelerın teselsül âhengini taklid ederek demir vesâire döğmelerinden değil, o şiirlerin metinlerinden de istifâde etmiştir. Geçen asrın meşhur müsteşriklerinden Profesör (Garcin de Tassy) nin «La rhétorique des nations musulmanes» ismindeki eserininin 1844 Paris tab'ının ikinci cildinin 5 inci sahifesinde bu nokta şöyle izâh edilir:

«Bütün Müslüman milletler tarafından kabûl edilmiş olan Arûz kaadlerini eski Arap şiirlerine istinâden ilk tedvin eden, Halil ibni Ahmed'dir».

(Taşköprülü - zâde Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi) nin oğlu (Kemâlüddin Mehmed Efendi) tarafından Türkçeye terceme edilen «Mevzûât-ı ül-ulûm» ismindeki eserinin 1313 İstanbul tab'ının birinci cildinin 245 inci sahifesinde de Halil ibni Ahmed) in Arûz ilmini Câhiliyyet şîrinin tedkikünden çıkardığı şöyle anlatılır:

«... Ve dahî ma'lûm ola ki bu fennin evvel vâzn Halil ibni Ahmed'dir. Eş'âr-ı Arabî tettebbü' idüp on beş vezne hasr idüp her birisini (Bahr) ile tesmiye eyledi».

Gene aynı sâhifede havam döğen işçilerin âhenkli darbeleri hakkındaki rivâyet de şöyle kaydedilir:

«... Halil'in bu ilm-i celilî istihrac etmesine sebep bu olmuştur ki: Bir gün Basra'da mürûr iderken (Sûk-ı Kassârin) den ubûr idüp sem'ine dakk-ı kûzinak asvat-ı muhtelifi ile vasıl olup bir yerden (dak) ve bir yerden (dak dak) ve bir yerden dahî (dak dak dak) diyüp asvatı mezbûre Halil'e hoş gelüp yemin eyledi ki:

— Elbette bu üslûb üzere bir ilmi-gamızı mergunb vaz'iderüm! diyüp ilmi-Arûzu hudûd-ı şî'r üzere vaz'eyledib.

Bu izahâtı vermekten maksadımız (Gaudefroy - Démombynes) in yukarda gördüğümüz fıkrasında misâl olmak üzere bahsettiği Kâ'be, bedevi hayatı ve Arap şî'ri gibi meselelerin yalnız İslâmiyyetten sonraki cephelerini tedkik ile iktifâ edip Câhiliyyet cephelerini ihmal etmenin doğru olamayacağını anlatmaktır. Meselâ Arûz vezinleri İslâmiyyetten son-

ra teşekkül etmiş ve Araplardan başka Türkler, İranlılar, Hitîler vesâir Müslüman milletler tarafından da beşimsenip asırlarca kullanılmış ve hâlâ kullanılmaktadır. Fakat bunun menşei Câhiliyyet şî'ridir. İşte bundan dolayı Câhiliyyet devrini hiç olmazsa ana - hatları i'tibâriyle tedkik etmeden İslâmiyyeti anlamaya imkân yoktur.

«İslâm târihi kronolojisi» ne Medhal olarak Câhiliyyet devrinin tedkiki işte bu vaziyetten dolayı ilmi bir zarûret demektir.

‘CEZİRET-ÜL-ARAB’ DENİLEN COĞRAFÎ MUAMMÂ

‘CEZİRET-ÜL-ARAB’ DENİLEN COĞRÂFÎ MUAMMÂ

—«0»—

Şimdi bizde «Arap yarım - adası», «Arabistan yarım - adası» veyâhut sâde «Arabistan» gibi isimlerle anılan «Cezîret-ül-Arab» in coğrâfî bakımdan henüz tamâmiyle aydınlanmamış bir çok meseleler arzetmesinin başlıca iki sebebi vardır:

1 — İstivâî denilecek kadar sıcak iklimiyle kurak çöllerinden dolayı eski imparatorlukların oralarda fütûhâta ve bu sûretle yabancı milletlerin Arabistan'ı tanımaya, rağbet etmemesi ve netice i'tibâriyle Cezîret-ül-Arab'ın coğrâfî bir tecerrüd vaziyetinde kalması;

2— İslâmiyyetten sonra Hicaz'ın ve bilhassa «Haremeyn = Mekke ve Medîne» havâlisinin gayr-i müslimlere kapalı tutulmasından dolayı ilmi tedkikaat yapılamaması.

İşte bu iki büyük sebep, Cezîret-ül-Arab coğrafyası bakımından bugünkü Garp menbâları arasında bile bir takım ihtilâfların hâlâ devam edip gitmesiyle neticelenmiştir.

Bu gibi ihtilâflı noktaların eski Şark menbâlarıyla halline de imkân yoktur:

Meselâ biz (İdrîsî) nin «Nüzhet-ül-müş-taak» ından, (Ebu-l-Fidâ) nın «Takvim-ül-büldân» iyle (Yâkuut-ı-Hamevî) nin «Mu'cem-ül-büldân» ından ve (Kâtib-Çelebi) nin «Cihannümâ» sımdan bir hayli istifâde ettiğimiz halde, bir çok karanlık noktaları aydınlatmaya muvaffak olamadık; aynı menbâlara ve daha bir çok Şark eserlerine mürâcaat etmiş olan Garp müellifleri de aynı vaziyettedir.

Bu hususta nisbeten en doğru mâlûmat son devirlere âit iki eserde bulunabilir: Biri ve birincisi, Hicaz havâlisini yıllarca tedkik etmiş olan Bahriye mir-i livâlarından (Eyyup Sabri Paşa) nın «Mir'ât-ül-Haremeyn» ismindeki Mekke ve Medîne târihlerine zeyl olarak neşrettiği «Mir'ât-ı Cezîret-ül-Arab» ismindeki eserinin 1306 İstanbul tab'ının 174 üncü sahifesinden 329 uncu sahifesine kadar 156 sahife tutan coğrafi faslıdır; ikincisi de Defter-i Hâkaani nâzırı (Mahmud Es'ad Efendi) merhûmun «Târih-i din-i İslâm» ismindeki üç ciltlik eserinin 1328 - 1329 İstanbul tab'ının birinci cildinin medhal kısmında 85 sahife tutan coğrâfî faslıda bulunabilir: Eski İstanbul Dârülfünûnu'nun «Târih-i edyan ve Târih-i din-i İslâm» müderrisi o.

İşte bu kıymetli din âlimi o faslı yazarken bazı Garp menbâlarından da istifâde etmiştir.

Princeton Üniversitesi profesörlerinden (Philip K. Hitti) nın Profesör Maurice planiol) tarafından «Précis d'histoire des Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen İslâm târihinin 1950 Paris tab'ının 13 üncü sahifesinde Ceziret-ül-Arab'ın coğrafi tecerrüdünden şöyle bahsedilmektedir:

«Biyoloji, Rûhiyyât ve Lisâniyyât bakımından Arabistan araplarını ve bilhassa bedevilerin Sâmî ırkın en mümeyyiz vasıflarını hâiz mümessilleri hâline getiren âmiller, bunların coğrafi tecerrüdüyle çöl hayatının muttarit yeknesaklığına aramalıdır. Meselâ merkezî Arabistan gibi tecerrüd hâlinde ve kurak bir hayat sâhasının yegâne mükâfâtı ırk safvetinin nisbî bile olsa mahfuz kalmış olmasıdır.

Bu Ceziret-ül-Arab, bir milletle bir toprak arasındaki fâsılasız âlâka ve irtibatın hemen yegâne misâlidir. Eğer Hindistan'da, Yunanistan'da, İtalya'da, İngiltere'de ve Amerika Birleşik Devletlerinde olduğu gibi Arabistan'a da muhâceret dalgaları üst - üste gelmiş ve memleketin yerli ahâlisini püskürtmüş veya hut yutup eritmiş olsaydı, târihte hiç olmazsa bir izi kalırdı. Halbuki kum göllerinin teşkil ettiği muazzam mâniyayı her hangi bir devirde aşmaya muvaffak olarak memleket gelip dâimî sûrette yerleşmiş hiç bir müstevlî millet bilmiyoruz. Mâziye doğru ne kadar çıkarsak çukalın, Arabistan halukının ve bilhassa bedevî zümresinin hep kendine benzediğini görürüz».

Finlândiya sefirlerinden ve Fin Akademisi âzâsından (H. Holma) nın Fince eserinin «Mahomet, Prophète de l'Islam» ismindeki Fransızca tercemesinin 1947 Paris tab'ının 22 nci sahifesinde de bu coğrafi tecerrüd meeslesi şöyle ifâh edilir:

«Bizanslılar, İranlılar ve Romalıları gibi yabancı milletler Arabin ilk menşei olan o hasın ocağını fethetmek için zaman muvaffak olamamışlardır; hattâ Büyük İskender bile zaferlerle geçen seferlerinde oraya dokunmaktan kaçınmış ve (Aelius Gallus) un merkezi Arabistan'a karşı imparator (Auguste) ün emriyle açtığı meşhur sefer de mâlûm olduğu vechile bir hezimetle neticelenmiştir».

(Paul Fauvel) in «Le peuple d'Allah» ismiyle 1958 de neşredilen eserinin Paris tab'ının 13 üncü sahifesinde mütemadî tecerrüd hâlinde yaşayan Arabistan'a karşı İslâmiyetten evvelki devre içinde açılan o yegâne sefer şöyle anlatılır:

«Mısırlılar, Âsûrîler, Keldânîler ve Bizanslılar tehlikeli bir mâcerâ gibi görünen bir istilâ hareketinden vaz geçerek genişleme gayretlerini işte orada durdurdular.

Yalnız Romalıları, ilkönce Mısır'a hâkim olduktan sonra ve Milâttan evvel 27 târihinde Arabistan'ın o zaman servetler hazinesi sayılan cenup taraflarını keşfetmek üzere bir teşebbüse giriştiler de, açtıkları sefer hezimetle neticelendi. İşte bunun üzerine Arabistan artık Şark'dan, Garp'dan ve Cenup'dan denizlerle ve Şimalî tarafından da aşılmasına imkân olmayan bir gölle teerrid edilmiş mücerret bir vaziyette yaşamaya devam etti».

Bununla berâber, Sinâ yarım - adasının şimal taraflarına tesâdüf eden ve Lâtince «Arabia Petraea», Fransızca «Arabie Pétrée» ve Arapça «EL-Arabiyyet üs. Sahriyye» denilen «Taşlık Arabistan» ın bir aralık Romalılar tarafından bir vilâyet hâline getirilmiş olması bazı Carp müelliflerince Ceziret-ül-Arab'ın kısmen çenebi işgaaline uğraması şeklinde tefsir edilir; meselâ (Alexandre Mazas) ın «Les hommes illustres de l'Orient» ismindeki eserinin 1847 Paris tab'ının birinci cildinin 4 üncü sahifesinde bu nokta şöyle izâh edilmektedir:

«Romalıların (Auguste) devrinde açtıkları Yemen seferi tam bir hezimetle neticelendi. Bu hususta tâlîi daha açık olan (Trajan) ise (Pétrée = Taşlık Arabistan) ın şimal tarafını bir Roma vilâyeti hâline getirdi. Bu imparatorun halefleri memleketin içinde sağlam müessese ler kurmaya çalıştılar. Fakat Romalıların zâlimâne hareketlerine karşı Arapların göstermiş oldukları mukaavemet, Arabistan çöllerinin esâretten kaçan bir çok milletlere melce' olmasına sebebiyyet verdi».

Bu fıkrada dikkat edilecek en mühim nokta, Sinâ yarım - adasında bulunan «Pétrée = Arabiyye-i Sahriyye» nin hakikatte «Ceziret-ül-Arab»a dâhil olmamasıdır: Bir çok müellifler bu kanaattedir. İşte bundan dolayı (Mazas) ın bahsettiği muhâceretler, Sinâ taraflarından Ceziret-ül-Arab'a doğru vukua gelmiş bir takım ilticâ akımlarından başka bir şey değildir.

Netice i'tibâriyle İslâmiyyetten evvel, Roma, Bizans vesâire gibi müstevlî devletler fütûhâtından masun kalmış olan

Arap yarım - adası mütemâdi bir tecerrüd hâlinde yaşamış demektir. Hattâ bu vaziyet, eski Yunan ve Roma müelliflerinin Arabistan hakkında bir takım fâhiş hatâlara bile düşmeleriyle neticelenmiştir. (L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1877 Paris tab'ının birinci cildinin 8 inci sahifesinde bu mesele şöyle izâh edilir:

«Eski milletler Arabistan'ın içerisinde bilmezlerdi; hattâ Yunanlılarla Romalılar Ceziret-ül-Arab'ın coğrafi taksimatı hakkında hiç bir zaman vâzıh bir fikir edinememişlerdi. Çok seyyâhat etmiş ve Mısırılılarla Medlerin örf ve âdetleri hakkında o kadar faydalı mâlûmât toplamış olan (Hérodote) Arap yarım - adasından yalnız bir kaç kelimeyle bahsetmiştir. Ondan sonra (Eratosthène) le (Agatharchide), (Pline) le (Arrien) ve (Strabon) la (Sicilyalı Diodore) bizlere biraz daha fazla izâhât bırakmışlardır; fakat bunlar da çok defâ ticâret yoluyla gelmiş Hindistan mahsûlâtını, tasvire çalıştıkları Arabistan topraklarına izâfe etmişlerdir.

Bütün eski müellifler içinde (Ptolémée = Batlamyos) Arabistan'ın vaziyetini en iyi kavramış olan âlim gibi görünür; Mısır'a yakın olmak i'tibâriyle, Nil sâhillerinde oturanların keşif hareketlerine açık bulunan bir memleket hakkında doğru mâlûmât elde etmek güç bir iş değildi. Fakat buna rağmen Batlamyos'un bizlere bırakmış olduğu taksimât tamâmiyle indî şeylerdir; işte bundan dolayı Arap coğrafyacıları onları hiç nazara i'tibâra almamışlardır. O, Arabistan'ı üç büyük muntakaya ayırıyordu:

1 — «Arabie Pétrée = El-Arabiyyet. üs.sahriyye, Taşlık — Arabistan»,

2 — «Arabie Déserte = El-Arabiyyet. ül.kofra/Bâdiyet.üs.Şâm»,

3 — «Arabie Heureuse = El-Arabiyyet. üs.saïde, Arabiyye-i Saïde» (1).

Bu isimler, iklimin mâhiyyetini de umûmî bir tasvir ve târife kâfi gelecek bir vuzûh ile ifâde ediyor demektir. Bunların birincisi, Kızıl - deniz'in şinâl mün-tehâsındaki iki körfez arasında bir yarım - ada teşkil etmektedir; ikincisi bu körfezlerin şark sınırlarından başlayıp Süriye ve Irak hudûduna ve Basra - körfezi boyunca da Hind - okyânusu'na dayanmaktaydı; mütebâkisi, yâni cenup havâlisî de (Arabiyye-i-Saïde) yi teşkil ediyordu.

En eski devirlerdenberi devâm edip duran bu Arabistan muammâsı nihâyet On sekizinci ve On - dokuzuncu asırlardan itibaren yapılan ilmi tedkikler sayesinde aydınlanmaya başlamıştır.

Geçen asrın meşhûr âlimlerinden (Vivien de Saint - Martin) in «Histoire de la Géographie et des découvertes géographiques» ismindeki Coğrafya târihinin 1873 Paris tab'ının 431 - 433 üncü sahifelerinde On - sekizinci asır tedkikleri şöyle anlatılmaktadır:

«Arabistan'ın (Niebuhr) la yol aradaşları tarafından tedkiki yeni devri lâ-yık olduğu ehemmiyetle açmış oldu; sırf ilmi maksatlarla geniş bir nisbette

tertib edilmiş ilk tedkik seyahatı işte buydu. Böyle bir ilmi sefer emri veren Danimarka hükûmeti daha zengin devletlere nasib olacak gibi görünen bir teşebbüste bulunmuş olmak şerefini kazandı. İlk fikir, Kitâb-ı Mukaddes tedkikaatıyla büyük bir şöhret kazannmış olan Alman müsteşrika (David Michaelis) e âitti: İşte bu âlim tarafından (Beşinci Frédéric) in Eaş - vekili Kont (De Bernstorff) a verilen plân üzerine sefer hey'eti teşkil edildi. Avrupa âlimlerine mürâcaat etmek sûretiyle ta'limâtname-sini yazanda oydu; ayrı olarak neşredilmiş olan bu ta'limâtname umûmî tertibi itibâriyle bütün müsterek seferler için bugün bile örnek olabilecek bir mâhiyettedir.

Bu ilk sefer hey'eti beş kişiden mürekkepti: Filoloji için Danimarkalı Doktor (Haven), Târih-i tabii için İsveçli Profesör (Forskâl), Coğrafya ve Hey'et ilimleri için Hanovralı mühendis (Carsten Niebuhr), hekim olarak doktor (Cramer) ve ressam olarak da mösyö (Baukenfeid) intihâb edilmişti.

(Beşinci Frédéric) yalnız sefer masraflarını değil, aynı zamanda hey'ete dâhil âzâdan ekserisinin girişmek mecbûriyyetinde kaldıkları ihzârî tedkikat masraflarını da böl böl te'min ediyordu: Meselâ (Niebuhr) tarassud tatbikaatına alışmak için Gottingue hey'etşinâsı (Tobie Mayer) in - Tâni tül dâirelerinin tâyininde büyük bir ehemmiyetle kullanılan ay cedvellerinin müelifi olan âlimin - idâresinde on sekiz ay çalışmış ve o müddet zarfında Arap dilinin ana - kaidelerini de öğrenmiye başlamıştı.

(1) Bu isimlerin eski Avrupa'da Lâtince kullanılan şekilleri şunlardır: Arabia Petrosus, Arabia Desertus ve Arabia Felix. Bunlar için «Târih ve coğrafyaya ait değişik isimler» iduatımızın 1937 tab'ının «Arabie» maddesine bakınız. İ. H. D.

7 Kânûnusânî 1761 târihinde sefer hey'eti bir krallık firkateyniyle Kopen. hag limanından ayrıldı ve o sene Eylül-ün 26 ncı günü İskenderiyye rıhtımına gıkıldı: Bu teahhurun sebebi, (Niebuhr) un oldukça mühim bir hastalık geçirmesinden dolayı bir müdde İstanbul'da kalmak mecbûriyyeti hâsıl olmasıydı.

Aşağı . Mısır'ın tedkikune on bir ay sarfedildi; sefer hey'eti ancak 10 Teşrin-evvel 1762 de Süveyş'den bir Arap gemisine binerek Mekke'nin limanı olan Cid. de'de on dört gün geçirdikten sonra (2) 29 Kânûnuevvel günü Yemen sâhilindeki «Loheia = Lohya» da karaya çıktı. Yolcular işte orada denizden ayrılacaklardı; ilmi seferin ciddi kısmı işte orada başladı.

Hey'etin ta'limâtnameesinde tâyin edilen tedkik mevzuları uzak bir ölkede ve bilhassa târihte parlak bir mevkîi bulunan, doğu halde henüz hiç bir tedkike tâbî tutulmamış bir memlekette araştırılması icâb eden şeylerin hemen hepsine şâmil. di. Hey'et ilmi sâhasındaki tedkiklerle güzergâhların teselsülüne istinâden muhtelif yerlerin vaziyeti, Topografya, hayvânî ve nebâtî, mahsûlât, iklim, eski eserler, örflerle âdetler ve lehçeler gibi tahkik ve tasviri mümkün olan hususların hiç biri ihmal edilmeyecekti.

İki gaaye tâyin edilmmişti: Pek az bilinen meşhur bir memleketin tedkiki ve Kitâb-ı Mukaddes metinlerinin tenvirine yarayacak faydalı noktalar tesbiti.

Bu çift hedefe me'mûlün fevkünde bir muvaffakiyyetle varılmış, fakat bu muvaffakiyyet çok pahalıya mâl olmuştu. Sefer hey'etinin beş âzasından dördüne bir daha Avrupa'yı görmek nasib olmadı; yorgunlukla iklimi yalnız (Niebuhr) dayanabildi. Yol arkadaşlarının tedkikaatını taşıyıp getiren ve bunları kendi tedkikleriyle birleştiren bu âlim o müsmir seferin şan ve şerefine vâris olmak için tek başına hayâtta kalmış gibidir. Yazdığı sefer târihi (3) bugün hâlâ Yemen hakkındaki, yâni Arap yarım . a. dasında eskilerin «Arabiyye-i-Saide» dediikleri güzel ve zengin muntaka hakkındaki mâlûmâtımızın temel taşını teşkil etmektedir.

(Niebuhr) der. uhde etmiş olduğu vazifelerden hiç birinin altında kalmış değildir; kendisinden sonra gelenlerin gittikçe daha büyük bir dikkatle mürâkabe ve tedkik ettikleri nisbette mesâisi daha fazla takdir edilen nâdir seyyahlardan biridir. Gayretiyle, ilmiyle, gördüklerini incelemekteki mehâretiyle ve insanları tedkikdeki doğru muhâkemesiyle ve bilhassa ilme te'min ettiği levâzımın bol-

(2) Müstâman olmayan ecnebîlerin Haremeyn'e, yâni Mekke ile Medîne taraflarına girmeleri memnâ olmakla beraber Cidde limanında ötedenberi böyle bir memnâniyyet yoktur; onun için eskiden konsolosluklar Cid. de'de olduğu gibi, şimdi de sefâretler hep oradadır. İ. H. D.

(3) Birbirinden ayrılmasına imkân olmayan iki eserdir: Biri «La description de l'Arabie» isimle 1772 de Kopenhag'da neşredilmiştir ve bir cilttir; öteki de 1774 de iki cild olarak neşrolunan «Relation» isimindeki eserdir. Bunların asılları Almancadır; hepsi Fransızcaya terceme edilmiştir. «Relation» un Şimâli - Sûriye ve Anadolu üzerinden avdet meşalesine âit üçüncü bir cildi de ancak 1837 de neşredilebilmiştir. Meşhur müverrih (Niebuhr) işte bu âlimin oğludur.

İzâhıyla kendine büyük kâşiflerin en saf-
larında yer te'min etmiş ve isminin ilmi
seyâhatler devrini açmasına hak kazan-
mıştır» .

Yalnız bu ilk ilim hey'etinin hemen
bütün tedkikleri bilhassa Yemen havâli-
sine inhisâr ediyor, umûmî şekilde bah-
sedilen Ceziret-ül-Arab'ın diğer kısımları
ve bilhassa İslâm târihi bakımından en
büyük ehemmiyeti hâiz olan Hicaz kıt'-
ası Garp âlimlerinin bu ilk tedkikat sâ-
hasından hâric kalyordu. Bu vaziyette
en mühim âmîl, Mekke ve Medine havâ-
lisine gayri - müslimlerin girememeleri-
di: İşte bundan dolayı On - dokuzuncu
asrın muhtelif milletlere mensup bazı
Garp âlimleri kendilerini Müslüman gös-
tererek ve hattâ kıyâfet değiştirerek nihâ-
yet Hicaz'a hulûl etmek mecbûriyyetinde
kalmışlardı. Bunların içinde sahte Müs-
lumanlıkları meydana çıkmış olduğu için
büyük tehlikeler geçirmiş olanlar da var-
dır.

Meşhur (Will Durant) ın «Histoire
de la civilisation» ismiyle Fransızcaya ter-
ceme edilmiş olan Medeniyet târihi kü-
lfiyyâtının Orta - çağ medeniyetinden
bahseden «L'age de la foi» cildinin 1952
Paris tab'ının 199 uncu sahifesindeki hâ-
şiyede bu ilim fedâîlerinden şöyle bahse-
dilir:

«Arabistan'ın bugünkü Avrupa tara-
fından yeniden keşfi On - dokuzuncu asır
ilminin beynelmilel mâhiyyetini bütün
ihtişâmîyle meydana çıkarmıştır. Bu ke-
şif hareketi 1761 — 1764 de (Carsten Ni-
ebuhr) Arap yarım - adasını Danimarka
hükûmetinin himâyesinde dolaştığı za-
man başlamıştır. Bu âlimin 1772 de neş-

redilen raporu Arabistan'ın ilk mufasssal
tasviri mâhiyyetindeydi.

1807 tarihinde (Domingo Badia y
Leblieh) isminde bir İspanyol da Mağ-
rıpî bir Müslüman kıyâfetine girerek
Mekke'yi ziyaret etti ve Hac merâsiminin
ilk vâzûh izâhını yaptı.

1814 — 1815 tarihlerinde (Johann
Ludwig Burchardt) isminde bir İsviçreli
Müslüman kılıfına girip Mekke ile Medi-
ne'de aylarca kaldı; bu zâtın derin ted-
kiklere istinâd eden raporları daha son-
raki seyyahlar tarafından te'yid ve tevsik
olundu.

1853 de (Richard Barton) isminde
bir İngiliz de efganlı bir hacı kisvesiyle
Mekke ve Medîne'yi ziyaret etti ve o teh-
likeli seyâhat hikâyesini iki müheyyic cilt
hâlinde ortaya çıkardı.

1860 — 1870 târîfinden ise Fransız
Yahudilerinden (J. Halévy) eski Mine,
Sebâ ve Humyeri krallıklarının muhtelif
mevkî'lerini keşfedip taşlar üstündeki ki-
tâbelerinin sûretlerini aldı.

1875 de de (Charles Montagu Do-
ughty) isminde bir İngiliz Şam'dan hare-
ket eden bir Hücâc kaafilesine katıldı ve
başından geçenleri 1888 de neşrettiği (A-
rabia Deserta) ismindeki eserinde İngiliz
nesrinin şâh - eserlerinden birini ibdâ' e-
derek anlattı.

Nihâyet 1882 — 1888 târîhlerinde de
(E. Glaser) isminde bir Avusturyalı âç
müşkil sefer yaparak 1,032 kitâbe sûreti
çıkardı: Arabistan'ın İslâmîyetten evvel-

ki târihi hakkında bugün bunlar başlıca menbâlarımızdır». (4)

Bu Müslüman kâhki Avrupa âlimlerinden bazıları ölüm tehlikesi bile geçirmişlerdir (Eyyup Sabri Paşa) nun bundan evvel bahsi geçen «Mir'ât-ı Ceziretül-Arab» ismindeki eserinin 1306 İstanbul tab'ının 215 inci sahifesinde ismini zikretmiyerek mâcerâsından bahsettiği İngiliz seyyâhı, her halde (Will Durant) ın yu-karıkı fıkrasında bahsi geçen (Charles Montagu Doughty) olmak lâzımgelir:

«Şehid - Hüseyin Paşa'nın (Mekke) emâreti hılâlinde İngiliz seyyahlarından biri bedevî kılığıyla Cebel - Şammar'dan Tâif'e giderken Süveyle mevkiinde urbân eline düşmüş ve kendisinin ecnebi olduğu bazı delâil ile meydana çıkmış olduğundan, bedeviler merkaumun üzerinde bulunan seyhâtnâmesiyle eşyasını zapt- edip katletmek üzere yere yatırırlar iken Şerif Abdullah Paşa merhûmun Süveyle'- de kâin bağçasının bahçevânı ve ma'tûk kölesi yetişip bir çok güçlük ile seyyâhı vechine alarak Tâif'de bulunan Hüseyin Paşa'ya getirip teslim eylemiş idi.

Hüseyin Paşa İngilizî ser-yâveri Meh-med Ağa'nın hânesine müsâfir verdiler ve eşyâ-ı mesrûkasını kâmilten istirdâd ile kendisine iade ve me'mûr-ı mahsûsa terfikan Mekke'ye uğramamak şartıyla Cidde'ye izâm eylediler idi».

(4) Bunlardan (Burckhardt) ın Arabistan hakkındaki iki eseri vardır: Biri «Travels in Arabia» ismiyle 1829 da Londra'da neşredilmiş ve «Notes on the Bedouins and Wahabys» ismindeki diğer eseri de 1831 târihinde gene Londra'da basılmıştır: Bu iki eser (Eyries) tarafından Fransızcaya terceme edilerek 1835'de ikisi berâber olarak Paris'de neşrolunmuş- tur.

(5) Bu seyhâtte Basra - körfezinden Kızıl - deniz'e doğru sür'atle yol alan yüzbaş (Sadler) Hindistan müstemke idâresi tarafından Mısır vâlisî Mehmed Ali nezdinde bir vazife ile gönderilmişti. Güzergâh cedveli Bombay Cem'iyet-i Edebiyyesinin «Transac- tions» larının 1823 de Londra'da neşredilen üçüncü cildine dercedilmiştir.

Bütün bunlara rağmen, Garp ilmi- nin İç - Arabistan hakkında mâlûmat is- tihsâli ancak On - dokuzuncu asrın orta- larına doğru başlayabilmıştır. (Vivien de Saint - Martin) ın yukarda bahsi geçen «Histoire de la Géographie et des décou- vertes géographiques »simindeki Coğraf- ya ve coğrafi keşifler târihinin 528 — 530 uncu sahifelerinde bu nokta şöyle anlatı- ılır:

«Seetzen'in mektuplarıyla Burck- hardt'm ve hattâ Niebuhr'un seyhâtnâ- meleri Arabistan'm bâzı sâhil kısımlarını tanıtmıştı. O muazzam yarım - adanın iç kısımları hakkında Avrupa'nın mâlûmât alabilmesi ancak bu son zamanlarda, yâ- ni 1840 târihinden i'tibâren mümkün ola- bilmıştır. 1819 da bir sâhilden diğer sâhi- le kadar yapılan ilk yolculukta alelâde bir güzergâh cedvelinden başka bir netî- ce istihsâl edilememişti: Bununla berâ- ber o cedvelin harita tertibinde çok fay- dası görüldü (5). Fakat ondan sonra, (Augustus Wallin) isminde âlim bir sey- yah diğer bir mahrek tâkib ederek Sûri- ye'nin cenûbundan Aşağı - Fırat havâlisî- ne kadar Arap yarım - adasını daha ge- niş nisbette boydan boya kat'etti. İlk de- nemesi 1845 de yapılan bu seyhâhat 1848 de tahakkuk edebildi; (Wallin) ın vuzûb

i'tibâriyle çok kıymetli olan iki ruznâme. si alelâde seyâhat notlarından ibâret olmayıp İç - Arabistan'ın etnografyası, topografyası ve tabii teşekkülâtı hakkında mahalli tedkiklere müstenit bir silsile teşkil etmiştir (6).

(M. Wallir) den sonra (George Palgrave) isminde üçüncü bir seyyah da A. rabistan'ı boydan boya kat'etmiş, fakat yeni bir istikamet tâkib ederek Şimâli garbiden Cenûbusarkîye doğru Sûriye'den Omân'a gitmiştir. (M. Palgrave) Arap yarım - adasının kısmen merkezini işgal eden Necid ismindeki dağlık yayladan geçmiştir. On - sekizinci asrın ortalarından i'tibâren o havâlide üstün bir vaziyet almış olan Vehhâbî cemâati hakkındaki faydalı mâlûmâtımızı işte ona medyünüz (7).

İç - Arabistan'ı tanımak için en mükemmel mâlûmât menbâları içinde Prusya'nın Şam konsolosu (M. Wetzstein) in istihbârâtı da ehemmiyetle kaydetmek lâzımdır: Bu zât o mâlûmâtı kervancılardan ağızlarından toplamak basiretini göstermiştir. O âlim diplomatın eski Arap coğrafyacıları tarafından verilen mâlûmât ile karşılaştırarak çok faydalı bir şekle soktuğu bu istihbârâtın çıkan en mühim noktaların başında o zamânâ kadar hiç kimsenin hayâlinde bile geçmemiş olan büyük bir tabii teşekkül husûsiyeti vardır ve o da üç yüz küsur fersah (8) imtidâdında muazzam ve merkezi bir vâdi-

nin mevcûdiyyetidir; bu vâdi bâzan şiddetli yağmurlar yağınca büyük bir nehir hâline gelir ve Kızıl - deniz sâhillerinde. ki dağlardan Fırât'ın eteklerine kadar Arap yarım - adasını bütün genişliğince boydan boya tâkib etmektedir. Arabistan'ın iç kısmında muvakkat bile olsa böyle bir nehir bulunması, bütün eski tâlâkileri son derece ta'dil ve tashih edecek bir vaziyet demektir.

O kadar umumî mâhiyyette olmakla berâber zikredilmesi zarûri diğer bir takım keşif hareketleri daha vardır. Fransız tebaasından (M. Arnaud) nın eski Hımyeri vatanındaki Me'rib mevkiine yaptığı seyâhat 1843 târihinde bir çok Sebâ kitâbeleri keşfiyle neticelenmiş ve (Joseph Halévy) nin son zamanlarda diğer bir keşif hareketi de o ilk yekûnu büsbütün kabartmıştır.

Zikri lâzımgelen diğer bâzı seyyahlar daha vardır: İngiliz Bahriye zabîtlilerinden mülâzım (Wellsted) Arabistan sâhil. lerinin Omân vesâir noktalarında, (Emile Botta) Yemen'de, (M. de Wrede) Hadramût'da ve nihâyet son zamanların bir çok müdekkikleri de Hadramût ile Bâbü'l-Mendeboğazı arasında bulunan ve henüz tedkik edilmemiş olan arâzide yeni keşifler yapmışlardır.

Târihi hâturaları bakımından en çok alâkaya lâyık olan ve Asya'nın en az bilinen kıt'alarından birinin coğrafyasını

(6) Wallir'in bu iki ruznâmesi Londra Coğrafya Cem'iyyeti mecmûasının 1851 de çıkan 20. nci ve 1854 de intişâr eden 24. üncü ciltlerinde neşrolunmuştur.

(7) M. Palgrave'in seyâhatnâmesi «Narrative of a journey through central and eastern Arabia» ismiyle 1865 târihinde Londra'daki cilt olarak neşredilmiştir. Fransızca tercemesi de vardır.

(8) Bir «fersah — fersa» dört kilometre-dir.

zenginleştiren bu keşifler hakkında biraz tafsilât vermeyi işte bundan dolayı zarûrî bulduk».

On - dokuzuncu asır ilmi Ceziret-ül-Arab'ın her tarafını keşfederek Yirminci asra tam bir coğrafi dosya tevdi' edebilmiş midir? Öyle bir vehme kapılmamalıdır: Avrupa müdekâatlarının Arabistan tedkikaatı asrımızda da devâm etmiş ve bir takım yeni keşifler yapılmıştır; mese-lâ İslâm Ansiklopedisinin «Arabistan» maddesindeki izâhâta göre Avusturyalı (Alois Musil) 1908 — 1915 seneleri içinde şimalî Arabistanda sayâhat etmiş ve bil-hassa Şam - Medine - Fırât arasındaki sâhayı tedkik ederek yazdığı eser Amerika Coğrafya Cem'iyeti tarafından altı cild olarak neşredilmiştir.

Meşhûr İngiliz câsûsu (Lawrence) in «Seven pillars of Wisdom» isimindeki eserinin «Les sept piliers de la sagesse» ismiyle neşrolunan Fransızca tercemesinin 1950 Paris tab'ının 78 — 79 uncu sahifelerinde kaydedildiği vechile, Birinci Cihan harbinde Mekke emiri Hüseyin Osmanlı devletine ihânet edip İngilizlerle el - birliği ettiği zaman, Mekke ile Medine arasına İngiliz askerleri getirilmiş, fakat bu gibi hareketlerin te'siri ilim sâhasından ziyâde siyasi ve askerî sâhalarda görülmüştür.

İlmi tedkikaat Birinci Cihan harbinden sonra da devâm etmiştir: Meselâ Profesör (Brockelmann) ın «Histoire des peuples et des Etats islamiques» ismiyle (Tazerout) tarafından Fransızcaya terce-

me edilen İslâm devletleri târihinin 1949 Paris tab'ının 11 inci sahifesinde kaydedildiğine göre, Arabistan'ın cenûbuşarkı-sindeki Omân sâhil dağlarıyla Necid yay-lasını ayıran «Reb'ül-hâli» çölü ilk defâ olarak 1931 de (Bertram Thomas) tarafından kat'edilmiş ve bu büyük kum çölünü ikinci defâ olarak da 1932 Kânûnu-sânî - Mart aylarında (H. Philby) tedkik etmiştir (9). Aynı eserin 12 nci sahifesindeki kayde göre de gene (Philby), Arabistan tedkikaatı esnâsında «Aflaj» vâhasında 1250 metre uzunluğunda ve 400 metre genişliğinde bir göle tesâdüf etmiştir! Bunlar gibi bir takım seyâhatlerle tedkikler daha varsa da, Arabistan coğrafyası henüz kat'î şeklini almış değildir.

Arap yarım - adasından bahseden en yeni menbâlar arasında bile aşağıda misâllerini göreceğimiz bir takım ihtilâflara tesâdüf edilmesi işte bu vaziyetin pek tabii bir neticesidir. «La grande encyclopédie» isimindeki büyük Fransız ansiklopedisinin üçüncü cildinin birinci kısmının coğrafyacı (Houdas) tarafından yazılan ve 504 — 507 nci sahifelerini işgal eden «Arabie = Arabistan» maddesinin başlarında bu vaziyet şöyle hulâsa edilir:

«Arap yarım . adasının iç kısmı henüz iyi bilinmemektedir; hemen dâmiâ tebdilî kıyâfetle seyâhat eden nâdir kâşifler tamâmiyle doğru tedkikler yapmaya ekseriyyetle muvaffak olamamışlardır: Hattâ cenup havâlisinin büyük bir kısmına Avrupalılar hiç ayak basmamışlardır».

Ceziret-ül-Arab'ın hâlâ bir coğrafi

(9) Bu zât bir aralık İngiltere'nin Ürdün müessesiliğinde bulunmuştur.

muammâ teşkil etmesinin sebebi işte bu vaziyettir.

«Cezîret-ül-Arab» m ismiyle şeklinde ve genişlik nisbetiyle hudûdunda bile ihtilâflar vardır. «Cezîre» kelimesi Arapçada «Ada» mânâsına gelir; bu mânâyâ göre o târihi terkip «Arap adası» diye terceme edilmelidir. İşte bundan dolayı bazı Garp müellifleri bu mânâyı âdetâ hayretle kaydetmişlerdir: Meselâ Halle Üniversitesi profesörlerinden (Brockelmann) ın yukarda bahsi geçen İslâm devletleri târihinin 11 inci sahifesiyle Princeton Üniversitesi profesörlerinden (Philip K. Hitti) nin «Précis d'histoire des Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1950 Paris tab'ının 14 üncü sahifesinde Arabistan ahâlisinin kendi vatanlarına «Ada» ismini verdiklerinden bahsedilir! Hakikatte bu telâkki doğru değildir: Çûki Arapçada «Cezîre» kelimesi esas i'tibâriyle «ada» mânâsına gelmekle beraber, mecâzî mânâları da vardır ve bunlardan biri de Osmanlı müelliflerinin «Şibih - cezire = Adaya benzer» dedikleri «Yarım - ada»dır. (Âsum Efendi) nin «Okyânûs» ismindeki «Kaamûs» tercemesinin 1305 de neşredilen birinci cildinin 796 ncı sahifesinde bu mecâzî mânâlardan bahsedilirken misâl olarak Dicle ile Fırat arasındaki arâziye «El-Cezîre = Ada» denildiğinden, Endelûs'da denizle alâkadâr olmadığı halde sırf letâfeti bakımından ayrı bir sâha teşkil eden bir yeşilliğe «Cezîret-ül-hadrâ» = Yeşil ada» ismi verildiğinden, Mısır'da «Cezîret-üz-zehab» — Altın ada» denilen iki yer bulunduğundan, Mûsul'un şimalindeki «Cezîret-ibni Ömer» den vesâireden bahsedilerek kelimenin mecâzî mânâları hakkın-

da bir hayli izahât verilmektedir. İşte bundan dolayı Paris Elsiné-İşarkîyye mektebi profesörlerinden müsteşrik (Henri Massé) nin «L'İslâm» ismindeki eserinin 1937 Paris tab'ının 7 nci sahifesinde «Cezîret-ül-Arab» terkipini «La presqu'île des Arabes — Arap yarım - adası» şeklinde terceme etmesi daha doğrudur.

Bu büyük yarım - ada umûmiyetle bir mustatıl şeklinde gösterilir: Meselâ İslâmiyyâta âit eserleriyle meşhur müsteşrik râhip (H. Lammens) in «L'İslâm, croyances et institutions» ismindeki eserinin 1943 Beyrut tab'ının 5 inci sahifesinde:

— Arabistan bir mustatıl şekli arzeder. cümlesiyle söze başlandığı gibi, Londra Üniversitesi Yakın ve Orta Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1953 Brüksel tab'ının 19 uncu sahifesiyle (Cl. Huart) ın «Histoire des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1912 Paris tab'ının birinci cildinin 1 inci sahifesinde de «rectangle — mustatıl» şekli esas ittihaz edilir. Hakikatte ise Cezîret-ül-Arab'ın umûmi şekli bir mustatili andırmakla beraber, cenûbuşarkisinde Omân körfezine doğru büyük bir çıkıntı teşkil etmesi bazı müelliflerin tam bir mustatıl şekli kabûlünde tereddüd etmelerine sebep olmuştur: Her halde Arabistan'ın umûmi şekline «Şibih - mustatıl — mustatılîmsi» demek daha doğrudur.

Cezîret-ül-Arab dünyânın en büyük yarım - adasıdır: Meselâ (Will Durant) ın yukarda bahsi geçen Medeniyet târi-

hi külliyyâtının 1952 de çıkan «L'age de la foi» cildinin 199 uncu sahifesinde «Arabistan bütün yarım - adaların en büyüğü», Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Jacques C. Risler) in «La civilisation arabe» ismindeki İslâm medeniyeti târihinin 1955 Paris tab'ının 6 ncı sahifesinde «Yer - yüzünün en büyük yarım - adası» ve Profesör (Hitti) nin bundan evvel de bahsi geçen «Précis d'histoire des Arabes» ismindeki eserinin 14 üncü sahifesinde «Bütün dünyânın en büyük yarım - adası» gösterilir. Buna mukaabil, Profesör (Gaudefroy - Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux croisades» ismindeki eserinin 1931 Paris tab'ının 42 ncı sahifesinde Arabistan'ın:

«Tamâmiyle mâlûm olmayan mesâhası Avrupa'nın takriben rub'una muâdil»

gösterilmekte ve Profesör (Henri Massé) nin yukarda bahsi geçen «L'İslam» ismindeki eserinin 7 ncı sahifesinde de aynı nisbet ifâdesine tesâdüf edilmektedir. İslâm Ansiklopedisinin «Arabistan» maddesini yazmış olan (De Goeje) de bu nisbeti kabûl etmekle berâber, bunun kat'î sûrette tâyin ve tesbitine imkân olmadığını da tasrih etmektedir. Zâten geçen asırdanberi bu noktada ihtilâf vardır; meselâ müsteşrik (L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes» ismindeki eserinin 1877 Paris tab'ının birinci cildinin 7 ncı sahifesinde:

«Arabistan, mesâha.i sathıyyesi Fransa'nın takriben iki misline muâdil geniş bir kıt'adır».

denildiği halde, (Mazas) in «Les hommes illustres de l'Orient» ismindeki eserinin 1847 Paris tab'ının birinci cildinin 2 ncı

sahifesindeki hâşiyede o devrin coğrafya mütehassıslarınca Arap yarım - adasının:

«Fransa'dan üç misli daha uzun ve iki misli daha geniş»

sayıldığından bahsedilir! Halbuki bugünün ilmi bu nisbetleri çok az bulmaktadır: Meselâ (Henri Massé) nin aynı eserinin 9 uncu sahifesinde yalnız Dehna çölünün bile «Fransa'nın iki misli» tuttuğundan bahsedilir.

Bununla berâber, mesâha.i sathıyye meselesi henüz halledilmiş değildir; onun için (Gaudefroy - Demombynes) in yukarıya aldığımız cümlesinde mesâhanın «tamâmiyle mâlûm olmadığından» bahsetmekte tamâmiyle hakkı vardır. Bu mesele hakkında küçük bir fikir vermek için bazı menbâlarda tesâdüf edilen kilometre rakamlarına şöyle bir göz gezdirmek kâfidir. Meselâ (Will Durant) ın bundan evvel de bahsi geçen Medeniyet târihi külliyyâtının «L'age de la foi» ismindeki iman çağı cildinin 199 uncu sahifesinde Arabistan'ın mesâha.i sathıyyesi:

«A'zamî uzunluğu 2.200 ve a'zamî genişliği de 2.000 kilometre»

gösterilmektedir. Profesör (Brockelmann) ın yukarda bahsettiğimiz «Histoire des peuples et des Etats islamiques» ismindeki İslâm devletleriyle milletleri târihinin 11 inci sahifesinde ise Ceziretül Arab mesâhasının:

«Takriben 3.000.000 kilometre muabbatı tuttuğundan»

bahsedilir. Londra Üniversitesi profesörlerinden (Bernard Lewis) in «Les Arabes

dans l'histoire »ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1958 Brüksel tab'ının 19 uncu sahifesinde de:

«Arabistan, mesâhası takriben 2,800,000 kilometre murabbâ tutan geniş bir mustatîl şeklinde bir yarım - adadır»

denilmektedir. Princeton Üniversitesi profesörlerinden (K. Hitti) nin Profesör (Planiol) tarafından «Précis d'histoire des Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 14 üncü sahifesindeki hatışyede ise Arabistan:

«Şimâlden cenûba 2,600 kilometre uzunluğunda, orta kısmında 1,200 ve nihâyet cenup tarafında 2,000 kilometre genişliğinde»

gösterilir. Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Risler) in yukarıda bahsi geçen «La civilisation arabe» ismindeki İslâm medeniyeti târihinin 6 ınca sahifesinde de dünyânın bu en büyük yarım adası: «2,800 kilometre uzunluğunda ve cenûben 2,000 kilometre genişliğinde»

gösterilmektedir. Yukarıda bahsi geçen büyük Fransız Ansiklopedisinin üçüncü cildinin birinci kısmının 504 üncü sahifesinde başlayan «Arabie — Arabistan» maddesini yazan (Houdas) da şöyle bir mesâha hesabı vermektedir:

«Takriben 6,000 kilometrelik umûmî sâhanın mesâhası 2,850,000 kilometre murabbâdır. Yarım - adanın şimâlden cenûba a'zamî uzunluğu 2,000 kilometredir; şarktan garba en fazla genişliği de takriben 1,500 kilometre tutmaktadır».

Eserlerini Osmanlı imparatorluğu devrinde, yani Hicazla Yemen'in henüz

birer Osmanlı vilâyeti hâlinde bulunduğu aralarda yazmış olan son Türk müellifleri beyinde ve bunlarla Garp müellifleri arasında da aynı ihtilâflara tesâdüf edilir. Meselâ uzun zaman Ceziret-ül-Arab'ı tedkik etmiş olduğundan bahsetmiş olduğumuz Bahriye mir-i livâsı (Eyyub Sabri Paşa) nın «Mir'ât-ı Ceziret-ül-Arab» ismindeki eserinin 1306 İstanbul tab'ının 174 üncü sahifesindeki mesâha hesabı şöyledir:

«Taraf-ı şimâlisinden taraf-ı cenûbi sine kadar tûlen takriben iki bin beş yüz kilometre ve cihet-i garbiyyesinden taraf-ı şarkisine kadar arzen iki bin kilometre mesâfeyi müstemil ve cenup tarafına doğru arzen vüs'at-i zâideyi kâfil olup tertibân üç milyon yüz elli altı bin kilometre arâzi ile on iki milyon ahâlîyi hâvidir».

Buna mukaabil, (Mahmud Es'ad Efendi) nin bundan evvel de bahsi geçen «Târih-i din-i İslâm» ismindeki eserinin 1327 de neşredilen birinci cildinin 21 - 22 nci sahifelerinde de şöyle bir mesâha hesabı vardır:

«Dâiren.mâ.dâr hudûdu 7,000 kilometre tûlünde olup mesâha-i sathîyyesi 3,158,000 murabbâ' kilometredir. Hey'eti mecûnâsı bir zû.erbeat-adlâ' şeklini ibrâz eder ki mihver-i kebîri şimâl-i garbinden cenûh-ı şarkîye kadar 2,500 kilometre ve Bahr-i Ahmer ile Basra - körfezi beynindeki arzı 1,000 kilometredir».

Te'lifine imkân olmayan bu rakamlar, henüz mesâha-i sathîyye meselesinin bile halledilememiş olduğunu riyâzî bir kay'iyetle göstermektedir.

Yeni Arap müelliflerinin verdikleri mesâha rakamlarının da bunlarla te'lifi-ne inkân yoktur; meselâ Mısırlı Doktor (Mehmet Hüseyin Heykel Paşa) nın «Hâ-yâtü Muhammed» ismindeki Arapça ese-rinin 1956 Kaahire tab'ının 71 inci sahifesinde Arap yarım - adasının:

«Tûlû bin kilometreden fazla ve arzı da bin kilometreye yakın»

gösterilir.

İhtilâfî meselelerden biri de Sinâ yarım - adasının Ceziret-ül-Arab'a dâhil olup olmadığı meselesidir. (Mahmud Es'ad Efendi) merhûm bu husustaki eski ve yeni nazariyyeleri şöyle hulâsa etmek-tedir (Târih-i din-i İslâm, C. I, S. 21) :

«... Şimâl-i-garbide Gazze civârında Arîş'den başlayan bir hatt-ı mevhu'm Sü-veys'de nihâyet bularak Ceziret-ül-Arab'ı Mısır'dan tefrik eder. Bu sâiretle Sinâ şî-bih - ceziresiyle Tih sahrâsı Ceziret-ül-Arab'dan ma'dûd olur. Bu ifade müteah-hirin-i coğrafiyyunun re'yidir. Arap coğ-rafiyyûnu hatt-ı hudûdu Bahr-i Lât'un muntehây-ı cenûbundan Akabe körfezine indirerek Tûr-ı-Sinâ ile Sahrây-ı-Tih'i hâric bırakırlar ve Şâm'dan (= Sûriye'-den) addederlerdi».

(Mahmud Esad Efendi) nin bu fik-rasında «Müteahhirini coğrafiyyân» un Sinâ yarım - adasını Ceziret-ül-Arab'a dâhil gösterdikleri hakkındaki ifâdesi pek doğru değildir; çünkü muahhar mü-ellifler arasında da bu nokta ihtilâfîdır: Meselâ meşhûr müsteşrik (Clément Hu-art) m bundan evvel de bahsi geçen «His-toire des Arabes» ismindeki İslâm tarihi-nin birinci cildinin 5 inci ve (Henri Mas-

sé) nin «L'İslâm» ismindeki eserinin 8 in-ci sahifelerinde Sinâ yarım - adası Ara-bistan'a dâhil gibi gösterildiği halde, (L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes» ismindeki İslâm tarihinin 1877 de neşredilen birinci cildinin 2.uncu sahifesinde bu nazariyye (İdrisi) yi te'yiden şöyle reddedilmektedir :

«Arapların kabûl etmiş oldukları taksimât tercih edilmelidir; çünkü târi-hin her devrine tevâfuk etmekte ve mem-leketin coğrafi teşekkülâtına da tamâ-miyle mütâbık gelmektedir. Umumi sı-nırlar, bundan evvel izâh ettiğimiz hu-dutlardır; yalnız (İdrisi) n'ın coğrafya-sında görüldüğü gibi Sinâ yarım - adasıyla Irak ve Sûriye çölleri bu hudûda kat'iyen dâhil değildir».

Bu nokta-ın nazarı te'yid eden diğer bir takım müellifler daha vardır. Netice itibâriyle Arabistan'ın mesâhasında ol-duğu gibi Sinâ meselesinde de ihtilâf var demektir.

Ceziret-ül-Arab'ın çevresini teşkil eden denizlerle karaların tesbitinde bile, geçen asırdanberi bir çok eksiklikler ol-muş ve hattâ hatalara düşülmüştür. Me-selâ İslâmiyyete karşı beslediği husûmet hislerini ifade için garazkarâne bir eser yazmış olan İngîliz müelliflerinden (Charles Mills) in «Histoire du Mahomé-tisme» ismiyle Fransızcaya da terceme edilmiş olan bu eserinin 1825 Paris tab'hının 1 inci sahifesinde Arap yarım - adası-nın çevresinden bahsedilirken:

«Şimâl-i-garbide Sûriye ve Filistin'e,

Cenûbuşarkide Hind - okyânusuyla ve Cenûbugarbide Kızıl - deniz'le muhât.

olduğundan bahsedilir! Bu târifün göze çarpan bir çok eksiklikleri bir tarafa bırakılmak şartıyla, yalnız Kızıl - deniz'i Arabistan'ın Cenûbugarbisinde göstermiş olması bile kolay izâh edilebilecek bir hatâ değildir.

İhtilâfî noktalarından biri de Basra - körfezine âittir: Cihet i'tibâriyle Arabistan'ın şarkına tesâdüf ettiği umûmiyyetle kabul edilen bu büyük körfez veyâhut küçük deniz bazı menbâlarda Şimâlisarkiye müsâdlı gösterilir; Meselâ (Mills) in yukarıki cümlesinde olduğu gibi İngiliz müelliflerinden (William Smith) in eski coğrafya ile esâtire âit İngilizce lûgatini «Dictionnaire classique de Biographie, Mythologie et Géographie anciennes» ismiyle ve bir çok ilâvelerle Fransızcaya terceme etmiş olan Profesör (N. Theil) ile Profesör (P. Louisy) nin bu müşterek eserlerinin 1884 Paris tab'ının 78 inci sahifesinin birinci sütûnundaki «Arabie — Arabistan» maddesinde de Lâtinlerin «Sinus - Persicus» dedikleri Basra körfezi Ceziret-ül-Arab'ın şarkında değil, şimâlişarkisinde gösterilmektedir. Bu telâkkide bulunan diğer bir takım müellifler daha vardır.

Hakikatte ise Arap yarım - adasını üç cihetten ihâta eden denizlerle körfezler eksiksiz olarak şöyle sıralanabilir:

1 — Şark cihetindeki «Basra - körfezi», ne «Halic-i-Fâris» ve «Bahr-i-Fâris» isimleri de verilir: Lâtinlerin «Sinus - Persicus», tesmiyelerine mukaabil Fransızcada «Golfe - Persique = Acem - kör-

fezi» ve «Mer — Verte = Yeşil — Deniz» isimlerine tesâdüf edilir. Uzunluğu 1000 ve a'zâmî genişliği 400 kilometre gösterilen bu küçük denizin garbında «Bahr-ül-benât» ve «Bahreyn» isimlerinde iki büyük körfez ve şimâligarbisinde de bunlardan daha küçük olan «Küveyt» körfezi vardır.

Arabistanın etrâfındaki arâzi değişikliklerinin en mühimmi işte burada, yâni Basra - körfezinin şimalinde vukua gelmiştir: Arap yarım - adasının karayla ittisâl sâhasını çok genişletmiş olan bu tedricî tahavvülâtı tamâmiyle tesbit edebilmek için, şimdiki haritalarda dört türlü değişiklik yapmak lâzımdır:

A) Dicle ile Fırât'ın birleşmesinden hâsıl olan «Şatt-ul-Arab»ı tamâmiyle silmelidir;

B) «Basra - körfezi», ni iki yüz kilometre kadar şimâle çıkarıp körfezi büyütmelidir;

C) Dicle ve Fırât ırmaklarını birbirinden tamâmiyle ayrı olarak denize indirmelidir;

D) Bu iki nehrin şimdiki mecrâlarında şimâlden i'tibâren muhtelif değişiklikler yapmalı ve bilhassa cennupta bunları biraz birbirine yaklaştırmalıdır.

Bugün Fırât'ın Dicle ile birleştiği «Korna» dan «Şatt-ul-Arab» ismi altında ve genişliği yarım mîli bulan tek bir nehir hâlinde Basra - körfezi'nin «Fav» li manında bir delta teşkil ederek denize döküldüğü noktaya kadar ta'kib ettiği

müşterek mecrâ, yani «Şatt-ul-Arab» ın boyu tam 144 kilometre tutmaktadır.

(Dr. Georges Contenau) nun «Mauel d'Archéologie orientale» ismindeki kıymetli eserinin 1927 Paris tab'ının birinci cildinin 43 üncü sahifesinde kaydedildiğine göre, tarih devrinin ilk asırlarında, yani Milâttan evvel 3000 tarihlerinde Basra - körfezinin şimal sâhili şimdikinden 200 kilometre kadar daha yukarda olduğuna göre, o zamanki sâhil şimdiki «Şatt-ul-Arab» ın başlangıç noktası olan «Korna» nın 56 kilometre şimalinde hisâb edilmektedir.

(L. Delaporte) un «La Mésopotamie» ismindeki eserinin 1923 Paris tab'ının 12 nci sahifesindeki izâhâta göre, bu eski sâhil şimdiki «Şatt-ul-Hayy» havzasından pek aşağı değildi. Bugün bu ırmağın bir saat bir çeyrek şarkında bulunan harâbelerine «Tello» denilen eski «Lagash» = Lagaş, şehri, şimdi Basra - körfezi'nden 200 kilometre uzak olduğu halde, vaktiyle sâhil şehirlerindendi!

Sümer medeniyetinin «Ur» şehrinde yaptığı hafriyyâtla meşhûr İngiliz âlimi (C. Leonard Woolley) ise «Les Sumériens» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1930 Paris tab'ının 10 uncu sahifesinde eskiden Basra - körfezi şimal sâhillerinin burada gördüğümüz huduttan çok yukarılara kadar çıktığından ve hattâ «Hit» kasabasına yaklaştığından bahseder.

(Dr. G. Contenau) nun yukarda bahsi geçen eserinin 113 üncü sahifesindeki kayde göre bu ilk devirde Fırât nehri

şimdiki «Hit» hizasında ve Dicle ile Mûsul hizalarında denize dökülürdü.

Gene (Woolley) nin Sümerlilere âit eserinin 9 uncu sahifesindeki izâha göre de Milâttan evvel ikinci bin yıl içinde bu sâhil çok aşağı çekilmiş, şimdiki «Korna» nun biraz cenûbuna kadar inmişti. Fakat o devirde ve hattâ ondan asırlarca sonra bile Dicle ile Fırât henüz birleşmemiş, «Şatt-ul-Arab» henüz teşekkül etmemişti.

Herodot tarihinin (A. F. Miot) tarafından «Histoire d'Hérodote» ismiyle neşredilen Fransızca tercemesinin birinci cildinin 127 ve 131 inci sahifelerindeki izâhata göre Herodot devrinde, yani Milâttan evvel Beşinci asırda bu iki nehir birbirinden ayrı olarak Basra - körfezi'ne dökülürdü; hattâ Herodot'dan bir asır sonra Büyük - İskender devrinde, yani Milâttan evvel dördüncü asırda bile bu vaziyet böyleydi.

(Jurien de la Gravière) in «La conquête de l'Inde et le voyage de Néarque» ismindeki eserinin 193 üncü ve 260 ncu sahifeleriyle (Dr. G. Contenau) nun yukarda bahsi geçen eserinin birinci cildinin 43 üncü sahifesindeki izâhâta göre Omân denizine dökülen «Indus = Sind» nehrinden Basra - körfezi'ne dökülen Fırât'a kadar Asya sâhillerini beş ayda keşfeden ve Büyük - İskender'in amiralliğinde bulunan Giritli (Néarque) bile Dicle ile Fırât'ın ayrı ayrı denize döküldüklerini tesbit etmişti.

(Jean Capart) la (G. Contenau) nun «Histoire de l'Orient ancien» ismindeki müşterek eserlerinin 1936 Paris tab'ının

152 nci sahfesindeki izâhâ göre, o zaman bilâ Basra - körfezi'nin şimâl sâhili şimdikinden yüz küsur kilometre yukardaydı.

Bu vaziyet: göre, Arabistan'ın şimâlisarkisine tesâdüf eden bugünkü «Aşağı - Mezopotâmya» muahhar bir teşekkül demektir.

Bu coğrafi değişiklik şöyle izâh edilmektedir: Fırat ve Dicle nehirleri, Şarki - Anadolu'dan Cenûbi - Irak'a bir çok kum ve balçık taşır; tabii bu çamurlar Basra - körfezi sâhillerine yığılır; bugün Muhammere civârında Şatt-ul-Arab'a dökülen Kaarun nehri de eskiden doğrudan doğruya Basra - körfezi'nde denize döküldüğünden, onun taşıdığı çamurlar da asırlarca Dicle ile Fırat'ın biriktirdiği yığınlar kabilinden bir şey demektir; hattâ «Kaarun» un tek başına getirdiği çamur, Dicle ile Fırat'ın müştereken taşıdıkları miktardan fazladır.

Şark'dan, yâni İran dağlarından gelen «Kaarun» la mütenâzir olmak üzere bir de Garp'dan, yâni Arabistan'ın içlerinden gelen «Vâdi-l-Bâtin» vardır: Bugün kurumuş olan bu ırmak da vaktiyle denize bir çok çamur taşımıştır.

Bu hâlin asırlarca devâmı, Kaarun ve Bâtin nehirlerinin mansıplarına yığıldıkları karşılıklı balçık yığınlarının gittikçe birbirine doğru ilerleyip günün birinde kavuşmasına ve bu sûretle Basra - körfezi'nin şark ve garp sâhilleri arasında boydan boya bir sed teşekkülüne sebep olmuştur: Bu sed, körfezin şimâl kısmını denizden ayırıp bir havuz hâline getirmiştir. Yukardan gelen Dicle ile Fırat'

ın yaptıkları, işte bu tabii havuzu Şarki-Anadolu topraklarıyla doldurmak olmuş ve bu sûretle o eski havuz gittikçe bir bataklık şeklini almıştır.

Sazlıklarla dolu olan bu bataklığın tedricen kurumasıyla toprak sathının yükselmesi aynı zamanda olmuştur. Fakat Sümerlilerin Orta - Asya'dan buralara gelmesi bu kuruma hâdisesinden evveldir. Onlar bu havâliye geldikleri zaman o geniş bataklığın ortasında ancak kuru adalar bulmuşlardır; onun için Sümer toprağının şimdiki Basra taraflarında olduğu gibi bataklık bir yer olduğu ve hattâ (V. Gordon Childe) in «L'Orient préhistorique» isimindeki eserinin 1935 Paris tab'ının 125 ve 129 uncu sahfelerinde izâh edildiği vechile bu bataklıkla rın üstünde sunî bir zemin kurarak âdetâ asma bir vatanda yaşadıkları tahmin edilmektedir.

(Delaporte), yukarda bahsi geçen «La Mésopotamie» isimindeki eserinin 11 inci sahfesinde bu hâdiseyi «Quartenaire — Devr-i râbî» de ve «Cümûdiyyeler devri» nden sonra göstermiştir.

Bu vaziyette dikkat edilecek beş mühim nokta vardır:

A) Basra - körfezi şimâl sâhilinin burada gördüğümüz çökilme hâdisesi, münferit bir vak'a şeklinde kalmamıştır; nehirlerin getirdikleri kum ve balçık yığınları, körfezin şimâl sâhilini tedrici ve mütemâdi sûrette aşağı doğru indiren bir âmil mâhiyyetini her zaman muhâfaza etmiştir: Onun için bir zaman «Hit» e kadar çıkan bu sâhil, Milâttan iki bin yıl evvel «Korna» dan biraz daha aşağı in-

miş ve ondan sonra da bugünkü hizasına kadar çekilmiştir; hattâ (Gordon Childe) ın yukarda bahsettiğimiz eserinin 125 inci sahifesindeki kayde göre hâlâ devâm eden bu çekilme hâdisesinin asırda iki buçuk kilometreyi bulduğu tahmin edilmektedir: (Dr. Georges Contenau) nun «La civilisation d' Assur et de Babylonie» ismindeki eserinin 1937 Paris tab'ının 12 nci sahifesindeki izâha göre de On - dokuzuncu asır kâşiflerinden (Loftus) bu toprak hareketinin yetmiş senede 1,600 metreyi bulduğundan bahsetmiştir; bu hisâba göre de asırda iki buçuk kilometre esâsı doğru çıkıyor demektir.

B) Dicle ve Fırat nehirlerinin «Şatt-ul-Arab» şeklinde birleşmeleri, İskender devrinden sonra olmuş muahhar bir hâdisedir.

C) Milâttan evvelki asırlara doğru çıkıldıkça «Cezîret-ül-Arab» ın şimalî-sarkî taraflarının denizle muhâf olması, karayla ittisâlini azaltan bir vaziyettir. (Mahmud Es'ad Efendi) nin bundan evvel de bahsi geçen «Târih-i din-i İslâm»-ının birinci cildinin 24 üncü sahifesinde Basra - körfezi'nin şimal sâhilinden bahsedilirken bu nokta şöyle anlatılır:

«Bir kaç bin sene evvel bu sâhilin çok yukarda olduğu ve Fırat ile Dicle'nin mansıpları ayrı idiği tahkik kılınmıştır. Daha eski zamanlarda enhâr, Cezire arâzisini teşkil etmezden evvel deniz şimdi ki istiâb ettiği mesâfenin hemen iki misli bir mesâfeye kadar imtidâd ederek Cezîret-ül-Arab ile İran kıt'asım yekdiğerinden tefrik etmekte idi. Süriye dağlarının şarka müteveccih dâmenlerini ihâta

ettiği gibi Mısır'a doğru imtidâd ettiğinden, Cezîret-ül-Arab dar bir berzah vâsıtasıyla karaya merbûtt idi».

Bu vaziyete göre Cezîret-ül-Arab'ın hakiki bir ada hâlinde bulunduğu daha eski bir devir geçirmiş olmak ihtimâli bile vârittir.

D) Asırda iki buçuk kilometreyi bulan çekilme nisbetine göre, İslâmiyyetin zuhûruna tesâdüf eden Milâdın Yedinci asrında Basra - körfezi şimal sâhilinin şimdikinden takriben otuz beş kilometre daha yukarda olması lâzımgelir.

E) Eski Arabistan'ın içlerinden çıkan ve Basra - körfezi'ne akan «Vâdî-l-Bâtin» ismindeki büyük nehir sonradan kurumuştur.

2 — Basra - körfezi'nin cenûbuşarkisindeki «Hürmüz = Ogyris/Ormuz/Hormuz/Armuzia» boğazından «Omân - körfezi» ne çıkılır: Bu körfezin cenûbunda da aynı isimdeki «Omân - denizi» vardır. Lâtinlerin «Mare Erythraeum» ve Fransızların «Mer-Erythrée» dedikleri bu deniz bir telâkkiye göre «Cezîret-ül-Arab» ın cenûbiyle cenûbuşarkisini boydan boya ihâta etmektedir.

Bizde yanlış olarak «Omman» ve «Umman» tahriflerine uğrayan «Omân» denizine işte bu coğrafi vaziyetinden dolayı sonraları «Arabian sea = Arap denizi» ismi de verilmiştir.

Bu isimler meselesinde çok dikkat edilmesi lâzımgelen fevkalâde mühim bir nokta vardır: Gerek «Omân - körfezi», gerek «Omân - denizi» yahut «Arap - de-

nizi» hakikatte Lâtinlerin «Oceanus indicus» dedikleri «Hind - Okyânûsu» nun Arabistan sâhillerini ihâta eden havâll-sine verilen isimlerdir. Bu vaziyete göre hakikatte Omân - denizi de, Basra - körfezi de, Kızıl - deniz de Hind - Okyânûsu'nun muhtelif parçalarından başka bir şey değildir.

Akdeniz'de de bunların nazireleri vardır: Meselâ İtalya'nın şarkındaki körfeze «Adriyatik - denizi» ve Anadolu'nun garbindaki deniz sâhasına «Adalar - denizi = Mer Egé» denilmesine rağmen bunlar hakikatte Akdeniz'in muhtelif parçalarıdır. Yalnız Hind - Okyânûsu'nun yukârda gördüğümüz parçaları arasında bir isim kargaşalığı vardır.

Profesör (P. Louisy) ile (N. Theil) in İngiliz müelliflerinden (William Smith) tarafından telif edilmiş bir lûgati ilâvelerle Fransızcaya terceme ederek «Dictionnaire classique de Biographie, Mythologie et Géographie anciennes» ismiyle neşrettikleri müsterek eserin 1884 Paris tab'ının 259 uncu sahifesinde bu kargaşalığın «Erythraeum mare = Oman - denizi» ile alakadâr noktası şöyle anlatılır:

«Bu isim ilkönce Garp cihetinden Arabistan ve Afrika ve Şark tarafından da Hindistan'la muhât olup Basra - körfezi ve Kızıl - deniz isimlerinde iki büyük körfez de teşkil eden büyük denizin mecmûna teşmil edilmiştir. Meselâ (Hérodote) o ismi işte bu mânâya kullanmış ve Kızıl - deniz'e ayrıca (Arabios - kolpos = Arap - körfezi) ismini de vermiştir. Daha sonraları bu denizi muhtelif kısımlarına muhtelif isimler verilmiş ve bu

miyanda (Erythrée) ismi umûmiyetle (Golfe - Arabique = Arap - körfezi) ismiyle berâber Kızıl - deniz'e tatbik edilmiş ve Lâtince (Mare Rubrum = Bahr-i Akmer) tâbiri de aynı mânâya kullanılmıştır».

Bir ilim hey'eti tarafından neşredilmiş olan «Dictionnaire générale de Biographie et d'histoire, de Géographie ancienne et moderne comparée» ismindeki büyük târih ve coğrafya lûgatının târihsiz Paris tab'ının birinci cildinin 938 inci sahifesinin ikinci sütûnundaki «Erythrée (Mer-)» maddesinde «Erythraeum mare» isminin Hind - Okyânûsu'na âlem olduğundan ve «Basra - körfezi», «Omân - denizi» ve «Kızıl - deniz» in de bu mefhum şümûl dâiresine girdiğinden bahsedilir.

İşte bundan dolayı târih atlaslarında ve meselâ meşhur (Heinrich Kiepert) in «Atlas antiquus» ismindeki eserinin Berlin tab'ının birinci ve ikinci haritalarında Basra - körfezi'nin ismi «Sinus Persicus = Acem - körfezi» ve «Kızıl - deniz» in ismi de «Sinus Arabicus = Arap körfezi» şeklindedir. Fakat sonraları ve bilhassa İslâmiyetten sonra bu Lâtince isimlere mukaabil Arapça karşılıklarının kullanılması yukârda bahsettiğimiz şaşırtıcı karışıklığın başlıca âmili olmuştur.

Bu vaziyette dikkat edilecek iki mühim nokta vardır:

A) Eskiden Hind - Okyânûsu'na tatbik edilen «Erythraeum mare» ismi sonraları itibârî «Oman - denizi» ne âlem olurken, tıpkı «Kızıl - deniz» gibi bu O-

man - denizi'ne de «Arap - denizi» isminin verilmesi «Arap» adının iki denize de tatbikinden mütevellit bir karışıklık ihdâs etmiştir: Meselâ (Harry W. Hazard) ın «Atlas of Islamic history» ismindeki İslâm târihi atlasının Amerika'daki Princeton üniversitesi matbaasında basılan 1954 tab'ının 3 üncü, 29 uncu, 31 inci, 33 üncü, 35 inci, 41 inci ve 43 üncü sahifelerindeki haritalarda «Oman - denizi» ne hep «Arabian sea — Arap - denizi» denildiği halde, 7 nci sahifedeki haritada Kızıl - deniz'e de «Sinus Arabicus — Arap - körfezi» ismi verilmektedir.

(Mahmud Es'ad Efendi) nin bundan evvel de bahsi geçen «Târih-i din-i İslâm» ının birinci cildinin 22 nci sahifesinde de «Oman - denizi» ne «Arap - denizi» ve «Kızıl - deniz» e de «Halici Arab=Arap - körfezi» denilir; bu vaziyete göre, aradaki iltibâsı izâle edecek yegâne nokta, birinde «Arap» ismine «deniz» ve diğesinde de «körfez» adının izâfesinden ibâret demektir.

B) Oman - denizi Hind - Okyanüsü'nün şimalıgarbî tarafında büyük bir körfez teşkil etmektedir: Bu muazzam körfez Asya'nın Hindistan, Belûcistan, İran ve Arabistan sâhillerinden Afrika'nın Somali sâhillerine dayanacak kadar geniş tir. Bununla berâber, bu noktada bile bir takım telâkki farklarına tesâdüf edilmektedir: Meselâ «Mare Erythraeum» denilen Oman yahut Arap denizini Asya sâhillerine hasredip Afrika'ya kadar uzatılmasına tarafdâr olmayan müelliflere göre, Oman - denizi'nin cenûbunda Afrika'ya dayanan ve Aden - körfezi'ni teşkil eden deniz, Hind - Okyanüsü'dür.

Kartografi sâhasında da aynı telâkkiye tesâdüf edilir: Meselâ yukarda bahsettığımız «Atlas of Islamic history» ismindeki İslâm târihi atlasında şimal tarafını işgal eden Oman - denizi'nin cenûbunda Arapça ismiyle «El-bahr ül-muhit» ve Lâtince adıyla «Oceanus Indicus» diye kaydedilen Hind - Okyanüsü'nün Afrika sâhillerine dayandığı ve Aden - körfezi'nin de ona tâbi' olduğu görülür.

3 — Arabistan'ın cenûbugarbisinde bir telâkkiye göre, Oman denizi'nin ve diğer telâkkiye göre de Hind - okyanüsü'nün teşkil ettiği Aden - körfezi'nin mün-tehasında ve Afrika ile Cezîret-ül-Arab arasında bulunan bulunan «Bâb-ül-Mende» boğazından Kızıl - deniz'e girilir. Arapçada «Mende» kelimesi «Ölümlere ağılanacak yer» demektir: Bu tesmiyenin sebebi, o boğazın dar olmasından ve adalarla kayalar bulunmasından dolayı sık sık kazâlar vukuua gelmesidir.

İşte bu tehlikeli boğazdan geçilerek girilen Kızıl - deniz'e Arapçada «El-Bahr ül-Ahmer» denilir: Bu terkip «Bahr-i-Ahmer» şehlinde eski Türkçeye de girmiştir. Bununla berâber, diğer bir takım isimleri daha vardır: Yukarda da gördüğümüz gibi, Lâtince «Sinus arabicus — Arap körfezi», «Erythraeum mare = Mer Erythraeum — Eritre - denizi» ve Yunanca da «Arabios kolpos = Arap - körfezi» isimlerine tesâdüf edilir. Lâtince de bir de «Mare - Rubrum — Kızıl - deniz» terkibine tesâdüf edilir ki bu da Fransızcaya «Mer Rouge» şeklinde geçmiştir. Arapçada da «El-Bahr ül-Kulzum = Bahr-i-Kulzum», «El - Halic ül-Arab = Halic-i-Arab = Arap - körfezi» ve «El-Bahr ül-Hicâz = Hicâz - denizi» isimleri vardır: Bunla

rın birincisi, vaktiyle Süveyş civârında bu lunan eski bir şehir isminin denize teşmilinden hâsıl olmuştur. İkincisi de Fransızcada «Golfe - Arabique — Arap - körfezi» şeklini alır. Eskiden Türkçede «Şap - denizi» ve «Cidde - denizi» gibi isimler de kullanılmıştır.

Kızıl - deniz'in teşkil ettiği en mühim körfezler, şimalindeki Akabe ve Süveyş körfezleridir; bunlardan Akabe - körfezi'nin Lâtince ismi «Sinus AElanites» yahut «Sinus AElaniticus» ve Süveyş - körfezi'nin ismi de «Sinus Heroopolites» şeklindedir. Meşhur Sinâ yarım - adası işte bu iki körfezin arasındadır.

Bu denizin şimalden cenûba doğru uzunluğu hakkında muhtelif rakamlara tesâdüf edilir: Meselâ 2600, 2200 ve nihâyet 2000 kilometre gibi birbirini tutmayan rivâyetler vardır! Yalnız a'zamî genişliği umûmiyyetle 250 kilometre gösterilir.

Kızıl - deniz'e «Şap denizi» denilmesinin sebebi, içinde pek çok şap bulunmasıdır. (Mahmud Es'ad Efendi), yukarda bahsi geçen «Târihi dinî İslâm» ın birinci cildinin 28 inci sahifesinde bu vaziyeti şöyle anlatır:

«Bahri-âhmer'in ka'ından bir çok şap adaları yükselmektedir. Bunlar Ceziret-ül-Arab ve Afrika sevâhili boyunca imtidâd ederler. Derinde bulunanlar siyah ve sath-ı deryâyâ karib bulunanları yeşil renkte görünür. Güzel havalarda suların altında âdetâ yeşil ormanlar, taze çayırıklar imtidâd ediyor zannolunur. Sevâhili ta'kibe mecbûr olan ufak yelken

kayıkları ale-lekser şapa oturup garkolurlar....».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz vaziyete göre Ceziret-ül-Arab'ın etrafındaki denizler, körfezler ve boğazlar şarktan cenûba ve cenûptan garba doğru şöyle sıralanır:

A) Şarkta Basra - körfezi;

B) Cenûbuşarkide Hürmüz - boğazı;

C) Gene cenûbuşarkide Oman - körfezi;

D) Kısmen cenûbuşarkide ve kısmen cenûpta Oman - denizi;

E) Cenûpta Hind - Okyanûsu;

F) Cenûbugarbide Aden - körfezi;

G) Gene cenûbugarbide Bâb-ül-Mendeboğazı;

H) Garpta Kızıl - deniz yahut Şap - denizi.

Bu tertibe göre Arabistan'ın etrafında şarktan, cenûben ve garben 3 körfez, 3 deniz ve 2 boğaz sıralanıyor demektir. Ancak, bu tasnifin i'tibârî bir şey olduğu da unutulmamalıdır: Çünkü yukarda gördüğümüz gibi, Basra - körfezi'nî-Bahri Fâris = Acem - denizi» ve «Mer - Verte = Yeşil - deniz» gibi isimlerle ayrı bir deniz sayan bir telâkki de vardır; bu telâkkiye göre Arabistan'ın etrafında 4 denizle 2 körfez olması lâzımgelir. Fakat buna mukaabil Kızıl - deniz'e Arapların «Halic-ül-Arab = Arap - körfezi», Lâtinlerin «Sinus Arabicus = Arap körfezi», eski Yunanlıların «Arabios kolpos = A-

rap - körfezi» ve nihâyet Fransızların da «Golfe - Arabique — Arap - körfezi» dedikleri düşünülecek olursa, Şark'daki Basra - körfezi'ne mukaabil Garp'daki Kızıl - deniz'i de körfezleştirerek iki denizle iki boğaza mukaabil dört körfez kabûl etmek icâb eder.

Şunu da unutmamalıdır ki, o sâhada Asya ile Afrika arasında Oman - denizi ile Hind - Okyânusu'nu iki ayrı deniz saymayıp bir deniz addeden klâsik bir telâkki de vardır: İşte o telâkkiye göre de Arabistan'ın etrâfında dört körfez, bir deniz ve iki boğaz var demektir!

Mesele bundan da ibâret değildir: Eğer en eski telâkki esâs ittihâz edilecek olursa, Cezîret-ül-Arab'ın etrâfında ayrı ayrı isimlerle anılan bütün denizler hâkikatte Hind - Okyânusu'nun birer körfezinden başka bir şey değildir; netice itibâriyle bu son telâkki de bir deniz, dört körfez ve iki boğaz hesabını te'yid ediyor demektir.

İsimler meselesindeki karışıklıklar hakkında yukarda vermiş olduğumuz izâhâtın neticeleri de şöyle sıralanabilir:

A) Lâtince «Mare Erythraeum» ve Fransızca «Mer-Erythrée» ismi hem Hind - Okyânusu'na, hem Oman - denizi'ne, hem Kızıl - deniz'e tatbik edilmiştir: Bunun sebebi, Oman - denizi'nin de, Kızıl - deniz'in de Hind - Okyânusu'nun birer körfezinden ibâret olmasıdır;

B) Hem Oman - denizi'ne, hem Kızıl - deniz'e «Arap» ismi verilmiştir: Meselâ Lâtince «Mare arabium», İngilizce «Arabian sea», Arapça «Bahr-ül-Arab» ve Türk-

çe «Arap - denizi» isimleriyle Oman - denizi kasdedildiği gibi, gene Lâtince «Sinus Arabicus», Yunanca «Arabios kolpos», Fransızca «Golfe - Arabique», Arapça «Halic-ül-Arab» ve Türkçe «Halic-ül-Arab» gibi hep «Arap - körfezi» mânâsına gelen terkiplerle de «Kızıl - deniz / Şap - denizi» kasdedilir.

Yukarda da söylediğimiz gibi, bu hususta her hangi bir iltibâsa meydan vermemek için Oman - denizi'ne tatbik edilen «Mare = Sea = Bahr» yâni «deniz» ve Kızıl - deniz'e tatbik olunan «Sinus = Kolpos = Golfe — Halic» yâni «körfez» kelimelerine dikkat etmek kâfidir.

4 — Üç tarafından denizle veyâhut denizlerle muhâf olan Arap yarım - adasının kara tarafındaki hudûdunda da ihtilâf vardır: Bu ihtilâfın en mühim noktası da, yukarda gördüğümüz gibi, Sinâ yarım - adasının Cezîret-ül-Arab'a dâhil olup olmadığı meselesidir.

Garp tarafında işte bu ihtilâflı noktayla başlayan şimâl hudûdu hakkında umûmiyyetle müphem izâhâta tesâdüf edilir. Bu izâhât içinde umûmiyyetle ittihak edilen nokta, «Bâdiyet-üş-Şâm» denilen Süriye çölünün üç cihetteki denizlere nazire teşkil edecek bir mânia şeklinde Arap yarım - adasını şimâlinde bulunan memleketlerden ayırmasıdır. Meşhur müsteşrik (Clément Huart) ın «Histoire des Arabes» isimindeki İslâm târihinin 1912 Paris tab'ının birinci cildinin 1 inci sahifesinde bu kara hudûdu şöyle târif edilir:

«Arabistan mustatîl, Asya kıt'asına

dördüncü dil'ile bağlıdır ve o da garben Akdeniz ve şarkan da Fırât ile Dicle arasındaki El - Cezire ile muhât olan Sûriye çölüdür.

Son devrin İslâm müellifleri de bu telâkkidedir; meselâ Mısırlı (Mehmed Hüseyn Heykel Paşa) nın «Hayâtü Muhammed» isimindeki eserinin 1956 da Kahirede çıkan altıncı tab'ının 71 inci sahifesinde şu izâha tesâdüf edilir:

«Arap yarım - adası, dil'leri birbirine mûsâvî olmayan bir mustatıl şeklidir ve şimalen Filistin ile Bâdiyet-üş-Şâm, şarkan da Hire, Dicle ve Fırât ile mahduttur...».

(Hüseyn Heykel Paşa) nın bu izâhına göre El-Cezire'nin cenup havâlisinin de Ceziret-ül-Arab'a dâhil olması lâzımgelir; halbuki son Osmanlı âlimlerinin en kıymetlilerinden olan (Mahmud Es'ad Efendi) merhûmun «Târihi dinî İslâm» ının birinci cildinin 21 inci sahifesindeki şu fıkrada Arabistan'ın şimalışarkı hudûdunun Fırât'a muntehi gösterilmesi, her halde (Heykel Paşa) nın o indî nazariyyesinden daha doğrudur:

«Şimalen Irâk-ı Arabî, Cezire, Berr-üş-Şâm ve Fulistîn ile, şimalıgarbi köşesinde dahi hitta-i Mısırye ile mahduttur. Şöyle ki: Arz-ı Filistin'e âit ve Bahr-i şefid sevâhîlünde kâin Gazze şehri civârında başlayan bir hatt-ı mevhum Bahr-i Lût'un cenûbuna kadar gider, oradan Erdiün denilen nehr-i Şeria'nın şarkından geçerek Şâm'a ve Şâm'dan (yâni Sûriye'den) Fırât nehrine vâsıl olur. Fırât nehrini tâkib ederek Basra - körfezi'ne iner».

(Hüseyn Heykel Paşa) nın yukarıki ifâdesinde Ceziret-ül-Arab'ın şimalışarkı hudûdu Dicle'ye muntehi gösterilerek El-Cezire'nin cenûbu da içine alındığı ve bu sûretle Cenûbî - Irak da Arabistan'a dâhil gösterildiği halde, (Mahmud Es'ad Efendi) nin bu fıkrasında aynı hudûdun Fırât boylarına hasredilmesi, mühim bir telâkki ihtilâfı teşkil etmekteair. Aynı ihtilâfa bazı Garp menbâları arasında da tesâdüf edilir. (M. J. de Goeje) nin «İslâm Ansiklopedisi» ndeki «Arabistan» maddesinde Ceziret-ül-Arab'ın bütün şimal hudûduna şâmil olan bu ihtilâf çok haklı olarak şöyle izâh edilmektedir:

«... Arabistan'ın şimal hudûdunun tesbitinde her kes müttefik olmayıp, bâzılarına göre, bu hudut Halep ve Fırât havâlisine kadar götürülmektedir. Her ne kadar Mezopotamya ovası bir çok asırlardanberi Arap aşiretleri ile meskûn ise de, hiç bir coğrafyacı nazârında Arabistan'ın sâhası Fırât'ı aşmamıştır. Kezâ (Arabia provincial) ve (Arabia petraea) adı verilen memleket de (yâni Ceziret-ül-Arab'ın şimalıgarbi kısmı da) Araplarla meskûn olmasına rağmen, Arabistan'dan değil, fakat Sûriye'den sayılmalıdır. Bilakis, ekseri Arap ve Avrupalı ilim adamlarının Mısır'a bağlı saydıkları Sinâ yahut Et.Tih yarım - adası Jeolojî bakımından Arabistan'a merbûttur».

Bir ilim hey'eti tarafından neşredilmiş olduğunu bundan evvel de söylemiş olduğumuz «Dictionnaire général de Biographie et d'Histoire, de Géographie ancienne et moderne comparée» isimindeki mukayeseli tarih ve coğrafya lûgatının birinci cildinin 117 nci sahifesinin ikinci sütununda başlayan «Arabie = Arabis-

tan» maddesinde bu çetrefil vaziyet şöyle izâh edilmektedir:

«Garben Kızıl - deniz'le, şarkan Basra körfezi ve Hind Okyanüsü ile, cenâben Aden - körfezi ve gene Hind - Okyanüsü ile muhât olan Arabistan'ın ancak şimal hudûdu müphemdir, çünkü geniş çölleri o cihette Sûriye ve Irak çölleri karışmaktadır».

İşte bütün bunlardan anlaşılacağı gibi, Ceziret-ül-Arab coğrafyasının bir çok noktaları gibi şimal hudûdu da müphem ve ihtilâfıdır: Her halde sorası muhakkaktır ki, kat'i bir şey söylemek imkân ve ihtimâli yoktur.

Münich üniversitesi fahri profesörlerinden (A. Anwander) in şu sözlü, her halde bu müphem vaziyetle alakadar olsa gerektir (Les religions de l'humanité, Pierre Jundt'ün Fransızca tercemesi, 1955 Paris tab'ı, S. 273):

«Hristiyan dini gibi İslâmiyyet de büyük bir ehemmiyeti hâiz olmayan bir kıt'ada, fakat buna mukaabil mümtâz şahsiyyetli bir kıt'ada zuhûr etmiştir».

Her halde Ceziret-ül-Arab coğrafyasının buraya kadar gözden geçirdiğimiz ve ne kadar büyük bir yekûn tuttuğunu gördüğümüz müphem, ihtilâfî ve hattâ meghûl noktalarının artık ilmi ve fenni tedkiklerle tamâmiyle tavzih edilip hakiki vaziyetin bütün teferrûatıyla meydana çıkarılma zamanı gelmiştir. Bugünkü müphemiyetle meghûliyyetin sürünce-mede kalması, bu aşrın her sâhada mütekâmil ilmine ve bilhassa kutupların alt-

larını ve hattâ fezâları keşfedip duran ilimlerine yakışacak ve yakıştırılacak bir hâl değildir.

Bu büyük iş, Garp ilminden ziyâde Şark ve bilhassa İslâm ilmine terettüb eden en mühim vazife demektir: Çünkü, yukarda da gördüğümüz gibi, Hristiyan âlimlerinin Hicaz'a ve bilhassa «Haremeyn» e, yâni Mekke ve Medine havâlisine girmeleri kaabil değildir. Böyle bir târihi memnûiyyet örtada dururken, Garp âlimlerinin ve bilhassa her türlü vâsıtalarıyla gelip teknil Arabistan'ı yeniden ve tamâmiyle serbest olarak esaslı sûrette tedkik etmeleri icâb eden ilim hey'etlerinin pek tabii bir zarûret teşkil eden aleni ve yıllarca sürebilecek mütemâdi mesâisine imkân mı vardır?

Fakat, «Ceziret-ül-Arab» denilen coğrafi muammânın tenvirine bugünün İslâm ilmi acabâ ne dereceye kadar kâfi gelebilir?

İşte bütün mesele bu noktada toplanmaktadır.

Her halde teknil İslâm devletlerinin bu ilmi vazifede el - birliği etmelerinin de bir zarûret olduğu unutulmamalıdır. Kim bilir, bu tarihî vazife ne zaman ve ne dereceye kadar ifâ edilebilecektir?..

5 — Arâzi teşekkülâtı bakımından Arabistan'ın umumî vaziyeti evvelâ târihi, sonra coğrafi olmak üzere iki kısma ayrılabilir:

A) Bugünkü vaziyetiyle eski hâli arasında büyük farklar vardır: Meselâ yukarda gördüğümüz gibi, eskiden Basra-

körfezi şimdikinden çok yukarılara dayanıyordu ve hattâ şimalden cenûbugarbiye doğru büyük bir inhinâ teşkil ettiği için, Cezîret-ül-Arab'ın kara ile ittisâli şimdikinden çok azdı. Profesör (C. Brockelmann) bu eski vaziyeti şöyle anlatır (Histoire des peuples et des Etats islamiques, Profesör Tazerout'nun Fransızca tercemesi, 1949 Paris tab'ı, S. 11) :

«Jurassique = Cürâzi (denilen Devri sânî) denberi derin Hind . Okyânusu ile Basra - körfezi Arabistan şarkta Hindistan'la İran'dan ayrıyordu; İran'ın Oman sâhil mıntakası o eski dağlık teşekkülâtını hâlâ muhâfaza etmektedir.

Devri-sâlis'de Kızıl - deniz yarışı Arabistan'ı Afrika'dan ayırdı. Cezîret-ül-Arab'ın garbindaki Sarât sıra - dağları işte bu sûretle ortaya çıktı; bu dağ şilesi cenûpta, Yemen'in pâytahtı olan San'a'nın garbindaki (Cebel Nebi - Şuayb) m zirvesinde 3,760 metreye kadar yükselmektedir.

(Will Durant) ın Medeniyet târihinde Arabistan'ın teşekkül bakımından Asya ile olan târihi ittisâli şöyle anlatılır: (Histoire de la civilisation külliyyâtı, Orta - çağ medeniyetine âit «L'age de la foi» serisinin birinci cildi, François Vau-dou'nun Fransızca tercemesi, 1952 Paris tab'ı, S. 199) :

«Tabakaat ilmi bakımından Arabistan, İran üzerinden Gobi gölüne kadar dayanan kum kuşağının bir kısmından ve sahrânın bir devâmından başka bir şey değildir.

Meşhur müsteşrik (Clément Huart)

da Cezîret-ül-Arab'ın eski devirlerindeki yanar - dağlar meselesini şöyle anlatmaktadır (Histoire des Arabes, 1912 Paris tab'ı, C. I, S. 1-2) :

«(Sâhil boyundaki) Tihâme sâhasının ötesinde berisinde umûmiyyetle granit yahut somâkiden teşekkül etmiş dağlar vardır; Asîr'de öd.taşı denilen kumlu taşlarla kireç taşları bulunur. Bu arâzi teşekkülâtı içinde (Harra) denilen bir çok sönmüş yanar.dağ ocaklarına tesâdüf edilir. Arap yarım.adasında tesbit edilen bu eski yanar.dağların sayısı yirmi sekizden aşağı değildir. Fakat târih devrinde fa'aliyyetine devâm eden yegâne yanar.dağ, Medine'nin şimalîşarkisinde ve Hayber civarında ateş püsküren (Harra) dır: Hazret.i Omer'in hilâfet devrinde bu dağdan hâlâ ateşler fışkırmaktaydı».

İslâmiyyât sâhasındaki tedkikaatıyla meşhur (H. Lammens) ın «L'İslam» ismindeki eserinde de bu eski yanar.dağlar hakkında şu izâha tesâdüf edilir (1944 Beyrut tab'ı, S. 8) :

«Hicaz, değişik ve dağlık bir kıta manzarası arzeder: Bu değişiklik içinde, kuş yağmurlarını tâkib eden devir müsâtesnâ olmak üzere, kurak çöller de sıralanır. Manzaranın küllü örtülmüş gibi koyu rengi, kara kayalarla dolu fâsîlalarla aralanır; bunlar eski yanar.dağ yataklarıdır. (Harra) lar işte bunlardır. Bu (Harra) lara bilhassa şarka, Necid isti.kaametline doğru gidildikçe tesâdüf edilir.

(Cl Huart) ın yukarda ıktibas ettiğimiz fıkrasında son yanar.dağın Haz.

ret-i Ömer devrinde ateş püskürdüğünden bahsedilirse de, (Mahmud Es'ad E. fendi) nin «Târih-i din-i İslâm» ismindeki eserinde Kızıl.deniz'deki «Cebel-Tayr» adasında hâlâ fa'âliyyette bulunan bir yanar.dağ hakkında şu kayde tesâdüf edilir (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 27, Hâşiye I) :

«Cebel-Tayr, Ceziret-ülArab'ın hâli indifâ'da bulunan yegâne bürkândır: 1300 târihi Hicrâsinde (— Milâdi 1883 târihinde) şiddetli bir indifâ' hâsıl olmuştur.

Aynı menbain 55.56 ncı sahifelerindeki (2) numaralı hâşiyede de yanar.dağlar meselesinden şöyle bahsedilir:

«Yâkuuti, Bâb-ül.Mendebe' kadar 28 Harra ta'dâd ediyor. Bunlardan yalnız Hayber civârındaki harra.i nâr ezmine-i târihiyyede indifâ' ederdi. Rivâyâta nazaran zamân-ı Bîset'den altı karn evvel hâli indifâ'da olup Hazret-i Ömer zamânında dahî lâvlar neşretmiş idi. Cebel-i Uhud bu dağın şubâtındandır.

B) Bir Fransız ilim hey'eti tarafından neşredilmiş olduğundan yukarıda bahsetmiş olduğumuz büyük târih ve coğrafya kaamûsunun birinci cildinin 117 ncı sahifesinde başlıyan ve müsteşrik (Dugat) tarafından yazılmış olan «Arabie — Arabistan» maddesinde Ceziret-ülArab'ın arâzi teşekkülâtı bakımından şimdiki umûmî vaziyeti şöyle izâh edilmektedir:

«Bu yarım.adanın bütün orta kısmı (Nâjd = Necid) isminde yüksek bir sâhadır; o muazzam yaylaman etrâfında

(Tihâme) denilen ve muhtelif genişlik nisbetleri arzeden alçak ovalar sıralanır: Bunlar şimâl cihetinde (Ed.Dehnâ) ismiyle geniş çöller teşkil eder ve Basra körfezi tarafında (ELHeccer) yâhut (ELHasâ = Lâhsâ) denilen vâsi' sâhada nihâyet bulur veyâhut bütün sâhiller imtidâdmca ve bilhassa Kızıl.deniz boyunca dar bir şerit şeklini alır ve (Tihâme) ismi bilhassa işte o Kızıl.deniz boyuna tatbik edilir. Arabistan'da hiç bir büyük nehir yoktur».

Bu fıkıradaki «hiç bir büyük nehir» bulunmadığından bahsedilmesi, Arabistan'ın bugünkü vaziyeti bakımındandır: Bundan evvel Basra - körfezi'ne döküldüğünden bahsettiğimiz (Vâdill.Bâtın) sonradan kurumuştur.

Paris «Elsine-i Şarkıyye Mektebi — Ecole des Langues orientales» profesörlerinden (Henri Massé) nin ikinci tab'ı 1937 de neşrolunan «L'İslam» ismindeki kıymetli eserinin 7 ncı sahifesinde Arabistan'ın bugünkü coğrafi manzarası şöyle tasvir edilmektedir:

«Arapların (Ceziret-ülArab) yâni (Arap yarım - adası) ve kısaca (EL.Cezire) ismini verdikleri ve Türklerle İranlıların da (Arabistan) dedikleri memleket, garp ve cenup taraflarından volkanik dağlarla çevrilmiş bir çatı şeklindedir: Bu çatı Basra . körfeziyle Fırât vâdilerine doğru tedrici sûrette meyiletmektedir. Mesâhası Avrupa'nın takriben rub'u kadardır. Arâzi teşekkülâtı i'tibâriyle iki kısma ayrılır: Sâhil havâlisine (Tihâme) ve çöllerle muhât olan merkez yaylasına da (Nedjd = Necid) ismi verilir.

(Will Durant) ın (Histoire de la civilisation — Medeniyet tarihi) külliyyâtını yukarda bahsi geçen «L'age de la foi» serisinin birinci cildinde gene aynı umûmî teşekkül manzarası şöyle tasvir edilir (S. 199 - 200) :

«... Arabistan, Kızıl - deniz sâhilinden elli kilometre mesâfede birdenbire 3000 metre yükselen geniş bir yayladır: Bu yüksek yayla, muazzam çöller üzerindedir. Bu yüksek yayla, hafif bir meyille Basra körfezi'ne kadar inmektedir. Orta kısmında bir kaç yeşil vâha ile hurma ağaçlarının gölgelediği bir takım köyler vardır: Buralarda pek derin olmayan kuyularda su da bulunur.

Bu merkezin etrafında kumlar yüzlerce kilometre imtidâdınca her tarafa uzanıp gider».

Gene aynı menbâın 199 uncu sahife-fesinde Arabistan'ın «üç rub'u çöl» gösterilir.

(Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târîhi dinî İslâm» ında Cezîret-ül-Arab'ın çölleri hakkında şu mâlûmât verilmektedir (C. I, S. 59.62) :

«Cezîret-ül-Arab'da şâyanı tezkâr başlıca üç büyük çöl vardır ki Hamâd, Nufûd, Dehnâ'dır.

A) Hamâd (= Bâdiyet-ül-Arab/Bâdiyet-üş-Şâm) Cezîret-ül-Arab'ın aksâmı şimaliyyesinde beş yüz bin kilometre mü. rabbanında, garben Erdûn vâdisini tefrik eden cibâl ile idome cibâli ve Harra dağları, cenûben cebeli Şammar, şarkın ve şimalîşarkî cihetinden Fırat ovaları ile

mahdûd ve dehşet-engiz bir çöldür. Kısmı a'zamı vâsi' ovalardan ibâret olup bedeviler oralarda sürüleri için mebzûl ot bulurlar. Lâvlara ve taş, çakıltaşlarıyla mestûr yerlere de tesâdüf olunur. Bazı cihetleri de granit, kils, çakmak taşı ve suhûr-ı sâireden müteşekkildir. Bazı yerleri ise surf kum deryâsından ibârettir.

Bu çölün bazı yerlerinde mahrûtiyyüş-şekli ve muntazam yayla şeklinde tepeler vardır. Bunlara (Hamâde) tesmiye olunur. Bağdad ile Şam beyinde geçtiğüzâr eden yolcular bu hat üzerinde bulunan menbâları ve kuyuları tâkib ederler. Devlet-i Aliyye ve İngiliz posta memurları dahi bu yoldan giderler.

Bu mahûf çölleri sadr-ı İslâm'da Hâlid-i İbnî Velid dokuz bin kişi ile mürûr eylemiş idi. Serhân vâdisini tâkib ederek Tedmûr üzerine yürüdü. Bin müşkilât ile Şam ordusuna iltihak ederek nâilî zafer oldu.

B) Nufûd çölü, Cebeli Şammar ile Necd'in şimalinde, şarkında ve cenûbunda imtidâd eden çöllerdur. Şammar ve Necid silsilelerinin arasında dahi iki kara arasında kalan boğaz gibi dar ve kumlu bir dil şeklinde mümted olur. Necd'in şimalinde Şammar ile Cevf arasında 25, 30 ile 30 arzı şimalî ve 37 ile 42 tûlî şarkî aralarında mümted olur ve (Nufûd-ı Ekber) denilir.

Şark cihetinde dar bir kol ayrılarak Ahsâ hudûduna, yani hemen 45 derece tûlî şarkîye kadar varır; bâ'dehu Ahsâ

ile Necid arasında cenûbuşarkîye doğru uzanarak Dehnâ sahrâyı kebirine mün. tehi olur. Bu kola da (Nufûd.ı.Asgar) nâ. mı verilir.

C) Dehnâ çölü Necid, Yemen, Had. ramût, Oman selâsili cibâli ile muhât bir kum deryâsıdır. Necid ile Ahsâ ara. sında (Nufûd.ı.Asgar) nâmiyle imtidâd ederek (Nufûd.ı.Ekber) çölüyle iltisak kesbeder. Dâhiline girmeğe kimse cesâret edemez. Haritalarda hâli arâzi mechûle şeklinde gösterilmektedir.

Hadramût'un şimaline isâbet eden mahalle (Abkaaf) nâmı verilir. Dehnâ tımrandan hâli bir mahâl olup üzerinde kuş uçmaz, ağaç değil ot bile bitmez. Af. rika'nın Sahrâyı kebir'inden bile beter. dir.

Kumların derinliği vasatı olarak 120 metreden ziyâde olduğu gibi, üzerinde kum tepeleri 300 metreye kadar tereffü' ederek dalgalar gibi bir taraftan diğer tarafa çalkamır gider.

Bu kum deryâsı içinde bâzı korkunç girdâblara tesâdüf olunur ki bunlara (Bahr.üs.Sâfi) tesmiye olunur. İşbu gir. dâblar, etrâfında yükselen beyaz kumlu sahreler ile temâyüz ederler. Yılankavi bir şekil ibrazîyle sekiz merhale kadar imtidâd eylerler.

(Henri Massé) nin yukarda bahsi ge. çen «L'İslam» ismindeki eserinin 9 uncu sahifesinde bu üç büyük çölden bahsedil.irken diğer bir takım noktalara da te. mäs edilmektedir:

«... Basra . körfezi boyunca bugün

Lahsâ (ELHasâ) denilen münhat memle. ket imtidâd eder: Burası inci avcılarıyla korsanlar diyâridir ve hurmahıklar ser. veti darbımesel hâline gelmiş bir mem. lekettir. Bu memleket Garbi . Arabistan. dan büyük çölllerle ayrılır: Cenupta Deh. na, şimalde Nufûd çölleri vardır.

A) Kumlarının «kırmızı» renginden dolayı (Dehnâ) denilen ve genişliği Fran. sa'nın iki mislini bulan çölde hiç bir akar. su yoktur; fakat sağnak hâlindeki kış yağmurlarından sonra, yeşillikler peydâ olur; işte bunun üzerine (Hadariyyûn de. nilen şehirliere nisbetle Bedeviyyûn de. nilen bâdiyeliler, yâni) bedevüler oralara gelip üç dört ay kalırlar ve yanlarında getirdikleri hayvan sürüleri de çok usâ. reli olan o yeşillikler sayesinde hem bes. lenir, hem susuzluklarını giderirler; ni. hâyet sıcaklar bunları oralardan kaçırın. ca, çölün uç taraflarına dönerler.

B) Ötesinde berisinde sular görülen Vâdi . Romma çöküntüsünün kat'ettiği Necid ismindeki orta . yaylanın şimalin. de (kum yığını mânâsına gelen Nafâ ke. limesinin cemi' şekliyle anılan) Nufûd çölü de evsâf itibârıyla Dehnâ'nın aynı. dir: Burada da yeşillikler bir mevsim bo. yunca kıvıll kumları kaplar; bu kumlar geniş çöküntüler teşkil eder ve kayalık. ların diplerine yığılır.

C) Daha şimalde de Süriye çölü (Bâ. diyet.üs. Şâm) vardır: Yağmur sularının izler bıraktığı bu çöl Fırât'a doğru imti. dâd eder ve ve kısmen kurak kahrâ.

Yukarda da gördüğümüz gibi, «Ara. bistan'ın üç rub'u çöl»dür: İhtilâfı olan mesâha.ı.sathıyyesi vasatı olarak üç mil

yon kilometre murabbaı kabûl edildiği takdirde, Ceziret-ül-Arab'ın 2,250,000 kilometre murabbaı çöl ve 750,000 kilometre murabbaı da münbit arâzi demektir.

Bu mesâha, Trakya hâric olmak üzere bütün Türkiye'ye muâdildir. Fransa'nın mesâhâ-i sathıyyesi 542,284 kilometre murabbaı tuttuğuna göre, Ceziret-ül-Arab'ın münbit arâzisi bütün Fransa'dan da 207,716 kilometre daha büyük demektir; işte bu sûretle Arabistan'ın yalnız zirâate ve medeni hayâta müsâit toprakları Fransa'nın bir buçuk misline yaklaştığı rıyâzi sûrette meydana çıkmaktadır.

Bu vaziyet karşısında İslâmiyyetin zuhûr ettiği kıt'ayı bir çölden ibâret zannetmek, yalnız târîh bakımından değil, coğrafya bakımından da en fâhiş hatâ ve en büyük gafletten başka bir şey değildir.

Ceziret-ül-Arab'ın dörtte üçünü bulan çöllerinin hepsi kumluk değildir; Arabistan'ı yıllarca bizzât tedkik etmiş olduğundan yukarda da bahsetmiş olduğumuz (Eyyup Sabri Paşa) bu noktayı şöyle anlatır (Mir'ât-ı Ceziret-ül-Arab, 1306 İs. tanzim tab'ı, S' 176) :

«... Cânib-i şarkisiyle taraf-ı cenûbi ve garbisinde bulunan çöller kumluk ve cânib-i şimalisinde vâkı' olan çöller dahi taşlıktır; işbu çöllerden mürekkeb olan mevâkım hâricinde diğer bir dâire daha

vardır ki bu dâirenin ekseri mahalleri gayr-i münbit cihâli müteselsile-i sağı. reden ibârettir».

Bâza kum çöllerinin Câhiliyyet âkîdeleriyle alâkadar görülen tuhaf bir husûsiyyeti vardır; buna «Kum musikisi» denilir! (Clément Huart) bu meseleyi şöyle anlatır (Histoire des Arabes, 1912 Paris tabı, C. I, S. 2) :

«(Nufûd) çölleri eski deniz dipleri dir: Bunların ak yâhut kızıl kum yatak. lıkları, dağ silsilelerinin aralarında; bu kum, umûmiyyetle şimâlden cenûba doğru birbirine muvâzi sûrette teselsül edip giden yüksek tepelikler şeklinde yığılmaktadır. Bunların yuvarlak zirveleri derin çizgilerle muhâttır.

(Fouldj = Fule) denilen ve derin hunileri andıran çukurları da şâyân-ı dikkattir: Bu çukurlar kum yığınlarının arasından kayalık yâhut kireçten katı bir zemine kadar inmektedir.

Necd'in (10) cenûbunda muazzam (Dehnâ) ortalığı kaplar: Bu bir kum der. yâsidir, hiç bir nebât izi yoktur ve geçil. mesi kaabil değildir; onun için Araplar hep hasyet ve dehşetle bahsederler; bu. rada son derece seyyâl ve müteharrik kum çukurları vardır; en hafif cisimler bile bunlara gömülüp kaybolur.

(Madian = Medyen) dağlarıyla (Si. nâ) yarım . adasında çalgılı kumlar gö. rülmüştür: Bunlar bir harpın tellesine

(10) Bu isim Türkçede (Necid) şeklinde telâffuz edilir: Yalnız burada ol. duğu gibi sonuna eklenitler geldiği zaman, Arapçadaki hakiki telâffuzıyla (Necd) şeklini almaktadır.

temâs eden rûzgârın sesine benzer sadâlar vermektedir; zâten bu hâdise Arabistan kumlarının ekserisine şâmil bir şeydir. Seyyahlarla şâirlerin bahsettikleri çöl sesi işte budur ve bunun mevcûdiyeti cinler hakkındaki halk masallarıyla her halde çok yakından alakadârdır.

Bu kum mûsikisinden (Mahmud Es'ad Efendi) de bahsetmektedir (Târihi dinî İslâm, C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 56) :

«Bahr-i Ahmer'in sâhilinde, Hicâz ile Filistin arasında, Tebûk hizasında (Medyen) arâzisi vardır ki Akabe - körfezi'nden vâdîi Humus'a kadar mümted olur ve Mekke - Şâm yolunun şakkettiği vâdî ile tahdid olunur. Deniz mercanlarla muhât adacıklar ile müntehi olur. Bu ada, cıkların içinde (Tiran) nâmında büyük bir ada bulunup üç zirveli cebeli ile müşâhede olunur. Sâhilinde (Cebel-üt-Tihâme) ve iç taraflarında (Cebel-üş-Şifâ) vardır. En mürtefi' zirveleri Akabe boğazının medhalinde bulunan (Cebel-ül Harb) dir ki 2340 metredir.

Dağları ormanla mestûrdur: Bu dağlardaki kumlar mûsikî gibi asvât çıkarır. Araplar min-el-kadîm bu seslerin altında kurban zebhederlerdi. İşbu arâzide pek çok mâden ve bilhassa demir mâdeni vardır. Şimâl cihetlerinde bakır ve gümüş, cenûbunda gümüş ve altın daınarları mevcuttur. Kudemânın bunları işlettikleri âsârından müstebân oluyor».

Kum mûsikisi, her halde (Clément Huart) ın yukarıki fıkrasında söylediği gibi yalnız cinler hakkındaki halk masallarına veyâhut bâzı şâirlerin şiirlerine

mevzû' olmakla kalmamış, Câhiliyyet devrinde göze görünmiyen cinlerin çıkarıldıkları sesler sayıldığı için, kurbanlar kesilmek sûretiyle takdis bile edilmiştir.

Sorbon profesörlerinden Kur'ânî Kerim mütercimi (Régis Blachère) de «Le problème de Mahomet» isimindeki kıymetli eserinin 1952 Paris tab'ının 25 inci sahifesinde Câhiliyyet araplarının ve bilhassa Mekkelilerin cinlerden ne kadar korktuklarını şöyle anlatır:

«Mekkeli cinlerden korkar, fakat sihirbazlık tatbikaatıyla onların bitaraf oluklarını te'min edeceğini zannederdi. İlahlarını takdis eder ama, kurbanlarıyla ve ibâdet ahkâmına tamâmiyle riâyet sûretiyle onları kendi lehine celbedebileceğine inanırdı».

İşte bundan da anlaşılacağı gibi, Câhiliyyet arapları hem ilâhlarına, hem mevcûdiyyetlerini bilhassa kum mûsikisinden anlayıp öğrendikleri Cin tâifesine kurbanlar kesmek sûretiyle onların şerhlerinden kendilerini muhafaza ettiklerini zannederlerdi.

6 — Buraya kadar gözden geçirdiğimiz izâhâtın anlaşılacağı gibi, Ceziret-ül-Arab yalnız çöllerden ibâret bir kumluk değil, aynı zamanda muhtelif silsilelerden mürekkep dağlık bir memleketdir. Fakat her hususta olduğu gibi bu dağlarla dağ silsilelerinin izâhında bile geçen asırdanberi bir takım telâkki farklarına tesâdüf edilmektedir.

Üzerinde umûmiyyetle ittifak edilen nokta, Arabistan dağlarının sâhil boyına

nyla dâhillerde iki kısma ayrılmasıdır. Geçen asrın Fransız müelliflerinden (A. Alexandre Mazas) ın «Les hommes illustres de l'Orient» ismindeki eserinin 1847 Paris tab'ının birinci cildinin 1.2 nci sahifelerinde bu sâhil ve dâhil dağları hakkında şöyle bir kuş - bakışı tasvire tesâdüf edilir:

«Kızıl . deniz'e muvâzî olarak imti dâd eden bir dağ silsilesi bu denizin başlangıç noktasından Okyânûs'a (Hind — Okyânûs'u'na) kadar uzanır ve beş yüz fersahlık bir inkişâf gösterir; o dağ silsilesiyle Kızıl . deniz arasında oldukça münbit bir toprak vardır; bu toprağın genişliği de yirmi beşle otuz fersah arasında bir tahavvül göstermektedir.

İşte bu dağ silsilesinin ortasından çok bârız bir kol ayrılıp yüz altmış fersahlık bir mesâfe kat'ettikten sonra Basra . körfezi'nde nihâyet bulur: Bu kol işte böylece yarım . adayı mesâha i'tibâriyle birbirine müsâvi iki kısma ayırmış olur.»

(Mazas) ın bu izâhı pek umûmî bir görüştten başka bir şey ifâde etmemekte ve her kuş . bakışında olduğu gibi bir çok mühim noktalar gözden kaçmaktadır.

Buna mukaabil, meselâ (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târihi dini İslâm»ındaki izâhât, vaziyeti bütün tefsîlâtıyla tavih etmekteyse de, onda bile bir takım şahsî telâkki hususîyetlerine tesâdüf e

dilmektedir (C. I, 1327 Istanbul tab'ı, S. 54 - 56) :

«Ceziret.ül.Arab'ın dâhili henüz lâ yıkıyla mâlûm olmamıştır. Seyyahların toplayabildikleri mâlûmât ve muharri rinin İslâmiyyenin verdikleri tafsîlâtın istinbât olduğuna göre, Ceziret.ül.Arab'ın hey'et-i mecmûası müselleş şekli bir vâdi manzarasını irâe eder ki re'si Tavros (= Toros) dağına münce olur.

İki silsile-i cibâl sâhillerini teşkil eder: Biri (Serât / Sarât) silsilesidir ki Sûriye ve Filistin arasından (Lübnan) nâmiyle geçerek şibih . cezireye dâhil ve oradan Bahr.ıAhmer boyunca Bâb.ül Mendeb'e vâsıl olur. Diğeri Fırât'ın mec-râsına ve Bahr.ıFâris'e muvâzî olarak Hürmüz boğazına kadar gider. Müselle sin dıl'ı sâlisi iki boğazı yekdiğerine vâsıleden Hadramût (11) ve Cebel . Ahdar silsileleridir.

Serât silsilesi Sinâ şibih.ceziresi ci vârinde cüz'i bir irtifâa mâlik olup cennûba doğru tedricen yükselir ve Hicâz nâmını alır. Ba'dehu yavaş yavaş inhitât ederek genişler ve Yemen cibâlini husûle getirir.

Hicâz silsilesi Bahr.ıAhmer sevâhlini 40 ilâ 100 kilometrelik bir budda tâkib ile Hittâ.Hicâziyye'yi teşkil eder. Necd ile arzı Tihâme veya arzı Serât beynini hâciz ve fâsıl olduğu için, yâhut (Hırâr.ıHamse) denilen beş kara taşlık tepe ile mahcûz ve mâsun bulunduğu i

(11) Garp menbâlarında bu ismin «Hadramawt», «Hadramaout» vesâire gibi imlâlarına tesâdüf edilir.

cin (Hicâz) nâmı verilmiştir.

En mürtefi mahalli Mekke-i Mukerreme'nin şarkında on iki saat mesâfede (Cebel Kürrâ) dır ki zirvesi 2000 metre irtifâındadır. Ormanlarla mestür ve suları mebzûldür.

Hicâz'ın şimal tarafı sengin, akim tepelerden ibâret olduğu halde, cenup cihetlerinde ahvâlî tabiiyyesi değişip sarp temevvücâtı cibâliyyenin arasında zengin vâdiler, münibit arzâi bulunur.

(Mahmud Es'ad Efendi) nin sâhil silsileleri hakkında vermiş olduğu bu mufassal izâhâtın mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

A) Arap yarım - adası, tepesi Toros - dağları'na dayanan bir müselles şeklin dedir;

B) Sâhil boylarında iki silsile vardır: Graptaki (Serât) silsilesi Toroslar - dan başlayıp (Lübnan ismiyle cenûba doğru imtidâd ettikten sonra yarım - a - daya girer ve Kızıl - deniz boyunca uzayıp gittikten sonra da Bâb-ül-Mendeb'de nihâyet bulur; şarktaki sâhil silsilesi de Fırat nehriyle Basra - körfezi'nden Hür - mûz - boğazı'na dayanır;

C) Müsellesin iki dil'i teşkil eden bu şark ve garp silsilelerinin arasında da üçüncü dil'i olarak Hadramût ve Cebel Ahdar sıra - dağları vardır;

D) Serât silsilesi Sina civârında yüksekliklerle cenûba doğru iner ve ilkönce (Hicâz), ondan sonra da (Yemen) silsilelerini teşkil eder;

E) «Hâciz» ve «Mâniz» mânâlarına gelen (Hicâz) silsilesine bu ismin veril

mesi sâhil ve dâhil arâzisini birbirinden ayırmasından veyâhut etrafının volkanik taşlıklarla çevrilmiş olmasındandır.

Fakat bu coğrafi esaslar, biltün müellifler tarafından müttefikan kabul edilmiş değildir: Meselâ (Serât / Sarât) silsilesini Lübnan üzerinden Toroslar'a muntehî göstermek ne dereceye kadar doğru olabilir? «La Grande Encyclopédie» isimindeki büyük Fransız ansiklopedisinin üçüncü cildinin birinci kısmında ki «Arabie — Arabistan» maddesini yazmış olan (Houdas) 505 inci sahifenin birinci sütununda, tıpkı (Mazas) ın yukarıda ıktıbas ettiğimiz fıkrasında olduğu gibi:

«Kızıl - deniz boyunca uzanan dağ silsilesi, (Sinâ) yarım - adası civârından imtidâda başlar».

demektedir. (Mahmud Es'ad Efendi) nin tesbîti ettiği diğer noktalarda da bu gibi ihtilâflara tesâdüf edilmesi pek tabiidir: Çünkü, bundan evvel de söylediğimiz gibi, Arabistan coğrafyası bir muammâ mâhiyyetini hâlâ muhafaza etmektedir.

Hicâz'ın iç taraflarındaki dağlar hakkında da gene (Mahmud Es'ad Efendi) merhûmun aynı eserinin 58 inci sahifesinde şu izâhâta tesâdüf edilir:

«Bâladâ beyân edilen selâsili cibâl denize karîb olup dâhilde iki silsile daha mûâfumdur. Biri (Cebel Şammar), diğeri (Cebel Tuvayk) dır.

(Cebel - Şammar), başlıca cenûbu - garbiden şimâli şarkıye doğru imtidâd eder. Medine-i Münevvere civârında Hicâz silsilesinden başlayarak Bâdiyet-üş Şâm'ın muntehâyı şarkıyesinde nihâyet

bulur. Evvelilerde (Ece') ve (Selmâ) nâmında yekdigere muvâzi iki silsile-i ci. bâl teşkil eder ve ba'dehu yekdiglerinden munfasıl kayalıklar ve ehemmiyetten âri tepelerden ibâret kahr. Bununla silsile-i Hicâz'ın kısmı şimalîsi beyinde bir vâ. di. i kebîr vardır ki arâzisi sengin ve gaa. yet akim bir yerdir.

(Ece') ve (Selmâ) arasında kalan vâdiler dahî o kadar münbit değil ise de kaabili zirâat yerleri bulunur ve bu arâ. ziye (Şammar) ıtlâk olunur ki Hicâz ile Ahsâ beyinde ve 27 ile 28 derece arz. şimalî arasında vâkı' otuz kırk kilomet. re vûs'atındedir.

CebelTuvayk, Mekke-i Mukerreme civârında Silsile-i Hicâz ile birleşir. Ev. velilerde şimalîsarkîye doğru tevercüh ederek (Necd) tesmiye edilen vâsi' yay. laya muntahi olur. Oradan da şimâle doğru yükselerek cebel-i Şamar'a takar. rüb eder. Şevâhukun irtifâ'ı vasatîsi 1500 metreye vâsıl olur. Kısmı vasatîsi ciyâdeti havâ ve bin.nisbe kesretî mi. yâh sâyesinde Ceziret.ülArab'ın en feyz. li aksâmı miyânında dâhildir.

Necid yaylası cenûba doğru hafifce meylederek Dehnâ çölünün şimalini tah. did eder. Yemen, Hadramût ve Oman selâsilinin mâileleri dahî işbu Dehnâ vâ. disine münceer olur.

(Sammar) ile (Tuvayk) arasında (Vâdi . Rammân) vardır.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz sâhil ve dâhil dağlarının en münbitleri (Serât) silsilesindedir. (Henri Massé) nin

«L'İslam» ismindeki eserinde bu nokta şöyle anlatır (1937 Paris tab'ı, S. 8) :

«Hicâz'la Yemen arasında dağlık te. sekküller genişlemektedir: Hicâz'ın en münbit muntakası olan (Serât) işte ora. sıdır ve bu muntakanın şark tarafı da Ye. men kabilelerinin anası sanılan Kahtâni. lerle meskündür».

Bununla beraber, (Serât) silsilesinin her tarafı boydanboya münbit zannedil. memelidir. Hicaz'ı çok iyi tedkik etmiş olan (Eyyub Sabri Paşa) nın «Mir'atı Ceziret.ülArab» ismindeki eserinde bu nokta şöyle tavih edilir (1306 İstanbul tab'ı, S. 221) :

«CebelKûra (Serât) denilen sıra . dağların Mekke-i Muazzama'nın on iki sâat ciheti şarkıyyesi bu'dünde bulunan bir noktası olup tepesi sathı deryâdan iki bin metre yüksektir.

(Serât) sıra . dağlarının pek çok yerleri yalnız kaya olmak hasebiyle bu. rarlarda ot, ağaç gibi şeyler bulunmaz ise de CebelKûrâ'nın güzel güzel ormanları, câri suları, sağlam havalı mevki'leri var. dır».

7 — Ceziret.ülArab haritasına ba. kıldığı zaman ilk göze çarpan coğrafi hu. süsiyetlerinden biri bu kurak kıt'anın büyük göllerle nehirlerden mahrumiyye. tinde gösterilebilir: İklimin yakıcı sıcak. lığna mukaabil, toprağın nehirsizliğiyle susuzluğu oranın bütün tarih boyunca en büyük ve en mühim derdidir.

Arabistan'da su demek, Allâhın en büyük ve en kıymetli ni'meti demektir.

Bu bulunmaz ni'metin ictimâî te'sirleri bile vardır. (Paul Fauvelle) in «Le peuple d'Allah» ismindeki eserinin 1958 Paris tab'ının 17 - 18 inci sayfelerinde Ceziret.ül-Arab'ın bu târihi ve coğrafi derdi şöyle izâh edilir :

«O göllerle dolu Arabistan'da pek nâdir olan suyun son derece ehemmiyeti vardı. Bir menbaın veya bir kuyunun muhâfaza veya tasarrufu uğrunda ka. bîeler birbiriyle şiddetli muhârebelere girişirlerdi. Su, bedevîlerin en mühim ve mütemâdi endişe menbaı, yaşayabil mek için çorak sâhalarda mütemâdiyen yer değiştirmek mecbûriyyetinde bulunan insanların en çok iştîyâkıı geçtikleri nesne ve kanı kaynatan, boğazı kurutan bâzan da dili şişiren yakıcı sıcaklar için. de uzun ve yorucu yollar kat'etmek mecbûriyyetinde bulunanların zihinlerini dol. duran hayâllerden biridir.

Onlar için su demek, huzûâtın en büyüğü ve sevinçlerin en sonsuzu demektir; aynı zamanda hayât için de te'minat ondan ibârettir. İslâmiyyet onu mü'minlere mev'ûd olan Cennet bahçelerinin çağlayıcı bir zineti hâline getirecektir. Kur'anda şöyle bir Âyet vardır :

— İmân edenlerle hayr işliyenlere, içlerinde berrak ırmaklar akan cennetler mev'ûd olduğunu tebliğ et!

Bugün bile, dünyânın kurak ve sıcak muntakasında bulunduklarını bilhassa kaydetmek lüzûmunu hissettiğimiz Arap memleketlerinin hepsinde o irsi endişe hâlâ devam etmekte ve bir sulama sırası veyahût bir menba'dan alınacak su mük. dârı yüzünden insanları ellerinde sopa.

lar, taşlar ve hattâ tüfeklerle kolayca birbirine saldırmaktadır.

1939 yaz mevsiminde Fransa'yı henüz görmemiş olan Fas eşrafından bâzıları orayı ziyârete dâvet edildikleri zaman, gördükleri âbidelerden, şatolardan veyahût (Renault) fabrikalarının bulunduğu sıra . dağlardan ziyâde sularla ye. şilliklerin bolluğuna hayrân olarak avdet etmişlerdi.

(Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târihi dini İslâm» ında da Arap yarım . adasında bir cevher kıymetini hâiz olan su meselesi şöyle anlatılır (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 62.64) :

«Ceziret.ül-Arab'da gerek dâimi ve gerek muvakkat bir hayli mesâfeye cere. yân eden enhâra tesâdüf edlmez, haki ki bir ırmak meşhûd olmaz. Miyâhı câriyesi az çok sel suyuna müşâbihdir. Li. sânlı Arap'da bunlara (Vâdi) tesmiye olunur.

Haritalarda Bahreyn adaları karşısında nehir şeklinde Necid'den Basra — körfezi'ne munsab olduğu gösterilen (Af. tân) vâdisinde senenin pek az bir kısmını da yalnız kesretli yağmurları müteâkip su bulunur. Cenupta Oman denizine akan (Mesile) vâdisi ve diğer vâdiler dahi dağ sellerinden ibârettir.

Yağmur suları dağların sarp mâileleri üzerinden sokuut ederken kısmen vâdilerin kumlu arâzisi içinde ve kısmen buhâra munkalib olarak kaybolur gider. Denize kadar vâsil olanları pek nâdirdir.

Sular çukurlarda bit.terâküm bir çok cihetlerde tahtel.arz bir nehir teşkil eyerler. Ez.cümle Cebel.Şammar ile

Cebel-Tuvayk arasında bulunan Vâdîl-Rammân taht-ı larz' cereyân eder hakiki bir nehidir ki o vâdinin her tarafından gelen suları lâğm şeklinde alıp Şatt-ül-Arab civârında mansıbına kadar sevkeyler. Şu kadar ki şiddetli feyezânın akabinde sular sath-ı arzda ırmak şeklinde bir müddet cereyân ederler.

Necd'in, Yemen'in, Omân'ın mevâki'i mürtefiasında dâimi sûrette akar ırmaklar mevcuttur. Bunların mecrâları kısa olup suları etrâfındaki arâzinin saky-u-irvâsına hizmet eder.

Menâbî' azdır. Fakat vâdilerin alçak cihetleri cüz'î hafredilirse oldukça mebzûl sulara tesâdüf edilir. Bu sular alel-ekser acıdır. Bedevilerin istî'mâl ve süreb ettikleri suların çoğu bizim için nâkaabil-i şübhîdür.

Frenk coğrafiyyunu Cezîret-ül-Arab arâzisini gölden hâlî addetmekte iseler de, Türk coğrafiyyûnundan Frenklerin (Hacı - Kalfa) tesmiye ettikleri (Kâtib - Çelebi) Necid yaylasında göller bulunduğunu söylüyor. (Strabon) dahi orada en hârdan müteşekkîl göller müşâhede ettiğini beyân ediyor.

Cezîret-ül-Arab'da bârânın nüzûlü hemen büsbütün gayr-i muntazam bir sûrette vukuu'bulur. Senenin dokuz ayında yağmurdan eser görülmez ve müteâkben mevâkıa göre tahallûf eden mevsimlerde yağar ve yağdığında dâimâ şiddetli ve sağnak olarak nüzûl eder. Suları vâdilere doğru sür'atle cereyân ederek müdhîş feyezânlar, tuğyanlar husûle getirir.

Yemen dağlarına Haziran evâsından Eylül'e kadar muntazaman yağmur yağar. Senenin aksâm-ı mütebâkiyyesinde ise cevvi semâda bulut müşâhede olunması nevâdirdendir.

Maskat'da, Necid havâlisinde, Oman dağlarında yağmur mevsimi Teşrîlisânî evâsından başlayıp Şubat evâsına kadar devâm eder.

Şimâldeki çöllerde bâran muntazaman Kânûnevvvel ve sâni aylarında nüzûl eder. Aksâm-ı sâiresinde ise hemen bir sene yağmur yağmadığı olur.

Dağlarda nâdiren kar müşâhede olunur. Fakat incimâd daha sık vukuu'bulur. Bâzan vâdilerin, göllerin a'mâkında bulunan sular bile incimâd eder.

(İdrîsî) mevsim-i şayfe üzerlerinin deki suların incimâd ettiği dağları isimleriyle ta'dâd ediyor.

(Mahmud Es'ad Efendi) nin bu fıkrasında Garp müelliflerini Cezîret-ül-Arab'da göl bulunduğundan tamâmiyle bilâhaber göstermesi ve bu hususta yalnız (Kâtib-Çelebi) nin ifâdesine istinâd etmesi pek doğru değildir; çünkü, bundan evvel Avrupa âlimlerinin ilk tedkik seyahatlerinden bahsederken de söylediğimiz gibi, Arap yarım adasında bir göl tesbit edilmiştir; fakat pek büyük bir şey değildir. Profesör (Brockelmann) ın «Histoire des peuples et des Etats islamiques» ismindeki eserinde Arabistan'ın su meselesinden bahsedilirken bu noktaya da temâs edilmektedir (Tazerout'un Fransızca tercemesi, 1949 Paris tab'ı S. 11 — 12) :

«Arabistan çölünü ancak en mühimleri şimâlde (Vâdi . Sirhân) ve cenûpta (Vâdi . Rumma) ve (Vâdi . Devâsîr) ismiyle anılan ve hepsine (Vâdi) denilen bir takım dereler kat'etmektedir; yağmur zamanlarında bu derelere su dolar; bu sular bâzan taşkın seller hâlini alır, fakat ekseriyyâ damla damla akar ve en aşağı hisapla yalnız etrâfındaki arâziyi oldukça münbit bir hâle getirir. En meş. hurları şimâligarbiddeki lâvlar sâhasının etrâfında imtidâd eden (Tayma/Teyme) ve (Hayber) gibi bâzi vâhalarda su damarları birleşir ve hurmalıkları sulayan derin kuyular hâlinde meydana çıkar.

(Eflac/Aflac) vâhasında (Philby) 400 metre genişliğinde ve 1 km. 1/4 uzun. luğunda bir göle bile tesâdüf etmiştir. Fakat bu mîkdar su bile bir tehlike teşkil edebiliyor; Necd'in cenûbundaki (Ye. mâme) muntakası Hazret-i Peygamber zamânında bereketli ekinleriyle mârûf olduğu hâlde, büyük bir ihtimâl ile suların yükselmesi yüzünden sonraları mahvolmuşur.

Bu gün yalnız cenûp havâlisinde, yâni Okyânûs meltemlerinin yağmur bulutlarını sâhil dağlarının etrâfına boşaltmakta olduğu yerlerde kârlı bir zirâatle bağcılık imkânları vardır; fakat onun için de eldeki suların işletilmesini bilmek lâzımdır.

Şimâl çöllerinin vâhalar hâricinde. ki yerleri, sürüleriyle beraber yağmur sularının az mîkdarda husûle getiriliği yeşillikleri arayan bedevilere pek kifâ yetsiz bir nafaka te'min etmektedir.

Acaba Arabistan arâzisi eski devirlerde daha verimli miydi ve umûmiyyet.

le zannedildiği gibi bugün tedricen kuru. maya mı mahkûmdur?

Bizim için işte bu faraziyyenin tahkikine imkân yoktur.

(Will Durant) ın bundan evvel de bahsi geçen Medeniyyet târihi külliyyâtının «L'age de la foi» serisinin birinci cildinde de şu kayde tesâdüf edilir (1952 Paris tab'ı, S. 200) :

«Kar ancak kırk yılda bir kere yağar; geceleri harâret dereceleri sıfıra iner; gündüzleri güneş yüzleri yakar ve kanı kaynatır; havaların kumlu oluşu, insan teniyle saçlarının muhafazası için uzun elbiselerle sarıklar giymeyi zarûret hâline getirir. Gök . yüzü hemen dâimâ açıktır, hava da (Köpüklü şarap gibi) dir.

Sâhil boylarında ara . sıra kasırga şeklini alan yağmurlar bir medeniyyet imkânı getirir: Bilhassa garp sâhillerinde, Mekke ve Medine şehirleriyle birâber Hicaz havâlisinde böyle olduğu gibi, cenûbugarb'da eski Arabistan krallıklarının vatanı olan Yemen'de de öyledir.

Edimbourg üniversitesi Arapça muallimi (W. Montgomery Watt) ın «Ma. homet à la Mecque» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1958 Paris tab'ının 21 . 22 nci sahifelerinde Arabistan'ın su ile alakadar iki türlü arâzisinden bahsedilir:

«Arabistan çöllerinde türlü türlü arâzi cinslerine tesâdüf edilir; şimdi bunlardan yalnız ikisini zikretmek bize kâfidir. En başta, yazın susuz oldukları hâlde kışın yağmurlardan sonra, yâni Arapların (Rebî) dedikleri mevsimde

yem . yeşil otlarla kaplanan ve bilhas-
sa bayırlarda hayvanlar için bir cennet
kesilen sâhalar vardır. Bir de dâimi a.
ğaçlıklarla ekserisi itriyyât cinsinden
bir takım fundalıkların mevcûdiyyetle-
rini muhâfazaya muvaffak oldukları
kıt'lara tesâdüf edilir. İşte bu iki cins
arâzi, bedevî hayatının bir zarûret oldu-
ğunu meydana çıkarmaktadır.

Her ne kadar pek gayr.i.muntazam
bile olsa, yağmur yağar yağmaz, birinci
cinsten olan sâhalar develer için mükem-
mel mer'âlar hâline gelir; sonra yaz ge-
lince bu mer'âlar kuruyup kaybolur; iş-
te bunun üzerine bedeviler ikinci nev'i-
den olan muntakalara çekilmek mecbû-
riyyetinde kalır. Birinci cins arâzide be-
devî gerek rütûbet, gerek maişet bakı-
mından deveye uymakla mükelleftir; i-
kinci nev'inde ise kuyular vardır; ama
bunlar umûmiyyetle insanların ihtiyaç-
larından ziyâde develerin susuzluklarını
gidermiye yaramaktadır».

Arabistan'da İslâmiyyetin menşei o-
lan Hicaz kıt'asının su vaziyeti hakkında
da muhtelif manbâlarda bazı mühim mâ-
lûmâta tesâdüf edilir: meselâ Hicaz'ı
bizzât tedkik etmiş olan Bahriye mir.i.li-
vâlarından (Eyyub Sabri Paşa) nın
«Mir'ât-ı Ceziret-ül Arab» isimindeki ese-
rinde bu mesele şöyle hulâsa edilmekte-
dir (1306 İstanbul tab'ı, S. 222) :

«Hicaz kıt'ası mevâsimi, biri yağ-
mur, biri de kurak olmak üzere ikiye
münkasemdir.

Faslı bâran ortalığı birdenbire ye-
şillik içinde bırakır ise de rüzgârı sıcak
ve sürekli olduğundan mevsim-i nedâret

ve hadâret pek çok zaman hükümfermâ
olamaz.

Bu kıt'ada esen rüzgâr, şiddetli ve
insan için ziyanlı ise de, sam yelleri sâir
rüzgârlardan muzırdır».

İslâmiyyât âlimlerinden râhip (H.
Lammens) in «L'İslam, croyances et ins-
titutions» isimindeki eserinin 1943 Beyrut
tab'nın 6.7 nci sahifelerinde de şu izâ-
hâta tesâdüf edilir:

«Pek fâsılalı ve gayr.i.muntazam
yağmurlar ancak kışın ve birde ilk ba-
har iptidâlarında yağar. Üç sene ve hat-
tâ daha fazla süren kat'i kuraklık devre-
leri de vardır. Buna mukaabil, istisnâi
sûrette yağmurlu yıllar da görülür. Kısa
süren hakiki sağnaklar veyâhut bulut
çatlamaları şeklinde yağın bu yağmur-
lar fevkalâde şiddetlidir. Bunlar, vâdile-
rin çukurlarını bir kaç saat içinde Nîl ve
Fırat nehirlerinin genişliğinde muvakkat
ırmaklar hâline getirir ve bu ırmaklar
bedevî karargâhlarıyla sürülerini süpü-
rüp götürür. Mekke'de bu sular Kâ'be'ye
dalar ve onu yıkıverir. Şehrin târihinde
bu gibi su baskınlarının muhtelif izleri
vardır.

İşte bu seller çölleri canlandırır; top-
rağın ifrat derecedeki tuzluluğunu gider-
ir ve bedevî hayatının gürbüz nebatları-
nı bir kaç gün içinde yetiştiririr».

Çöllerin ortasındaki sulak ve yeşillik
yerlere Arapçada «Vâha» denilir. (Lam-
mens) in aynı eserinde Hicaz vâhaları
hakkında şu mühim kayde tesâdüf edil-
mektedir (S. 8) :

«Mühim bir yekûn tutmayan bir ta-

kım vâhalar sayılır. Şimâlden cenûba doğru bunların başlıcaları şunlardır: Te. bûk, Teyme, ELUlâ, Fedek, Medîne ve Hayber. Su merkezleri civârında uzanıp giderken Medîne ile Tebûk arasında bu. lunan (Vâdi'l-Korâ) ismindeki uzun çu. kuru işgal eden eski hurmalıklar bugün artık yok olmuştur; tıpkı bunun gibi, Fedek vâhasından da eser kalmamıştır.

Bâzıları bu vaziyeti yarım . ada ık. lîminin değişmiş olmasıyla izâh etmek istemişlerdir.

Aynı menbam 9 uncu sahifesinde de şu satırlara tesâdüf edilir:

«Bu vâhaların en mühimleri ancak on beş kilometrelik bir mesâha işgal etmektedir. Bir (Harra) ortasında bul. nan Hayber vâhası, mevcûdiyyetini bol sularıya volkanik kayalarınm parçala. nıp dağılmasına medyundur. Burası mün bitliği kadar sıhate zararlılığı ve ikliminin yakıcı sıcaıklığıyla hâlâ meşhur. dur».

Profesör (Régis Blachère) in bundan evvel de bahsi geçen «Le problème de Mahomet» ismindeki kıymetli eserinde de bu vaziyetin şöyle veciz bir tasviri var. dır (1952 Paris tab'ı, S. 19) :

«Hicaz, İslâmın beşliğidir. Oraya çöl hâkimdir; yanar . dağ döküntüleri geniş sâhalar işgal etmek sûretiyle bu açık ve susuzluk diyârına daha çetin bir vaziyet verir. Bununla berâber, kış mevsimiyle ilk baharda yağan yağmurlar toprağı muvakkaten canlandırmaktadır; fakat her zaman yağmaz veyâhut bâzan da orta lığı tahrîb eden sağnaklar hâlinde yağar.

Bugün olduğu gibi VI ncı asırda da

(vâhalar deresi) mânâsına gelen (Vâdi'l-Korâ) da Tebûk ve Maan istikzaametîne, yâni şimâle doğru bir takım vâhalar sı. ralanırdı; cenûpta bu tesbîhin sonuna tesâdüf eden Medîne bereketli bir yığın teşkil etmektedir.

Cenûba doğru on günlük bir mesâ. fede ve Kızıl . deniz'in üç fersah şarkın. da Mekke'ye tesâdüf edilir: Hicaz'ın bu yegâne büyük şehri bir çorak dağlar dâi. resi içinde ve Kur'anda tasrîh edildiği vechile (Ekinsiz bir vâdi) de kurulmuş. tur. Daha cenûbusarkide, kendine -ayrı bir iklim te'min eden yüksek bir mınta. kada da zengin menbâları ve bahçeleri. le mârûf Tâif şehri vardır.

Ondan daha cenûpta, Hicaz'la Ye. men arasında ve bugün bir takım ehem. miyetsiz kasabalardan başka bir şey kalmayan bir vâdide de zengin Necran vâhası vardır ki (Strabon) un izâhına göre (Auguste) devrinde (Ælius Gal. lus) un tahrîb ettiği yer işte orasıdır. Bedevî kabileleri çöldeki gücebe hayat. larının idâmesini te'min eden zarûri iht. yaç maddelerini işte bu vâhalarda otu. ran hazariler sâyesinde elde ederler».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz izâhâtın en mühim noktası, Hicaz'ın «Asr'l-Saâdet» de şimdikinden daha fazla münbit sâhalarla vâhalar ihtivâ etme. sidir.

8 — Arabistan coğrafyası dâhili tak. simât itibârıyla da ayrı bir muammâ teşkil etmektedir; bilhassa eski ve yeni taksimât arasında çok büyük farklar vardır.

(William Smith) in iki Fransız pro.

fesörü tarafından çok mühim ilâvelerle tevsi, edilmiş olan eserinin «Dictionnaire classique de Biographie, Mythologie et Géographie anciennes» ismindeki Fransızca tercemesinde eski Yunanlılarla Lâtinlerin kabul ettikleri üçlük taksimât şöyle izâh edilir (1884 Paris tab'ı, S. 78) :

«Arabistan üç kısma ayrılırdı :

A) Arabia Petraea = Arabie Pétrée

(= Tih-ül-Arab / ELArabiyyet üs-Sahriyye) yâni Kızıl . deniz'in ild müntehâsı arasında Sinâ yarım . adası denilen müselles şeklindeki toprakla şimalde ve ş. mâlişarkideki arâzi; buraya Pétrée denilmesi, pâyitahtı olan Petra şehrinin isminin dolaydır; onun için sonraları bu tesmiyenin (Arabie pierreuse ou roc. heuse = Taşlık yâhut kayalık Arabistan) şeklinde izâh edilmiş olması doğru değildir. Çünkü eski milletler Arabistan'ın ancak gaayet münbit olan sâhillerinden başka bir yerini bilmezlerdi.

B) Arabia Deserta = Arabie Déserte

(= Arabiyye-i hâliye/ELArabiyyet ül-Kofra) yâni büyük çölle Arap yarım . adasının bir kısmından mürekkep sâha.

C) Arabia Felix = Arabie Heureuse (ELArabiyyet üs-Saide/Arabiyye-i Saide) yâni diğer iki sâhaya dâhil olmayan yerlerin mecnûu.

Arap yarım . adasının iç taraflarını eski milletlerin bilmemeleri, hepsini (A. rabiyye-i Saide) ile berâber tasnif etmelerine sebeb olmuştur; halbuki hakikat, te o havâli (Arabiyye-i hâliye) dendir,

çünkü bir kum çöllünden ibârettir.

Arabistan'ın ancak garp sâhilinde münbit bir toprak şeridi vardır ve eskilerin (Saide) yâni (Bereketli) vasfım bütün Arap yarım . adasına teşmil etmelerine işte bu vaziyet sebeb olmuştur.

Bu üçlük taksimatı ilk ortaya atan âlim, Mısır'da yetişen Yunan hey'etş. naslarından meşhur (Ptolemaios = Batlamyos) dur. Lâtinlerin (Claudius Ptolemaeus) ve Fransızların (Ptolémée) dedikleri bu eski Hey'et mütehasssının Arabistan taksimatı, Avrupa'da uzun zaman aynen kabul edilmiştir; (Mazas) ın «Les hommes illustres de l'Orient» ismindeki eserinde bu nokta şöyle tesbit edilir (1847 Paris tab'ı, C. I, S. 1) :

«Milâdın ikinci asrında Batlamyos Arap yarım . adasını (Arabiyye-i Sahriyye), (Arabiyye-i Hâliye) ve (Arabiyye-i Saide) isimleriyle üç muntakaya taksim etti; bizim haritalarımızda bu taksimâta hâlâ riâyet edilmektedir».

(P. . Henri Delaporte) un sırf İslâm menbâlarına istinâden telif ettiği «Vie de Mahomet» ismindeki eserinin 1874 Paris tab'ının 4 4üncü sahifesinde bu ind taksimatın Araplar arasında mâlûm olmadığı şöyle anlatılır :

«Yunanlılarla Romalılar bu küt'ayı üç kısma ayırırlardı : Garpta (Arabiyye-i Sahriyye = Taşlık Arabistan), orta ve şark taraflarında (Arabiyye-i Hâliye = Hâli Arabistan) ve cenûpta (Arabiyye-i Saide = Bereketli Arabistan) gösterilirdi. Bu isimler, yarım . adanın o muh. telif sâhalarındaki arâzi ve iklim husûsiyyetlerini oldukça doğru bir şekilde ifâde etmekle berâber, o memlekette bun.

lar mechûldü: Aynı eyâletlere orada bilâ - istisnâ her zaman Hicaz, Necid ve Yemen denilmişti.

Bununla berâber, Arapların da kendilerine göre bir üçlük taksimâtı yok değildi; fakat bu taksimât bütün Arabistan'a şâmil olmuyordu. Londra Üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1958 Brüksel tab'ının 19 - 20 nci sahifelerinde bu mesele şöyle izâh edilir:

«Araplar kendi an'anelerine göre yarım - adanın merkezîyle şîmâlini üç muntakaya taksim ederler. Bunların birincisi (Tihâme) dir; (Münhat arâzî) mânâsına gelen bu Sâmi kelime, Kızıl - deniz sâhillerindeki ovalarla dolambaçlı mâlîlere tatbik edilir.

Garba doğru imtidâd eden ikincisi ne de (Mâria / Hâil) mânâsına gelen (Hicâz) ismi verilir. İlk zamanlarda sâhil ovalarını Necid yaylasından ayıran dağ silsilesine tahsis edilmiş olan bu ilsim, daha sonraları işte o sâhil ovalarının büyük bir kısmına da teşmil edilmiştir. Hicaz'ın şarkında da (Necd) denilen büyük iç - yayla imtidâd eder; bunun kısmı a'zamı (Nufûd) çölünden ibâret tir.

Bu an'aneye mukaabil, bir de Arap coğrafyacılarının dokuzluk taksimâtı vardır; (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târihi dini İslâm» ında bu taksimât şöyle hulâsa edilir (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 72) :

«Arap Coğrafiyyûnuna» göre taksimi. — Beyn.eLArab ma'rûf olan taksime

göre Cezîret.ülArab dokuz kısma münkasımdır: Hicaz (garpta), Yemen (garbî cenûbide), Hadramût (cenûpta), Mehre veya Şahar (cenûpta), Oman (cenûbuşarkide), Ahsâ (şarkta), Necd (vasatta), Yemâne (vasatta), Ahkaaf veya Dehnâ (vasatta) dır.

(Eyyub Sabri Paşa) da altılık bir taksimden bahsetmektedir (Mir'âtı Ce. zîret.ülArab, 1306 İstanbul tab'ı, S. 178) :

«Cezîret.ülüArab kit'asını altı parçaya taksimle garben tarafı şîmâlisinde vâkı' arâziye (Hicâz) ve cenûbugarbisî tarafında bulunan arâziye (Yemen) ve tarafı cenûbisine (Hadramût) ve cenûbuşarkisî tarafında vâkı' olan arâziye (Oman) ve tarafı şarkisinde bulunan mahallere (Hasâ / Bahreyn / Heccer) ve Cezîre vasatında bulunan arâziye dahî (Necd) tesmiye ederler.

Bütün bu üçlük, dokuzluk ve altılık eski Şark ve Garp taksimâtını te'lîfe tabîl imkân yoktur.

Buna mukaabil, bâzı yeni Garp âlimlerinin kendi telâkkileriyle tedkiklerine müstenit bir takım ilmi taksimâta da teşadûf edilir: Meselâ (Clément Huart) ın «Histoire des Arabes» isimindeki İslâm târihinin 1912 Paris tab'ının birinci cildinin 3-6 ncı sahifelerinde Cezîret, üLArab'ın sâhil ve dâhil sâhalarını teşkil eden (Tihâme) ile (Necd) den mâadâ Yemen, Hadramût, Mehre, Oman, Bahreyn, Vâdi - Akabe, Vâdi - Mûsâ, Asir, Necrân ve Aden'den mürekkep on ilkilik bir coğrafi taksim esâs ittihâz edilip bunlar hakkında ayrı ayrı izâhât verilir.

(Henri Massé) nin «L'İslâm» ismindeki eserinin 1937 Paris tab'ının 7.9 uncu sahifelerindeki taksimât da Necid, Hicaz, Yemen, Hadramût, Mehre, Oman ve Bahreyn — El-Hasâ/Lâhsâ kit'aların dan mürekkep yedilik bir tasniftir.

Bu muhtelif isimler içinde dikkat edilecek mühim bir nokta vardır: (Yemen) kelimesi «Sağ taraf» mânâsına gelir. Buna mukaabil, Arapçada (Süriye) mânâsına gelen (Şâm) kelimesi de «Sol taraf» demektir. (Mahmut Es'ad Efendi) biraz evvel bahsi geçen eserinin aynı cildinin 42 nci sahifesinde bu noktayı şöyle izâh etmektedir:

«Şâm, lisân-ı Arab'da kadimen Süriye denilen hattâ-i vâsia'nın (12) ismi dir. Merkezi olan beldeye beyne'l-avâm (Şâm) denilir ise de ismi (Dimiş / Di meşk) dir. Arabide hemze ile (Şe'm) telâffuz olunur (13), (sol) mânâsına ifâde eder. Kibleye nisbetle sağ tarafta bulunan arzîye (Yemen), ana mukaabil olan cihete de (Şe'm) denilmiştir».

Bu fıkrada «Kibleye nisbetle» denilmekten maksat, Mekke'ye ve netice itibarıyla Hicaz'a nisbetle mefhûmunu ifâde etmektir. Fakat (Henri Massé), yukarıda bahsettiğimiz «L'İslâm» ismindeki eserinin 8 inci sahifesinde:

«Yemen (Sağ taraf memleketi), yani (Cenûp memleketi)»

demekseyse de, cenûptan maksat da Hicaz'a nisbetledir ve netice itibarıyla iki

izâh birbirini te'yid ediyor demektir.

İşte bütün bunlardan anlaşılacağı gibi, Arabistan'a âit her mesele gibi dâhili taksimât meselesi de devirlere ve muhtelif telâkkilere göre değişip muhtelif şekiller almaktadır. Netice olarak Ceziret-ül-Arab'ın taksimâtı da târihi ve coğrafi bir muammâ mâhiyyetini muhafaza ediyor demektir.

9 — Arap yarım adasında yalnız «Bedevi» denilen göçebe araplar değil, «Hazarî» denilen şehirli de vardır. Bunların oturdukları şehirlerin bâzılarında eski medeniyetler kurulmuş ve uzun tekâmül devirleri geçirdikten sonra yıkılıp gitmiştir. Aşağıda göreceğimiz eski Arap kralıklarının merkezleri de işte bu eski şehirlerdir.

Munich üniversitesi fahri profesörlerinden (A. Anwander) in «Les religions de l'humanité» ismiyle Fransızcaya terceme edilen dinler târihinin 1955 Paris tab'ının 274 üncü sahifesinde Câhiliyyet devrinin bu eski Arap medeniyet merkezlerinin umûmî vaziyeti şöyle icmâl edilir:

«Bu Arap şehir medeniyetinin merkezi ilkönce Mine krallığında ve daha sonra cenûptaki Sebâ krallığındaydı; fakat ticâret yolları üzerindeki Tâif, Mekke, Yesrib (= Medîne), El-Ülâ, Petra (= Vâdi - Mûsa) üzerinden Bosra ve Tedmür (= Palmyre) hizâlarına çıkıp başka medeniyetlerle karşılaşınca kadar bütün Arabistan şehirlerini de te'siri altında bırakmıştı».

(12) Araplar bu ismi «Süriyye» şeklinde telâffuz ederler.

(13) Süriyeliler bu kelimeyi «Şâm» şeklinde telâffuz ederler.

Fakat acaba Câhiliyyet devrinin bütün medeniyet merkezleri mevcûdiyyetlerini zamânımıza kadar muhafaza edebilmişler midir? Böyle bir mukadder su-âle verilebilecek cevap ancak menfi olabilir: Çünkü yukarıki fıkrada bahsi geçen eski (Petra) şehrinin bugün ancak harâbelerine (Vâdi - Mûsâ) denilmektedir; cenûptaki eski medeniyet merkezi de aynı vaziyettedir.

(Paul Fauvel) in «Le peuple d'Al-lah» isimindeki eserinin 1958 Paris tab'ının 15 inci sahifesinde bugün izleri bile kalmamış bir takım Câhiliyyet şehirlerini şöyle bahsedilir:

«Yemen'in şimalindeki Hicaz'da Mekke ile sonradan (Medine) ismini alan (Yesrib) şehirleri vardı; İslâmiyyet işte bu şehirlerde doğmuş ve bunlar onun Makâmât-ı Mubâreke'si hâline gelmişti.

Arap yarım . adasının çevresiyle içe-rilerinde diğer bir takım merkezler daha vardı; bu merkezlerde vaktiyle bedevî oldukları halde sonradan hazarleşmiş halk kütelleri otururdu; bu bedevîlik — medenîlik istihâlesinin hangi devirde ve ne gibi âmillerin te'siri altında vukua gelmiş olduğunu tavzihe imkân yoktur».

«Müstemlekât ilimleri Akademisi» muhâbir âzasından (Arthur Pellegrin) in «L'Islam dans le monde» isimindeki eserinin 1950 Paris tab'ının 7 nci sahife-sinde İslâmiyyetin menşei olan Hicaz'ın üç mühim şehri hakkında şu izâhâta te-sâdüf edilir:

«Hazret-i Muhammed devrinde ha-zarîleri şu üç mühim şehir sâkinleri tem-

sil ediyordu: Mekke, komşusu olan Tâif ve 400 kilometre ilerdeki Yesrib (= Me-dine); bu şehirlerin ahâlisi, kendilerinin müşterileri ve bâzı levâzım müteahhitleri olan bedevîlerle ve Süriye, Yemen ve Irak ahâlisiyle alış . veriş ederek geçi-nirlerdi.

Bu üç şehir siyâsi bakımdan birbi-rinden ayrı ve müstakildir ve birbirini kıskanırdı. Bilhassa Mekke ile Medine arasında şiddetli bir rekaabet vardı, çün-ki Mekke şehri artık bir nevi pâyitaht e-hemniyetini almaya başlamıştı; Ticâret için uzak yerlere giden kervanların azı-met ve avdet noktası işte orasıydı. Hava-oyunlarının her türlü'sü orada tatbik e-dilirdi ve Mekkelilerin en fakirinden en zenginine kadar bilâ-istisnâ hepsinin meş-galesi kazanç hırsından ibâretti.

Râhip (Lammens) in ifâdesine göre kervancılık teşebbüslerinden elde edilen kâr nisbetleri yüzde elliden aşağı değildi ve hattâ bâzan bunun iki mislini bile bulurdu».

Edimburg üniversitesi Arapça mual-limi (W. Montgomery Watt) in «Maho-met à la Mecque» ismiyle (F. Dourvell) tarafından Fransızcaya terceme edilen eserinin 1958 Paris tab'ının 23 . 24 üncü sahifelerinde bilhassa Mekke'nin ehem-miyeti üzerinde durulmaktadır:

«Yarım asır Hazret-i Muhammed'e vatan olan Mekke çıplak kayalıklar orta-sında kurulmuş tamâmiyle ticârî bir merkezdi. Bu şehrin ticâret merkezi şek-linde inkişâfı, orada (Harem) denilen ve hiç bir can kaygısı olmadan gidilebilen bir mukaddes makaamın mevcûdiyyetine muvâzi sûrette tahakkuk etmişti.

Coğrafi şartlar da bu şehrin lehineydi; mevkii Yemenden Süriye'ye ve Habesistan'dan Irâk'a giden yolların kavşağındaydı. İşte bundan dolayı bedeviler dünyânın dört bucağından kervanlarla getirilen malûmât ve mahsûlât için Mekke'ye üşüşürlerdi.

İlk zamanlarda Mekkelilerin idhâlâtçı ve müteşebbis kervancı olmaktan ziyâde miyâneçilik ve perâkendecilik etdikleri anlaşılmaktadır. Fakat Altıncı asrın sonlarında Yemen'le Süriye arasındaki ticâretin kısmen a'zamı ellerine almışlardı; Bu ticâret yolu Garb'ın kıymetli Hindistan emtiasıyla Cenûbî Arabistan itriyyâtını te'min ettiği en mühim yoldu. Tâif de ticâri sâhada Mekke'nin rakibiydi; fakat Mekke en kuvvetli vaziyetteydi.

O zaman Mekke alelâde bir ticâret merkezinden ibâret değildi: Aynı zamanda mâlî bir merkezdi. Bugünün bütün âlimleri bir araya gelse, teferrûat üzerinde (Lammens) in «Mecque» ismindeki eserinde olduğu kadar emin ve mutmain olamazlar; bununla beraber, Mekke'de fevkalâde mühim mâlî muâmeleler yapıldığı da muhakkaktır.

Hazret-i Muhammed devrindeki şehir idârecileri bilhassa mâliyecilerden mürekkepti: Bunlar kredi işlerinde çok tecribeli, hava - oyunlarında son derece mâhir ve Aden'den Gazze yahut Şam'a kadar her türlü kârlı para yatırımlarının istifâdeli olması husûsunda gayet dikkatli kimselerdi. Örmüş oldukları borsa-eşik ağının örgüleri içinde yalnız Mekke halkını değil, komşu kabilelerin ileri gelenlerini de avlanmış tutarlardı.

Kur'an, bir çöl havasına değil, yüksek bir mâlî muhîte nâzil olmuştu».

Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Jasques C. Risler) in «La civilisation arabe» ismindeki eserinde de Mekke şehri şöyle tasvir edilir (1955 Paris tab'ı, S. S. 25) :

«Arabistan'ın cenûbiyle şimali arasındaki yarı yolda Hindistan'la Mısır arasındaki mübadeleyi te'min eden Mekke şehri kervanların başlıca konak yeriydi. Filistin, Süriye ve Irâk ile olan ticâri münâsebetlerin hareket ve muvâsalat noktası da orasıydı.

Mekke'nin zengin tâcirleri, her sene bütün Arabistan'ın ticâret erbâbiyle kâhinlerini, sihirbazlarını ve şâirlerini bir araya getiren Okâz panayırına âmirâne salâhiyetlerle hükmederlerdi. Gene o münâsebetle icrâ edilen kârî Hac merâsiminin idâresi de onlara âitti.

Kavgalar, yağmalar ve müsâdemeçiler dört ay müddetle inkutâa uğrar ve bu sûretle bütün yarım - adadaki kabûlelele kervanların bu tezâhürâta iştirâk edebilmeleri te'min edilirdi».

Aynı eserin 26 ncı sahifesinde Kâ'benin Hazret-i İbrâhîm ve İsmâîl devirlerinde inşâ edilmiş olduğu hakkında an'aneden ve Zemzem kuyusundan bahsedildikten sonra, Mekke şehrinin te'sisine de şöyle temâs edilmektedir:

«Beşinci asrın ortalarına doğru Kâ'benin muhafızı olan Kureyş kabilesi işte orada, ilk mukaddes makaamın etrafında

da Mekke.i.Mükerrerme şehrini te'sis etti.

Meşhûr İslâm düşmanı (R. Dozy) nin «Essai sur l'histoire de l'Islamisme» ismindeki târihinde de bu meseleden şöyle bahsedilir (Profesör Victor Chauvin' in Felemenkçeden Fransızcaya tercemesi, 1879 Leyde tab'ı, S. 7) :

«Orta . Arabistan'ın dinî merkezi Mekke idi. Bu şehir Milâdın Beşinci asrının ortalarına doğru Kureyşler tarafından kumlu bir vâdide binâ edilmişti: Bu vâdi o kadar dardı ki a'zamî genişliği yedi yüz adımdan fazla değildi; en dar yeri de ancak yüz adım tutuyordu; etrafı 200 — 500 kadem irtifânda çıplak dağlarla kapalıydı. Fakat şehrin medârı . iftiharî olan mübârek makaam, yâni mu kaddes Kâ'be binâsı, bir çok defâlar tâmir ve yeniden inşa edilmiş olmakla beraber, şehirden çok eskiydi».

Profesör (Gaudefroy - Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» ismindeki kıymetli eserinin 1931 Paris tab'ının 46 ncı sahifesinde de Hicaz şehirleri şöyle gözden geçirilir:

«Necid dağlarıyla sâhil boyundaki Tihâme arasında yüksek bir şerit şeklin de imtîdâd eden Hicaz'da bazı yeşil vâhalarla Yesrib (=Medine), büyük hur mahkûlarıyla mârûf Hayber, mu'tedil iklimlerdeki yemişlerin yetiştiği bir dağlık sâhadaki yemişliğin ortasında bulunan Et . Tâif ve cılız bir su kaynağı üzerine binâ edilmiş olan Mekke gibi şehirler vardır; bir ticâret merkezi olan ve sel fîrtınalarının ikide bir aşındırdığı ku-

rak ve kırgın bir vâdide bulunan Mekke şehri Altıncı asırda her nedense dinî bir merkez hâlini almış ve oraya gidilip dünyâ hayatının idâmesini te'min için âyinler icrâsı âdet olmuştur. Hind . Okyânûsu ile Akdeniz arasındaki kervan yolunun merkezi de işte orasıdır».

(Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târîhi dinî İslâm» ının bundan evvel de bahsi geçen birinci cildinin 29 uncu sahifesindeki (1) numaralı hâşiyede Mekke'nin bir ismi de «Tihâme» olduğundan bahsedildikten sonra, 76 ncı sahifede de diğer isimleriyle bâzı husûsiyetleri şöyle anlatılmaktadır:

«Mekke'nin diğer bir çok esmâ ve el kaabı olup en mârufları :

Bekke,

Bathâ,

Ümm.ül.Kurâ,

ELBeled.ül.Harâm,

ELBeled.ül.Emin'dir.

Suyu kıt olup eskiden kuyu ve sarmuç sularına münhasırken, (Hârûn.ür.Reşid) in zevcesi (Zübeyde) üç günlük mesâfeden (Ayn . Zübeyde) nâmiyle bir su isâle etmiş ve fakat ömrü vefâ etmemekle su ancak Arefât'a kadar /geçmiş idi. Cennaet . mekân Kaanûnî Sultan Süleyman . Han Hazretleri nin kerime.i muhteremesi Mihrimah Sultan oradan Mekke.i.Mükerrerme'ye isâl ederek şehri ihyâ etmiştir.

Ekser.i cevânibi sûr yerini tutar kaahk dağlarla muhât olduğundan, vaktiyle araları sûr ile kapanmış ve yalnız

uç kapu açılmış idi. Şimdiki hâlde sûr ve kapulardan eser yoğ ise de kapuların isimleri bâkidir.

Uç müstahkem kule tarafından mü. dâfaa olunmakta olup en mühimmi (Cebel-ULlâh tepesi üzerindedir).

Aynı eserin 77 nci sahifesinde de Mekke şehrinin te'sisinden şöyle bahsedilir:

«Mekke.i.Mükerrerme pek kadim bir belde olup Hazret.i Peygamber'in dör. duncü ceddî (Kusayy.ibni.Kilâb) tarafın. dan te'sis olunmuştur. Eskidenberi bir hükümdâra tâbi' olunayıp dâimâ reüsâ ve ağınyây.ı ahâlî bi.Licümâ' bir nev'i hükümet.i eşraf ile idâre ederlerdi. Ba'd. el.Bi'se Resûl.i.Ekrem Mekke ahâlisinin ezâ ve cefâsına mebnî bursayı terk ile Yesrib'e (= Medine'ye) hicret etmiş ise de bizâr.u.müteneffir olmayıp bu delde.i mu. bârekenin fazâilî hakkında bir çok Â. yât.ı.Kerime ve Ahâdis.i.Nebeviyye vârid olmuş ve Abdullâh.ibni.Zübeyr zamanında merkez.i Hilâfet olmuştur».

Mekke şehri yalnız Hicaz'ın değil, bilhassa İslâmiyyetten sonra tekmiil Arabistan'ın en mühim şehri ve merkezidir; (Mahmud Es'ad Efendi) aynı cildinin 75 inci sahifesinde bu noktayı da şöyle anlatır:

«Hâvi olduğu Kâ'be.i.Şerife münâsebetiyle Mekke, yalnız hitta.i Hicâziyye'nin değil, bütün Ceziretül.Arab'ın merkezi ve en büyük beldesidir. Kabil.e.İslâm dahî ticâretgâh ve ma'mûr bir şehir idi. Sonra velâdet.i pür.mes'adet.i Nebeviyye ile şeref.üşşâm i'tilâ etmiştir. Şarkan (Cebel Ebû.Kubeys) ile garben

diğer dağlar arasında Bahr.i.Ahmer'e müteveccih mâile üzerinde şimâlden cenûba mümted bir vâdide Hicaz cibâlinin iki boğazı mahall. ietimâmında ve Cidde'nin 100 kilometre şarkında vâkı'dır. Tâ. lü üç ve arzı bir kilometredir.

Havası yazın pek sıcak ise de yâbis olduğundan sağlam, kışın ise pek lâtil. dir. Harâret Ağustos'da 47 dereceye çıkar. Kaânûnusânî'de 18 derece kadar iner».

Mekke'den sonra Hicaz'ın en mühim şehri Medine'dir. «Ravza.i.Mutahhare»nin bulunduğu bu mukaddes şehirle Kâ'benin bulunduğu Mekke'ye (Haremeyn) denilir. Medine'nin Câhiliyyet devrindeki ismi (Yesrib/Yesreb) dir. Bu eski isim Arapçanın «Tezvir/İfsâd» mânâlarına gelen «Serb» kökünden geldiği için Hazret.i Peygamber tarafından değiştirilmiş ve onun yerine hep aynı kökten gelen (Tayyibe), (Mutayyibe) ve (Tâbe) isimleri konulmuştur; bununla berâber, Hicretten i'tibâren (Medenet.ülün Nebi = Peygamberin şehri) denilmiye başlandı. ğı için, nihâyet kısaca (Medine) ismi ta.karrür etmiştir.

(Mahmud Es'ad Efendi) aynı eserinin 79—80 inci sahifelerinde «Medine = Yesrib/Yesreb = Esrib / Esreb» şehri hakkında da şu izahâtı vermektedir:

«Bir belde.i kadime olup asıl bânisi (Yesrib Abil ibni Mehlâyil ibni Câsim) e mensuptur. Hicret.i Nebeviyye ile Mekke'ye muâdil bir belde olmuş ve (Medinet.ün.Nebi) nâmını almıştır. Mekke'nin 340 kilometre şimalinde ve (Yenba'ül.Bahr) in 200 kilometre şark.ışimalinde ve (Cebel.i.Uhud) un iki fersah şimalin.

de olarak üç tarafı dağlarla muhât ol-
duğu hâlde cenûba doğru uzanan az mü-
temevvic ve münbit bir ovanın kenarın-
da vâkı'dır. Otuz metre irtifânda bir sûr
ile muhâttır. Otuz kadar medresesi olup
Asya'nın makarrı ulemâ bilâdındandır.
Sûrun hâricinde bahçeler ve hurmalık-
larla muhât sayfiyyeleri ve ayrıca mahal-
leleri vardır. Nüfûsü 18 — 20 bin radde-
şindedir. Şehrîn vasatına karîb mahal-
lende Mescid-i Cenâbı Nebevî'yi hâvi
Harem-i Şerif ve bunun cenûbusarki köşe-
sinde (Ravza-i Mutahhare) bulunur ki
Fahr-i Kâinât Efendimiz ile Ebû Bekr-i
Siddîk ve Ömer-i Fârûk'un kabri şerif
terini şâmilidir.

Cennetmekân Kaanûnî Sultan Sü-
leyman - Han tarafından mükemmel bir
su yolu inşâ olunarak (Kubâ) dan mik-
dârı kâfi su akıtılmış olduğu gibi kuyu-
ları da boldur.

Medîne'de dört vâdi vardır ki (Ka-
nât), (Bathân/Buthân), (Akik-i Ek-
ber), (Akik-i Asgar) dır. Yağmur suları
bunları doldurup iki sel akıtır. (Revme)
ve (Azve) sularını dolduruyor. Bu sula-
rın bolluğu bahçeler ile mezreaların
kuvve-i inbâtiyyesini ve tarâvetini mûcib
oluyor.

(Mahmud Es'ad Efendi) aynı cildi-
nin 73 üncü sahifesinde Mekke ile Medi-
ne'nin limanlarını da şöyle anlatır:

«Hicaz Ceziret-ül-Arab'da birinci de-
recece hâzî ehemmiyyet bir mahaldir;
çünkü Cezire'nin en büyük ve mühim iki
beldesini hâvidir ki biri Mekke, diğeri
Yerîb (Medîne) dir. Bu iki belde-i mu-
kaddese Cezire'nin dâhilinde vâkı' ve a-
râzisi gayr-ı Münbittir.

Ahâlinin tayyîşüne lâzım olan erzak
ve me'kûlât Bahr-i Ahmer sâhilinde o-
lup anların limanı makaamında bulu-
nan iki belde vâsitasiyle gelir: Şöyle ki
Cidde Mekke'nin, Yenbu'ul-Bahr Yes-
rib'in limanıdır».

Bunlardan (Cidde) isminin doğru
telâffuzu (Cüdde) olduğu hâlde, sonra-
ları şimdi kullanılan şekil takarrür et-
miştir.

Gene (Mahmud Es'ad Efendi) Hicaz-
la Ceziret-ül-Arab'ın diğer şehirleri hak-
kında da bir hayli mâlûmât vermekte-
dir: Bu şehirlerin en mühimleri (Vâdi-i
Abbâs) ve (Vecc) isimleriyle de anılan
Tâif, Hayber, Yemen'de (Sebâ) ismiyle
de anılan eski (Me'rib), (Ezâl) ismiyle
de anılan San'a, yarım - adanın diğer ta-
raflarında da Mshre, Maskat, Hufuf, Ka-
tif, Küveyt, Târût, Re's-ül-Hayme, Hecer,
Hâil ve Yemâme şehirleriyle kasabaları-
dır. Bunlardan, Ceziret-ül-Arab'ın cenû-
şarkisindeki Omân'ın merkezi olan (Mas-
kat) hakkında (Henri Massé) nin «L'Is-
lam» isimindeki eserinde şu kayde tesa-
düf edilir (1937 Paris tab'ı, S. 9) :

«Maskat, eski pâytaht olan ve bir
Arap coğrafyacısı tarafından (Çin'in ka-
pısı) gösterilen (Sohar) ın yerine kaaim
olmuştur».

Arabistan tedkikaatıyla mâruf (Ey-
yub Sabri Paşa) nın bundan evvel bahsi
geçen «Mir'ât-ı Ceziret-ül-Arab» isminde,
ki eserinden başka «Mir'ât-ı Mekke» ve
«Mir'ât-ı Medîne» isminde ikişer ciltlik
iki eseri daha vardır. Bunlardan «Mir'ât-ı

Mekke» nin 1302 İstanbul tab'ının birinci cildinin 25 — 26 ncı sayfelerinde Arabistan'ın en mühim şehri olan Mekke'nin vaziyeti şöyle anlatılır:

«Mekke..Müşerrefe belde..i mubâre. kesinin bulunduğu mevki'..i mes'ûd bir takım kara taştan ibâret olan cibâli mü. teselsile arasında tûlânî ve mukavves bir vâdi..i mukaddesdir.

(OI şehir..i mukaddesi hâmil olan vâ. di..i saâdet..mehâdî bir mebd'e' ile iki mün. tehâyı şâmil olup mebd'ei (Makbere..i Muallâ) ve müntehâları Cidde tarafın. dan (Şeyh . Mahmûd) ve Yemen cân. binden (Mescid..i Hamze) isimleriyle ha. rita..pirây..ı taayyün olan mevâki'..ı ulyâ. dandır».

(Mahmud Es'ad Efendi) nin yukar. da iktibâs ettiğimiz bir fıkrasında Mek. ke şehrinin muhtelif isimlerinden yalnız altısı zikredilmiş olduğu hâlde, (Eyyub Sabri Paşa) nın bu eserinin 33 üncü sahl. fesindeki «Esâmî..i sâmi..i Mekket ..Ullâh» fıkrasında İslâmın menşei olan şehrin tam kırk beş isminden bahsedilmektedir:

«Mekke..i Muazzam şehrinin kü. tûb..i mukaddese delâlet..i bâhiresi üzre:

Mekke,

Bekke,

Beled,

Karye,

Ümm..ülKurâ,

Belde,

Beled..ülEmin,

Salâh,

Bâse,

Bessâse,

Nâse,

Hâtıme,

Re'si,

Kûsâ,

Arş,

Ariş,

Uruş,

Kaadisi,

Kaadisiyye,

Sebûha,

Harâm,

Beled..ülHarâm,

Mescid..ülHarâm,

Ma'tase,

Berre,

Ritâc,

Ümm,

Rahm,

Ümmü..Rahm,

Ümm.ür.Rahme,

Ümmül.Küsâ,

Emine,

Ümm.üs.Safâ,

Mervîyye,

Ümm.ül.Meşâir,

Müthafe,

Beldet.ül.Merzûka,

Tihâme,

Hicâz,

Tayyibe,

Medinet.ür.Rabb,

Âkır,

Fârân,

misillî sekiz aded elkaab-ı cemîlesi olup hudûd-ı meyâmin.mahdûdu dâhiline ih.râmsız girilmek meşrû' değildir».

Bu fıkra da kırk beş isimden bahse. dildiği halde yalnız kırk dördü zikredil. mekteyse de, müellifin 34 üncü sahifeye dercettiği bir manzûmede Mekke'nin (Medine) şeklindeki ismine de tesâdüf edilmekte ve bu sûretle 45 yekûnu ta. mamlanmaktadır. Bununla berâber! (Mahmud Es'ad Efendi) nin bundan ev. vel gördüğümüz fıkrasında zikrettiği (Bathâ) ismi Eyyub Sabri Paşa) nın bu kırk beşlik yekûnuna dahildir: O da zam medilince mecmûu kırk altıyı bulmakta. dır.

Her halde şurası muhakkaktır ki bu isimlerin çoğu halk kütleleri tarafın. dan kullanılmış şeyler değildir; bunlar târihi ve coğrafi olmaktan ziyâde, bilhas. sa şâirlerin, din adamlarının ve bâzi mü. verrihlerin yakıştırmış oldukları edebi isimlerdir.

gibi kırk beş kadar esmâ'î ceflesi ve:

Müşerreffe,

Mükerreme,

Müfehhamme,

Mehhâbe,

Vâlide,

Nâdire,

Câmia,

Mubâreke

Gene (Eyyub Sabri Paşa) nın «Mir'. ât-ı Medine» ismindeki diğer eserinin 1304 İstanbul tab'ının birinci cildinin 6 ncı sahifesinde Medine'nin coğrafi vazı. yeti:

«Gaayet düz ve yüksek bir vâdi.i mu. bârek üzerinde (25 derece 20 dakika) arz-ı şimâli ile (37 derece 3 dakika) tûl-ı şarkî beyinde vâkı' şimâlen (Uhud), şarkan (Taberî) dağlarıyla mahdud bir belde.i tayyibe.i mubâreke»

şeklinde tesbit edildikten sonra, 7 ncı sa. hifede de diğer husûsiyyetleri şöyle izâh edilmektedir:

«Ol belde-i mes'ûde Mekke-i Mükerr-me'nin dört yüz kilometre tarafı gar-bisi cihetinde ve Bahr-i Ahmer'in yüz ki-lometre cânib-i şarkisinde vâkı' büyük bir göl nihâyetinde olarak Mekke-i Mu-azzama'ya müntehî olan tarîkı bir takım kumlu çöller, kayalı dağlar ile bâzan zi-râate kaabil vâdilerden ibârettir.

Cihât-ı erbeası kat'ı.nâkıs şeklinde güzel bir sûr ile mahsûr ve bu sûrun dört tarafı cibâlî müteselsile ile muhât ve mahdûd olarak kara-yel cihetinde yek-pâre yalçın bir kaya ve bu kayanın üze-rinde (İç-hisar) ismiyle mevsûm bir de eski ve fakat metin kal'a vardır».

Eski Arabistan'da ahâlisinin mühim bir kısmı Hristiyan olan bir şehir de vardır: Profesör (Armand Abel) in «Le Coran» ismindeki eserinin 1951 Lausanne tab'ının 10 . 11 inci sahifelerinde Arap yarım . adasının ortasında bulunan bu (Necran) şehrinin bir ticâret ve sanâyi' merkezi olduğundan bahsedilir. (İbni — İshak) in en eski İslâm târih menbâı sa-yılan «Siret Resûl-Üllâh» ismindeki ese-rinin Londra üniversitesi Arapça profe-sörü (A. Guillaume) tarafından «The li-fe of Muhammed» ismiyle neşredilen in-gilizce tercemesinin 1955 Oxford tab'ı-nın 14 üncü sahifesinde başhyan «The beginning of Christianity in Nejran» fas-lında da bu meseleden bahsedilmektedir.

İslâmiyyetin zuhûruna doğru Ara-bistan'la Mekke ve Medine şehirlerinin nüfus nisbetleri kat'î sûrette mâlûm de-gildir. O kadar eski devirler şöyle dur-sun, gerek Arap yarım . adasının, gerek bu şehirlerin 19 . 20 nci asırlara tesâdüf eden İkinci Abdülhamid ile halefi devrin-deki nüfus rakamlarında bile ihtilâflara

tesâdüf edilir. Meselâ (Eyyub Sabri Pa-şa) nın «Mir'ât-ı Medine» sinin 6 ncı sa-hifesinde Medine ile civârının nüfusu «tahminen otuz bin» gösterildiği halde, (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târihi din-i İslâm» ınn birinci cildinin 79 uncu sahifesinde sûrun hâricindeki sayfiyeler ve mahallelerle berâber nüfusunun mec-mûu «18 . 20 bin raddesinde» gösteril-mektedir! (Joseph Chelhod) un «Intr-duction à la sociologie de l'İslâm» ismin-deki eserinin 1958 La Roche - sur - Yon tab'ının 18 . 19 uncu sahifelerinde de bu mesele şöyle izâh edilir:

«Üç milyon kilometre murabbâı tu-tan bir mesâhaya rağmen, Arabistan nü-fûsu on iki milyonu pek az aşmaktadır. Fazla olarak bu nüfus nisbeti de bilhas-sa hac ve ticâretle yaşayan Haremeyn'in bulunduğu Hicaz'da arâzinin münbitlik derecesiyle mütенâsîp sûrette artmakta-dır».

Aynı sahifedeki hâşiyede on iki mil-yonluk nüfus rakamı hakkında da şu kayde tesâdüf edilir:

«Bu rakam takribidir, çünkü bütün Arabistan hakkında henüz hiç bir ciddi istastik mevcut değildir».

İşte bundan da anlaşılacağı gibi, es-ki devirlere âit rakamlar tamâmiyle tah-minî mâhiyyettedir.

Sorbon profesörlerinden (Régis Blachère) in «Le problème de Mahomet» ismindeki kıymetli eserinin 1952 Paris tab'ının 23 üncü sahifesinde Mekke nü-fûsundan bahsedilirken bu mesele şöyle izâh edilmektedir:

«Mekke'nin VI ncı asır ortalarındaki

nüfus miktârını bugün tamâmiyle takri. bi sûrette bile tahmin etmeye yarayacak hiç bir delil ve emâre mevcut değildir. O civar kabilelerinden birinin, yâni Kureyş kabilesinin a'zamî bir kaç nesildenberi şehre yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu kabîle on kadar kola ayrılmış ve her kol müşterek bir ata ismiyle anılmıştır. Bu koldan (Beni.Ümeyye), (Beni . Mahzûm) ve (Beni . Hâşim) kolları en zî.nüfûz olanlarıdır.

Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Jacques Risler) in «La civilisation arabe» isimindeki İslâm medeniyeti tâ. rihinin 1955 Paris tab'ının 28 inci sahl. fesinde de Hicret devrindeki Medine nü. fûsu hakkında şu kayde tesâdüf edilir:

«Mekke'nin 400 kilometre şimalinde bulunan Yes'ib (=Medine) 14,000 nü. fûslu bir şehirdir.

Fakat müellif, bu rakam hakkında hiç bir me'haz göstermemiştir. Her hal. de bunun bâzı İslâm menbâlarındaki tah. minî ve an'anevi rakamlardan birine is. tinâd ettirilmiş olması lâzımgelir.

(Arthur Pellegrin) in bundan evvel de bahsi geçen «L'İslam dans le monde» isimindeki eserinin 1950 Paris tab'ının 8 inci sahifesinde de Mekke ve Medine nüfusları hakkında şu izâhâta tesâdüf e. dilmektedir:

«Mekke nüfusunun miktârı mâlûm değildir, yalnız Hazreti Muhammed'in hicretinde Medine nüfusunun 14,000 ci. vârnında olduğu mâlûmdur. Her halde Mekke nüfusunun da daha fazla tutma. ması lâzımgelir: Yalnız senenin panayır ve hac mevsimlerinde oldukça kalabalık

ziyâretçi kütleleri gelip şehir civârına yerleştileri zamanlar nüfûs artardı. Zâ. ten Mekke'nin mevki de nüfus yekûnun. da büyük bir inkişâfa müsâit değildi: Civâr arâzisi kurak ve pek az münbitti; yegâne içme suyu sarnıçlarındaki yağ. mur sularıyla Zemzem kuyusunun mag. nezyalı ve kekremli suyundan ibârettir.

(Joseph Chelhod) un yukarda bah. settiğimiz «Introduction à la sociologie de l'İslam» isimindeki eserinde de mese. le şöyle anlatılır 1958 La Roche-sur-Yon tab'ı, S. 193.194) :

«Kur'ânın 14 üncü sûresinin 37 nei. âyetindeki tâbirle (çorak bir vâdi) de bulunan Kureyş şehrinin ekinden mah. rûm olduğu için lâşesini tem'in etmek üzere her türlü gıdâ maddelerini hâriğ. ten idhâl etmek mecbûriyyetinde bulun. duğu her keşce mâlûm bir vaziyettir. Mâ. zisi pek canlı bir köçebelikle geçmiş olan ahâlisinin ihtiyacları umûmiyyetle mah. dûd olduğunu kabûl etmekle berâber, ha. yât seviyesinin diğer Hicaz şehirlerinin hepsinden daha yüksek olduğunu da ka. bûle mecbûruz.

Kendikendini geçindirmeye muktedir olmayan Mekke şehri lâşesini te'min için asgarî miktarda hubûbât, hurma, yemiş, şarap vêsâir gıdâ maddeleri idhâline mecburdu: Hiç bir ifrâta kapılmadan biz bunların günde adam başına 100 gram tutması lâzımgeldiğini tahmin edebiliriz. Kureyş birliğinin başlıca on beş kadar koldan mürekkebe olduğunu ve Mekke'de bunlardan başka (Ahlâf) denilen mülte. cillerle köleler ve yabancılar da bulundu. ğunu artık bildiğimiz için, ma'kul nisbet. ler dâhilinde kalmak şartıyla o zamanki

şehir nüfusunun yirmi, yirmi beş binli bulunmuş olduğunu tahmin etmenin yanlış olmayacağını zannederiz. (Uhud gaz. ve'sindeki Mekke ordusunun mevcudu, 3,000 tahmin edilir).

Bu vaziyete göre, Mekkelilerin gün. de lâakal iki üç bin kilo, yâni takriben yirmi deve yükü iâşe levâzımına müh. tâc olmaları lâzımgelir. Şimdi her sene Hic ve Omre mevsimlerinde kurulan iki büyük panayır münâsebetiyle gelen ziyâ. re'çilerin çok defâ şehir halkından daha büyük bir yekûn tuttuğunu da düşünce. cek olursak, Mekke ticâretinin yalnız bu manzarası bakımından da takribî bir fi. kir hâsıl etmemiz kolaylaşmış olur.

(Will Durant) ın Medeniyet târihi külliyyâtının «L'age de la foi» serisinin birinci cildinde de Kızıldeniz sâhillerindeki şehirlerle nüfus nisbetlerinden şöyle bahsedilmektedir (François Vaudou'nun Fransızca tercemesi, 1952 Paris tab'ı, S. 202) :

«Nüfâsun takriben on ikide biri Garp sâhillerinde veya sâhil civârında. ki şehirlerde yaşırdı. Oralarda Kırm. deniz ticâretinin limanlar ve pazarlar sil. silesi sıralanıyor ve buna mukaabî daha iç taraflarda da Süriye'ye giden büyük kervan yolları imtidâd ediyordu».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz şehirlerle kasabalar, Arabistan'ın ve bil. hassa Hicaz'ın en mühim şehirleridir. İslâm târihinde en çok bahsi geçen bu şehirlerden başka, tabii daha bir çok kasabalarla limanlar sayılabilir.

10 — Arabistan'ın rızkını te'min eden âmil zirâat değil, ticârettir: İşte bundan dolayı orada ticâri yollar her zaman hayâtî bir ehemmiyeti hâizdir. Brüksel Üniversitesi profesörlerinden (Armand Abel) ın «Le Coran» isminde. ki eserinde bu nokta şöyle izâh edilir (1951 Lozan tab'ı, S. 9) :

«Binlerce yıl boyunca Arabistan, sâh. râlarıyla çöllerinin içinden kervanlarla ve sâhil boylarında da gemilerle yapılan fa'âil bir transit ticâretinin merkezi hâ. linde bulundu; Şarkî . Afrika'nın, Hindistan'ın ve Malezya adalarının bütün kıymetli mahsûlâtıyla Akdeniz havzasın. da teselsül etmiş imparatorlukların geçimini hep Arabistan te'min ederdi».

Bu binlerce yıllık ticâret târihinin ilk zamanları acabâ hangi devre kadar çıkabilir? (Will Durant) ın yukarda bahsi geçen Medeniyet târihinin aynı cildinin 202 nci sahifesinde bu mukadder su. âle şöyle cevap verilmektedir:

«Milâttan evvel 2743 târihinden itibaren Arabistan'ın Mısır'la ticâreî münâ. sebetlerinden bahsedilir; Hindistanla olan münâsebetlerinin de o nisbette eski olması lâzımgelir. Her yıl kurulan panayır lar ticâret erbâbının bâzan şu şehirde, bâzan bu şehirde toplanmasına sebep olurdu: Mekke civarındaki Okâz'da kurulan büyük panayır her sene yüzlerce tüccarlar aktörler, kâhinler, hokkabazlar, şâirler ve fâhişeler toplardı».

Transit bakımından Arabistan yollarının diğer yollara tercihinin sebepleri de (L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes» isimindeki İslâm tarihinin Paris tab'ının birinci cildinin 9—10 uncu sayfelerinde şöyle izâh edilir:

«Sûriye, Elcezîre ve Irak çölleri Anadolu ve İran ahâlisine Arap yarım . ada-sının medhallerini kapatmakta olan çöllerdir; eğer ticâret yolu şeklinde kullanılsaydı, her halde toprağın kuraklığı bütün fütûhâtçıları oradan uzaklaştırırdı.

Bu kıt'anın kumlu çöllerinden geçmek sûretiyle Hindistan mahsûlâtını Garb'a götüren tâcirlerin yolu çok kısalmakta ve bilmukaabele Yunanistan ve İtalya hubûbâtını Şark milletlerine götüren ticâret erbâbı için de kat'edilecek mesâfe azalmaktadır. Filhakika eğer Fırat mansıbindan doğru Şam'a hareket edilecek olsa, oradan Akdeniz limanlarına kolayca gidilebilir; halbuki aynı nehir boyunca Şarki . Anadolu dağlarına çıkıldığında hem o dağlardan aşırıp tek mil Anadolu'yu boydanboya kat'etmek icâb eder, hem de daha çok masraflara girilmiş olur.

Çölün ortasında bulunan eski (Palm-ya) yâni (Tadmür) şehrinin o kadar büyük bir ehemmiyet kazanması işte bundandı; bu şehir kervanları korur ve nakliyyâtın emniyyetini te'mîn ederdi.

Orası Romalıların istilâsına uğradıktan sonra, Araplar tedricen o muvâsala yollarına mutlak sûrette hâkim oldular; bedevî hayâtına alışkın olan ve kuvvetlerinin sırrını bilen Araplar, artık karşı-

larında hiç bir rakib olmamak şartıyla o havâliye hâkim oldular».

Bu fıkrada bahsedilen büyük yol, Roma'dan Uzak . Şark'a giden ticâret yoludur.

Londra üniversitesi Yakın ve Orta . Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» isimdeki eserinde Arabistan'ın şimalindeki Nabat ve Tadmür krallıklarından bahsedilirken bu yolun ehemmiyetine şöyle temâs edilmektedir (Annie Mesritz'in Fransızca tercemesi, 1958 Brüksel tab'ı, S. 25) :

«Bu krallıkların ehemmiyeti, Garbi . Arabistan üzerinden Uzak . Şark'a giden ticâret yollarının üstüne tesâdüf eden coğrafi vaziyetlerinden mütevellittir.

Buna mukaabil, Garb ile Şark arasındaki büyük bir deniz ve kara yolu da Arabistan'ın cenup ve garp sâhillerini tâkib ederdi. (Paul Fauvelle) in bundan evvel de bahsi geçen «Le peuple d'Allah» isimindeki eserinde bu yoldan şöyle bahsedilir (1958 Paris tab'ı, S. 14) :

«Kızıl . deniz sâhilinin şimalinde Hicaz, cenûbunda eskiden (Arabiyye-i-Sa'ade) denilen Yemen vardı ve Yemen'in şarkında, Basra . körfeziyle Hind . Okyanûs sâhillerinde de Hadramût imti-dâd ederdi.

Çok yaygın olan ve tabiatın te'mîn ettiği imkânlardan istifâde eden bu sâhil mıntakası İç . Arabistan'la tezâd teşkil etmek üzere nisbeten medenî bir hayât içinde yaşıyordu. Orada istihsâl edilen ba-

hârât sâyesinde Roma, Yunan'stan ve pek tabii olarak Mısır'la çok kârlı ticârî mübâdeleler te'min edilirdi.

Memleketin şekaavet yüzünden çok zarar gören diğer taraflarına nisbetle daha emin olan ve ahâlisi de o kadar gürültü . patırtı yapmayan bu muntaka, Hindistan'la Uzak . Şark'ın gemilerle getirilen kıymetli ticâret emtiasını Akdeniz âlemine aktaran bir çok kervanların son menzilleri vaziyetindeydi.

(Henri Massé) nin «L'İslam» ismindeki eserinin 1937 Paris tab'ının 8 inci sahifesinde bu yolun şimâl kısmı Medine üzerinden Akabe - körfezine muntahi gösterilir.

Aynı yolun cenûptan şimâle ve şimalden cenûba doğru kervan mevsimleri de vardı; (Emile Dermenghem) in «Mahomet et la tradition islamique» ismindeki eserinin 1957 Bourges tab'ının 8 inci sahifesinde bu mühim nokta şöyle anlatılmaktadır:

«Mevsimlik büyük kervanlar göze çarpan hâdiseler teşkil ederdi: Bunların biri yazın Yemen'e, biri de kışın Sûriye'ye doğru giderdi. Ustalıkla bir kredi usûlü tâkib edilerek büyük servetlerle küçüçük keselerden sermaye te'min eden bu kervanlar şimâle yalnız Hicaz hurmalarıyla Yemen itriyyâtını değil, Hindistan mücevherâtıyla Çin ipeklerini de taşırdı. Bunlara mukaabil pamuklu kumaşlar, silâhlar, buğdaylar ve zeytin . yağı getirirlerdi.

İki üç bin deveye yüklenen bu kıymetli ihtiyaç maddelerine iki üç yüz kişi refâkat ederdi. Bu kervanların hareket-

leri ve bilhassa muvâsalatları, kolayca tahmin edileceği vechile, umûmî bir heyecâna sebep olur ve harâretli hava . o yunlarıyla ihtikârlara yol açardı.

Biri Arabistan'ın şimalinden ve diğeri de garbiyle cenûbundan geçen bu büyük ticâret yolları, eskiden «Aksây-ı Şark» denilen Uzak . Şark'ın deniz yoluna muntahi olmakla birleşiyor demektir. (Gaudefroy . Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» ismindeki eserinin şu fıkrasında işte bu vaziyete temâs edilmektedir (1931 Paris tab'ı, S. 40) :

«Basra . körfezi Hind . Okyânûs'u'na, yâni Şark'ın nâdir mahsûlâtına yol açardı ve Fırat nehri de bu mahsulleri asırlarca Akdeniz istikaametine, yâni Yunanistan'la Roma'ya sevkeden yol hâlini almıştı».

Fakat Hind . Okyânûs'u'na yalnız Basra . körfezi'nden değil, Arabistan sâhillerinin diğer noktalarından da ticaret gemileri hareket ederdi. Profesör (Régis Blachère) in bundan evvel de bahsi geçen «Le problème de Mahomet» ismindeki kıymetli eserinde muhtelif Arabistan yolları hakkında şu izâhâta tesâdüf edilmiştir (1952 Paris tab'ı, S. 20) :

«Ne altıncı asırda, ne de ondan evvel ki devirlerde Hicaz kıtası dünyâdan tamâmiyle tecerrüd etmiş bir vaziyette değildi. Yalnız Bizans ile Sâsânî . İran arasındaki mücâdelelere âit haberler alarak kendî âleminde yaşardı. Filhakika Medine ve Mekke ile Necrân, Cenûbî . Arabistan'dan Sûriye'ye giden bahârât yolunun üstünde mühim merhalelerdi. Diğer

bir yol da orta . yayladan geçmek sûre-
tiyle Mekke'yi Aşağı . Fırat üzerinde
(Hıra) denilen kervanlar limanına ve o.
radan da Dişle üzerindeki (Ctésiphon =
Medâyin) şehrine bağlardı.

Daha cenûpta bulunan üçüncü bir
yol da Yemâme vâhaları üzerinden Nec-
rân şehrini gene doğruca (Hıra) ya bağ-
lamaktaydı.

Her sene Mekke'den kalkan birker.
van Yemen'e gider ve bir diğeri de şimâ-
le doğru (Bosrâ) ya ve hattâ belki de
Şam'a varırdı. İşte bu sûretle bâzı fikir
cerçvanları Hicaz'a dayanıp kökleşir, ka-
lırdı».

Arabistan'ın bugün bâzıları unutul-
muş olan bu ticâri kervan yolları bedevî-
leri bile medenileştiren mühim bir âmil
sayılır. (Clément Huart) in «Histoire des
Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1912
Paris taburını birinci cildin 38 — 39 un-
cu sahifelerinde bu nokta şöyle anlatıl-
maktadır:

«Ne kadar eski devirlere çıkabilir.
sek çıkalım, deve kervanlarıyla yapılan
ticâreti dâimâ çölün ortasında teşkilât-
lanmış görürüz. Yabancı unsurlarına Ara-
bistan'a girmelerini işte bu ticâret te'-
min etmiştir.

Yollar, en eski devirlerdenberi hep
aynı yollardı. Eğer İslâmın mukaddes
şehirlerine giden yollar üzerinde sırala-
nan merhalelerin listeleri ele alınacak o-
lursa, kervanların en eski zamanlardan
beri tâkib ettikleri yollar işte bunlar ol-
duğuna kanaât getirilmesi pek tabiidir,
çünkü su te'min edilebilecek noktalar işte
bu yol boylarında sıralanır.

Hiç şüphesiz ki vaktiyle diğeri bir ta-
kım yollar daha tâkib edilmiş ve bugün
onlar tamâmiyle terkolunmuştur; Me-
selâ Tedmür'ün büyük bir ticâret merke-
zi olduğu veyâhut artık hakkında her
türli mâlûmâtın mahrûm olduğumuz
bir deniz nakliyyâtı sayesinde Afrika'nın
şark sâhillerinden ve hattâ belki de Hin-
distan'dan getirilmiş yabancı mahsûlâtı-
nın Yemen'de toplandığı devirlerde tâkib
edilen yollar artık unutulmuştur. Bunlar
bedevîlerin en eski devirlerdenberi bildik-
leri yollardı. Çünkü Arabistan çöllerinden
geçebilmek için yola ile emtiasını taşıya-
bilecek bir deve lâzımdır; bu deve de
kendisini büyütüp yetiştirmiş olan bedē-
vinin mahdır ve ancak ondan kiralayıp
satın alınabilir; yolları bilen bir kılavuz-
la kervan muhtemel taarruzlara karşı
müdâfaa edecek bir muhâfız küt'aya da
ihtiyaç vardır. Bütün bunları bedevîler
te'min etmektedir.

İşte bu sûretle göçebe bedevî ticâre-
tin zarûri bir yardımcı hâline gelmek-
te, fakat ikinci derecede bir rol olan bu
muhâfız ve jandarına vaziyetinden bir
türli kurtulamamaktadır.

Bununla berâber, o gibi hizmetler
ötedenberi kendisine hem darphânelerde
basılmış paralar, hem de o gibi meskûka-
tın icâdından evvel mübâdele eşyası te'-
min etmekte ve işte bu sûretle çöllerde-
ki aşiretlere biraz medeniyet hulûl et-
mekteydi.

Arabistan'daki tedkikaatiyle mârûf
(Eyyub Sabri Paşa) nın «Mirât-ı Cezîret
ül-Arab» ismindeki eserinde Mekke ile

Medine arasındaki yollardan bahsedildikten sonra, Mekke'den Cezire-ül-Arab dâhiliyle hâricindeki memleketlere giden yollar hakkında bir çok mâlûmat veril-mekte ve hattâ bu yol boylarındaki men-zillerle merhaleler hakkında bile pek çok tafsilâta girilmektedir. Bu tafsilât ve teferrûât bir tarafa bırakılmak şartıyla, müellifin ana - yollar hakkındaki izâhâtı şöyle sıralanabilir (1306 İstanbul tab'ı, S. 234 - 256) :

A — «Mekke-i Müfehhame'nin yedi aded yolu daha vardır ki kavâfil-i memâ-lik-i İslâm min-el-kadim bu yollardan gelip giderler: 1) Tarık-ı Şâm: Turuk-ı seb'â-i mezkûrenin biri Şam . yolu olup (Şam Mahmil-i Şerifi) bu yoldan gidip gelmektedir».

(Eyyub Sabri Paşa) nın bu fıkrasını tâkib eden uzun izâhâtına göre Şam'dan kalkan Mahmil'in ilk konağı (Kubbet-ül-Hâc) ve Mekke tarafında son merha-lesi de (Vâdi.s-Sağır) menzildir.

B — «İkinci tarık, Mısır yoludur; Mısır kaaflesinin birinci merhalesi (Bir-ket-ül-Hâc) dir».

Müellifin 251 inci sahifedeki izâ-huna göre Mısır Mahmil'inin Mekke tara-fındaki son menzili de (Râbiğ) dir.

C — «Üçüncü tarık: Turuk-ı seb'â-i ma'rûzanın üçüncüsü (Aden) tarikıdır. Aden şehriden çıkarılan kaafilenin bi-rinci menzili (Lohac) dir».

254 üncü sahifede Aden yolunun Mek-ke cihetinde son menzili (Ömer) göste-rilir.

D — «Dördüncü tarık: Turuk-ı seb'-â-i mebsûtanın dördüncüsü (Oman) yo-ludur»

Aynı sahifede (Hısâr) dan başlıyan Oman yolu, Mekke tarafında son men-zil olarak (Bir-üs-Silâh) a muntehi gös-terilir. Yalnız bu yolun pek işlek olmadı-ğını gösteren şu mühim kayde de tesâdüf edilmektedir :

«Tarık-ı mezkûr (Hisâr) dan Mek-ke-i-Muazzama'ya varıncaya kadar yirmi merhaledir. Bu merhalelerin dördünde def'i ateş edecek kadar su bulunur ise de, on yedi merhalesinde su bulunmak ihtimâli olmadıktan başka sekiz merha-lesi bütün bütün kumsaldır; anıncün O-man hacıları denizden gidip gelirler».

Bu fıkrada tashih edilecek bir zühûl esâri vardır: Yirmi merhaleden dördün-de su bulunduğuna göre, susuz menzill-e-rin sayısı on yedi değil, on altı olması lâzımgelir.

E — «Beşinci tarık: Mekke-i-Muaz-zama Turuk-ı seb'asının beşincisi (Lâhsa) yoludur».

Gene 254 üncü sahifede Lahsâ'dan çıkan yolun ilk menzili (Cûd) ve Mek-ke civârındaki son merhalesi de (Zâtî -Irâk) gösterilir.

F — «Altıncı tarık: Mekke-i-Müker-reme'ye muntehi olan Turuk-ı seb'anın altıncısı (Basra) tarikıdır».

255 inci sahifede Basra'dan sonra ilk menzil olarak (Dirhemiyye) yâhut (Basra-i-Kadime) isimleriyle anılan mer

haleden bahsedildikten sonra, Mekke tarafındaki son menzil de (Bostân Benî Âmir) şeklinde tesbit edilmektedir.

G — «Yedinci tarik: Turuk.ı seb'a.ı meşrûhanın yedincisi (Bağdad) yolu. dur»,

Gene 255 inci sahife Bağdad'dan çıkan yolun ilk merhalesi (Sarsarân tebesi) gösterildikten sonra, 256 ncı sahife de Mekke civârındaki son menzilin (Bostân Benî - Asr) olduğundan bahsedilmektedir.

Müellifin İslâm devrine âit gösterdiği bu yolların Câhiliyyet devrinde de ticarî kervanlar tarafından tâkib edilmiş olması pek tabiidir.

Her halde şurası muhakkaktır ki, Arabistan yollarının ehemmiyeti mâziye doğru çıkıldıkça fazılaşmakta ve Ceziretül Arab'ın Şark ile Garb arasında en mühim ticarî ve hattâ medenî münasebet ve ittisâl vâsıtası olduğu bütün vuzûhiyle meydana çıkmaktadır.

ETNOLOJİ VE ANTROPOLOJİ BAKIMINDAN ARABİSTAN

- Arab ve A'râb -

ETNOLOJİ VE ANTROPOLOJİ BAKIMINDAN ARABİSTAN

- Arab ve A'râb -

I - SÂMİLERİN MÜŞTEREK MENŞEİ

Garp dillerinde (Sem) denilen (Sâm) ibni Nûh) un nesline nisbet edilen Sâmililerin, yani Ârâmî, Süryânî, Keldânî, Âsûrî, İbrânî, Himyerî ve Arap gibi muhtelif milletlerden mürekkep câmianın müşterek bir menşei vardır; bu menşe' yakın zamanlara kadar geniş bir sâha şeklinde tasavvur ve tasvir edildiği halde, son tedkiklere göre o kadar yaygın bir sâha değildir. Meselâ (Ernest Renan) ın «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» ismindeki meşhûr eserinin 1878 Paris tab'ının 1 inci sahifesinin başında o zamanın Sâmi diller câmiası hakkındaki telâkkisi şöyle izâh edilmektedir:

«Asya'nın cenûbugarbisinde Akdeniz, Toros silsilesi, Dicle nehri ve Arap yarım adasını ilhâta eden denizler arasındaki sâha bir dil âllesinin beşiği vaziyetindedir: Bu diller câmiası ilk devirlerde işgal etmekte olduğu memleketlerin genişliğinden ziyâde yüksek bir mütecânislik vasfıyla ve o dillerin insan zekâsı târihinde oynamış oldukları rolle nazarı dikkati celbetmektedir».

Bu izâha göre Sâmililerin menşei şimalden Cenûbî - Anadolu'nun bir kısmından, şarktan tekmil Elcezire ve Irak havâlisinden, garben şimdiki Süriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün arâzisinden ve cenûben de Ceziretül-Arap'dan mürekkep ve pek muazzam bir sâha demektir. Fakat bugün bu telâkki değişmiş ve onun yerine iki âlimin müşterek isimleriyle anılan «Winckler - Caetani» nazariyesi kâaim olmuştur.

Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) ın «Les Arabes dans l'histoire» isimli Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinin 1958 Brüksel tab'ının 20 - 21 inci sahifelerinde bu yeni nazariyye şöyle izâh edilir:

«Bu nazariyyeye göre Arabistan ilk devirlerde son derece münbit bir topraktı ve Sâmi milletlerin menşeydi. Aradan binlerce yıllar geçtikçe tedricî ve müte-

madî sûrette kurumaya başladı, her tür-
lû feyz-ü bereketiyle su yolları çekilip git-
ti; zirâ çöl, zirâate elverişli toprağın zara-
rına genişliyordu. Yarım . adanın istih-
sâl kaabiliyyeti tükendikçe ahâlisinin art-
ması nüfus fazlalığından mütevellit bir
sürü buhranlarla neticelendi ve bunun da
neticesi olarak komşu memleketler o ya-
rım . adadaki Sâmî milletlerin üstüste
istilâlarına uğrayıp durdu.

Süryânîlerin, Ârâmîlerin, Fenikeli-
lerle İbrânîler de dâhil olmak şartıyla
Ken'ânîlerin (= Filistinlilerin) ve ni-
hâyet bizzât Arapların bile Elcezire, Sü-
riye ve Filistin havâlisine yayılmaları iş-
te bu buhranlar yüzündendi.

İşte bundan dolayı târih devrindeki
Araplar, târihten evvelki devirlerde vu-
kua gelmiş büyük istilâların hiç bir de-
ğişikliğe uğramamış bakıyeleri demek-
tir. Tabakaat ilmi bakımından Arabistan-
da henüz derin tedkikler yapılmış olma-
makla berâber, bu nazariyyeyi te'yid ede-
cek bir takım deliller de ortaya çıkmamış
değildir: Meselâ eski bir münbitlik dev-
rinin alâmetleri olan kurumuş su yolla-
rıyla diğer bâzı emâreler bu kabilden-
dir.

Finlândiya Ulûm ve Edebiyyât Aka-
demisi âzasından (H. Holma) nın «Maho-
met, Prophète de l'İslam» ismiyle Fince-
den Fransızcaya terceme edilen eserinin
1947 Paris tab'ının 25 inci sahifesinde Sâ-
mî milletler arasındaki müşterek hu-
sûsiyyetlerden bahsedilirken şu mühim
kayde tesâdüf edilmektedir:

«Sâmî kavimler, ilk devirlerdeki
şartlarının inkârına imkân olmayan bu
silinmez damgalarını hâlâ taşıyorlar

mı? Bütün muhâlif nazariyyelere rağmen
Arabistan'ı Sâmîlerin başı başına ilk va-
tam addetmek mecbûriyyetinde bulundu.
ğumuzu düşünecek olursak, bu seciyye
veyâhut ırk husûsiyyetlerinin mecmûu
itibâriyle bütün Sâmîler arasında müste-
rek olduğu kolayca anlaşılır».

Paris İslâm Enstitüsü profesörlerin-
den (Jasques Risler) in «La civilisation
arabe» ismindeki eserinin 1955 Paris
tab'ının 6 ncı sahifesinde de bu yeni na-
nazariyye :

«Bütün Sâmî milletlerin atalarına
menşei' olduğu anlaşılan Arabistan yer .
yüzünün en büyük yarım . adasıdır»

şeklinde te'yid edilmekteyse de, (Bernard
Lewis) le (H. Holma) nın yukarıki fık-
talarında gördüğümüz şekilde delillerle
te'yidine lüzum görülmemiştir.

Bu meselenin diğer bir cephesi daha
var: Sâmîlerin menşei bütün Arap yarım
- adası mıdır, yoksa o büyük kut'anın mu-
ayyen bir kısmı mıdır?

Edimborurg Üniversitesi Arapça mu-
allimi (W. Montgomery Watt) ın «Ma-
homet à la Mecque» ismiyle Fransızcaya
terceme edilen eserinin 1958 Paris tab'-
nın 22 - 23 üncü sahifelerinde bu mühim
nokta şöyle izâh edilmektedir:

«Tedkikaatımızla alâkadâr olma-
makla berâber, şunu da kaydedelim ki
(Arabiyye-i Sa'ide) denilen Yemen mün-
bit bir zirâî sâhaydı ve en eski devirler-
denberi orada sulama işleri yapıldı. Bu
gün artık Sâmî milletlerin menşei veyâ-
hut hiç olmazsa bu milletlerin (beşîği)

ve (ilk ayrı meskenleri) olan sâhamın işte orası olduğuna hükmedilmektedir».

Ceziret-ül-Arab menşeiinden çıkmış olan bu Sâmi milletlerin bir çoğu bugün artık hayât sahnesinden silinmiştir; Princeton üniversitesi profesörlerinden (Philip K. Hitti) nin «Précis d'histoire des Arabes» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1950 Paris tab'ının 9 uncu sahifesinde bu nokta şöyle izâh edilmektedir:

«Hepsinin ataları vaktiyle Arap yarım adasından gelmiş olan Bâbilliler, Asûriler, Keldâniler, Ârâmiler ve Fenikeliler eskiden vardılar, fakat şimdi yoktur».

Aynı eserin 13 üncü sahifesinde de vaktiyle bütün bu Sâmi unsurların Araplarla beraber tek bir millet teşkil etmiş oldukları şöyle anlatılır:

«Mâziye doğru ne kadar çıkabilirsek çikalım, Arabistan halkının ve bilhassa bedevîlerin hep kendikendilerine benzediklerini görürüz. Bütün Sâmi milletlerin ataları da hep işte oradan gelmiş olmalıdır: Bâbilliler, Asûriler, Keldâniler, Amorîler, Ârâmiler, Fenikeliler, İbrânîler, Arap ve Habeşliler işte onlardandır; bir zamanlar bunların işte orada tek ve aynı bir millet hâlinde yaşamış oldukları anlaşılmaktadır».

Bugünkü ilmin bu yeni nazariyesini eski ilim sâhasına âit bazı rivâyetler de te'yid etmektedir; meselâ (Ptolemaeus = Batlamyos) un Arabistan hakkındaki üçlük taksimatında Yemen havâlisi hakkında verilen izâhât işte o mâhiyyettedir.)

(L. — A. Sédillot) nun «Histoire générale des Arabes» ismindeki İslâm târihinin 1877 Paris tab'ının birinci cildinin 9 uncu sahifesinde (Batlamyos) un bu izâhâtı şöyle hulâsa edilir:

«Batlamyos kendi zamânında Arabistan'ın (Arabie Heureuse = Arabiyye-i Sa'ide) denilen cenûp havâlisinde elli altı muhtelif milletle yüz altmış altı şehir, liman ve kasaba saymakta ve bunlardan altısının büyük şehir ve beşinin de krallık pâyitahtı olduğunu söylemektedir».

Mısır'da yaşamış olan Batlamyos'un bu ifâdesi, yeni ilmin Yemen havâlistini bütün Sâmi milletlerin menşei gösteren nazariyesini her halde te'yid edecek eski bir delil demektir.

Yalnız bu meselede dikkat edilecek iki mühim nokta vardır:

A) «Elli altı muhtelif millet» rivâyetinin mübâlagadan mütevellid olduğu muhakkaktır;

B) Bu mübâlagalı rivâyet, Batlamyos devrinde Sâmilere artık ilk devrindeki milli birliklerini kaybedip muhtelif kollara ayrılmış olmalarıyla izâh edilebilir.

Arap an'anelerine istinâd eden diğer bir delil de bu Yemen nazariyesini takviye edebilir; (Ahmed Asım Efendi) nin Kaamûs tercemesi (Okyânûs) ismindeki eserinin birinci cildinin 1305 İstanbul tab'ının 203 üncü sahifesinde bu eski te'lâkki şöyle anlatılmaktadır:

«Ya'rub ibni Kahtan'dır ki mecmûi kabâil-i Yemen'in pederidir, lügat-i Ara-

biyyeyi ibtidâ tekellüm eden mezkûr Ya'rub olduğu menkuuldür... Arab tesmiyesi bunun isminden me'hûz olduğu dahi mervidir».

Bununla berâber, bu Yemen nazariyyesinde ilim âlemi müttelik değildir; çünkü Arapların menşeiini Arabistan'ın şimalinde gösteren diğer bir nazariyye daha vardır. Meselâ Finlândiya Ulûm Akademisi âzasından (Holma) nın «Mahomet, Prophète de l'Islam» ismiyle Fransızcaya terceme edilmiş olduğundan yukarıda bahsettiğimiz eserinin 2 nci sahifesinde cenûp nazariyyesiyle karşılaşan bu şimal nazariyyesi şöyle izâh edilmektedir:

«Şimâli - Arabistan'ın garp sâhil boyunda (Hicaz) denilen ince ve uzun bir eyâlet vardır ve bunun arka tarafında da mahsuldâr vâhaları ve vâdileriyle (Necid) küt'ası ve münbit (Yemâme) havâlisi içerilere doğru imtidâd etmektedir.

Kızıl - deniz'den Fırât'a doğru yarılan bu sâha Arapların asıl vatanıdır.

Arap hayâtına kendi husûsiyyetini veren ve ana - hatlarıyla zamânımıza kadar devâm eden ictimâî şekiller yarım - adanın işte o iç taraflarında tedricen tekâmül ve inkişâf etmiş ve Avrupa tarzında bir medeniyyet hiç bir zaman oraya damgasını vuramamıştır».

Bu iki nazariyyeden birincisinin, yani şimâle nisbetle cenûp (= Arabia Felix/Arabie Heureuse/Arabiyye-i.Sâide denilen Yemen) nazariyyesinin daha kuvvetli olduğu Lisâniyyât ve Etnografya sâhalarına âit delillerinden anlaşılmaktadır; yukarıda gördüğümüz gibi, bu yeni nazariyyeyi te'yid eden bazı eski deliller de vardır. Bununla berâber, bunların hiç biri henüz kat'iyet kesbetmemiştir; işte bundan dolayı şimdilik kat'î bir hüküm vermek kaabil değildir.

II - (ARAB) KELİMESİNİN TÂRİHİ VE MUHTELİF MÂNÂLARI

Gerek eski Şark, gerek yeni Garp menbâlarında (Arab) kelimesinin birbirine uymayan muhtelif mânâlarına ve hattâ muhtelif telâffuzlarına tesâdüf edilmiştir. Bugün «bedevi» mânâsına kullanılan (A'râb) kelimesinin de (Arab) ın cem'i olup olmadığı ihtilâflı bir meseledir. Meselâ (Muhammed ibni Ebûbekr-ir-Râzi) nin «Muhtâr.us.Sihâh» ismindeki Arapça kaamûsunun 1329 Kaahire tab'ının 36 ncı sahifesindeki «Arab» kelimesinin izâhında «A'râb» kelimesinin «bedevi» mânâsına geldiği kaydedildikten sonra:

«A'râb, Arabın cem'i değildir, bu bir cins isimdir»

denildiği gibi, (Karahisarlı Ahteri - Mustafa Efendi) nin «Ahteri Li Kebir» ismindeki eserinin 1309 İstanbul tab'ının 658 inci sahifesinde de şu izâha tesâdüf edilmiştir:

«El-Arab: Esnâfı beşerden bir tâi fedir ki ehli emsâr ola; bâdiye ehline A'râb derler; nisbet ettirseler (Arabî) ve (A'râbî) derler; ve dahî (Arab) fesâd.ı mî'deye derler».

Aynı sahifede (Arab) ın cem'i (A'râb) değil, (Urub) şeklinde tesbit edilir. Fakat bunlara mukaabil (Ahmed Âsım Efendi) nin «El - Okyânûs ül - basit fi ter-cemet il - Kaamûs il Muhit» ismindeki meşhur Kaamûs tercemesinin 1305 İstanbul tab'ının birinci cildinin 200 üncü sahifesinde (El - Arab) kelimesinin ikinci bir telâffuzu da (El-Urb) şeklinde tesbit edildikten sonra, mânâsı ve «A'râb» kelimesiyle münâsebeti şöyle izâh edilmektedir:

«Acem'in hilâfı olan tâife-i insânidir. Burada Acem'den murâd mâadây-ı Arabdır ki Türk ve Fûrs ve Rûm ve Hindî ve sair tavâifdir ve Arab kelimesi müennesdir.

Ve (Arab) sükkân-ı emsâr yâni belâlerde sâkin olanlarına muhassastır: Alâkavlin beledî ve bedeviye şâmilidir ve (A'râb) ki hemzenin fethiyle cem' sûretindedir, yâhut fi'lâsıl cem'dir, bâdiye nişin olanlarına itlâk olunur ki (Bedevî) ta'bîr olunur; bunun müfredi yoktur: (Eârîb) üzere cem'lenür».

Bu izâha göre sonraları yalnız şehirlilere hasredilen (Arab) kelimesinin esas itibârıyla bedevilere de şâmil umumi bir millet ismi olduğu hakkında da çok ma'kuul bir rivâyet var demektir ve (A'râb) kelimesi de (Arab) ın cem'i şeklindedir; fakat bu müfred ve cem'i şekilleri hazarilerle bedevilere ayrı ayrı âlem oluktan sonra, (A'râb) kelimesi (Eârîb) şeklinde cem'edilmiştir.

Aynı cildin 202 ncı sahifesinde (El - Arab) kelimesinin:

«Mî'de fâsîd olmak mânâsına»

geldiğinden de bahsedilir. Gene aynı eserin 201 inci sahifesinde «Arabîyy.ül-levn» terkibi «Siyâh - çerde = Kara - yazı» şeklinde izâh edildiği gibi, «A'râb» fi'li de:

«Fuhş ve nâsezá söz söylemek»

mânâsına gösterilir. Fakat (Arab) tâbiyle müştakkaatının bu nâhoş mânâlarına mukaabil, çok iyi mânâları da vardır. Meselâ aynı cildin 200 üncü sahife.

sinde (Arab) kökünden çıkan bu (f'râb) fi'linin bir mânâsı da:

«Bîr şeyin künh-ü hakikatini izhâr ve ayân eylemek»

şeklinde tesbît edildikten sonra, ikinci mânâsı da şöyle izâh edilmektedir:

«Kelâmda lâhn-ü hatâ eylemeyüp fasâhat üzere kavâid-i nahviyyeye riâyetle söylemek mânâsınadır».

201 inci sahifede de gene (Arab) kökünden istikaak eden «Ta'rîb» fi'linin muhtelif mânâlarından bahsedilirken:

«... ve kelâmını lâhn-ü hatâdan pâk-ü tenkîh eylemek mânâsınadır»

denilir. Bu vaziyetten de anlaşılacağı gibi, bazı cümlelerde tesâdüf edilen «Ne-biyyün arabîyyün» terkibi «arap Peygamber» mânâsına değil, «Hâkikatî fasâhat ve belâgatle f'lân ve izhâr eden Peygamber» mânâsına gelir; «Okyânüs» un birinci cildinin 200 üncü sahifesinde misâl olarak zikredilen bir Hadis'de (Arabî) kelimesinin Hazret-i Peygamber mânâsına kullanılmış olması, işte bu mefhumun . dan dolaydır: Çünkü bütün beşeriyete ba'sedilmiş olduğu Âyetler ve Hadislerle sâbit olan Ulu Peygamberin bir milliyet damgasıyla kendisini muhâtabı olan beşeriyetten ayrı tutmasına imkân ve ihtimâl yoktur.

Garp menbâlarında da (Arab) kelimesinin muhtelif mânâlarına tesâdüf edilir ve bunlardan bahsedilirken Arapçayla diğer dillerdeki eski kitâbelerde (Arab) isminin ilk defâ olarak hangi tâ-

rihte ve hangi mânâlara kullanılmış olduğuna bilhassa ehemmiyyet verilir. Meselâ, Lisâniyyât âlimlerinden mürekkep bir ilim hey'eti tarafından te'lif edilmiş olan «Les langues du monde» isimindeki kıymetli eserin 1924 Paris tab'ının 81 — 153 üncü sahifelerini işgal eden ve (Marcel Cohen) tarafından yazılmış olan «Langues chamito - sémitiques» faslının 115 inci sahifesinde (Arab) kelimesini muhtevi en eski Arapça kitâbelerden şöyle bahsedilir:

«Asıl arap dili ve bilhassa bu dilde (a r b) kökünden gelen (Arab) ismi, ilk defâ olarak (Safâ) nın cenûp tarafında bulunan (En - Nemâra) adındaki bir kral mezarının kitâbesinde görülmektedir. Nabatî yazısıyla yazılmış olan bu kitâbenin târihi Milâdın 328 senesidir. Henüz her türlü hareke işaretlerinden mahrûm olan Arap yazısı ise, Haleb'in cenûbşarkisindeki (Zabad) ve Şam'ın cenûbundaki (Harrân) kitâbelerinde tesbît edilmiştir: Bunların birincisi Milâdın 512 ve ikincisi de 568 târihlerine âittir».

Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in bundan evvel de bahsi geçen «Les Arabes dans l'histoire» isimindeki kıymetli eserinde de Arabistanın şimaliyle cenûbundaki Arapça kitâbelerde geçen (Arab) kelimeleriyle mânâlarından şöyle bahsedilmektedir (1958 Brüksel tab'ı, S. 10) :

«Arapçada (Arab) tâbirine ilk defâ olarak Cenûbî . Arabistan'ın eski kitâbelerinde, yâni arap milletlerinin cenûp kolu tarafından Yemen'de kurulmuş olan parlak medeniyetin Milâttan evvelki son ve Milâdın ilk asırlarına âid olan kıymet.

ti bakıyyelerinde tesâdüf edilmektedir. İşte o kitâbelerde (Arab) kelimesi (be. devî) ve hattâ ekseriyyetle (çapulcu) ve (plâçkacı) mânâlarına kullanılmakta ve şehirlilerden ayırd edilmek üzere göçe. belere tatbîk olunmaktadır.

Şimâl tarafında bu isim ilk defâ o. larak Milâdın dördüncü asır başlarına âid olup sonraları klâsik Arapça hâline gele. cek olan şimâl Arapçasının en eski kitâ. belerinden biri olan (Namâra) mezar ta. şında geçmektedir. Nabatî - Ârâmî yazı. sıyla Arapça olarak yazılmış olan bu ki. tâbe (bütün Araplar kralı İmrû'ul.Kays) tın seferleriyle âkıbetini, hâkimiyetinin şimâli ve merkezî Arabistan bedevileri sâ hasından öteye pek aşamamış olduğunu gösteren tâbirlerle tesbît etmektedir.

Bu vaziyete göre (Arab) kelimesi Milâttan evvelki son ve Milâttan sonra. ki ilk asırlara âid en eski arap kitâbele. rinde hep «Bedevi» ve «Çapulcu» mânâ. larına kullanılmış demektir.

Fakat, acaba bu ismin diğer eski me. deniyyet dillerinde ifâde ettiği mefhum nedir? Aynı eserin 8—10 uncu sahifele. rinde bu mühim mesele şöyle izâh edil. mektedir:

«... Aşağıda göreceğimiz gibi, uzun bir târih boyunca (Arab) kelimesi mü. temâdiyen mânâ değiştirip durmuştur. Bu kelimenin aynı zamanda olmak şar. tiyle muhtelif mefhumlara tatbîk edile. bileceğini göreceğiz. Tek ve umûmî bir tâ rîfi nâdiren mümkün olabilmiştir.

Her ne kadar Lisâniyyâtçılar muhte. lif nisbetlerde akla yakın gelen bir takım

izahlar ileri sürmüşlerse de, (Arab) ke. limesinin menşei meçhul kalmakta ber. devâmdır. Bâzılarına göre bu kelime (Garp) mânâsına gelen Sâmî bir kökten istikaa etmiş ve ilkönce Elcezeire ahâli. si tarafından Fırât vâdistinin garbında o. turan milletlere tatbîk edilmiştir.

Sırf Lisâniyyât bakımından bile bir münâkaşa mevzûu teşkil edebilecek mâ. hiyyette bulunan bu istikak nazariyyesi, kelimenin bizzât Araplar tarafından kul. lanılmış olmasından dolayı da itirâza mahkûmdur. Şurası muhakkaktır ki hiç bir millet, başka bir millete nazaran iş. gaal ettiği coğrafi vaziyeti gösteren bir kelimeyle kendikendini târif etmez.

Buna nisbetle (Arab kelimesini gö. çebelik mefhumuna bağlama teşebbüsle. ri daha müsmir görünmektedir: Meselâ İbrânî dilinde (Kara memleket, Sahrâ. lar diyârı) mânâsına gelen (Arâbhâ) ve gene İbrânide (Karışık) ve binnetice be. deviler tarafından istihfât edilen şehirli. lerin teşkilâtı ve muntazam hayâtlarına mûkaabil (Teşkilâtsiz) mânâlarına ge. len (Erebh) kelimelerine bağlanması da. ha mâkuuldür.

Tıpkı bunun gibi, (Arab) kelimesinin (göçmek ve geçmek) mânâlarına gelen ve bugün kullanıyaktâ olduğumuz (İb. rânî) kelimesine menşe' olmak ihtimâli bulunan (âbhar) kökünden çıkmış ol. mak ihtimâli üzerinde de durulmuştur. Kelimenin göçebelik mefhumıyla izâhı, bedevileri Arapça konuşan şehirliyle köylülerden tefrik için çok eski devirler. de bizzât araplar tarafından kullanılmış olmak ihtimâliyle de teeyyüd etmekte. dir. Fîlhakika bugün onlar bu kelimeyi işte o mânâyâ kullanmaktadırlar.

An'anevi arap istikaakında bu ismin «İfâde» yahut «Beyân etmek» mânâsına gelen bir fiilden çıkmış gösterilmesi, tâ-rihi inkişâfın âdetâ alt . üst edilmesi gi-bi bir şeydir. Nitekim Almancada (Halka ayân etmek) mânâsına gelen (deuten) fi'li ve esâs i'tibârıyla (Halka âit) mânâ-sına gelen (deutsch) kelimesi arasında da buna benzer bir vaziyet vardır.

Arabistan'la Araplara âit ilk kayde yarım . adanın bir çok milletleriyle mem leketlerinden bahseden (Genèse = Tek-âm) kitabının onuncu faslında tesâdüf edilir. Bununla berâber, (Arab) kelimesi o metinde musarrah değildir: Bu keli-me ilk defâ olarak Milâttan 853 sene ev-vel yazılmış bir Âsûri kitâbesinde göröl-mektedir. Kral (Üçüncü Shalmaneser) bu kitâbede Âsûri kuvvetleri tarafından bozguna uğratılan bir takım küçük prens-lerîa müşterek isyan hareketinden bah-setmektedir; bunlardan (Gindibu l'Aribi = Arab . Gindibu) isminde biri konfe-derasyon ordularına harâc olarak bin deve vermişti. İşte o târihten i'tibâren Milâttan evvel altıncı asra kadar Âsûr ve Bâbül kitâbeleri (Aribi), (Arabu) ve (Urbi) denilen kavme âit bir çok kayit-ler ihtivâ etmektedir. Bu kayitlere göre (Aribi) lerin reisleri tarafından bir göl muntakasından getirilen devalerle sair ta-ahhüt maddelerinden mürekkep hara-çlar mütemâdiyen tahsil ediliş durmuş-tur. Bâzi kayitlerde de (Aribi) ler diyâ-rına yapılmış seferlerden bahsedilmekte-dir. Daha sonraki devirlere âit bâzi kitâ-belere de (Aribi) lerle devalerini gösteren resimler eklemiştir.

(Aribi) lere karşı açılan bu seferler tabii fütûhât harpleri değil, Âsûrilere

karşı tâbiyyet vazifelerini bedevilere in-târ için açılmış tecziye seferleriydi. Bu hareketler umûmiyyetle hudut boyların-daki Âsûri topraklarıyla muvâsala yolla-rını himâye husûsunda faydalı olurdu

Arabistan'ın şimal mûntehâsmda ve belki de Bâdiyet-iş-Şâm'da göçebe bir kavm olan bu (Aribi) ler, Âsri kitâbele-rinde ayrıca bahsedilen cenûbugarbi Ara-bistan'ın o parlak şehirler medenniyyeti-ne dâhil değillerdi Bunlar (Ahd-i Atik) ın son kitaplarında bahsi geçen Araplar-la birleştirilebilir.

Milâttan 530 sene evvel (Arbya) tâ-biri İrân'ın çivi . yazılı kitâbelerinde de görölmeye başlanmaktadır.

Klasik sâhada en eski kayde tesâdüf edilen (Eschyle) in «Prométhée» ismin-deki eserinde Arabistan ince . uzun mız-raklı cengâverlerin geldiği uzak bir mem-leket şeklinde tasvir edilir. «Les Perses» ismindeki trajedisinde de (Xerxès = Hşayarşa) ordusunun erkânından göste-rilen (Magos Arabos) un da bir arap ol-mak ihtimâli vardır.

(İtalia) vesâire gibi yer . isimlerine kuyâsen teşekkül eden (Arabia) ismine de ilk defâ olarak Yunan eserlerinde te-sâdüf ediyoruz.

(Hérodote) la ondan sonraki Yunan ve Lâtin müelliflerinin ekserisi (Arabis-tan) ve (Arab) tâbirlerini bütün yarım . adayla cenûptaki Araplar da dâhil olmak üzere tekûmül ahâlisine ve ve hattâ Mısır'. ın şarkında ve Nil ile Kızıl . deniz ara-sındaki göl halkına bile teşmil etmişler-dir. İşte bundan anlaşıldığına göre o de-virlerde bu tâbir, her halde Yakın ve Or-

ta - Şark'ın Sâmi diller konuşan milletlerle meskûn bütün çöller havâlisine şâmîl bir mâhiyyet almıştır».

(Arab) kelimesinin Bi'set devriyle Kur'andaki mânâları hakkında da aynı menbaın 10 uncu sahifesinde şu izâha tesâdüf edilmektedir:

«Kelimenin merkezi ve şimâli Arabistan'da ne mânâyâ kullanıldığı hakkın da ilk sarîh mâlûmâtâ ancak Yedinci asır başlarında İslâmiyyetin zuhûru üzerine tesâdüf edilebilir. Hazret-i Muhammed'le muâsırları nazarında Araplar çöl bedevîlerinden ibâretti. Kur'anda bu tâbir surî o mânâyâ kullanılmış ve hiç bir zaman Mekke, Medîne ve sair şehirleri ahâlisine tatbik edilmemiştir.

Buna mukaabil, o şehirlerin ve hatâ Kur'anın lisânına (Arab dili) demilmektedir. Daha sonra yayılan ve en hâlis Arapçayı ilk Arap an'anelerinin en sâdik muhafızları olan bedevîlerin konuştukları dil sayan fikrin esâsı işte bu telâkkidedir».

(Arab) kelimesinin İslâm târihi boyunca uğramış olduğu mânâ tahavvilleri hakkında da gene aynı menbaın 10 - 14 üncü sahifelerinde şu çok mühim ve kıymetli izâhata tesâdüf edilir:

«Hazret-i Muhammed'in irtihâlini tâkib eden büyük fütûhât dalgalarıyla yeni İslâm câmiasının başında Hilâfet makâmının teşekkülü Asya, Afrika ve Avrupa denilen üç kıt'anın haritası üzerine (Arab) isminin büyük harflerle yazılmasına sebep oldu. Bu dalgalar, o ismi insanlığın fikirler ve hamleler târihinde

kısa olmakla beraber hayâtî bir faslın serlevhası hâline getirdi.

Arapça konuşan hazarî ve bedevî Arabistan milletleri Orta Asya'dan Orta Şark ile Şimâli Afrika'yı içine alarak Atlas okyânusu'na kadar dayanan muazzam bir imparatorluk kurdular. İslâmiyyeti millî din ve harb âvâzesi ittihâz eden bu yeni imparatorluğu da ganîmet olarak kullanan Araplar muhtelif milletlerden, ırklardan, dillerden ve dinlerden mürekkep büyük bir câmia içine dalmış oldular. Bu suretle fâtihlerle rüesâdan mürekkep olan hâkim bir akalliyet teşkil ediyorlardı. Artık kabîleler arasındaki soy farklarıyla şehirli ve bedevîler arasındaki ictimâî farklar, yeni imparatorluğun başında bulunanlarla mağlûp ettikleri milletler arasındaki farklara nisbetle bir ân için ehemmiyyetini kaybetmişti.

İslâm târihinin bu ilk devri esnâsında İslâmiyyet münhasıran bir arap dîniye Hilâfet de bir Arap krallığı gibi görünüürken, (Arab) kelimesi arapça konuşup bir arap kabilesinin nesline mensup bulunan ve şahsen veyâhut ecdâdı itibâriyle Arabistanlı olan kimselere âlem oldu. Bu tâbir onları İran, Sûriye, Mısır vesâire cemâatleri gibi büyük fütûhâtın Arap hâkimiyetine sokmuş olduğu milletlerden ayırd ediyordu. Aynı zamanda yeni hâkim milleti (İslâm câmiası) nın hâricinde bulunanlardan tefrik ittibâriyle de çok kullanılışlı bir tâbirdi.

İlk klâsik Arap kaamusları bize (Arab) kelimesinin iki şeklini göstermektedir: Bunların biri (Arab), biri de (A'râb) dır; ikincisinin (bedevî) mânâsına geldiği ve birincisinin de yukarda gördüğümüz

daha geniş mânâyâ kullanıldığı da tasrih ediliirdi. İlk kaamuslardaki izâhâtın ilmi kıymeti umûmiyyetle lügavi sâhaya münhasır bulunduğuna göre, eğer böyle bir tefrik aslına uygunsa, her halde işte o devirden i'tibâren ortaya çıkmış olması lâzımgelir. Daha evvelki devirlerde teşâdüf edilmediği gibi, çok zaman sürmüş olmadığı da anlaşılmaktadır.

Milâdın Sekizinci asrından i'tibâren Hilâfet makaamı bir arap imparatorluğu şeklinden İslâm imparatorluğu hâline istihâle etti ve artık hâkim zümreye menlûbiyyet irki menşe'den ziyâde imâna bağı oldu. Mahkûm milletler İslâmiyyete ihtidâ ettikçe, İslâm dini arap fâtihlerinin millet yâhut aşiret mezhebi vaziyetinden çıkarak o zamandanberi muhâfaza etmekte olduğu beşerî mâhiyyetini ihraz etti.

İktisadî hayâtın inkişâfı ve arapların başlıca müsmir fa'aliyyetini teşkil etmiş olan fütûhât harplerinin nihâyet bulması, muhtelif ırklara mensup ve muhtelif diller konuşan idârecilerle tâcirlerden mürekkep yeni bir hâkim zümre teşekkülüne sebep oldu ve bu zümre fütûhâtın ortaya çıkarmış olduğu askeri arap aristokrasisini ortadan kaldırdı. Bu değişiklik, bilhassa hükümet teşkilâtıyla eşhâsında derhal kendini gösteriverdi.

Arap dili idârede, ticârette ve ilim sâhasında yegâne resmi lisan mâhiyyetini muhâfaza ediyordu. Hilâfetin çok mütenevvi' olan ve muhtelif milletlerle akidelere mensup kimseler tarafından kurulan o muhteşem medeniyyeti, Arap diliyle beraber mühim bir nisbette araplık damgasını da kullandı. Bu medeniyetin

muhtelif cephelerini tavsif etmekte kullandın (Arap) sıfatı bir çok defâlar mûnâkaşa edilmiştir; çünkü (Arap tıbbi) na, (Arap felsefesi) ne vesâireye hakiki arapların yaptıkları hizmetler nisbeten mahdût kalmıştır. Hattâ (Müslüman) kelimisinin kullanılması bile tenkide uğramıştır, zirâ bu medeniyetin emrinde çalışmış bir çok hristiyanlarla yahudiler bulunması öyle bir tenkide vesile ittihâz edilmiştir. İşte bundan dolayı (Müslüman) yerine (İslâmî = islamique) tâbiri teklif edilmiş ve bunun tamâmıyile dini veya millî ohnaktan ziyâde ilmi bir mefhum ifâde edeceği ileri sürülmüştür.

Bununla beraber, Hilâfet medeniyetinin araplık ve evsâfı, o medeniyyeti kuran fertlerin irki menşe'lerini şöyle bir tedkik edivermekten çıkacak netice. lerden çok daha berraktır. Onun için ilmi ve irki istihâleleri arasındaki farklar tamâmıyile tesbît edilmek şartıyile (Arap) tâbirinin kullanılması haklı görülmüştür. Diğer bir mühim nokta da arapların ictimâî şuurunda görülmektedir: Bu telâkkiye göre, Hilâfet devrinin arap medeniyeti en geniş mânâsiyile onların müsterek mirâsı ve fikrî hayatlarının en müessir âmilidir.

Bir taraftan da (Arap) kelimesinin ifâde ettiği irki mefhum değişip durmak. taydı. Memleketleri istilâya uğramış milletler arasında İslâmiyyetin intişârı arap dilinin de yayılmasına sebep oluyordu. Vilâyetlere arap kütilelerinin iskânı vaziyetin bu şekilde inkişâfını tesir ediyor ve Onuncu asırdan i'tibâren de yeni bir hâkim ırkın, yâni Türk ırkının ortaya çıkması o hususta yeni bir âmil oluyor.

Arap fâtihlerin ahfâdiyle araplaşmış yerliler arasındaki farklar Türk hâkimiyeti altında eski ehemmiyetini kaybetti. Abbâsî devrinin sonlarından itibaren (Arap) kelimesi eski (bedevî) ve (göçebe) mânâsını aldı ve artık ırkî olmaktan ziyade ictimâî bir tâbir şeklinde kullanılmaya başladı. Ehl-i Sâlib'e âit bir çok Garp vakaayı'nâmelerinde bu kelime sırf (bedevî) mânâsına kullanıldı ve Yakın . Şark'ın İslâm câmiasına da (Sarrasins = Şarklılar) denildi. On . altıncı asırda (Le Tasse) m «Gerusalemme Liberta = La Jérusalem délivrée» ismindeki eserinde şu sözleri her halde işte bu mânâya söylediği anlaşılmaktadır:

altri Arabi poi, che di soggiorno,
certo non sono stabili abitanti;

Yâni: — Oturdıkları yerin her halde dâimî sâkinleri olmayan diğer bir takım Araplar da...

On . dördüncü asır arap müverrihlerinden (İbnî . Haldun) da bizzât Arap neslinden bir şehirli olduğu halde, bu tâbirî o da sık sık aynı mânâyı kullanmıştır.

O devirde başlıca tasnif mi'yârı dînî sâhaya âitti. Siyâsî . dînî cemâatler şeklinde teşkilâtlandırılmış olan muhtelif akalliyetlere âit dîn câmialarından her birinin ayrı idârecileriyle kaanunları vardı. Ekseriyyet (Ümmet-ül-İslâm) da, yâni Müslüman cemâat yahut ümmetindeydi. Bu cemâate mensûb olanlar kendilerini her şeyden evvel Müslüman bilirlerdi. Her hangi bir tasrîh ve tazyîh icâb etmediği takdirde, bu nokta (Mısırlı), (Sûriyeli) ve (Iraklı) gibi memleket kaydıyla

veyâhut (Şehirli), (Köylü) ve (Göçebe) gibi ictimâî kayıtlarla te'min edilirdi.

(Arab) kelimesi işte bu zümrenin âlemiydi; fakat bu kelime ırkî mânâsını o kadar kaybetmişti ki, bâzan araplıkla alâkadâr olmayan göçebe Türkmenlerle Kürtlere bile tatbîk edildiği görülmüştü. Yakın . Şark'da asırlarca devam etmiş bir vaziyet olarak (Ümmet-ül-İslâm) için de hâkim zümre ekseriyyet i'tibârıyla Türk olduğu devirlerde bâzan Arapça konuşan şehirli köylülere (Ebnâ'-ül-Arab) yahut (Evlâd-ül-Arab) yâni (Arab oğulları) ve (Arap . çocukları) denildiği de olur ve bu suretle bunlar bir taraftan hâkim zümreyi teşkil eden Türklerden ve bir taraftan da bedevilerden, yâni hakiki araplardan tefrik edilmiş olurdu.

Bugün Türklerin yerine hâkim zümre olarak başkaları geçmiş olmakla beraber, Arapçanın haik lehçesinde bu i'tîyâd zamânımıza kadar hiç değişmeksizin aynen devam etmiştir. Fakat Arapça konuşan memleketlerin münevverleri arasında çok ehemmiyetli bir değişiklik olmuştur: Bu memleketlerde Avrupa te'sirleriyle fa'aliyetlerinin sür'atle artmış olması milletin bir vatan, lisan, örf-ü âdet ve siyâsî gaaye birliğine müstenit bir cem'iyyet şeklindeki Garp telâkkîsinin oralara idhâliyle neticelenmiştir.

1517 târihindenberi Osmanlı imparatorluğu Yakın ve Orta . Şark'ın arapça konuşan milletlerinin ekserisini hâkimiyeti altında bulunduruyordu. Fakat Garp emperyalizminin hulûlünden hâsıl olan şiddetli bir ictimâî tahavvülün alt . üst ettiği bir kavme hâkim olan millî şûur, umûmî bir intibâhın ilk âlâmetlerini

meydana çıkarmış oldu ve işte bu sûretle Arap milliyetinin galeyâmı bir veyâhut bir çok arap devletleri te'sisini gaaye hâline getirdi. Bu hareket ilkönce Sûriye'de başladı ve görünüşe göre ilk ele . başla- rının düşündükleri yalnız kendi memle- ketleriydi. Bununla beraber, aradan biraz geçince bu cereyan İrâk'a da yayıldı ve son yıllar esnâsında da Mısır'daki ve hat tâ Şimâli . Afrika arap memleketlerinde . ki mahallî milliyet cereyanlarıyla irtî- bât te'sis etti.

Arap milliyet nazariyecilerine gö- re, Araplar kelimesinin Avrupa'daki mânâ- sıyle bir millet teşkil etmekte ve bâzı hu- dut boylarında arapça konuşup eski Arap mefâhîrinin hâtırasına hümet besliye- lerin hepsi bu millet mefhûmuna dâhil- dir. Ancak o hudutların nerelerde oldu- ğu hakkındaki fikirler ihtilâfıdır. Bâzıla- rına göre bu sınırlar sırf Asya'nın cenû- bugarbisinde arapça konuşan memleket- leri ihtivâ etmektedir. Bâzıları da, bir çok Mısırlıların kendi milliyetlerini ken- di memleketlerine münhasır telâkki et- melerine rağmen, Mısır'ı da bu hudûda dâhil saymaktadır. Bir çok kimseler de Fas'dan İran ve Türkiye hudutlarına ka- dar arapça konuşan bütün milletleri ay- nı câmiaya idhâl arzusundadır. Bu nok- ta-ınazara göre şehirliyle bedeviler a- rasındaki ictimâî mânâna artık nazar-ı'l- tibâra alınmıyor demektir; halbuki halk arasında (Arab) kelimesi hâlâ (bedevî) mânâsına kullanılmakta ber.devamdır.

Uzun zaman şer'i bir kaanonla idâ- re edilmiş olan bir cem'iyette dîni mâ- nia da kolayca ber.taraf edilmektedir. Bununla beraber, bu hareketin sözcüleri içinde şu hakikati kabûl edecekler pek

az olsa bile, bir çok araplar arapça ko- nuşmakla beraber İslâm dînini ve netice i'tibârıyla onun yetiştirmiş olduğu me- deniyyetin büyük bir kısmını kabûl etmi- yenleri kendi câmialarına dâhil addet- memekte ber.devâmdırlar.

Aynı eserin 14 . 15 inci sahifelerinde de (Arab) kelimesinin bütün târih bo- yunca geçirmiş olduğu mânâ istihâleleri çok veciz bir sûrette işte şöyle icmâl edil- mektedir :

«Hûlâsa olarak ifâde etmek lâzımg- e. lirse denilebilir ki, (Arab) tâbiri ilk defa olarak Milâttan evvel Dokuzuncu asırda ortaya çıkmış ve Şimâli . Arabistan çöl- lerindeki bedevilere alem olmuştur. Kom- şu memleketlerde yaşayan milletler ara- sında da bu mânâsını asırlarca muhâfa- za etmiştir. Bu kelime, eski Yunanlılar- la Romalıların dillerinde ilk defâ olarak bütün yarım . adaya teşmil edilmiş ve münbit vâhalarda oturan cemâatlerle ce- nûbugarbinin nisbeten ileri medeniyyeti de bu mefhûma dâhil sayılmıştır.

Arabistan'da ise, şehirliyle göçebe- lerin müşterek diline (Arapça) denildiği halde, bu ismin yalnız (bedevî) lere has- redilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

İslâm fütûhatından sonra ve Arap imparatorluğu devrindeyse aynı isim, dil ve cins i'tibârıyla arap olan hâkim züm- reyî mahkûm milletler câmiasından ayı- ran bir tâbir şeklini almıştı.

Arap devleti kozmopolit bir İslâm imparatorluğu istihâlesine uğradıkça, bu tâbir muhtelif ırklarla dînlere mensûb oldukları halde arapça konuşan ve arap

zevkiyle an'anesine ittibâ' eden kimsele-
rin vücûda getirdikleri mütenevvi' kültü-
re hakikî olmaktan ziyâde zâhiri mânâ-
siyle alem oldu.

Arap fâtihlerinin araplaşmış tebeala-
rıyla ihtilâfı ve bütün bunların diğer bir
takım idâreci unsurlar hâkimiyeti altın-
da kalması üzerine kelimenin millî mâ-
nâsı gittikçe zâil olup asıl arap diliyle ya-
şayış tarzına daha sâdik olan bedevilere
münhasır ictimâî bir tâbir şeklini aldı.

Müstemlekeleşmiş memleketlerin a-
rapça konuşan milletleri umûmiyyetle
(Müslümanlar) tasnifine idhâl edilir ve
bâzan başka diller konuşan diğer Müslü-
manlardan ayırd edilmek üzere (Ebnâ'.
ül-Arab = Arab . oğulları) yâhut (Evlâd.
ül-Arab = Arap . çocukları) diye anılırdı.

Bütün bu muhtelif teâmüller zamâ-
nımıza kadar devâm edip dururken, bâ-
zı metinlerde Garp te'sirinden mütevel-
lât yeni bir telâkki ortaya çıkıp son ellî
sene zarfında mütemâdiyen ehemmiyet
kazandı. Bu yeni telâkkiye göre Arapça
konuşan milletler hakîkatte Avrupâî mâ-
nâsiyle tek bir millet veyâhut bir kardeş
. milletler câmiyasıdır ve bunlar tek bir
vatan, bir dil, bir müsterek kültür ve ay-
nî zamanda müsterek bir siyâsî istiklâl
gaayesi etrafında birleşmiş bir kütle mâ-
hiyyetindedir.

Profesör (Bernad Lewis) in Araplar
hakkındaki son Garp tedkikaatının en
mühim menbâlarından sayılan «Les Ara-
bes dans l'histoire» isimindeki eserinden
yukarıda yaptığımız ıktibasların başında
(Arab) kelimesinin mânâları hakkında
verilen izâhât, Fransa «İlmî tedkikaat

millî merkezi» âzasından (Jean - Paul
Roux) nun «L'Islam au Proche Orient»
ismindeki eserinin 1960 Paris tab'ının 102
nci sahifesinde işte şöyle te'yid edilmek-
tedir:

«Arab kelimesinin hangi kökten işti-
kaak ettiği henüz tesbit edilmemiştir. Bu
kelimeyi bir istikaamet fikrine bağlama
lüzûmundan bahsedilerek (Garp) mefhû-
munu ifâde ettiği veyâhut ictimâî bir mâ-
nâya gelmek ihtimâlinden bahsolunarak
(Göçebelik) mefhumundan çıktığı ileri
sürülmüştür.

Kitâbelerde kullanılışı eskidir: En
eski İbrânî metinlerinde tesâdüf edilmek-
te ve Milâttan evvel 853 târihine âit bir
Âsûrî kitâbesinde de (Aribi) şeklini al-
maktadır. Gene Milâttan evvel 530 târi-
hinde ise İran vesikalarında (Arabya)
şekliyle meydana çıkmaya başlamıştır.
Yunanlılara gelince, onlar Arapları (Esc-
hyle) in (Prométhée) ve (Les Perses)
ismindeki eserleriyle Arap yarım . adası-
nın bütün milletlerinden başka Nîl ile
Kızıl . deniz arasındaki göçebelere de bir-
birinden ayırd etmiyerek hep bu isimle
yâd eden tâarihçilerden öğrenmişlerdir.

Arapların kendilerine gelince, şu
noktayı tasrihe lüzum görüyorum ki, A-
rabistan'da oturan milletlerin bütün me-
deniyyet âleminde kendilerinin ırkî bir
isimle tesmiye edilmelerine mukaabil, en
eski devirlerdenberi bu ismi ictimâî bir
mânâya kullandıkları ve bununla kendi-
lerine hiç de yabancı gelmeyen bir hayat
tarzını, yâni göçebelliği kasdettikleri an-
laşılmaktadır. İslâmiyyetten evvelki de-
virlere âit kitâbelerde ise (Arab) kelime-
si inşam hayretler içinde bırakacak ve

bizce muhakkırâne sayılacak mânâlara ve meselâ (yağmacı) ve (plâşkacı) mânâlarına kullanılmaktadır.

(Will Durant) ın bundan evvel bir kaç defa bahsi geçen Medeniyet tarihi külliyyâtının «L'age de la foi» serisinin birinci cildinin 199 uncu sahifesinde de :

«Arab kelimesi (kurak) mânâsına gelle»

denilmektedir.

Bütün bunlara mukaabil, kelimeyi Sâmî milletlerin hepsine birden teşmil eden mühim bir nazariyye daha vardır. (A. N. Poliak) ın «Revue des Etudes Islamiques» mecmûasının 1938 de çıkan birinci nüshasında neşredildikten sonra risâlâ şeklinde de basılmış olan «L'arabisation de l'Orient sémitique» ismindeki eserinin 1938 Paris tab'ının 37 nci sahifesindeki (1) numaralı hâşiyede bu nazariyye şöyle hulâsa edilmektedir :

«A R B) tâbirinin (Schloezer) ın tedkikaatından i'tibâren Garp ilminde (Sémites = Sâmîler) ismiyle anılan ırkî câmianın asıl ismi olmak ihtimâli ve (İbrânî) mânâsına gelen (A B R) tâbirinin de (Haupt) un tasrihi vechile (A R B) kelimesinin ses sırası değişmiş bir şeklin den ibâret gibi görüldüğü unutulmama lıdır.

Kitâb-ı Mukaddes'de Elâmlılarla Lidvahlara şâmil olup Ken'ânîlerle alâkadar olmayan bu tâbirin ırkî bir mefhum ifâde etmediği mâlûmdur; Sâmîler câmiasının her hangi bir kısmı teşkilâtlı bir devlet hâlinde inkişâf edip ayrı bir

milliyyet hissi ihrâz ettikçe, eski umûmî isim, teşkilâtları daha şekilsiz olan ve yaşayış şekilleri de daha eski devirlere uyan diğer cemâatlerin üstünde kahyor. Bir naziresi de (Türkmen) kelimesi. nin tarihinde görülen bu inkişâf tarzından anlaşıldığına göre, (A'rab) ismi eski devirlerde bâzan bütün göçebe Sâmîlere âlem oluyor, bâzan da Âsûrî ve Yemen kitâbelerinde görüldüğü gibi bir takım muayyen kabilelere inhisâr ediyordu. Bu takdirde ise, (A R B = A B R) fi'li Arap. çada (Anlaşabilen kelimelerle fikir beyân etmek) mânâsına geldiğine ve bu da İbrânî dilinin (H B R, D B R, B R R) fi. illeriyle karşılaştırılabileceğine göre, Arap lûgatçilerinin ırkî tâbiri :

(Acem denilen yabancı milletlere mukaabil anlaşılabilir bir dil konuşanlar) mânâsına göstermeleri her halde aklın almayacağı bir şey değildir...

Bu nazariyye, Arabistan'ı bütün Sâmîlerin müşterek menşei gösteren ve bundan evvel bahsi geçen (Winckler — Caetani) nazariyyesini de te'yid ediyor demektir. Netice i'tibâriyle Arap kavmi, iklimin değişmesi ve bilhassa kuraklaşması hâdiseleri üzerine Cezire'l-ül-Arab'ı terkedip etrâfa yayılmış olan eski Sâmîler câmiasının Arabistan'da kalmış bir bakıyyesi demektir ve (Arab) ismi de e. sâsen bütün Sâmîlerin müşterek ismidir; (ARB/ABR = Arab/İbrânî) isimleri arasındaki ses tahavvülü de bu son noktanın en mühim delillerinden biri sayılabilir.

Böyle bir vaziyet karşısında tabii bir ehemmiyyet alan çok mühim bir mesele vardır: Bugün Arap kavmi dünyânın iki

kıt'ası üzerinde büyük bir yekûn tutan yaygın bir câmia hâlidir; eğer Araplık eski Sâmîler câmiasının Cezîret-ül Arab'ı da kalmış bir bâkiyyesinden ibâretse, bu gün Oman denizinden Akdeniz boyunca Atlas - okyânusu'na kadar yayılmış olan Arap âlemi nedir? Yâni bugünkü Araplık, eski Arap kavminin asırdan asra nüfusu artıp çoğaldıkça Arabistan'a sığmadığı için hârice yayılmış bir devâmından mı ibârettir?

İslâmiyyetin zuhûru sıralarında Arap yarım - adasının nüfus mîkdarına âit hiç bir vesika mevcûd olmadığı için, bu hususta bir takım delillere istinâden ileri sürülmüş bazı tahminlerden başka bir şey bulmak kaabil değildir. Bu tahminler umûmiyyetle 7.8 milyon civrındadır. Cezîret-ül Arab'ı aşır taşmış olan bugünkü Arap nüfusunun mîkdârı hakkında da bir takım tahminler ileri sürülmektedir; meselâ Profesör (Bernard Lewis) in yukarda bahsi geçen «Les Arabes dans l'histoire» isimindeki eserinde şöyle bir kaydede tesâdüf edilir (1958 Brüksel tab'ı S.16) :

«Asya ile Afrika'da Arapça konuşan milletlerin umûmî yekûnu kırk ile altmış milyon arasında tahmin edilmekte ve bunun yirmi milyondan fazlası Mısır'da ve on iki milyondan fazlası da Şimâli - Afrika memleketlerinde yaşamaktadır».

Bu rakamların tahmini olmasına sebep, Arap memleketlerinde muntazam nüfus istatistikleri yapılmamış olmasıdır; işte bundan dolayı Fransa Baş - Vekâleti «Tevsikaat Dâiresi müdürlüğü — Direction de la documentation» tarafından neşrolunan «Notes et études documentaires» serisinin 9 Ağustos 1952 târih-

li ve 1,642 sayılı «Les Musulmans dans le monde» risâlesinin 38 inci sahifesindeki tahmini nüfus yekûnları içindeki Asya ve Şimâli - Afrika arap memleketlerinin nüfus mîkdarları cem'edildiği takdirde umûmî rakam olarak elde edilen 59,325,000 yekûnu da tahkikaatın resmiliğine rağmen takribidir; işte bu resmi tahmin de Profesör (Bernard Lewis) in yukarıki fıkрасında gördüğümüz a'zâmî «Altmış milyon» rakamını te'yid etmektedir.

Fakat, bugünün bu 59.60 milyonluk Arap kütlesi, Arabistan'ın Yedinci asırdaki yedi milyon tahmin edilen umûmî nüfusunun asırdan asra kabarak faz'alaşmasından hâsıl olmuş değildir; çünkü, Yedinci asra âit tahmini rakam o zamanki Arabistan'da az çok ırkî bir câmia nüfusunu ifade ettiği hâlde, Yirminci asrın büyük rakamları muhtelif Asya ve Afrika ırklarından mürekkep bir dil câmiasına âittir.

Bugün, Arapça konuşan ve hattâ Araplık iddiâ eden bu câmia mensuplarının muazzam bir ekseriyyeti, İslâmiyyetin zuhûru devrindeki Arap ırkıyla kat'îyyen alâkadâr değildir.

Hicretin birinci asrında başlayan İslâm fütûhâtı esnâsında yeni din ile beraber Arap dili de etrâfa intişâr etmiş, fakat Arapçanın bu intişâr kudreti yalnız Sâmî ve Hâmî diller konuşan milletler sâhasına münhasır kalmıştır.

(A. N. Poliak) in yukarda bahsi geçen «L'arabisation de l'Orient sémitique» isimindeki tedkiknâmesinin başında bu mesele şöyle izâh edilir (1938 Paris tab'ı, S. 35 - 36) :

«Biz bu maaalede İslâm fütûhâtı esnâsında ahâlisi Arapça konuşmayan ve kendilerini Arap saymayan bâzı memleketlerin nasıl olup da Arap memleketleri hâline geldiklerini hiç olmazsa ana — hatları i'tibâriyle anlamaya çalışacağız. Bu kit'aların İslâm fütûhâtı devrinde tâbi' oldukları şerâiti tesbît için kullanmakta olduğumuz (Sâmi . Şark) tâbirinden maksadımız, Araplaşma hâdisesinin umûmiyyetle yerli ahâlisinin ekseriyyetle olmasa bile hiç olmazsa mühim bir kısmı i'tibâriyle hem gramér, hem de kısmen lûgat bakımlarından Arapçaya benzeyen bir dil konuştuğu memleketlerde muvaffakiyyetle neticelenebildiğini tebârüz ettirmektedir.

İran ile İslâm idâresindeki İspanya gibi diğer bir takım memleketlerdeyse Arapçanın hâkim zümre tarafından yegâne edebî dil olarak uzun zaman kullanılması halk ekseriyyetini kat'iyyen araplaştıramamıştır. Hattâ (Sâmi . Şark) bile iki muhtelif kısma ayrılmaktadır:

A) Ahâlisinin ekseriyyeti Sâmi diller konuşan bütün memleketler, yâni bugünkü Arap . Asya : Bu eski Sâmi halkın Gayri . Sâmi memleketlere yerleşmiş olan kütüleri (yâni Yahudilerle Kürdistan âsûrîleri ve Habeşistan'ın Cenûbî . Sâmi kabîleleri) araplaşmaktan kurtulmuşlarsa da, bunların terketmiş oldukları Sâmi diyârın ahâlisi Arap dilini ve ekseriyyet i'tibâriyle de İslâm dînini kabûl etmişlerdir.

B) Ahâlisinin ekseriyyeti Hâmî bir dil ve mühim bir akalliyeti de Sâmi lehçeler konuşan iki memleket: Mısır (Nîl'in şarkındaki Bâdiyet.ül-Arab'la Sûriyeli

muhâcir kütüleri) ve Şimâli . Afrikanın asırlarca Kartacâhların te'siri altında kalmış olan (Livya, Tûnus, Cezâyir vesâire) havâlisî.

Üçüncü bir Hâmî . Sâmi memleketi olan Habeşistan bir takım coğrafi sebeplerle İslâm istilâsından ve binnetice araplaşmadan kurtulmuştur; fakat orada bile Arapça, İslâmiyyeti kabûl eden kabîlelerin edebî dili hâline gelmiştir».

Bununla beraber, araplaşma hâdisesi birdenbire tahakkuk etmiş değildir; bilhassa Emevîler devrinde İslâmiyyetle beraber Arap dilini kabûl etmiş mühtediler bile Arap sayılmamış, «Mevâlî» denilen âzâd olmuş köleler zümresine mensup sayılmışlardır; (Folîak), aynı risâlesinin 37 inci sahifesinde bu noktayı da şöyle anlatır:

«İslâm fütûhâtının ferdâsında (A' . râb) tâbiriyle Arap yarım . adasının yerli kabîlelerine mensûb olanlar kasdolunurdu; bu gibi kabîle mensupları veyâhut bütün mevcutarıyla kabîle kütüleri ister A . rabistan'da otursunlar, ister başka bir memlekete yerleşip Arap menşelerinin hâtrâsına orada sâdik kalsınlar, hep Arap sayılırlardı. Başka memleketlerden asırlarca evvel hicret etmiş olanlar için bile, yarım . adada oturmak ve bir Arap Jehşesi konuşmak Arap sayılmaya kâfi sebepler değildi.

Buna mukaabil asırlarca başka memleketlerde oturmuş olmak da bir arabî gayri . arap istihâlesine uğratmazdı. Meselâ Irak'daki (Benû . Tağlib) kabîlesi hristiyan olduğu halde (Ehl-i Kitâb) dan sayılmaz, bilakis bir Arap cemâati sa.

yılırdı; halbuki menşe'lerinin Filistin olduğunu unutmamış olan Hicaz yahudileri Arap sayılmazdı».

Arapça konuşmaya başlamış yabancıların Arap câmiasına mensup sayılmaları ancak Abbâsiler devrinde mümkün olabilmişti; aynı eserin 47 nci sahifesinde bu nokta da şöyle anlatılır:

«Abbâsi halifesi (Melik-ül-Arab = Arap hükümdarı) ydı, fakat (Arab) kelimesinin mânâsı artık değişmişti; Araplık artık imtiyazlı bir sınıf değil, bir millettetti ve bu millet Arapça konuşan bütün Müslümanları benimsemiye âmâdeydi.

Araplaşmış olan (Mevâlî) zümreleri işte bundan dolayı evvelce hükümleri altında bulundukları kabilelerin âzâları vaziyetine geçmişlerdi. Horasanlıların ahfâdı da dâhil olmak şartıyla Irak'ın bütün zâdeğân zümresiyle orta - tabaka mensupları işte bu hâle gelmişti».

Sâmi ve Hâmi milletlerin boydanboya araplaşması işte bu vaziyet üzerinedir; aynı risâlenin 56 ncı sahifesinde bu büyük istihale de şöyle anlatılır:

«... İşte bundan dolayı Abbâsi devri Sâmi - Şark'ın araplaşmasında ve netice olarak Arap dilinin yayılmasında en mühim merhale olmuştur; bu netice Arap edebiyâtının inkişâfı, Arap kabilelerinin muhtelif yerlere dağılması, köylülerin muhâceretleri üzerine muhtelif memleketler arasındaki ırkî farkların azalması ve yerli ahâliden büyük bir kısmının Arap kabile teşkilâtına katılması sayesinde tahakkuk etmiştir.

Yedinci ve Sekizinci asırların imtiyazlı Arap zümresi Hilâfet sâhasının Sâmi ve Hâmi - Sâmi milletlerine târihte ilk defâ olarak memleketlerinin birliği ve müşterek bir edebî dil fikrini telkin etmiştir. Fakat, o hâkim zümre ancak mahkûm milletler tarafından eritilip temsil edildikten sonra bu milletler Arap dilini ayrı bir mütehakkim tabakanın lisânı değil, kendi dilleri telâkki etmiye muvaffak olmuşlardır».

İşte bu vaziyetten dolayı bugünkü Arap âlemi büyük bir dil câmiasından başka bir şey değildir; bu câmianın ırk, vatan ve hattâ kıta birliğiyle hiç bir alakası yoktur; içinde araplaşmış Türkler, Kürtler, Acemler ve hattâ Rumlarla, Ermeniler bile bulunan bu yaygın câmiaya dâhil olan muhtelif ırklarla milletler arasında İslâmiyyetin zuhûru bakımından bir târih birliği de mevcut değildir: Çünkü İslâmın menşei Ceziret-ül-Arab'a münhasırdır. Ancak, bundan evvel de gördüğümüz gibi, Ceziret-ül-Arab bütün Sâmi milletlerin müşterek menşeidir ve bu milletlerin tek bir ırktan türemiş olmak ihtimâli de çok kuvvetlidir. Fakat, o ırkî menşe' meselesi o kadar eski zamanlara aittir ki, İslâmiyyetin zuhûrunda o menşe'den ayrılmış milletlerin her biri binlerce yıl sürmüş iklim ve ihtilâl te'siriyle bazı husûsiyyetlerinde Arap tipinden ayrılan ırkî şekiller almışlar ve dil, vatan ve milliyet bakımlarından Arabistan'la eski alâkalarını tamâmiyle kaybetmişlerdir.

İşte bundan dolayı, İslâmiyyetin zuhûruna tesâdüf eden Yedinci asırdaki Arap câmiâsı Antropoloji ve Etnoloji sâhalarında müstakillen tedkika zarûri bir kütle demektir.

İslâmiyyetin zuhuru devrindeki Arap tipi bugün nasıl tedkik edilebilir? Antropolojide ancak bugün mevcûd olan tiplerin ele alınması pek tabii bir zarûrettir: Bâzı Arap iskeletleri üzerinde bir takım tedkikler yapılmışsa da kat'i bir neticeye varılamamıştır. Fakat, acaba bugünkü Arap tipi, eski Arap tipinin aynı mıdır?

Başta tesâlüp ve ihtilât olmak üzere muhtelif âmillerin her ırk tipinde olduğu gibi hakiki Arap tipinde de bir takım tahavvüllere sebep olması pek tabiidir. İşte bundan dolayı Araplarla araplaşmış milletlerin tefriki bile güçleşmiştir. Meşhûr antropoloji âlimi Profesör (Eugène Pittard) ın «Les races et l'histoire» isimindeki eserinin 1924 Paris tab'ının 432 nci sahifesinde bu nokta şöyle tavih edilir:

«... Bir çok Araplar yorulmak bilmez göçebeliklerinden dolayı Arabistan'ın komşusu olan memleketlere hulfî etmişler ve bunların en aşağı hisapla bazıları o memleketlerden artık geri dönmemişlerdir. Hattâ bir çok yerlerde hakiki Arapların araplaşmış küttelelerden tefriki kaabil değildir...».

Bu vaziyet, Antropoloji sâhasında bir takım ihtilâflara bile sebep olmuştur; gene aynı menbaın 433 üncü sahifesinde de bu nokta şöyle izâh edilir:

«En hâlis Arap tipinin Cenûbî Arabistan'da, Yemen ve Hadramût havâlisinde bulunduğundan bahsedilir. Irkî safvetti yabancılar tarafından en az ihlâl edilmiş sayılan bu sâhalar hâricinde Arabistan, bilhassa çevresini teşkil eden yerlerde komşu milletlerle pek çok ihtilâflara maruz olmuş gösterilmektedir. Olabilir.

Her haldé asıl Arabistan araplarına âit hususiyetler arandığı takdirde, Arap antropolojisine âit mâlûmâtın maatteessüf pek nâdir oluşu bilhassa nazarıdikkatli celbetmektedir.

Bir taraftan bu mâlûmâtın azlığına ve bir taraftan da fütûhât devrinde muhtelif ırk zümrelerine mensup küttelelerin Arap hâkimiyet dâiresine girmiş bulunduklarına ve işte o sûrette bu milletin hakiki çehresini tahrife uğratmış olduklarına kat'i sûrette vâkıf bulunmamız, (Arab) kavmini tedkik etmiş olan müellifler arasındaki ihtilâflar sebeplerini bize izâh eden bir vaziyet demektir.

Bununla beraber, bir kavmin bütün ırkî hususiyetlerini birdenbire kaybedilirmesi de kaabil değildir; çünkü bu gibi hususiyetler çok uzun tekâmül devirlerinden sonra teşekkül ve takarrür etmiş esaslı vasıflardır. Northampton üniversitesi profesörlerinden (Frank H. Hankins) ın «La race dans la civilisation» isimliyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1935 Paris tab'ının 213 üncü sahifesinde bu nokta şöyle izâh edilmektedir:

«... Beşer cinsinin şibh . beşer cinsinden ayrılması takriben iki milyon seneye evvel vukuua gelmiştir; bugünkü insanların ana . tipleri de en aşağı hisapla bundan dört yüz bin yıl evvel teşekkül etmiş olduğuna göre, ırkî hususiyetlerin tebarûziyle ırk ihtilâflarının tahakkukunu temîn edecek bol bir zaman geçmiş demektir».

Böyle bir vaziyette, ihtilâta uğramış nesillerin ana . ırk izlerini az zamanda tamâmiyle kaybetmiş olmaları tabii kaabil değildir. Fakat hiç olmazsa umûmî gizgilerin az çok tesbit edilmesi her hal.

de kaabildir. Profesör (Eugène Pittard) yukarda batsettiğimiz eserinin 433 üncü sahifesinde hakiki Arap tipinin bu umûmi çizgilerini şöyle tesbit etmektedir:

«Arapların mu'tâd olan antropolojik tasvirine göre bunların boyları uzun, kafa tasları uzun (dolichocéphale), yüzleri uzun ve gözleriyle saçları siyahtır. Fakat bu tasvir acabâ hakikatın tam bir ifâde si midir?»

Halle Üniversitesi profesörlerinden (C. Brockelmann) ın «Histoire des peuples et des Etats islamiques» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1949 Paris tab'ının 12 nci sahifesindeki Arap tili de şöyledir:

«... (Eug. Fischer) ın (Şark ırkı) dediği ırkın başlıca mümessilleri olan Arapların en bâriz vasıfları dar bir yüzle uzun bir baş, ucu kıvrık bir burun, ense üstü çok kabarık bir kafayla dâimâ nârin olan orta bir boydur.»

(Clément Huart) ın «Histoire des Arabes» ismindeki İslâm tarihinin 1912 Paris tab'ının birinci cildinin 9 uncu sahifesinde de şehirli kadar ihtilâta uğramamış olan bedevi tipi şöyle tasvir edilir:

«Ekserisi çok mütenâsîp endamlı ve orta boylu, yaşayış tarzlarıyla izâh edilebilecek sûrette gaayet cılız olmakla beraber pek çevik ve kollarıyla bacaklarının inceliklerine bakınca inanılmıyacak kadar kuvvetli olan bedevi Arapların yüz çizgileri muntazam, çehreleri hoş bir şekilde beyzi, kafa tasları ekseriyyetle blgimsiz yâhut sivri, gözleri kara ve nazar.

ları seciyye kuvvetlerini gösterecek kadar nâfizdir».

(Will Durant) ın Medeniyet târihi külliyyâtının bundan evvel de bahsi geçen «L'age de la foi» serisinin birinci cildinde de aynı bedevi tipi şöyle tasvir edilmektedir (1952 Paris tab'ı, S. 203) :

«... Devesi kadar dayanıklı ve atı kadar hassâs ve ateşli olan bedevi kısa boylu, ince yapılı, kuvvetli ve dayanıklı olduğu için bir kaç hurma ve biraz süt. le günlerce yaşayabilirdi; hurmadan istihâl ettiği şarap da kendisine hayat şartlarını unutturup muhayyilesini tahrik ederdi».

Profesör (Brockelmann) ın yukarda iktibâs ettiğimiz ifâdesinde Arap tipinin en bâriz vasıflarından biri de «kıvrık burun» gösterilir: Türk halk lehçesinde buna «basık burun» denilmektedir; Antropolojide bu burun şekline «Type nasal leptorrhinien» ismi verilir. Fakat bu husûsiyyet Araplara münhasır değildir. Paris Antropolojisi mektebi Etnoloji profesörü (Dr. George Montandon) ın «La race, les races» ismindeki eserinin 1933 Paris tab'ının 258 inci sahifesinde Berberler, Hind - Efganlılar, Endonezyalılar, Malezyalılar ve Polinezyalılarla beraber «Esmer ırk = Race brune» e mensup gösterilen Arap kayminin bu basık burun husûsiyyeti aynı eserin 255 inci sahifesinde Ermeniler ve bir çok Yahudilerle «bâzi Arapların» müşterek bir husûsiyyeti şeklinde gösterilir. Buna mukaabil Arap burun şeklinin öyle olmadığı hakkında da bir takım tedkikler vardır; meselâ (Eugène Pittard) ın yukarda bahsi geçen «Les races et l'histoire» ismindeki eserin

de bu mesele şöyle izâh edilmektedir (1924 Paris tab'ı, S. 437) :

«Burun nisbeti bakımından (Chant. re) m tedkik ettiği bütün Arap kabileleri (Mésorrhiniens = Mütevassıt.ül.enf = Orta . burunlu) dur. Bu nokta, ihmâl e. dilemiyecek bir husûsiyettir. Ferdî nis. betler (Leptorrhiniens = Basık . burun. lu) ları yüzde on dokuzdan ibâret gös. termekte ve daha fazla bir nısbette de (Platyrrhiniens = Minkaariyy.ül.enf = Gaga . burunlular) bulunduğu anlaşılmaktadır. Eğer şimdiye kadar tesbit edilen bu üç husûsiyete istinâd edecek olursak, bu bedevilerin mütecânis olmadıklarına hükmetmemiz icâb eder.

Fazla olarak, gene aynı bedevileri Arapların fütühât devrindeki ırkî çehrelerini temsil etmekte farzettığımız tak. dirdê ise, o devirdeki Arap fâtihlerin ar. tık sâf bir ırk temsil etmedikleri netice. sine varmamız lâzımgelir.

Zâten hangi devirde olursa olsun, tamâmiyle sâf bir Arap ırkı acabâ mevcûd olmuş mudur?».

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz Arap tipinde boy hakkındaki rivâyetler «Uzun», «Orta» ve «Kısa» diye sıralanmakta ve burun nisbetleri de «Basık», «Orta» ve «Gaga» şeklinde teselsül etmektedir. Bu ihtilâflara mukaabil (İnce yapılı, «Mütenasip endamlı», «Beyzi ve uzun yüzlü», «Esmer tenli», «Kara göz. lü», «Siyah saçlı» ve «Çevik vücutlu» gibi vasıflarda ittifâk edilmektedir.

Fakat, Antropoloji sâhasının en mühim mi'yarlarından biri olan kafa şekli

umûmiyyetle uzun, yâni «Dolichocéphale» gösterildiği halde, bâzı menbâlarda «Brachycéphale = Kısa başlı» lıktan da bahsedilir: Meselâ o sâhadaki tedkikle. riyle mâruf (Bertholon) ve (Chantre) isimindeki âlimlerin vardıkları neticeye göre hakiki Arap tipi «Brochycéphale» dir. Şu halde Arabistan'ın «Dolichocéph. hale» tipleri nasıl izâh edilecektir? (Eu. gene Pittard) yukardaki bahsi geçen es. rinde kendisinin tarafdar olmadığı bu nazariyyeyi şöyle icmâl etmektedir:

«Bu izâha göre Arabistan'da tesâdüf edilen uzun . başlı = dolichocéphale Arap lar (Kendi yerlerinde) değillerdir. Bun. ları o kit'anın yabancıları saymaktan başka çâre yoktur: Bu tiptekiler (Muh. telif devirlerde Arabistan'a hicret etmiş ve yerliler tarafından araplaştırılmış Ber beri kabileleridir). Hakiki Araplar (kısa . başlı = brachycéphale) dir».

Fakat bunun bir nazariyyeden başka bir şey olmadığı unutulmamalıdır: Çün. ki Antropoloji sâhasında hakiki Arap ti. pi umûmiyyetle «Uzun . başlı = dolicho. céphale» kabûl edilir; meselâ Paris Ant. ropolojisi mektebi Etnoloji profesörü (Dr. George Montandon), biraz evvel bahsettiğimiz «La race, les races» ismin. deki eserinin 262 nci sahifesinde Arapla. rın ekseriyyetini «Dolichocéphale = Uzun . başlı Akdeniz ırkı» na mensup gösterir ve bu ırkı bâzı âlimlerin «Race orientale = Şark ırkı / Şarklı ırk» saymakta ol. duklarını anlatır.

Fakat her halde Arabistan arapları. nın içinde «Kısa . başlı = brachycéphale» tipler de bulunduğu unutulmamalıdır: Bu vaziyetin sebebi, ancak mehcûl devir. lerde vukua gelmiş bir takım muhâceret.

lerden mütevellit ihtilâtlarla izâh edilebilir. İşte bütün bunlardan dolayı (Eugène Pittard) aynı eserinin 442 nci sahifesinde (Araplar) faslına nihâyet verir. Ken son söz olarak şu neticeye varmakta tadır:

«Hulâsa olarak denilebilir ki, Antro-poloji bakımından Arap meselesi bizce halledilmiş olmaktan uzak, hem çok u-zaktır».

Bu hükmün de başlıca âmli, Arap kavminin uğramış olduğu ihtilâtların neticelerinde aranmalıdır.

Zâten târihlere geçmiş olan klâsik Arap an'anesi de bu hükmü te'yid edecek mâhiyyettedir. Meselâ (Ebu'l-Fidâ İsmâîl) in «Kitâb ul-Muhtasar fi Ahbâr il-Beşer» ismindeki meşhûr Arapça eserinin 1325 Mısır tab'ının birinci cildinin 99 uncu sahifesindeki «

ذكر اسم العرب ودحوالهم قبل الاسلام

— İslâmiyyetten evvel Arap milletleri ve bunların ahvâli» faslında müverrihlerin Arap kavmini (Bâide), (Âribe) ve (Müsta'ribe) isimleriyle üç kısma ayırdıklarından bahsedilerek bunlardan eski (Bâide) zümresinin Yemâme taraflarında, hakiki Arap ırkını temsil eden (Âribe) zümresinin Yemen'de ve sonradan araplaşmış olan (Müsta'ribe) zümresinin de Hicaz'da bulunduğu tasrih edilir. Bunlardan Hazret-i Peygamberin de mensûb olduğu (Müsta'ribe) zümresi esâsen Arap olmayıp Arabistan'a yerleştikten sonra araplaşmış olan zümredir ve zâten «Müsta'ribe» sıfatı da «Araplaşmış» mânâsına gelir ve bu taksimâta he-

men bütün İslâm menbâlarında tesâdüf edilir.

Arapın «Acem» le, yâni arap olma-yan milletlerle ihtilâtı hakkında da Arap menbâlarında bir hayli tafsilâta tesâdüf edilebilir. Meselâ «Ünvân-ul-İber» ismindeki (İbni - Haldun) târihinin (Şeyh-ul-İslâm Pirizâde Mehmet Sâhib Efendi) tarafından Türkçeye terceme edilen mu-kaddimesinin birinci cildinin 1275 İstanbul tab'ının 242 nci sahifesinde yalnız bedevilerin İslâmiyyetten evvel ihtilâttan masun kaldıkları şöyle anlatılır :

«Deşt-ü-sahrâ ve beryiye-i kafrây mesken-ü-me'vâ itihâz eden kabâil-i A-rabın esl-ü-nesebleri ihtilât-ı ecânibden masûn-u-mahfûz olup silsile-i karâbetlerine muntazım olan ricâlin aralarına ec-nebi dühûliyle asl-u-nesebleri medhûl de-ğildir».

Fakat İslâm fûthâtı bedevilerin de büyük bir nisbette ihtilâta uğrayıp ırki safvetlerini kaybetmeleriyle neticelenmiştir; aynı cildin 243 üncü sahifesinde bu nokta da şöyle izâh edilmektedir :

«Evâil-i İslâmda kabâil-i Arapın nesl-ü-nesebleri bigâne dühûliyle muhtel olmayup her kabîlenin neseb-ü-hasebleri kabîle-i ukrâdan imtiyâzına kâfi idi. Lâkin tavâif-i askerîye ümerâ ve rüesâsı katında nesl-ü-nesebleriyle istihârdan fazla alâmet-i zâide ile ma'rûf olmak mülâhazasıyla mavtinlerine nisbet ile mev-mûm oldular».

Sadr-ı İslâm'dan sonra memâlik-i İslâm müttes'i ve kabâil-i Arab bâdiye-den etrâf-u-aktâra müntezir olup tavâif-i Acem ve Rûm ile muhtelit olmalarıyla

nesl.ü.nesebleri fâsîd ve muhtel olmağın semere.i secere.i karâbet olan asabiyyet fâidesi mahv.u.muzmahil olup lede.l.hâce birbirlerine avn.u.nusratta himmetleri fâfir ve kudretleri kaasır oldu ve temâ.dî.i eyyâm ve ihtilât.ı a'câm ile emsâr.u.bilâda nüzûl eden kabâilin gittikçe nesl.ü.nesebleri nesy.ü.mensi olup mûhâfaza.i alâka.i karâbet ancak bâdiyede ikamet eden a'râbda bâkî kaldı».

Bu izâha göre İslâm fûtûhâtına isti.râk edip Arabistan hâricine çıkmış olan bedevi kabileler ihtilâta uğramış ve yalnız Ceziret.ülArab'da kalabilenler irki safvetlerini muhâfaza edebilmişlerdir.

Ancak, lüzûmunda yardım taahhûd.ıyle kabilelere hulûl ve intisâb ör ve âdeti yüzünden Arabistan'daki kabileler de az çok ihtilâta uğramışlardır; gene aynı cildin 244 üncü sahifesinde (İbni - Haldun) bu noktayı da şöyle anlatmaktadır:

«... Semere ve fâidede iştirâk, nesl.ü.nesebde iştirâk menzilesine tenzûl olunup beynlerinde mün'akıd olan şerâit.ı ahdî muhâfazaya ihtimâm ve lede.l.hâce avn.u.nusrata kıyâma taahhüd ile bir ka.bileye dâhil olan ricâl ol kabilenin ehli ensâbından ma'dûd olur.

Bundan sonra tûlî ahd.ü.zaman ile bunların asl.ü.nesebleri mensî olup hakikatî hâle vâkıf ricâl dahi münkarız ve ekser.i nâs katında ahvâlleri mechûl.ü.müştebeh olur ve dahî yaktî Câhiliyyet ve ahd.ı İslâmîde kabâilî Arab ve tavâif.ı Acem miyanında secere.i nesl.ü.neseb bir menbetden menbet.ı şhara nakl.ü.irtihâl.

den hâli olmayup her asırda avâz.ı es.bâb ile tedâhül.ı ensâb vâkı' olmuştur».

Bu fıkranın baş taraflarında yalnız Arap kabilelerinin birbirleriyle ihtilâtı kasdedilir gibi bir ifâde kullanılmaktadır. sa da, sonunda «Acem» tâbiriyle yabancı milletlerin de bedevilerle ihtilât etmiş oldukları bütün vuzuhiyle tasrih edilmekte olduğuna göre, hiç bir tereddüde imkân kalmamaktadır.

Bu vaziyet karşısında irki safvetini tamâmiyle muhâfaza etmiş bir Arap zümre ve hattâ kabilesinin mevcûdiyyetinden nasıl bahsedilebilir? Hattâ bundan dolayı Araplığı bir dil câmiası şeklinde gösteren bir Hadis bile vardır; (Ahmet Naim Bey) in «İslâmiyyette da'vâ.ı kavmiyyet» ismindeki eserinin 1332 İstanbul tab'ının 48 inci sahifesinde Arapça metni de bulunan ve Araplığın mâhiyyetini tapkı bugünün Garp ilminde olduğu gibi tesbit eden bu Hadisin Türkçe tercemesi şöyledir:

«Ey nâs, Rabbiniz yalnız bir Rab'dir. Babanız yalnız bir babadır. Dininiz yalnız bir dindir. Araplık sizin ne babanız, ne ananızdır; o, lisandan ibârettir. Her kim Arapça konuşursa araptır».

Umûmiyyetle İslâm ve bilhassa Arap menbâlarında klâsikleşmiş olan ve yukarda (EbulFidâ) dan naklen bahsi geçen üçlük irki taksimâta İslâmiyyet, ten sonra dördüncü bir zümre olarak «Müstâcime» tabakası da inzımâm etmiştir. (Mahmud Es'ad Efendi) merhûmun bundan evvel muhtelif münâsebetlerle bâzı fıkralarını iktibâs etmiş olduğumuz «Târihi dînî İslâm» in birinci cildinde bu dört zümre hakkında şu mü.

him izâhâta tesâdüf edilir (1327 İstanbul tab'ı, S. 113) :

«Müverrih-i şehîr (İbni . Haldun) a. rabı başlıca dört tabakaya taksim eder ki (Arab.ı Ârîbe), (Arab.ı Müsta'ربة), (Arab.ı Tâbia), (Arab.ı Müsta'cime) dir.

(Arab.ı ârîbe) hâlis araptır ki Cezî-re'nin sekene.i kadimesidir. Bunlara (A. rab.ı mâcîde) ve (Arab.ı bâide) dahî denilir. İşbu akvâm.ı kadîme işledikleri mezâlim ve taaddiyyâtın cezâsı olarak mahv.u.helâk olmuş veyâ inkulâbât ve tahavvülât.ı kevnîye arasında akvâm.ı sâire ile ihtilât edip nâmları unutulmuş-tur. Bunlar hakkında deverân eden rivâ-yât akallî kalîl olup Kur'an.ı Azîm-üş-şân'ın Âyât.ı celîlesinde hâllerine remz.ü işâret buyurulmuştur.

(Arab.ı müsta'ربة) Kahtân.İbni.Â. bir İbni Şâlih İbni Erfahşed İbni Sâm İb-ni Nûh Aleyh.is.Selâm evlâdının (Arab.ı ârîbe) ile ihtilâtından hâsıl olmuştur. Kahtân'ın lisân.ı aslîsi Süryânî olduğu ve lisân.ı arabîyi (Arab.ı ârîbe) den tah-sîl ve evlâd.u.ahfâdına naklettiği rivâ-yât.ı târihiyyedendir; anlara (Arab.ı müsta'ربة) tesmîye edilmesinin sebebi budur.

(Arab.ı tâbia İl.Arab) Kahtân'm bl-râderi Fâliğ zürriyyetinden ve İbrânîyy.ülâsı olan İsmâil.İbni.İbrâhîm Aleyhime-s.Selâm evlâdının (Arab.ı müsta'ربة) ile ihtilâtından hâsıl olmuştur. İsmâil Aleyh.is.Selâm'ın lisâm İbrânî iken lisân.ı arabî tahsîl ve zürriyyetine nakletmiştir.

(Arab.ı müsta'cime) Arab.ı.tâbia'nın zühûr.ı İslâm'dan sonra il'ây.ı Kelimet.

Ullâh için etrâf.ı âleme intisâr ederek akvâm.ı muâsıra ile ihtilâtından hâsıl olmuştur: Mısır, Bilâd.ı.Mağrib, Sûriyye, İrâk ahâlîsi bu kabildendir».

Bu izâhâтта dikkat edilecek bir kaç mühim nokta vardır:

A) Yukarda (Ebu.L.Fidâ) nın üçlük taksiminde gördüğümüz (Arab.ı bâide) ile (Arab.ı ârîbe) hakikatte (Bâide), (Mâcîde) ve (Ârîbe) sıfatlarıyla anılan aynı bir zümreden başka bir şey değildir ve hakiki Araplar işte bunlardan ibaret-tir; fakat bunlar kısmen mahvolmuş ve kısmen de ihtilâta uğrayarak eriyip git-miştir; zâten (Bâide) kelimesi, gerek (Mahmud Es'ad Efendi) nin aynı cildi-nin 113 üncü sahifesindeki (3) numaralı hâşiyede, gerek (Abdurrahman Şeref) in «Zübdet.ül.Kısas» ismindeki eserinin 1315 İstanbul tab'ının 63 üncü sahifesin-de «mahvolmuş» mânâsıyla izâh edilir. İşte bundan dolayı bugün o zümreye mensup hakiki ve sâf arap mevcut değil-dir: Bu telâkki, şimdiki Antropoloji ilmi-nin yukarda gözden geçirdiğimiz hüküm-lerini de netice i'tibârıyla te'yîd ediyor demektir;

B) «Araplaşmış araplar» mânâsına gelen (Arab.ı müsta'ربة) mef'hûmu, (A. rab.ı ârîbe) nin Süryânîlerle ihtilâtından mütevellit melez zümreye âttir. Bu arap an'anesine göre, Sâmî milletlerden olan Süryânîler (Ârîbe) zümresiyle ihtilât e.ğince Arapça konuşmak sûretiyle lisan değiştirmişlerdir: Bu vaziyete göre mü-him bir ırkî değişiklik olmamış demek-tir; çünkü Süryânîler de Araplar gibi Sâ-midir; işte bundan dolayı (Müsta'ربة) denilen araplaşmış tabakanın (Ârîbe) de.

milen hakiki araplardan büyük bir farkı olmamak lâzımdır.

C) «Arabı tâbia»nın vaziyeti de «Arabı müsta'ribe»nin aynıdır: Çünkü bunlar da İbrânilerin «Müsta'ribe» zümresiyle ihtilâatından ve İbrâni dilinin yerine Arapçayı ikaame etmelerinden hâsıl olmuşlardır; Süryâniler gibi İbrâniler de Sâmilere aittir. Bu vaziyete göre (Âribe), (Müsta'ribe) ve (Tâbia) zümreleri arasında ırk itibâriyle büyük bir fark yok demektir.

Yalnız bu meselede dikkat edilecek çok mühim bir nokta vardır; (Mahmud Es'ad Efendi)nin yukarıda iktibâs ettiği miz metninde «Arabı tâbia»nın cediti olan:

«İsmâil Aleyhi.s.Selâm'ın lisanı İbrâni iken lisanı arabı tahsil ve zürriyetine nakletmiş» olduğundan bahsedilmektedir. Fakat acaba Hazret-i İsmâil'in lisanı hakikaten İbrâni midir? Çünkü İsmâil'in babası Hazret-i İbrâhim Sümerlidir ve Arabistan'a Sümer'den Hicret etmiştir. Bir İngiliz ilim hey'etinin başında Irak'daki eski Sümer ölkesinin Ur şehri hafriyyâtını idâre etmiş ve Sümeroloji sâhasında bir çok mühim keşifler yapmış olan (Sir Leonard Woolley)nin Fransızca tercemesi 1936 tarihinde Paris'de neşredilmiş olan «Abraham» isimindeki eseriyle 1938 de çıkan «Ur en Chaldée» isimindeki kitabın.

da bu mesele bütün tafsilâtiyle izah edilir. Orta — Asya'dan gelip insanlığın ana—medeniyetini kurmuş olan Sümerliler (1) devrinde Irak'ın muhtelif yerlerinde Sâmi kabileler de bulunmakla beraber, Arkeoloji sâhasında şahsiyetini tavzih edecek kat'i deliller ve emâreler bulunmuş olmayan Hazret-i İbrâhim ile oğlu İsmâil'in ana—dillerini İbrâni gösteren rivâyet, nisbeten muahhar bir Arap an'anesinden başka bir şey değildir; bu an'ane diğer Sâmi milletlerde de vardır. İşte bundan dolayı (Arabı tâbia) denilen zümrenin Sümerlilerle Sâmilere mürekkep bir halita olmak ihtimâli ve böyle bir halitanın Arap dilini sonradan Arabistan'da kullanmaya başlamış olması çok kuvvetli bir ihtimâl dâhilindedir.

D) En karışık tabaka, (Arabı tâbia)nın İslâm fütûhâtı devrinde bir çok Şark ve Garp milletleriyle ihtilâatından hâsıl olan (Arabı müsta'cime — Yabancılaşmış arap) zümresidir. Bugünkü Araplık işte bu dil câmiâsından ibârettir.

(Mahmud Es'ad Efendi)nin bu sâhadaki tedkikleri, bugünkü Şark ilmiyle Araplar hakkındaki esaslarını yukarıda gözden geçirdiğimiz Garp ilmi arasında bir nev'î muvâzene teşkil edecek mâhiyettedir. Çünkü Efendi merhûm Arap an'anesindeki klâsik taksimatı izah etmekle beraber, bunların bir tarafa bırakılıp bugünkü Antropoloji sâhasındaki tedkikaata ehemmiyyet verilmesini ilmi bir

(1) Sümeroloji sâhasındaki ilmi tedkiklere ve bilhassa lisanîyyât sâhasına âit vesikalara istinâden telif etmiş olduğumuz «Sümer - Türk Dil Birliği» isimindeki eserimizin nehir hakkını Türk Dil Kurumu almış olduğu halde, yıllardanberi bu eserimiz her nedense negredilmemiştir.

zarûret telâkki etmektedir. Aynı eserin deki «Cezîret.ül.Ârab'ın ahvâli etnogra. fiyyesi» faslının 107 inci sahifesinde bu mütâlâasını şöyle anlatır :

«Akvâm.ül.ümemin neseb.ül.menşei'ni ta'yin husûsunda kısm.ı a'zamı evhâm.ü .hayâlâtta ibâret veyâ esâtir.ü.hurâfât. tan mütevellit târihe ehemmiyyet ver. mektense, her ümmetin lisanlarıyla be. den ve kafalarının şekl.ü.sâretine ve mü. tehalik olduğu ahlâk.ü.âdâta riâyet et. mek lüzûmü ahiren mevki'î sübûta vâ. sıll olan hakaik.ı fenniyyedendir.

Bu kaaideye tevfiğ edilirse, ümem.î Sâmiyenin simâca ümem.î aryâniyyeden (— Hind . Avrupa milletlerinden) farkı olmadığı görülür; anlar gibi kafaları muatazam, geneleri düzgündür. Lâkin li. sanları beyninde pek az müşâbehet ol. mağa, yekdiğerinden çok eski zaman. larda ayrılmış oldukları müstebân olur.

Ümem.î muhtelif.î Sâmiye lisanla. rı beyninde ise büyük bir münâsebet ve müşâbehet vardır; âdetâ cümlesine bir lisân.ı aslının şubeleri nazariyle bakıla. bilir».

Bu fıkradaki Âri . Sâmi menşe' bir. liği meselesi Garp ilminde de bir aralık ileri sürülmüşse de kat'î bir neticeye bağ. lanmamıştır. İşte bundan dolayı (Mah. mud Es'ad Efendi) o noktayı bir tarafa bı rakarak aynı cildindeki «Arabın menşei» faslının 109 . 112 nci sahifelerinde Cezî. ret.ül.Ârab'ı bütün Sâmilere menşei gös. teren nazariyyeyi işte şöyle ta'yid etmek. tedir :

«Kütüb.î İsrâiliyyeden me'huz olan târihin ta'yin ettiği vechile Araplar mı

Bâbil'den Dicle ve Fırat vâdilerinden çı. kıp Berr.üş.Şâm sevâhiline ve Cezîret.ül. Arab'ın içine intişâr etmişlerdir, yoksa sâir ümem.î Sâmiye mi Cezîret.ül.Ârab' dan, hayvanlarına mer'â arayarak, Süri. ye ve Irâk taraflarına gelmişler ve mü. sâit yer bulunca haymelerini hânelere tebdil ile tedricen temeddün etmişler. dir? Burasını ta'yin etmek müşkildir.

Beni.İsrâîl kendileri esâsen Bâbi. listan'dan Arz.î.Filistin'e geçmiş oldukla. rından. bütün nev'î beşerî Bâbilistan'dan çıkarmak isterler. Ancak mâhiyyet.î ah. vâle nazaran ve zamânımızda tekerrür eden vukuâta kıyâsen ikinci ihtimâle ka. ail olmak daha doğrudur Çünkü Bâbillile. rin mütemekkin ve oldukça mütemeddin bulundukları mâlûmdur; böyle mütemed. din bir kavimden ayrılmış bir fırkadan çöl. lere yayılıp bedevîyyet âlemine rücû'ları müsteb'addir; lâkin bedevî bir kuvvetin müsâit arzâi bulunca temekkün ve ted. ricen temeddün etmesi tabiidir.

Binäenaleyh Arapları Bâbilistan'dan çıkarmaktansa Bâbillileri, yani eski Kel. dânileri ve Süryânî ve İbrânî vesâir ü. mem.î Sâmiyenin asıl beşiği Bâbilistan olmayıp Cezîret.ül.Ârab olduğunu itlâ. zâm etmek daha münâsiptir.

Zuhûr.ı İslâm'dan bir kaç asır evvel Yemen'de vuku'bulan Seyl.ül.İrem mü. nâsebetiyle kabaaili Ezd nasl Cezîret.ül. -Arab'ın hâricine dağılmışlar, ve muah. haren sadr.ı İslâm'da çöl nasıl Araplara dair gelip Irâk ve Süriye ve Mısır ve Mağ. rib taraflarına yayılmışlar ve buralara gelen araplar nasıl mürûr.ı zamanla ga. lat ve farklı bir Arapça söylemiye başla. mışlarsa, târihin dâire.î itilâına dâhil ol.

mayan pek eski zamanlardanberi dahi bu yolda muhâceretler vukuu'bulmuştur.

İrâk ve Sûriye taraflarına hicret eden eski Arapların lisanları mürür.ı zamanla bâzı tagayyürâta uğrayarak Kel. dâni, Sûryânî, İbrânî, Âsûrî, Fenikî lisanları meydana gelmiştir. Bu lisanların tasrifâtça Arabiden dün ve geri bulunması ve lisan.ı Arabide mevcûd olan (th, dh, kh) harflerinin bu lisanlarda bulunması dahi bu ifâdenin sıhhatini te'yid eder; zîra lisan tebdîli mekân ettikçe kemâl bulmayıp dâimâ noksâna uğrar. El yevm Cezîret.ülArab'ın hâricinde tekel. lüm edilen Arabî lehçeleri dahi buna güzel bir misâl olur.

Zâten hiç bir kavm.ü.ümmetin bir şahıstan tevellüdü o şahsın da târihçe ismi zabtolunabilecek kadar ma'rûfiyye. ti ihtimâlî kaabilî kabûl değildir.

Filhâkika târihin edvâr.ı muhtelifesinde şimâlden cenûba doğru kirâren muhâceretler vukuu'bulmuştur. Yemen'e Kahtânîlerin, Hicâz'a İsmâîlîlerin, Yesrib'e (= Medine'ye) İsrâîlîlerin muhâcereti gibi. Lâkin işbu muhâceretlerden evvel Cezîret.ülArab yerli bâzı kabâil ile meskûn idi. Bunlardan (Âd.ı ülä) Yemen ve Hadramût cihetlerinde, (Cür.üm.ı ülä) Mekke ve Yesrib cihetlerinde, (Semûd) Hicâz'ın cihet.ı şimâliyyesinde, (Amâlik) daha şimâldede Filistin hudû.ı ile Enbâr cihetlerinde, (Tasm) ve (Cedîs) Yemâne taraflarında ikaamet ederlerdi.

Bunlardan bazıları münbit ve kaabilî 'mâr yerlere mâlik olup bedeviyyetten çıkmış ve hayli temeddün etmiş idi.

En mütemeddinleri (Âd) ve (Semûd) olup (Âd) mi'marlıkta çok ileri gitmiş idi; virâneleri el. yevm hayret.efzâ olan su benîleri, efsâne hükmüne geçmiş olan Bağ.ı.İremler gibi binâlar in. şâsında pek ileri varmışlardı. (Semûd) kavminin dahi kayalar içinde oyulmuş pek musanna' me'vâları ve sair eserleri kalmıştır.

İşbu akvâma (Arab.ı âribe) denilir. Muahharen şimâl ahâlisinden bâzı kabâil Yemen cihetine hicret ve (Arab.ı âribe) ile ihtilât ve imtizâc etmiş ve bunlardan (Arab.ı müsta'ribe) zuhûr eylemiş. tir ve bu hicret Kahtân'ın şahsında tecessüm ettirilmiştir.

Bundan sonra İbrânîlerden bâzı kabâil dahi Hicaz cihetlerine muhâceret ve (Arab.ı müsta'ribe) ile ihtilât etmekle (Arab.ı tâbia) zuhûr etmiş ve bu hicret de Hazret.î İsmâil Alehy.is.Seîâm'm şahsında tecessüm ettirilmiştir.

(Mahmud Es'ad Efendi) nin bu fıkrasında biraz karışık olan tasnife mukabil, (Corci Zeydân) ın «Medeniyet.î İslâmîyye târihi» nde daha vâzih bir tasnife tesâdüf edilir. Bu sâde tasnifte yalnız iki zümre esâs ittihâz edilmektedir (Zeki Magaamiz tercemesi, C. 4, 1329 İstanbul tab'ı, S. 18) :

«Nesebsinâsların müttefikân beyânâtına nazaran kabîl.î.İslâm Cezîret.ülArab ahâlisi asıl cihetiyle (Arab.ı bâide = Arab.ı munkarîza) ve (Arab.ı bâkiye) den müteşekkîl olmak üzere iki kısımdan müteşekkîl idi. Kabâilî bâide (Âd), (Semûd), (Tasm), (Cedîs), (Amîik), (Curhum), (Câsim) gibi İslâmîyyetin zuhû.

rundan evvel kendileri munkarız ve va. kaay'.i târihiyyeleri zâyî' olan kabâilden mürekkeb idi.

(Arab.ı bâkiye) ye gelince, bunlar İslâmiyyetin zuhûruna kadar pâydar kalarak İslâmiyyeti telâkki ve her tarafa neşir ile Devlet-i İslâmiyye'yi te'sis eden kabâil idi. Bu kabîleler, her biri bir peder ve makarrê râci' ve mensûb olmak üzere iki fırka teşkil eylemişler idi. Birinci fırka nesep cihetinden (Kahtân) ve bunun sebebi de âbâ'i Tevrât'dan (Erfekşâd) a munteli olur.

Kabâil-i Kahtâniyyenin makarrı Ye. men kı'ası olduğundan, bunlara (Kabâ. il-i Yemeniyye) yâhut (Yemen arapları) nâmı verilir. İkinci fırka ise Hazret-i (İsmâil ibnü İbrâhim-il-Halil) zürriyyet'inden bulunan (Adnân) a mensup (Kabâil-i Adnâniyye) idi. (İsmâiliyye) yâhut (Beni - İsmâil) nâmiyle marûf olan bu kabâil ale.Lekser Hicaz ve Necid'de ikamet ettiklerinden, bunlara (Hicaz kabâil-i) yâhut (Hicaz ve Necid arapları) dahi denilir.

Gerek Kahtâniler ve gerek Adnânilerin kabâil, amâir, butün, effhâz ve fâsâilden müteşekkıl olmak üzere o kadar çok teferrûât ve teşa'ubâtı vardır ki bunları ta'dâd-ı ihşâ gayr-i kaab'ı olduğu gibi burada tafsilâne de lüzum yoktur».

(Arab.ı bâkiye) nin bu ikilik tasnifte esâs ittihâz edilen «Kahtâni» ve «Adnâni» kolları da birbirleriyle ihtilât etmiş oluktan başka, bâzı Garp menbâlarına göre bunların menşe' birliği de tamâm'yle hayâlidir. Edimbourg üniversitesi Arap-

ça muallimi (W. M. Watt) ın İslâmın zuhûriyle alâkadâr iki mühim eseri vardır: Bunların birincisi «Mahomet à la Mecque» ve ikincisi de «Mahomet à Médine» ismiyle Fransızcaya terceme edilmiştir. Bu iki eserden birincisinin 1958 Paris tab'ının 40 - 41 inci sahifelerinde «Adnâniler» le «Kahtâniler» den mürekkep eski Arap birliği ile bu iki zümrenin menşe' birliği meselesi şöyle anlatılmaktadır:

«Kabile veyâhut kabîleler ittihâdı en yüksek siyâsî birlik mâhiyyetinde olmakla berâber, Arapların bir nevi millî birlik teşkil ettikleri de göze çarpıyordu. Bu birlik (lehçe ayrılıklarına rağmen) umûmî bir lisâna, müşterek bir şîir an'anesine, bâzı müşterek telâkkilerle fikir, lere ve nihâyet müşterek bir menşe' esâsına dayanırdı. Araplarla Acemler = Yabancılar arasında yapılan tefrikün en mühim esâsı, tıpkı eski Yunanlılarla (Barbaroi = Barbarlar) arasında olduğu gibi, her haldede dilden ibâretti. Arabistan ve Sûriye çölleri bu birliğin coğrafi esâsını teşkil ediyor ve (Arab) kelimesi kullanışta umûmiyyetle (bedevî) mânâsına geliyordu.

Kat'i sûrette tenviz edildiği takdirde, müşterek menşein iki cedd-i a'lâdan birine dayandığı görülür: Bunlar da ya (Adnan) dır, ya (Kahtan) dır; fakat iki silsile birbirine karışmıştı. Bâzı Garp âlimlerinin (belki de lüzumundan fazla reybilik ederek) ileri sürdükleri gibi müşterek menşe' eğer hakikaten hayâlî bir şeyse, böyle bir şeye karşı beslenen itimâdın mevcûdiyyeti de pek tabii olarak millî birliğin kabûlünü icâb ettirir».

Arapların İslâmiyetten evvelki içti. mâl ve millî vaziyetlerine şöyle bir göz atar atmaz, her şeyden evvel nazarı idik. kati celpeden manzara âilelerle kabilelerin ve bilhassa Adnânîlerle Kahtânîlerin birbirleriyle mütemâdi mücâdeleleri ve birincisi nesep asabiyyetinden, ikincisi de araplık asabiyyetinden mütevellittir; netice i'tibâriyle eski Arabistan'da millî yahut ırkî birlik manzarası nâdir görülen bir şey demektir. (Corci Zeydân) ın yu. karda bahsi geçen «Medeniyet-i İslâmiye târihi» nde bu vaziyet şöyle anlatılır (Zeki Magaamiz tercemesi, C. 4, 1329 İstanbul tab'ı S. 21 - 24) :

«Nesep asabiyyeti: — Kabâil, efhâz, butûn, amâir arasında bir asabiyyet-i nesep bulunurdu ki bu asabiyyet anların birbirine nisbeten yakın olanlarını uzak bulunanların aleyhine birleştirdi. Hep bir batından olsalar bile bir fahzın iki fasilesi kuvve-i asabiyyetle diğer bir fahzın aleyhine ittihâd ederdi. Kezâlik hep bir kabileden olsalar bile:

— Ben ve kardeşim amcazâdem ve ben ve amcazâdem yabancının aleyhinde birleşiriz!

darb-ı meseline mâ.sadak olarak bir imâreden iki batın diğer bir imârenin aleyhine birleşirdi. Bir Kahtanlı, Adnanlı aleyhine Kahtânîlerin tarafdarlığını güderdi. Kahtanlı ve Adnanlı asabiyyetleri, asabiyyetlerin en vâsî idi. Kabîlelerin bâzıları diğer bâzı kabâilin aleyhine asabiyyet tuttukları gibi, bir kabileden olan imâreler dahî yekdiğeri aleyhine asabiyyetle ittihâd ederlerdi. Bu hâl aynen fasile ve âilelere varıncaya kadar bir imâreden olan batınlarda, yahut bir batından

olan efhâzda da cârî idi. Meselâ Abbâsîler ve Tâlibîler her ikisi Benî . Hâşim'den iken yekdiğeriine hasım ve düşman kesilmişlerdi. Kezâlik Benî . Hâşim ve Benî . Umeyye her ikisi Benî . Abdî . Me.nâf'dan iken birbirlerine rakip ve hasım olmuşlardı.

Kabâil, butûn ve efhâzdan her biri diğer kabâil ve butûn ve efhâza karşı kendi kavminin menâkıbı ile iftihar ve sairinin maâ'yibini zikr-ı ızhâr eylerdi. Bu yolda tafsili mücibi tatvil bir çok mü.fâhareleri vardır. Bununla berâber, Araplar beyninde vukuu'bulan en meşhur rekaabet ve husûmet vakaayî kabâil-i Kahtâniyye (= Yemeniyye) ile kabâil-i Adnâniyye (= kabâil-i Hicâziyye ve Necdiyye) arasında tahaddüs eden rekaabet ve husûmetlerden müteşekkildir. Fakat târih okuyanlar bu nev'i vakaayînin zikrine rast geldikleri zaman ale.Lekser far.kuna varmazlar; çünkü müverrihler kabâilin o iki asabiyyetten birine intisâbı meselesini ekseriyyâ zikretmiyerek mesele:

— Kays ile Kelb kabîleleri beyninde muhârebe vukuu'bulmuştur.

demekle iktifâ eylerler ve kaari'ler bilir i'tikaadıyla (Kays) ın Adnânîlerden ve (Kelb) ın Kahtânîlerden olduklarını kay.de lüzum görmezler.

İslâmiyetten evvel Arab olmayanlar: — Arab-ı Kahtâniyye ve Adnâniyye yekdiğeriine rekaabet ve husûmetten hâli kalmazlar iken lüzûmunda İranlı ve Türk gibi arap olmayan akvâm aleyhinde der.hal birleşip kendi aralarındaki adâveti bir müddet için unutulardı. Araplar arap

olmayanlara (Acem) nâmunı verirler ve ensâb-ı lisân ile anlara i'ân-ı fahr-ü-rûc-bân eylerlerdi. Fazla olarak Arap olmayanların isminden dilsizlere itlâk olunan (A'cem) kelimesini istikaak ettirmişlerdi. Yâhut (Acem) lâfzı (Ucme) yâni dilsizlikten müştaktir. Araplarca (Acemî) arap olmayan kimse ve (A'cem) dilsiz demektir. Kezâlik araplarca (Ahzer) gözûdar ve küçük kimselere itlâk olunur ki Arap olmayanları bu lâkab ile telkib ederlerdi. (Ahzer) olmak araplarca büyük bir kusûr addedildiğinden bir araba (Ahzer) denilirse bunu büyük bir ihânet adederdi. Çünkü bunu demek o araba:

— Sen arap değilsin!

demekle berâber idi. Maamâfih tî.Lasî (Acemî) İranlı ve (Acem) İranlılara itlâk olunmuş idi. Çünkü İranlıların lisânı Arap lisânından ayrı olarak araplar ile ihtilâf eden en eski millettir. Daha sonra araplar bu (Acem) lâfzını Arap olmayan bileümle akvâma itlâk eylemişlerdir.

Araplar ile İranlılar arasında rekabet ve husûmet pek eski zamanlarda başlamıştır. Çünkü İranlılar devletleri zamanında pek çok defâ kılıç kuvvetiyle arapları kendi memleketlerinden ihrâc ile uğraşmışlardı. Araplar dahi İslâmiyyetten bir kaç asır evvel (Şâpûr) un zamanında bile İran memâlikine gaaretlerde bulunurlardı. Bu hükümdar umum araplara ve bilhassa (İyâd) kabilesine isâli mazarrat ve memleketinden ihrâc etmek tarîkını iltizâm etmiş idi. Lâkin (Şâpûr) kuvvet ve askeri sâyesinde (İyâd) kabilesine karşı gelebilerek pek çok arap öldürmüştü. Katiden kaçabilenler Rum memâlikine ilticâyı mecbûr olmuşlardı. (Şâpûr) aynı muâmele ve kitâli

Bahreyn'de mukim olan (Benî . Temîm) kabilesi hakkında da revâ görmüş idi.

Araplar ile İranlılar beyminde bu sâretle husûmet ve adâvet devâm ettiği halde Mîlâdın Beşinci asrında Yemen arapları kendi memleketlerinden Habeşlileri ihrâc etmek üzere Kisrâ'dan taleb-i muâvenete muztar kaldıklarından, gelen İran askeri Habeşlileri Yemen'den ihrâc ve bu kıt'ayı işgal ederek İslâmiyyetin zuhûruna kadar orada makaam-ı hâkimiyette bulunmuşlardı. Lâkin İslâmiyyet zuhûr edince hâkimiyet Araplara intikâl etti. İranlılar bilâkis arap hâkimiyeti altına düştüler. Bu inkılâp, bâhusus arap olmayanlar hakkında müteassip davranmış olan (Benî . Umeyye) zamanında, İranlılara pek giran geldiğinden, arapları ta'n-ı zem için âfide gösterileceği üzre (Suûbiyye) fırkası türedî.

Câhiliyyet devrinde Araplığın yukarıda tasvir ettiğimiz manzarası, yâni Arabistan'ın içinde mütemâdiyen birbirleriyle mücadelelerine mukaabil hâricteki milletlere karşı ırk üstünlüğü iddiası ve bazı vaziyetlerde de elbirliği göstermeleri müsâvât esâsına kendi aralarında da kendileriyle başka milletler arasında da riâyet etmediklerinin ve hattâ müsâvât şuûriyle alakadâr olmadıklarının en bâriz delilidir.

Arabistan'a fertlerin, milletlerin ve rengârenk ırkların müsâvâtına âit insânî ve en ulvî mânâsıyla medenî şuûr İslâmiyyetle girmiştir. Kur'anın da, Hadisin de bu müsâvât şuûrunu i'ân etmesine sebep, Câhiliyyet araplığının ırki bir vahdetten mahrumiyyetine rağmen kendi ırk üstünlüğü dâvasını bir taassup hâline ge-

tirmiş olmasıdır. Meselâ (Enbiyâ) sûresinin 107 nci âyetinde Allah, ulu Peygam. berimize şöyle hitâb etmektedir :

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

Yâni :

— Biz seni ancak âlemlere (= bütün beşeriyete) rahmet olarak gönderdik.

Bu veciz âyet, İslâmiyyette Arap ırkının hiç bir ırk ve milletten üstün tutulmamış olduğunun en kat'î delilidir ve bu meâlde başka âyetler de vardır.

Hadis sâhasında da öyledir; hattâ bu vaziyet bâzı müsteşriklerin nazarındaki dikkatlerini bile celbetmiştir; meselâ İslâmiyyât sâhasındaki eserleriyle mârûf (Louis Gardet) nin «La cité musulmane, vie sociale et politique» isimdeki eseri. nin 1954 Paris tab'ının 210 uncu sahife. sinde şu kayde tesâdüf edilir:

«... Arap yâhut Gayri . arap, siyah veya beyaz Müslümanların müsâvâtını i'ân eden Hadisler intihim bir yekûn tutmaktadır».

(Ahmed Naim Bey) in «İslâm'da da'vâ-ı kavmiyyet» isimdeki eserinde toplu bir halde bulunan bu ulvi Hadislerin burada yalnız ikisinin Türkçe tercemelerini zikretmekle iktifâ ediyoruz (1332 İstanbul tab'ı, S. 36) :

«Müslümanlar kardeşlerdir; hiç birinin diğeri üzerine fazl-ı rüchâmı yoktur, meğer ki tekvâ ile ola».

Daha mufassal olan diğ. er Hadis de şöyledir (Aynı eser, S. 39) :

«Ey nâs, sizin Rabbiniz birdir. Habiniz olsun ki hiç bir Arabın Gayri.Arab üzerine ve hiç bir Gayri.Arabın da Arab üzerine, hiç bir siyâhın kumral üzerine ve hiç bir kumralın da siyâh üzerine fazl-ı rüchâmı yoktur, meğer ki tekvâ ile ola. Şüphesiz ki ind.AHâh en keriminiz en çok müttaki olanınızdır».

Zencilerle Sarı . ırk milletlerine karşı bugünkü Amerika'da bile şiddet kaanunları tatbik edliip dururken, on dört asır evvelki Arabistan'ın böyle ulvi bir müsâvât esasını kolayca benimsiyememesi pek tabiidir. İşte bundan dolayı (Emile Derbenghem), eshâbın en büyüklerinden birinin böyle bir meselede Hazret. i Peygamber tarafından tevbih edildiğini «La vie de Mahomet» isimdeki eserinde şöyle anlatır (1950 Paris tab'ı, S. 247) :

«Ebû.Zerr, Bîlâl'e (Zenci oğlu!) deyince Peygamber kendisine :

— Demek sende Câhiliyyet hissiyyâtından bir bakıyye var!

demiştir».

İşte bu insânî esasları i'ân eden Re. cûl.U'âh'ın en meşhûr eshâbı içinde muhtelif ırklarla muhtelif renk zümrelerine mensup büyük Sahâbiler vardır: Bunların içinde (Bilâli Habeşî), (Selmân. i Fârisî), (Ebû.Okbe) ve (Suhayb. i Rûmî) gibi eski esirlerle kölelere bile tesâdüf edilir.

İnsanların hukuk i'tibarıyla tıpkı bir tarağın dişleri gibi birbirine müsâvi olduklarını i'lân ederek her türlü ictimâî sınıf ve zümre farklarıyla imtiyazlarını ırk ve millîyet farklarıyla berâber bundan on dört asır evvel ortadan kaldırmış olan ulu Peygamberin en mühim maiyyet erkânından oldukları bütün menâbiin ittifakıyla sâbit olan bu mümtâz insanlar «Habeşi», «Fârisi», «Rûmi» vesâire gibi millî lâkaplarla anılmalarına ve hattâ içlerinde Yahudi hahamları bile bulunmasına rağmen, hiç bir zaman Arapların ve hattâ Kureys'in en mümtâz şahsiyyetlerinden aşağı görülmemişler ve dâimâ müsâvi muâmele görmüşlerdir; hattâ Hulefâyı-Râşidin'in en mühimlerinden

biri, eski bir Habeş köleden «Efendimiz» diye bahsetmiştir! (Ahmed Naim Bey) in «İslâm'da da'vâyı kavmiyyet» ismindeki eserinin 49 uncu sahifesinde bu mesele şöyle anlatılır:

«Hazret-i Bilâl vaktiyle bir abd-i Habeşi iken Hazret-i Ömer imânına ve sâbıkama bakarak hakkında:

— Ebû Bekir efendimizdir; fazla olarak Bilâl efendimizi de âzâd etmiştir. demiş...».

Fakat, İslâmın bu ulvî telâkkisine Peygamberimizin «Asrı Saâdet» denilen devriyle Hulefâyı-Râşidin zamanlarında riâyet edildikten sonra, Emevi devrinde Câhiliyyet araplığının ırk üstünlüğü esaslı şiddetli bir devlet siyâseti hâline gelmiştir. (Louis Gardet) nin yukarda bah

settiğimiz «La cité musulmane» ismindeki eserinde bu vaziyet şöyle izâh edilir (1954 Paris tab'ı, S. 211 — 212) :

«Hicretin 37 târihinde Muâviye'nin iş başına gelmesinden i'tibâren ırkçılığın artık herşeyden üstün tutulması mukadderdi. Emevi Hilâfeti büyük bir nisbette bir Arap hilâfeti oldu ve devleti de Wellhausen'in tasvir ettiği (Arabische Reich) yâni bir Arap devleti hâlini aldı. Müslümanlaşmakla Araplaşmak baş-başa gidiyordu. O devir öyle bir devirdi ki, her hangi bir gayri-arap mühtedi ancak aşağı derecede bir Müslüman sayılır ve yahudi yahut hristiyan (Zimmi) ile anıdan . doğma hür Arap . Müslüman arasında mütevasıt bir mahlûk addedilirdi. Çünkü arap olmayan Müslüman soysuz adam vaziyetinde kalır, yâni hiç bir arap kabilesine mensûb olmayan bir kimsa sayılmazdı.

O devir öyle bir devirdi ki, tekâmül o yeni mühtediler kütlesini azadlı kölelere alem olan (Mevâli) kelimesiyle tavsif etmek âdet hükmünü almıştı. Çünkü azadlı kölelerle arap olmayan Müslümanlar hep aynı mecbûriyyetle bir efendiye bağlanmak ve onun vâsıtasıyla da bir arap nesebine intisâb edip o sülâlenin himâyesine girmek zorunda kalıyorlardı. Fakat ekseriyyetle yüksek seviyyeli ve eski an'anelerine bağlı kimseler olan yeni mühtediler, Emevi tâifesinin kendilerini ezmekte kullandıkları bu Arap üstünlüğünü bir çok memleketlerde İslâm ahkâmına istinâden reddetmekte gecikmediler. Hânedâna çok şiddetli bir mu-

halefet gösterip sukuntuna sebep oldu-
lar.

Yalnız Kureyşilere değil, aynı za-
manda Hazret-i Peygamberin âlesine
mensup bir sülâle olan Abbâsî hânedânı,
(mülhid) Emevîleri bilhassa hiç bir ırk
farkı gözetilmeksizin bütün mü'minle-
rin kardeşliği nâmına devrrip iş başına
geldi...).

Bu fıkranın sonunda Câhiliyyet ırk-
çılığının mümessilleri olan Emevîleri is-
tihlâf eden Abbâsîler, İslâmiyyette ırkla-
rın müsâvâtını temsil ettikleri için iş ba-
şına gelmiş gösterilmektedir; halbuki
Abbâsî devrinde de Câhiliyyetin arapçı-
lık zihniyeti devlet siyâsetinde mühim
bir âmil olmuş ve bilhassa ilk Abbâsî ha-
lifeleri devrinde Araplarla Gayri - Arap-
lar arasındaki şiddetli mücâdeleler dev-
letin bünyesini bir hayli sarsmıştı. (Cor-
ci Zeydân) in gene aynı cildinin 249 uncu
sayfasında başlıyan «Abbâsîler devrinde
asabiyyet-i arabîyye» faslında bu vaziyet
uzun uzadıya izâh edilir. (Louis Gardet)
nın de aynı eserinin 212 nci sayfasında
bu mücâdelelerin Şîlik ve Şuûbîlik sâha-
larındaki neticeleri şöyle hulâsa edilmek-
tedir:

«Araplar ve tamâmiyle araplaşmış
olanlarla arap olmayanlar arasındaki
hafi veya âlenî zıddiyyet, İslâm târihinin
daha bir çok sahifelerini dolduracaktı.
(Şuûb = Milletler) in müddeayâtı (Şu-
ûbîyeciler) in bâzan dîni, bâzan siyâsî
veyâhut hem dîni, hem siyâsî isyanların-
da ifâdelerini bulmuş oldu. Vaktiyle (Me-
vâlî) denilenler nasıl Şam Emevî hülâfe-
tini yıkmaya çahşıtlarsa, bu vaziyet de

Onuncu asırda Bağdad Abbâsî hülâfetinin
inkırâzını hızlandırdı.

(Mevâlî) ancak ve sâdece mü'minle-
rin müsâvâtını istiyordu. (Şuûbîyeciler)
in hareketi ve daha doğrusu hareketleri
daha karışık. Onlar Endelüs'de Fâtih-
lerin mâzîleriyle eserlerine hayrân oldu-
lar. Mağribda ve Şarkta ise müddeayât-
ları daha ziyâde Şîlik rengini aldı ve bu
Şîlikte fikri bir istiklâl ile kendi ırkları-
na âit husûsiyyetler tezâhüre başladı.

Berberîler uzun zaman (Hâricîlik)
hareketlerini körüklediler, İranlılar da
nühâyet Şîliğe bağlanıp onun galebesini
te'min ettiler. Fakat Arap üstünlüğüne
karşı hep birden i'tirâz etmekten, Arap
olmayan unsurların İslâma olan hizmet-
lerini hatırlatmaktan ve akallî hak ola-
rak bütün mü'minlerin müsâvâtını talep
etmekten bir an bile fâriğ olmadılar».

Bu fıkırada bahsi geçen ve o muaz-
zam Abbâsî imparatorluğunun parçalanıp
çökmesine sebep olan (Şuûbîyye) cere-
yanı, arap olmayan ırklarla milletlerin
hepsini birden istihfâf ve istihkaar edip
İslâmın Kur'an ve Hadis ahkâmına müs-
tenit müsâvât esâsını Câhiliyyet devrin-
den intikaal etmiş bir ırkçılık zihniyye-
tiyle hiçe sayarak gayri - arapların hep-
sine birden «Mevâlî = Azadlı - köleler»
damgasını vuracak kadar cür'etkârlık ve
Câhiliyyetçilik gösteren gayri - İslâmî
Araplık taassubuna karşı Emevî devrin-
den i'tibâren ortaya çıkıp, Abbâsî devrin-
de tekâmül ve inkişâf etmiş olan şiddet-
li ve esâs i'tibârıyla haklı bir muhâlefet
cereyanıdır. (Corci Zeydân) aynı cildi-
nin 257 - 258 inci sayfasında bu kuv-
vetli cereyanı anlatırken şu mühim nok-
taları tavsîf etmektedir:

«Şuûbiler, araplaşmış tefavvukı fitrisini iddiâ edenlere karşı bu fikri cerh ve reddetmek üzere arapların gayrından müteşekkil olan fırka demekti...

Şuûbiler arapların nekaas ve maâ-yibine, mileli sâireye tefavvuklarının reddü-ibtâline dair bir çok kitaplar tah-rir ediyorlardı...

Şuûbiler bütün insanların bir fıtrat-ta yaratılmış olduklarını iddiâ ettikle-rinden, kendilerine (Ehl.üt.tesviye = Er-bâbı müsâvât) nâmı da veriliyordu. A-raplara karşı reddiyyeleri cümlesinden olarak şu beyânatta bulunuyorlardı:

(Bizzât Hazret-i Nebi:

— İslâmlar kardeşirdir; kan kıy-metleri birbirine muâdildir. En aşağı'a-rı en yükseklerine hukuuk ve vezâifte müsâvidirdir. İslâmlar râbıtai ittifâk ile sâirlerin fevkünde bulunmalıdırlar.

Ve Vedâ'-ı Haccî'nde irâd ettikleri nu-tukta da:

— Hiç bir arabın araplardan gayri biri üzerine tekvâ ve salâhtan başka bir meziyyet ve rüchânı yoktur!

diyerek her hangi unsurdan olursa olsun İslâmlar arasında müsâvâtı îlân ve te'sis etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de dahî:

— Nezd-i İlâhîde sizden mazhar-ı lûtfi Sübhânî olacak kimseler, tevkâ ve salâhta bulunanlarımızdır! meâlî vârid olmuştur).

Şuûbiler bu efkâr ve mütâleât ile a

devirlerde araplardan mâadâ bütün ak-vâmı cihânın müdâfii demek idiler».

Bu vaziyet, Câhiliyyet ırkçılığının İs-lâmîyyete bile zarar verdiğini ve hattâ Şillîğin zuhûrunda bile başlıca âmil ol-duğunu bütün vuzûhiyle isbât etmekte-dir: Halbuki, bugünün Antropoloji il-mine göre sâf bir Arap ırkı mevcûd de-ğildir ve İslâmîyyetin zuhûru devrinde-ki Araplık da muhtelif devirlerdeki tesâ-lüplerin mahsûlü olan bu halitalardan ibarettir. Bu halitayı vücûda getiren te-sâlüplerle ihtilâtlar İslâmîyyetten evvel ve sonra olmak üzere iki devre ayrılır. Câhiliyyet devri bakımından mevzûumu zu alâkadar eden birinci devirde hem Ce-zîret-ül-Arab'ın haricine araplar çıkmış, hem Cezîret-ül-Arab dâhiline yabancılar hicret etmiş ve bütün bu muhâceretler A-rap ırkının safvetini izâle ve ihlâl ile ne-ticelenmiştir.

(Clément Huart), «Histoire des Ara-bes» isimindeki İslâm târihinde Arabis-tan'a hâricîten giren yabancı unsurların şimâlden ve cenûptan nasıl hulûl ettik-lerini şöyle anlatır (1952 Paris tab'ı, C. I. S. 39) :

«Şehirlerdeki halk kütlelerinin Be-devî zümresiyle aynı menşeden geldik-leri anlaşılmaktadır. Bunlar; onlarla ka-râbetlerine göre kollar teşkil etmişler-dir; fakat muhtelif cinslere mensup bir çok unsurlar da gelip karışmıştır; Hi-caz'ın şimâline pek fazla nispette Yahu-di ve Ârâmî cemâatleri hulûl etmiştir; muhtelif istilâlara uğramış olan Yemen şehirlerinin surları içinde yerli kadınlar-la evlenmiş İran ve Habeş fâtihtlerinin nesillerine mensup bir çok kimseler var-dır».

Bu vaziyet karşısında, acaba Arap kavminin üç kıta'ya, yani Asya, Afrika ve nihayet Avrupa'ya yayılıp bir çok ırklarla ihtilâl etmesine sebep olan İslâm fütuhâtının vücûda getirdiği yeni Arap tipinin başlıca antropolojik husûsiyetleri nelerdir?

Bu mesele Garp ilminde On . doku zuncu asırdan beri çok derin tedkiklere sebep olmuş ve gerek Arap yarım . ada sındaki, gerek diğer memleketlerdeki arapların muhtelif zümrelerine âit umûmi çizgileri oldukça vâzıh bir şekilde tesbit edilmiştir. Geçen asır âlimleri içinde bu meseleye karşı büyük bir alâka gösterip muhtelif tipler üzerinde şahsî tedkikler yapmış olan (Dr. Gustave Le Bon) un bugünkü ilim sâhasında da hâlâ me' haz ittihâz edilmekte olan «La civilisation des Arabes» ismindeki kıymetli eserinin 1834 Paris tab'ının 36 . 37 nci sahifelerinde bedevilerle şehirliiler hakkında evvelâ şu umûmî izâhata tesâdüf edilir :

«Bugünkü arap halkını vücûda getiren muhtelif ihtilâtlar hakkında bundan evvel vermiş olduğumuz izâhâtta anlaşılabileceği gibi, umûmî telâkkînin hilâfına olarak muayyen bir Arap tipinin mevcûdiyyetine pek imkân yoktur. İyice tasvir edilebilecek bir arap tipi, yani tamâmiyle Araplara münhasır olduğu iddiâ edilebilecek bir tip tasviri, bence bir Fransız veyahut İtalyan tipinin tam olarak tasviri kadar imkânsızdır.

İrki arap tipinin târiîî yolunda şim . diye kadar yapılmış olan bütün tecrübeler içinde bence hâlis araplardan ekserisine uygun olanı, Mısır ordusunun eski baş . cerrâhı (Larrey) in işte şu tasviri . dir:

(Araplar ortadan biraz daha uzunca boylu, kuvvetli ve mütenâsip endamlıdır . lar; tenleri yanık yâhut esmer ve elâs . tikidir. Yüzlerinin şekli beyzî ve rengi bakırmısıdır; alınları geniş, açık ve kaş . ları kara ve gürdür; gözleri de siyah, keskin ve derindir. Burun nisbeti orta, ağız biçimi muntazam ve dişleri düzgün, güzel ve fil . dişi gibi beyazdır. Kulakları . nın şekli güzel, cesâmeti tabii ve hafifçe öne doğru meyillidir. Kulak delikleri göz kapaklarının dış yâhut şakak tarafında . ki uçlarına tamâmiyle muvâzidir.

Bütün milletlerin efrâdında olduğu gibi, arap kadınlarında da kendilerine yakışan bir takım farklar görülmektedir; bilhassa âzâlarının o zarif umûmî çizgilerine, elleriyle ayaklarının muntazam nisbetlerine, tavırlarıyla hareketlerinin mağrûrâne edâsına vesâireye pek imre . alılır.

Bedevî denilen arap çobanlar, umûmiyyetle çöllerin civarlarındaki münbîl toprakların etrâfına dağınık kabileler hâlinde yayılırlar; bunlar, ihtiyaclarına göre yer yer taşıdıkları çadırlarda yaşarlar. Diğer araplarla en çok münâsebette bulunanlar işte bu bedevilerdir; bu hâllerine rağmen, şehirli araplara nisbetle gözleri daha parlak, yüz çizgileri umûmiyyetle daha belirsizdir ve boyları da onlar kadar yüksek değildir. Aynı zamanda şehirliilerden daha çevik ve onlara nisbetle daha cılız olmakla beraber çok kuvvetlidirler. Zihinleri cevval, se . ciyyeleri mağrûr ve istiklâleidir. Bunlar çekingen ve içten . pazarlıklı olmakla beraber cesur ve pek . gözlü olurlar. Bilhassa gaayet cerbezeli, misli nâdir görülecek kadar derin zekâhdırlar. Mükemmel binici olduklarından bahsedilir ve mızrakla kargı kullanmaktaki mehâret .

leri haklı olarak dillerde destandır. Fazla olarak, her türlü el . işleriyle bütün san'atlarda son derece kaabiliyetlidir. (er.)

(Larrey) in bu fıkrasında saydığı husûsiyyetlerden benim tedkik etmiye muvaffak olduğum araplar içinde en çok nazar-ı dikkatimi celbetmiş olanlar bilhassa çocuklarda çok bârız olan göz parlaklığı, dişlerin parlak beyazlığı, uçuşunun inceliği ve mağrûrâne tavırlarıdır; fakat bugün bu husûsiyyetler ancak bedevilerde görülebilir».

(Dr. Gustave Le Bon) bugünkü araplar hakkında işte bu umûmî izâhâtı verdikten sonra, Arabistan araplarıyla diğer memleketlerdeki arapları ayrı . ayrı ele almakta ve aynı eserinin 37 - 38 inci sahifelerinde Ceziret-ül-Arab halkını şöyle tasvir etmektedir:

«Orta . Arabistan havâlisindeki araplar, zencilerle bir çok defâlar ihtilât etmiş olmalarına rağmen ilk çağlardaki a. talarına en çok müşâbih ka'mış gibi görünmektedirler; bilhassa bedeviler hep bu vaziyettir».

Sûriye'ye gelince, orada da çöl bedevilerinden başka, muhtelif dalâlet mezheplerine sâipmiş bir takım arap kabileleri vardır: Bunların sırf işte o akidelelerinden dolayı başka cemâatlerle ihtilât etmemiş olduklarından bahseden müelîf, aynı eserinin 48 inci sahifesinde böyle bir zümreyi işte şöyle tasvir etmektedir:

«Metvâliler, dağlık yerlerde son derece tecerrüd hâlinde yaşayan bir takım arap kabileleridir: Şû mezhebine men-

supturlar ve gaayet müteassıptırlar; me. selâ hiç bir zaman bir yabancı ile berâber yemek yemiye râzı olmazlar. Bunların eski Kült kabilelerinden oldukları farzedilmekte ise de, aynı zamanda hem Mongolları, hem Arapları, hem Acemleri andıran karma . karışık ırkî husûsiyyetleri vardır».

Bilhassa şehirdiler büsbütün karışık tır; aynı eserin 48 inci sahifesinde bunlardan da şöyle bahsedilir:

«Sûriye'nin şehirleriyle kasabaların daki halk kütlelerine gelince, bunlar memleketlerini az çok işgal etmiş bütün milletlerden, yâni Mısırlılardan, Fenikelilerden, Yahudilerden, Bâbillilerden, Acemlerden, Yunanlılardan, Romalılardan, Araplardan, Mongollardan, Çerkeslerden, Haçlılardan, Türklerden vesâ. irenden mürekkep bir halîta teşkil etmektedir. İşte bundan dolayı seyyah'ar ora. da türlü . türlü tipler görececeklerini unutmamalıdır»

Bu vaziyete göre, bugünkü arap umûmî tipinin ana . hatları ancak Arabistan araplarına ve bilhassa Ceziret-ül-Arab bedevilerine göre tesbit edilebilir demektir. Fakat onun da takribî bir şey olduğu unutulmamalıdır. Bu takribî tip'in en bârız ve en mühim ana . hatları şöyle sıralanabilir:

Baş — Kısa: Yâni arap tipi «do. lichocéphale = Kısa . başlı» dır;

Renk — Bakırmsı yanık . esmerdir;

Boy — Şehirdilerde ortadan biraz uzun ve bedevilerde ortadır;

Yüz — Beyzidir;

Âzâ — İncedir;

Alın — Geniş ve açıktır;

Endâm — Mûtenâsîp, kuvvetli, çeyik ve umûmiyyetle nârinidir;

Göz — İri, kara, keskin ve derindir;

Kaş — Kara ve gürdür;

Burun — Orta ve kapakları kalındır;

Ağız — Muntazamdır;

Dişler — Çok muntazam, düzgün ve parlak sayılacak kadar beyazdır; yâni halk arasında «İnci gibi» denilen şekildedir;

Kulaklar — Orta büyüklükte, güzel

ve umûmiyyetle öne doğru mâldir;

Saçlar — Siyah ve düzdür, yâni kıvrık değildir.

Fakat acabâ bugünün bu arap tipi, İslâmîyyetin zuhûru devrindeki Cezîret-ül-Arab umûmî tipinin aynı midir?

Böyle bir suâle kat'î bir cevap vermek tabii kaabil değildir; Şimâli - Afrika'da o devre, yâni Milâdın Yedinci asrına âit bazı arap iskeletleri üzerinde bir takım antropolojik tedkikler yapılmışsa da, bunların verdiği neticeler birbirini tutmadığı için, bu iskeletlerin araplarla berâber arap olmayanlara da âid olduğu anlaşılmıştır. İşte bundan dolayı bugünkü tiple karşılaştırılabilecek kat'î bir eski tip mevcut değildir.

Ancak, bugünkü Cezîret-ül-Arab be-devî tipinin eski tipi a'zâmî nisbette temsil etmekte olduğu da umûmiyyetle kabül edilen bir hakikattir.

**ESKİ ARABİSTAN
MEDENİYETLERİ
VE
ARAB KRALLIKLARI**

ESKİ ARABİSTAN MEDENİYETLERİ VE ARAP KRALLIKLARI

1 - (CÂHİLİYET) MEDENİYETLERİ :

«Câhiliyyet» ne demektir? «Çöl ha-yâtı» yahut «Çöllerde medeniyetsiz ve her türlü medenî tekâmüllerden bihaber yaşama» veyahut kısaca «Vahşet» demek midir?

«Câhiliyyet devri» ne âid olan bu «Medhal» kısmının başındaki «Ceziret ül-Arab'ın Câhiliyyet devri» faslında söy-lediğimiz gibi, «Câhillik mânâsına gelen bu «Câhiliyyet» kelimesinin medenî se-viye meselesiyle hiç bir alakası yoktur; yâni bu kelime eski Arap medeniyetleri-nin inkârı için ortaya atılmış ve asırlar-danberi o mânâyâ kullanılmış bir keli-me değildir: Bundan maksat, islâmiyyet-ten evvelki devrin sırf din buhrânı ve Müşriklik âdetleriyle teâmüllemî bakı-mundan bir gaflet ve dalâlet devri oldu-ğunu belirtmekten ibârettir.

Fakat, Islâmiyyetin hiç bir zaman eksik olmayan ve hattâ zaman zaman ço-ğalan câhil düşmanları Islâm târihinde böyle bir istilâhın mevcûdiyyetinden is-tifâde etmek istemişler, cehâletlerinden dolayı buna «Medeniyetsizlik» ve hattâ «Vahşet» gibi mânâlar vermişler, bu mâ-nâları verirken Arabistan'da büyük çöl-ler bulunmasından da istifâde ederek yer-yüzünde asli mâhiyetiyle semâvî Kitâ-

bını muhafaza etmiş yegâne beşerî din olan Islâmiyyeti vahşet diyârından çık-mış bir din ve Kur'ânı da bir «Çöl ka-nûnu» şeklinde taysife yeltenmişlerdir!

Böyle bir vaziyet, her şeyden evvel cehlin ilme karşı cephe almasından baş-ka bir şey değildir.

Târihin değişmez bir kaanûnu var-dır: Medeniyetle berâber ilim de yer de-ğiştirir; eskiden Şark'da bulunan ilmin bugün Garp'da inkişâfının sebebi işte bu-dur. Her şeyden evvel şunu bilmeliyiz ki-Şarklı olarak inandığımız ve hattâ haklı olarak imrendiğimiz bu Garp ilmi, «Câ-hiliyyet» mefhumunun işte o câhîlâne izahlarını kat'î sûrette reddetmektedir. Böyle yanlış bir tefsir ve te'vile yol açı-bilecek bir kelimenin Araplar tarafından kullanılmış olmasını bile tenkid edenler vardır. Meselâ meşhûr Islâmiyyât müte-hassıslarından Profesör (Edouard Mon-tet) nin «Le Coran» ismindeki Kur'an-ı Kerim tercemesinin 1954 Paris tab'ının 15 inci sahifesinde bu an'aneye karşı şu ittirâza tesadûf edilmektedir:

«Arap an'anesi, Islâmiyyetten evvel-ki Arabistan hakkında verdiği hükümde çok haksız davranmıştır. Müşrik ataları-nı hiç doğru olmayarak istihfâf etmek ve

eski Arabistan'ın içtimâî şartlarını kat'î sûrette bilmemezliken gelmek sûretiyle o devri yanlış bir tâbirle tasvîf edip (Câhiliyyet devri) ismini takmıştır. Bunun kadar yanlış bir şey olamaz.

Bu an'aneyi en kat'î sûrette tekzîh için yalnız (Muallakaat) denilen ölmez eserleri, müşrik arap'lığın o şâh-eserleri-ni hatırlayıp (İmru'ul-Kays), (Tarafa), (Züheyr), (Antere) vesâire gibi muhte-şem şâirlerin isimlerini zikretmek kâfi-
dir. Hayır, o devir, yâni arap edebiyâtı-
nın artık mükemmelleşmiş bir dil bünye-
sinde o kadar parlak bir sûrette inkişâf
etmiş o'duğu devir bir (Câhiliyyet dev-
ri) değildir.

Sark dilleri profesörü (Edouard Mon-
tet) meşhur bir Kur'an mütercimi oldu-
ğu halde, bu fıkrasında «Câhiliyyet» keli-
mesinin müşrikler sâhasına münhasır bir
tâbir olduğunu nazarı i'tibâra almaya-
rak umûmî sûrette i'tirâz etmesi, bu tâ-
birin İslâmiyyet düşmanları tarafından
eski Arap medeniyyetlerini inkâr şeklin-
de te'vil edilmesindenidir.

(Dr. Gustave Le Bon) un «La civi-
lisation des Arabes» ismindeki kıymetli
eserinin üçüncü faslının birinci fıkrası-
nda bu meseleyi çok iyi tenvir eden şu izâ-
hâta tesâdüf edilir (1884 Paris tab'ı, S.
58 - 60) :

«Umûmiyyetle arapların Hazret-i
Muhammed'den evvel târihleri olmadığı-
na hükmedilir. Örf ve âdetle meskenden
mahrûm göçebe kabilelerden mürekkep
olan Arap kavminin asırlarca yarı vahşî

bir hayât geçirdiği ve insanlığın hâfıza-
sında onlara âit hiç bir hâtıra kalmadı-
ğı ileri sürülür.

Böyle bir fikrin bugün bile en müm-
tâz âlimler arasında müdâfî'leri vardır.
Ben bunun bir delilini de Sâmi diller tâ-
rihinin ünlü müellifine (1) âid olan şu
fıkra buluyorum:

(Arap ırkını bize birdenbire fâtih ve
medeniyyet kurucusu gösteren bu hârî-
kulâde harekete (= İslâmiyyetin zuhû-
runa) gelinceye kadar Arabistan'ın siyâ-
sî ve dinî dünyâ târihinde hiç bir mevki
olmamıştır. Bu kavmin eski çağı yoktur.
Târih sahnesinde o kadar yeni bir mil-
lettir ki Milâdın ancak Altıncı asrı onun
meydana çıktığı devirdir ve bizim takvî-
mîn ilk asırları onun nazarında târihten
evvelki devirlerin karanlıkları içinde ka-
tır).

Arapların mâzîsinden hiç bir şey bil-
mesek bile, böyle bir fikrin yanlışlığını
derhâl i'ân edebiliriz: Bir milletin me-
deniyyeti de tıpkı dili gibidir. Her ikisi de
târih sahnesine birdenbire çıkmış olabi-
lir, fakat ikisinin de pek zarûrî olarak
çok ağır bir sûrette teşekkül edebilmesi
için her halde bir takım temelleri olmak
lazımgelir. Fertlerin de, milletlerin de,
müesseselerin de, akidelerin de tekâmü-
lû dâimâ tedricidir. Üstün bir merhaleye
ancak aradaki merhaleler silsilesi sıray-
la geçildikten sonra varılabilir.

Bir millet târih sahnesinde ileri bir
medeniyyetle görüldüğü zaman, bu me-
deniyyetin uzun bir mâzî mahsûlü oldu-
ğu emniyyetle iddiâ edilebilir. Çok defâ

1) «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» müellifi (Er-
nest Renan) kasdedilmektedir.

biz o mâziyi bilmeyiz ama o dâimâ mevcuttur ve ilmin yapığı tedkikler çok defâ onu meydana çıkarmakla neticelenir.

Hazret.i Muhammed'den evvelki arap medeniyeti de işte öyledir. Bugün bu medeniyetin nasıl bir şey olduğunu tam olarak izâh etmek biraz güçtür, fakat elimizdeki vesikalar onun bir zamanlar mevcûd olduğunu ve hattâ belki de uzun zaman meçhul kaldıktan sonra yeni Arkeolojinin nihâyet meydana çıkardığı eski Âsur ve Bâbil medeniyetlerinden aşığı kalmadığını isbâta kâfidir.

Arapların Hazret.i Muhammed'den evvelki Câhiliyyetleri hakkında ikide bir ileri sürülüp duran fikirler yalnız târihin o husustaki yarısı - sükûtiliğinin değil aynı zamanda çöllerde yaşayan bedevî araplarla şehirlerde oturan medenî arapların birbirine karıştırılmasının pek tabii bir neticesidir. Hazret-i Muhammed'den evvel de, sonra da bedeviler hep yarı - vahşî zümre hâlinde yaşamışlar ve bütün vahşîler gibi medeniyetsiz ve târihsiz kalmışlardır.

Fakat, o bedevî araplar, Arap ırkıının iki kolundan ancak birini teşkil etmektedirler: Onların yanında zirâat bilen ve şehirlerde yaşayan medenî araplar da vardır. İşte bu şehirli arapların bizim şimdi tafsîlâtını bilmediğimiz halde azametini hissetmekte olduğumuz eski bir medeniyetleri bulunduğunu isbât etmek çok kolaydır.

Târih, eski arap kültürü hakkında yeni ilmin toprak altından çıktığını hayretle gördüğü diğer medeniyetler hakkında olduğu derecede sükûatunu muhâfaza etmiş değildir.

Fakat, tamâmiyle sükût etmiş olsaydı bile, biz gene Arap medeniyetinin Hazret.i Muhammed'den çok eski devirlere dayandığını te'min edebilirdik. Bu hususta arapların daha Hazret.i Peygamber devrinde çok mütekâmil bir dil ve edebiyâta mâlik olduklarını ve 2000 yıldan fazla bir zamandanberi dünyânın en medenî milletleriyle ticârî münâsebetlerde bulunduklarını söyleyip yüz seneden az bir zaman zarfında asırların hâtırasını muhafaza ettiği en parlak medeniyetlerden birini vücûda getirmiş olduklarını hatırlatmamız kâfi gelirdi.

O vaziyette bir dille edebiyâtın birdenbire teşekkül edivermesi mümkün olamayacağına göre, yalnız bunların medeniyeti bile uzun bir mâzinin delili demektir.

En medenî cem'iyetlerle asırlarca sürmüş münâsebetler kaabiliyyetli milletleri dâimâ medeniyette sevk etmekle neticelenir; araplar da kendi vaziyetlerinin işte öyle olduğunu kâfi derecede isbât etmişlerdir. Velhâsıl bir asırdan az bir zamanda büyük bir imparatorlukta yeni bir medeniyet kurabilmek için, ağır vukuua gelmiş verâset yığınlarının neticesi olan kaabiliyyetlere ve bunun da neticesi olarak uzun bir eski kültüre ihtiyaç vardır.

Hazret.i Muhammed'in halefleri, Asya ile Avrupa'da sekiz asır ilmin, edebiyâtın ve Güzel - sanatların yegâne menbâları olan o parlak medeniyet merkezlerini Kızıl - derililerle - Avustralyalılarla kullanarak vücûda getirmiş değillerdi.

Araplardan başka bir çok milletler de büyük imparatorluklar devirmişler, fa-

kat medeniyet kuramamışlardı ve kâri derecede eski kültürden mahrûm olduk. ları için, mağlûb ettikleri milletlerin me- deniyetinden çok geç istifâde edebilmiş- lerdî. Meselâ Roma imparatorluğunu zabtetmiş olan Barbarlar, Lâtin medeniy- yeti enkaazıyla yeni bir medeniyet ku- rup Orta . çağ karanlıklarından kurtula- bilmek için asırlarca gayret sarfetmek mecbûriyyetinde kalmışlardı».

(Dr. Gustave Le Bon) un İslâm me- deniyeti hakkında yazılmış en mühim eserlerden biri sayılan bu büyük tedkik nâmesinin üçüncü faslının 3 üncü fıkra- sı da İslâmiyyetten evvelki Arabistan me- deniyetinin mâhiyyetine âittir. İslâmiy- yetin bir gölden değil, ne parlak ve muh- teşem bir medeniyet sâhasından çıkmış bir din olduğunu anlamak için bu fıkra- nın da aynen iktibâsını zarfî görüyoruz (Aynı eser, 1884 Paris tab'ı, S. 66 - 72) :

«Kitâb-ı Mukaddes müellifleri bize arapların ticâretlerinden, mâlik olduk- ları şehirlerden ve bilhassa Yemen'deki Sebâ şehrinde sık sık bahsederler; fa- kat, verdikleri izâhât çok eski devirlerde büyük şehirler bulunduğunu meydana çıkarmakla beraber, bunlar hakkında bi- ze hiç bir vesika vermez.

Milâttan takriben dört yüz sene ev- vel (Hérodote) bize (Arabie heureuse = Arabiyye-i Saide = Cenûbi Arabistan) ı dünyânın en zengin memleketi diye an- latır. Bu müverrihin izâhına göre (Me'- rib) de, yâni Kitâb-ı Mukaddes'in eski (Sebâ) şehrinde altın . yaldızlı kapılar- la süslenmiş muhteşem saraylar vardı ve bu saraylar altın ve gümüş vazolar ve kıymetli mâdenlerden yapılmış karyola- larla doluydu.

(Strabon) da bu kabilden bir takım mâlûmât vermektedir. (Artémidor) u me'haz ittihâz eden bu müellif bize o Me'- rib şehrinin çok muhteşem bir merkez olduğunu anlatır. Sarayların damları al- tın, fil . dişi ve kıymetli taşlarla süslen- mişti. Ev . içleri muhteşem nakışlarla müzeyyen mobilyeler ve vazolarla tezyin edilirdi.

(Eratosthène) e göre evler, çatıları- nın kuruluşu bakımından Mısır mesken- lerini andırırdı.

Eski Arap vakaayî-nâmeleri de bu klâsik müelliflerin ifâdelerini te'yid et- mektedir. Yemen'in servet ve ihtisâmını medhetmekte hepsi müteffektir; mese- lâ (Mes' üdi) Me'-rib şehrinde şöyle bah- setmektedir :

(Orada güzel binâlar, gaayet nefis ağaçlar, bir çok kanal'lar ve şehrin her tarafından geçen ırmaklar görülmüdü. U- zunluğuyla genişliği iyi bir suvârinin an- cak bir ayda kat'edebileceği bir sâhayı kaplayan bu memleketin vaziyeti işte böyleydi. Bir seyyah, yayan da olsa, atlı da olsa, güneşin şiddetini hiç hissetmiye- rek bu yolu bir ucundan öbür ucuna ka- dar boydanboya kat'edebilirdi: Çünkü bütün yol boyunca hiç üstünden eksik ol- mayan koyu bir gölgelik bulmuş olur- du. Bunun sebebi, yetiştirilmeleri bu memleket için bir servet teşkil eden a- ğaçların tekmiil arâziyi kaplaması ve yol- cu için mütemâdi bir melce' teşkil etme- siydi. Ahâli hayatın bütün kolaylıkların- dan istifâde ederdi: Bütün esbâbı mâi- şet boldu; münbit bir toprak, temiz bir hava, herrak bir semâ, birçok su menbâla- rı, büyük bir devletle sağlam bir hâkimiy-

yet, refâhın en yüksek derecesini bulmuş bir imparatorluk, velhâsıl her şey bu hal kın memleketini darbı . mesel hâline gelmiş iyilikler diyârı hâline getiriyordu. Yemenliler aynı zamanda tavır ve hareketlerinin necâbeti ve memleketlerine gelen bütün yabancılarla bîcümle seyyahları kudretleri nisbetinde ve ellerinden gelen tehâlûkle karşılama âdetleriydi de dillerde destan oluyorlardı.

Bu refâhiyyet hâli Allâbın takdîr ettiği kadar devâm etti; onlara karşı gelip mağlûb olmayan kral yoktu; ordularıyla âzerlerine hücum edip de perişân edilmiş hiç bir zâlim görülmemişti; bütün memleketler onlara inkıyâd ediyor, bütün insanlar onların kaanunlarına boyun eğiyordu; onlar kâinâtın başında bir tac gibiydi.)

Yemen'in bu havâlisindeki refâhın menbaı, Arap müelliflerinin Hazret-i Süleymân'ı ziyaret etmiş olan kraliçe olduğuna hükmettikleri (Be'kis) isminde bir melikenin yaptırmış olduğundan bahsettikleri meşhur (Me'rib) sedleri olmak lâzımgelir. Yüksek dağlar arasında şiddetli bir sel mecrâsı olan dar bir vâdînin medhalinde bulunan bu sedler o vâdiyi muazzam bir göl hâline getirmiş ve işte bu göl tekmil o havâlinin sulama işlerini temin etmişti. Mîlâdın birinci asrına doğru hunların yıkılması memleketin ıssızlaşmasıyla neticelendi.

Yukarda bahsi geçen vesikalar, Yemen'in eski Mısır'dakiler kadar muhteşem ve ma'mûr şehirlerle mâlik olduğunda ve ileri bir medeniyeti bulunduğunda az çok ittîfak etmektedir. Bugün bunların harâbeleri toz . toprak altında yatamakta ve Ninova ile Bâbil harâbeleri na-

sıl uzun zaman beklemişlerse, bunlar da bir kâşif bekleyip durmaktadır.

Yemen'deki büyük şehirlerin ihtisâsını, ticârî münâsebetlerinin eskîliğiyle genişliği de bize isbât etmektedir. Fîlhakika târihte mühim ticârî münâsebetleri olup da medeniyetten mahrûm olan bir millet göstermek müşkûldür. Arapların ticârî münâsebetleri ise o zaman mâlûm olan dünyânın son hudutlarına kadar dayanıyor ve çok eski zamanlardanberi devâm ediyor, çünkü Kitâb-ı Mukaddes'de bile bundan bahsediliyordu.

Dünyânın hakikî ticâret anbarları olan Arap şehirleri iki bin yıldan fazla bir zaman Venedik'in en parlak devrindeki rolünü oynamışlardı.

Fîlhakika Avrupa'nın bütün klâsik Eski . çağ boyunca Asya'nın uzak muntakalarıyla münâsebetleri Araplar vâsıtasıyla olmuştu. Arap ticâreti yalnız Arabistan emtiyasına münhasır kalmıyordu, Afrika ile Hindistan'dan oraya gönderilen emtiya da şâmil bulunuyordu. Bu ticârette bilhassa zînet eşyası başta gelirdi: Fil - dişleri, bahârât, itriyyât, mücevherât, altın tozları, kölelerle câriyeler vesâire bu miyandaydı.

Bu mübâdele, uzun zaman Arapçaya çok yakın bir dil konuşan Fenikelilerin miyâneçiliği ile yapıldı. Arapların getirdikleri mahsuller Fenike'nin (Tyr = Sûr) gibi büyük şehirlerinde toplandıktan sonra, işte oralardan hârice sevkediliyordu.

Araplar, Hint mahsûlâtı sâhasındaki ticârethanelerinde Bâbillilerden başka

rakiplerle karşılaşmazlardı. Bunlar, yâni Bâbilliler Hindistan'la kara yolu yahut Basra - körfezi üzerinden münâsebette bulunurlardı. Ticâret malları Bâbil'den kervanlarla Süriye'ye gelir ve oradan da dünyânın diğer taraflarına sevkedilirdi. Bu kervanların tâkib ettikleri uzun yol boylarında bugünkü seyyahların çölleri. de kalmış harâbelerine hayrân oldukları (Héliopolis = Balbek) ve (Palmyre = Tedmür) gibi şehirlerdeki büyük depolara ve nihâyet (Damas = Dimeşk = Şam) şehrine tesâdüf edilirdi.

Bunca asırlar boyunca devâm etmiş bu gibi ticârî münâsebetler sayesinde vaktiyle Arabistan'ın ve bilhassa Yemen'in büyük şehirlerinin ne hâle gelmiş oldukları tabîî kolayca anlaşılır. Asırdide bir ticâretle zenginleşen bu şehirler zînet işlerinin en incelerini bilirlerdi; O'nun için Yunan, Lâtin ve Arap müelliflerinin o büyük medeniyet merkezlerinin muhteşem parlaklıklarını müteahhiden medhette ne kadar haklı oldukları kolayca anlaşılır.

Hazret.i Muhammed'den evvelki Arap medeniyeti yalnız Yemen'de parlayıp kalmış da değildir; Eski vakaayî'nâmelerin (Hira) ve (Gassân) krallıkları hakkında vermiş oldukları izâhât, Hazret.i Peygamberin müstakbel eshâbının ne kadar büyük medenî kabiliyetleri bulunduğunu bütün vuzûhiyle isbât etmektedir.

Biz o (Hira) şehrinde, yâni Araplar tarafından o kadar göklere çıkarılan ve ihtisâmı bakımından İran pâyitahtı ve İstanbul'la rekâabet eden şehirden bundan evvel de bahsetmiştik. (Hira) kadar mü-

him olan (Gassân) krallığı da Milâttan biraz sonra Yemen'den gelmiş olan Araplar tarafından kurulmuş ve beş yüz sene pâyidar olmuştur. Müverrihlere göre bu krallıkta altmış müstahkem şehir vardı. Yeni Arkeoloji keşfiyyâtı, Gassânî medeniyetinin azametini üzerlerinde Sâbîî kitâbeleri bulunan ve Roma üslûbundan büsbütün başka olan âbidelerinin ehemmiyyetinden anlamıştır: Bu âbideler o krallığın Süriye hudûdunda eski pâyitahtı olan (Bosra) da keşfedilmiştir. Gene orada eski kanallar ve mecrâlar şebekesine âit bir takım izler de bulunmuş ve bu suretle ahâlisinin muazzam işler başarmaktaki kabiliyeti meydana çıkmıştır.

Bununla beraber, şu noktaya da dikkat etmelidir ki Hira ve Gassân krallıklarındaki Araplar, İranlılar ve Romalılarla temâsta bulunmuş oldukları için, oralarındaki medeniyetleri her halde bu ecnebi temâsının büyük bir nisbette tesiri altında kalmış olmalıdır. Fakat Yemen'de böyle bir şey olamazdı, çünkü oranın tekâmül ve inkişâfı Romalılardan çok evveldir.

İşte bundan dolayı eski Arap medeniyetinin bakıyyelerini Yemen'e gidip tedkik etmekten başka çâre yoktur. Yeni Arkeolojinin henüz o havâliye hulûl etmemiş olması esefle karşılanacak bir vaziyettir.

Bugün bizim eski Yemen şehirleri hakkındaki mâlûmâtımız, bir kaç sene evveline kadar çöl kumları altında gömülü kalmış olan Âsur şehirleri hakkındaki eski mâlûmâtımızdan fazla değildir. Bununla beraber, Arabistan'da yapılabile-

cek araştırmaların çok müsmir olacağı nı gösteren bir çok alâmetler de vardır. Meselâ bundan bir iki sene evvel Yemen'i dolamış olduğu halde hafriyyât yapmaya muvaffak olamayan (M. Halévy), A. rapların harâbeler içinde sık sık altın ve gümüş eşyâlar bulduklarından bahset. mekte ve bizzât kendisinin de San'â civârındaki (Haram) taraflarında üzerleri eski kitâbelerle dolu sütunlarla bir Sebâ ma'bedinin üstü hayvan ve nebât resimleriyle dolu ve öd - taşından ma'mûl cümle - kapusunu bulmuş olduğunu söylemektedir.

Bir taraftan da (M. Schlumberger) son zamanlarda İstanbul'da, Milâttan bir raz evvelki Yemen kralının (San'â) da bir arap tarafından bulunmuş iki yüz sikkesinden mürekkep bir koleksiyon satın almaya muvaffak olmuştur. Tekmil Avrupa müzelerinde ancak iki üç parçası bulunduğu için eskiden son derece nâdir olan bu sikkelerin çok tuhaf bâzı hüsûsiyetleri vardır. Bunların bir yüzünde ki tip, profilden görünen bir kral resmi dir ve başında da bir tac vardır; ip şeklinde örülmüş olan saçları, Arabistan'dan gelip uzun zaman Mısır'da saltanat sürmüş bedevi kralardan mürekkep olan ve (M. Mariette) tarafından keşfedilmiş heykelleri bugün (Bulak) müzesinde bulunan (Hycsos = Hiksos) lar, son derece benzemektedir. Sikkenin diğer yüzünde de bir (huhu = yaylak) kuşunun resmi vardır. Her halde san'atkâr, o sırada A. rapların sık sık ticârî münâsebetlerde bulundukları bütün Akdeniz milletleri arasında büyük bir revâe bulmuş olan Yunan meskûkâtını örnek ittihaz etmiş olmalıdır.

Arkeoloji sâhasının yukarda bahsi geçen delilleri kifâyetli olmakla beraber,

eski müelliflerden aldığımız izâhâtı çok müsmir bir sûrette ikmâl etmekte ve bu sûretle bize Arabistan'ın mâzisinde bu gün unutulmuş eski bir medeniyet, yâni artık târihinin tedvinini bekliyen bir medeniyet bulunduğunu göstermektedir.

Elimizdeki mâlûmâtın azlığına rağmen, bugün şu kat'i hükmü verebiliriz: Romalıların târih sahnesine çıkmalarından asırlarca evvel muazzam şehirler kurmuş ve dünyânın en mühim milletleriyle münâsebette bulunmuş bir kavmi, bir barbar sürüsü saymak doğru değildir».

Bugünkü Garp ilminin bu hükmü karşısında İslâmiyyetin «bir göl dîni» ve Kur'an-ı Kerim'in de bir «göl kaanonu» olduğundan bahsedebilmek için, her halde bir göl mahlûkundan çok iptidai bir şey olmak lâzım gelir.

Londra ünivresitesi Yakın ve Orta Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in bundan evvel de bir kaç defâ bahsi geçen «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinde Arabistan'ın şîmâl ve cenûp medeniyetlerinin uğramış olduğu hârici temsilci şöyle hulâsa edilmektedir. (1958 Brüksel tab'ı, S. 29 - 30) :

«Romalıları Nabat ve Tedmür kralıklarının inkişafını desteklemeye sevkeden zarûret, İran ve Bizans imparatorluklarını da Sûriye ile Irak'ın Arabistan hudûdu üzerindeki Arap devletlerinin te-rakkî ve tekâmülüne yardım etmek medeniyetinde bırakmıştı. (Gassân) ve (Hira) devletleri dinen hristiyanı; bun

ların birincisi Ya'kuubi, ikincisi Nestûri idi. Her ikisinde de Ârâmî ve Yunan kültürlerinin az çok te'siri belliydi ve bu kültürler o memleketlere oldukça bulul etmişti...

(Hıra) krallığı Arap an'anesinde dâimî araplığın diğer Arabistan havâlisile doğrudan doğruya temâs hâlinde bulunana başlıca kollarından biri sayılmıştır. Bu devlet İran'a tâbî olmakla berâber, kendi kültürünü bilhassa Garp'dan yâni Sûr'ye'nin Hır'stîyan ve Yunan kültür'lerinden almaktaydı. İlkönce müşrik olan bu krallık, sonradan esirlerin memleketine sokmuş olduğu Nestûri hristiyanlığı kabûl etmişti...

Diğer bir mahdud te'sir menbâi da doğrudan doğruya yabancı devletlerden gelmiştir. Habeşlilerle İranlıların Yemen'le Şimâli . Arabistan hudûdunda bulunan İran ve Bizans eyâletleri üzerinde ki muvakkat hâkimiyetleri esnâsında Araplara daha mütekâmil bir askerî san'at mevzûâtı hulûl etmiştir. Tıpkı buna gibi, diğer bir takım maddî ve fikrî te'sirler de girmiştir.

Bu hâricî âmillere karşı Arap aks.ül ameli muhtelif şekiller arz etmektedir: Maddî sâhada Araplar muhtelif silâhlar kazanmışlardır; bu silâhların kullanılması da öğrenmişler ve ayrıca kendilerine askerî teşkilât ve Sevk.ül-ceyş esasları da öğretilmiştir. Şimâli . Arabistan mün. tehâlarındaki eyâletlerde yardımcı kıt'alara yardımlar yapılmış ve bunlara geniş bir nisbette askerî tâlim ve terbiye gös. terilmiştir.

Kumaşlarla muhtelif gıda maddeleri, şarap ve belki de yazı san'atı gibi şey-

ler de Araplara aynı sûretle hâricîten gelmiştir. Fikrî sâhada ise, Orta . Şark dinlerinin Vahdâniyyet esaslarıyla ahlâkî telâkkileri Arabistan'a bir unûmî kültür ve edebiyât rengi vermiş ve bu sûretle Hazret.î Muhammed'in müstakbel risâletine müsâit bir zemin hazırlanmıştır. Bilhassa bu aks.ül ameli yalnız bâzı muntakalara ve tahsîsen Cenûbî . Arabistan şehirlerinin ahâlîsiyle Hicaz'a münhasır kalmıştır.

Bedeviliğin yaygınlığıyla nüfûs üs. tünlûğüne rağmen, Arabistan târihini vü. cûda getirenler şehirli olmuştuk ve bilhassa Ceziret.ül Arab hâricine çıkan ticâret yollarının üzerindeki şehirlerde yaşayıp çalışanlar en büyük rolü oynamışlardır.

Garp ilminin muhtelif sâhalarında Arabistan'ın şimâlindeki (Hıra) ve (Gas.sân) medeniyetlerinden ziyâde cenûbun daki Yemen medeniyetine ehemmiyet verilir; Paris «Elsine.î Şarkıyye Mektebi» profesörlerinden (Gaudefroy . De. mombynes) bundan evvel de bahsi geçmiş olan «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» isimindeki eserinde bu cenup medeniyetinin mâhiyyetini şöyle icmâl etmektedir (1931 Paris tab'ı, S. 44) :

«Şark ve cenup sâhil boyları. yâni Oman, Hadramût ve Yemen havâlisî nis. beten en az kurak yerlerdir. (San'a) nın etrafında mâhir şehir'lerden mürekkep kütleler, muntazam bir zirâat te'min eden mükemmel bentlerle sulama tertipleri vücûda getirmişlerdi. Yemen'de mü. reffeh şehirler krallıklar teşekkül etmiş ve bunlar İslâmiyyette Hazret.î Süleyman'la Sebâ melikesi Belkis menkabe-sine bağlanmıştı.

İşte orada, âbidelerinin henüz pek azı tedkik edilmiş olan bu medeniyet yaşadı. Yalnız din sâhasına âit eski bir kültürün Yahudi ve Hristiyan cemâatleri tarafından memlekete sokulan esaslarla imtizâc etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Yemen'de Arapçanın pek husûsî bir lehçesi konuşulur ve Arapların (İstinâd ettirilmiş) mânâsına (Müsned) dedikle. ri husûsî bir yazı kullanılırdı. Bu memleketin denizcileri Kızıl . deniz'in ve her halde Hind . Okyanûs'u'nun ticârî hayâtında çok eski zamanlara dayanan bir rol oynamışlardır».

Daha İslâmiyyetin zuhûrundan evvel bütün bu şimâlî ve cenûbî Arap medeniyetleri çökmüş, Tedmûr ve Nabat kralıkları munkarız olmuş, eski zamanların o muhteşem Yemen krallığı ecnebi istilâsına uğramış ve bütün bunlara mukaabil Mekke cumhûriyyeti günden güne inkişâf edip hem ticâret, hem kültür ittibâriyle tekmil Arabistan'ın en mühim merkezi hâlini almıştı. İslâmiyyât sâhasındaki eserleri bugünün Garp ilminde böyle bir takdir ile karşılanıp sık sık me' haz ittihaz edilen müsteşrik râhip (H. Lammens) in «L'İslam» isimindeki eserinde bedevi kabilelerinin umûmî hayâtından bahsedildikten sonra, Arabistan'ın İslâmiyyetten evvel son müstakıl medeniyet merkezi olan Mekke'nin bu vaziyeti şöyle izâh edilir (1943 Beyrut tab'ı, S. 13 - 23) :

«MEKKE. — Şimdi artık nazarı.

dikkatimizi (Hazariler) e ve tercihan şehirlere çevirelim. Bunları tedkik için, Hicaz'ın dinî ve ticârî merkezi olan Mekke'nin milâdî altıncı asır sonlarına, yâni Hazret-i Muhammed'in zuhûrundan biraz evvelki devrine tesâdüf eden vaziyetini ele alacağız.

Mekke şehri, her halde Yunan coğrafyacısı (Ptolémée = Batlamyos) un bahsettiği (Makoraba) olmak lâzımgelir. Bu isim, Sâbîî lehçesinde (ma'bed) mânâsına gelen (mukarrib) kelimesinden istiknaak etmiş olsa gerektir; işte bundan anlaşıldığına göre (Kâ'be) nin lâakal Milâdın ikinci asrına dayanan bir mâzisi olmak lâzımgelir (2).

Vaktiyle bedevi olup sonradan şehre hâkim en mühim kabîle hâline gelen Kureyşiler Hicretten takriben iki yüz sene evvel Mekke'ye yerleşmiş ve bütün hâkimiyyeti ellerine almışlardı. Kur'anın zamânımıza nakletmiş olduğu Kureyşî lehçesi çok tekâmül etmiş ve edebî dil derecesine yükselmişti. Tekmil Arap yarım . adası şâirlerinin kabûl edecekleri lehçe işte buydu.

Kureyşiler Mekke'de bir nevi ticâret sendikası vâsıtasıyla hüküm sürüyor ve idâre bir nüfuzlu âileler cumhûriyyeti şeklini alıyordu. Mekke'nin iktisâdî refâhı coğrafi vaziyetinden ve büyük bir e. hemmiyyeti hâiz olan Hindistan ticâret yoluyla olan münâsebetlerinden mütevellitti. Bu şâyânî hayret şehir beyaz ırk Asya'sının muntelhâsında, siyah ırk Afri.

2) Buna mukaabil, bir çok Garp müellifleri (Kâ'be) nin Milâttan çok evvelki devirlere dayanacak kadar eski olduğunda müttefiktir; zâten (Lammens) de bu ifâdesinde en aşağı bir tahminde bulunmaktadır. İ. H. D.

ka'sının karşısında ve Bâbil'le Sûriyeden klâsîklerce (Arabie heureuse = Arabye. ye. i. Sâide) denilen Yemen yaylalarıyla Hind . Okyanûsu ve Kızıl . deniz taraflarındaki eyâletlere giden yolların kavşakındaydı.

Bâbil'den Basra . körfezi limanlarından ve Yemen üzerinden Orta . Şark ile Hindistan'ın kıymetli mahsûlâtı gelirdi; Akdeniz âleminin mahsulleri de Sûriye üzerinden geliyordu. Mekke'nin komşu devletlerle müzâkerelere giriştiği, serbest seyahat vesikaları elde ettiği, kervanlar için mürur serbestisi istihsâl eylediği ve Bizans'la, Habeshistan'la, İran'la ve Yemen emirleriyle muâhede şeklinde ticârî mukaveleler akdettiği görülmüştü.

MEKKE'NİN İDÂRE ŞEKLİ - Daha münâsîp bir tâbir bulamadığımız için, yukarıda (Cumhûriyyet) kelimesini kullanmıştık. Mekke'de bir idâre ve bir hükûmet şekli vardı; fakat ne kadar müphem ve târifi güçtü! Kur'ânda (23 üncü Sûre'nin 34 üncü ve 48 inci, 26 ncı Sûre'nin 33 üncü ve 27 ncı Sûre'nin 29 uncu ve 38 inci Âyetlerinde) «Mele'» ismiyle bahsedilen bu idâre esrâf ile zümreler rüesâsından mürekkep bir meclis mâhiyyetindeydi. En zengin ve en zânüfûz âilelerin mümessillerinden mürekkepti. Meselâ müstakbel Halife (Muâviye) nin meshâr Emevî ailesine mensûb olan babası (Ebû . Süfân) :

شیخ قریش و کبیرہا

yâni (Kureyş'in şeyhi ve büyüğü) diye anılırdı. Fakat bu mutantân ünvanı hakikatî tam bir ifâdesi telâkki etmekten sakınmamız lâzımdır, çünkü bu ünvan (E.

bû . Süfân) ın muâsırları olan diğer bir takım kimselere de verilmiştir. Ferdîyetçi Arabistan'ın örf ve âdetleriyle bâtil i'tikadlarına Mekke'de bile tesâdüf edilir: (Ebû . Süfân) Mekke ticâret erbâbiyle Mâliyecilerinin ancak en büyük mümessili, belki de en zengini ve her halde en zekisi, en vatanperver ve menâfi'l-umûmiyye şûurunu herkesten fazla hisseden bir şahsiyyetiydi. Hakikî hükûm ve i'tibârıyla sîrî mânevî olan nüfûzunun bütün sırrı işte bu evsâfındaydı. Kendisiyle ticâret sendikasındaki diğer meslekdaşlarına karşı, Kureyş âile reisleri nüfuz ve i'tibârlarıyla ikide bir kullanmakta tereddüt etmedikleri veto haklarını kısıtlı muhâfaza ederlerdi; çünkü kârların ittifakla verilmesi lâzımdı.

Bununla beraber, âile zümrelerinin muhtâriyyetlerine dokunmamak şartıyla (Mele') denilen umûmî meclis, indelâcce menâfi'l-umûmiyye nâmına ve şehrîn menfaati mülâhazasıyla bir müdâhale icâb ettiği zaman ustahlık bir tazyik icrâsından da çekinmezdi. Hazret-i Muhammed'in din propagandasına muhâlefet hususunda bunların ileri sürdükleri ilk esâs işte bu umûmî menfaattir. İşte bundan dolayı (Mele') ilkönce nasihatlerle işe başladıktan sonra tehditlere girişti. Ondan sonra da kaanon hârici bıraktı, yâni itâatsizlik edenleri himâyesinden mahrum eden kabîlesinin gözünden düşürdü.

İşte bu teâvün şûûriyle Araplara mahsûs olan ve mütemâdiyen tezâhür edip duran ferdîyetçilik rûhunun birbiriyle ihtilâti, Hieretin arefesinde tesbit etmekte olduğumuz Mekke teşkilâtında, ki husûsiyyetin başlıca menesini teşkil etmektedir.

Bu muhafazakâr şûûr, her şeyden evvel mukaddes ayların (3) masûniyyetini ticârî sâhada istismâr arzûsiyle ve sonra da (Kâ'be)'nin ve Mekke civârında her biri bir panayır merkezi olup Arapların ekserisi tarafından ziyaret edilen merhaleleriyle berâber Hac mevsiminin câzibesinden istifâde emeliyle de takviye edilmiş olurdu. Kureyş sendikası Arabistan'ın işte bu eşsiz imkânlarından istifâdeyle şehrin menfaatlerine hizmet için elinden gelen gayrette kusûr etmiyordu. Mekke'de bezirgânlık hırslı, her türlü diğer mülahaza'ların üstündeydi.

TİCÂRÎ HAYÂT — Sire'le Hadîs'in o gür ve muhteşem edebîyyâtı yakından tedkik edilecek olursa, Kur'ânın 14 üncü Sûresi'nin 40 ıncı Âyetindeki tâbir ile Mekke'nin (o kısır vâdisi) ni aşan coşkun bir hayât hissi duyulur. Bizim şimdiki borsalarımız civârında bulunan bir insan koğanının vızıldayışı keşfediliyor zannedilir. Aynı kaynaşma, aynı kazanç hummâsı, aynı ihtikâr ateşi ve bir taraftan da sür'atle el değiştiren servetlerle âni iflâslar görüldür.

Mekke şehri kervancıların, simsarların, miyâncıların ve para ikrâz eden bankacıların cenneti hâline gelmişti; bu ikrazlarla istikrazlar muhtekirce fâizlerle yapılırdı veyâhut o devirde ve o e'le geçmez bedevîler muhitinde sermayenin mârûz olduğu büyük tehlikeleri hisâb etmek

istemiyenlere öyle görünürdü. Sarraf bankalarında râyiçler üzerinde hava - oyunları yapılırdı; cenebi paralarının kıymetleri yükseltilip alçaltılır, kervanların yükleri, muvâsalat târihleri ve gecikme ihtimâlleri üzerinde de hava - oyunlarına girişilirdi. Bizans, Sâsânî ve Yemen sikkelerinin piyasaya yığınlarla sürülmesi, eski meskûkat sistemlerinin karışıklığı ve bunların mübadelesi için lâzımgelen mâlûmâtın fazlalığı bir çok tertiplerle en kârlı mâamelelere yol açıyordu.

Bütün bunlar Kur'ânın Mekki (4) Sûrelerinde celâdetkâr bir ifâdeyle ortaya atılmıştı.

KERVANLAR — (Strabon) un ifâdesine göre bütün Araplar simsar ve tüccardır. (Pline) de târihinin altıncı faslında (Arabistan'ın ticâret yâhut akıncılıkla geçindiğini) te'min etmektedir. Kur'ân'da Mekkelilerin o uzun ticârî seferlerinden neler kazandıklarını:

— Yolculuk etmediler mi..?

şeklinde mütemâdiyen hatırlatmaktadır. Mekkeliler için:

من لم يكن تاجراً فليس عندهم شيء

yâni:

— Tüccar olmayanların onlar nazarında hiç bir kıymeti yoktur!

3) Mukaddes aylar, Câhiliyyet devrinde «Eşhûr-ı hürûn» denilen Zülka'de, Zülhicce, Muharrem ve Receb aylarıdır. Müfredine «Şehr-i harâm» denilir. Bu aylar zarfında her türlü çapukculukla kabile mücadelele ine fâsıla verilir ve bu sûretle Hac seferleriyle panayır ziyaretleri emniyyet içinde cereyân ederdi.

(4) Hicretten evvel Mekke'de nâzil olan sûrelere «Mekki» ve Hicretten sonra Medine'de nâzil olanlara da «Medeni» denilir.

denilir. Bu ibtilâ kadın'lara b'le sirâyet etmişti. Onlar da bütün servetlerini bankalarla ticârî teşebbüslere yatırırlardı: Bâzan da pek ehemmiyetsiz paralar mukasbîlinde eshâm ve tahvilât aldıkları olurdu. Onun için kadın - erkek, bütün nüfus alâkadâr olmadan yo'la çıkan kervanlar pek azdı. Bu kervanların avdetlerinde herkes koyduğu sermaye ve aldığı hisse senetleriyle mütenâsip olan kâr hissesini alırdı.

Temettü' nisbeti hiç bir zaman yüzde elliden aşağı değildi; hattâ çok defâ bunun iki mislini bile bulurdu. Kervanlar yola çıkarken deri, bahârât, kıymetli itriyyât, muhtelif mâdenler ve bilhassa Arabistan mâden - ocaklarından istihsâl edilmiş gümüşler götürürlerdi. İş hayatının bu harâretli fa'âliyyeti karşısında çöğ Mekke şehrinde bugün bizim milyoner saydığımız ticâret erbâbına tesâdüf edilecek olursa, hiç şaşmamalıdır. Bu hususta daha fazla mâlûmât istiyenlere (Hicret arefesinde Mekke) isminde tedkiknâmeme mürcâat etmelerini tavsiye ederim.

MEKKE'nin MEVKİİ — Bütün bunlara rağmen, Hicaz denilen o kurak vîlayetin en münhât ve en bunaltıcı muntakası olan (Tihâme) çöküntüsünde bile Mekke'den daha sıkıcı bir mevkîe güç tesâdüf edilebilir. Sarp ve çır - çaplak iki dağ arasında âdetâ mengene içine sıkışmış olan bu şehir, tıpkı bir leğen vaziyetinde bulunan bir çöküntünün dibini işgal ediyor ve kış mevsimlerinde Tihâme'nin o korkunç fırtınalarının bütün yağmurları işte oraya gelip birikiyordu. Bu yağmurların şiddeti o dereceyi bulurdu ki, devir devir bütün şehri baştan başa tahrîb ederdi ve hattâ kaç defâ (Kâ'be) yi bile yıkınuştı. İyi hava almayan, tüklenmez

bir yaz boyunca Arabistan'ın o amansız güneşinin altında yanıp kavrulan, sığınmak olacak bir hurmahçı bile bulunmayan o tabii dehlizde ahâlî susuzluğunu gidermek için Kâ'be civârındaki Zemzem kuyusunun mütehavvil nisbettteki su ifrâcâtına baş vurmak mecbûriyyetinde kalırdı. Fakat bâzan bataklık ve bâzan külhan haline ge'len bu çukur yer eski bahâcât yolunun en mühim merhalelerinden birine, yâni Yemen, Afrika ve Sûriye arasındaki muvâsalayı te'mîn eden ve bey nehmîl ihtiraslarla rekaabelerin hedefi olan zengin Hînt pazarlarına yol açan kıt'alar - arası yollar ağzına tesâdüf ediyordu.

İklimin bir çok uygunsuzluklarına rağmen, Hazret-i Muhammed'le İslâmiyyete mense' teşkil edecek olan bu garîp şehrin Arabistan'da oynamış olduğu rol, ancak işte bu coğrafi vaziyet'yle izâh edilebilir.

Râhip (Lammens) in bu izâhâtı, İslâmiyyetten evvelki Mekke'nin ne kadar mühim bir iktisâdî, ticârî ve mâlî medeniyet merkezi olduğunu bütün vuzûhiyle tasvir etmektedir: İşte bundan da anlaşılacağı gibi, İslâmiyyet, bâzı câhillerin iddiâ ettikleri gibi bir «Cöl dini» değil, Yed'inci asrın en mühim medeniyet merkezlerinden birinde zuhûr etmiş en medenî dindir.

Hicaz'ın ve bilhassa Mekke şehrinin bütün Arabistan'da bu kadar büyük bir ticârî ve iktisâdî ehemmiyet kazanması bilhassa Milâdın altıncı asrının ortalarından itibaren tahakkuk etmiş bir vaziyettedir. Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernad Lewis) in yukarda bahsettiğimiz «Les Arabes dans l'histoire» isimindeki eserinde ticâret yollarından bahsedilirken bu me-

sele şöyle izâh edilir. (1958 Brüksel tab'ı, S. 30 - 32) :

«... Bu yolların sık sık değişmesi, A-rap târihindeki değişikliklerle inkılaplara sebebiyyet vermiştir. Meselâ Mî'âdın altıncı asrının ikinci yarısında çok mühim bir tahavvül olmuştur. O zamâna kadar Akdeniz'le Uzak - Şark arasındaki ticârî muvâsalayı te'min eden Fırât ile körfezi arasındaki yol, Bizans ve İran imparatorlukları arasındaki mütemâdi muhârebelerden dolayı çok çet'leşmişti. Bundan başka, o yol boyundaki seyr-ü-sefer siyâsî rekaabetler'n, târife engel'erin ve mütemâdi ihtilâflardan mütevellit umûmî teşkilât bozukluklarının da aks-ül-amellerine ma'rûz oluyordu. Mısır da kargaşalık içindeydi. İşte bundan dolayı Nil vâdisinden Kızıl - deniz'e giden yoldan artık istifâde edilemiyordu. Netice olarak tüccar zümresi her türlü güçlüklerine rağmen daha sâkin olan ve Garbî - Arabistan üzerinden Yemen istikâametine giden Sûriye yolunu tercihe mecbur olmuştu.

Hint gemileri Yemen limanlarına gelirdi. Yemen de ecnebi hâkimiyetine düşmüştü. Eskiden hep aynı sebeplerin te'siri altında büyük bir refâha kavuşmuş olan Tedmür ve Nabat krallıkları artık ortadan kalkmış, çünkü bunlar çoktan munkarız olmuştu. Mekke işte bu vaziyetten istifâde etti.

Mekke târihinin ilk devirleri karanlıktır. Eğer, bundan evvel de ileri sürüldüğü gibi, Mekke'yi Yunan coğrafyacısı (Ptolémée = Batlamyos) un bahsettiği (Makoraba) ile birleştirmek icâb ederse, Cenûbî - Arabistan bahârâtını şimâle doğu güttüren yolda bir merhale olarak te'sis edilmiş olması lâzımgelir. Her halde cenûben Yemen'e, şimâlen Akdeniz'e, şar

kan Basra - körfezi'ne ve garben de bir Kızıl - deniz limanı olan Cidde ile Afrîka deniz - yo'luna doğru giden muvâsa'a yollarının kavşağında çok müsâit bir vaziyette bulunuyordu.

İslâmiyyetin zuhûrundan evvel Mekke şehri bir aralık Şimâli - Arabistan'dan gelmiş olan Kureyş kabilesi tarafından işgal edildi. Bu kabile pek az bir zamanda mühim bir ticârî câmia hâlini aldı. Kureyşiler Bizans, Habeş ve İran hudut boy'arındaki hükûmetlerle ticârî muâhedeler akdetmişlerdi. Büyük ticâret muâmeleleri yaparlardı. Senede iki defâ şimâle ve cenûba büyük kervanlar sevkederlerdi. Bunlar, Mekke'nin tüccar zümresiyle sermâyedârları tarafından kurulmuş sendikalar tarafından idâre edilen ortaklık işleriydi. Bun'ardan daha küçük bir takım kervanlar da senenin diğer mevs'mlerinde yola çıkardı; bundan başka Afrika ile bir deniz ticâretinin mevcûdiyyeti de isbât edilmiştir.

Mekke civârında bir çok panayırılar kurulurdu ve bunların en mühimmi de (Okâz) panayırısıydı. Bu panayırılar Mekke şehrinin iktisadî hayât dâiresine dâhilî ve bu şehrin nüfuz ve itibârını o taraflardaki bedeviler arasına yaymak gibi bir fayda te'min ederdi.

Mekke ahâlisi karışıkta. İdâreyi elinde tutan ve (Mâhili Kureyşiler) ismiyle anılan merkezi zümre iş - adamlarından, bankacılardan, ticâret erbâbından ve müteahhitlerle transit ticâretin'n hakk'ki ustalarından mürekkep bir ticârî aristokrasi mâhiyyetindeydi. Ondan sonra da (Hâricî Kureyşiler) gelirdi: Bunlar yeni işe başlamış daha küçük ve daha ehemmiyetsiz vaziyetteki bezirgânlardan mürekkep bir cemâatti. Nihâyet bir de yabancılarla bedevilerden mürekkep bir

(İşçiler zümresi) vardı. Mekkenin hâricinde de şehre tâbi' bedevi kabilelerinden murekkep (Kureyş arapları) bulunuyordu.

(Lammens) Mekke hükûmetini zengin iş - adamları sendikası tarafından idare edilen bir ticarî cumhûriyyet şek'in de târif etmekle büyük bir muvaffakiyyet göstermiştir. Fakat bu târif, Garp tarzında bir takım cumhûriyyet müesseseleri tasavvur etmemize yol açmamalıdır. Kureyşliler o sırada bedevilikten yeni çıkmış oldukları için, bedevilerin hayât gaayesini henüz muhafaza ediyorlardı: Bu gaaye de a'zamî bir hareket serbestisiyle asgarî bir hükûmet hâkimiyetinden ibârettir. Bu hâkimiyet de kabîle (Meclis) inin şehirdeki naziri olan (Mele') in elindeydi. (Mele'), halkın tasvibiyle eşraftan ve âile reislerinden seçilirdi. Bunların hâkimiyeti de mânevîydi ve ıknâ' esâsına dayanırdı. Hakiki birlik esâsı tüccar zümresinin tesânüdüne münhasır kalıyordu. Bu tesânût, bunların Hazret-i Muhammed'e karşı mücadelelerinde bütün vuzûhiyle ortaya çıktı. Ticarî tecrübeyle Mekke burjuazî tabakasının zihniyeti onlara Araplar arasında nâdir görülen bir el - birliği, bir teşkilâtçılık ve bir de nefse hâkimiyet kudreti veriyordu. Bu vasıflar, sonradan tahakkümleri âitına girecek olan muazzam imparatorluğun idâresinde onlar için a'zamî ehemmiyeti hâizdi.

İslâm Peygamberi Hazret-i Muhammed işte böyle bir muhitte dünyâya geldi.

Netice i'tibarıyla İslâmiyyet, bâzı câhil ve gaafil maddiyyetçilerin zannettikleri gibi bir takım çöl bedevilerine değil, işte böyle bütün Şark ve Garp âlemlerinde iktisâdî ve siyâsî muâhedeler akdet-

miş ve insanlık târihinde dünyânın üç kıt'ası arasındaki ticarî münâsabetleri tanzim ve idâre muvaffakiyyetini göstermiş bir medeniyet merkezine hitâb eden büyük ve cihanşümûl bir medenî din demektir: Bunu inkâra kalkışmak, ilme ve bilhassa bu atom çağının Garp ilmine karşı cephe almaktan başka bir şey değildir. Bu mühim nokta üzerinde duran bir çok müsteşrikler vardır; meselâ Profesör (Gaudefroy - Demombynes), bundan evvel de bir kaç defâ bahsi geçmiş olan «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» isimindeki eserinde eski Hicaz'ın medenî ehemmiyyetini anlatmaya başlamadan evvel bu noktayı şöyle tesbit etmektedir (1931 Paris tab'ı, S. 69) :

«Altıncı asırda zengin, karışık ve fasilî bir dil kullanan çok canlı bir cem'iyyet kurmaya muvaffak olmuş insanları barbar telâkki etmek, hiç şüphesiz ki çok mânâsız bir şey olur».

Bundan sonra da aynı eserin 70 - 76 ncı sahifelerinde İslâmiyyetten evvelki Arabistan ve bilhassa Mekke medeniyetini şöyle tasvir edilmektedir :

«İslâmiyyetten evvelki Arap cem'iyyetinin hayâtından bahsederken onu yek nesak bir küll olarak tasvir edenlerin tıpkı tabiat gibi değişik ve karışık olan insanlık hakikatini ihmâl etmekte oldukları muhakkaktır. Arap medeniyeti târihinde bilhassa Cenûbl - Arabistan'a, yâni Yemen'e ayrı bir yer, hem çok geniş bir yer vermek lâzımdır. Arabistan'ın İslâmiyyetten evvelki ve sonraki dinî ve iktisâdî târihinde o havâlinin rolünü tebârüz ettirmeye çalışmış bâzı müverrihler mevcûd olmakla berâber, bunların verdikleri izâhât henüz biraz müphem vaziyettir».

İşte bundan dolayı, eski Arabistan umûmiyyetle kendi âlemlerine kapanmış, (barbar) ve komşu medeniyetlerdeki hareketlere karşı alâkasız gösterilmektedir. Bu vaziyet aynı zamanda hakikatın pek dar bir telâkkisi demektir. O hakikate biraz daha yaklaşabilmek için, Altıncı asrın sonunda Arabistan'ın en mühim şehri olan Mekke'nin oynadığı rolü biraz tesbit ettikten sonra Sûriye'deki uvilâyetlerinin ehemmiyetini kısaca tavliz etmek lâzımdır. Nihâyet Altıncı asır sonlarında büyük bir ehemmiyet alan bazı dini vâkıaların kaydı de zarûridir. Biz işte bu sûretle, İslâmiyyetten evvelki cem'iyetin bilhassa tecerrüd ve inzivâcılığı, nazar-ı i'tibârı alındıktan sonra, hangi hususlarda hâricî teşîrâta açık bulunmuş olduğunu göstermeye çalışacağız.

İslâm an'anesi, (Hâcer) ile (İsmâil) in gelişinden Kureyşilerin hâkimiyetine ve Hazret-i Peygamberin mensûb olduğu âlemin de pek tabii olarak onlar içinde oynamış olduğu üstün role kadar Mekke'nin bütün târihini bilir. Bu vaziyette her türlü tavlizhâtta vaz - geçip Beşinci asrın son rub'u zarfında cenûp vilâyetlerinin inhitâtından dolayı Arabistan'ın en mühim şehri hâl'ine gelen Mekke'ye Kureyşilerin hâkim olduklarını her halde kabûl etmek lâzımdır.

Mekkeliler devencilik ederlerdi, fakat bu işi ticârî maksatlarla yapıyorlardı; bunlar seyyah şehirliçerdi ve şehirleri de mühim bir ticâret merkezidi. Bununla beraber tabiat orada pek müsait ve mülayim değildi; su menbâları vardı, fakat bunların başlıcası olan (Zemzem) in su mîkdârıyla lezzeti mütehavvildi; Mekke mevki' i'tibârıyla yakıcı bir yerdi ve anlaşıldığına göre Emevîler devrinde yetiş-

tirilinceye kadar ağaçsızdı. Bununla beraber, bu şehir sâhil boyunca kötülük i'tibârıyla ehveni olan küçük bir limandan da uzak değildir. Mevki' i'tibârıyla Hind - Okyânüsü ile Akdeniz arasındaki ticâret yolu üzerindedir ve Yemen'le (Pétrâ = Vâdi - Mûsâ) ve Gazze'ye aynı mesâfededir; (Dûmet-ül-Cende!) vâhasından Dicle ve Fırat vâdilerine giden elverişli bir yolu da vardır. Hulâsa Mekke'nin mevkiî yollar kavşağındadır ve târih i'tibârıyla dini âyinler kadar eski olan pa-nayırıların da merkezidir.

Mekke'nin idâresi, şehirdeki kabîle reislerinden mürekkep bir meclisin e'indeydi: An'aneye göre bu meclis Kâ'be civârında bulunan (Dâr-ün-Nedve) de, yâni Meclis binâsında toplanırdı. Mekkelilerin ileri gelenleri her gün ma'bedin mütehavvil gölgesinde karşılaşıp şehir işlerini, kervanların hareket târihlerini, ticârî emtia râyicelerini ve kambiyo meselelerini münâkaşa ederlerdi.

Fihakika, emniyet ve âsâyişi pek sağlam olmayan ve vâridat menbâları da zayıf olan bütün memleketlerde olduğu gibi, Arabistan'da da ticâret şahsî olmazdı ve böyle bir memleket ancak müsterek gayretler ve sermaye iştirâkleriyle yaşayabilirdi. Mekke kervanları yalnız tabii tehlikelere değil, aynı zamanda çapulcu bedevîlerin taarruzlarına da mâruzdu ve bu tehlikeleri ya silâh üstünlîğiyle veya hâkikî ticâret mukaveleleriyle önlemek lâzımdı.

İşte bundan dolayı Mekkelilerin bizlerce bütün ahkâmı hemen tamâmiyle mechûl olan ve el - birliği hâlindeki şirketlerle sermaye avanslarına, fâizlere, kambiyo meselelerine vâhşî sermayeye

âid olduğu anlaşılan bir nevî ticâret kaanunları olduğu muhakkaktır.

Kazançlarını mütedâvî para, meskû-kât veyâhut kü'çeler biriktirmek sûretiyle emniyyet altına almak gibi tedbirlerle baş vurmadıkları anlaşılmaktadır: Elde edilen kârlar, ya yeni ticâret vâsıtaları te'minine hasredilir veyâhut fâizle bedevilere verildi; çünkü bunlar zengin Kureyşilere ge'ip borç para isterler ve onlar da elde edecekleri kârları düşünerek bedevilerin çarşılarla her reneki panayır-larda boy göstermelerine müsâade ederlerdi.

Göze alınan tehlikelerden dolayı mâ-zur görülebilecek fâhiş fâiz'lerle akdedildiklerinde şüphe olmayan bir istikrazlar bedevilerle Kureyşiler arasında müdhiş kinlerle garazlara yol açardı; her halde meşrû bir aks-ül-amel neticesi olarak fâiz'i ikrâzâtı men'etmiş olan Kur'anda bu vaziyetin bazı izlerine tesâdüf edilir: Böyle bir memnûniyyet İslâm ticâreti için zararlı olmuşa da, hukukçular sonraları bu derde çok ustalıklı devâlar bulmuşlardır.

Mekke ile Süriye arasında kervanların serbestçe gelip gidebilmeleri, uzun müzâkereler sonunda akdedilmiş hakiki ticâret muâhedeleriyle te'min edildirdi. Mâli te'minât esâsına, büyük Kureyş âileleriyle bedevî şeyhler'nin âileleri arasında akdedilen izdivağlardan mütevellit

ittifaklar da uzumâm etmek sûretiyle ticârî menfaatler birbirine bağlanıp sağlamlaştırıldı. Orada insanlar, işte bu en ehemmiyetsiz menfaatler'n bile cimrilikle bilenmiş tabii bir zekâ ince'ğinin bütün imkânlarıyla müdâfaa edildiği ustalıklı bir bedevî diplomat mektebinde yetiştirdi: Meselâ Emevilerle taraftarları işte böyle yetişmişti; onun için İslâm fütûhâtından sonra bunların büyük bir devlet idâresine âit müşkilâtın bazılarını bir bakışta kavrayıverme kaabiliyyetleri-
ne o kadar hayret etmemelidir.

Bu ticâret erbâbının yazı sanatını bildiklerine hükmedilmesi pek tabiidir. Hisapların umûmiyyetle zihnen yapıldığı şüphesizdir; fakat birbirine girift olmuş o kadar muhtelif menfaatler vardı ki, bunlara âit mukaaveleler kaleme a'ınması da zarûriydi (5). Şunu da unutmamalıdır ki Mekkelilerin okuyup - yazma bilmedikleri hakkındaki telâkki, Hazret-i Peygambere izâfe olunan (Ümmî) sıfatının yanlış bir tefsir'inden mütevellittir ve bu kelime hakikatte (Okuyup - yazma bilmiyen) mânâsına değil, (Büyük dinlerden hiç birini öğrenmemiş kimse) mânâsına gelir (6). Ancak Mekke'ler arasında yazının ticârî maksatlar'a kullanıldığında ve fikrî bir inkişâf vâsıtası olma-
duğunda da hiç şüphe yoktur.

Yemen'le Gazze arasında arapların seyr-ü-seferi te'min ettikleri yol Altıncı asırda da ehemmiyyetini muhafaza edi-

(5) Bir alacağı tesbit için senet yazılması Kur'anda sarâhaten emrolunmaktadır: Meselâ Medine sûr'elerinden birinde; yâni «Bakara» sûresinin 282 nci âyetindeki hü-küm böyledir. I. H. D.

(6) Bugünkü müsteşrikler gibi eski Şark müellifleri içinde de bu kelimeyi böyle izah edenler vardır: Meselâ (Taberî) nin «Câmi'ül-beyân» isimindeki tefsirinde öyledir. Bundan maksat, müşrik Mekkeliler gibi hiçbir büyük dine mensub olmayanlardır. Bunun la beraber; Hazret-i Peygamber'in okuyup - yazma öğrenmemiş oldukları Kur'anı - Kerim'in muhtelif âyetlerinde sarâhatlerle sabittir. I. H. D.

yordu. Medenî âlem, yâni Roma - Yunan âlemi nazarında İstanbul, beynelmîlî ticâretin büyük merkezi ve bilhassa imparatorluğun ihtişamı bakımından zarûri olan Şark mahsullerinin kervansarayı demektî: İpek, ıtrıyyât, sarı - sabır, bahârât, en nâdir mücevherât hep işte oraya gelip yığılırdı. Bu kıymetli mahsuller uzun zaman Beyrut'dan çıkıp (Palmyre = Tedmür) de çöü geçerek Basra - körfezinde nihâyet bulan orta - yoldan sevkedilmişti; fakat Sâsânîler B'zans'ılar arasındaki mütemâdi muhârebeler o yoldaki seyr-ü-sefere nihâyet verdi. (Justinien), bir taraftan Şark ipeğinin idhâli yerine Sûriye ile Anadolu'da dut - ağaçları ve ipek - böceği yetiştirilmesine çalışmakla berâber, Hind - Okyânûsu denizciliğinin üssünü teşkil eden Yemen limanlarına dayanacak bir Şark yo'u intihâbına da ehemmiyyet vermişti. Arab'stan'la Mısır çölü ve Habeşistan sâhil boylarında deniz seferleri hem çok güç olduğu, hem de iyi bilinmediği için, Kızıl deniz müntehâsındaki limanlardan ve meselâ (Ayla) dan dâimî sûrette istifâde mevzû-i bahs olamazdı. Buna mukaabil Gazze'den doğru Yemen'e giden kara - yo'u da Kureys'lerin e'indeydi: İmparatorun onları elde edip kendi maksat'larına âlet etmek istediği halde muvaffak olamadığı anlaşılmaktadır. Bu vaziyette kendisi için sahil boyundan Habeşistan limanlarına dayanan Mısır kara - yolunu seçmekten başka bir imkân kalmıyordu ve Habeş liman'larıyla Yemen limanları arasındaki mesâfe de fazla bir şey değildi.

İşte bundan dolayı Habeşliler hem ticârî menfaatlerini müdâfâa, hem Necran hristiyanlarına yardım etmiş olmak üzere Yemen'e seferler açtılar. Fakat bu

tün bunlara rağmen, Yedinci asrın başlarında Arabistan yolundaki ticâret Hicaz'ın baş - şehrinde büyük bir rol oynamakta devâm ediyordu.

İşte bu sûretle gösterdiği görüş genişliklerine rağmen, imparatorluk siyasetine ticâret sâhasında en sıkı bir himâyecilik hâkimdi ve bilhassa Sûriye'de buna Arap çapulculuklarına karşı duyulan korku da inzunâm ediyordu. Hattâ bundan dolayı Kureys tâcirleri Gazze ile Bosra'da rekaabete karşı büyük bir takayyülle gümrükçüler tarafından muhafaza altında tutulan ticâret acentalarına ve her türlü baskın ihtimallerine karşı da gaayet müstahkem kalelere tesâdüf ederlerdi. Arap kervanları şehir hâricinde (Rahba) denilen meydanlarda kenaklarlar, yabancılara tahsis edilen ve kapalı tutulan bir iç - çarşıya emtiaları'na berâber kabûl edilirdi. B'zans mahsulleriyle rekaabet edebilecek ticâret eşyası hakkında idhâl memnû'yyeti konmuştu ve diğerleri için de ağır vergiler tahsil edilirdi. Mekke'lilerin o zamâna kadar bütün yol boyunca dâimî bir emniyyet te'min etmiş olan ince zekâ'larıyla sebhâkârlıklarına, imparatorluk me'murlarının ihtiraslarıyla tamâkârlıklarına karşı en esaslı menfaatleri korumak için de ihtiyaç vardı.

Kervanların çok pahalıya mâl olan ticâretlerini bol bol karşılamaya kâfi gelecek vaziyette bulunan kıymetdâr eşyanın ihtişamıyla Arab'istan iktisadî hayatının ehemmiyetsizliği arasındaki tezdârları görmemek kaabil değildir. Bedevilerin büyüklüğü de, küçüklüğü de mağrûrâne bir sûrette tahammül ettikleri sefilâne bir istikrarsızlık içinde yaşarlardı: Bu günkü Arabistan'la Sûriye bedevî kabîleleri de hâlâ aynı vaziyettedir.

Bundan evvel de söyledüğümüz gibi, yalnız şehirlerdeki âile hayatında kadınların el . iş'leri günlük ihtiyaçların biraz üstündeydi. Bilhassa Tâif'le yapılan dericilik ma'mûlâtı çok şöhrat bulmuştu; bâzı şehirlerde de pek tabii olarak yabancısı olan ve hem korkulan, hem istihfâf edilen bir takım demirciler vardı ki bunların karıları da rakkase'lik ve büyü-cülük ederlerdi.

Kılıç, mızrak, kargı gibi silâhların hemen hepsi, Hindistan'la olan münâsebetlerinden dolayı sanâyii çok ilerlemiş olan Yemen'den gelirdi. Oraya gemilerle getirilen ve kervanlarla Cazze'ye sevkedilen nâdir ma'mûlâtın bazıları bir müddet Yemen'de kalır ve an'anevi bir san'atın teceddüdüne nümüne ittihaz edilirdi. Yemen, Arabistan'da (burd) denilen gızgılı kumaşlarıyla meşhurdu ve Akdeniz'de Hindistan ma'mûlâtı diye satılan bâzı eşyâ da belki orada yapıldı. Her halde asıl ve menş'e'leri ne olursa olsun, işte bu nâdir şeylerden ayrılan bâzı örnekler yarı - yolda kalırdı.

Hazret-i Peygamberi son derece ihtiyâc içinde olmak'la berâber kıymetli kumaşlar ve deri üzerine işlenmiş muhteşem yastıklarla muhât gösteren maksatlı hadisler sahih olmasa bile, az çok bir hakikat ihtivâ ettiklerini söylemek pek mânâsız olmasa gerekir.

Arap muhitinin efsâneviliğine mızı-mâm eden ikinci bir tezâcî olmak üzere, hakikî san'at eseri olan bir takım kıymetli eşyânın İslâmiyyetten evvelki devirlerden i'tibâren tıpkı bedevî meskenleri kadar sâde bir takım şehir evlerinde

de görülmüş olmak ihtimâli çok kuvvetlidir. Bâzı kadınların kıymetli mücevherler takınmış olmaları da mümkündür.

Şu noktayı da tekrâr etmek icâb eder ki, şehirlielerin eski bir medeniyyet kurmuş oldukları Yemen vilâyeti müstesnâ olmak şartıyla, Araplar hayrân oldukları ecnebî ma'mûlâtının emsâlini yapmaya hiç bir zaman teşebbüs etmemişlerdir. İşte bundan dolayı arap san'atkarının tam mânâsıyla kaabiliyyetsizliği sâbit oluyor demektir (7).

İslâmiyyetten evvelki Yemen - Mekke - Gazze ticâret yolunun ehemmiyeti hakkında ne söylene azdır; bu yolun Arabistan mukadderâtı üzerinde de te'siri olmuştur. Araplar arasında veyâhut Araplarla Bizanslılar arasındaki ticârî münâsebetleri sarsan ihtilâflarla ehemmiyetsiz çapulculuklar ne mâhiyyette olursa olsun muslihâne münâsebetler te'sis etmek sûretiyle onları yavaş yavaş müstakbel hâkim unsur rolüne hazırlamış olduğu muhakkaktır.

Bu izâhâtan anlaşılan mühim bir hakikat vardır: İslâmiyyetten evvel ve bilhassa Milâdın altıncı asrından itibaren Hicaz kıtası Arabistan'ın ticârî ve iktisâdî medeniyyet sâhası hâline gelmiş ve bilhassa İslâmın menşei olan Mekke şehri bu medeniyyetin başlıca merkezi olmuştur.

Mekke şehrinin en büyük rolü de Şark ve Garp medeniyyetleriyle dâimi ve hattâ resmi münâsebetler kurmak sûretiyle Arap kavmini İslâm imparatorluğunun başına geçebilecek bir seviyeye çıkarmış olmasında gösterilmektedir.

(7) Bu iddiâ doğru değildir: Çünkü aynı bir milletin bir vilâyette kaabiliyyetli ve diğer vilâyetlerde kaabiliyyetsiz olmasına imkân yoktur. I. H. D.

Bu seviye yalnız şehirliere de münhasır değildir: Denizcilik, kervancılık ve muhtelif yerlerde kurulan panayırlar gibi ticârî âmillerden dolayı bedevilerin bile seviyeleri bir hayli yükselmiştir; (Mahmud Es'ad Efendi), merhûmun «Târih-i din-i Islâm» ismindeki eserinde bu vaziyet hakkında verilen şu mühim izahât bâzı Garp menbâlarında bile me' haz ittihaz edilmiştir (S. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 230 - 239) :

CEZİRET-ÜL-ARAB'IN MEVKİİ TİCÂRİ
Sî — Cezîret-ül-Arab (Akabe körfezi mün tehâsında vâkı' Eyle'den ittibâren Basra körfezi'nin nihâyetinden Şatt-ul-Arab'ın mansûbuna kadar mâdâren-mâ-dâr inci, sedef, kesret-i esmâk gibi servet-i tabîiyyeye mâlik denizler ile muhât olduğundan) bir taraftan Asya'da Hindistan, Belûcistan, İran; diğer taraftan Afrika'da Mısır, Habeşe, Somali kıt'alarıyla bi-s-sühûle münâsebette bulunduğu gibi, Şatt-ul-Arab'ı teşkil eden Fırât ile Dicle dahi iki koldan Irak ve Elcezîre'yi kuşattıklarından, Küçük - Asya'nın içlerine doğru birer tarik-ı muvâsala teşkil etmişlerdi. Kara cihetinden dahi gölden geçen büyük caddeler Cezîre'yi Berr-iş-Şâm ile rabte diyordu.

İşte Cezîret-ül-Arab şu va'ziyyet-i mes'ûdesi icâbında Berr-i Latîk'ın merkez-i ticâreti olmuş ve akvâm-u-ümemi yekdiğerine rabteylemiş idi. Bu sebepten ahâlisî ve ale-lhusûs sevâhîl sekensesi ve hazarîler min-el-kadim ticâret ile iştiğaal ederlerdi. Berren kervanlar ve bahren gemiler vâsıtasıyla memâlik-i bâidede ticâret eylerlerdi. Hem ticâret-i berriyye, hem ticâret-i bahriyyede hayli terakkî etmişlerdi.

İmdi, Arabın ticârette ileri gitmesi

ne başlıca sebep memleketlerinin memâlik-i sâire beyrinde mütevassıt bir mahal olmasıdır. Diğer bir sebep de kurbîyyet-i lisâniyyedir. Elisine i Sâmiye beyrinde ne derece müşâbehet olduğu bâlâda gösterilmişti. Araplar etrâfta, bulunan Keldânîler, Asûrîler, Habeşîler, Fenikeîler ile tercümana muhtâc olmaksızın konuşabilirlerdi.

TİCÂRET-İ BERRİYYE, KAAFİLELER
Ticâret-i berriyye, o zamanlar memâlik-i şarkıyyenin her tarafında olduğu gibi, Cezîret-ül-Arab'da dahi muayyen zamanlarda hareket eden kervan'lar vâsıtasıyla icrâ olunurdu. Her sene cenuptan büyük kaafîleler hareket eder, şimalde Sûriye ve Irak cihetlerine kadar gidip memleketlerinin mahsûlâtını zî-kıymet ve nâdir emtia ile mübâdele eylerdi. İşbu kaafîleler, Cezîre'nin nâ-kaabil-i ubûr olan vasatından mürûr edemediği cihetle sâhîli bahrden pek az tebâüd ederdi.

Dâimâ gerek şark'da ve gerek garp'da şibih-cezîrenin sevâhîlini kılıyarak giderdi. Lâkin başlıcaları Bahri-Ahmer sevâhîli üzerinde vâkı' Hicaz kıt'asından geçerdi. Bunların milyonlara bâliğ olan sermayesi nice efrâdın ufak - tefek sermayelerinden teşekkül eder ve yüzde elli raddesinde bir temettü' bırakırdı. Her kaafîle bir veyâ müteaddid reis'in zirî idâresinde bulunur ve efrâddan her birinin cüz'î, küllî malını alır, bilâd-i bâidede emvâl-i sâire ile mübâdele ederek avdetinde bedelini eshâbına teslim eylerdi.

Zaman-ı Nebevide kavm-i Kureys bir şetvî olmak üzere Yemen, diğeri sayfi olmak üzere Şam cihetlerine senevi iki kaafîle çıkarırlardı. Mekke'den Sûriye'ye

otuz, Yemen'e de otuz günde gidiyordu. Bir taraftan da Hint bahriyyânı sefinele-riyle gelir, bu kafilelerle mülâkaat e-derlerdi...

Bu yolda mübâdele edilmesi ehli Mekke'yi belây-ı kaht-u-galâdan vâreste kılardı. Mekke-i-Mükerreme'den hareket eden kafilelerle senevi şimdiki akça ile üç milyon yedi yüz elli bin franklık (8) ihrâcât vukuu'bulduğu müstesriklerin tahkikaat-ı ahîresiyle meydana çıkarıl-mıştır. Muahharen ticâret, yolunu de-ğiştirmekle şimdi Mekke tarik-ı ticâret de-ğildir.

İşbu kafileler ale-i-umûm çadır-ar-da ikaamet eden bâdiye a'râbı tarafından ihzâr-ı idâre edilir, sevk-u-muhâfaza o-lunurdu. Bunlara lâzımgelen lâ-yuad ve lâ-yuhsâ develeri tedârük ettikleri gibi bi-hisâb sürülerinden aldıkları yükleri de develeriyle naklederlerdi. Bu noktâ-i-na-zardan anlar dahi işbu ticâret-i berriyye-ye iştirâk etmişlerdir. Deveye (Çöl seffi-nesi) tesmiye olunabilir; bu hâlde kaafi-leye (Çöl donanması) ve anları idâre e-den a'râba (Çöl mellâhları) tesmiyesi münâsîp olur..

TİCÂRET MERKEZLERİ— Kafilelerin geçtikleri yerlerde mühim merkezler o-lup oralarda zâd-u-zahirelerini teedid e-derlerdi. İşbu merkezler mürûr-ı eyyâm ile birer belde hâline geldi; oralarda a-hâlî bin-nisbe daha z'yâde tavattun etti-ler. İşbu merkez'erin adedi akall-ı-kalîl olup başlıcası altı tânedir:

Birincisi — Yemen'de kâin (Me'rib) yâhut (Sebâ) beldesidir;

İkincisi — Şark yo'u üzerinde, Bas-ra - körfezi'nde vâkı' (Kerâ) beldesidir;

Üçüncüsü — Taşlık kıt'ada vâkı' (Petra) beldesidir ki (9) Bahr-i-Ahmer üzerinde kâin (Akabe) beldesi anın lima-nı idi ve Romalıların himâyesi sayesinde târih-i Milâdinin evâlinde gaayet kuv-vetli ve zengin bir memleket oldu;

Dördüncüsü — Fırât sâhilinde meb-nî (Hira) beldesidir;

Beşincisi — (Mekke) şehr-i şehiri-dir ki cümlesine fâltir;

Altıncısı — (Yes'rib) beldesidir (10).

Bu iki belde-i mübâreke Yemen ve Süriye yolunun hemen vasatında vâkı' olup istikbâlleri pek parlak idi.

TİCÂRET-İ BAHRİYYE ve TRANSİT TİCÂRET —

Sevâhil sekenesi ticâret-i bahriyyede da-ha ileri gitmişlerdi. Çünkü arâzileri çöl ile deniz arasına sıkışmış dar bir mahal olduğundan, enzâr-ı dikkatleri denize, de-nizin mâverâsında bulunan memâlike mün'atıf idi. Ale-i-husûs (Arabiyye-i-Sai-de) denilen (Bahârât, ıtrıyyât, günlük husûle getirip elisine i şuarâda ve kütüb-i mukaddesede Sebâ nâmiyle şöhretsiâr o-lan) Yemen kıt'ası bu cihette çok ileri gitmiştir. Kıymetdâr hâsılâtının celbett-i-ği ticâret ve servet oralara hazâin negre-yordu. (Saide) tesmiyesinin vechi de bu idi.

Yemen ahâlisî Şark denizlerinin gay-yûr ve ticâretle melûf mellâhlarından i-

(8) Altın para hisâbiyle.

(9) Bugün haribesine (Vadi - Mûsâ) denilmektedir.

(10) Medina şehri.

I. H. D.

I. H. D.

I. H. D.

di. Gemileri karşı tarafta vâkı' Berberistan sevâhilinden mürri-sâfi ve belsâm getirdikleri gibi Hindistan ve Afrika bilâd-ı hârres'nin altınlarını, bâhâratını ve zi-kıymet emtiasını celbederlerdi. Bu mallar kendi memleketlerinin mahsûlâtı'ne berâber kaafileler vâsıtasıyla ve çöl târikiyle (Amon), (Moab), (Adom) nâmının, daki nım-arab memleketlerine ve Bahr-i sefid sevâhilinde vâkı' Fenike limanlarına naklolunur ve oradan berr-i garbiye tevzi' edilirdi.

Mekkeliler dahi Habeşiler ile kolayca münâsebâta girişirlerdi. Ticâret sayesinde Afrika'nın hazineleri Ceziret-ül-Arab'ın en uca mahallerine ve hattâ Hecer eyâletindeki Katif beldesine kadar naklolunurdu. Küçük sefineleriyle Basra körfezi'nin nihâyetinde Fırât mansıpl'arına kadar vâsıl olurlardı.

Ceziret-ül-Arab'ın mevkî-i coğraffî ticâret-i bahriyyeye pek müsâid idi; etrâf-u-cevânbindeki denizler Cezire ile me mâlik-i adide beyninde vâsita-i münâkale teşkil ederdi. Ahâlisi mevsim rüzgârlarının ve su cereyanlarının harekât-ı mütekaabileşi sâyesinde memâlik-i mütecâvire ile bis-sühûle münâsebâtta bu'unurdu. Zâten beynlerindeki mesâfe kısa idi.

Arabın ale-l-husûs Hind ile ticâreti akvâm-ı sâirenin oralardaki ticâretinden ziyâde idi. Çünkü anlar Hind'den mâli müşterâlarını yalnız akça ile ve nâdiren eşyâ ile mübâdele ettikleri halde, Araplar istihşâl veya mübâdele târikiyle elde ettikleri kıymetdâr ve nâdide eşyâ sâyesinde bir mübâdele-i muntazama teşkil

etmişlerdi. Bu suretle başlıca Hind ticâreti Arab'ın eline geçmişti.

Gerek Basra körfezinde ve gerek Bahr-i-Ahmer limanlarında debbu'lar (11) te'sis etmişlerdi. Mısırlılar ve Fenikeliler hâsûlâtı hindiyyeyi oralardan alırlar, memâlik-i garbiyyeye naklederlerdi. Fîlhakika Fenikeliler ile Mısırların sefâini doğrudan doğruya Hind limanlarına da gidip hamûle alabilirdi; fakat ale-l-ekser kendilerine lâzım olan eşyâyı Ceziret-ül-Arab'ın mütevassıt pazarlarından iştirâ ve tedârük etmeyi daha elverişli bulurlardı. Mısır'ın doğrudan doğruya Hind ile münâsebât-ı muntazaması ancak Romalılar devrinde başlamıştır.

Velhâsıl Arap mellâhları hâtır ve hayâle gelmiyen zamanlardanberi Bahr-i Hind'in etrâf-u-cevânbinde yerleşmiş olan akvâm-u-ümmecmin ticâret-i mütevassıtalarını zabtetmişlerdi; işbu ticâreti Portekizlilerin keşfiyyâtına kadar muhâfaza ettiler.

PANAYIRLAR ve HAC ve TAVÂF MAHALLERİ —

Ceziret-ül-Arab'da senevî bir takım panayır ve pazarlar te'sis olunmuş idi; Cezire'nin her tarafından oralara ahâlî feve feve gelir, alış-veriş ederlerdi. Bu fırsattan bi-istifâde diğer bir takım umûr ve mesâlih-i umûmiyyelerini de tesviye eylerlerdi. Ez-cümle fırak-ı mütehâlf'e, beynlerindeki münâzeât ve muhâsamatı hakem ma'rifetiyle fasl-u-tesviye ey'lerler, tuttukları üserâyı mübâdele ederlerdi. Ale-l-husûs buralarda eş-âr te'haddi olunurdu; kabasil-i Arap her ne

kadar bedevi iseler de ceng-li-cidâle olan meyilleri kadar da eş'âra temâyül gösterirlerdi.

İşbu panayırlar içinde en meşhûru (Sûku - Okâz), (Sûku - Mecenne), (Sûku Zi-l-Mecâz) dır.

Her sene Zülka'denin guresinde (Okâz) panayırı kurulur, yirmi gün devâm ederdi. Aktâr-u-âfâktan buraya vâfir halk toplanır ve çok ahz-ü-f'tâ olunurdu. Ba'dehu Mecenne panayırına gidilir, bu da Zülka'denin yirmisinden âhırine kadar on gün devâm ederdi. Oradan (Zül-Mecâz) panayırına gidilirdi. Badehu Zülhicce'nin onunda Mekke-i-Mükerreme'de tecemmül' edilir ve Kâ'bet-ULLâh tavâf olunurdu.

İşbu panayırlarda hasb-el-câhiliyye bir takım kayaları ve esnâmı da tavâf ederlerdi. Zâten anların bâdi-i teşkilî işbu tavâf ve ziyâret olduğundan, dîn-i İslâmın vürûdundan sonra bu panayırlar tabiatıyla metruk kalmıştır.

EŞHÜR-İ HURUM — Kabâil-i Arab, bâlâda beyân edildiği vechile, yekdiğerine karşı bir harb-i dâimi hâlinde bulunurlardı. Çölden ibâret olan işbu memleket, te hayât gaayet müşkil idi. Tahammül-fersâ bir meşakkat ile elde edilen bir servet-i kalilenin mütekaabilen nehb-ü-iğtî-nâmiyle uğraşılırdı. Halbuki bâlâda beyân edilen panayırlara gidip gelmek emniyyete muhtâc olduğundan ve pazarlardan evvel veya sonra tavâf edilmesi de mu'tâd bulunduğundan, işbu mücâdelât-ı şedide ve dâimeye ara-sıra mütâreke verilmesi zarûrî idi. Anıncün senede dört ay (Zülka'de, Zülhicce, Muharrem, Receb ayları) zarfında silâh isti'mâl etmek ve kaafililerle yolcuları iz'âc eylemek men' olunmuş idi. Buna cesâret edenlere na-

zar-ı nefretle bakılır ve mücâzat-ı şedide icrâ olunurdu. İşbu aylara (Eşhür-i Hurum) tâ'bir edilirdi.

Maamâfih bu kaaideye muhâlif hareket edildiği ve bu hürmetin ihlâl olduğu da vardı. Ez-cümle (580) sâl-i Millâdisinde (Okâz) da panayır kurulduğu esnâda (Kureys) ile (Benî - Hevâzin) bey-ninde bir müsâdeme vukuua geldi. Ekber-i maâsi addolunan işbu muhârebe günlerine (Eyyâm-ı ficâr) denilmiştir ki (Fücûr ve ma'siyet günleri) demektir.

Ba'demâ bu türlü ahvâlin tekerrür etmemesi için panayıra gelmeden evvel herkesin terk-i silâha mecbur tutulmasına karar verildi. Panayırın müddet-i devâmında silâhlar eşrâftan bir kaç zâtın yedi emânetinde bulunurdu. Hattâ ileride ikinci sene-i Hicriyyede (Abdullâh-ib-ni-Cahş) in zir-i idâresinde Batnu - Nahle cihetine gönderilen sirye Receb'in birinci günü bir kaafileyi vurup kan döktüğü için kıylu-kaale bâdi olmuş ve bir âyetle işbu hürmet ibkaa buyurulmuştur. Lâkin muahheren neshedilmiştir.

Bu izâhâtın başında deniz ve kara ticâretlerindeki rollerinden dolayı bedevilerin bile seviyye i'tibâriyle nasıl yükselmiş olduklarından bahseden (Mahmud Es'ad Efendi), aynı cildinin 62 inci sahifesinde de bu meseleyi şöyle tavih etmektedir:

«... Servet, hemen sûret-i mütesâviyede inkisâm etmişti. Filhakika bâzı kabâil ticâret sebebiyle nâil-i servet-u-sâmân oluyordu; lâkin akvâm-ı mütecâvire ile münâsebetlerinin kesbi vüs'at etmesi anlarda ihtiyâcât-ı cedide meydana getirir, bu da muvâzeneyi muhâfaza ederdi.»

İşte bu vaziyetten de anlaşılacağı gibi, bir taraftan ticâri fa'âliyyetten hâsıl

olan servet ve bir taraftan da komşu milletlerle kurulan münâsebet münâsebet be devilerde bile medenî ihtiyaçlar husûle getiriyor ve o mâlî imkânlarla bu medenî ihtiyaçların bir araya gelmesi, Arabistan bedevilerini iptidâî bir çöl hayâtından ayıran mühim bir âmil oluyordu.

Arabistan halkının hâricî âlemle münâsebetleri yalnız komşu devletler sâhasına da münhasır değildi. Araplar, Sûriye, Irak ve Filistin gibi Garbî - Asya memleketlerinden başka Avrupa ve Afrika'da da çok mühim roller oynamışlardı; meselâ Habeşistan imparatorluğunu onlar kurmuş ve eski Roma'da Arap imparatorlar saltanat sürmüştü. Londra üniversitesi profesörlerinden (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinde Habeş devletinin Yemen'deki Sâbiller, yâni Sebâlılar tarafından te'sis edilmiş olduğu şöyle anlatılır (1958 Brüksel tab'ı, S. 21 - 22) :

«Sebâ devletinin Milâttan evvel Onuncu asra dayanacak kadar eski bir devirde bile mevcûd olduğu anlaşılmaktadır. Gene Milâttan evvel Sekizinci asra âit pek nâdir bazı mâlûmâtâ tesâdüf edilmekte ve Altıncı asırdaki büyük inkişâf hakkında da bir takım delillerle emâreler mevcut bulunmaktadır. Milâttan evvel 750 târihine doğru Sebâ krallarından biri bu krallığın zirâî hayâtını uzun zaman tanzim etmiş olan meşhur (Me'rib) seddini inşa ettirdi. Karşı tarafa tesâdüf eden Afrika sâhilleriyle ve hattâ belki de o sâhillerin içerilerindeki daha uzak memleketlerle ticârî münâsebetler kurulmuştu. Sebâlıların Afrika'yı büyük kütlelerle geniş bir nisbette işgal ederek Habeşistan krallığını da kurmuş oldukları

anlaşılmaktadır: (Habeşistan) isminin cenûbu - garbî arap cemâatlerinden (Habeşe) zümresinin isminden istikaak etmiş olması işte bundandır»..

Profesör (Henri Massé) nin. «L'İslam» isimindeki eserinde de Habeşistan'ın Araplar tarafından te'sisi şöyle izâh edilir (1937 Paris tab'ı, S. 13) :

«Mechûl bir devirden ve belki de Milâttan evvel Beşinci asırdan itibaren Sâmîler Habeşistan'a hicret etmiye başlamışlardı; bu muhâceret bir devlet te'sisiyle neticelendi; Hımyerilere biraz takaddüm eden (Aksum) hânedânı tarafından kurulmuş olan bu devlet Habeş devletiydi; çok şiddetli siyâsî sarsıntılara rağmen (Aksum) hânedânı zamânımıza kadar mevkîjini muhâfaza etmiştir».

Cenûbî - Arabistan halkının Milâttan evvel Afrikada işte böyle bir imparatorluk kurlmalarına mukaabil, Milâttan sonra da şimâl arapları bir müddet Roma imparatorluğuna hâkim olmuşlardır. Gene Profesör (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» isimindeki eserinin 24 üncü sahifesinde bu vaziyet de şöyle izâh edilir :

«Milâdın birinci asrında Romalılar. la Nabatîler arasındaki münâsebetler bozulmuş olduğu için, 105 târihinde imparator (Trajan) Nabatî devletinin şimâl kısmını (Palaestina Tertia) isminde bir Roma vilâyeti hâline getirdi. Bu vesileyle şu noktayı da kaydedelim ki, hudut boylarındaki Roma vilâyetlerinde bulunan Araplar Roma tahtına lâ-akal bir imparator bile çıkarmışlardır ve o da Milâdın 244 târihinden 249 târihine kadar saltanat sürmüş olan (Philippe) dir.

Bunun ölümlünün hemen ferdâsını teşkil eden devirde de Sûr'ye'nin cenûbu şarkısındaki hudûd üzerinde bulunan Ârâmleşmiş arap devletlerinin ikincisi ortaya çıktı: Garba giden ticâret yolunun başında ve Arabistan - Sûriye çölünde kurulmuş olan bu devlet meşhur (Tedmür = Palmyre) krallığıydı.

Bu fıkra Roma tahtına Araplardan «Lâ-akal bir imparator» çıkmış gösterilmesinin sebebi, (Philippe l'Arabe = Arap Filip) denilen bu adamın oğlunun da imparator ilân edilmiş olmasıdır; (William Smith) in iki profesör tarafından ilâvelerle Fransızcaya terceme edilmiş olan «Dictionnaire classique de Biographie, Mithologie et Géographie anciennes» ism'indeki eserinde bu vaziyet şöyle hulâsa edilir (1884 Paris tab'ı, S. 163) :

«Philippus (M. Julius). - Baba . oğul Roma imparatorları: Bunların birincisi Milâdın 244 târihinden 249 târihine kadar saltanat sürmüştür. Irkan araptır: Roma ordusunda büyük bir rütbeye yüksemiş ve (Gord'en) i öldürtmek sûretiyle tahta çıkmıştır. Vérone civârında ya (Decius) a karşı girişmiş olduğu bir muhârebede maktul düşmüş veyâhut kendi askerleri tarafından öldürülmüştür. Ölümünden iki sene evvel (Auguste) ilân edilmiş olan oğlu da aynı zamanda vefât etmiştir».

(Dr. Gustave Le Bon) un «La civilisation des Arabes» ismindeki eserinde hem bu meseleden, hem de Arapların Roma târihindeki rollerinden şöyle bahsedilmektedir (1884 Paris tab'ı S. 65) :

«Araplar, Roma'lıların İran'la olan muhârebelerine bir çok defâlar karışmış

lardır; hattâ (Philippe) isminde bir arap 244 târihinde Roma'ya imparator bile olmuştur. Bir aralık Arapların Küçük Asya'yı bile tehdid ettikleri görülmüşse de, (Palmyre = Tedmür) krallığının 272 târihinde (Aurélien) tarafından yıkılması onları o havâliden uzaklaştırmış ve işte bunun üzerine Sûriye bir Roma vîlâyeti hâline gelip kısmen Araplar, yâni Roma imparatorlarının himâyesindeki Gassâniler tarafından idâre edilmiştir».

(Mahmud Es'ad Efendi) n'in yukarıda bahsi geçen «Târihi din-i İslâm» ının aynı cildinin 620 - 621 inci sayfelerinde Arapların Roma dâhilî siyâsetinde oynadıkları büyük rollerle imparator (Philippe l'Arabe = Arap - Filip) in şahsiyyeti hakkında şu izâhâta tesâdüf edilir :

«Araplar, Romalılarla Eşkân'ıyan beynindeki muhârebâta müşâhede olunduktan başka, o kadar uzakta bulundukları hâlde tâ Roma'nın münâzeât-ı dâhiliyyesine kadar iştirâk ettiler. Ez-cümle (Pescennius Niger) başlıca anlara istinâden 193 de Şark kaysarı olmuş idi. Ve keza bir arap 244 târihinde (Philippe = Filip) nâmiyle makaam-ı hükümdâriye geçti. (Arap - Filip) yâd olunurdu; lâkin mevkî-i iktidârâ geçtikten sonra memleketini ferâmûş edip hiç bir hayrı dokunmadı».

Aynı eserin 621 inci sayfasındaki (2) numaralı hâşiyede de (Filip) in şahsiyyeti hakkında şu izâhâta tesâdüf edilmektedir :

«Arap - Filip, el-yevm (Eski - Şam) denilen (Bosrâ) kasabasında dünyâya gelmiştir. Pederi urbân meşâyihinden i-

di. Roma askerine girip cesâret ve iktidârıyla en büyük rûtbeye vâsıl oldu.

İrânîlere karşı olan muhârebâtta muzaffer olduktan sonra askerini kandı-
rıp 244 de kendini imparator ilân ettir-
di. Cezîre'yi terk ederek İrânîler ile mü-
sâlahâ ettikten ve Tuna'yı tecâvüz etmiş
olan bâzı akvâm-ı vahşîyyeyi de defey-
ledikten sonra 247 de Roma'ya dâhil ol-
du. Bu şehrin bininci sene-i te'sisi münâ-
sebetiyle fevkalâde şenlikler tertib etti.
Hakimâne bâzı kavânin vaz'eyledi. Lâ-
kin ilân-ı istiklâl eden serdarlarına kar-
şı 249 da mağlûb ve maktûl oldu. Hiris-
tiyan olup dinini ihfâ ederdi.

Afrika'da bir imparatorluk kuran
Avrupa'daki en büyük imparatorluğun
dâhili siyâsetinde işte bu kadar büyük
röller oynadıktan başka bedevî nesline
mensup iki Româ imparatoru yetiştiren,
bilhassa coğrafi imkânlarından dolayı o
zamanki dünyanın Şark ve Garp ticâre-
tiyle iktisâdiyyâtına asırlarca hâkim olan
ve eski Asya ile Avrupa medenîyetlerini
asırlar boyunca birbiriyile temâsa getiren
böyle bir kavme nasıl (Barbar) ve böyle
bir memlekete nasıl (Çöl) ismi verilebi-
lir? O gibi iddiâlarda bulunabilmek için,
bütün bu tarihi hakikatlerden tamâmıyile
bihaber olmak lâzımgelir.

Bu fâhiş iddiâlara karşı isyân eden
ve İslâmiyyetin zuhur ve inkişâfında çö-
lün hiç bir te'siri olmadığını bilhassa tas-
rih eden Hristiyan - Garp müellifleri
pek çoktur; meselâ Edimbourg üniversi-
tesi Arapça muallimi müsteşrik (W. M.
Watt) m «Mahomet à la Mecque» ismiy-
le Fransızcaya terceme edilen eserinde

bu nokta şöyle tavih edilir (1958 Paris
tab'ı, S. 21) :

«Bir garplının nazarında Arabîstan
hër şeyden evvel bedevilerle meskûn bir
çölden ibârettir ve bu telâkkide çöl ha-
yâtının iktisâdîlığı de faydalı bir hareket
noktasıdır. Halbuki doğrusunu söylemek
lâzımgelirse denilebilir ki, Hazret-i Mu-
hammed'in tebliğ ettiği Vahdâniyyet di-
ninin inkişâfında çölün hiç bir rolü ol-
mamıştır».

Tıpkı bunun gibi, meşhûr İslâmîy-
yât âlimlerinden râhip (H. Lammens) in
«L'İslâm» ismindeki eserinin 1943 Bey-
rut tab'ının 9 uncu sahifesinde de şehir-
lerin bulunduğu münbit vâhalardaki ha-
zarilerin bile İslâmiyyet üzerinde hiç bir
te'siri olmadığı hakkında şu mühim kay-
de tesâdüf edilmektedir :

«Sonraları İs'âm an'anelerinin men-
şei hâline gelen ve Hazret-i Peygamber-
le Hulefây-ı Râşidîn'in pâyiatahtı olan
(Medine) müstesnâ olmak üzere, İs'â-
miyyetin ilk inkişâfı üzerinde vâhalarda-
ki ahâlinin hemen hiç bir te'siri olma-
mıştır».

Aynı eserin 10 uncu sahifesinde de
çöl bedevilerinin yalnız ilk İslâm fütühâ-
tı devrine münhasır olan askerî rolleri
işte şöyle anlatılır :

«Aşağı - yukarı bugün olduğu gibi
bedeviler o zaman da nüfusun kaahir ek-
seriyyetini teşkil ediyor, yâni yüzde 83
nisbetini buluyorlardı. Şehirliğin neş-
rettikleri İslâmiyyeti hiç tehâlik göster-
miyerek kabûl edip İslâmın fütûhat or-

dularındaki boşluklar mağlûp milletler tarafından dolduruluncaya kadar bu vazifeyi ifâ edecek olanlar işte onlardı. Yalnız bu bakımdan bile bedevî'ler nazarı. dikkatimizi celbe lâıktırlar; fakat aynı zamanda Arap ırkının tipiyle seciyyesini en iyi muhâfaza etmiş zümre olmak itîbâriyle de şâyân-ı dikkattirler.

Şehirliilerin bu evsâfı onlar kadar temsîl ettikleri iddiâ edilemez. Çöldeki-lerin mütemâdî hulûllerinden dolayı tâzeleşip durdukları halde, şehirliiler arastına ecnebî te'sirleri karıştığı ve hattâ yabancı kam sızıp durduğu inkâr edilemeyecek bir hakikattir.

Tâif Yemen'e yakındı. Mekke şehri de hâriçten gelen ticâret erbâbının sık sık ziyâret ettiği kozmopolit bir merkez olmuş ve aynı zamanda mühim bir esir pazarı, bilhassa Afrika'dan idhâl edilmiş esirler pazarı hâline gelmişti. Orada bir Habeş cemâati bile vardı. Medîne'nin de yarısından fazlası yahudileşmişti. Çölle-
rinin çoraklığından ve yabancı örf ve âdetlerinin istilâsına karşı masûniyyetle-
rinden dolayı bedevîlerde bu gibi şeyler. den eser yoktu».

Fransa Enstitüsü âzâsından ve Paris «Elsine-i Şarkıyye Mektebi» profesörle-
rinden (Gaudefroy — Demombynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu' aux Croisades» ismindeki eserinde de çöl iddiâsı Arabistan'ın Câhiliyyet devrinde-
ki beynelmîlel medenî rollerinden bahsedilerek şöyle çürütülmektedir (1931 Paris tab'ı, S. 47) :

«... Arabistan, umûmiyyetle zanne-
dildiği gibi çöl'den ibâret ve o kadar dün-
yâdan tecerrüd etmiş bir yer değildir. Hattâ İran tehdidi altında bulunan Bi-
zans'ın hâkim olduğu Şarkî - Akdeniz'e az - çok bağlı bir memleket olduğu bile
söylenbilir. Aşağıda tekrar bahsedeceğimiz ticâret yolundan dolayı da Ceziret-ül-
Arab Akdeniz âlemirinin Hindistan'la itti-
sâlini te'mîn eden bağlardan biridir.

Hudut boyundaki Gassânî eyâleti A-
rabistan'la Bizans arasında siyâsî bir mu-
vâsala sâhasıdır; Mısır'la da mütemâdî
münâsebetlerde bulunduğu gibi, Dicle ve
Fırat vâdilerinin işlerine de karışır; Hi-
ristiyan ve Yahudi cemâatleriyle olan mü-
nâsebetlerinin dinî neticelerinden aşağı-
da ayrıca bahsedilecektir».

Çöl bedevileriyle bir hayli melezleş-
miş medenî şehirliiler arasındaki tezâd,
bedevîlikle medenîlik arasında dâimî bir
husûmet şeklini bile almıştır; Arap târi-
hinin şimdi en mühim mütehassısların-
dan sayılan Maskat ve Oman sultanlığı
sâbık Başvekili (Bertram Thomas) in
«Les Arabes» ismiyle Fransızcaya ter-
ceme edilen eserinde bu nokta şöyle kay-
dedilmektedir (Profesör Roland Huret'
nin İngilizceden tercemesi, 1946 Paris
tab'ı, S. 8) :

«Arabistan halkı dâimâ şu iki tipi
cem'etmiş bir câmiadır: Bunların birî
cengâver bedevî ve diğeri de barışçı şe-
hirlidir. Karşılıklı bir zıddiyyet ve husû-
met bunları dâimâ birbirinden ayrı tut-
muştur. Cehâletle kithlân mâkul bir ha-
yât tarzına mânî' olmak için el-ele ver-
diği bir memlekette, şehirli bedevîye tabîi

bir düşman nazarıyla bakardı; Bedevi de şehirliyi meşru bir kurban gibi görürdü.»

İslâmın menşeiini çölden ibaret gösteren vâki iddiâyı reddeden âlimlerden bâzılarının buraya kadar ıktibâs ettiğimiz ifâdelerinden çıkan neticeler şöyle sıralanabilir:

1 — Arabistan çölden ibâret değildir; bir çok medeniyet sâhaları ve medeni merkezleri vardır;

2 — Ceziret-ül-Arab dünyâdan tecerrüd etmiş bir memleket değildir; mütemâdiyen hâriçle temâs hâlinde bulunan ve eski Şark ve Garp medeniyetlerinin ittisâlini te'min etmek sûretiyle insanlık târihinde çok büyük bir rol oynayan fevkalâde mühim bir memlekettir;

3 — İslâmın zuhûrunda, tekâmülünde ve inkişâfında çölün hiç bir rolü yoktur: İslâm dîni medenî bir dindir;

4 — İslâm târihinde çöl bedevilerinin rolü, ilk fûtuhât devrinde askerlik etmiş olmalarından ibârettir ve bu askeri rolde o devre münhasır kalmıştır;

5 — İslâmın ilk hitâb ettiği şehirlerin ve bilhassa Mekke şehrinin ahâlisi bir hayli tesâlüplere uğramış muhtelit ve medenî bir cem'iyettir;

6 — İslâmiyyetin teessüsüyle tekâmülünde bedeviler gibi bu medenî şehirli-lerin de hiç bir tesiri olmamıştır;

7 — İslâmın ilk hitâb ettiği zümre şehirli ve bilhassa Mekkeliler zümresidir ve o devirde bunların da bedevilikle hiç bir alâkalı kalmamıştır ve hattâ bedevilerle şehirli-lerin arasında mütemâdi ve an'anevî bir husûmet bile vardır.

Bu vaziyette nasıl olur da İslâmi-

yete bir «Çöl dîni» ve Kur'an-ı Ker'im'e de bir «Çöl kâanûnu» denilebilir?

Bu bahse son verirken, mühim bir noktanın tavihîni zarûri görüyoruz. Buraya kadar olan izahâtımızdan anlaşılacağı gibi, Câhiliyyet devrinin Arap medeniyeti, Arabistan'ın coğrafi şeraitinden mütevellid olan tecerrüd hâline n'hâyet verip hâriçle münâsebetler kurmasından ittibâren teşekkül etmiştir; Ceziret-ül-Arab halkının işte o medenî ve bilhassa ticârî ve iltisâdî münâsebetler kurulmadan evvelki vaziyeti nedir ve o münâsebetler hangi târihte kurulmuştur? Neticce olarak Câhiliyyet medeniyeti İslâmiyyetin zuhûrundan kaç asır evvellerine kadar dayanmaktadır?

Maskat ve Oman sultanlığının sabık Başvekili İngiliz âlimlerinden (Bertram Thomas) ın yukarda bahsettiğimiz «Les Arabes» isimindeki eserinde bugünkü Garp ilminin bu noktalar hakkındaki telâkkilerini birer hulâsa şeklinde ifâde eden fıkralar vardır; meselâ eski Arabistan'ın hâriçle temâsa başlamadan evvelki iptidâi hâli şöyle tasvir edilmektedir (1946 Paris tab'ı, S. 7 - 8) :

«Târihin fecrinde Arabistan, Mısır'la Sümer'in arasına tıpkı bir yarı vahşet çıkıntısı gibi dâlp durmaktaydı. Çorak, câzibesiz, aşılmaz bir toprak vaziyetindeydi ve daha elverişli devirler yaşayan medenî insanların hulûlüne karşı ta bir sed teşkil ediyordu. Baştan - başa tekmlil uzunluğu ve genişliği boyunca o kadar az yağmurlu yüzü gördü ki bütün bu yağışlar tek bir nehir beslemeye bile kâfi gelmezdi. Sip-sivri ve çırpıplak olan korkunç dağlarının üstünde yüksek ve açık yaylalar görünür ve bu diyârın kısmı a'zamını mütâharrik kumlardan mükemmel geniş sâhalar işgal ederdi. Gündüz

leri insafsız bir güneş o ıssız diyarı kasıp kavurur, yakıcı ve hızlı rüzgârları da her tarafı alt-üst ederdi.

Ağaçtan hemen tamâmiyle mahrûm olan o kap-kara topraklarda tabiatın çirri eli müsâit bir gölgelik veyâhut bir sığınak bile kurmamıştı; işte böyle gad-dâr bir tabiat tertibi içinde ancak pek gözlü, kurnaz ve dayanıklı insanlardan mürekkep bir ırk yaşayabiliyordu.

Buramın o vahşi ve bedevî halkı, muhât olduğu hasın şartlara karşı mukavemet ve cesâret göstermiye mecbûr oluyordu. Açlıktan kıvrandıkları için, saldırı ganlık ve yırtıcılık temâyül'lerini inkîşâf ettirmek zorunda kalmışlardı. Âile birlikleri büyüyüp kabûleler teşkil ediyor, fakat yabânî ve hasın bir ferdiyetçilikle her kese karşı duyulan bir türkekîk hissi de başlıca husûsiyetlerini teşkil ediyordu.

İnsana faydalı hayvanlardan yalnız deve o ıssız ve susuz kumsallarda yaşamaya tahammül edebiliyor ve Araplar da sürûleriyle mer'âdan mer'âya, kuyudan kuyuya göçüp giderlerken çok erken tanıyıp isimlendirmeye muvaffak oldukları yıldızları gece karanlıklarında rehber ittihâz ediyorlardı. Yiyecek ve içecekleriyle kıldan çadırlarının, kaba-saba ekbiselerinin, velhâsıl bütün maddî mevcdiyyetlerinin menbâi olan deve, sürücülerin hürmetini kazanmıştı ve bu hürmet zamanımıza kadar onların çöllerdeki nesillerine intikâal edecekti.

Arabistan'ın cetrâfı insanların ikâametine daha müsâitti, çünkü oranın o kıyı yağmurları sâhil boylarında etekleri denize doğru meyleden dağlar arasındaki vâdilerde birikip sel hâlini alırdı. Bu vâdilerin içeri taraflarındaki gür su men-

bâlarını ihâta edip gölgeliyen hurmalıklar insanların yerleşmelerine müsâit yerlerdi. Bir çok zaman sonra keçi ile diğer ehli hayvânâtın, atla eşeğin idhâli sûretilyle hayâtın tadı artırıldı.

Arabistan'ın beynelmîl münâsebetlerle medenileşmeden evvelki hâli işte böyle iptidâi bir vaziyetti. İslâmiyyet bu iptidâi devirde değil, onu tâkib eden medeniyet devrinin en mûtekâmil safhasında ve bilhassa Mekke gibi eski Şark ve Garp medeniyetlerini birbirine bağlayan bir merkezde zuhûr etmiştir.

Arabistan'ın medenî devresi sâhil boylarında başlamış gösterilir; gene aynı eserin 8 inci sahifesinde bu nokta da şöyle tesbit edilmektedir:

«Sâhil boylarındaki balıklar nihâyet gemici ve gemi inşââtçıları seviyesine yükseldiler. Ondan sonra da, asırlar boyunca yabancı gemiciler gelip ticârî münâsebetlerde bulundular: İki geleninin eski Mısır'dan gelmiş olmaları muhtemel bulunan bu denizciler Arabistan'a zirâat ilmini de getirdiler.

İlk zamanların işte bu ehemmiyetsiz ve nâciz hareketlerinden itibâren daha geniş ve daha parlak görünen bir elbirliği hayâtı başladı ve bu yeni hayât ikeri tarafların o hiç değişmiyen menâbiyle bir tezâd teşkil etti».

Arabistan'ın hâricle olan münâsebetlerine yol açan bu vaziyet ne zaman başlamıştır? Aynı menbâin 11 inci sahifesinde bu nokta da şöyle anlatılır:

«Ticârî fa'aliyyetle berâber kültür sâhasındaki te'sirler de belirmiye başladı ve cenûbî - Arabistan'daki zengin memleketlerin şöhreti bütün eski Şark'ı kapladı. Mukaddes - Kitaplar'da büyük çölün

mâverâsından İsrâîl sarayına kıymetli irtı-riyyât ve bahârât taşıyan kervanlar, hak-kunda bizi tenvir eden kayıtlara tesâdüf edilir. Fakat Arabistan'ın ilk ve en büyük ihrâcât pazarının İsrâîl olmadığı muhakkaktır. Bu vâsta lâıyk olan yer Mısır'dır, çünkü orada irtıyyât ist'fînâlinin Milâttan evvel üçüncü bin yıla kadar çıktığı mâlumdur. Arabistan'ın bu ihrâcâtı oranın kısmen büyüktük sâhasına ait ve kısmen dinî ihtiyaclarını ve belki de her ikisini birden te'min ediyordu.

Arabistan'ın hâr'ile olan ticâret ve kûl tûr münâsebetleri Milâttan evvel üçüncü bin yıla dayandığına göre, Milâdın yedinci asrında İslâmiyyet zuhûr ettiği zaman Câhiliyyet medeniyyetinin dört bin yıla yaklaşan bir mâzisi olmak lâzımgelir.

Aşağıda bahsi gelecek milli bir yazı vücûda getirmiş, lisânını en mütেকâmil diller seviyyesine çıkarmış, edebiyâtın bilhassa şiir sâhasında âbideler ibdâ' etmiş, mi'mârî sâhasında Mekke gibi üç dört katlı kâgır binâ'ardan mürekkep şehirler kurmuş, zamânımıza kadar mahfuz kalan târihi kitâbeler bırakmış, Avrupa ile Asya ve Afrika kıt'alarından mürekkep olan Eski - dünyânın şarkıyla garbı arasında asırlarca ticârî ve medenî münâsebetleri te'min ve idâme etmiş, Bîzans'la eski İran arasındaki târihi mûcâdelede en mühim rolleri oynamış, eski

Roma tahtına imparatorlar çıkarmış, Afrika'da hâlâ mevcûd olan büyük bir imparatorluk kurmuş ve kendi memleketinde de aşağıda göreceğimiz muhtelif kralıklardan başka Mekke'de zaman ve mâkân şartlarıyla mütênâsîp bir cumhûriyyet te'sis etmiş olan bir kavmi her türlü medeniyyetten ve kûltürden mahrûm iptidâî ve göçebe bir tâife sayabilmek için yalnız ilim sâhasında değil, aynı zamanda akıl ve iz'an sınırlarından da tamâmiyle dışarı çıkmış olmak lâzımgelir.

Câhiliyyet araplığının (Bedevi) ve (Hazarî) denilen göçebe ve şehirli zümrelerine ayrılması medeniyyet itibâriyle bir nakisa değildir. Yer - yüzünde hâlâ medenî şehirlilerle göçebe kâbîlelerden mürekkep muhtelif milletler vardır. Türk ırkı da öyledir: Hem Büyük - Asya'da, hem Küçük - Asya'da muhtelif medeniyetler ve cihangir devletler kurmuş olan büyük Türk ırkının hâlâ göçebe aşiretleri vardır ve hattâ şimdiki Anadolu'da bile Türkmen aşiretleri göçebe değil midir?

Her halde önümüzdeki ilmi bir hakikat ve bilhassa bugünkü Garp ilminin bütün delilleriyle tesbit ettiği büyük bir hakikat vardır: İslâmiyyet, bazı gaafil-lerin idd'â ettikleri gibi bir «Çöl dini» değil, Yedinci asrın çok mühim bir medeniyyet merkezinde zuhûr etmiş an medenî ve en yeni dindir.

II "CÂHİLİYET" DEVLETLERİ

Ceziret-ül-Arab'ın Câhiliyyet devrindeki Arap devletleri umûmiyyetle krallık ve prenslik şeklinde irilî - ufaklı bir takım hükûmetlerdir; bunların içinde yalnız Mekke hükûmeti ticârî ve iktisâdî bir zâdegân cumhûriyyeti şeklini almıştır.

Bu devletler coğrafi vaziyetleri bakımından şimalî, cenup ve Orta - Arabistan zümrelerine ayrılmaktadır. Hudut boylarındaki şimalî devletlerinden bazıları İran ve Roma hâkimiyetleri altında kalmış ve bilhassa Sâsânî - Bizans mücadelelerinde mühim roller oynadıkları gibi, iç - Arabistan bedevilerinin hârice sarkıntılıklarına karşı muhafızlık etmek suretiyle ticârî ve iktisâdî emniyyetin teminine büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Paris «Elsine-i Şarkıyye Mektebi» profesörlerinden (Henri Massé)'nin «L'Is-lam» isimindeki eserinde bu Câhiliyyet devletleri hakkında şu izâhâta tesâdüf edilir (1937 Paris tab'ı, s. 12-15) :

«CENÜBLARABİSTAN KRALLIKLARI Milâttan evvel üçüncü bin yıldan itibaren Bâbil kitâbelerinde (Magan) isminde bir krallıktan bahsedilir; bu isim bütün Cenûbî - Arabistan'a şâmil bir devlet olmak ihtimâli olan (Maan) yâhut (Main) ismiyle birleştirilmelidir; gene aynı kitâbelerde bir (Melukh) krallığından bahsedilir ki bu ismin de (Amalek) yâni Amâlîka devletine âid olması lâzımgelir.

Doğrudan doğruya Araplara âit vesikalar bunlardan çok daha muahhardır. En eskileri en aşağı hisapla Milâttan evvel 800 târihine âid olan Cenûbî - Arabistan kitâbeleri lehçe i'tibârıyla birbirinden ayrılan iki büyük gruba inkişâm etmektedir: Bunların biri (J. Halévy) nin

San'a civârında ve (Glaser) in de Kata-bân havâlisinde bulunmuş olduğu (Maan) krallarına âit Mine kitâbeleri ve diğeri de Sebâ krallarına âit Sâbiî mahkûkâtıdır; en eski Sâbiî kitâbelerinin son Mine kitâbeleriyle muâsir olduğu anlaşılmaktadır. Her halde Cenûbî - Arabistan târihinde üç büyük devir tesbit edilebilir:

1 — Mine devri;

2 — Sebâ devri;

3 — Hımyerî devri.

Hâkimiyetin Sâbîllerden Hımyerîlere (yâni klâsik menbâlardan Homerîtae denilen zümreye) intikâali Milâttan evvel ikinci asırda olmuştur.

Bu Cenûbî - Arabistan krallıkları (İt-riyyât diyârı) olan toprağın münbitliği sayesinde inkişâf etmiş, fakat bu inkişâfta Hindistan'dan Süriye'ye giden ticâret yolunun kara cihetinde Arabistan sâhillerinden geçmesi de mühim bir âmil olmuştur. Gemicilik sâhasındaki terakkîler Hind — Okyânûsu ile Kızıl - deniz yolu nun tercihine sebep olduğu günden itibaren inhitât devri başladı.

Memleketi münbitleştiren ve bir takım izleri keşfedilmiş olan muntazam sulama tertibatının bozulmasına da belki iktisâdî inhitât sebep olmuştur. Bundan evvel bahsî geçen ve yalnız iklim tebedülüyle izâhı doğru olmayan muhâceretlerin bile işte bu yol değişmesiyle izâhı her halde imkânsız değildir.

Şu da var ki, Kızıl - deniz sâhillerini işgal etmekte olan Hımyerîler bir taraftan da Habeşîlerin mütemâdi taarruzlarına hedef olup duruyorlardı. Pek mâlûm olmayan bir devirden ve belki de Milâttan evvel Beşinci asırdan itibaren

Sâmilî Habeşistan'a hicret etmiye başlamışlardı; bu muhâceret bir krallık kurulmasıyla, yâni Habeşistan krallığının te'sisiyle neticelendi: Bu devleti Humyerîlerden biraz evvel ortaya çıkmış olan (Aksum) hânedânı kurmuş ve çok şiddetli bir takım siyâsî sarsıntılara rağmen bu hânedan zamânımıza kadar mevkîni muhâfaza etmiye muvaffak olmuştur.

Humyerî krallığına gelince, Milâdın beşinci asrına doğru orada hem Yahudiîğe, hem Hristiyanlığa sâlik kimseler vardı. Kral yahudî dinine mensûb olduğu için, Hristiyan tebeasını ezmiye kalıktı; onlar da bir asırdanberli Hristiyan dinine sâlik olan Aksumlulardan imdâd istediler. Bel'ki de siyâsî maksatlarına uygun gelen böyle bir fırsatı ganimet itti: hâz eden Aksumlular da kendi menşeleri olan memleketi (yâni Humyerî diyârını) istilâ ettiler; işte bunun üzerine Yemen, Habeş hududlarının idâresine girdi ve bu idâre de Humyerîlerin ahfâdından birinin ölkönce Bizans imparatorluğundan yardım isteyip Bizanslıların Hristiyan olan Aksumlulara karşı harekete geçemiyeceklerini anlayınca Bizans'ın tabii düşmanı olan Sâsânî İran'dan istimdâd etmesi üzerine gönderilen İran askerlerinin Habeşlileri Yemen'den ihrâc için kendisine yardım ettikleri zamâna kadar devâm etti.

Bununla berâber, o vaziyet üzerine Cenûbî . Arabistan efendî değiştirmekden başka bir şey yapmış değildi: Çünkü bu sefer de bir Acem vilâyeti hâline geldi. Artık oranın târihi nihâyet bulunmuştu.

ŞİMALİ-ARABİSTAN Krallıkları — Bundan evvel de söylediğimiz gibi, Cenûbî

Arabistan kabîleleri arasında (Lakhmî) (Gassân) ve (Kinde) aşîretleri vardı. Şi mâle doğru hicret eden bu kabîleler orada büsbütün başka türlü bir medeniyet kurdular: Bu medeniyet daha muahhar olmakla berâber, İran ve Bizans imparatorluklarıyla doğrudan doğruya irtibâ hâlindeydi. Sınırlarını çöl çapulcularına karşı muhâfaza etmek istiyen bu iki imparatorluk, hudut boylarına muhafız kıt'alar ikaame etmişti; fakat bu kıt'alar nizam ve intizamı te'min edemedikleri için, Arap kabîleleriyle anlaşmak icâb etti: Lakhmî ve Gassânî hânedanlarının çarçabuk parlayıvermelerinin sebebi işte bu vaziyetti. Bâdiyet-üş-Şâm'ın hudut boylarına yerleşmiş olan bu kabîlelerin biri İran Sâsânîlerine, öteki de Bizanslılara yardımcı oldu: İşte bundan dolayı bunların mücâdeleleri âdetâ dâimî bir hâl aldı.

Eski Bâbil'den pek uzak olmayan Kûfe civârındaki (Hire) yi pâyitaht itti: hâz eden Lakhmî krallığının i'k devirleri karanlık ve efsânelerle doludur. Hire şehrinde oturan ahâlinin mühim bir kısmı, bedevilerin yontu'masında mühim bir rol oynamış olan Hristiyan (İbâd) tâifesinden mürekkepti. İşte bu suretle Hire gittikçe fikrî bir merkez hâl'ini aldı. Mezarının keşfi sayesinde târihen mâlûm olan en eski Hire kralı 328 târihinde vefât etmiştir.

Hirelilerin Zerdüşti İranlılarla ittî-fâkı, onların Nestûrî Hristiyan mezhebinin kabûl etmelerine mâni' olmamıştı. Bu hânedan, Milâdın altıncı asrının sonlarında Lakhmî kralıyla Sâsânî metbûu arasında ihtilâflar zuhûr edinceye kadar mevkîni muhâfaza etti: Nihâyet tâbî kralın yerine İranlı bir umûmî - vâlî tâ-

yn edildi. Bir kaç sene sonra, Kûfe civârındaki (Dhou - Qâr = Zû - Kaar) muhârebesinde Araplar parlak bir intikaam aldılar: Tıpkı bir (Cannes) yahut (Poitiers) zaferi kadar ehemmiyeti olan o târihi günün neticeleri çok mühim olacaktı, çünkü bu muzafferîyyet Arap'ara o zîkudret komşularının mağlûb edilmez şeyler olmadığını iyice anlatmış oldu. Senraları İslâm fütûhâtının başında bulunanlar bu hâtıradan ibret alacaklardı.

Tıpkı akrabâları ve düşmanları olan Lakhmîler gibi Gassânîler de Hıristiyan dinini kabul edip Ya'kuubi mezhebine in-tisâb etmişlerdi; fakat, bunların onlar gibi muayyen bir merkezleri yoktu: Fenike - Filistin arâzisiyle eski Nabati ölkesinin bir kısmını işgal ediyorlardı; fakat oralara tercihan Şam'ın cenup taraflarında yaşıyorlardı.

Gassânîler Bizans'ın te'siriyle Lakhmîlerinkinden daha yüksek bir medenîyet seviyesine yükselmişlerdi. Lakhmîlerin târihi gibi bunlarınki de bir çok eşânelerle doludur. Bununla beraber; imparator (Justinien) in Milâdi 529 târihin de Gassânîlerden birini (Phylarque) ve bilhassa o devrin en yüksek ünvanı olan (Patrice) ünvanlarıyla Süriye arap kabîleleri reisliğine tâyin etmiş olduğu muhakkaktır. Altıncı asır, Lakhmîler gibi Gassânîlerin de en parlak devridir: İşte bundan dolayı aralarındaki husûmet bûs bütün artmış ve aynı asrın sonlarından f'tibâren her iki tarafta da tâkatsızlık âlâmetleri belirniye başlamıştır. Sâsânî ve Lakhmî hükümdarları arasında olduğu gibi, Bizans imparatoruyla Gassânî emri arasında ihtilâflar zuhûr etti. İslâm fütûhâtı devrinde bu hânedânın f'it

hâkimîyyeti yıllardanberi ortadan silinmişti.

Şimâle doğru hicret eden üçüncü cenup kabilesi de (Kinde) aşiretidir; fakat bu kabîle mensupları daha ileri gitmeyip Orta - Arabistan'da tevakküfla Beşinci asrın sonlarında bir krallık kurdu'ar. Lakhmîlerin komşuları olan Kindî'ler ilk önce onlara muzafferâne taarruzlarda bulundular; fakat, Gassânî hâkimîyyetinin en parlak senesine tesâdüf eden 529 târihinde Lakhmî'ler yeniden taarruza geçip Kindîleri bir daha kalkınamıyacak sûrette mağlûb ettiler. Halbuki bu krallık, ömrü pek kısa olmakla beraber, üç şimâl devletinin en mühimmi gibi görünü'r: Diğer ikisinin daha zayıf bir şahsiyyeti olmasına mukaabil, Kinde krallığı (Guidi) nin dediği gibi:

— Arapların müşterek bir reis idâresinde toplanmak üzere giriş'ikleri âk tecrîbe!

gibi görünmektedir. Bu tecrîbe, bir merkez etrafında toplanma fikri mâhiyyetindeydi; fakat din unsurundan mahrûm olduğu için tahakkuk edememişti ve işte b unsuru da biraz sonra Hazret-i Muham-med te'min edecekti.

(Henri Massé) nin bu izâhâtında bahsi geçen Câhiliyyet krallıkları şöyle sıralanabilir:

1 — Cenûbi - Arabistan'da üç krallık teselsül etmiştir: Bunların en eskisi olup Bâbil kitâbelerinde (Magan) şeklinde bahsedilen (Maan/Main -- Mine)

krallığının Milâttan evvel üçüncü bin yıldan gene Milâttan evvel Sekizinci asra kadar iki bin seneye yaklaşan bir târihi var demektir; Cenûbî - Arabistan'ın ikinci krallığı olan Sebâ devleti de Milâttan çok evvel kurulmuş ve İkinci asra kadar çok zaman pâydar olmuştur; gene Cenûbî - Arabistan'ın üçüncü krallığı olan Himyeri devleti ise Milâttan evvel İkinci asırdan Milâdın altıncı asrına kadar takriben yedi asır devam etmiştir.

2 — Şimâlde iki Arap krallığı kurulmuştur: Bunların biri (Hire) şehrini pâytaht ittihâz etmiş olan Lakhmî krallığıdır; ilk devirleri mâlûm olmayan bu devletin mezarı keşfedilen en eski kralı Milâdın 328 târihinde vefât etmiş ve krallık da Altıncı asır sonlarında munkarız olmuştur. Gene şimâlde ikinci Arap devleti olan Gassânî emâreti Cenûbî - Sûriye ile Filistin havâlisine hâkim olmuş ve bu da Milâdın Altıncı asrının sonlarında inkırâza uğramıştır. Bunlardan Lakhmîler İran'ın ve Gassânîler de Bizans'ın yüksek hâkimiyetini kabûl etmiş oldukları için, o iki imparatorluk gibi bu iki Arap devleti de mütemâdiyen birbirleriyle mücâdele etmiştir.

3 — Orta - Arabistan'da da (Kinde) kabilesi tarafından bir krallık kurulmuştur: Çok az zaman pâydar olan bu devlet Milâdın beşinci asrının sonlarında kurulup altıncı asrın ilk yarısı içinde inkırâza uğramıştır. Yemen'deki cenup devletlerine nisbetle üç krallıktan mürekkep şimâl zümresine idhâl edilen bu devlet bütün Arap âlemini bir idâre altında toplayıp birleştirmek istemişse de, İslâmiyetin te'min ettiği din birliği henüz mevcûd olmadığı için bu gaayesinde muvaf.

fak olamamıştır. Kinde krallığının yıkılmasına sebep, Milâdın 529 târihinde Lakhmîler tarafından uğratılmış olduğu mağlûbiyettir.

Son tedkiklere istinâd eden Garp menbâları arasında bile bu eski Arap devletlerinin târihine âit bazı mühim ihtilâflara tesâdüf edilmektedir; meselâ şimâldeki Gassânî emirine Bizans imparatorluğu tarafından hangi târihte (Patrice) ünvanı verilip İstanbul'a tâbî' bir hükümdar vaziyetine getirilmiştir? (Hire) krallığı Kindiler tarafından mı, yoksa Lakhmîler tarafından mı kurulmuş? (Henri Massé) n'n yukarıki izâhâtında imparator (Justinien) tarafından ünvan tevcihi meselesi Milâdın 529 târihine mûsâdîf gösterilmekte ve (Hire) krallığını da Lakhmîlerin kurmuş olduklarından bahsedilmektedir. Fakat buna mukaabil (Gaudefroy - Demornbynes) in «Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades» isimindeki eserinde bu noktalar şöyle izâh olunmaktadır (1931 Paris tab'ı, S. 46.- 47) :

«Arap kabileleri Sûriye çölünde doğuşmaya çok erken başlamışlar ve sahrâların kendi sürülerini besleyebilecekleri taraflarda bedevî hayâtı sürmiye koyulmuşlardı. Bunlar Bizans hâkimiyetine girmiş siyâsî bir câmiâ teşkil ediyorlardı. Gassânî (Phylarque) lığının (= emâretinin) teşkilâtını 531 târihinde (Justinien) kurmuştur; (Transjordanie = Mâverây-ı Ürdün) le (Arabie de Pétra = Arabiye-i Sahriyye/Taş'ık - Arabistan) da Dör dünüci asırdan itibaren neşredilen Hristiyanlığı kabûl etmiş olan (Hâris-ibni-Cebele) imparatorundan (Patrice) ünvanını aldı; bu adamın Ya'kuubîlik akideleri

imparatoriçe (Théodora) mın teveccühünü celbetti ve işte bundan dolayı (Bosrâ) ya bir piskopos tayin edildi: Bu piskoposluğun rûhânî dâiresi Filistin ile Şimalî - Arabistan kabilelerine ve hattâ İslâm fütûhâtından sonra bile sınırı pây-dâr olacak sûrette Bizans hudûdunun mâverâsına da şâmil idi. İşte bu sûretle (Palmyre = Tedmür) den (Pétrâ = Vâdî - Mûsâ) ya kadar imtidâd eden bir Bizans budâd eyâleti aynı zamanda hem Hicaz ticâret yolunun, hem Arabistan işlerinin, hem de Aşağı - Fırât vâdisinde (Sâsânî hükümdarı hisâbına beklilik e. den Arap kabilelerinin mürâkâbesini te'min ediyordu.

Eski Bâbil'le müstakbel Kûfe civârında bulunan (Hire) şehrinde de (Kindé) kabilesinin eski reislerinden birine İran şâhi tarafından kral pâyesi tevcih edilmiş ve o da kısmen şehirlere yerleşmiş olan ve gittikçe hristiyanlaşıp Nestûri mezhebine giren Araplara hâkim olmuştur. Bu kralın Bizans imparatorluğuyla siyâsî münâsebetlere girip (Justin) ve (Justinien) devirlerinde mâlî yardımlar aldığı da olmuştur.

(Henri Massé) Bizans imparatorunun Gassânî emirine ünvan tevcihinin Milâdın 529 târihine müsâdîf gösterdiği halde, (Gaudefroy - Demombynes) bu fikrârasında o târihten iki sene sonraya tesâkûf eden 531 senesinden bahsetmekte ve gene (Massé) nın Hire krallığı Lakhmîler tarafından kurulmuş göstermesine mukaabil (Demombynes) burada Kindîler tarafından kurulmuş olduğunu ileri sürmektedir. O devirlere âit bu gibi ihtilâflara Sark menbâlarında da pek tesâdîf edilir.

(Will Durant) ın (Histoire de la civilisation » ismiyle Fransızcaya terceme edilen Medeniyyet târihi külliyyâtının «L'age de la foi = İman çağı» serisinin Orta - çağ medeniyyetinden bahseden birinci cildinde Câhiliyyet devletleri hakkında verilen şu izâhât her halde ötekilerden daha esaslıdır (1952 Paris tab'ı, S. 200 - 201) :

«Milâttan 2400 sene evveline âit bir Bâbil kitâbesinde Magan kralının Bâbil hükümdârı (Naram - Sin) tarafından nasıl mağlûb edildiği anlatılır. (Magan), Arabistan'ın cenûbugarbisindeki Mine krallığının pâytahtıydı. Milâttan evvel 300 târihine kadar dayanan Arab kitâbeleri sâyesinde bu devletin son kralları yirmi beşinin ismi tesbît edilmiştir.

Milâttan evvel 2300 târihine âid olduğu tahmîn edilen bir kitâbe de Yemen'de (Saba = Sebâ) isminde diğer bir Arap krallığından bahsetmektedir. Sebâ melikesinin Sebâ'dan veyâhut bu devletin şimaldeki müstemlekelerinden Hazret-i Süleymân'a doğru «çıkma» sının gene Milâttan evvel 950 târihinde vukubulduğunda bugün umûmiyyetle ittifak edilmektedir. Pâytahtları (Me'rib) olan Sebâ kralları «müdâfâa» muhârebeleri yapmışlar, harâbeleri hâlâ mevcûd olan Me'rib sed'leri gibi büyük ırvâ ve iskaa eserleri vücûda getirmişler, muazzam şatolarla ma'bedler binâ etmişler, din yolunda büyük masraflar ihtiyâr eylemişler ve hattâ onu bir hâkimiyet vâsıtası hâline getirmişlerdir.

Milâttan 900 sene evvelerinden daha eski olmaması lâzımgelen Sebâ kitâ-

beleri alfabetik bir yazı ile çok güzel hak-
kedilmiş eserlerdir. Sâbîiler (= Sebâh-
lar) Asya ve Mısır dinî merâsim'lerinde
çok mühim bir rol oynamış olan buhur
ve mürri-işâfî yetiştirirlerdi; Hindistan'
la Mısır arasındaki deniz ticâret'ini mü-
râkabeleri altında bulundururlar ve Mek-
ke ile Medine üzerinden (Pétrâ = Vâdi-
Mûsâ) ile Kudüs'e giden kervan yolunun
cenup müntehasını kontrol ederlerdi.

Milâttan evvel 115 târihine doğru ce-
nûbu . garbî Arabistan'ın diğer bir kü-
çük krallığı, yâni Hımyeri devleti nihâ-
yet Sebâ'yı zabtedip asırlar boyunca A-
rap ticâretine artık hâkim oldu.

Milâttan evvel 25 târihinde impara-
tor (Auguste) Arapların Hindistan'la
Mısır arasındaki ticârete hâkimiyet'leri-
ni çekemiyerek (Me'rib) i zabtetmek ü-
zere (Aelius Gallus) un kumandasında
bir ordu sevketti; bu ordunun alay'ları
yerli kılavuzlar idâresinde yollarını şaşır-
dılar, sıcakla hastalık yüzünden telef ol-
dular ve netice i'tibâriyle vazîkelerinde
muvaffakiyetsizliğe uğradılar; fakat di-
ğer bir Roma ordusu Arapların (Adana)
denilen (Aden) limanını zabtetti ve Ro-
ma'nın Mısır — Hint yoluna hâkimiyet-
tini te'min etti. (Zamânımızda da İngil-
tere işte bu usûlü canlandırmış oldu).

Milâttan evvel ikinci asırda Hımye-
rilerden bazıları Kırmızı-denizden geçip Ha-
beşistan'ı istimlâk ederek yer'i zencilere
bir Sâmi kültürüyle geniş nisbette bir
Sâmi kanı aşıladılar. İşte bunun üzerine
Habeşliler Hristiyan dinini kabûl ettîler
ve Mısır'la Bizans'ın sanây'ıyla güzel —
san'atlarını aldılar; Habeş ticâret gemi-
leri Hindistan'la Seylan'a kadar gidiyor-

du; yedi küçük krallık da (Négus = Ne-
câşi) denilen Habeşistan imparatorunu
metbu' tamdı.

Bir aralık Arabistan'da bir çok Hımye-
yeriler, kralları olan (Zü - Nuvâs) a itti-
bâ' ederek Yahudi dinini kabûl etmişler-
di. (Zü . Nuvâs) yeni bir din gayretiyle
Arabistan'ın cenûbugarbisindeki Hristi-
yanları ezmiye kalkıştı; onlar da dindaş-
larından imdâd islediler; işte bunun ü-
zerinde Habeşliler gelip Milâdın 522 târi-
hinde Hımyeri krallarını mağlûb ettiler
ve onların yerine bir Habeş hânedânını
iş başına getirdiler.

(Justinien) bu yeni hükûmetle itti-
fak etti; İran da Hımyeri dâvâsına mü-
zâheret göstermek sûretiyle Bizans'a mu-
kazbelede bulundu, Habeşlileri oradan
koğdu ve 575 târihinde Yemen'de bir İ-
ran hükûmeti kurduysa da takriben altı-
mış sene sonra İslâm orduları İran'ı fet-
hedince bu hükûmet de ortadan kalktı.

Şimâlî . Arabistan'a geçince, orada
da bir takım küçük Arap devletleri teşek-
kül edip pek az pâydar olabili. (Gassâ-
nî) kabilesinin şeyhleri Üçüncü asırdan
Yedinci asra kadar Bizans'ın (Phylar-
ques) ları, yâni hıdivleri sıfatıyla şimâl-i-
garbî Arabistan'la Sûriye'nin (Palmyre
= Tedmür) hâvâlisinde sz'tanat sürdü-
ler. Aynı devirde Lakhmî kralları da Bâ-
bil civârındaki (Hîre) şehrinde hem bir
saray, hem mûsikisi ve şi'riyle meşhur
yarı - arap, yarı - acem bir kültür kur-
dular. İşte bu sûretle Araplar Sûriye ile
Irak'a Hazret-i Muhammed devrinden çok
evvel hulûl etmiş oldular".

İşte bundan da anlaşılacağı gibi, (Hİ-

re) krallığı (Demombynes) in kaydettiği gibi Kindeliler tarafından değil, (Henri Massé) ile (Will Durant) ın söyledikleri gibi Lakhmiler tarafından te'sis edilmiştir.

Eski Şark menbâlarından yeni Garp menbâlarına aksettmiş mühim bir an'ane de Yemen'in ve bilhassa Himyeri devletinin cihangirliği meselesidir. (Dr. Gustave Le Bon) un «La civilisation des Arabes» ismindeki eserinde Yemen devletinin büyük fütûhâtıyla Hire krallığının ihtişâmı hakkında çok mühim kayıtlara tesâdüf edilir; meselâ eski şimal devletlerinin ehemmiyetsizliğinden bahsedildikten sonra Yemen'in cihangirliği işte şöyle izâh edilmektedir. (1884 Paris tab'ı, S. 62 - 64) :

«Asîri kitabeleri Araplardan sık sık bahsederlerse de bu Araplar yalnız şimal Arapları, yâni Süriye ve havâlisindeki Araplardır. Meselâ (İkinci Salmanazar)'ın Milâttan okuz asır evveline âit bir metninde bile Araplardan bahsedilir. Milâttan takriben sekiz asır evvel (İkinci Téglatphazassar) iki Arap kraliçesinin tâbiyyet tanzimatını kabul etmiştir. (Hassar Haddon) da (Ninive = Ninova) sarayında yetiştirilmiş bir Arap prensesini bir tahta çıkarmıştır. (Assurbanişal) devrinde ise kralın kardeşlerinden birinin isyânını Arap orduları desteklemiştir.

Arabistan'ın daha cenup taraflarındaki havâliden biraz daha mufassal sûrette bahseden müellifler yalnız Arap vak'anüvislerdir; fakat bunların menkuulâtı da karanlık noktalar ve mübâlagalarla dolu olduğu için, kendilerinden istîfâdeye pek imkân kalmamaktadır. Bu

nunla berâber, Arap menbâlarındaki rivâyetler, Yunan ve Lâtin müellifleri tarafından Yemen'in azameti hakkında verâlen mâlûmâtı te'yide yarayacak şeylerdir. Arap menkuulâtına göre, bu eyâlet dünyânın en şevketli imparatorluğuna menşe' teşkil etmiştir. Yemen kraları 3000 sene saltanat sürmüşler ve Hindistan'a, Çin'e ve Afrika'nın bugün Fas devletini teşkil eden havâlisine kadar seferler açmışlardır.»

Yalnız Arap menbâlarında değil, Zend - Avesta edebiyâtına kadar çıkan eski İran menbâlarında da Himyeriler devrindeki Yemen'in cihangirliğini te'yid edecek bir takım rivâyetlere tesâdüf edilir. Meselâ (James Darmesteter) in «Le Zend - Avesta» ismindeki eserinin 1892 - 1893 Paris tab'ının 2 nci cildinin 375 inci ve 400 üncü sâhifeleriyle 3 üncü cildinin 49 — 50 nri sâhifelerinde verilen izâhâta, göre, Avesta ve Bûdahîş'de İran'ın uğradığı Sâmi istilâlarını (Azhi Dahâka) ve (Zainigaus) yâhut (Zinigâb) isimleri temsil etmekte ve bun'ara vatan olarak da umûmiyyetle «Bawri» yâhut «Bawli tahrifi ne uğrayan (Bâbil) kıt'asıyla (Himver) veyâhut (Semmer) isimlerinden muharref olan (Yambarân), (Şambarân) ve (Hamavaran) yâni «Himyer» havâlisinden bahsedilmektedir.

Arap menbâlarında da bilhassa (Zülkameyn) in hüviyyeti münâsebetiyle Himyeri cihangirliğinden bahsedilir ve o da Kur'andaki «Ye'cûc ve Me'cûc» bahsiyle alâkadardır. «Ye'cûc ve Me'cûc» tâîfelerine âit âyetler «Kehf» sûresinin 83-üncü âyetinden 101 inci âyetine kadar devâm eder. Mecmûu on dokuz âyetten mürekkep olan bu bahis, hüviyyeti hakkında müfessirleri en mütênâkuz farâziyelere

düşürmüş olan (Zülkarneyn) e âittir. (İmâm Buhârî) nin (İbni - Abbâs) a isnâden rivâyet ettiğine göre (Zülkarneyn), Yemen hükümdarlarından (Sa'b) ın ünvanıdır. (Şeblî) nin «İslâm târihi» nde Himyerilerin İran istilâlarından bahsedilirken (Zülkarneyn) ın hüviyeti hakkında şu mâlûmat da verilmektedir. (Ömer Râzâ tercemesi, C. 1, 1928 İstanbul tab'ı, S. 133) :

«Araplara göre, (İskenden) nâmiyle mârûf (Zülkarneyn) Himyerilere mensuptu. (Fırdevsî), Şâhnâme'sinde (Keykâvus) un, hükümdar (Hamaderân) ın eline düştüğünü söyler Allâme (Sa'lebi) Avrupa'da tabî' ve neşrolunan İran târihinde (Hamaderân) ın Himyerilerden bir hükümdar olduğunu ve bunun (Keykâvus) u esir ettiğini anlatır.»

Her halde eski Arap müellifleri bu hükümdarın Himyerilerden olduğunda müttefiktirler: Ekseriyet i'tibârıyla de Himyerilerden (Sa'b) ismindeki şahsiyeti (Zülkarneyn) addederler.

Arap edebiyâtında bu şahsiyet lehine mühim deliller vardır: Meselâ muahhar müelliflerden (Butrus - ul - Bostâni) nin «Muht - ül - Muhit» ismindeki eserinin 1867 - 1870 Beyrut tab'ının ikinci cildindeki izâha göre, (Sa'b) ın hakiki ismi (Münzir ibnu Mâ' - is - Semâ) dır; bu hükümdarın «Zülkarmeyn» lâkabını taşımış olduğu da şâir (Lebib - ül - Âmiri) - nin şu beytinden anlaşılmaktadır:

والصعب ذو القرنين أصبح ثاويًا
بالحنو في جدث ايمم قميم

Arap şâiri bu beytinde (Sa'b Zülkarneyn) ın Irak'la Sûriye arasında (Hınv)

isminde bir yerde medfûn olduğundan bahsetmektedir. «Kaamûs» mütercimi (Ahmed Âsım Efendi) de «Okyanûs» ismindeki meşhur tercemesinin 1305 İstanbul tab'ında bu noktayı (Sa'b) ın sülâlesinden Tübbâ' (Ebû - Kerb Es'ad ibni Idi) nin şu kât'asıyla tevsik etmektedir.

ان كان ذو القرنين جدى صلحا
سكن الملوك فلكه تاجا سجا
طاف المشارق والمغرب عاظا
يعني علوما صر كرسيم مرشد

Yâni: «Benim müslim olan ceddim (Zülkarneyn) ın zamânındaki bütün hükümdarlar ona secdede ederlerdi; o, Şark'ı ve Garb'ı bilerek gezip dolaştı; Kerim ve Mürşid olan Allâh'dan ilâm ve ma'rifet aradı».

bu kât'ada (Sa'b) ın «Müslim» olduğuneyn» ünvanından başka «Şark ve Garb seferleri» nden de bahsenilerek şahsiyeti büsbütün tavih edilmektedir. Yalnız bu kât'ada (Sa'b) ın «Müslim» olduğundan bahsedilmesi bu vesikamın sıhhati hakkında pek haklı bir tereddüde sebep olabilir: Çünkü (Sa'b), İslâmîyetten çok evvel yaşamıştır; bilhassa Emevîlerin milliyet duygusuyla Câhiliyyet edebiyâtına âit eserleri toplattıkları sırada bir çok uydurma eserlerin câhiliyyet devrine izâfe edilmiş olması, bu kât'anın da o muahhar ve sahte eserlerden sayılmasına pek mühim bir sebep teşkil edebilir: Fakat bu mülâhazalara mukaabil Kur'ân-ı Kerim'de «Müslim» sıfatının Hazret-i İbrâhîm dîninde olanlara da teşmil edilmiş olması, bu kât'anın sahte olmamak ihtimâlini hatıra getirebilir. Fazla ola-

rak, (Âsım Efendi), «Okyânûs» un birinci cildinin 900 üncü sahifesinde (İbn-i Abbâs) a isnâden bu Yemen hükümdarının künyesini (Sa'b ibn-ür-Râyiş Zi-Merâbid) şeklinde tesbit edip mesebi hakkında malûmat verdikten sonra, bir gün bir mecliste (Hazret-i Ali) nin (Zülkarneyn) hakkında «Yemen hükümdarı» olduğundan bâhis bir sözlü de kaydetmektedir.

«İki boynuzlu» mânasına gelen «Zülkarneyn» sıfatının (Sa'b) a izâfesi sebebine gelince, Câhiliyyet devrinin son hatiplerinden meşhur (Kiss - İbnü - Sâide) nin «Okâz» panayırında irâd ettiği nutuklardan birinde dünyânın fâmiliginden bahsedilirken bu nokta şöyle izâh edilmektedir:

این الصب ذو القرنین ؟ جمع الثقلین
وساع الطافین وعمر الفین
لم یکن عنده الا کلمة عین

Yâni: «(Sa'b Zülkarneyn) nerededir? O (Sa'b) ki ins-ü-cinne hâkimidi ve Şark'la Garb'a seyahat etmişti ve iki bin sene yaşamıştı; bu müddet kendisince bir lâhza kadar bile değildi».

Bu efsâneye göre, (Zülkarneyn) lâkabındaki «Karn» kelimesi «Boynuz» değil, «Asır» ve «Devir» mânasına gelir ve binâenaleyh (Sa'b) çok yaşamış olmasından kınaýedir; (Âsım Efendi) de «Okyânûs» un (İskender) maddesinde bu izâhı te'yid etmektedir. Fakat (Edouard Vardik) ve (Konstantin Filipides) isiminde iki müellif tarafından 1893 târihinde Mısır'da neşredilmiş olan «Kitâbu târih il-Arab ve Âdâbihim» isimindeki ese-

rin 24 üncü sahifesindeki izâha göre, (Sa'b) a «Zülkarneyn» denilmesi, bu hükümdarın saçlarını iki örgü hâlinde şakaklarından aşağı bırakmasındandır.

Bununla berâber, meşhur müfessir (Fahrüddin-i Râzi) gibi bazı Şark müellifleri (Zülkarneyn) in «Böyük - İskender» olmak ihtimalinden de bahsetmişlerse de, bu te'vile pek ehemmiyet verilmemiştir. Meselâ (İbn-ül-İbri) lâkabiyle meşhur Malatyalı (Ebu'l-Feréc - Bar - Hebraeus), «Târihu muhtasar üd-düvel» isimindeki eserinin 1307 Beyrut tab'ının 97 nci sahifesinde bu rivâyeti tercih etmektedir; fakat (Kâtip - Çelebi) «Cihan-nümâ» sında bu fikri şöyle tenkid etmiştir:

«(Zülkarneyn) Hazret-i İbrâhîm Aleylehî-selâm asrında olup Mekke-i Mükerreme'de mülâkât ve muânağa eyledikleri ahâdis-i Nebeviyyede mezkûr ve (Sâhihey) de mastârdur. (İskender-i Yünânî) ise müteahhir olup bin dokuz yüz elli sekiz sene sonra geldiği isbât olunmuştu.»

Netice i'tibâriyle eski Arap, Acem ve İslâmiyyetten sonra Araplardan muntakıl Türk an'aneleri efsânevi mâhiyyet almış bir Yemen cihangirliğinde ittifak ediyor ve (Dr. Gustave Le Bon) un yukarıki fikrâsında bahsettiği eski Yunan ve Lâtin menbâları da Yemen'in azameti hakkındaki ifâdeleriyle bu an'aneyi te'yid ediyor demektir.

(Dr. Gustave Le Bon), Hire kralığının yukarda bahsi geçen ihtisâmı hakkında da aynı eserinin 65 - 66 ncı sahifelerinde şu izâhâtı vermektedir:

«Roma imparatorluğu İstanbul'a

nakledildiği zaman. Araplar, Fırâd hâkimiyeti için İranlılarla Bizanslılara karşı mücadeleye giriştiler. Yemen'den gelmiş bir takım kabûleler o havâliyi çok zaman evvel istilâ edip Milâdın 195 târihinde cenûbî Irak'ın şimdiki Kûfe kasabası civarında meşhur Hîre şehrini te'sis etmişlerdi; bu şehrin hükümdarları ihtişâm itibâriyle İran ve İstanbul imparatorlarıyla rekabet ederlerdi;

(Sarayları en giranbahâ mefrûsât ile tezyin edilmiş ve bahçeleri de en nâdir çiçeklerle süslenmişti. Zarif gemilerin doluştuğu Fırât nehri, geceleri zengin emirlerle mâhîr müsikişinasların doldurduğu kayıkların binlerce ziyâlarına ma'kes olurdu. Araplar, o sırada bütün Şark'ın en güzel ve en sıhhi merkez'î hâline gelen bu sihirli sarayların hânkâlarını nakledebilmek için muhayyilelerinin bütün kabiliyetlerini kullanmışlardı).

Hîre kralığı 400 sene sürdü; bir imparatorluk için bu müddet az bir zaman değildir; fakat târihinden pek az bir şey bilinmektedir; bununla berâber, 605 târihinde Sâsânî hâkimiyetine düşmek sûretiyle bir İran eyâleti hâline gelmiş olduğu mâlûmdur. Ancak bu vaziyet pek az devâm edebilmiş, çünkü bir müddet sonra Hazret-i Muhammed yer-yüzünde görünmüş ve İran imparatorluğu onun halefleri tarafından fethedilmiştir.

Londra Üniversitesi, Yakın ve Orta - Şark profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismiyle Fransızca-ya terceme edilen kıymetli eserinin 1953 Brüksel tab'ının 23 - 30 uncu sayfelerinde Câhiliyyet devletleri hakkında çok mühim izahât vardır; bu izahâtta, ticâret yollarıyla eski Arap dinlerine âit fıkralar müstena olmak üzere, doğrudan doğru-

ya devletlere âid olanlarının ictibâsını zarûri görüyoruz; meselâ 23 üncü sahitfede Yemen kralığının idâre şekli hakkında mâlûmat verildikten sonra, ondan sonraki sahitfelerde devâm eden kralıklar badîne şöyle birilmektedir:

«Cenûbî - Arabistan'ın siyâsî teşkilâtı saltanat esâsına istinâd ediyor ve babadan oğula intikâal etmek üzere her halde çok sağlam temellere dayanıyordu. Diğer Şark memleketlerinde olduğu gibi, orada krallar ilâhî şahsiyyetler sayılmıyor ve nüfûzlarıyla bâzı devirlere münhasır bile olsa, bir A'yân meclisiyle tahdîd ediliyordu. Daha muahhar bir târihte, bu saltanat nüfuz ve salâhiyyeti bir nevi Derebeylik usûlüyle tahdîd ediliyor ve her memleketin derebeyi oturduğu şatodan tâbiyyetindeki beylerle köylülerini idâre ediyordu....

... Nazarlarımızı cenuptan Orta - Arabistan'a Şimâlî - Arabistan'a çevirecek olursak, çok daha mahdud bâzı mâlûmâtâ istinâd eden büsbütün başka bir târihle karşılaşırız. Kitâb-ı Mukaddes'le Asur ve İran menbâlarında bâzan merkez ve şimâl bedevilerine istinâd edildiğini bundan evvel de görmüştük. Cenup Araplarının belki de ticârî bir maksatla şimâl taraflarını da kısmen istilâ etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu hususta ilk mufassal mâlûmâtımız klâsik devre, yâni Süriye'den hulûl eden Yunan te'sirleriyle Garbî - Arabistan ticâret yolunun muazam sûrette işletilmesinin neticesi olarak Süriye ile Şimâlî - Arabistan çöllerinin hudut boylarında bir takım yarı - medenî devletler teşekkül ettiği devre âittir.

Bu devletler menşeyi itibâriyle Arap olmakla berâber, Yunanlılaşmış Arâmî

kültürünün çok derin te'sirleri altında bulunuyorlar ve kitâbelerinde umûmiyyetle Arâmî dilini kullanıyorlardı. Bunların Araplıkları yalnız isimlerinden anlaşılmaktadır. Bu devletlerin ilki ve belki de en mühimmi, a'zamî inkişâf devrinde gümme doğru Akabe - körfezi'nden Bahri-Lât'a = Lât gölüne kadar imtîdâd eden ve Şimâli - Hicaz'ın kısm-ı a'zamını da içine alan sâhadaki Nabatî devletiydi.

Kitâbelerden öğrenilen en eski Nabatî kralının (Aretas) şeklidir ve bunun Arapçası da (Hârîse) dir. Mîlâttan evvel 169 târihinde bahsi geçen bu kralın pâytahtı şimdiki Ürdün krallığında bulunan Pétra = Vâdi - Mâsâ'da idi. Nabatî krallığı Roma ile ilk defâ olarak Mîlâttan 65 sene evvel (Pompée) pétra'yı ziyâret ettiği zaman temâsa başlamıştı. Romalıların bu Arap krallığıyla dostâne münâsebetler te'sis etmeleri üzerine Nabatî devleti Roma'nın Şark müstemlekeleriyle o azgın ve zaptolunmaz çöl arasında bir nevi tampon - devlet hâline geldi.

Mîlâttan evvel 25 - 24 târihinde Nabatî krallığı (Aelius Gallus) un Arabistan seferinde üssü-ül-hareke rolünü oynadı. Yemen'in zaptı için (Auguste) ün açmış olduğu bu sefer, Roma'nın Cezîret-ül-Arab'a hulûl için giriştiği yegâne teşebbüstü. Bu teşebbüsün sebebi de Hindistan ticâret yolunun cenuptaki müntehâsma hâkim olmak arzusuuydu.

Kızıl - deniz'deki bir Nabatî limanından gemilerle hareket eden (Aelius Gallus) Yemen'de sâhile çıkıp içkilere doğru bir hayli nüfûz etmiye muvaffak oldu. Bununla herâber, sefer tam bir hezimete neticelendi ve Romalıların yüz-kızartıcı bir ric'atiyle nihâyet buldu...

... Roma imparatoru Arap (Philippe = Filip) öür ölmez, Sûriye'nin cenûbu - şarkisindeki Arâmîleşmiş Arap devletlerinin ikincisi ortaya çıktı: O da Arabistan - Sûriye çölünde ve Garb'a giden ticâret yolunun başında kurulmuş olan (Palmyre = Tedmür) krallığıydı. Bu devletin ilk hükümdârının ismi (Adenath), yâni Arapça telâffuzıyla (Uzeyne) idi; Romalıların İranlılara karşı girişmiş oldukları muhârebedeki yardımına mukâfât olarak imparator (Gallien) Mîlâdın 265 târihinde bunun krallığını resmen tanıdı. (Uzeyne) ölünce, yerine Arapların (Zeyneb) dedikleri dul karısı (Zénobie) geçti ve o da bir müddet Yakın - Şark'ın kısm-ı a'zamının kraliçesi olduğunu iddiâ etti.

Bu kraliçe, klâsik menbâlarda (Albinodere) ismiyle anılan ve Arapçadaki (Vahb-ül-Lât) şeklinin Yunancaya tercemesinden mütevellit bir isim verilmiş olduğu anlaşılan oğlunu (César - Auguste) ünvanıyla imparator ilân etti. Nihâyet imparator (Aurélien) harekete geçmek mecbûriyyetinde kalarak 273 târihinde (Palmyre = Tedmür) ü zabtedip krallığı lâğvetti ve (Zeyneb) i de Roma'ya gönderdi: Bu kraliçe orada yapılan bir zafer alayında altın zembirlerle bağlı olarak teşhir edildi.

Roma vakaayi'nâmelerindeki muvakkat şan ve şevketlerine rağmen, bu devleti hakkındaki mâlûmatımız daha iki devlet pâydar olamamıştır: Çünkü bunlarda Cenûbî - Arabistan devletlerinin o sım-sıkı sağlamlığı yoktu ve ekseriyet itibâriyle de bedevilerle yarı-bedevilerden mürekkepti. Bu iki devletin ehemmiyyeti Garbî - Arabistan tarikiyle Uzak - Şark'a kadar giden ticâret yol-

larının üzerinde bulunmalarından mütevellitti. Fazla olarak, bunların tampon - devlet yahut harâc - güzâr hudut emâretleri vaziyetinde bulunmaları, Romalıları çöl hudutlarının müdâfaası için muhafız kâ'alar bulundurmak gibi çetin ve külfetli bir vazifeden kurtarmış oluyordu.

İk - Arabistan'ın eski Yunan devrindeki (Lâhyân) ve (Semûd) isimli iki Arap devleti hakkında mâlûmâtımız daha azdır. Bunların her ikisi de bilhassa kendi dillerindeki kitâbeleri ve ikincisi hakkında Kur'ânın verdiği bazı mâlûmât sayesinde bilinmektedir. Bu iki devletin Nabatî hâkimniyeti altında kaldıktan sonra istiklallerini ayrı ayrı ihrâz etmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Dördüncü asırda bir aralık ticâret yollarının Garbi - Arabistan'dan ayrılıp diğer bir takım istikâatlere, Mısır'la Kızıl - deniz ve Fırat vâdisiyle Basra - körfezi cihetlerine intikâat etmiş olmak ihtimâli çok kuvvetlidir. Dördüncü ve altıncı asırlar arasındaki devirde inkrâz ve inhiâl vukuu'buldu. Bundan evvel de gördüğümüz gibi, cenûbugarbidde Yemen medeniyetleri harâb olup cenebi hâkimniyetine düşmüştü. Refâhın kaybolması ve cenûp kabilelerinin şimâle muhâceretleri Arap millî an'anesinde tek bir bârız menkabe ile, yâni Me'rib seddinin yıkılması ve ondan mütevellit harâpîlikle izâh edilir. Şimâlide ise, bir aralık mürefeh olan hudut devletleri ya doğrudan doğruya imparatorluğun tahakkümü altına düşmüş veya yahut bedevilik anarşisine rücu' etmişlerdi. Yarım-adanın kısmı a'zamında mevcut şehirler inhitât uğramuş veya yahut büsbütün yıkılıp gitmişti. İşte bunun üzerine bedevilik ticâretle idrâatin zararına olarak her tarafa yayıldı.

İslâmın zuhûrundan hemen evvelki tereddüt ve teşevvüş devrinde merkezî ve şimâlî Arabistan halkının başlıca vasfı, bedevî kabile nizamıdır.....

... Yalnız vâhalar bu bedevî hayatı içinde bir istisnâ teşkil ediyordu. O yeşil vâhalarda yaşayan meskûn ve hazarî mâhiyyetteki küçük cemaatlerin iptidai bir siyâsî teşkilâtları vardı ve an'neye göre âilelerin en mühimmi vâha ahâlisî üzerinde mahdud bir nevi saltanat sürerdi. Bâzan vâhanın emiri komşu kabileler üzerinde de müphem bir hâkimniyet iddiasında bulunurdu. Bâzan da, bir vâha diğer bir komşu vâha üzerinde hâkimniyet te'min etmek sûretiyle muvakkat bir sahrâ imparatorluğu kurmuş olurdu. Şimdi bunlardan yalnız birini, yâni Kinde krallığının zikrini kâfi görüyoruz: Çünkü bu devletin teşekkülüyle genişleme inkişâfı, İslâmın ondan sonraki inkişâfını daha o zamandan temsil etmiş oluyordu.

Kinde krallığı Beşinci Asrın sonuyla Altıncı asrın başlarında Şimâlî - Arabistan'da inkişâf etti. İlk zamanları kudretli bir devlet olan ve hattâ arâzisi hudut devletlerinin ötekelerine kadar genişliyen bu krallık, dâhilî birlikle mânevî kuvvetten mahrûm olduğu ve biraz sonra İslâm taarruzlarıyla karşılaşacakları zamanki vaziyetlerine nisbetle o sırada pek daha zinde bir halde bulunan Bizans ve İran imparatorlukları tarafından kurulmuş olan engelleri yıkmaya muvaffak olamadığı için munkarız oldu.

Kinde krallığı Arap şîrinde sönmez bir hâkırı bıraktı. Altıncı asra doğru, Ceziret-ül-Arab kabilelerinin müşterek bir şîir dili ve hep aynı şekilde bir tekniği vardı ve bu dil kabile lehçelerinden büsbütün başkaydı. İşte bu sayede Arap ka-

bileleri aynı bir an'ane ve şifâhen intikaal eden aynı bir kültür etrafında birleşmişlerdi. Bu müşterek dille müşterek edebiyât merkez ve kabilelerinin ilk mâcerâsı demek olan Kinde krallığının hâtıra-sıyla menâkıbına çok şey medyundu. Altıncı asır esnâsında bu dille edebiyât en yüksek klâsik olgunluk çağına erişti.

Öteye beriya yerleşmiş bedeviler daha müttekâmil bir cem'iyet hayâtıyla bir takım şehirler kurmuşlardı. Bunların en mühümünü Hicaz'daki Mekke şehriydi. Bu şehirde âilelerden her «Cân» = «zümre»nin ayrı (Meclis) iyle ayrı bir mukaddes taşı vardı; zümreler birliği de merkezi bir ma'bedde toplanmış olan taşlar koleksiyonu şeklinde umumî ve müşterek bir âlâmetle temsil edilirdi. (Kâ'be) ismiyle meşhur mik'ab şeklindeki binâ Mekke'nin işte bu birlik timsâllerinden biriydi ve zümre meclisleri tarafından inşihâb edilen (Mele') ismindeki Umûmî - Meclis de basit zümre meclisleri yerine kaam olurdu. İşte orada (Şeyh) in şarta ve anlaşmaya bağlı hâkimiyeti za'fa uğrar ve bir nevi hâkim âileler oligarşisine muayyen bir nisbette yer vermek ızırârında kalırdı.

O devrin gerilğine rağmen, Arabistan henüz medenî âlemden tamâmiyle tecerrid etmemişti ve onun yamacında yaşıyordu. İran'la Bizans'ın maddi ve mânevî kültürleri bilhassa Arabistan'dan geçen ticâret yolları sayesinde mütemâdiyen hulûl edip duruyordu. Bilhassa Arap yarım - adasına yabancı halk kütlesinin yerleşmesi oldukça mühim bir vaziyet teşkil etti. Bir çok Yahudi ve Hristiyan müesseseleri Arabistan'ın muhtelif taraflarına Arâmî ve Yunan kültürlerini neşretmişlerdi..

Cenûbî - Arabista'nın başlıca Hristiyan merkezi olan Necran'da nisbeten ileri bir siyâsî hayât inkişaf etti. Yahudilerle Yahudileşmiş Araplara her tarafa ve bilhassa sonradan (Medine) ismini alan (Yesrib) de çok tesâdüf edilirdi. Bunların çoğu çiftçilerle el-işlerinden mûrekepti: Menşe'leri malûm olmadığı için, haklarında muhtelif nazariyyeler ileri sürülmüştür.

Hudut boylarındaki devletlerin arâzisinden içerilere doğru diğer bir yol daha geçiyordu. Romalıları Nabat ve Tedmür krallıklarının ilk inkişafını desteklemeye sevkeden zarûret, Bizans ve İran imparatorluklarını da Süriye ve Irak'ın Arabistan hudutlarındaki Arap devletlerinin tekâmülüne yardım etmek mecbûriyetinde bıraktı. Bunlardan Gassân ve Hîre krallıkları Hristiyan devletleriydi; birincisi Ya'kûbî, ikincisi Nestârî idi...

... Gassânî devletinin ilk devirler târihi karanlıktır ve yalnız Arap an'anesine istinâd etmektedir. Asıl târihî devri Mîlâdın 529 senesinde Bizanslıların (Aretas) dedikleri (Hâris-ibni-Cebele) nin imparator (Justinien) tarafından (Philarque) ve Patrice) f'ân edilmesinden itibaren başlamaktadır: Bu tevcihâtın sebebi (Hâris) in İran tâbiyyetindeki Araplara karşı ihrâz etmiş olduğu zaferdir.

Gassânîler (Yermûk) civârında oturdular; bunlar Bizans imparatorluğu tarafından tâyin değil, tasdik edilirdi. İslâmın zuhuru arefesinde imparator (Heraclius = Herakliyos) o zamâna kadar Gassânîlere tesviye edilen tahsisâtı tahammülâfersâ İran harbinin sebeb olduğu iktisâdî bir tedbir olarak kesmişti. İşte bundan dolayı müstevîler Gassânî devle-

tinî Bizans'a karşı bir kin ve ihânet havası içinde bulmuşlardı.

İranlıların hâkim olduğu Irak eyâletinin hudut boylarında da Hire Arap emâretî imtidâd etmekteydi: Bu hükûmet de İran Sâsânî imparatorlarına tâbî bir devlet vaziyetindeydi ve Sâsânîler kuvvetli, oldukça tezeliül etmekte ve zayıfladığı anlaşıldıkça istihfâf göstermekteydi. Hire'nin Sâsânî imparatorluğundaki rolü, Gassânîlerin Bizans imparatorluğundaki rolünün aynıydı. Bizans'a karşı açılan İran harplerinde Hire Arapları umûmiyyetle yardımcı olacaklardı. Bunların a'zamî istiklâl devresi, Gassânîlerden (Hâris) in muâsır olan (Üçüncü El-Münzir) in saltanat devrine tesadûf etmektedir.»

Bu iki kiralıktan birinin, yâni Hire devletinin muhteşem bir pâyitahtı mevcûd olduğu halde, Gassânîlerin pâyitaht sayılabilecek dâimî bir hükûmet merkezi yoktur; yalnız Gassânî hükümdarlarının iki muhtelif merkezde sarayları vardır ve mevsimlere göre bu sarayların birinde oturmuşlardır; Maskat ve Oman sultanlığının sâbık Baş-vekilî (Bertram Thomas) in «Les Arabes» isimli Fransızcaya terceme edilen eserinde bu nokta şöyle izâh edilir (1946 Paris tab'ı, S. 21) :

İnkırâza uğrayan (Palmyre = Tedmür) krallığının yerine geçmiş olan ve Bizans'ın yüksek hâkimiyeti altında bulunan Gassânî emâretî, metbû olan devletin resmî dîni olan Hıristiyanlığı kabul etti ve işte bunun üzerine imparator (Justinien) Gassânî hükümdarlarını Bizans imparatorluğunun (Patrice) leri hâline getirdi. Menşe' itibâriyle Yemen'in zâdegân sınıfına mensûb olduklarını id-

dîâ eden bu Gassânî kralları tıpkı son ataları gibi yarı-bedevisi bir hayât sürerlerdi: Bir pâyitaht sâhibi olmaya tenezzül etmedikleri için, en çok terçih edip ikametgâh ittihaz ettikleri merkezlerin bâzan birinde, bâzan da diğerinde mevsimlerini geçirirlerdi. (Jourdain = Seria) nehrinin ötesinde bunların saraylarıyla Bizans tarzındaki kiliselerinin harâbele-ri bugün zamânımızın bedevilerine indel-hâce sığmak teşkil etmektedir.

Hire'deki Lakhmîler de menşe' itibâriyle Yemenli olmakla öğünürlerdi. Bunların hüsn-i şöhretleri Gassânîlerden fazlaydı, çünkü bir pâyitahtları ve hâmilîleri olan İranlıların benzemiyen bir de müşriklîkleri vardı. Hakikatte ise düşmanları olan Bizanslıların dîni olan Hıristiyanlığa meyletmekte oldukları için, Hire hükümdarları bu dîni alenen reddetmek mecbûriyyetinde kalmışlar, fakat halk kütleleri umûmiyyet itibâriyle resmen tanassur ettikleri için son Hire kraları da nihâyet Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi.

Arabistan'ın cenûbunda muhtelif hükümetler kurulmuş, fakat bunların ilk devir târihi karanlıklar içinde kalmıştır. Aynı eserin 18 - 19 uncu sahifelerinde bu nokta da şöyle izâh edilmektedir:

«Cenup devletlerinin çok eskiden yıkılıp gitmiş oldukları muhakkaktır. Mînelîler, Sebâîlîler, Katabânîler, Hadramutlular eski-çağ kararâtı için kaybolup gitmişlerdir. Klâsik müellifler, Arabistan'ın cenûbugarbisinden tekrar bahse başladıkları zaman, bilhassa bu millet, leri artık kaale almamakta ve âkıbetlerinden hiç bahsetmemektedirler; onlar artık hep (Homérîtes) dedikleri (Hımye-

riler) den bahsetmektedirler. Fakat Himyerilerin geçirdikleri günler de hep kuru ota benzetilebilir, çünkü Milâdın 350 târihinde Habeşistan imparatoru Himyeri devletiyle Yemen'i kendi ülkesine ilhak edivermiştir.

Umûmiyyetle Şark eserlerinde ve bilhassa (İbni - Haldun). (İbn - ül - Esir), (Mes'ûdi), (Taberi), (Ebu'l-Fidâ), (İbn-ül-Verdi) vesâire gibi Arap menbâlarında Cezîret-ül-Arab'ın içinde ve dışında teşekkül etmiş eski Arap devletleri hakkında çok mufassal olmakla berâber, bir takım efsâneler ve hurâfelerle de karışan bir çok tafsilât vardır. Yığınlar teşkil edecek kadar büyük yekûnlar tutan bu eski Şark menkuulâtındaki târihi hakikatlerle hurâfelerin birbirinden ayrılması, uzun bir ömür boyunca baştan başa işgal edecek büyük bir iştir. Son Osmanlı âlimlerinin en mümtazlarından olan (Mahmud Es'ad Efendi) merhum bu işi kısmen yapmış, yâni yalnız en mühim Arap menbâlarını tarayıp hakikatle hurâfeyi mümkün olduğu kadar birbirinden ayırmak sûretiyle «Târih-i din-i İslâm» isimindeki eserinin birinci cildinde eski Arap devletleri hakkında çok esaslî izâhât vermiş ve bu izâhâtında bazı Garp menbâlarından da istifâde etmiştir. Bunun böyle olduğunu ve bu işi yapmak için bir kaç sene uğraşıp çalıştığını bizzât kendisinden işitmiş olduğumuz için, yukarda gözden geçirdiğimiz yeni Garp menbâlarından sonra eski Şark menbâlarının mevzûumuz hakkındaki izâhâtını telhis eden (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Arap hükûmetleri» hakkında verdiği mâlûmâtın bühim noktalarından istifâdeyi de zarûrî görüyoruz; bu iktibaslarımızda lüzûmundan fazla tafsilâtın ictinâb etmiş olmak için,

mevzûumuzu doğrudan doğruya alâkadar etmiyen kısımlar kâmilten atlanmış- tır. Efendi merhûmun fasıl başında eski Arap devletleri hakkında verdiği umûmî izâhât işte şöyledir (Târih-i din-i İslâm, C. I, 1326 İstanbul tab'ı, S. 148 - 150):

«ARAP HÜKÜMETLERİ. — Arap, târihin dâire-i ittılâma dâhil olduğu zamanlarda, hâli mebâdide olmayıp çoktanberi âdûtiyle, mu'tekadâtiyle teşekkül etmiş ve tarik-ı medeniyette hayli terakki etmiş bir ümmet idi. Böyle müterakkî bir ümmet içinde anları idâre edecek muntazam hükûmetlerin teşekkül etmesi de emr-i tabiidir.

Filhakika Cezîret-ül-Arab'ın her tarafında suver-i muhtelifede küçük büyük pek çok hükûmetler teşekkül etmiş ve bunların en mühimmi memlekellerinin ahvâli ve hâric ile olan münâsebâtı sebebiyle Yemen'de teşekkül eden hükûmet-i Himyeriye olmuştur.

Yemen ahâlisi min-el-kadim Mısırlar, Habeşiler, İranlılar gibi bahri milletler ile münâsebâtta bulunduklarından, çoktanberi bir hükûmet-i muntazama altına girmişlerdi. Burada ikamet eden kavm - i Âd sâir akvâm - ı Arap'tan çok ileri gidip fenn-i mi'mârî ve sâir şubât-ı medeniyette hayli terakki etmiş idi. Metin ve cesim ebniye meydana getirmişlerdi. Anlardan sonra Himyeriler dahi zirâat ve ticâret ile iştiğaaft etmişlerdi. Himyerilerin meydana getirdikleri hükûmet teşkilât ittibâriyle kurûn-ı vustâdaki Alman imparatorluğuna teşbîh edilebilir. Şöyle ki, (Tübbâ) nâmiyle bir imparator tarafından idâre olunur ve anın zir-i hükmün-

de (Zev'), (Kayı) gibi nâmlarla (12) bir silsile-i zuamâ teselsül ederdi; Aden gibi serbest beldeleri, Bahr-i Ahmer müstemlekelerini ve hattâ bir kıssis (= papaz) tarafından idâre olunan Necran gibi bir hükûmet-i rûhâniyyeyi muhtevi idi.

Bir de Hicaz'da Cürhüm hükûmeti teşekkül etmiş ve şu kadar ki Beni-İsmâil ile ihtilâl ederek Arab-i Tâbia tekesür ettikten sonra beynerine tefrika düşmüş, müstakil ve müteaddid kabûleler yetiştirmiştir. Bunlardan bâzıları bir mahalde tavattun etmiş ise de çoğu çöllerde çadır altında ikaameti tercih ettiğinden, içlerinde hükûmet denilecek bir hey'et-i muntazama teşekkül edememiştir.

Maamâfih Arap zamân-ı Câhiliyyette bile Cezire'nin hâricine tahattı ederek Mısır'ı (Kabl-el-Hicre 2336) ve Bâbil'i (Kabl-el-Hicre 2181) zabtettikleri gibi, Irak ve Sûriye cihetlerinde dahi yerleşmişler ve ehemmiyetli bir mevki' işgal etmişlerdir. Bunların zaman cihetiyle akdemî Amâlika hükûmetidir.

Ba'dehu Tavâif-i Mülûk devri gelmiş ve Irak'da Hire hükûmeti, Şam'da (= Sûriye'de) Cassân hükûmeti, Necid ve Diyarbekir'de Kinde hükûmeti teşekkül etmiştir. Bunlar birer medeniyet merkezi olup parlaklığı tasavvurumuzun fevkinde uzak yerlere intişâr eylemiştir.

(Mahmud Es'ad Efendi) bu umûmî medhalden sonra cennup devletlerinin izâ-

hına girmektedir (Aynı cilt, S. 150 - 164):

«DEVLET - İ KAHTÂNİYYE. — (A. bir) evlâdından Kahtân etbâiyle berâber Hadramût cihetlerinden gelip Yemen'de bir hükûmet teşkil etti. Buna (Kahtâniyye) denilir; işbu hükûmet Hımyer'den i'tibâren (Hımyeriyye) hükûmeti, (Hâris-ür-Râşit) den i'tibâren dahi hem (Hımyeriyye), hem (Tebâbia) hükûmeti nâmını almıştır. Müverrihinin beyânına göre devlet-i Kahtâniyye'nin teşekkülü Hicretten 3065 sene mukaddemdir.

Kahtân'ın vefâtında oğlu (Ya'rub) yerine geçti ve bilâd-ı mütecâvireyi zabt ile birâderlerinden (Cürhüm) ü Hicaz'a, (Ad) ı Şıhr'a, (Hadramut = Hadramût) u Cibâl-i Şıhr'a, (Omân) ı Oman havâlisine vâli tâyin etti.

(Ya'rub) dan sonra oğlu (Yeşub) yerine geçti. Re'yı zaif ve emr-i idâreden gaafil olmağla zamân-ı idâresinde amcaları Hicaz, Hadramut, Şıhr, Oman eyâletlerinde kesbi istiklâl ile birer hükûmet teşkil ettiler.

(ME'RİB) İN İNŞASI. — (Yeşub) dan sonra yerine oğlu (Sebâ) geçti. Bâbililer ile müzafferâne muhârebe ve Mısır'ı zabtetti ve pek çok (dört bin kadar) esir getirdi. Üserâsının kesretine binâen (Sebâ) telkib olunmuştur. Gazevât ve fütûhâtı çok olduğu gibi nice bilâda da esas koymuştur. Ez-cümle Mısır havâli-

(12) Mülûk-i Hımyeriyyeden ba'zısına - Aslında Şerif mânâsı olan «Kayı» itlak olunur ki cem'i «Akyâl» gelir. Târihlerde «Akyâl-i Yemen» ta'biri (Esrâf-ı Yemen) mânâsındadır. Ümerây-ı Yemen'e «Ezvâ» dahi denilir. İ. H. D.

sinde (Ayn - Şems) nâmiyle ma'ruf şehri binâ ve oğullarından (Bâbilyon) u oraya vâli tâyin etti. Yemen'de dahi (Me'rib) şehrinin binâ eyledi Me'rib arzı yağmur mevsiminde husûle gelen sellerin tutyânından kaabil-i iskân olmayacak bir hâle gelirdi. Suların toplandığı iki yüksek dağın arasında bir fersah tûlünde (İram) veyâ (Sadd-i Me'rib) nâmiyle büyük bir sed inşa ve uzak mahallerden selleri oraya sevketti (13). Bu veçhile hem mem leket sellerden kurtuldu, hem de kurak zamanlarda anın suyun ile arâzi saky-ırvâ olunarak Yemen'in umrân-u-saâdeti tezyid ve te'min olundu. İlerde evlâd-u-ahfâdı bu seddin ta'mir-ü-termimine sûret-i mütemâdiyede nezâret ederlerdi.

Hükûmet-i Hımyeriyye. — (Abdu - Şems) den sonra hükûmet oğlu (Hımyer - İbni - Sebâ) ya intikal etti. Andan sonra mülûk-i Yemen (Beni - Hımyer) nâmını aldı. Alâ - rivâyetin babasının ismine isbetle Sebâ (Me'rib) şehrinin te'sis ve makarrı hükûmet ittihaz eden budur. (Semûd) kavminin bekaayâsını dahi Yemen'den ihrâc ve cânib-i Hicâz'a tardeylenmiştir (14)...

... ((Nu'mân) dan onra oğlu (Es-ham) yerine geçti. Zamânında Beni-Hımyer

yer'in intizâmı bozulup âsâyiş muhtel olmuş ve ba'dehu on beş kadar hükûmdar teâkub etmiş ise de nesepleri ve tertipleri mâlûm değildir....

TEBÂBİA HÜKÜMETİ. — (Hâris) Hind'e, Tay cibâline, Enbâr cihetlerine, Ninova'ya karşı harbetmiş; Hadramut, Mehre, Oman cihetlerini zabt ve pek çok emvâl iğtinâm eylemiştir. Ümerâsından (Şemir - İbni - Attâf) m Âzerbaycan cihetlerindeki fütûhâtını iki taş üzerine yazdığını müverrihler naklediyorlar. Mâl-i ganimetin kesretiyile tebaasını tuiylendirdiği için (Râiş) denmiş ve umûm ahâlî kendisine biat ettiğinden (Tübbâ) tesmiye olunmuştur. Bundan sonra gelen Hımyer mülûküne cem' sıygasıyla (Tebâbia) denilir (15).

ZÜLKARNEYN. — Sa'b saçlarını iki bölük ederek her birini bir tarafa bıraktığı için (Zülkarneyn) nâmiyle mârûftur. (Hazret-i İbrâhîm) ile muâsir olup Mekke-i - Mükerrreme'de mülâkat ettikleri kütüb-i ahâdiste mûnderiçtir.

Kur'an-ı Kerim'de mezkûr olup nübüvveti muhtelefün-fih olan (Zülkarneyn) in mülûk-i Hımyeriden olduğu rivâyet ediliyor ki, (Sa'b - İbni - Râiş)

(13) Ebu-l-Fidâ bu sedde yetmiş iki çay isâle edildiğini söylüyor.

(14) İbni-Haldun mülk-i Yemen'in (Hımyer)den sonra kardeşi (Kehlân)a inkıaâl ettiğini İbni-Said'den naklediyor. Zâten Sebâ hayâtta iken umûr-ı siyâsiyyeyi (Hımyer)e, kılâ-u-bikaa'n idâresini (Kehlân)a havale etmiş olduğu «Sebket-üz-zehab»de mûnderiçtir. İlerde (Kehlân) evlâdından bâzılarının Yemen mülûkü sırasına girdiği dahi müttefek-un-aleyholup şu hâlde cümlesine birden «Mülûk-i Hımyer» nâmının verilmesi teğlib tarihîyledir. (Kehlân) tarafından Hadramut'da bir hükûmet teşkil edildiği dahi rivâyât-ı tarihîyyeden olup çok geçmeksizin (Hâris ü-Râiş) oraları zabt ile iki hükûmeti birleştirmiştir.

(15) Hımyer ve Hadramut eyâletlerine mâlik olmayan melike (Tübbâ) itlâk olunmaz Kaamûs'un beyânuna göre ibtidâen «Tübbâ» itlâk olunan (Es'ad Ebu-Kerb) imiş.

olmak lazımgelir. Yoksa bazan zannolunduğu vehhile (İskender-i Rûmî) değil-dir (16).

(Sa'b) dan sonra gelen hükümdarların tertibinde ihtilâf vardır. (Ebu'l-Fîdâ) nın tertibine göre ana (Ebrehe-i Zü'l-Menâr) halef olmuş ve ibtidâ fütûhât maksadiyle gittikleri yerleri avdetde bulmak için alâmetler vaz' ve Sûdân'a karşı harbetmiştir. Ba'dehu yerine oğlu (Afrikus) geçip arz-ı Filistin'den Afrika'ya geçmiş, nâmına mensup şehri binâ ve Hazret-i Dâvûd ile muâsir olup, mağlûb olan Amâlik'a'yı ve Himyer'den Sihnâce ve Kuşâme kabilelerini Afrika'ya geçirip iskân etmiş ve bu kıt'aya anın nâmına Afrika denilmiştir. Ba'dehu, (Sa'b) ın diğer oğlu (Amr Zü'l-Ez'âr) halef olmuştur. Bunun zamânında mülûk-i Fûrs'den (Keykâvus) Yemen'e hücum ederek mağlûb olmağa ser-askeri (Rüstem) bir kuvve-i külliyye ile gelip kurtarmıştır.

SÜLALENİN TEBEDDÜLÜ. — (Zü'l-Ez'âr) bir şahs-ı şerir olmağa Himyer anı taredetti ve sülâle değişip mukaatellât-ı şedideden sonra hükûmet (Şerhabîl) e intikaal eyledi. Anın yerine oğlu (Hedhâd) geçti.

Bundan sonra hükûmet (Belkis - binti - Hedhâd) a intikaal etti ve yirmi sene hükûmet ederek (Me'rib) i muhâfaza için (Sedd-i Me'rib) i müceddeden ta'mir ve inşâ ve suyunu cedveller ile taksim etmekle Sebâ memleketi fevkalâde keş-i letâfet ve ma'mûriyyet eyledi. (Hazret-i Süleymân) ile tezevvüc etti.

Andan sonra hükûmet amcası (Nâşîr-ün-niam Mâlik-ibni-Şerhabîl) e geçti. Husamâsı tekessür edip mülküne za'f târî olduğundan bez-i ihsân ile husamâsını teskin ve hükûmetinin bekaasını te'mîn etmiş ve bu sebeple (Nâşîr-ün-niam) tesmiye olunmuştur. Bilâd-ı Mağrib'a gazâ ederek (Vâdl-rimâl) denilen mahalle kadar varmış ve bora zuhûriyle askerinin bir mikdârı telef olmuş olmağla bakırdan bir insan heykeli yaptırarak mûsned hurûfiyle:

— Bundan ilerde gidilecek yer yoktur!

İbrâresini yazdırmıştır.

Ba'dehu oğlu (Şemir Yer'îş) ana halef oldu. İrâk-ı Arab-ı ve iklim-i Fâris'i fetih, Türkistan'ı zabt ve ismine nisbetle (Şemir-kend = Semer-kand) bel-desini binâ etti. Şehr-i mezkûrda bir amûd bulunarak hatt-ı Himyeri ile üzere:

— (Şemir Yer'îş) seyyide-i Şems için burayı binâ etti!

Diğer bir kapu safhasında da:

— Buradan (San'â) ya kadar bin fer-sahtır!

diye yazılı olarak bulunduğ mer-vîdir.....

... Sonra (Ebû - Kerib Es'ad) mevkı'ı iktidâra geldi... Kur'an-ı Kerim'de mezkûr olan budur. 206 sâli Milâdisinde İrân'a sefer ve emvâl-i ganâim ile avdet

(16) İskender-i Rûmî putperesttir ve (Sa'b)dan 1953 sene muahhardır.

etti... Oğlu (Hassân) ile birâder - zâdesi (Şemir) i birer ordu ile Şark'a yönderdi. (Şemir) Fûrs'e galebe ettikten sonra (Hassân) ile birleşerek Çin'e galebe ve muzafferin avdet ettiler. Diğer (Ya'fur) u Garb'a gönderdi. Kostantîniyye'de külliyyetü emvâl iğtinâm ettikten sonra Roma'ya doğru ilerledi. Roma havâlisinde askeri vebâya tutulduğundan, Romalılar ordusunu mahvettiler....

KEHLÂN EVLÂDİ VE (SEDD - İ - MERİB) İN İNHİDAMI. —

Bundan sonra hükûmet (Hımyer ibni Sebâ) evlâdından (Kehlân ibni Sebâ) evlâdına geçti ve Ezb kabilesinden Omrân'a intikal etti; Omrân, kâhin idi.

Ba'dehu kardeşi (Amr ibni Âmir) a-na helef oldu. (Omrân) gibi (Amr) ile zevcesi dahi kehânette yed-i-tûlâ sâhibi idiler. (Sedd-i-Merib) in yıkılmasıyla Seyl-ül-İrem'in husulü bunun zamânına tesâdüf eyleniş ve bunu vukuundan evvel keşfederek kabilesiyle herâber çekilip hitta-i Hicâziyye'ye gitmiştir... Bir müddet sonra sular feyzân etmekle seddin duvarları yıkılıp sular sahrâya dağıldı, önüne ne geldiyse kâffesini tahrib etti ve Yemen için bir musibet-i azîm oldu. (Seyl-ül-İrem) denilen bu vak'a Kur'ân-ı Kerim'de mezkûrdur.

Bundan sonra hükûmet Benî - Hımyer'e geçerek San'â şehrinin makarr itihâz etmişlerdir.

Anlardan (Ebû - Kerib) in oğlu (Hassân), ba'dehu diğer oğlu (Amru Zi-l-A'

vâd) hükûmete geçmiş, ba'dehu (Zü-l-A' vâd) in oğlu yâhut (Mersed) in oğlu (Abdu - Külâl) helef olmuş ve bunun zamânında Sâsâniyan'dan (Şâpûr) Araplara galebe etmiştir...

... Andan sonra (Rebia ibni Nasr) hükûmete geçti. Bir rü'yâ gördü. Kâhinlere ta'bir ettirdi. Kâhinler bundan Habeşe'nin (= Habeşlilerin) Yemen'e müstevlî olacağını (İbnu Zî - Yezin) in Habeşe'yi Yemen'den çıkaracağını, Kureys'de bir Nebî zuhûr edeceğini istihrac ettiler. (Rebia) bundan hayf ederek akrabasını Hire'ye gönderdi. (Şâpûr) a tavsiye etti. O sırada Hire'de (Rebia) nın mensûb olduğu Benî - Lakhm'dan (Münzir ibni Nu'mân ibni Amr) hükûmet etmekteydi.

Sonra birâder - zâdesi (Hâris ibni Amr) halef olmuş ve Yahûd dinini kabûl etmiştir (17)

Ba'dehu hükûmet (Mersed ibni Âbdi - Külâl) e intikaal etti. Andan sonra Hımyer hükûmeti tefrika ve inkısâma uğradı...

HÜKÜMET-İ HİMYERİYYE'NİN HİTÂ MI ESHAB-I UKHDÜD. — Zi-Nüvâs) in asıl ismi (Tubân - Tibân) olup tehevvue ederek (= Yahudileşerek) ismini (Yûsuf) a tebdil etmiştir. İptidâ saltanatı pek parlak idi. Muahharen zalemeden bir adam oldu. Tehevvue etmek (Yahudi olmak) istemiyenleri ateş ile dolu çukur (Ukhdûd) lara ilkaa ederdi. Kur'anda mezkûr olan Eshâb-Ukhdûd'dan maksat, (Zi-Nüvâs) ile tebeasıdır.

(17) Erbab-ı târihten bazıları Tûbba'-i-Asgar'ın işbu Hâris olduğunu ve bunun Hire'yi zabt, Fûrs'ü istilâ, Çin havâlisine asker sevkettiğini beyân ederler.

O târihte Arap'dan tanassur eden Necrân (18) kabilesi, tâife-i Yahûd'dan bi-ğünâh iki sabîyi katletmekle (Zî-Nüvâs) anlara îlân-ı harb etti. Reisleri (Abdullâh ibni Tâmir) 1 katl. ahâlîyi tehevîde (— Yahudileşmiye) cebr ile haklarında katl-iâm îerâ ve fallarını yağmâ etti. Eline geçenleri ukhdûdlara (— çukurlara) ilkaa eyledi (523 sâl-i Milâdî). Necran nasârâsı rüesâsından (Devs ibni Su'lebân) Habeşe melikinin yanına firâr ve anın vâsıtasıyla (Zî - Nüvâs) ın mezâliminden kaysara (— B'zans impara ratoruna) şikâyet eyledi ve kısmen muhterik olmuş bir İncil irâe etti. Kaysar Birinci Yustin (= Justin) Habeşe necâşisi (= imparatoru) Kaalib'e (Zî - Nüvâs) dan ahz-i sâr etmesini emretti. Necâşi dahî Yemen'e amca-zâdelerinden (İrbât ibni Udhum) un zir-i idâresinde yetmiş bin kişilik bir Habeşe ordusu sevkyledi. (Zî - Nüvâs) Âden tarafında mukaabele etti. (İrbât) şûriş-i dâhilî ile zebûn olan ahâlîyi bi-esühûle taht-i inkıyâda aldı. Üserânın sülüsünü Necâşiye isâl etti. Ahâlîyi tezlil, hisarları hedm eyledi. (Zî - Nüvâs) mağlûb oldu:

— Sûdan illerinde esir olmaktan ise suda boğulmak hayırlıdır!

diyerek atını denize sürüp garkoldu (95 Kalb-el-Hiere.)

Bâzi müverrihler (Zî-Nüvâs)dan son ra (Ali Zî-Ceden) tûbba'-i ahir olup Habeş liler anın zamânında ilerliyerek mülkû ye

dinden nez'ettiklerini ve bu sûretle Himyer hükümet-i millîyesi zâil olup Habeşe hükümet-i istibdâdiyesi teessüs ettiğini söylüyorlar.»

(Mahmud Es'ad Efendi)'nin bu izâhâtında Himyerilerin yerine geçtiğinden bahsettiği Habeş idâresi devrinde Kâ'beyi yıkmak ve Mekke'nin tekmil Arabistan da en mühim rûhânî merkez vaziyetine nihayet vermek için açılmış olan meşhur seferin Câhiliyyet devrine müsâdif olmasına rağmen İslâm târihinde almış olduğu ehemmiyetin sebebi, umûmiyyetle Mevlid târihine tesâdüf gösterilmesindendir. (Mahmud Es'ad Efendi) Mekke'deki bu Habeş idâresini de şöyle anlatır (Aynı cilt, S. 164-165):

«YEMEN'DE HABEŞE HÜKÜMETİ. — (Zî-Ceden)'in vefâtından sonra (İrbât) ikbâlini muhâfaza içi neşrâfî itizâm ve ikrâm eder, fukarâ ve zuafâyı ezerdi. Zuafâ takımını Habeşe rüesây-ı askerîyesinden (Ebrehe)'nin başına toplandılar. Beyinlerinde mukaatele vukuu' buldu.

Bir mübârizе-i münferidede (İrbât) ilk hamlede (Ebrehe)'nin burnunu şak hetti: Anıñın ba'demâ ismi (Ebrehet-ül-Eşrem) kaldı. Nevbet (Ebrehe)'ye geldiğinde (İrbât) katil ve hükûmeti zabtetti. Bundan dolayı Necâşi anın üzerine as

(18) Necran ahâlisî eskiden beri dîn-i İseviyi kabûl etmişlerdi. Zî-Nüvâs bunlardan yirmi bin kişiyi katlettirdi. Zamân-ı Nebevide Necran ahâlisî Hazret-i Peygambere me'bûs îzânîyle sulhen tâb olmuşlarsa da, Hazret-i Ömer zamânında umum Ceziretül-Arab'dan gayri-müslim ahâlî ihraç edildiği sırada arâz ve emlaklerinin bedeli verilerek Necranlılar dahî Kûfe kurbünde gene (Necran) tesmiye edilen bir mahalle nakledilmişlerdir. İ. H. D.

ker çekmek istedi. (Ebrehe) kendisinin işi olmadığını beyan ve (İrbât) ın zulm-ü-teaddisini ihfâm ile ma'zeretini isbât etti.

(Ebrehe)'nin emri üzerine Zafâr beldesinin râhîbi (Saint Grégenîus) Femen ahâlisi için kısm-ı a'zamı Roma kaanûnundan muktebes bir kaanun terfîb eyledi ki aslının Rumca olarak Viyana kütüphâne-i hükümdârisinde mevcûd idüğû mervîdir.

(Ebrehe) nasrânîyyeti Cezîret-ül-Arab'a ta'mim etmek istemiş ise de âtiyen beyân edileceği vechile bu bâbdaki teşebbüsü akim kaldı.

(Ebrehe)'nin vefâtında yerine oğlu (Yaksum), ba'dehu diğer oğlu (Masruk) geçti ve Habeşlilerin idâresi yetmiş iki sene devam etti. Habeş vâllilerinin sonu (Masruk)'dur.»

(Mahmud Es'ad Efendi)'nin umûmî yetie Şark ve bilhassa Arap menbâlarına istinâden vermiş olduğu bu izâhât içinde en çok nazar-ı dikkati celbeden iki nokta vardır:

1 — Yemen'de saltanat sürmüş muhtelif hânedanlar ve netice olarak muhtelif devirler birbirine karıştırılmak tadır; bu noktayı Efendi merhum da ayrıca tesbit etmiştir.

2 — Yemen'in bundan evvel de bahsetmiş olduğumuz cihangirlik an'anesi çok ı'zam edilerek Çin'in, Hind'in, Afrika'nın Yemenliler tarafından istilâ edilmiş olduğu hakkında bir takım efsânevî mübâlağalar ileri sürülmektedir.

Bütün bunları Şark menbâlarına istinâden hülâsa etmiş olan (Mahmud Es'ad Efendi) merhum, doğruluklarına kani' olmadığı rivâyetlerinin tenkidini de ihmal etmiş değildir; aynı cildinin 168-170 inci sahifelerinde bu mühim mesele işte şöyle izah edilmektedir:

«HULÂSA-I AHVÂL-I YEMEN. — Bâladâ hülâsaten gûden geçirilen ahvâlden anlaşıldığına göre hükümet-i Himyeriyye'nin de edvâr-ı şevket-ü-şânı vardır. Hattâ Arap müverrihleri Tebâbia hükümetini hükûmât-ı mnazzamaya nümune olarak ityân ederler. Lâkin bu bâbdeki ifâdeleri mübâlağadan hâli değildir. Ez-cümle (Sa'b)'ın cihangirliğiyle Asyâ'yı fethetmesi, (Afrikus)'un Şimalî-Afrika'ya doğru ilerleyip Bahri Muhit-i Atlâsi'ye kadar vâsıl olması ve hattâ Afrika kıtasının anın ismiyle tesmiye edilmesi, (Şemir) ile (Tübba'-i-Ekber)'in Hind'i feth ve Çin hükümdariyle muharebe etmesi hakkındaki rivâyât, akvâm-ı şarkıyı ye-i sâirenin târihleriyle kaabil-i te'lif olmadılarından şâyân-ı i'timâd değildir.

(Tevârih ül-ümem) sâhibinin dediği gibi hükûmât ve akvâm içinde Himyer mülûkü kadar târihî yanlış olanlar nâdir bulunur. Bir kerre iddiâ olunduğu vechile işi bin yirmi sene zarfında yirmi altı hükümdârın hükûmeti idâre etmiş olması maddeten kaabil değildir. Aratından bir takım hükümdârânın esâmî si ferâmûş edilmekle yekdiğere vasledilmiş ve her birine akim kabûl etmiyeceği derecede müddetler gösterilmiştir.

Maa-hâzâ Yemen'in min - el - kadim bir hükûmet-i muntazamaya mâlik olduğu ve bu hükûmet Arap hükûmet-i kadîmesinin en mühim ve mütemeddini idû

gü şüphesizdir. Hımyerilerin devrinde Yemen ahâlisi ziraât ve ticârete koyulmuştur. büyük bir cedvel vasıtasıyla eyaletin her tarafını saky-u ırvâ etmişler idi. Günlük ve itıfâat menbe-i servet idi. (Mes'ûdî) diyor ki:

— Hımyeriler her vechile nâil-i saadet idiler.; maişetleri emin, hava ceyyid semâ berrak, enhâr-ı adide mevcûd, kuvvetleri metin idi.

Lâkin 120 târih-i Milâdîsine doğru zâhîrde ehemmiyetsiz gibi görünen bir vak'a (Sedd-i-Me'rib'in) inhidamı Yemen için felaket-i azîme olmuştur. Eğer sed evvelki halinde tamir edilseydi daha vahûn neticeler tevellüd etmezdi. Hımyeriler ise bu ameliyâtın müşkilât ve me'tâibinden ve zuhuru muhtemel olan me'hâlikten sakındılar. Bu felâketi Cenâb-ı Hak tarafından bir ukuubet olmak üzere telâkki ettiler. Bu hâdisе anlar için bir tarih-i cedide mebd'e oldu. Müsamahalarla sûret-i mevkuutede feyzanlara maruz oldular.

Arab-ı Adıyyenin fer-i azîmi olan Beni-Ezd ile Beni-Tayy, Beni-Cuzzâm, Beni-Lakkâm tevârih-i muhtelifede Yemeni terki ve cihadı salrehe azîmet ettiler. Lâkin bunlardan bir kısmı gittikleri yerlerde ahâlî-i mahalliye tarafından hüsn-i kabul görmediklerinden, hicret ede ede Cezîret-ül-Arab'ın şimal cihetine kadar vardılar. Bunlar (Şeyh-ül-meşâyih) denilen bir reis'in zir-i idâresinde hareket ederlerdi. Ba'dehu işbu meşâyih tezyîd-i kuvvet ederek hükûmât-ı cesîme teşkil eylediler. Beni-Ezd'in bir kısmı (Culandâs oğulları) Omanda, diğer bir kısmı Şâm'ın (= Sûriye'nin) cenubuşarkisinde (Gassân) hükûmet te-

sis ettiler. Bunlardan Evs ve Hazrec Yesribde (= Medine'de) yerleştiler. Tayy kabilesi şubat-ı kesîreye ayrıldı. Beni-Cuzzâm Yanbu' ve Eyle cihetlerinde tavattun eylediler. Beni-Lakkâm bilâd-ı Irak'a gidip Hire hükûmetini tesis ettiler.

Ba'dehu Tebâbia ne kadar çalışmalar sa da evvelki azametlerini istihşâle muvaffak olamadılar. Şibin-cezirenin hâricine tecavüz etmek şöyle dursun, hudutlarının tamamiyyetini bile muhafaza edemediler. Altıncı karn-ı Milâdide ecânib (Hâbeşîler) Yemeni istilâ ettikleri vakit anlara karşı ciddi bir mukavemet ibrâz edilemedi. Zürrâ' muhaceret etmiş olmağa ecnebler bis-sühûle anların yerlerine yerleştiler.

Bu fıkranın başında (Mahmud Es'ad Efendi) Arap müverrihlerini Yemen cihangirliği meselesindeki mübalagalarından dolayı tenkid etmekte tamamiyle haklıdır; bilhassa Câhiliyyet târihine âit meselelerde Arap menbâları arasında bir hayli tenâkuzlara da tesadûf edilir; işte bu mübalagalarla tenakuzlardan dolayı Arap müverrihlerinin o devre ait ifâdeleleri Garp menbâlarında da tenkid edilmiştir; meselâ (Ernest Renan) ın «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» isimindeki eserinde onların bu zâfından şöyle bahsedilmektedir (1878 Paris tab'ı. S. 307-308) :

«Hiç bir tenkid şuûru olmaması, onların eski çağlara ve bir de iyice tedkik edilmiş olmak için hususi bir fikir inceliğiyle nüfûz-ı nazara ihtiyaç gösteren hadiselerle âit ifâdelerini biraz değersiz bırakmaktadır.»

İslâm târihi bakımından Arabistan'daki Câhiliyyet devletlerinin en mühimmi Mekke cumhuriyetidir. Bu hükûmetin o zamanki mahallî şerâite göre kurulmuş bir cumhuriyyet olduğunda bugünkü Garp menbâlarının da müttelik olduğunu yukarıda muhtelif müelliflerin ifadele riyle tesbit etmiştik. (Mahmud Es'ad Efendi) nin aynı eserinde Kâ'benin eskili ğine mukabil Mekke şehrinin yenili ği ve Hazret-i Peygamberin beş batın evvelki cedd-i alâsı (Kusayy) tarafından Milâdın beşinci asrında tesis edilmiş olduğu an latıldıktan sonra, o târihten itibaren te şekkûl eden cumhûriyyetin nasıl bir idâ re olduğu hakkında çok vâzıh ve esaslı izahat verilmektedir; Efendi merhum, şehrin te'sisini şöyle anlatır (Aynı cilt, S. 179—180):

«MEKKE ŞEHRİNİN BİNÂSİ : —

Mekkenin Beşinci karn-ı Milâdiye tesâdüf eden o vakitki hâlinde bahsolunduğta bunun hakiki bir belde olmadığı nı ferâmûş etmemelidir. Arabın Kâ'beye ve etrafındaki araziye hürmet ve riayeti o derece idi ki, daha o vakte kadar bu mekân-ı mukaddeste ve civarında tavatun etmiye, yâhut mesken inşâ eylemiye cesâret edemezlerdi. Gündüzleri oralarda vakit geçirirler, geceleyin ise kemal-i ihtirâm ile çekilip giderlerdi. (Harem) ta'bir edilen bu mekân-ı mukaddes, Mekke vâdisini tamamen hâvi idi ki, muhiti ilerde beyân edilece ği ve ğhile on beş fersah kadardır. Her kabîle için

hakiki bir melce olan işbu Harem'de kendilerine mahsus sanemler vardı.

(Kusayy) arz-ı Harem'e mâlik olunca orada dâimi bir İkaametgâh tâ'yin etmek istedi ve bir belde binasına karar verdi. Kureys ise Harem-i Şerif'e riayet-sizlikten hazeren vâdiyi setreden ağaçları kesmiye cesaret edemezlerdi. Anınçün (Kusayy), nümûne-i imtisâl olmak üzere en evvel kendisi eline baltayı alıp kesmiye başladı ve belde binâ olundu. Kureys' in âilelerine muhtelif mahalleler tâyin edildi. Mekke arâzisini hâne hâne ayırdı ve Kureys'in her kâbilesini geceledikleri yerlerde iskân eyledi (19).

(Mahmud Es'ad Efendi) bundan sonra da (Kusayy) ın kendi eseri olan Mekke'de «Dâr-ün-Nedve — Mesveret binâsı» isminde bir Millet meclisi te'sis etmek sûretiyle nasıl bir cumhûriyyet temeli atmış olduğunu da şöyle izâh etmektedir (Aynı cilt, S. 181-182) :

«KUSAYY'IN RİYÂSET-İ CİSMÂNİYYE VE RÜHÂNİYYESİ. DÂR-ÜN-NEDVE. — Kusayy Mekke beldesini binâ ettikten sonra riyâset-i cismânîyye ve rûhânîyyeyi cem'etti. Şöyle ki, evvel-emrde Kâ'benin kurbünde ve kapusu Kâ'beye müteveccih olmak üzere kendisi için bir kasır binâ ettirdi. Bunun bir odası kabîle meclisinin in'ikaadı için tahsis edilmekle (Dâr-ün-Nedve) tesmiye olundu. Lâkin meclisin içtimâ'gâhı olan işbu mahal, u-

(19) İbn-ül- Esîr'in rivâyetine göre de (Kusayy) Mekke arâzisini kavmi beyinde taksim ile mesken inşasına müsâade etmiş ve fakat eşcârın kat'ı için kendisinden istizân ettiklerinde onları bundan men'eylemişti. Onlar dahî (Kusayy) a riâyeten eşcâra iligmeyip meskenlerini eşcâr arasında binâ ve eşcârı (Kusayy) ın vefâtından sonra kat'eylemişlerdir. İ. H. D.

mûma âid olmayıp gene (Kusayy) ın zî-i idâresinde kaldı. Cemâati istediği vakit kendisi dâvet ederdi. Bu vechile kabâil-i müttahide meclisinin riyâsetini ikrâz etti.

Sâniyen, eyyâm-ı muayyenede hüccâca tavâf ve merâsim-i mezhebiyyeyi ifâ ettirmek dahi (Kusayy) a âid idi; bu sûretle riyâset-i rûhâniyyeyi de ikrâz etmiş oldu.

(Kusayy) bu vechile hem rûhânî ve hem cismânî iktidârı elde ettiği gibi, nüfuzu Mekke'nin hâricine de tecavüz eder ve Cezîret-ül-Arab'ın kısm-ı a'zamında nüfuzu cârî olurdu; bu da (Eşhür-i-hurum) u tâyin etmek salâhiyyeti idi. Çünkü o vakitler Arabın takvimi münhasıran şühûr-ı kameriyye üzerine yürüdüğünden aradan vakit geçtikçe sene-i şemsiyye mevâsimiyle tefâyütler husûle gelirdi. Beynlerini te'lif etmek vazifesi en mühim vezâiften idi. İşte (Kusayy) bu salâhiyyetle Cezîret-ül-Arab'da sulh ve harb zamânını tâyine kesb-i iktidâr etmiş oldu...

... (Kusayy) ın evâmiri gerek hayâtında ve gerek vefâtından sonra 'avmi beyninde' âdetâ bir din-ı mer'î hükmünü aldı. Yarım asır bir müddet zarfında kabâil-i müttahide umûrunu hüsn-i idâre etti. Alâ-rivâyetin 480 târih-i Milâdisinde vefât etti. (Cahûn) nâmındaki kabrîstana defnolundu. Ehli Mekke onun kabrini ziyâret ve ta'zîm ederlerdi.»

Gene aynı menbain 188-194 üncü sahifelerinde de hem bir pâytâht, hem bir devlet, hem de Milâdın beşinci asrında bir demokrat idâre kurmuş olan büyük adamın; yâni o dahi (Kuseyy) ın te'sis

etmiş olduğu Mekke cumhûriyyetinin nasıl işlediği de anlatılır; bu izâhâtın mühim noktaları şunlardır:

«BEYN-EL-KUREYŞ MASÂLİH-İ ÂMME - Mekke arz-ı mukaddesinde ikaamet eden kabâilin yegâne sebebi taayyüşü Kabî-i Muazzama idi. Eğer Kâ'be olmasaydı, o vâdî-i gayr-ı zi-zer'de ikaamet edemezlerdi. Kureyş Irak ve Şâm (= Sûriye) cihetlerine kesretle sefer ve âlem-i medeniyetle ihtilât ettiklerinden vukuuf ve mâlûmât cihetiyle sair kabâil-i araba fâik idi. Kâ'be-i Muazzama'nın kendi mâişetlerine fevkalâde merbûtiyyeti (— irtibâtı, alâkası) olduğunu nazar-ı i'tibâra alarak ana müteallık umûrun tanzim ve idâresine fevkalâde ehemmiyet verdiler ve nâsın gelip gitmesini teshil ettiler.

Züvvâra tatlı-su ve taâm tevziine mahsus ve imârethâneye müşâbih binalar meydana getirdiler. Mekke'nin dâireninâ-dâr etrâfında bulunup Harem ittihaz olunan arâzide kitâli men'eylediler. İçlerinden bâzısı su tevziini, bâzısı taâm taksimini der-nihde etti. Bu sûretle bir takım vezâif meydana gelip masâlih-i âmmeye sırasına girdi. Mürûr-ı eyyâm ile işbu vezâif taaddüd ve teşa'ub ve Bi'set-i Nebviyye zamânına doğru onu tecâvüz eyledi.

İşbu vezâif, Kureyş'in münkasım olduğu on kabîle (Hâşim; Ümeyye; Nevfel; Abd-üd-Dâr; Esed; Teym; Makhzûm; Adî; Cumah; Sehm) beyninde tevzi' olundu. Her kabîle bunlardan bir veya ikisini idâre eder ve batnen-ba'de-batnî tevârüs eylerdi. İşbu masâlih-i âmmeden bâzıları o kadar hâiz-i ehemmiyet de-

ğilse de; mücerred muhâsededen ihtirâz için Kureyş kabâilini memnûn etmek üzere adedleri teksir edilmiş idi. Maa-mâfih bunun zımnında Kâ'be-i-Muazzama'nın kadri de i'lâ ve tebcil edilmiş olurdu ve Kâ'be-i-Muazzamaya ne kadar ehemmiyet verilirse züvvâr o derece tekessür eder ve bu sûretle istifadeleri de tezâyüd eylerdi.

Kureyş işbu masâlih-i âmme ile siyaset ve dîni ve umûr-ı idâre ve harbiyyeyi cem'ü-te'lîf etmişlerdi ve anların işbu masâlih-i idâreleri bir hükûmet-i infirâdiyye (— ferdi idâre) şeklinde olmayıp âdetâ vaktiyle Venediklilerde olduğu gibi bir (Cumhûriyyet-i havâss) şeklindeydi. Her kabîleye âit vazife-i muayyeneyi o kabîlenin reisi idâre eylerdi. Gerçi cümlesinin meşveret meclisi olan (Dâr-ün-Nedve) de içlerinden biri riyaset ederse de anın şu riyâseti bir hâkimîyyet mânâsını tazammun etmeyip iktidarı; meclisi cem'ü-idâre etmekten ibârettî.

Kureyş beyninde mevcut masâlih-i âmmenin başlıcası şunlardır:

Birincisi: — Sidânet ve Hicâbettir ki; Kâ'be-i-Muazzama'nın perdedarlığı me'mûriyyetidir. Kâ'benin miftâhı bu me'mûriyyet sahibinin yedinde olup anın la bâb-ı Kâ'beyi açar, nâsi idhâl eder, ha'dehu gene seddeyleydi. Beyt-el-Kureyş bu me'mûriyyet birinci derecede olup bunu Beyt-ül-Mukaddes'de Yahûd'dan iktibâs etmişlerdi: Orada (Hâfız-ul-Bâb) ünvanıyla bir me'mur vardı. (İkd-ul-Ferid sâhibi Sidânet (20) ile Hicâbeti başka başka birer vazife addetmiştir)...

İkincisi: — Sikaayettir. Vaktiyle Mekke'de suyun killetinden nâsi böyle bir me'mûriyyet ihdâsına lüzum görülmüş idi. Bunun sâhibi ahâl-i Mekke beyninde su taksîmine ve hac için gelen lâ-yuad ve lâ-yuhsâ züvvâra su tedârüküne me'mûr idi. Deve üzerinde kırbalarla tatlı - su nakleler ve Kâ'benin yanında mevzû deriden havuzları imlâ eylerdi. Oradan hüccâca tevzi' olunurdu. Vaktâ ki (Abdûlmuttalib) tarafından bi'r-i Zemzem hafredildi, anın suyundan iskaa edilmeye başlandı...

Üçüncüsü: — Ukaab veya Lîvâ (Alemdarlık) dır. Bir mahalle asker sevk olunacağı zaman bu me'mûriyyette bulunan kimse bayrağını bir tarafa rekzeder ve muhâribler anın etrafına toplanırdı. Bir muhârebeye karar verildiği vakit Kureyş başka bir alemdar intihâbında ittîfak ederse sancak ana teslim olunur, yoksa asıl me'mûruna verilir...

...Birde Kiyâde (Kumandanlık) var idi ki kafileye riyâset etmek vazifesidir. Bunun sâhibi gerek ticâret ve gerek muhârebe seferlerinde kaafilenin önünde giderdi ...

Dördüncüsü: — Nedve (Şûrâ) dır ki (Dâr-ün-Nedve) de akd-i meclis etmek vazifesidir. Kırk yaşına vâsıl olan her bir Kureşî buraya dâhil olabilir ve müzakereye iştirâk ederdi. Burada ekseriyyet ile bir şeye karar verilmeyip içlerinden en zekîsî veya en natûku diğerlerini iknâ ile reyini tervic ettirirdi. İşte kabâil-i Kureyş menfaat-i umûmiyyeye âid olan mesâlih sülâh müracaat etmeksizin bu vechile faslelerdi. Kureyş delikanlılarının nikâhı

burada akdolunur, harbe burada karar ve rilir, kızlara burada gömlek giydirilirdi. Bir kız sinn-i bülûğa vâsıl olunca Nedve reisi anın gömleğini kendi eliyle kesip il-bâs eylerdi

Dâr-ün-Nedve binâsı muahharen kırk dördüncü sene-i Hicriyyede Harem-i Şerif'e ilhâk edildi.

Bir de Mesveret (Müşâvirlik) vardı ki umûr-ı mühimmede bunun sâhibiyle isti-şâre olunurdu... Kureys anınla istişâre et-meksizin bir işe mübâşeret etmezdi.

Beşincisi: — Şifârettir (21). Kureys ile diğer bir kabile beyninde bir muhârebe olup da akd-i sulh için muhârebe etmek istedikleri vakit bir sefir gönderirlerdi ve bir kabile kendilerini müfâhareye dâvet ederse mukaabele için o sefiri meydana çıkarırlar ve ana râzı olurlardı. Kureys'in zamân-ı Câhiliyyette kabl-el-İslâm son se-firi (Hazret-i Ömer) idi.

Bir de (Hükûmet) vardı; bâzıları bu-nu başka bir vazife addetmiştir ki kabile-ler beyninde veya efrâd beyninde tahad-düs eden münâzaaları hakem sıfatıyla hal letmektedir...

Altıncısı: — (Nezâret) dir ki âdetâ Rûsûmât me'mûriyyeti gibi bir şey olup bir mahalden diğer mahalle nakledilen eş yâyi muâyene ile mahtûm veya mumzâ bir ruhsat varakası vermekten ibâret idi..

Yedincisi: — (Kubbe) dedikleri deb-boy me'mûriyyetidir. Bir muhârebeye git-tiklerinde bir çadır kurup silâhları ve mü-hümâtı oraya cem'ederlerdi.

Sekizinci: — (İsâr) kur'adır ki Ez-lâm denilen kumar oklarıyla tefe'ül vazî-fesidir. Zamân-ı Câhiliyyet'de sefer ve mu-hârebe gibi masâlih-i âmmeden birine te-şebbüs edecekleri vakit bunlarla tefe'ül e-derlerdi. Ve kezâ bir şeyde şüphe eden kimse anlarla tefe'ül ederdi. Bu oklar (Hubel) nâmındaki sanemin yanında du-rur ve ana me'mûr olan falci vâsıtasıyla icrâ olunurdu.

Bunlar üç dâne idi. Birinde

امرئ ربی

Rabbim bana emretti», diğerinde

نهانی ربی

Rabbim beni nehyetti» yazılıp üçüncüsü yazısız idi. Bir kimse bir işi işlemek ile iş-lememek beyninde mütereddîd bulunsa okları bir kap derûnuna vaz'eder ve elini sokup birini çekerti. «Rabbim bana emret-ti» çıkarsa anınla amel eder, «Rabbim be-ni nehyetti» çıkarsa bir sene te'hîr eyler-di. Yazısız çıkarsa tefe'ülünü bir daha tecdîd ederdi...

(21) Şifâre, iki kavmin mâ-beynini ıslâh etmek mânâsındadır ki maksat yekdigere münâ-feseleri olan iki tâife miyânında miyanıcılık ve elçilik edip vahşet (— husûmet) ve münâferet-lerini keşf-u-izâle ile hoş-dil eylemekten ibârettir.

Dokuzuncusu: — (Hâzin-i emvâl) me'mûriyyettidir ki harb için tedârük olunan emvâl ve âlâtı muhâfaza vazifesi-
dir....

Onuncusu: — (Rifâde) dir ki (Kusayy) m ihtirâ' ettiği bir vazife olup bâlâda beyân olunduğu vechile mevsim-i Hac'de fukarây-ı hüccâca muâvenet vazifesidir; bunun için Kureys'den külli akça toplanır ve hurma, kuru üzüm ve sair hubûbât iştirâ ve fukarây-ı hüccâca tevzi' edilirdi

On birincisi: — Diyet ve garâmetle-ri takdîr vazifesidir. Bu me'mur işbu ahvâlde ne takdîr ederse kabul olunurdu...

On ikincisi: — (Ainne) dir ki (inân' m cem'i) esnây-ı harpte Kureys'in beygerlerini nezâret ve hakkında lâzım gelen tedâbir-i idâreyyeyi icrâ etmek vazifesidir.

On üçüncüsü: — (İmâre) dir ki Mes-cid-i Harâm'da fusk-u-fücûra ve şûtûna dâir söz söylemeyi ve yüksek sesle konuşmayı men'etmek vazifesi idi.

On dördüncüsü: — (Emvâl-i mahce-re) dir ki esnâm için cem'edilen emvâlî muhâfaza vazifesi olup mallar nukuud-u hulliyyâtтан ibâret idi ve âdetâ Beyt-ül-mâl me'mûriyyetine benzerdi.

Bu izâhattan anlaşılan en mühim vaziyet, Mekke demokrasisinde devlet işlerinin bugünkü nezâretleri andıracak bir tasnife tâbi' tutulmuş olmasıdır: Meselâ

(Ukaab) Harbiye, (Hükümet) Adliye, (Nezâret) Rüşmât, (Sifâret) Hâriciyye ve (Hâzin-i emvâl) me'mûriyyeti Mâliye nezâretlerine tekaabül ettiği gibi, (Kıyâde) ismiyle bir Baş-kumandanlık veyâhut Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye riyâseti de mevcûd olduğu anlaşılmaktadır.

Zamânımızın en mühim müsteşriklerinden olan Edimbourg üniversitesi Arapça muallimi (W. Montgomery Watt) m «Mahomet à la Mecque» ismiyle İngilizceden Fransızcaya terceme edilen kıymetli eserinde de Mekke cumhûriyyetinin mâhiyyeti şöyle izâh edilir (1958 Paris tab'i, S. 29-31) :

«Eğer ta'biri câlize, Mekke'de yalnız bir tek idâre unsuru vardı denilebilir: O da (Mele') denilen A'yan meclisidir (22) Bu meclis, muhtelif âile zümrelerinin (= Clans'ların) reisleriyle idâre adamlarından mürekkep bir hey'et mâhiyyetindeydi. (Mele') sırf istişarî mâhiyyette bir meclisti ve hiç bir hususta icrâî salâhiyeti yoktu. Muhtelif âilelerden mürekkep olan her zümre nazâi olarak müstakıl sayıldığı ve istediği gibi hareket etmekte tamâniyle serbest olduğu için, (Mele') in tathiküne imkân olan kararları ancak ittifakla verilmiş olanlardı. Serkeşlik eden akallıyyetlere karşı harekete geçme imkânları da tabii yok değildi: Meselâ (Hâşim) ve (El-Muttalib) zümrelerinin boykot edilmesi, iktisadî ve ictimâî sâhalar da o bakımdan nasıl hareket edildiğini gösteren bir misâl demektir.

Mekke şevket ve kudretinin mühim bir kısmı, idâre adamlarının müşterek

(22) Hem cemâat, hem Eşraf meclisi mânâlarına gelen bu kelimeyle (Dâr-ün-Nedve) de toplanan hey'et kastedilir.
İ. H. D.

bir fikir kurabilmelerinden ve umûmî menfaat nâmına küçük rekaabetleri dizginleyebilmelerinden mütevellit bir vaziyettir. (Akhlâf) ile (Mutayyebûn) arasındaki ihtilâfın tafsilâtıyla Bedr bozgunu üzerine şehrin harp hâline karşı teşkilâtlandırılması bu vaziyetin birer misâli sayılabilir. Bu umûmî meclis hâricinde, her hangi bir mevzûun müzâkeresi lâzım geldikçe zümrelerin her halde husûsî iclâmâlar akdetmekte oldukları da şüphesizdir. Meselâ Hazret-i Muhammed'i himâye husûsunda el - birliği edilmek üzere Ebû-Talib'in (Hâşim) ve (El-Muttalib) zümrelerini itimâa dâvet etmesi işte o şekildedir.

Tarih menbâlarında an'anevî bir takım vazifelerle me'mûriyetlerden de bahsedilir. Ezcümle kamerî takvime bir ay ilâvesiyle şemsî takvime muâdil bir hâle getirmeye karar verebîlme imtiyânı demek olan (Nesi) ile bilhassa hacıların ihtiyaçlarını te'min için su tedârîkine nezâret mefhumunu ifade eden (Sikaaye), gene hacılara erzak temini mânâsına gelen (Rifâde) ve harb sancağının taşınması veya hut taşıtılması vazifesini ifade eden (Livâ') işi işte o kabildendir. Bu vaziyet, bizim bugün anladığımız mânâsıyla ve hattâ eski Yunanlılarla Romalıların anladıkları mânâ ile bir Belediye idâresine pek benzetilemez. O gibi vazifeler birer me'mûriyetten ziyâde birer imtiyaz mâhiyyetindedir ve işlerinden hiç olmazsa bir kaç da para kazanma fırsatları te'min edecek şeylerdir; meselâ (Sikaaye) ile alâkadâr olarak hacıların Zemzem kuyusundan istifâde hakkına mukaabil te'diye ettikleri bir vergi vardı. Hacıların tacirlerden alınan muhtelif vergilerden de bahsedilir, fakat bunların nasıl tahsil edildiği mâlûm değildir.

Her hangi bir kimsenin Mekke işlerinde nüfuz sâhibi olması iki şeye tâbî'di: Bunların biri mensûb olduğu âile zümresi, biri de şahsî meziyyetleriydi.

Her hangi bir âile zümresinin nüfuz ve iktidârı artık refâhiyyet derecesine tâbî' olacak bir hâle gelmişti: Öyle bir ticârî câmlada refâhın biraz seyyâl bir mâhiyyette olmasına ve aynı zamanda âile zümresiyle fertlerin girişikleri teşebbüslerin genişlik nisbetiyle muvaffakiyyet derecesine tâbî' bulunmasına rağmen bu böyleydi.

Böyük bir miras ile ticârî münâsebetler her hangi bir kimsenin parlamasına yol açabilirdi ama, netice itibâriyle nüfuz derecesi her şeyden evvel şahsî meziyyetlerine, yâni ticârî ve mâlî dirâyet ve iktidârına, diğer âile zümreleri ve başka kabîlelerle ve bilhassa büyük makamların mümessilleriyle olan münâsebetlerinde göstereceği mehâret derecesine ve kendi zümresiyle ondan daha geniş sâhâlardaki meslekdaşlarını kendi hareketine iştirâk etmeleri husûsundaki iknâ' kaabiliyyetine tâbî'di. Hazret-i Muhammed'in ilk Bî'set günlerinde (Ebû - Süf-yân) ın Mekke siyâsetine hâkim olabilmesi her hangi bir mevki' sâhibi olmasından değil, mensûb olduğu (Abû-Sems) yâhut (Ümeyye) zümresinin servet ve ehemmiyyetiyle yukarda saydığımız meziyyetleri hâiz olmasındandı. O sırada Mekke idâresine hâkim olan diğer zümre de (Makhzûm) zümresiydi ve bunun (El-Velid İbn-ül Muğîra) ile (Ebû-Cehl) gibi en gözde şahsiyyetlerinin de şehir işlerinde çok mühim vaziyetleri vardı.

(Montgomery Watt) Mekke cumhuriyetini işte böyle anlattıktan sonra, bu

cumhûriyyetin eski Yunan idâresiden daha âkılâne ve daha ameli bir demokrasi olduğunu da şöyle izah etmektedir (Aynı eser, S. 31) :

«(Ebû-Süfyan) ın Mekke'deki vaziyetiyle (Péricle's/Perikles) ın Atina'daki vaziyeti arasında yapılacak bir mukaayese çok meraklı ve cazib olabılır.

Arap demokrasisi Atina demokrasisi kadar müsâvâtçı değildi. Her hangi bir Mekke zümresi âzâsından her biri kişi sayılır ve hiç biri birden fazla sayılmazdı; fakat, her ne suretle olursa olsun, Araplar bir zümre ileri - gelenlerinden han gillerinin A'yân (yâni Dâr-ün-Nedve) toplantılarına iştirâk edebileceklerini tayin ve tesbîit edecek usûlû bulmuşlardı.

Mekke'nin (Mele') ! (yâni Dâr-ün-Nedve'si), Atina'nın (Ekklesia) sından daha âkılâne ve daha mes'ûliyyetli bir meclisti; netice i'tibâriyle, verdiği kararlar ötekine nisbetle ekser'yyâ insanların hakiki meziyyetlerine istinâd eder ve diğerinde olduğu gibi çok defâ en kötâyü en iyi gösteren göz - bağcı bir belâgat oyununa dayanmazdı. Diğer cihetten, Atinalılar ahlâk esaslarını öne alıp her hangi bir kimseyi nâmûsuyla doğruluğundan dolayı tebci ettikleri halde, Mekkeliler her hangi bir şahsın her şeyden evvel ameli bir kaabiliyyetle iktidâra sâhib olmasına ve kendini basiretli bir idâreci göstermesine daha fazla ehemmiyet verirdi.

Burada tasrihine lüzum gördüğümüz bir nokta daha vardır: O da «Dâr-ün-Nedve» nin bir nevi meclisler - meclisi vaziyetinde bulunmasıdır; Sorbon profe-

sörlerinden meşhur müsteşrik ve Kur'ân-ı-Kerim mütercimi (Régis Blachère) ın «Dans les pas de Mahomet» isimdeki eserinde Mekke'nin CÂhiliyyet devrindeki vaziyetinden bahsedilirken bu nokta şöyle tavih edilir (1956 Paris, tab'ı, S. 9) :

«Kâ'benin etrafında hiç bir duvar yoktu; yalnız çevresinde Mekke zâdegân sınıfının yüksek evleri sıralanırdı ve bu evleri her birinde (Nâdi) denilen birer meclis salonu vardı; daha ilerde de bir nevi şehir meclisi olan (Dâr-ün-Nedve) bulunuyordu; Şehrin a'yâmı işte bu mecliste toplanıp müşterek işlerini müzâkere ederlerdi».

İşte bu izahattan anlaşıldığı gibi, birinci derecede zümre meclisleri ve onların üstünde de (Dâr-ün-Nedve) denilen Meclisler - meclisi vardı.

İslâmiyyet işte böyle eski Yunan demokrasisine bile tercih edilen bir cumhûriyyet merkezinde zuhûr etmiş medeni bir dindir: İlme karşı cephe almış bir takım iptidâi gaafillerle câhillerin zannetmek ve ettirmek istedikleri gibi bir «Çöl kaanunu» değildir.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz menbâlara göre, Milâttan - evvel üçüncü bin yıldan i'tibâren Arabistan yarım - adasının cenûbunda, şimalinde ve Orta - Arabistan'da teselsül eden Arap devletleri, yaşadıkları devirler i'tibâriyle şöyle sıralanabilir: "

Cenup devletleri:

1 — (Katabânî) ve (Hadramût) kralıkları: Bunların yalnız mevcûdiyyetleri

mâlûm olup târihleri karanlıklar içindedir;

2 — Muhtelif kitâbelerde (Main) ve (Maan) isimleriyle anılan (Mine) krallığı;

3 — (Sebâ) krallığı;

4 — (Hımyeri) krallığı;

5 — Oman'da (Culandâ) emâreti.

Bunlardan (Sebâ) ve (Hımyeri) devirlerinin târihleri Arap menbâlarında bâzan birbirine karıştırılmıştır. Hımyeri krallığının cihangirliği hakkında da bir çok mübâlagalarla hurâfelerle tesâdüf edilmiştir.

(Habesistan İmparatorluğu) da (Aksum) hanedanının idâresinde bulunan Cenubî - Arabistanlılar tarafından kurulmuştur.

Şimâl devletleri:

1 — (Nabatî) devleti: Akabe - körfeziyle Lût - gölü arasındaki sâha ile Şimâlî - Hicaz'a hâkim olan bu devletin merkezi eski (Pétrâ) şehridir; bugün bu eski şehrin harâbelerine (Vâdi - Mûsâ) denilir; Nabatîlere âit bir çok kitâbeler vardır;

2 — Garp menbâlarında (Palmyre) denilen (Tadmür) krallığı: Bu devletin arâzisi Arabistan'la Sûriye arasındaki sâhadadır; (Tadmür) bir tranzit merkezidir;

3 — (Hire) krallığı: Bu krallık, Arabistan'dan eski Bâbil taraflarına hic-

ret etmiş olan Lakhmîler tarafından kurulmuştur: İran - Bizans mücadelelerinde bu devlet Bizanslılara karşı İranlılarla el-birliği etmiştir. (Hire) şehri refâh ve ihtişamıyla meşhurdur;

4 — (Gassânî) devleti: Cenubî - Sûriye ile Filistin havâlisine yayılmış olan bu devletin merkez sâhası (Palmyre = Tadmür) havâlisidir; bununla beraber dâimi bir pâyitahtı olmayan hükümdarlarının mevsimine göre iki muhtelif şehirde bulunan saraylarında oturduklarından bahsedilir. İran - Bizans mücadelelerinde Hirelilerin Sâsânî - İranlılarla el-birliği etmelerine mukaabil, Gassânîler de Bizanslılara yardım etmişlerdir: Neticce itibâriyle İranlılarla Bizanslılara mukaabil, Hirelilerle Gassânîler de araplıklarına rağmen birbirlerine düşman kesilmişler demektir.

Orta - Arabistan devletleri:

1 — (Lihyân) ve (Semûd) devletleri: Bunlara âit bazı kitâbeler mevcûd olmakla beraber, târihleri karanlık ve âdetâ mechûldür; bu devletlerin Nabatî hâkimiyetinden çıkmak sûretiyle istiklâllerini kazanmış olduklarından bahsedilir; hâkimiyet sâhaları iç - Arabistan'dır;

2 — Hicaz'da (Curhum) devleti;

3 — (Kindî) krallığı: Bu devletin Arabistan'daki Necid havâlisinden Diyarbekir'e kadar hâkim olduğundan bahsedilir;

4 — (Mekke cumhûriyeti) : Bu demokrat cumhûriyet, hâkimiyetini Hicaz'dan başka Arabistan'ın diğer bir çok

yerlerine de teşmil etmiş ve tıpkı eski Yemen devletleri gibi Uzak - Şark ve Garp medeniyetlerinin bilhassa ticari ve iktisadi sâhalarında irtibâtını temin hususunda çok mühim roller oynamıştır.

Arabistan'ın en eski medeniyetleri gibi en eski devletleri de cenuptakilerdir. Bunları târih sâhasında üçüncü bin yılı bulan eskilik dereceleri Arkeoloji sâhasındaki deliller ve bilhassa kitâbelerle de bir dereceye kadar tevsik edilmektedir.

Bu sâhada varılan neticeler de dünyanın eski ve yeni yazıları hakkında «Collège de France» profesörlerinden (Charles Fossey) nin riyâsetinde muhtelif mütehassıslardan mürekkep bir ilim hey'eti tarafından tedvin edilmiş olan «Notices sur les caractères étranges anciens et modernes» isimindeki kıymetli eserde işte şöyle hülâsa edilmektedir (1927 Paris tab'ı, S. 83-84) :

«Kitâbeler Cenûbî - Arabistan'da dört devlet tesbitini mümkün kılmıştır: Bunlar da Mine imparatorluğu, Sâbil - Humyeri imparatorluğu ve onlar kadar ehemmiyeti hâiz olmayan Hadramût ve Katabân devletleridir.

Arabistan'ın şimaline yerleşmiş olan ve hem cenup kitâbelerinde, hem şimalin mahalli mahkûkâtında bahsi geçen Cenûbî - Arabistan cemâatleri de bu zümreye girmektedir. Bu devletlerden her birinin bâzı husûsiyetlerle birbirinden ayrılan birer lehçesi vardır.

Mine imparatorluğu uzun zaman komşu devletlere hâkim olmuş ve Arabistan'ın şimalini istîmlâk etmiştir. Bu imparatorluk nihâyet Sâbil (= Sebâ) impara-

torluğu tarafından devrilmiş ve Sâbilî hâkimiyeti de bir çok asırcâ devâm etmiştir. Sâbilî devletin hükümdarları üçüncü (Sebâ kralı) ünvanını kullanmışlarsa da, daha sonraları Humyeri hânedânıyla rekaabete başladıkları zaman (Sebâ ve Raydân kralı) diye anılmışlardır. Cenûbî - Arabistan diliyle yazısına alem olarak kullanılan (Sâbilî) ve (Humyeri) isimleri işte ondan kalmıştır.

Cenup kitâbeleri umûmiyyetle kralar tarafından yazılmış birer adak vesikası şeklindedir; aynı zamanda hem dinî, hem siyâsî bir mâhiyyetleri vardır. Bunların kronoloji bakımından Cenûbî - Arabistan târihi hakkında verdikleri mâlûmât çok eksiktir.

Minelilerin Sâbîlerle Humyerilere takaddüm etmiş olduklarında ittifak edilmekte ve bilhassa yabancıların vermiş oldukları mâlûmâta istinâden Cenûbî - Arabistan'daki müstakıl devletlere âit son âbidelerin Milâttan sonra Altıncı asrın sonlarından kalmış oldukları anlaşılmaktadır. Bâzı alâmetlere istinâden Milâttan - evvel Birinci asra kadar da kestirme şekilde çıkılabilmektedir. Ondan evvelki devre gelince, o hususta da her devletin kitâbelerinde isimleri geçen krallarının sayısına göre devreler tesbit'inden başka çâre kalmamaktaysa da, bâzı kral sîlsilelerinin birbirleriyle muâsar mı, yoksa birbirini tâkid etmiş devirlere mi âid oldukları mâlûm değildir.

En eski kitâbelerin târihlerini tesbit hususunda muhtelif âlimlerin ileri sürdükleri tahminler arasında Milâttan - evvel 1500 târihinden 600 târihine kadar ihtilâflar vardır».

Bu izâha mukaabil, şu nokta da unutulmamalıdır ki henüz okunmamış kitâbeler de vardır ve bundan sonra keşfedilebilecek mahkûkât sayesinde Milâttan evvel üçüncü bin yıla dayanan Cenûbi - Arabistan târihinin bir çok karanlık noktalarının Arkeoloji sâhasında aydınlanmak ihtimali de dâimâ göz önünde tutulmalıdır.

Her halde şurası muhakkaktır ki Arap târihinin eskiliği ve dünyânın en eski milletlerinden geri kalmayacak kadar eski devirlere dayandığı, Garp ilminin daha Arabistan tedkikataından evvel tesbit etmiş olduğu bir hakikattir: Arabistan'da yapılan ilmi tedkikler, bundan evvel bahsetmiş olduğumuz (Carsten Niebuhr) hey'etinin 1761 târihinde yola çıkmasıyla başlamıştır; fakat Garp ilminde Arap târihi ve bu târihin eskiliği hakkındaki mâlûmât Yunan menbâlarına dayandığı için, o ilmi tedkikaat seferinden çok evvellerine çıkmaktadır. Meselâ, Onsekizinci asrın en meşhur müsteşriklerinden (Joseph de Guignes) in (Niebuhr) hey'eti sefere çıkmadan beş sene evvel 1756 târihinde neşrine başlanmış olan beş ciltlik «Histoire générale des Huns» isimindeki büyük Türk târihinin birinci cildinin sonlarında eski Şark devletlerinin kronolojisinden bahsedilirken, 314 üncü sayfede Arap târihinin eskiliği hakkında şu izâhata tesâdüf edilir:

«Eskilik i'tibâriyle Araplar Çinlilerden de, diğer Eski - çağ milletlerinden de geri kalmazlar. Ancak kendi târihlerini Çinliler kadar dikkat ve i'tinâ ile muhafaza edebilmiş olmak mazhariyyetinden mahrumdurlar. Umûmî olarak denilebilir ki Hazret-i Muhammed'den evvelki de-

virler bizim için baştan başa mechûldür. Yalnız bu Arap kavminin eskiden bir takım kralları olduğu mâlûmdur. Hazret-i Muhammed'den sonraki müellifler bu krallara âit listeler tertib etmişlerse de, bunlar pek doğru değildir. İslâmiyyetin teessüsünden evvelki Arap târihinin mecmûu işte bundan ibârettir. Bununla beraber, Araplar ilim ve edebiyâtı ihmal etmişler zannedilmemelidir: Bilakis çok alâka göstermişler ve bilhassa şiirle hitâbete fevkalâde ehemmiyet vermişlerdir. Hattâ bir çok târihler te'lif ettiklerinden ve her şeyden evvel kendi memleketleriyle orada yetişmiş meşhûr adamların, İrânlıların, Yunanlıların ve diğer komşu milletlerin târihlerini yazmış olduklarından ehemmiyyetle bahsedilir.

Araplar seyâhatten hoşlandıkları için, fırsattan istifade ederek Hindistan târihini de öğrenip yazmışlardır. Fakat bütün bu kıymetli âbideler diğer milletlerin bilâ-istisnâ hepsinde nasıl bir âkıbete uğramışsa, Araplarda da aynı âkıbete ma'rûz olmuştur.

Yunanlılarla Romalıların te'lif etmiş oldukları bunca eserlerden bugün elimizde pek az şey vardır; Mısırlıların, Bâbilîlerin Keldânîlerin eserleri ise tamâmiyle kaybolmuştur. Çinlilere gelince, Milâttan evvel 200 târihinden evvelki uzun zamanların ancak bazı devirleri hakkında bazı mâlûmâtları varsa da, o da milli târihlerinin vuzâhunu te'min edecek her türlü târihi tafsîlâtta tamâmiyle mahrumdur.

Biz işte bunca âbidelerin mahvolup gitmiş olmasının mes'ûliyyetini cehâlete veyahut o milletlerin târihlerini müstak-

bel nesillerine devretmekte gösterdikleri ihmâle değil, ancak her şeyi yıkıp yok eden zamâna atfetmeliyiz».

(Deguignes) bu hususta diğer bir takım izâhâta daha gıştıktan sonra, Arapların daha Bâbilliler devrinde bile şevket ve kudretleriyle meşhır olduklarını şöyle anlatır (Aynı cilt, S.) 317) :

«Arapların daha Bâbil hükmetti devrinde meşhur ve kudretli bir millet oldukları anlaşılmaktadır, çünkü Yunan müverrihleri Bâbil kralları içinde bir Arap hânedânının da saltanat sürmüş olduğundan bahsetmektedirler. Bu hükümdarlar işte şunlardır :

1 — Mardokentes ;

2 — Sisimardakos ;

3 — Abias ;

4 — Parannos ;

5 — Nabonidos ;

6 — İsmi mâlûm olmayan bir kral.

Ancak, Arap târihinin bu kısmını i-hâta eden karanlıklar, bizim bu krallar üzerinde daha fazla durmamıza imkân bırakmamaktadır».

Eski Yunan menbâlarından nakledilmiş olan bu hükümdar isimlerinin bir hayli tahrife uğramış olması pek tabiidir.

Buraya kadar bilhassa ve tercihan eski ve yeni Garp menbâlarına istinâden tesbit etmiş olduğumuz vaziyete göre, Arap târihi Milâttan - evvel üçüncü bin yılla dayanacak kadar eskidir ve Arap kav-

mi dünyanın en eski milletlerindendir: Milâttan evvelki üç bin yılla Milâttan son raki yirmi asrın mecmûu elli asır, yani beş bin sene tutmaktadır. Bu uzun devrin son on dört asrını işgal eden İslâm târihinden evvelki otuz altı asır boyunca Arap kavmi dünyâ târihinde çok büyük roller oynamıştır.

Bu rollerin en mühimmi, Uzak - Şark ile eski Garb'ın Lâtin - Yunan medeniyetleri arasındaki münâsebet ve ittisâlin asırlar boyunca te'mininde gösterilebilir.

Bununla berâber, Cenûbî - Arabistan' da millî bir Arap eseri olan Sebâ - Himyer medeniyeti de bütün eski dünyâ medeniyet târihinde çok mühim bir mevki' işgal etmektedir.

Arap kavminin dünyâ târihinde oynadığı rol de fevkalâde mühimdir: Bilhassa imparatorlar yetiştirerek eski Roma'ya, krallar yetiştirerek Bâbil'e hâkim olmuş, Afrika'da hâlâ mevcûdiyyetini muhâfaza eden Habeşistan imparatorluğunu kurmuş ve İran - Bizans mücadelelerinde çok mühim roller oynamıştır.

Dünyanın en büyük yarım - adası olan Ceziret-ül-Arab'ın içinde ve dışında bir çok Arap devletleri kurulmuştur: Cennetlikler imparatorluk, şimaldekilerle Orta - Arabistan'dakiler krallık ve nihâyet Hicazın İslâmiyyetten evvelki Mekke hükûmeti de ekseriyyetten ziyâde aklın hâkimiyetine istinâd eden demokratik bir cumhûriyyet şeklini almak sûretiyle muhtelif idâre ve hükûmet şekilleri tatbik edilmiştir.

Şimal devletleri Araplığın arap ya-

rım - adasından dışarı taşması şeklinde kurulmuş ve bînnetice Arap hâkimiyeti Arabistan'dan sonra Irak ile Sûriye ve Filistin kıt'alarına da teşmil edilmiştir.

Bir aralık eski Mısır da arap hâkimiyetine girmiştir.

Bütün bunları yapan kavmin «Hazarı» ve «Bedevi», yâni şehirli ve göçebe zümre'lerine ayrılması iklimin en tabii zarfıdır. Bugün o vaziyetini hâlâ muhâ-

faza eden başka medeni milletler de vardır ve Türk ırkı da o miyandadır.

Netice olarak İslâmiyyet işte böyle medeni ve dünyâ târihinde çok büyük roller oynamış bir muhitin Mekke gibi iktisadi, ticârî ve bilhassa demokrat bir medeniyet merkezinde zuhûr etmiş olduğu için, Kur'anın tasrih ettiği vechile bütün insanlığa hitâb eden beşeri ve medeni bir din olarak ortaya çıkmıştır.

---

www.kutubxane.org

---

www.kutubxane.org

V - ARAP YAZILARI

Şimâl ve cenup Araplarının ayrı ayrı yazıları vardır: Fakat bu iki yazının ilk menşei birdir ve işte bundan dolayı teşekkül bakımından aralarında bir takım yakınlıklar tesbit edilebilir.

Bunların biri Hicaz yazısı ve diğeri de Sâbililerle Himyerîlerin Yemen yazısıdır. Şimâlin Hicaz yazısı nihâyet umumdur. Arap ve İslâm yazısı hâline geldiği için tekâmül ve inkişâf etmiş ve buna mukabil cenup medeniyetinin Himyerî yazısı da işte o yüzden inkırâza uğrayıp yalnız Arkeoloji sâhasını alâkadar eden bir ölü-yazı hâline gelmiştir. Yalnız Habeş yazısı işte bu ölü - yazının bir devâmıdır: Çünkü, bundan evvel de gördüğümüz gibi, Habeşistan imparatorluğu Cenubi - Arabistan cemaatleri tarafından kurulmuştur.

I — Sâbîî yâhut Himyerî yazısı:

Dünyanın eski ve yeni yazıları hakkında mütehasşis âlimlerden mürekkep bir ilim hey'eti tarafından tertip ve te'lif edilmiş olduğundan biraz evvel bahsetmiş olduğumuz «Notices sur les caractères étrangers anciens et modernes» ismindeki kıymetli ihtisâs eserinin (Écriture sud-arabique) faslında Cenubi - Arabistan'ın Himyerî yazısı hakkında umûmî mâlûmât olarak ilkönce şu izâhât verilmektedir (1927 Paris tab'ı, S. 83) :

«Umûmiyyetle (Himyerî) yâhut (Sâbîî) isimleriyle anılan ve bugün artık kullanılmayan Cenûbî - Arabistan yazısı, uzun zaman Cezîret-ül-Arab'ın cenup lisâzu olup Arapçaya çok yakın olan bir lehçe

ile pek çok kitâbeler yazılmasına yaramış tir.

Arap müellifleri bu lisan hakkında çok mânâsız bir takım izâhât nakletmişlerdir. (Mahra) ile Yemen'in şarkında ve Arabistan'ın cenup sâhilinde bulunan (Kara) da ve bir de (Sokotra) adasındaki küçük cemaatlerin bugün kullanmakta oldukları lehçeler, işte o eski dilin son zamanlarda Avrupa âlimleri tarafından tesbit edilmiş son bakıyyeleridir.

Cenûbî - Arabistan'ın eski târihiyle eski dilini öğrenmek için, kayalar üzerindeki kitâbelerle tunç tabletlere en esaslı vesikalar mâhiyyetindedir.

Aynı eserin 84 - 85 inci sahifelerinde de Himyerî yâhut Sâbîî yazısının mâhiyyeti hakkında şu izâhâta tesâdüf edilmektedir:

«Cenûbî - Arabistan yazısı bir Sâmil yazısıdır. Arabistan'a hangi târihte ve ne sûretle yayılmış olduğu mâlûm değildir. Harflerinin şekilleri ne Fenike yazısına, ne de Ârâmî yazısına uymaktadır; bâzı harfleri Yunan majûsküllerini andırır gibidir. Eski Sâmil yazı tipine ne sûretle bağlanırsa bağlanırsın, her halde Cenûbî - Arabistan yazısının kendine mahsus bir şekilde ayrıca inkişâf etmiş olduğu muhakkaktır.

Cenûbî - Arabistan kitâbelerinde birini tâkib etmiş iki yazı devri görülmektedir. Mine ve eski Sâbîî kitâbelerinde gü-

rülen birinci devrin husûsiyeti, bâzı harflerin ve meselâ

ٲ = H,

ٲ = Kh

ve
A = S harflerinin mün

hânî şekillerine mukaabil

Σ = M
ve

B = S harflerinin köşeli şekille-

rinde gösterilebilir. Daha muahhar olan Sâbîi - Hımyerî kitâbelerinde ise daha çok köşeli şekillere tesâdüf fedilmektedir: Meselâ,

ٲ = H,

ٲ = Kh
ve

ٲ = S

şekilleri işte öyledir; bununla beraber,

ٲ = M
ve

ٲ = S harflerinde köşeler biraz

ta'dile uğramıştır.

Cenûbî - Arabistan yazısı kat'i şekli- ni aldığı devirde düz çizgilerin bolluğuyla nazar-ı dikkati celbetmekte ve bunların çoğu zâviye-i kaime teşkil edecek sûrette birbirini kat'etmektedir.

Bir çok harfler de ikişer tarafların-

dan birer şakıulî mihverle son derece mütenâzır bir vaziyettedir: Meselâ

ٲ = S,

ٲ yâhut

ٲ = B vesâire işte öyledir.

Hiç bir harf mâil vaziyette değildir; hep- si birbirinden tamâmiyle ayırdır. Yazı satırları umûmiyyetle düm-düz ve güzel bir ufki vaziyettedir ve hep bir boydadır. Bu âbide yazısı, sert taşlar üstüne satırlarını sıralamış olan mümtâz işçilere karşı hayranlık uyandırmaktadır.

Mineillerle Sâbîilerin işlek bir yazı kullanıp kullanmadıkları mâlûm değildir; Arabistan'ın şimalinde keşfedilen bâzı duvarlar üzerine yazılmış el-yazılarıyla Habeş yazı bünyesi bunu mümkün göstermektedir. Her halde şurası muhakkaktır ki, kitâbelerdeki yazı el - yazısına ne kadar elverişli değilse, mahkûkât işle- rine de o nisbette uygundur.

Cenûbî - Arabistan yazısının umûmî tenâsüp ve tenâzuru içinde ihmâl edile- miyecek bir istisnâ vardır: diğerlerinde çok daha kısa iki harf görülmektedir; bunlar da

ٲ = Arapçanın

ٲ harfiyle

ٲ yâhut

ٲ = W harfidir.

Aynı bir devrin kitâbeleri içinde bî-

zi harflerin değişik şekillerine de tesâdüf edilmektedir: Meselâ

□ yâhut

□ = B işte öyledir; harfler

İstesinde aynı sesi ifâde eden şekillerin belluğu işte bundandır.

Daha mühim bir vaziyet de bu yazının iki cihetli olmasıdır. Filhakika uzki vaziyette birbirinin altına yazılan satırlar umûmiyyetle sağdan sola doğru okunur ve zâten Habeş yazısı müstesnâ olmak üzere bütün Sâmî yazılarında bu böyledir; bununla beraber bâzı kitâbelerdeki terîp, eski Yunan kitâbelerinin (Boustrophédon = Bustrofedon) denilen tertibini andırmaktadır: Öyle vaziyetlerde satırlar sırayla sağdan sola ve soldan sağa doğru okunur ve umûmiyyet ittibâriyle ilk satır sağdan başlar.

Ortada bulunan şâkuulî bir mihverin etrafındaki mütenâzir işâretler, satır istikâameti her ne olursa olsun pek tabîî olarak kendi şekillerini muhâfaza ederler: işte bundan dolayı harfler listesinde bunlar ses kıymetleri bakımından münferid vaziyettedirler; meselâ

□ = T
ve

Σ = Z harfleri işte öyledir. Diğer harfler soldan sağa doğru yazılan satırlarda tenâzir ittibâriyle tabîî şekillerinin tamâmiyle aksine bir vaziyet alırlar; meselâ

7 = harfî

7^{ve}

□ = M harfî de

□ şeklini almaktadır; işte bundan

dolayı bunlar, harfler listesinde çift gösterilmiştir.

Cenûbî - Arabistan yazısında cümlelerle ibâreleri birbirinden ayıran noktalama işâretleri yoktur. Fakat her müstakıl kelime işte şöyle şâkuulî bir çizgi ile diğerinden ayrılır: | Satır sonunda nihâyet bulunmayan kelimeler ikiye ayrılmakta ve son parçası aşağıdaki satıra atılmaktadır; ondan sonra gelen şâkuulî çizgi de kelimenin sonunu gösterir.

Satırla beraber kelime de nihâyet bulunduğu takdirde, ayırma çizgisi alt satırın başına gelebilir; öyle vaziyetlerde bâzan bu çizginin kullanılmadığı da olur.

Habeş yazısı müstesnâ olmak üzere, diğer Sâmî alfabeler gibi Cenûbî - Arabistan alfabesi de yalnız sessiz harflerden mürekkeptir; sesliler, hattâ uzun sesli bile olsalar, hiç kaydedilmezler; ancak nâdir vaziyetlerde

9 = Y
ve

⊙ = W gibi yarım sesliler kelime

sonlarındaki uzun (i) ve (û) seslerini i-

İfade için kullanılırlar. Mine yazısında da

 = H şekli bâzan sesi

harflerin ifâdesinde kullanılmıştır.

Sessiz harflerin şeddeli okunmasını te'min edecek hiç bir işaret mâlûm değildir; şeddeli sessizler şeddesizler gibi yazılır; yalnız Mine kitâbelerinde bâzan aynı bir harf iki defâ kullanılmak sûretiyle bu ihtiyaç temin edilmektedir.

Hiç bir eski Sâmi alfabelinde, Cenûbî - Arabistan alfabelinde olduğu kadar sessiz harf yoktur: Çünkü sayısı yirmi dokuzdur. Şimâlin Sâmi yazılarında mevcûd olmayan bütün Arap sessizlerinin cenupta birer karşılığı vardır; fazla olarak cenup Arapçasında şimâl Arapçasına mucaayir olarak, tıpkı İbrânide olduğu gibi, iki türlü (S) vardır; bunlardan birinin bir geniz sesi olmak ihtimâlî de vâridir.

Klasik - Arapçada olduğu gibi Cenûbî - Arapçada da alfabenin menşei olan şimâl memleketlerinde mevcûd olmayan sesler için bâzi yeni harfler icad edilmiş olması lâzımgelir.

Cenup lehçesi hereke işaretleriyle ik tifa etmemiş ve teceddüd karşısında hiç bir tereddüd göstermiyerek yeni ihtiyaçlar için eski harflerin şekillerini bile de-

ğiştirmiştir. Meselâ arapçanın

ع

harfine tekaabül eden (ğ) sesi Cenûbî -

Arapçada

غ

şekliyle ifâde edilmiştir. Halbuki, görü-

nüşe göre bu şekil,

ك = K

harfinin yeni bir ihtiyaç için keyfi sûrette tâdil edilmiş bir şekilden başka bir şey olmamak lâzımgelir. Yunancanın

Ζ

(Fenike yazısının

Α

şeklinde olduğunu bildiğimiz

harfi de âdetâ 90 derece çevril-

miş gibidir; iki muhtelif tarafına birer çizgi ilâvesiyle bu harf iki muhtelif ses size alâmet olmuştur: Biri

Η

yâhut

Η

şekliyle (dh =

δ

ve biri de

Σ

= Z sesini ifâde etmektedir.

Cenûbî - Arabistan ahâlisi arasında alfabedeki sıra tertibi ve aynı zamanda harflerinin isimleri nasıl olduğu hakkında doğrudan doğruya hiç bir mâlûmâtımız yoktur. Bununla berâber, Habeş alfabelindeki sıra tertibiyle ötedenberi muhafaza edilen harf isimlerinin Cenûbî - Arabistan menşinden gelmiş olmak ihtimâlî vardır.

Her halde Cenûbî - Arapçanın sessiz harflerini, Şimâli - Arapçanın harfi harfine tekaabül eden sessizlerinin tertibine göre sıralanmakta hiç bir mahzur yoktur

Yirmi beş mütehasıs âlimin eseri o-

lan me'hazimizin Sâbli - Hımyeri Arap yazısına âid olan ve Paris «Şark dilleri mektebi» profesörlerinden (Marcel Cohen) tarafından yazılan bu fashının yukarda en mühim kısımlarını aynen iktibâs ettiğimiz izâhâtındaki başlıca esaslar şöyle sıralanabilir:

1 — Cenûbi - Arabistan'ın Sâbil - Hımyeri yazısı, menşe' i'tibâriyle şimalden gelip cenupta bâzı tâdillâta uğradıktan başka ilâveler de yapılmış bir Sâmi yazısıdır;

2 — Bu yazı, şimdiye kadar yalnız mahkûkât sahasında görülmüş bir âbide yazısıdır;

3 — Cenûbi - Arabistan'da Sâbil ve Hımyeri devirlerinden kalma el - yazılı vesikalar bulunmuş olmamakla berâber, bu eski alfabeden doğmuş olan Habeş yazısından ve Şimâli - Arabistan'ın bâzı duvarlarında keşfedilmiş cenup el - yazılarından anlaşıldığına göre, Hımyerilerin de bizce şekli mâlûm olmayan işlek bir el-yazıları olmak ihtimâli pek kuvvetlidir;

4 — Sâbil - Hımyeri yazısı bitişik değil, birbirinden ayrı harflerle yazılan bir yazıdır;

5 — Bu yazı, tıpkı Şimâli - Arap yazısı gibi, hep sessiz harflerden mürekkep tir: Ancak nâdir bâzı vaziyetlerde şimalin

harflerine tekaabül eden işâretler (U) ve (i) seslerini ifâde için kullanılmıştır;

6 — Cenup yazısı eski devirlerde Arabistan'ın şimaline ve hattâ her tarafına yayılarak bir müddet umûmî bir Arap yazısı hâline gelmiştir;

7 — Sâbil - Hımyeri yazısı, tıpkı Şimâli - Arap yazısı gibi, esâs i'tibâriyle sağdan sola doğru okunup yazılır: Bununla berâber, bâzı kitâbelerde sağdan sola giden satırın altındaki satırda yazının soldan sağa devâm ettiği de görülmektedir; fakat bu vaziyetin kitâbelere münhasır olması lâzımgelir: Nitekim eski Yunan kitâbelerinde de (Boustrophédon = Bustrofedon) denilen böyle bir vaziyet vardır; halbuki Yunan yazısı esâs i'tibâriyle soldan sağa müteveccihdir;

8 — Cenûbi - Arabistan yazısında bâzı harflerin devirlere ve hattâ satır vaziyetlerine göre değişmiş muhtelif şekilleri de vardır.

Profesör (Marcel Cohen) in tesbit ettiği bu mühim noktalar içinde her nedense ihmâl edilmiş çok mühim bir mesele vardır ve o da cenup harfleriyle şimâli harfleri arasındaki şekil yakınlıklarının mukaayeseyle tesbiti meselesidir. Böyle bir mukaayesenin neticesi olarak şu iki hakikat her halde kat'i sûrette tavih edilebilecektir:

1 — Aradaki umûmî menşe' birliği bu yakınlıkların izâhına kâfi bir âmil değildir: Çünkü en eski ve ilk menşe' Feni ke yazısıdır ve o da İbrânî, Arap, Yunan, Lâtin, İslâv vesâire yazıları gibi hep ken-

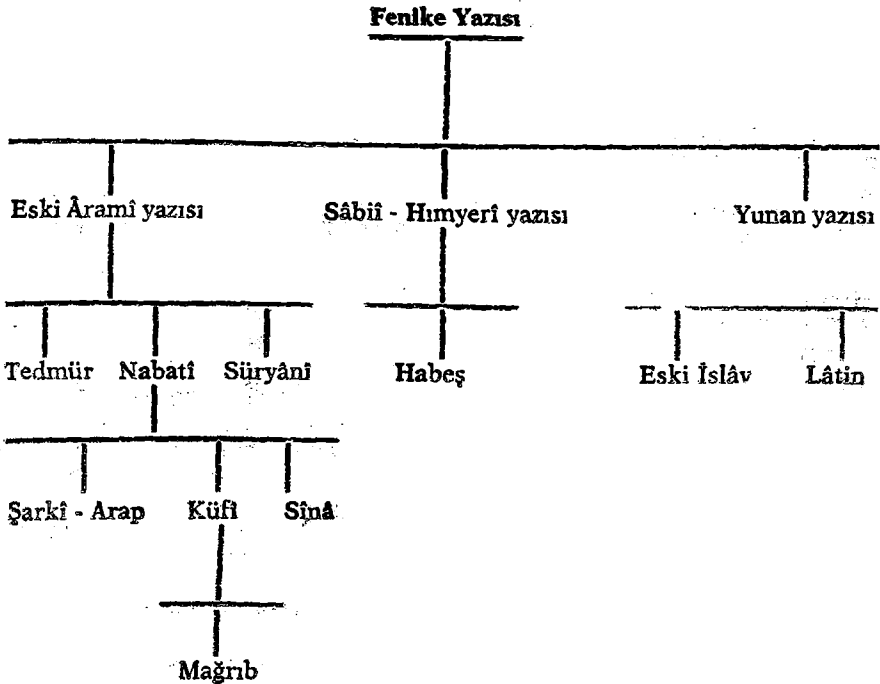
و = V
ve
س - Y

dinden zuhûr etmiş alfabelerin birbirinden büsbütün başka şekiller almasına mâni' olacak bir sebep teşkil edememiştir;

2 — Şimâli - Arabistan yazısının teşekkülünde Cenûbî - Arap yazısının büyük bir te'siri olmak ihtimâli çok kuvvetlidir.

Bahsettiğimiz mukaayeseye başlama dan evvel mühim bir noktanın tavihini zarûri görüyoruz : Muhtelif yazıların menşelerini tesbit için tertib edilmiş bazı silsenâme yâhut nesebnâmelere tesâdüf edilir. Yukarda bahsettiğimiz «Notices sur les caractères étrangers anciens et

modernes» isimindeki kıymetli eserin Medhal kısmıyla metni arasında da büyük bir kâğıt üzerine basılmış böyle bir Yazılar silsenâmesi vardır; bu büyük silsenâmede bütün yazılar, ana - yazı vaziyetindeki Fenike alfabesinden türemiş gösterilir. Türeyiş tarzı da evlâtlardan torunlara, sonra torun çocuklarına ve nihâyet torunların torunlarına kadar dayanmaktadır. Burada hepsini iktibâsâ lûzum görmediğimiz bu nesebnâmenin yalnız Arap yazılarını alâkadar eden nesillerini ve teselsül tarzı hakkında umûmî bir fikir vermiş olmak üzere de Yunan, Lâtîn ve İslâv yazılarının nesebini göstermekle iktifâ ediyoruz :

Bu muhtasar sîlsilenâmede büyük — dede vaziyetinde bulunan Fenike alfabesinin üç oğlu görülmektedir: Bunlardan Yunan yazısının çocukları Lâtin ve eski İslâv yazıları, Sâbîi - Hımyerî alfabesinin yegâne oğlu Habeş yazısı ve eski Ârâmî alfabesinin çocukları da Süryânî, Nabatî ve Tedmür yazılarıdır. Bazı müelliflerce Arap yarım - adasına dâhil sayılan Sînâ yazısıyla Şarkî - Arap ve Küfî yazıları da Nabatî alfabesinin çocukları olmak itibâriyle, bunlar büyük - dede vaziyetindeki Fenike alfabesinin torununun çocukları vaziyetindedir ve bu vaziyete göre de Sâbîi - Hımyerî denilen Cenûbî - Arabistan yazısıyla şîmâlin Küfî ve Hicaz yazıları arasında üç nesli bulan bir fark var demektir.

İşte bu farka göre, Arabistan'ın cenup ve şîmâl yazıları arasında artık hiç bir şekli yakınlığı kalmamış olmak lâzım gelir: Çünkü, bâzan birbirinden doğmuş yazılar arasında bile pek az müşâbehe kalmaktadır: Meselâ Yunan yazısıyla ondan doğmuş olan Lâtin yazısı arasında birbirini tamamen andıran harfler çok değildir. Yunan, Lâtin ve İslâv yazıları arasında da aynı mübâyenete tesâdüf edilmektedir. Fakat, bütün bunlara mukâabil, ara'larında üç nesil farkı olan cenûbî ve şîmâlî Arabistan yazıları arasında daha fazla bir yakınlık göze çarpmaktadır.

Bu yakınlığı anlamak için, cenup ve şîmâl alfabeleri arasında en çok nazara dikkati celbeden harf şekillerinden bazılarını burada gözden geçirmek mecbûriyyetindeyiz. Bu şekiller arasındaki hafif farklar, bâzan bir harfin yukardan aşağı, yahut sağdan sola veya hüt soldan

yukarı doğru istikamet değiştirmiş olmasından ve bâzan da bir çizgi ilâve veya izâle edilmesinden husûle gelmektedir.

Cenûbun Sâbîi - Hımyerî yazısıyla şîmâlin Küfî yazısından misâl olarak aldığımız şu harfler arasındaki farklar işte öyle hafif değişikliklerden hâsıl olmuş şeylerdir:

Sâbîi - Hımyerî	Küfî	Nesh	
			= B

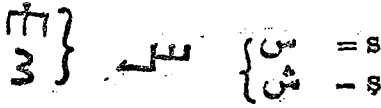
Bunda Hımyerî harfi yukardan aşağı çevrilip bir di'î ihmâl edilmek suretiyle Küfî harfi vücûda gelmiş ve Türkçede «Nesih» şeklinde telâffuz edilen Nesh yazısında ise Hımyerî'deki iki çizgi kısaltılmıştır; Nesh harfinin altındaki nokta muahhar bir ilâvedir: Çünkü Arap yazısında noktalama İslâmyetten sonra vukuua gelmiş bir teceddüd mâhiyyetindedir; onun için aşağıdaki şekillerde de noktalar nazara dikkate alınmamalıdır.

			= C

Yukarıki harfin aksine olarak bunda Hımyerî şekline bir çizgi ilâve edilmiş ve Nesh yazısında da bu şekil değirmişmiştir.

			= R

Bu harfin şeklinde hiç bir değişiklik olmaması, yalnız Nesh'de ihmînâ derecesi hafif nisbette azalmıştır.

 = S
 - Ş

Cenup yazısında birincisi şâkuulî ve ikincisi de sağdan sola yazılan bu iki harfin yegâne husûsiyeti, her ikisinin de üçer dişli olmasıdır; Kûfî yazısında bu husûsiyet her iki sese şâmil tek bir harfle ifade edilmiş ve Nesih yazısında da bu tek şekil İslâmiyetten sonra üç nokta ilâvesiyle ikiye ayrılmıştır.

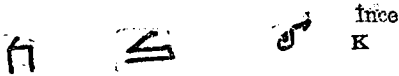
Sâbîi - Himyerî Kûfî Nesih

 Kalm
 S

Sâbîi - Himyerî yazısında şâkuulî vaziyette bulunan bu harf Kûfî'de devrilecek ufki vaziyete getirilmiş ve Nesih yazısında da Himyerî'de olduğu gibi münhanileşmiştir.

 Kalm
 Z

Bu harfin de Himyerî ve Kûfî şekilleri arasında yukarıki harfin uğradığı ufkileşme tahavvülü olmuş ve Nesih'de de üst çizgi şâkuulileşmiştir: Nokta muahhardır.

 İnce
 K

Bunda da Himyerî şekil şâkuulinden ufkiye tahavvül etmiş ve inhinâ peyda eden Nesih şeklinde de ortaya bir işaret ilâve edilmiştir.

Bu harf de Himyerîden Kûfî'ye inkılab ederken devrilmiş vaziyettedir: Nesih'de inhinâdan başka bir değişiklik olmamıştır.

 = N

Bu şeklin Himyerî'deki alt çizgisi Kûfî'de hazfedilmiş, Nesih'de bundan evvelkiler gibi bir inhinâ hâsıl olmuş ve noktalamaya devrinds de bir nokta ilâve edilmiştir.

 - V

Sâbîi - Himyerî şeklindeki dâirenin içinde bulunan çizgi dâirenin altına getirilip bir de ufki çizgi ilâve edilmiştir; Nesih'de inhinâdan başka bir değişiklik yoktur. Bununla beraber, Himyerî yazısında bu harfin iki dâireden mürekkep şöyle bir şekli de vardır:

Bu şekle göre, Kûfî yazısında bu Himyerî harfi ufki vaziyetten şâkuulîye getirildikten sonra, altta kalan dâirenin yarası hazfedilmiş de olabilir.

Her halde bu vaziyet, Kûfî ve Nesih gibi şimâllî Arap yazılarının teşekkül ve inkişâfında cenup yazısının ihmâl edile-

miyecek bir âmil olduğunu bütün vuzûhiyle göstermektedir.

Sâbî - Hımyerî yazısını doğrudan doğruya Fenike yazısından türemiş gösteren telâkki doğru olduğu takdirde, onunla doğrudan doğruya alâkadar olmaması lâzımgelen şimâlî Arap yazılarını yalnız Nabatî yazısından doğmuş ve ondan başka hiç bir te'sir altında kalmamış saymak, yukarda gözden geçirdiğimiz vaziyete göre pek doğru olmasa gerektir.

Şimâlî - Arabistan'ın asırlarca cenup medeniyetinin te'siri altında kalmış olduğu da unutulmamalıdır. Finlândiya akademisi âzâsından (H. Holma) nın «Mahomet, Prophète de l'Islam» ismiyle Finceden Fransızcaya terceme edilen eserinin 1947 Mayenne tab'ının 21 inci sahifesinde bu nokta şöyle tavzih edilir:

«Cenûbî - Arap yazısıyla hakkedilmiş kitâbeler **Şimâlî - Arabistan**'da bile bulunmuştur: İşte bu suretle ilk zamanlarda şimâlin cenup te'siri altında kalmış olduğu kat'i surette meydana çıkmaktadır.»

Bu vaziyette cenup yazısının çok mu ahhar olan şimâl yazısı üzerinde hiç bir te'siri olmamak ihtimâlî nasıl vârid olabilir? İşte bundan dolayı Hicaz yazısına menşe' olan Nabatî yazısının yanında Hımyerî yazısının da büyük te'siri ihmal edilmemelidir.

2 —**Şimâlî - Arabistan** yazıları: Nesih ve Kûfî.

Eğer Arabistan hâricindeki Arap ya-

zalarını da saymak lâzımgelirse, cenûbun yukarda bahsettiğimiz **Sâbî - Hımyerî** yazısıyla Hicaz yazısından başka Ceziret-ül-Arabın şimâlindeki Nabatî yazısıyla şimâlî garbisindeki Sina yarım - adasının mahkûkât yazısını da hisâb etmek suretiyle mecmûu dört yazı ne'ine çıkarılabilir. Fakat biz burada hâlâ kullanılan Arabistan yazılarını esâs ittihaz etmiş olduğumuz için, yarım - adanın hâricinde kalan diğer ölü - yazıları mevzûumuz hâricinde telâkki ediyoruz.

Arap yazılarının en yenisi Ceziret-ül-Arab'ın içindeki şimâl yazısıdır: Buna Garp menbâlarında «Hicaz yazısı» da denilir. Bunun teşekkülünde Nabatî yazısı başlıca âmil sayılmaktadır. Londra üniversitesi Yakın ve Orta - Şark târihi profesörü (Bernard Lewis) in «Les Arabes dans l'histoire» ismindeki eserinde «Arap» kelimesinin ilk defâ olarak hangi kitâbede geçtiğinden bahsedilirken, klâsik Arap diliyle ve Nabatî yazısıyla yazılmış olan bu târihi kitâbe hakkında şu izâhât verilmektedir 1938 Paris tab'ı, S. 10) :

«Şimâlde (Arab) kelimesini ilk defâ olarak zikreden Namâra kitâbesi Milâdın dördüncü asrının başlarına âittir ve bu kitâbe sonradan klâsik Arapça hâline gelmiş olan şimâlî Arap dilinde yazılmış en eski mahkûkâttandır. Lisânî Arapça olmakla berâber Nabatî - Ârâmî yazısıyla yazılmış olan bu kitâbede (Bütün Araplar kralı İmru'ul-Kays'ın menâkıbiyle âkubetinden öyle bir şekilde bahsedilmektedir ki bu hükûmdarın hâkimîyyet dâiresi şimâlî ve merkezi Arabistan bedevileri sâhasını pek tacâvuz edememiş olduğu derhal anlaşılmaktadır».

Bu vaziyete göre, Milâdın dördüncü asrında klâsik Arap yazısı henüz teşekkül etmemiş demektir.

Sorbon profesörlerinden meşhur müs teşrik (Régis Blachère) in iki ciltlik Kur'ân-ı Kerim tercemesine yazmış olduğu kıymetli Medhal cildinde bu muahhar yazının teşekkül devriyle ilk kitâbeleri ve teşekk'ül devrindeki iptidâî hâli hakkını da şu izahâta tesâdüf edilir (Introduction au Coran, 1959 Paris tab'ı, S. 4) :

«Altıncı asrın başlarında Şimâli - Arabistan, üç asir evvel Pôtra (= Vâdî — Mûsâ) Nabatileri tarafından kullanılan işlek yazıdan türemiş bir alfabeye mâlikti. Bu yazı tarzı maatteessüf bize tabii ve mu'tâd şekliyle değil, Rûhban yazısı şeklinde yazılmış iki kitâbe ile intikaal etmiştir: Mâbedlere konulmuş olan bu kitâbelerin Yunan, Süryânî ve Arap dillerinde yazılmış olanı Halep civârındaki Zebed'dedir ve târihi de 512 dir: Yunanca ve Arapça yazılmış olan ikincisi de Şam şehrinin cenûbusarkisinde bulunan Haran'dadır ve bunun da târihi 568 dir.

Taş hakkâklerinin elinden çıkan bu yazı sert ve köşelidir ve daha sonraları Irak'da tekâmül ve inkişaf edecek olan Kûfi yazısını noktası noktasına andırmaktadır. Bu bir kusurlu yazıdır, yâni sessizlerle (î) ve (û) gibi uzun sesleri ve çok def'î da uzun (â) sesini ifâde edebilmekteyse de, bunların kısa seslerini kat'iyen ifâde edememektedir.

Fazla olarak, kifâyetsizliğin ayrı bir tecellisi olarak da aynı şekilde bulunan

bâzi harfler muhtelif sessizleri temsil etmektedir; meselâ kelime başlarında aynı bir şekil hem (b), hem (t), hem (th), hem (n) ve hem de (y) seslerini vermektedir (23).

Her halde bu usûlün Garbî - Arabistan'da, yâni Altıncı asrın son rub'u içinde Hazret-i Muhammed'in dünyâya geleceği sıralarda Mekke şehrinde de mâlûm olması lâzımgelir. Ne kadar kusurlu olursa olsun, bu yazı sistemi o ticârî işler şehrinin sınırlarıyla İkrâzâtçalarına kâfi geldiği gibi, Mekke havâlisinin emlak sâhiplerine de kifâyet ediyordu: Netice it'ibâr'yle, eldeki vâsıta iptidâî olmakla berâber, tahsis edilmiş olduğu mahdûd işleri te'mîne kâfiydi: Bu işler de hisap tutmak, alacakları kaydetmek, muhtelif mukaaveleler tanzim etmek ve gaayet kısa mektuplar yazmak gibi şeylerdi.

Yazı nasıl hâricten alınmışsa, Levâzımının isimleri de yabancı kelimelerle ifâde edilmekteydi. Meselâ yazı kâmişına (Kalem) ve cem'ine (Aklâm) denilirdi: Bu kelime Yunancamn (Kalamos) ve Süryâninin (Kalûmâ) kelimelerini hatırlatmaktadır; (Kâğıt yaprağı) mânâsına gelen (Kirtâs) ve cemi' şekli olan (Karâtis) de Yunancamn (Khartês) ve Süryâninin (Kartisâ) kelimesini aynıdır. (Levha) ve (Cedvel) mânâlarına gelen (Levh) kelimesiyle cemi' şekli olan (Elvâh) tâbiri ise Kitâb-ı Mukaddes'in (Exode = Hurûc) kısmının XXXI inci bâbının 18 inci fıkrasındaki (Lôh) dan başka bir şey değildir.

(23) Daha sonraları, bu sessiz harfleri birbirinden ayırmak için noktalama işâretleri konuldu. Hazret-i Peygamber devrine doğru mecmûu pek küçük bir yekûn tutan bâzi harflerin vaziyetlerinde bu gibi işâretlerin kullanılmış olmak ihtimâli vardır. Fakat bu cihet pek muhakkak değildir.

İ. H. D.

Milâdın olan mânâsından başka (Yazın şey) ve (Yazı) mefhumlarını da ifade eden (Kitâb) ile cem'i olan (Kütüb) kelimesinin de Ârâmîdeki (Ketâb) dan gelmiş olması çok muhtemeldir. Nihâyet (Ketb = Yazmak), (Satr = Çizmek, sıralamak) ve (Nesh = Kazımak) fiilleri de İbrânî ve Süryânî mukâabililerine bağlanmaktadır. Bu kelimelerle diğer bir çokları Kur'andan da geçmektedir.»

Şimâli - Arabistan yazısının târihi bakımından bu izâhâtın en mühim noktası, İslâmiyyetten evvel bu yazıyla yazılmış i-ki kitâbeden en eskisinin Milâdî 512 târihine âid olmasında ve her iki kitâbedeki yazının da tamâmiyle Kûfîtarzına intibaak edecek bir şekli hâiz bulunmasında gösterilebilir.

Altıncı asrın başlarında, yâni Milâdın 512 târihinde kitâbe yazısı hâline gelmiş bir alfabenin en aşağı hisapla Beşinci asrda teşekkül etmiş olması lâzımgelir. Bu vaziyete göre Beşinci asrı, bugün hâlâ kullanılmakta olan Şimâli - Arabistan yazısının teşekkül târihi olarak kabul etmimiz pek tabiidir.

(Régis Blachère) in bu fıkrasında ih-mâl etmiş olduğu mühim bir nokta vardır: Mekke'de yazı yalnız ticârî işlerde değil, edebî sâhada da kullanılmış ve bil-hassa güzel şiirlerin yazılmasına husûsî bir ehemmiyet verilmiştir.

İlk Arap yazı tarzının yanlış olarak «Kûfî» denilen şekline gelince, bu yazı İslâmiyyetten evvelki kitâbelerde bile kullanılmış olduğuna göre, Irak'ın İslâmiyyetten sonra kurulmuş olan Kûfe şehrine nisbet edilmesi tabii doğru değildir. Fa-

kat bu zühûlün mühim bir sebebi vardır. (Mahmud Es'ad Efendi) bu yazının menşei Nabatî yerine «Satrancîli = Estrang helo» denilen eski Süryânî yazasına izâfe ettikten sonra «Kûfî» ismini şöyle izâh etmektedir (Târih-i din-i İslâm, 1327 İstanbul tab'i, S. 265) :

«Satrancîli hattı lisân-ı Arabiye tatbik edildikte murabba'-uş-şekl ve müzeyyen bir sûret almış ve hattı Cezm (ve Hire'ye nisbetle hattı Hiri) nâmiyle yâd olunmuş idi. Kûfe'nin inşâsından sonra (Hatt-ı Kûfî) nâmını aldı. Masûhif-i Os-mâniyye hattı Cezm ile yazılmış idi. Bu yazı Beni - Umeyye zamânında ümmet-i İslâmiyyenin terakkîyyâtıyla müteneşiben güzelleşerek isti'mâl edildi. Hatt-ı Kûfî bütün memâlik-i meftûhaya intikal etti ve eşkâl-ı-rûsâmı tenevvü' ve isimleri tobeddül eyledi. Emevîlerden Şimâli-Afrika'ya intikal ederek el'an Cezâyir, Tûnus, Trablus ve Fas'da müstâmel hattı Mağribî tevellüd eyledi».

Bu izâha göre ilk ismi (Cezm) olan o köşeli Arap yazısı İslâmiyyetten evvel meşhur ve ma'mûr bir krallık merkezi olan Hire şehrinde kullanıldığı için (Hatt-ı Hiri) ismini almış ve İslâmiyyetten sonra gene aynı sâhada Kûfe şehri kurulunca, şehir gibi yazının da ismi değişerek «Hiri» yerine «Kûfî» denilmiştir.

(Nesh) denilen ve «Kûfî» nin murabba'lığına mukâabilî münhanî ve işlek mâniyyetinden dolayı İslâm âleminde daha fazla kullanılarak Şimâli - Afrika müstesnâ olmak üzere umûmî yazı hâline gelen alfabeyi de (Mahmud Es'ad Efendi) aynı cildinin aynı sahifesinde şöyle anlatmaktadır:

«Hatt-ı Neshî. — Hatt-ı Kâfî sür'atlı yazıya elverişmediğinden, Hicret-i Nebeviyyenin daha ilk senelerinde (Hatt-ı Nabatî) hatt-ı Neshî'ye tahvîl edildi. Bundan sonra hatt-ı Kâfî bir hatt-ı dîni olarak mahfuz kalıp kûrûn-ı adide esnâsında Kur'ân-ı Azîm-üş-Şânın istinsâhında yalnız bu hat kullanıldı. Hatt-ı Neshî dahi umûr-ı dünyeviyyede kabûl ve istîmâl edildi. Viyana müzesinde yirmi ikinci sene'î Hicriyyede papîrüs üzerine hatt-ı Neshî ile yazılmış bir iteknâme vardır».

(Mahmud Es'ad Efendi (İlim âleminde umûmiyyetle kabûl edilen Nabatî menşei yerine yalnız Kûfî yazısı için Süryânî menşei'ni esâs ittihâz etmesinin sebebi'ni de şöyle anlatmaktadır (Aynı cilt, S. 261 - 262) :

«Elyevm müsta'mel olan hatt-ı Arabî Süryâniden me'hûz olup tahavvül ede ede şimdiki hâli almıştır. Hurûf-ı muttasıla ile yazılması bu ihtimâlî takviye edil-iyor.

Arabın evvelâ (Cezm) ve ba'dehu (Kûfî) yâd edilen elifbâsı Süryânîlerin (Satrançî) denilen ve kütüb-i mukaddesinin tahririnde kullanılan elifbâsına çok yakındır. İbtidâî-ı emrde tertîbi de müşâbih olup Ebced tertibindeydi. Hurûfun her iki cihetteki kıyem-i adediyyelerinin müşâbeheti ve (Rahmân) ve (Hâris) gibi kelimeler ortasındaki elifin iskaatı buna delildir. Âtiyen beyân edileceği vecihle bu tertîb muahharen tebdîl olunmuş-tur.

Bu hattın ne vakit ahz-u-kabûl olunduğu ve ne vakittenberi lisân-ı Arabînin bu hatla yazılmaya başladığı mâlûm değildir. Her ne kadar bazı tevârih-i arabîy

yede bu hatt ile en evvel yazan (Ebu - Süf-yân) ın pederi (Harb ibni Ümeyye) oldu-ğu muharrer ise de zuhûr-ı İslâm'da Hatt-ı arabî tamâmiyle yerleşmiş ve intisâr-utaammüm etmiş olduğundan ve halbuki hatt-ı Süryâniden zuhûr-ı İslâm'da müsta'mel olan hatt-ı Kâfî şekl-ü-sûretine intikaal ve o derece taammüm etmek için daha çok ziyâde bir zamâna ihtiyaç mes-settiğinden, bu hattın lisân-ı Arabîye ahz-ü-kabûlü daha çok eski olmak ictizâ eders».

Nabatî, Süryânî ve Kûfî yazılarının bazı şekilleri arasında yapılacak bir mukayese, (Mahmud Es'ad Efendi) nin bu nokta-i nazarında haklı olmak ihtimâli'ni her halde te'yid edecektir. O üç yazı arasında böyle bir mukayese yaparken, bu şekillerin Nesih yazısındaki mukas-billerini de gözden geçirmek, diğer bazı müellifler gibi Efendi merhûmun da Nabatî'yi Neshî'n ve Süryânî'yi Kûfî'nin menşei göstermekte pek haksız olmadığını meydana çıkarabilir. İşte bundan dolayı aşağıda sağdan sola doğru Nabatî, Süryânî, Kûfî ve Nesih şekillerini sıralamakla meselenin mühim bir nistette tavazzuh edeceği kanaatindeyiz.

Nabatî	Süryânî	Kûfî	Nesih

Bu dört şekilden birincisinin diğer üçüyle hiç bir alâka ve münâsebeti yoktur; Nabatide aynı harfin:

gibi bir şekli daha varsa da o da çift çizgiyle diğerlerinden tamâmiyle ayrılmaktadır.

Nabati Süryâni Kûfi Nesih

— B

Yukarıki harfe nisbetle buradaki dört şekil arasında umumi bir yakınlık olduğu muhakkaktır: Bununla beraber, Nabati harfi diğer üçünden biraz daha başka türüdür.

— C

Birinci harfe olduğu gibi, bu tertipte de Nabati şekli diğerlerinden tamâmiyle ayrı vaziyettedir.

— D Kâhî T

Bu tertipte Nabati şeklinin en çok Neshe yaklaşması (Mahmud Es'ad Efendi) nin nazariyyesini te'yid edecek bir vaziyet demektir.

— L

Bu vaziyette de dört harf arasındaki yakınlık aşıkardır: Fakat bundan evvelki harfe olduğu gibi burada da birbirlerine en yakın olanları Nabati ve Nesih şekilleridir.

— M

Bu tertipte Nabati şekli tıpkı birinci ve üçüncü tertiplerde olduğu gibi diğerlerinden tamâmiyle ayrılmaktadır.

— S

Nabati harfi burada da diğerlerinden büsbütün başka bir şekildedir.

Nabati Süryâni Kûfi Nesih

— F

Bu tertipte dört harf arasındaki yakınlık bariiz olmakla beraber, Nabati ve Süryâni şekillerine en çok yaklaşan Nesih şeklidir.

Her halde netice itibarıyla Kûfi ve Nesih gibi Arap yazı cinslerinin umumi yetle Nabatiden ziyade Süryâniye yaklaşıkları muhakkaktır; bununla beraber, şu nokta da unutulmamalıdır ki (Mahmud Es'ad Efendi) nin bâzı Şark ve hatâ Garp menbâlarına dayanan nazariyyesine uygun olarak Nabatiyi en çok andıran Nesih ve Süryâniye en çok beriziye de Kûfidir. Fakat, bütün bunlara rağmen, bugünün Garp ilmi şimâli Arap yazılarına menşe' olarak Süryâni yazısını değil, Nabati alfabesini esas ittihaz etmek tedir. Yalnız, şu hakikati de ihmâl etmemelidir ki, yukarda gözden geçirdiğimiz yazılar arasında menşe' birliğinden mütevellit bir yakınlık vardır ve bu yakınlık Garp âlimleri arasında da bir takım ihtilâflara sebep olmaktadır. Meselâ Sâmî diller hakkındaki tedkikaatıyla meşhûr (Ernest Renan) ın geçen asır sonlarında neşredilmiş olmakla beraber hâlâ ilim âleminde me'haz ittihaz edilmekte olan «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» ismindeki eserinde Kûfi ve Nesih yazılarına ayrı ayrı menşe'ler gösteren şu fıkra (Mahmud Es'ad Efendi) nin nokta-i nazarını te'yid etmekte, Kûfinin Süryâniden doğduğu da kabul edilmekte, yalnız Nesih yazısına menşe' olarak Nabati yerine Sinâ yazısının

dan bahsolumaktadır (1873 Paris tab'ı, S. 352 - 353) :

«...Sînâ yarım adasında, Pétra (= Vâdi-Mûsâ) da, Bosrâ'da ve Hayran'da bulunmuş olan kitâbeler, Arapça olduğu u mümiyyetle kabûl edilen bir yazı kiliyyâtı teşkil etmektedir. Paris millî kütüphânesinde bulunan gaayet eski bâzı yazma Kur'an nüshaları da bize Nesh'in ilk şeklini göstermek sûretiyle bu yazının Arap alfabesi olarak müstakıl bir şaksiyete mâlik olduğunu isbât etmiştir.

(François Lenormant) la berâber ben de Nesih yazısının Sînâ yazısından çıkmış olduğunu ve Arap yazısının iki menşei bulunduğunu, bunlardan birinin (Estranghelo = Satrancili denilen) eski Süryânî yazısından doğmuş olan Kûfî yazısı ve diğerinin de tâbiri câizse (Sinaitique = Sînâî) bir yazı olduğunu kabûl ederim. Her halde eskiden zannedildiği gibi Kûfinin ıslâh edilmiş Nesih yazısından vücûda geldiğini veyûhut Nesh'in bir Kûfî bozuntusu olduğunu kabûle artık imkân kalmamıştır.

Bunlar menşeleri i'tibâriyle birbirinden tamâmiyle müstakıl iki yazıdır ve ancak Sâmi yazılar âilesi içinde birbiriyle uzak bir nisbette karâbetleri vardır.»

Bu vaziyette kat'i bir şey söylemek kaabil olamayacağına göre, yalnız bugünkü ilmin tesbîti ettiği Nabatî menşeyini göz önünde bulundurmaktan başka yapılacak bir şey yok demektir; Ancak bu telâkki nin de değişebileceği ve bugün kabûl edi-

len tek menşe' yerine yarım Kûfî ve Nesih yazıları için ayrı ayrı iki menşe' kabûl edilebileceği de unutulmamalıdır; çünkü mesele henüz kat'i vesikalar ve delillerle isbât edilmiş vaziyette değildir.

İşte bundan dolayı, yalnız Nabatî menşeyinin esâs olduğundan bahseden âlimler bile bu eski yazının Süryânî ve Tedmür yazılarıyla menşe' birliğini ehemmiyyetle tebâruz ettirmektedirler. Meselâ meşhur müstefrik (Clément Huart), bir ilim hey'eti tarafından telif ve neşredilmiş olduğunu bundan evvel de kaydetmiş olduğumuz «Notices sur les caractères étrangers anciens et modernes» ismindeki kıymetli eserin «Écriture arabe» faslında Arap yazısının târihiyle mâhiyyetinden bahsederken, bu noktanın da tazyihini ihmal etmemiştir (1927 Paris tab'ı, S. 103 - 104) :

«İslâm dînine giren bütün milletlere kendini kabûl ettirmiş olan şu bugün yalnız Arapçanın değil, aynı zamanda A-cemcenin, Türkçenin (24), Hintçenin, Malezya ve Berberi dillerinin de seslerini ifade etmekte bulunan Arap yazısı, Tedmür ve eski Süryânî (Estanghelo = Satrancili) yazılarının da mensub olduğu müşterek menşeden doğmuş olan Nabatî yazısından çıkmıştır.

Pâyitahtları (Vâdi-Mûsâ) daki Pétra şehrinde bulunan Arâmî krallarının kabûl etmiş oldukları bu Nabatî yazısı onlarla berâber Sînâî - Arabistan'a da girmişti: Bugün mâlûm olan en eski iki Arap kitâbesi, yâni (Zebed) ve Süriye'nin mer-

(24) Bu kıymetli eser, memleketimizde Lâtin yazısının kabulünden biraz evvel intişâr etmiştir. İ. H. D.

kez sâhasındaki (Harrân) kitâbelerini istinsâh için bu yazı işte orada aranmıştır.

Habeş yazısı müstesnâ olmak üzere diğer Sâmî yazıları gibi Arapça da sağdan sola doğru yazılır; bu yazının harfleri birbirine bitiştirilerek yazılabilir; yalnız ken dinden sonraki harfle bitiştirilemeyecek olanlar müstesnâdır. İşte bundan dolayı Arap yazısı bir nevi stenografidir. Fazla olarak, Alfabe'deki her harfin kelime bün yesindeki vaziyetine göre hafif sûrette de-ğişen dört muhtelif şekli varsa da, bun- ların hepsi müşterek bir tipe bağlanmak tadır: Yalnız olduğu zaman müstakıl, ke- lime başında üçü, ortasında aracı ve ni- hâyetinde sonuncu vaziyetindedir.

Asırlar boyunca aşına aşına şekil de-ğiştirmelerinden dolayı bu harflerin ço-ğu birbirinin tamâmiyle aynı bir şekil al- dıklarından dolayı, bunları birbirinden ayırd etmek için bâzı âstlerine, bâzı âlîlarına noktalar konulmuş ve bunlara (Points diacritiques = Tefrik noktaları) denilmiştir.

Mısır papirüsünün kullanılması ve (Kalamus) dan gelme (Kalem) ismiyle anılan kumuşla yazı yazılması, bu Nabatî alfabesinin harflerine hakkâklar tarafın- dan taşlar üzerine kazılmış yazılarda gö- rülmiyen münhanî bir şekil vermiştir. A- rap hâkimiyeti devrine âit Mısır mezar- lıklarında bulunan en eski vesika'ar bize işte öyle bir yazı göstermektedir..

Muhtelif kitâbelerle ceylan derisi ü- zerine yazılmış Kur'an nüshalarında gö- rülen köşeli âbide yazısına Firât nehri ci- vârındaki (Kûfe) şehrinin isminden do- layı f'îbârî olarak (Kûfî) denilir. İşte bu-

na kıyasen ve umûmî f'îtyâda hürmeten papirüs üzerine yazılmış eski el - yazıları- na da (İşlek-Kûfî) denilebilir. Çok eski bir manzara idâme etmekte olan Mağrib yazısı da hakikatte işlek bir Kûfî'den i- barettir.

Klâsik devrin münhanî yazısına (Nesh) denilir. Bunun başlıca iki nev'i vardır: Biri İslâm âleminin şarkında ta- ammüm etmiş olan Şark yazısı, diğeri de Orta - çağ'da İspanya'da inkişâf etmiş o- lan ve (Endelüs Mağribîsi) denilen Mağ- rib, yâni Garp yazısıdır ve bu yazı Şimâ- li-Afrika'da hâlâ kullanılmaktadır; yukar- da da söylediğimiz gibi, hakikatte bu bir işlek Kûfîdir..

Bu izâhâtın en mühim noktası, bu- günkü Garp ilminde Nesh'in Kûfî'den tü- remiş muahhar bir yazı sayılmasından i- barettir.

3 — Yazı hakkında Arap an'anesi:

Arapça yazılmış en eski kitâbenin Halep civârındaki (Zebed) de bulunmuş olduğundan ve bunun Altıncı asır başla- rına, yâni Milâdın 512 târîhine âid oldu- ğu tesbit edildiğinden yukarda bahset- miştik. Bu vaziyete göre şimâlî Arap ya- zısının en aşağı hisapla Milâdın Beşinci asrında teşekkül etmiş olması lâzımgelir. Halbuki Arap an'anesine göre yazının Fil- caz'a girişi İslâmiyyetten a'zamî bir nesil evveldir, yâni Altıncı asra müsâdidtir; ilk giren yazı da Ara pyazısı değil, (Satran- cılı = Estanghêlo) denilen eski Süryânî yazısıdır.

Zâten o zamâna kadar Arabistan'da

muhtelif ecnebi yazarları kullanılmıştır ve bunları kullananlar da Araplar değil, umûmiyyetle yabancılar! Netice itibâriyle bu Arap an'anesi, Arap kültür târihinin aleyhinde bir an'ane demektir ve hakikate tamâmiyle mügaayyirdir.

(Corci Zeydân) in «Medeniyet-i İslâmiyye târihi» nde muhtelif menbâlarına istinâden bu tuhaf mesele şöyle hülâsa edilir (Zeki Magaanız tercemesi, C. 3, 1329 İstanbul tab'ı, S. 99-100) :

«Irak'da bulunan Süryânîler, Süryânî lisânını müteaddid şekillerde yazarlardı. O cümleden (Hatt-ı Satrancili) nâmını verdikleri bir hat var idi ki Kitâb-ı Mukaddes'i bununla yazarlardı. Araplar bu yazıyı İslâmiyyetten evvelki birinci asrda (25) ıktibâs eylediler. Bu ıktibâs, daha sonra zuhûr eden devr-i intibâha bâis olan esbâbdan birini teşkil etti. İşte bu yazıdan (Hatt-ı Küfî) türedi. Her iki hat arasında bulunan müşâbehet bugüne kadar pâydar durur.

(Hatt-ı Satrancili) yi Araplara nakledenlerin kimler olduğu hakkında ihtilâf vardır. En meşhur rivâyete göre bu hat Araplara (Enbâr) ahâlisi vâsıtasıyla intikaal eylemiştir. Söyle ki: Enbâr ahâlisinden (Bîşr ibni Abdülmelik-ül-Kinâî) nâmında biri - ki (Dûmet-ül-Cendel) emîri (Ükeydir İbni Abdülmelik) in birâderi idi - bu yazıyı (Enbâr) da öğrendikten sonra Mekke'ye giderek orada (Muâviye) nin pederi (Ebû - Süfyân) ın hemşiresi olan (Sahbâ' bint Harb ibni Ümeyye) ile ızdıvâc eyledi. Bu münasebetle Mekke a-

hâlisinden bir kaç kişiye bu yazıyı öğretti. Müteâkuben İslâmiyyet zuhûr ettiği zaman Mekke'de Kureys'den yazı bilenler çoğalmış idi. Araplara yazıyı ilk nakleden zâtin (Ebû - Süfyân ibni Ümeyye) olduğuna dâir bâzı müverrihlerce hâsıl olan yanlış zehâb işte bundan neş'et ediyor.

Velhâsıl her halde şu sâbit oluyor ki Araplar Hicretten biraz zamân evvel (Hatt-ı Nabatî) yi Şâm'a (= Suriye'ye) ticâret için azimetleri esnâsında (Havran) dan ve (Hatt-ı Küfî) yi de Irak'dan öğrendiler. Her iki yazı İslâmiyyetten sonrakı zamanlarda dahi anlarca mârûf kaldı. En müreccah tahmine göre Araplar bu iki yazıyı kullanmakta devâm ederek (Hatt-ı Küfî) nin selefi olan (Hatt-ı Satrancili) nasl Süryânîler tarafından kü-tûbi mukaddese-i İseviyenin tahririne tahsis edilmiş ise, (Hatt-ı Küfî) de araplarca Kur'an ve sair nusûs-ı dîniyenin tahririne ve (Hatt-ı Nabatî) dahi mürâselât ve mükâtebât-ı âdiyyeye tahsis edilmiştir.»

(Mahmud Es'ad Efendi) de «Târih-i din-i İslâm» ında gene Arap menbâlarına istinâden Arap yazısını ilk yazan an'anevi şahsiyyetin «Beni-Tayy» dan (Murâmir) isminde biri olduğunu kaydettikten ve aynı an'aneyi aynen anlatıktan başka, İslâmiyyetten evvel Hicaz'da okuyup - yazmanın Yahudilerle Hristiyanlara münhasır olduğundan şöyle bahsetmektedir (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 262-263) :

«... Ba'dehu bunu Enbâr ehline ta'lîm ettiler. (Dûmet-ül-Cendel) sâhibi (Ü-

keydir ibni Abdülmelik) in birâderi (Bışr ibni Abdülmelik) Enbâr'da taallüm etti. Mekke'ye giderek (Ebû - Süfyan) m kız - kardeşi (Sahbâ bint Harb ibni Ümeyye) ile tezevvüc eyledi. Mekke halkından bâzıları andan taallüm eyledi. Bu sûretle Kureys'den yazı yazarlar çoğaldı.

Hat, kabl-el-İslâm ve hattâ ba'd-el-İslâm bir müddet Yahûd-u-Nasârâya münhasır idi. Hattâ Hicaz ehli iki fırkaya tefrik olunurdu; biri Ehli-Kitâbdır ki Yesrib'de (= Medine'de) mukim Yahûd ile Nasârâdır; diğeri Ümmilerdir ki Mekke ahâlisidir. Hicrete muâsir olan Cezîret-ül-Arab'da ve biraz müddet evvel Araptan tahsil görmüş kimseler hep Ârâmî veya İbrânî terbiyesi almışlardı; din-i İslâmın mübeşşirleri olan Huneîfâ (26) dahi Tervât'ı okumuşlardı. Bunun da sebebi Cezîret-ül-Arab'da yerleşmiş olan bir takım kabâil-i Hahûd'un mevcûdiyyetidir.

Her ne kadar bâlâda kabl-i-Bî'se Kureys'den yazı yazarlar olduğu gösterilmişse de, anlar eşhâs-ı ma'dûdeden ibâret tir.

Arap yazısının menşei ve teşekkül târihi hakkında yukarda gözden geçirdiğimiz iki eserin Arap menbâlarından telhis etmek sûretiyle ileri sürdükleri esaslar şöyle sıralanabilir:

1 — (Kûfi) denilen en eski Arap yazısını ilk yazan an'anevi şahsiyyet «Benî-Tayy» kabilesinden (Murâmir) dir;

2 — (Murâmir), «Estranghêio = Satrancili» denilen eski Süryânî yazısının esâs ittihaz ederek tertib etmiş olduğu «Kûfi» yazısını ilkönce Irak'ın (Enbâr) ahâlisine öğretmiştir;

3 — «Bâdiyet-üş-Sâm» daki (Dümet-ül-Cendel) şehrinin emiri olan (Ükeydir ibni Abdülmelik il-Kindi) nin kardeşi (Bışr ibni Abdülmelik) Enbâr'a gidip okuyup yazma öğrendikten sonra Mekke'ye gelerek meşhûr (Ebû — Süfyan) ın kız - kardeşiyle evlenip yerleşmiş ve işte bunun üzerine bâzı Mekkelilere Irak'da tahsil ettiği «Kûfi» yazısını öğretmiştir;

4 — İşte bundan dolayı bâzı Arap menbâlarında Süryânî yazısının Arapçaya tatbiki (Ebû - Süfyan) a izâfe edilmişse de doğru değildir; zâten daha evvel de gördüğümüz gibi aynı rol (Ebû - Süfyan) ın babası (Harb ibni Ümeyye) ye izâfe edilmiştir;

5 — «Satrancili» denilen eski Süryânî yazısının ilk defâ olarak Arapçaya tatbiki İslâmiyyetten evvelki asırda, yâni Milâdın Altıncı asrında olmuştur ;

6 — İşte bundan dolayı İslâmiyyetten evvel ve hattâ sonra Arabistan'da okuyup - yazma bilenler Yahudilerle Hristiyanlardan ibâretti;

7 — Araplardan tahsil görmüş kimseler hep Ârâmî yahut İbrânî kültürü almışlardı;

8 — «Kûfi» denilen ilk Arap yazısının teşekkülünden sonra ve İslâmiyyetten evvel okuyup - Yazma bilen Kureysiler «Eshâs-ı ma'dûde» den, yâni bir kaç kişiden ibâretti;

9 — «Kûfi» yazısının Irak'dan gelmiş olmasına muakaabil, «Nabatî» yazısından doğan «Nesh» de Süriye'den gelmişti.

(26) «Hanîf» kelimesinin cem'i: İslâmiyyetten evvel Allahın birliğine imân eden zümre.

İ. H. D.

Bu eski Arap an'anesinin burada dokuz esâsa ayırarak sıraladığımız menkulâtı içinde bugünkü ilmin kabûl edebileceği tek bir nokta yoktur.

Her şeyden evvel bir kere «Kûfi» yazısının mücudi sayıldığı için hakkında bir çok rivâyetler mevcûd olan (Murâmir) ismindeki şahsiyyet tamâmiyle efsânevi ve mevhûm bir mücittir. Nitekim (Ernest Renan)ın bundan evvel de bahsi geçen Sâmî diller târihinin şu fıkrasında bu efsânevi şahsiyyetin ismi bile Süryâniden muharref gösterilmektedir (1873 Paris tab'ı, S. 351-352) :

«... Araplar, alfabelerinin mücidi olarak (Morâmer) i ileri sürmekte müttetikler; fakat bu isim tahlil edildiği takdirde, Süryânî râhiplerinin ünvânı olan

kelimesini bulmamaya pek imkân kalmaz; bu (Morâmer) in dolaştığı sâhalarâ göz gezdirildiği takdirde ise, ilkönce Irak'daki (Enbâr) a yerleştiği ve ondan sonra da (Hire) ye gittiği görülür: İşte orada bir Kureyşlinin ve diğer bir rivâyete göre de bir Kindinin kendisinden yazı öğrendikten sonra Mekke'ye idhâl ettiğinden bahsedilmektedir. »

(Ernest Renan), yukarda bahsi geçen ve «Kûfi» yazısını Irak'dan Hicaz'a nakletmiş olduğundan bahsedilen (Bışr ibni Abdülmelik) in yazıyı işte bu (Murâ-

mir) den öğrenmiş olduğunu bir hâşiye ile tesbit ettikten sonra, bu Arap an'anesine âit bir şi'r'in Araplara hitâb eden Fransızca tercemesini de şöyle nakletmektedir (Aynı eser, S. 353-354) :

«... Araplar, alfabelerinin menşcini (Enbâr) mektebine bağlamakta müttetikler. Bunu isbât için bir Kindî şâirin (M. Fresnel) tarafından terceme edilmiş olan şi'rinden şu parçayı iktibâs etmekle iktifâ ediyorum:

— (Bışr) in size etmiş olduğu hizmet-i inkâr etmeyin; çünkü o sizin iyi bir müridiniz ve parlak bir dâhiniz olmuştur.

Size (Cezm = Kûfi) yazısını getiren işte odur;

Karma - karışık dağılan şeyleri zaptetmeniz işte o sâyede mümkün olmuştur;

Mechâlât içinde kaybolup giden şeyleri tesbit edip unuttuklarınızı toplamak ve kendinize mâl etmek işte o sâyede imkân dâhiline girmiştir.

İşte o zamandanberi (kalemleriniz) i ileri geri işletip duruyorsunuz ve (Kisrâ) ile (Kaysar) inkilere (27) karşılık tutabileceğiniz yazılara sâhib oluyorsunuz.

İşte bu sâyede Humyer'in (Müsned) denilen yazısıyla Humyeri kalemlerinin yapraklar üzerine sıraladıkları satırlara muhtâc olmaktan artık kurtulabilirsiniz. »

(Murâmir) in efsânevi bir şahsiyyet olduğu yalnız Süryânî rahiplerinin ünvanından muharref bir isim taşımasıyla değil, aynı zamanda çok muahhar ve hattâ İslâmiyyetle muâsir bir devirde yaşamış gösterilmesiyle de sabittir: Çünkü «Kûfi» yazısını (Enbâr) da (Mekke) ye, yani Irak'dan Hicaz'a nakletmiş olduğundan bahsedilen (Bîsr ibni Abdülmelik) o yazıyı işte bu efsânevi adamdan öğrenmiştir; (Bîsr) ise İslâmiyyetin ilk yıllarında (Dûmet-ül-Cendel) emirliğinde bulunan (Ükeydir ibni Abdülmelik) in kardeşidir! Bu vaziyete göre o efsânevi (Murâmir) in de İslâmiyyet devrinde ve yahut İslâmın zuhûrundan biraz evvel yaşamış olması lâzımgelir: Halbuki, bundan evvel de gördüğümüz gibi, Halep civarındaki (Zebed) de bulunan en eski Arapça kitâbe Milâdın 512 târihine, yani İslâmiyyetin zuhûrundan yüz küsur sene evveline âittir; fazla olarak, 512 târihinde kitâbelere geçebilmiş bir yazının hiç olmazsa bir asırlık bir teşekkül târihi olmak lâzımgelir. Bu hisâba göre de Kûfi yazısının Beşinci asırdan sonra teşekkül etmiş olmak ihtimali yok demektir.

Arabistan'da yazının İslâmiyyetten evvel ve hattâ sonra da bir müddet Yahudilerle Hristiyanlara münhasır kaldığı, münevver Arapların da Arâmî ve İbrânî yazıları kullandıkları hakkındaki rivâyetler de aynı sebeplerden dolayı tamâmiyle yanlış ve hakikate mugaayyirdir; hattâ Câhiliyyet devrinde yabancı dillerden Arapçaya terceme edilmiş bazı kitaplar bile bulunduğu tesbit edilmiştir. (Ernest Renan), yukarıda bahsi geçen Sâmî diller târihinde bu noktayı şöyle anlatır (1878 aris tab'i, S. 352) :

«... (M. Sprenger) İslâmiyyetten ev-

vel de Araplardan en aşağı hisapla bazı kimselerin okuyup - yazma bildiklerini ve hattâ bazı meşkûk kitapların Arapçaya terceme edilmiş eserler olduğunu bütün vuzûhiyle isbât eden kat'i deliller elde etmiştir.»

Sorbon profesörlerinden (Régis Blachère) de Kur'ân-ı - Kerim tercemesine Medhal olarak telif ettiği «Introduction au Coran» isimindeki kıymetli eserinde Mekke'de okuyup - yazma nisbeti meselesinden şöyle bahsetmektedir (1959 Paris tab'ı, S. 6) :

«Altıncı asrın sınırlarında Mekke ile Hicaz'da yazı san'atı istisnâî bir şey olmadığına göre, acabâ intişar nisbeti ne olabilir?

Hadise nazaran Hazret-i Muhammed devrinde, mukaddes şehirde okuyup - yazma bilenlerin sayısı takriben on beşten fazla değildi. Bununla beraber, şu noktayı da tesbit edelim ki bu rivâyet (Ümmî) kelimesinin yanlış bir tefsirinden mütevellittir; çünkü, aşağıda göreceğimiz gibi, bu kelimeye (okuyup - yazma bilmez) mânâsı tamâmiyle yanlış olarak izâfe edilmektedir.

Hakikatte ise, Mekke gibi bir ticâret merkezinde kalem tutmasını bilenler pek çoktu. Fazla olarak, kâtibin tefeciyle karıştırılarak istihfâf ve istiskaal edildiği bedevî muhitlerinde vukua gelen ahvâle tamâmiyle mugaayir olmak üzere, kalem kullanmasını ve yazı okumasını bilen bir adam Mekke ile komşusu olan Tâif şehrinde oldukça itibâra mazhar olurdu.»

Bu fıkranın altında bulunan (6) nu-

marahî hâsiyede de Profesör (Régis Blachère) Mekke'de okuyup - yazma bilenlerin sayısını on beşe münhasır gösteren rivâyet münasebetiyle şu mühim noktayı tavih etmektedir :

«Lammens'in reddettiği bu rivâyet filhakika müdafaa imkânından mahrumdur. Fazla olarak (İbni-Sa'd) in toplamış olduğu muhtelif Hâdislerden anlaşıldığına göre Medine Müslümanlarının esir etmiş oldukları Mekkelilerin her biri en Medine gencine okuyup - yazma öğretmek şartıyla âzâd olmuşlardır. Nihâyet şu kadar denilebilir ki yazı san'atı Medine'de azdı ama Mekke'de öyle değildi. Zâten o Hâdislerden biri bu noktayı tamâmiyle tavih etmektedir.»

Mekke'de okuyup - yazma bilenlerin sayısını on beşe münhasır gösteren rivâyetin doğru olmadığı (Régis Blachère) in İslâm menbalarına istinâden Vahy - kâtipleri hakkında verdiği şu izâhatla da sâbit olmaktadır (Aynı cilt, S. 12-13) :

«Hazret-i Muhammed'in maiyyetinde kâtiplik etmiş zevâtm isimleri mâlûmdur. Bunlara âit bir çok listeler varsa da, bu kâtiplerin hangi devirlerde o vazifelere başlamış oldukları hiç birinde tavih edilmediği gibi, aralarında tevâfuk da yoktur.

(Moâz ibni Cebel) in, (Ubeyy ibni Kâ'b) in ve (Zeyd ibni Sâbit) in isimleri hemen bütün listeler arasında müşterektir; (Ebu-d-Derdâ) ile (Ebu-Zeyd ibni Sakan) isminde bir zâtin isimleri de hepsinde sık sık geçmektedir; istikbâlin halifeleri olan (Ebu-Bkr), (Ömer) ve (Ali) nin isimleri de musarrahtır. İşte bu sûretle

(Kâtipler) in yekânı farkı bulmaktadır: Bunların (Ali) ve (Ebu-Bekr) gibi bâzıları ilk ihtidâ eden eshâptandı ve (Ebu-Süfyan) gibi bâzıları da son saat mühtedilerindendi.»

Yalnız Vahy - kâtiplerinin mâlûm olan sayısı kırkı bulduktan sonra, Câhiliyyet devrinin sonlarında Mekke'de okuyup yazma bilenlerin on beş kişiden fazla olmadığını nasıl iddiâ edilebilir?

(Mahmud Es'ad Efendi) de «Târihi din-i İslâm» ında bu meseleyi şöyle izâh etmektedir (1327 İstanbul tab'i, S. 264 — 625) :

«Hattın Medine'ye dübûlû. — Yesrib (= Medine) halkı çiftçi bir kavim olduğundan okuyup - yazma bilmezlerdi. Hat, orada Hicret-i Nebeviyyeden sonra intişâr etmiştir.

Söyle ki; Bedir muhârebesinde sanâdid-i Kureys'den vesâireden yetmiş kişi esir düşmüş ve her birine fidye-i necât olarak bir mîkdâr mâl tâyin edildiği gibi, bunu edâ edilemeyenler için dahî medine ehlinde onar çocuğa yazı ta'lim etmeleri şart kılınmış idi. Edâvı mâle muktedir olamayanlardan her biri on çocuğa yazı öğretmedikçe ıtlâk olunmazdı.

Bu sûretle hat Medine'de intişâr ettiği gibi, gerek zamân-ı Nevebide ve gerek ba'duhu hangi nâhiye fethedilse orada teammüm eyler idi.

Sadr-ı İslâm'da yazı ile istihâr edenlerden bâzıları kibâr-ı eshâbdan Ömer, Osman, Ali, Talha, Ebu - Ubeyde, Ubeyy, İbni-Kâ'b, Zeyd-ibni-Sâbit, Yezid ibni Ebî-

Süfyan'dır. Hazret-i ePygamber'in kâtipleri kırk üçe bâliğ olmuştu.»

İşte bütün bunlardan anlaşılacağı gibi, bazı Garp müelliflerince eski Yunan demokrasisine bile tercih edilen Mekke cumhûriyyetinde okuyup - yazma çok yaygın bir haldeydi ve zâten Şark'la Garb'ın ticârî ve iktisâdî münâsebetlerini tanzim eden bir merkezin başka türlü olmasına imkân yoktu. Bilhassa muahhar İslâm âleminde bu bakımdan yanlış bir telâkkiye meydan veren en mühim sebep, İslâmîyyetten evvelki devre «Câhiliyyet» ve Mekke halkına da «Ümmî» denilmesinde gösterilebilir: Hakikatte ise bu tâbirlerin her ikisi de yanlış tefsir edilmektedir; çünkü bunlar okuyup - yazma mefhûmiyle değil, Müslümanlıktan evvelki dinî vaziyetin iptidâîliği ile alakadardır.

(Mahmud Es'ad Efendi) merhum, gene o kıymetli «Târih-i din-i İslâm»ının birinci cildindeki «Ceziretül-Arab'ın fûnun ve edebiyâtı» faslında târihi bir istilâh şeklini almış olan «Câhiliyyet» tâbirini şöyle izâh etmektedir (1327 İstanbul tab'ı, S. 279) :

«Bi'set-i Nebeviyyeden evvel Ceziretül-Arab'ın bulunduğu hâl, ki Arabın devr-i kahramânisidir, (Câhiliyyet) ile tavsif edilmekte ise de, bundan maksat emr-i dinde cehldir; yoksa rab utûm-u-fütundan bi-l-küllîyye bi-behre değildi...»

Efendi merhum, yanlış olarak «Cehâlet»le karıştırılan «Câhiliyyet» mefhûmunu işte böyle izâh ettikten sonra, o zamanki Arapların umûmî kültür seviyesi hakkında da aynı cildinin aynı ve müteâkip sahifelerinde şu izâhâtı vermektedir :

«... Ceziretül-Arab'da kasabât (= kasabalar, şehirler) ve mukim ahâlî (= hazariler) mevcûd olduğu gibi, ticâret dahi hayli ilerlemiş idi. Ale-l-husûs Arab gayet rakık ve hissi bir şiir husûle getirmişti ki bu hâl anlara isnâd edilen kabalık ile kaabil-i te'lif değildir.

Arabın nasıl zeki bir kavim idüğü bâlâda görülmüştü. İşte bu zekâları onları tedricen temeddüne sevketmiştir. Eğer mevki'leri müsâid olsaydı, Dicle ve Fırat sâhilinde ikaamet eden diğer ümem-i Sâmiyye veyâhut Arabiyye-i-Saide'yi teşkil eden Yemen ahâlisi gibi bir derece-i medenîyyete vâsıl olurlardı. Arabın zamân-ı (Câhiliyyet) i, Yunanların edvâr-ı evvelîyyesine müşâbih olup medenîyyetin her iki kavimdeki neşv-ü-nemâsı evsâf-ı müteşâbihle ibrâz etmektedir».

Tipkî (Câhiliyyet) kelimesi gibi, (Ümmî) tâbiri de yanlış tefsir edilmiş, birincisinin «Cehâlet» zannedilmesine muakaabil, ikincisi de «Okuyup - yazma bilmiyen kimse» mânâsına alınmış ve hattâ asırlardanberi hep o mânâyâ kullanılmıştır.

Son zamanlarda Garp âlimleri bu telâkki üzerinde ehemmiyetle durmakta ve bunun yanlışlığını muhtelif delillerle tenvir etmektedirler. Meselâ Paris Edebiyyât fakültesiyle Şark dilleri mektebi profesörlerinden kıymetli müsteşrik (Régis Blachère) in Kur'an-ı Kerim tercemesine Medhal olarak yazdığı cildin başlarında bu nokta şöyle izâh edilir (Introduction au Coran, 1959 Paris tab'ı, S. 8) :

«(Nebiyy-i ümmî) terkibi (câhil Peygamber) yâhut (okuyup - yazma bilmi-

yen Peygamber) mânâsına gelmez, (Müşriklerle gönderilmiş Peygamber) mânâsına gelir ve Arapçanın (Ümmet) kelimesinden çıkmış olan bu (Ümmî) vasfı hiç şüphesiz ki İbrânî dilinin (Dünyâ milletleri) ve (Müşrikler) mânâlarına gelen ve Medine yahudilerince de mâlûm olması icâb eden (Ummot hâ-olâm) tâbiriyle alakadardır».

(Profesör (Blachère) bu izâhını bazı İslâm ve bilhassa Arap menbâlarıyla da te'yid etmektedir. Bu vaziyete göre «Câhiliyyet» kelimesinin de, «Ümmî» sıfâfının da okuyup - Yazma meselesiyle hiç bir alakası yok demektir.

Netice i'tibârıyla okuyup - yazma bilienlerin bilhassa Mekke'de mühim bir yekûna bâliğ olduğu muhakkaktır. Yalnız, yukarda gözden geçirdiğimiz Arap an'anesinde yanlış olarak pek muahhar ve adetâ İslâmiyyetle muâsir sayılacak kadar yeni teşekkül etmiş gösterilen yazının Beşinci asra dayanacak kadar eski olduğu bundan evvel bahsi Arapça kitâbelerle sâbit olmakla berâber, o zamanki şeklinin aşağıda gözden geçireceğimiz iptidâi vaziyetini de inkâra imkân yoktur.

4 — Noktalama ve harekeleme imkânı:

İslâmiyyetin zuhûrune kadar çok iptidâi bir vaziyette kalan Arap yazısının başlıca müşkilâtı şu üç noktada toplanabilir:

1) Bâzı Garp âlimlerinin yukarda gözden geçirdiğimiz ifâdelerinde gördü-

ğümüz gibi, Arap yazısının menşelinden i'tibâren asırlar geçtikçe bir takım harfler aşına aşına birbirini andıran istihâlelere uğramış ve işte bundan dolayı her hangi bir şeklin hangi sesi veyâhut sesleri ifâde ettiği anlaşılmayacak bir hâle gelmiştir. Bunun ne demek olduğunu anlamak için en çok kullanılan (Nesih) yazısından bir iki misal göstermeyi zarûri görüyoruz. Meselâ şu:

٢

şekli Arap fonetiğinin hem (B), hem (T), hem (Th) seslerini ifâde edebilir! Tıpkı bunun gibi:

٢

harfi de hem (C), hem (H), hem (Kh) seslerinin işâretidir.

٢

Şekli de hem (R), hem (Z) okunabilir. Tıpkı bunun gibi, iki muhtelif ses ifâde eden diğer bir takım harfler daha vardır; meselâ:

س

şekli hem (S), hem (Ş) karşılığıdır.

ve gene üstüne

üç nokta konularak

ب

ث

= Th) harfleri elde edilmiş

Harfi de hem kalın (T), hem kalın (Z) seslerini verebilir.

tir.

İkinci şekil de aynı muâmeleyle tâbi

ف

Şekli ise hem (F), hem (K) karşılığıdır.

olmuş ve noktasız vaziyeti (ف = H)

sayılmış, içine bir nokta konulmak sure-

tiyle (ف = C) ve nihâyet

üstüne bir nokta konulmak sûretiyle de

(ف = Kh) harfleri vücûda

getirilmiştir.

Böyle bir yazı ile Kur'an okumak şöy le dursun, alelâde bir mektup okumak bile mühim bir uşalık meselesidir ve ancak aynı bir kelime içinde bulunan diğer harflerin yardımıyla, yâni karine ile yazı sökülebilir: Bu vaziyet, âdetâ bir bilmece halli gibi bir şeydir ve yazandan ziyâde okuyanı müşkil vaziyette bırakır.

İşte bu büyük mahzûra karşı İslâmiyetten sonra noktalama çâresi bulunmuş ve o sâyede her sese mukaabil ayrı bir harf te'min olunmuştur. Meselâ yukarıki işâretlerden birincisinin altına bir nokta

Üç üncü harfte noktasız vaziyet (

ر

= R) ve üstünde bir nokta

konularak (ر = B), üstüne iki

olan şekil de (ر = Z) hâline gel

miştir.

Dördüncü şekilde noktasız vaziyet

nokta konularak (س = T)

(س = S) ve üç noktalısı da

(ش) = Ş) sayılmıştır.

(ط) şekli noktasız vaziyette kalın (T) ve noktalı vaziyetinde de kalın (ط - Z) dir.

(ف) harfi ise hiç noktasız bırakılmamış, üstünde bir noktalı şekli (F) ve iki noktalı şekli de (K) itibâr edilmiştir.

Bu noktalama usûlüne «Tenkiyt» ve «İcâm» denilir.

2) Eski Arap yazısında gerek kısa, gerek uzun sesli harflerin mevcûd olmaması da o yazının okunmasının son derece güçleştiren ikinci bir âmildir. Meselâ Kaahire'de bulunan eski «Hicaz» yazılı bir Kur'an nüshasında

قال = kaale) kelimesi

قل -- kl) ve

صالحات = Sâlihât) kelimesi de

صليحت --slht) şeklinde yazılmış

tır. Tıpkı bunun gibi, diğer bir takım eski nüshalarda da

كتاب = kitâb) kelimesi

كتب -- ktb), (

انهار = enhâr) kelimesi (

انهر -- snhr), (كافرون

= kâfirûn) kelimesi

(كفرون -- kfrân)

مسلمات müslimât) kelimesi (

مسلمت = msłmt), (كلمات

— kelimât) kelimesi (كلمت

= kimt) ve nihâyet (جنات

— cennât) kelimesi de (جنت

= cennet) şeklinde yazılmıştır.

Bu güçlükler de, gene İslâmiyyetin ilk devirlerinde bazı sessiz harflere uzun sesli harf rolleri verilmeğe sûretiyle izâle

edilmiştir: Meselâ ( ) harfi in-

delhâce (â), ( ) harfi (û) ve

( ) harfi de (i) sesini vermiye

başlanmış ve işte bu sûretle müfred olan

(= cennet) ismiyle bu-

nun cem'i olan (= cennât)

şekli birbirinden ayırd edilebilmiştir.

3) Sesli harf yokluğundan hâsıl olan büyük müşkilâtı yalnız üç uzun ses işâretiyle telâfi etmiye tabii imkân olamaz. Her dil bünyesinde çok büyük bir yekûn tutan kısa sesleri ifâde edecek şekiller bulunmadıkça her hangi bir yazının zahmetsiz ve doğru okunması tabii kolay değildir. Meselâ (ktb) harflerinden mürek-

keb olan ( ) kelimesi, Arap

çada aynı kökten çıkıp muhtelif mânâ ifâde eden üç muhtelif kelime şeklinde okunabilir:

A — Biri (Ketebe = yazdı),

B — Diğeri (Kütibe = yazıldı),

C — Ve nihâyet üçüncüsü de (Kütüb = Kitaplar) şeklinde sıralanır!

İşte bundan dolayı, sessizlerin arasında sesliler bulunmadıkça, bu (ktb) kelimesi (ketebe) mi, (kütibe) mi, yoksa (kütüb) mü okunacaktır? Nasıl tâyin edilebilir?

Tıpkı bunun gibi, (— ilm)

kelimesi de (aleim) ve (alime) şekillerinde okunabilir.

Bu büyük mahzur da «Hareke» denilen ve harflerin altlarıyla üstlerine konulup kısa (a/e), (i) ve (u) seslerini veren işaretlerle izâle edilmiştir: İşte bundan dolayı (Hareke) demek, netice i'tibâriyle kısa «sesli harf» demektir. Fakat bu işaretler yalnız sesli harfler sâhasına da münhasır kalmış değildir: Bir sessiz harfi çift

okutan ve «Şedde» denilen ( ) i-

şâreiliyle uzun (â) sesini veren ve hattâ eskiden diğer sesli harfler için de kulla-

nılan (= Med), kelime sonlarında (un), (en) ve (in) seslerini verip

(Tenvin) denilen ( ) şekliyle

sessiz harfleri sâkin okutan ( )

= Cezm) gibi işaretler de vardır.

Câhiliyyet yazısı İslâmiyyete intikal ederken işte bu istihâlelerle tekâmül

etmiş ve bilhassa Kur'an-ı Kerim ilk devirdeki noktasız ve harekesiz şeklinden sonra artık dâimâ noktalı ve hareketli yazılmaya başlanmış ve bu usul kat'i bir teâmül hâlini almıştır.

Yalnız dini metinler hâricindeki yazılar ister el, ister matbaa yazısı olsun, hep harekesiz yazılmaktadır. Hattâ bir çok dini yazılar bile harekesizdir. İşte bundan dolayı «Hareke», bilhassa Kur'an yazısının bir husûsiyeti şeklini almıştır.

Gerek sessiz harfleri birbirinden ayırd eden «Nokta»nın, gerek bazı sesizlerin uzun sesli harf şeklini almasının ve gerekse kısa seslerle sair telâffuz husûsiyetlerini temin eden «Hareke»nin muhtelif istihâlelere uğramak sûretiyle geçirdiği teşekkül târihi hakkında Şark menbâlarında bazıları birbirini tutmayan bir takım an'anelerle rivâyetlere tesâdüf edilmiştir. Bunlara mukaabil, bir de Garp menbâlarındaki son tedkikler vardır. Arap an'anelerine istinâd eden Şark menbâlarındaki rivâyetler (Corci Zeydân)ın «Medeniyet-i İslâmiye târihi»nde şöyle hülasa edilmektedir (Zeki Magaamiz tercemesi, C. 3, 1329 İstanbul tab'i, S. 102 - 103):

«HAREKELER. — İslâmiyyet'in iptidâlarında Kur'an-ı Azim-üş-şân kurrâ-ın (= Hâfızların) ezberinde mahfuz bulunduğu için telâvâtında ihtilâf zuhûrundan korku yoktu. Bundan mâadâ Kur'an-ın cem'ü-tedvîn edildiği ve ehl-i İslâmın çoğaldığı zamâna kadar Kur'anın nakli âyâtında ve elfâzının zabtında son derece dikkat ediliyordu.

Birinci asr-ı Hicrinin nisf-i evveli geçtiği halde Kur'an hem harekesiz, hem noktasızdı. Yazıda en evvel vücûduna ihtiyâç görülen şey hareketler olduğu gibi, bu hareketleri ilk resmeden zât de 69 sena-i Hicriyyesinde vefât eden Nahv-i arabînin vâzî-i kavâidi (Ebu'l-Esved id-Du'eli) idi. Müşârunileyh kelimeleri ayırmaya, yâhut hareketleri göstermeye mahsus bir takım noktalar vaz'eyledi. Arabî elifbâyı noktalı yapan zâtın müşârunileyh olduğuna dair hâsıl olan tevekkühüm işte bu hareke işaretlerini koymaktan neş'et ediyor.

Hakikat-i halde (Ebu'l-Esved id-Du'eli) tarafından yazıya vaz'olunan noktalar (Bâ=B) yi (Tâ=T) den, yâhut (Cim=C) yi (Hâ=H) den tefrik için değil, ismi fiilden ve fiili harften (= edâtan) tefrik içindi. Zann-ı gaalibe göre müşârunileyh bu sûret-i tenkiyyi Irak'da kom suları bulunan Keldânîlerden, yâhut Süryânîlerden iktibâs eylemiştir. Çünkü akvâm-ı mezkûrede bir takım büyük noktalar vardı ki bu noktalar harfin mahrecini tâyin etmek, yâhut bulunduğu kelimenin isim, yâhut fiil, yâhut edât olduğunu göstermek için o harfin altına, yâhut üstüne vaz' olunurdu. Süryânîler meselâ

كتب

= ktb) kelimesini yazdıkları zaman bu kelime (Kitâb) ın cem'i olan isim olabileceği gibi mâz-i mâlâm veya meçhûl de olabilir. İşte bu cihetleri tefrik etmek için o noktaların istismâline lüzum görmüşlerdi.

Bundan mâada bu noktaların istismâlinde biraz zaman evvel hareke ye-

rine kaa'im olmak üzere ulemây-ı Süryâ-niyyeden (Ya'kuub-ur-Ruhâvî) tarafın-dan bir takım noktalar icâd olunmuştu ki bunlar evvel-i-emrde harflerin içine so-kusturulur noktalardan ibâret iken bi-lâhire harekât-ı selâse (Fetha = Üstün, Zamme = Ötre, Kesre = Esre) yerine kaa'im olmak üzere nokat-ı müzdevce (= Çift noktalar) şekline tahavvül ey-le-di. Bunlar hâlâ, Süryânilerle Keldâ-nilerde müsta'meldir. Bunu müeyyid-edildeden olarak (Ebu-l-Esved id-Dueli) harflere hareke koymak istediği zaman maiyyetine verilen kâtibe:

Harfi telâffuz ederken ağzımı açar-sam noktayı harfin üzerine, ağzımı bürer-sam noktayı harfin için, aşağı doğru kı-rarsam noktayı harfin altına korsun!

diyerek o sûretle tenkıyde bulunmuş ol-masıdır.

Daha sonra Araplar bu noktaları isti-mâl etmiye başlayarak ale-l-ekser yazıma renginden başka bir rengeyle yazarlardı. Kitâbnâne-i Hıdivî'de bu şekilde tenkıy edilmış Kûfi yazı ile bir Mushaf gördük. Kaahire civârında Amr câmiinden alı-nan bu Mushaf en eski Mushaf'lardan ma'düddür. Büyük kıt'ada ceylân derileri ü-zerine ve siyah mürekkeple muharredir. fâvî olduğu noktalar kırmızı renktedir.

(Ebu-l-Esved) in ta'rifâtı vechile bu Mushafta harfin üzerine bulunan nokta fethayı (= Üstünü), ortasında bulunan nokta zammeyi (= Ötreyi) ve altında bulunan nokta kesreyi (= Esreyi) gös-teriyor».

(Corci Zeydân) ın bu izâhâtındaki başlıca noktalar şöyle sıralanabilir:

1 — İlk Kur'an metinlerinde nokta ve hareket yoktu;

2 — Araplar içinde bu lüzûmu takdir edip ilk teşebbüse geçen zât, Hicretin bi-rinci asrında yaşamış olan (Ebu-l-Esved id-Dueli) dır;

3 — Bu zât birbirine benziyen harfle-ri ayırd eden noktalardan evvel hareke-leri icâd etmiştir;

4 — (Ebu-l-Esved) in icâd etmiş ol-duğu hareketler daha sonra takarrür eden işaretler şeklinde olmayıp noktalardan ibârettir;

5 — Bu mücid o icâdında Keldâni ve Süryânî yazılarında da aynı rolü oynayan noktalardan mülhem olmuştur;

6 — Hareke vazifesi gören bu ilk nok-talar, siyah yazılı metinlerden kırmızı renkleriyle ayrıldı.

Bunların en mühimmi, hareketin harf noktalarından evvel teşekkül etmiş olması ve ilk hareketlerin muahhar işaret-ler şeklinde olmayıp noktalardan ibâret bulunmasıdır.

Aynı menbam 104 - 106 ncı sahifele-rinde de «İcâm» denilen noktalama hak-kında şu târihi izâhâta tesâdüf edilir:

«Hatt-ı arabî Araplar tarafından Sür-yânilerden ve Nabatîlerden iktibâs edildi-ği zaman noktalardan hâli idi. (Süryânî yazılar bugüne kadar noktasız durur). Noktaların sonradan ilâve edildiği müs-lem ise de hangi târihte nokta konuma-ya başladığı sûret-i kat'îyyede mâlûm de-

ğildir. Fakat her halde nokta vaz'ı eskidir. Karâin-i ahvâlden anlaşıldığına göre İslâmlar bâlâda zikri geçen hareketleri isti'mâl ettikten sonra, harflerin birbirinden tefrik edilememesinden yanlış okundugunu ve bir çok tereddüd ve iltibaslara düşünüldüğünü görerek nokta vaz'ına lüzum görmüşlerdir. Çünkü mürûr-ı zamân ile Arap olmayan İslâmların mikdârı çoğalmış idi.

Lisân-ı aslîleri Arabî olmayan bu yeni İslâmlar hurûf-i hecâdan şeklen yekdiğerine müşâbih olan (Cim = C) ve (Hâ = H), (Sîn = S) ve (Şin = Ş), (Bâ = B) ve (Tâ = T) ve (Thâ = Th) harflerini birbirinden tefrik meselelerinde müşkilâtla düşmüşlerdi. Bu müşkilâtı mülûk-i Emeviyyeden (Abdülmelik bini Mervân) zamânında Irak'da vâli bulunan (Haccâc) ilk zât olmak üzere nazar-ı dikkate alarak çâre-sâz olmak istedi. (İbni-Khalikân) diyor ki (C. 1, S. 123) :

— (Haccâc), maiyyetinde bulunan kâtipleri nezdine celbederek yediğerine şeklen müşâbih olan harflerin üzerine birbirinden tefrik için âlâmât-ı mahsûsa vaz'ı lüzumunu ihtâr eyledi. Rivayete göre bu işi der'uhde eden zât (Nasr ibni Âsım) idi. (Nasr) noktaları muhtelif yerlerde olmak üzere birer ikişer vaz'etti. Halk uzun müddet bu şekilleri isti'mâl eyledi. Noktasız yazı yazmazlardı. Fakat bu noktaların isti'mâli ile dahî yazıda tashif (= Yanlışlıkla değıştirme, yanlış yazma) vukuunun önü alınamadığından, İ'câmî ihdâsa mecbûr oldular. Yazıda noktalar ile berâber İ'câmî da isti'mâl ederlerdi.

(İbni-Khalikân) m bu ibâresinde

öyle bir müphemiyet vardır ki bundan ne demek istenüdüğü ve (Tenkiyât) ile (İ'câm) arasında ne gibi bir fark bulunduğu anlaşılamıyor.

Çünkü, (Tenkiyât) ile (İ'câm) aynı mânâdadır. Bundan mâadâ (Tenkiyât) den maksat hareketler olmak da müsteb'addır. Zîrâ hareketlerin vaz'ına lüzum gösteren hâl tashifin çokluğu, yâni noktaların ihtilâfı ile kirâette hâsıl olan ihtilâftan ibârettir. Şu hâle göre zikrolunan noktalar hurûf-i müteşâbihneyi birbirinden tefrik etmek için (İ'câm) kabilinden olmak iktizâ eder. Maamâfih şurası anlaşıyor ki mûmâliyyeh (Nasr) bütün elifbâya noktalar vaz'etmemiştir. Yalnız kezzile vürûd eden bu iltibâsa sebebiyet vermesinden korkulan bir kaç harfi noktalı yapmıştır.

Daha sonra dürist okumak ancak bugünkünde olduğu gibi bütün harfleri noktalı yapmakla mümkün olabileceği anlaşılmakla ona göre noktalar konulmuş ve buna (İ'câm) nâm verilmiştir. Kitâbhâne-i Hıdiv'de yazıların teşhir olunduğu mahalde 91 sene-i Hicriyyesi târihini hâvi, üzerinde Arapça yazılı sazdan (= Papirüs) bir sahife manzûrumuz oldu. Bu yazıda noktalar mevcuttur. Şu kadar ki noktalar bâzı hurûf-i müteşâbiheye mûnhasırdır. Meselâ (Yâ = Y) ve (Tâ = T) den tefrik etmek için (Bâ = B) ye nokta konulmuş. Kezâlik (Sîn = S) den ayırmak için (Şin = Ş) nin üzerine müstevi bir şekilde üç nokta vaz'edilmiş.

Bu teşhîrgâhta küçük kıt'ada ceylân derisi üzerine yazılmış Mushaflar dahî gördük. Bunlarda da hareketleri gösteren noktalar kırmızı, (İ'zâm) için vaz'edilen

Maamafih yazıda bu hâl muttarit değildir. Bâzan eski olduğu halde noktalı ve hakereli yazı bulunduğu gibi, bâzan da daha yakın bir zamanda yazılmış iken hareke noktası olmayan yazılara da tesâdüf edilmektedir.

Bundan anlaşılıyor ki Araplar birinci asr-ı Hicrinin ortasından itibaren hem hareketleri, hem noktaları kullandıkları halde bunların istimalinden hoşlanmazlardı. Mushaflar vesâire gibi zabt-ı dikkati müstelzim olan kitaplardan başka şeylerde hareke ve noktaların istimalini istemezlerdi. Noktasız yazıyı, bâhusus mürselün-ileyh âlim bir zât ise, müreccah addederlerdi. Rivâyete göre Devlet-i Abbâsiyye ümerâsından (Abdullah ibni Tâhir) e bir yazı gösterildiği zaman müşârunileyh :

— Noktaları olmasa ne güzel yazıdır demişti.

— Mektupta noktaların çokluğu mürselün-ileyhin ilmi-irfânı hakkında şüpheli mutazammındır!

derlerdi. Bâzan noktalar yüzünden mazarratlar vukuu'bulurdu. Rivâyete göre hulefâyı Abbâsiyyeden (Ca'fer Mütevekkil) vâlilerinden birine :

— İslâm olmayanların tahrir-i nüfusunu icrâ ederek mukdârlarını bize bildir!

Diye bir emir göndermiş ve emirnâmede (İhsâ etmek = Saymak) fi'linin sıy-

ga-i emri olan (= Say)

kelimesini kullanmış idi. Kelimede bulu-

nan (Hâ = H) nin üzerinde nasılsa bir nokta hâsıl olduğundan vâli emri (

أخس

= Hadımlaştır!) sûretinde telâkki ederek dâhil-i vilâyetinde bulunan gayrimüslimleri toplayıp tavâsi (= hadım) etmiş ve onlardan iki kişiden mâadâsı amelîyyâtı vâkıdan helâk olmuştur.

Kâtipler medenîyyet-i İslâmiyyenin geçirdiği devirler esnâsında yazıyı noktalı veya noktasız yazmakta muhayyer kalmışlardır. Fakat ekseriyyâ noktasız yazarlardı. Bunun neticesinde bir çok ahvâlde bu husûsen garip mamekler isimlerinde ve sair elfâzı garibede iltibâs vukuu'bulmuştur. Üdebâ ulûm ve fûnûna dâir olan kitaplarda nokta istimalini lâzım ve muvâfık gördükleri halde, muhâberâtta nokta kullanılmamasını çirkin bulduklarından inş ve hüsn-i hattaki iktidar ve gururlarına binen yalnız sözün fasâhatı ve hattın güzelliğine ehemîyyet vererek tahrirde muhtasar bir üslûp ihtiyâr ve ufak beğ cümleler ile iktifâ ederler ve fazla izâhât it'âsını ve nokta ve hareke vaz'ını kitâbette bir acz-ü taksir addeyletirdi.»

Bu izhâtın en mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

1 — Hicretin Birinci asrının ortalarından itibaren Arap yazısında hem hareke, hem nokta kullanılmaya başlanmıştır;

2 — Harfleri birbirinden ayırmak için tatbik edilen noktalama usulü tedri-

cen tatbik ve nihâyet icâb eden harflerin hepsine teşmil edilmiştir;

3 — Buna rağmen ilk zamanlarda bir müddet Araplar arasında nokta ve hareke düşmanlığı zuhûr etmiştir: Bunun sebebi, bilgisizlik iddiası kadar noktalama ve harekeleme güçlüğü de olabilir; netice olarak, noktalama zarûri bir ihtihâc olduğundan dolayı taammün etmiş, fakat hareketler başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere bilhassa dinî yazılara münhasır kalmıştır.

Bu meseleler hakkında (Mahmud Es'ad Efendi) nin «Târîm-i din-i İslâm» ında da bazı mülmim izâhata tesâdüf edilir; mesel. hareke meselesinde (Ebu-l-Esved) in rolü şöyle izâh edilmektedir (C. 1. 1327 İstanbul tab'ı, S. 267-268) :

«Elifbây-ı arabî esâsen harekâtı irâe edecek işârettan hâli olmağla hatten müteşâbih olan kelîmatın kırâetinde müşkilât rû-nümâ olurdu. Nahviyyundan (Ebû-Esved-i Düelî) «Vefâtı: H. 69 = M. 689» hatt-ı Süryâniden üç işâret ahzettî. Bunlar hurûfun üstüne veya altına vaz'edilerek nasıl okunacağını irâe eder.

Râviler masâhife tâbiinden hangisi tarafından işâret vaz'edildiği hakkında ihtilâf etmişlerdir. Bu işâreti en evvel (Ebu-Esved) in vaz'ettiği rivâyet edilmektedir. Nahve dâir bir kitap yazmak ve nâsın kelâmını fesâddan muhâfaza etmek istedi:

— En evvel Kur'ân ile başlamayı münâsîp görüyorum! dedi...».

Aynı menbâda bundan sonra (Ebu-l-Esved) in Kur'ân-ı Kerimi ne sûretle harekelediği (Corci. Zeydân) ın yukarıda görüldüğü tafsîlâtına istinâden izâh edilmekte ve ondan sonra da «Nokta ve Hareke ihdâsı» şöyle anlatılmaktadır (Aynı cilt, S. 270-271) :

«İlk defa iktibâs olunan Nesih elifbâsında yirmi sekiz mahreci ifâde için on beş şekil mevcûd idi. Eşkâl-i hurûfun müşâbehetinden kırâetinde müşkilât ve teşevvüşât husûle gelirdi. (Abdûlmelik) zamanımızda Irak vâlisi bulunan nahviyyundan (Haccâc ibni Yûsuf) hurûfu yekdiğerinden tefrika medâr olmak üzere nokta usûlünü ihtirâ' eyledi. İşbu nikaat-ı fârika hurûf-i asliyyenin üstüne veya altına bir, iki, üç adedde vaz'olundu. Bununla yeniden on üç şekil meydana geldi.

(İbni-Khallikân) Haccâc'ın terceme-i hâlini beyan sadedinde (Ebû-Ahmed-i Askeri) den naklen diyor ki.

— Ehl-i İslâm takriben kırk sene müddet (Abdûlmelik ibni Mervân) zamânına değin Hazret-i Osmân'ın Mushafından kırâet ettiler. Ba'dehu Tashifât (= Yazı yanlışları) çoğaldı ve Irak'da intişâr etti. (Haccâc ibni Yûsuf) hattatlarına bil-mürâcaa hurûf-i müteşâbiheye alâmat vaz'ını emretti. Rivâyete göre (Nasr ibni Âsum) bunu der'uhde etti (28). Tek ve çift noktalar ihdâs ve hurûfun muhtelif mahallerine vaz'eyledi. Ba'dehu nâs noktasız yazmaz oldular. Halbuki nokta isti'mâliyle berâber gene tashîf (Yazı yanlışlığı) vâkı olurdu. Bunun üzerine hareke

(28) Ebu-l-Esved'in talebesidir.

İ. H. D.

ihdâs ettiler ve harekeyi noktadan sonra vaz'ederlerdi.

Bundan anlaşıldığına göre harekât noktadan başkadır ve bu da (Haccâc) zamanında vaz'edilmiştir. Bu ifâde en evvel Mushafa işâret vaz'eden (Ebû-Esved-i Dûeli) olduğu hakkındaki rivâyet-i sâbıkaya mugaayyir değildir: Çünkü anın vaz'ettiği işâret de mücerred f'râb âlâmâtından ibâret idi. Ana isnâd edilen rivâyât-tan münfehim olan da budur.»

Bu izâhât-tan çıkan neticeler de şöyle sıralanabilir:

1) Aynı şekilde yazılan harflerin bir-birinden ayıran noktaların mücidi, halk arasında (Haccâc-ı Zâlim) diye meşhûr olan Irak vâlisi (Haccâc ibni Yûsuf) dur;

2) Haccâc'ın bu icâdı doğrudan doğruya kendi eseri değildir: Onun emriyle (Ebu-l-Esved) in talebesinden (Nasr ibni Âsum) yapmıştır;

3) Hareke, noktadan sonra icâd edilmiştir;

4) Ebu-l-Esved'in evvelce icâd etmiş olduğu harekeler «f'râb» sâhasına münhasır, yâni mahdûd olduğu için, o tertip sonradan iknâle dilmiş demektir.

Bir de «Şedde», «Med» vesâire gibi işâretler de vardır; (Mahmud Es'ad Efendi) bunları da aynı cildinin 271 nci sahifesinde şöyle anlatır:

«Rivâyete göre (Halil ibni Ahmed) işârâtı itmâm için (Şedde), (Medde), (Kit'a), (Sile) gibi şeyleri vaz'ettiği ve

işâretleri tezyin eyledi. (Zamme) yi harfin üstünde bir (Vâv-ı sağire = 9

şekline, (Kesre) yi harfin altında (Yâ = 5) şekline, (Fetha) yı dahi

üstünde (Elif-i mastûha =

şekline, (Şedde) yi (Şin başı =

ve (Sıla) yı (Sâd başı = 0) şekline ifrâğ eyledi».

Efendi merhum bu izâhâtı verdikten sonra, aynı cildinin 272 nci sahifesinde de:

«Nokta veyâ şikle (f'câm) denir.» dediğine göre, (f'câm) ı yalnız noktalamaya mânâsına alan (Corci Zeydân) ın yukarıda iktibâs etmiş olduğumuz fıkrasında neden dolayı yanlışmış ve (f'câm) kelimesini «Harekeleme» mânâsına kullanan (İbni - Khallikân) ın ifâdesini niçin mânâsız bulmuş olduğu kendiliğinden anlaşılır: (f'câm) esâsen hem «Noktalama» hem «Harekeleme» mânâsına kullanıldığı halde, sonraları yalnız Noktalama mefhumuna hasredilmiş ve (Corci Zeydân) işte bundan dolayı yanlışmıştır.

(Mahmud Es'ad Efendi) ile (Corci Zeydân) ın hülâsa ettikleri Arap menbâarının bu an'anevi izâhâtına mukaabil, Garp menbâalarında bugünkü ilmin tesbit ettiği esasları da kısaca gözden geçirmek

mecebûriyyetindeyiz. Geçen asırla bu asrın Garp telâkkileri arasında bile bâzı farklara tesâdüf edilmekte olduğu için, her iki asırdan birer büyük müşrikin ifâdelelerini iktibâs etmekle iktifâ edeceğiz.

Sâmi diller sâhasındaki tedkikaatiye meşhur (Ernest Renan); «Histoire générale et système comparé des langues sémitiques» ismindeki kıymetli eserinde bu meseleyi şöyle izâh etmektedir (1878 Paris tab'i, S. 370-372) :

«Kur'ânın yazılmasıyla Arap dilinin târihi nihâyet bulmuş olduğunu söylemekte hiç bir mahzur yoktur, çünkü o andan (Yâni Milâdın 650 târihinden) itibaren bu dil bilhassa edebî ve klâsik şekli i'tibârıyla artık hiç bir değişikliğe uğramamıştır.

Bütün Müslüman memleketlerinin münevver adamları tarafından bugün yazılmakta olan Arapça ile Hazret-i Osman devrinde yazılmış olan Kur'an nüshasının lisânı arasında hiç bir fark yoktur. Yazı dili sâhasında vukua gelen inkılâpların târihini ikmâl için, sırf gramer sâhasına âit bâzı tavzih ve tesbit esaslarının izâhından başka yapılacak bir şey kalmamıştır.

Kur'ânın yazılmış olduğu yazının kıfâyetizliği ilkönce bâzı ıslâhâta lüzum gösterdi. Her halde bu yazı, çok yanlış olarak yeni bir feât gibi gösterilmiş olan (Nesih) di. Paris millî kütüphânesinde mevcut olan gaayet eski nüshalar hep Nesih yazıdır. Her ne olursa olsun, şurası muhakkaktır ki eski Arap yazısında iki noksan vardı ve bunların biri uzun zaman kullânlarla kullanıla aşınmış bir yazı olması, biri de kendisliğ in icâd edilmiş olmadığı bir dile tatbik edilmesiydi.

Bu alfabe bir taraftan kendisini benimsemiş olan dilin husûsiyyetlerini kıfâyetsiz bir sûrette ifâde ediyor ve bir taraftan da, bir çok harfler şeklen birbirini andırıldığı için hep birbirine karışıyordu. Bu noksanlar Kur'ân okunurken büyük tereddütlere yol açıyor ve tehâlüflerle ihtilâflar fasâhat taraftarlarını ürkütüyordu.

İşte bundan dolayı, ilk alfabenin kıfâyetsizliğini izâle için iki türlü ilâve yapılmak mecebûriyyeti hâsıl oldu:

1) Aynı şekilde bulunan harfleri birbirinden ayırd edebilmek üzere noktalar tertib olundu;

2) Yerine göre değişen sesli harflerle bâzı teâffuz husûsiyyetlerini belirtmek için harekeleme usûlü kabul edildi.

Umûmiyyetle (Hicretin 69 ve Milâdın 688 târihinde vefât etmiş olan) Ebu'l-Esved'e izâfe olunan bu ıslâhâtın nasıl yayıldığı hakkında Arap müverrihleri bize az çok efsânevi bir takım tafsilât vermektedirler. Bütün bunlar içinde yalnız bu yeniliğin birinci Hicret asrına dayandığı olsun muhakkaktır.

Hazret-i Osman devrinde tertib edilmiş olan Kur'an nüshalarında harflerin üstünde hiç bir fazla işaret bulunmadığından bahsedilir. Hatta (Ebu'l-Esved) in ortaya koymuş olduğu tecribelerin muhafazakâr Müslümanlar tarafından ilkönce red ve tenkid edildiği ve kiraât hatâlarının mütemâdiyen artıp gitmesi üzerine bu tedbirlerle çârelere baş vurulduğu anlaşılmaktadır.

Filhakika, bu teşebbüs gerek akide, gerek siyâset bakımlarından ehemmiyetsiz bir teşebbüs değildi: Çünkü müfessirlerle kaari'leri sâbit ve muayyen bir mânâ kabûlüne mecbûr ediyordu: halbuki Kur'ânın ilk yazılış şekli onları türlü türlü okuyup mânâ vermekte serbest bırakıyordu.

İşte bundan dolayı fazla takayyütkâr olanları tatmin için hareketlerle imlâ işleri metin yazısından başka bir mürekkeple yazılmaya başladı. Harfleri bir birinden ayırd eden noktalara gelince, bunlar hiç bir zaman ayrı bir renkle yazılmamıştır, çünkü nektanın metne hiç bir şey ilâveetmediği ve yalnız okumayı kolaylaştırdığı esâs ittihâz edilmiştir: Zâten bunlar Kâfi yazılarda ve hattâ 12-13 üncü asırlara kadar Nesih yazısında pek itizamsız bir şekilde kullanılmıştır.»

Sorbon profesörlerinden Kur'ân-ı Kerim mütercimi (Régis Blachère) de o kıymetli tercemesinin Medhal cildinde bu meseleyi ilmin en son teâkkilerine göre bir çok tafsilâtla izâh etmektedir; burada yalnız en mühim noktalarını iktibâs edeceğimiz bu tafsilâtın (Ebu'l-Esved), (Nasr ibni Âsım) vesâire gibi ilk islâhâtçıları hakkındaki fıkrası şöyledir (Introduction au Coran, 1959 Paris tab'ı, S. 89-90) :

«Müttekâmil yazının Kur'âna tatbiki gerek (Paléographie = Eski yazılar ilmi), gerek İslâmiyyât sâhalarında elde edilen mâlûmât, bu işde umûmî bir görüşle değil, el-yurdamıyla ve ihtiyâcın sevkıyla hareket edilmiş olduğunu göstermektedir. Hareke icâdının (Nasr ibni Âsım) la (Yahyâ ibni Ya'mor) a izâfesi de aynı

bir devirde muhtelif hal şekillerinden bahsedene faraziyyeyi te'yid etmektedir.

Her halde iş başındaki adamlar bu teşebbüslerle alâkadâr olmuşlar veyâhut telkinâtta bulunmuşlardır. Bununla beraber, onların bu işleri zorla yaptırdıkları hakkında hiç bir emâre mevcut değildir. Bilhassa yazma nüshaların tedkikünden anlaşıldığına göre, ileri sürülen islâhât şekilleri kat'i bir mâhiyyet almadan evvel tedricen tekemmül etmek suretiyle tamamlanmıştır.

(Abdûlmelik) devrinde başlamış olan islâhât nesiller boyunca devâm etmiş ve ancak Hicretin 3 üncü ve Milâdın 9 uncu asrında kat'i şeklini almıştır. Bâzı İslâm an'anelerine göre bütün bu islâhât sistemini şâir (Ebu'l-Esved id-Düeli) nin kafasından çıkarmış olan sihirbaz asâsı darbesindenher halde artık tamâmiyle uzaklaşmış vaziyetteyiz !

Müttekâmil yazının icâdını münhasıran (Nasr ibni Âsım) ve (Yahyâ ibni Ya'mor) gibi Basra hâfızlarına izâfe eden Müslüman rivâyetlerinin birbirini te'yid etmesi de çok şâyân-ı dikkattir. Büyük hüsn-i hat mektebinin Basra'ya rakib olan Kûfe şehrinde bulunması bu vaziyete büsbütün hayret edilecek bir mâhiyyet vermektedir. Belki de bu hâl Kûfe ve Basra mektepleri arasındaki muhâlefetin Hicrî 3 üncü ve Milâdî 9 uncu asır sonlarından evvele çıkmadığı hususunda müstakıl bir delil teşkil edebilir.»

Bu izâhâtın en mühim noktası, zarûret ve ihtiyâcın tesiriyle tedricî sûrette vücûda gelen islâhâtın aradan bir müddet geçtikten sonra (Ebu'l-Esved) e izâfe edilmiş olmasıdır. Aynı menbâın 95-99

uncu sahifelerinde de noktalarla hareketler hakkında şu mühim mâlûmâta tesâdüf edilir:

«Eski Kur'ânlarda görülen ve kısa hecelerin tesbitinde kullanılan işaretler pek iptidâidir.

(El-Askerî) nin izâhına göre, ilkönce kısa sesli harfler için noktalar kullanılmıştır. Eski Kur'ân nüshalarının tedkiki bu ifâdeyi te'yid etmektedir. (A) sesi harfin üstüne bir nokta, (İ) sesi altına bir nokta ve (U) sesi de ortada sol tarafta bir nokta konulmak sûretiyle gösterilmiştir: (An), (Un), (İn) seslerini veren (Tedvin) işareti de (A), (U) ve (İ) seslerini ifâde eden noktaların yerlerine üstte iki nokta koymak sûretiyle te'min olmuştur; zâten yalnız sıygaları ifâde eden sesler içinindeki rolünü gösteren menin önüne konularak ifâde edilmekle iktifâ olunur. Baş sesler tesbiti için de bu işaretlerin kullanılması metinde mevcud olmuştur. Bu işaretlerin kullanılması her şeyi gösteren bir işaret olarak kabul edilmelidir. Belli etmek için de bunlar kelime bünyelerinde kullanılmıştır. Örneğin, «Yâni» gibi siyah mürekkeple yazılmış, çok defa kırmızı, bâzan sarı ya da yeşil ve son devirlerde de enderen mavi mürekkeple yazılmıştır.

Bu teceddüt uzun bir müddet kullanılmıştır. Görüldükten sonra taammün edilmelidir. Hicretin üçüncü asrı sonlarında (Yâni Milâdın onuncu asrı başlarında bile) bâlâ bunun câiz olup olmadığı münaakaşa edilmekteydi.

Her zaman olduğu gibi, o zaman da

bu yeni icad ile muâsir olan salâhiyyet sâhiplerinin reyine mürâaat edildi. Ekseriyyetle olduğu gibi an'ane bu hususta da çok şüphelidir. (H. 117 — M. 736 târihinde vefât etmiş olan) muhaddis (Katâde) nin şiddetle muhâlefet ettiğinden bahsedilir: Her ikisi de Hicretin 110 ve Milâdın 728 târihinde vefât etmiş olan (İbni-Sirîn) in veyâhut meşhur mu'tekif (El — Hasan ül — Basrî) nin vaziyetleri ise içinden çıkılır bir şey değildir, çünkü bunlar o ıslâhât müdâfi ve muhâlif olarak kendilerini haklı göstermek için isimlerini kalın gibi kullanmışlardır (29)

Buna mukaabil, (Paléographie = Eski yazılar ilmi) sâhasındaki mâlûmât daha vâzihdir. (Hicâzî) veyâhut Paris'deki 324 numaralı büyük

nüsha gibi eski Kûfî yazılı Kur'ânlarda hareket rolü oynayan noktalar mevcud olmadığına ve bir çok yazma nüshalarda da ne kadar az kullanılmış veyâhut ilâve edilmiş olduğuna dikkat edilecek olursa, çok muannidâne bir mukaavemetle karşılaşmış olduğuna hükmetmek icâb eder.

Rivâyete nazaran Şedde, Cezm ve Hemze gibi vaziyetler için hususî işaretler icadî değilse de, her halde bunların kullanılması Hicretin 170 ve Milâdın 786 târihinde vefât etmiş olan Basra nahviyyûnunun (Halîl) e izâfe edilmelidir. Bununda berâber, eski Kur'ân nüshalarında hiç bir Şedde işareti yoktur. (Hemze) denilen sesiz harfe gelince, bu da hareket yerine kullanılan uoktalardan başka bir renkle tesbit edilmiştir: Meselâ Paris' deki 326 nu-

(29) Dani'ye göre (imam Malik hareket kullanılmıyken ancak halk için yazılmış küçük kutadaki Kur'ânlarda müsaade etmiş, büyüklerinde terviç etmemiştir. İ. H. D.

maralı yazma nüshada hareke noktaları kırmızı olduğu halde bu harf sarıdır; (Ed—Dâni) devrinde, yani Hicretin beşinci ve Milâdın on birinci asrında bile bu âdet hâlâ umûmî bir teâmül mâhiyyetini muhâfaza ediyordu.

Biraz sonra, (H. 250 ve M. 864 târihinde vefât etmiş olan) diğer bir Basralı âlim yâni (Ebu — Hâtim is — Siciistâni) de Kur'anın hareketlenmesi hakkında elimize yalnız bir kısmı intikaal etmiş olan bir eser yazmıştı.

O sırada bu usûl tekâmül etmişti; cün ki yalnız üç sıya sesinin tesbitiyle iktifâ edilmeyip klime bünyesinde bâzı mühim sesli harflere âit işâretler de kullanılıyordu: Meselâ (ûdürüldüler) mânâsına (kut lû) şekli (kutîlû) şeklini alıyordu. Tam bir mütekâmil yazıya doğru ağır ağır gidiyordu ama henüz hedefe varılmamıştı.

H. 5 inci ve M. 11 inci asırda bile (Dâni) «Tenkiyt» ismindeki eserinde muhâfa zakâr muhitlerin yazı islâhâtına karşı muhâlefette ber—devam olduğundan ve Hareke noktaları olmayan Kur'anlar okuyup durduklarından bahsetmektedir.

Çok mühim bir mesele daha vardır: (Ed—Dâni) yazılarıyla meşgul olduğu sırada kısa sesli harflerle Hemze'yi ifâde için henüz noktalar sistemi kullanılmaktaydı ve şimdiki işâretler henüz ortaya çıkmamıştı: Şedde'yi ifâde edecek hususî bir işâret mevcût olmadığı için de bu ihtiyaç (Teşdid) kelimenin baş tarafını kaydetmekle te'min ediliyordu Bununla beraber, Şark'da bu işâretin kullanılmasına bugün bile lüzüm görülmemektedir.

Hareke yerine kullanılmış olan nokta-

lara mukaabil, aynı şekildeki harfleri bir-birinden ayırmak için kullanılan noktalardan bir kısmının da İslâm târihinin daha ilk anlarından itibaren ortaya çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. bir takım papirüslerle sikkelere nazaran o gibi noktaların H. 85 ve M. 704 târihinden itibaren kullanılmış olduğu sâbit olmaktadır.

Acaba bu noktalar Kur'ana hangi tarih te idhâl edilmiştir? işte bunu bilmiyoruz. yalnız (Hicâzi) yazılı nüshalarda (ve meselâ Paris'deki 328 numaralı nüshada) hiç bir nokta mevcût olmadığı ve bazılarında da (meselâ 326 ve 336 numaralı nüshalar da) pek az nokta bulunduğu gibi, Kaahi re'nin 387 numaralı nüshası gibi bazı (Kûfi) yazılı Kur'anlarda da hiç nokta görülmemektedir. Yalnız bu icâdin hiç bir mukaavemet görmediği malûmdur. Onun için bu usûl çabuk taammüm etmiş ve Kûfi yazıların büyük bir ekseriyyeti noktalanmıştır; bâzı Kur'an nüshalarında da noktaların sonradan Hâve edildiği anlaşılmaktadır (Hicâzi yazılı ve bâzı işâretleri muhtevî bir takım Kur'anlarla Paris' in 324 numaralı büyük nüshasının işte öyle olmak ihtimali vardır).

Ancak, noktalar umûmiyyetle metin yazısıyla muâsırdır. Bunlar, konuldukları kelimeye hiç bir zaman yabancı sayılmamış ve tıpkı kelimeler gibi noktalar da siyah mürekkeple yazılmıştır. İlk noktalar bâzan iki ve bâzan üç ince ve sâde çizgi şeklindedir ve sessiz harfin altında yahut üstünde soldan sağa doğru eğrice çizilmiştir. H. 3 ve M. 9 uncu asır Kur'anlarında bu Tenkiyt = Noktalama usûlü artık kat'î bir zarûret hükmünü almıştır.»

Bundan evvel de söyledığımız gibi,

Arap yazısının menşeiyle târihi hakkında eski Şark ve bilhassa Arap menbâlarında bir çok hurâfelerle ihtilâflara tesâdüf edilir: (Corci Zeydân) ile (Mahmud Es'ad Efendi) nin yukarda gözden geçirdiğimiz izahları işte onların mukaayeseli birer hûlâsası mâhiyyetindedir. Bilhassa «Paléographie = Eski yazılar ilmi» sāhasındaki tedkiklere dayanan Garp âlimlerinin vardıkları neticelerle Arap an'aneleri arasında ne kadar büyük farklar olduğu, (Renan) la (Blachère) in aynen naklettığımız fıkralarından herhalde bütün vuzûhiyle anlaşılır.

Bu hususta bâriz bir misâl olarak nokta ile hareke târihleri arasında bir mukaayese yapmak kâfidir: Çünkü Arap menbâlarına istinâd eden (Corci Zeydân) arap yazısında Hareke'nin Nokta'dan evvel teşekkül etmiş olduğunu söylediği halde, (Régis Blachère) bilakis Nokta'nın Hareke'den evvel teşekkül ettiğini tesbit etmiştir! Yeni ilimle eski an'ane arasında bunun gibi daha bir çok ihtilâflar gösterilebilir. Bunların ayrı ayrı tedkikine lüzum görmediğimiz için, şimdi burada umûmiyetle kabûl edilen ilmi neticeleri sıralamakla iktifâ ediyoruz:

1 — Câhiliyyet devrinin noktasız ve harekesiz yazısı İslâmiyyetin ilk zamanlarından ve bilhassa Hicretin birinci asrının ortalarından itibaren ıslâh edilmesi başlanmıştır;

2 — Bu ıslâhâta mebd'e olarak kat'i bir târih tesbitine imkân yoktur;

3 — İslâhâtın (Ebu'l-Esved) e isnâdı ve bu zâtın yazı inkılâbına timsâl olarak gösterilmesi doğru değildir;

4 — Nokta ve hareke inkılâplarında muhtelif şahsiyyetlerin isimleri geçmektedir: Bunların en mühimleri (Haccâc), (Nasr ibni Âsım), (Yahyâ ibni Ya'mor), (Sicistâni) ve (İmâm Hâhil) gibi kimselerdir;

5 — Arap yazısını ıslâh için tertib edilen ilk işâretler, şekilleri birbirinin aynı olan harfleri tefrik için konulan noktalar dır: Bu noktalar Hicretin birinci asrının sonlarından ve Milâdın sekizinci asrının başlarından itibaren tedricen tekâmül edip Hicretin üçüncü ve Milâdın dokuzuncu asrında kat'i şeklini almıştır;

6 — Kısa sesli harfleri temsil eden harekeler, harf noktalarından yarım asrı mütecâviz bir zaman sonra teşekküle başlayıp gene H' 3 üncü ve Milâdi 9 uncu asrda tamamlanmıştır;

7 — Bununla beraber, ilk harekeler muahhar çizgili işâretler şeklinde olmayıp siyah metin yazısından ayrı renkleri olan ve meselâ umûmiyetle kırmızı ve bâzan da sarı, yeşil ve hattâ mâvi renkler alan noktalar şeklindedir;

8 — Buna mukaabil, birbirine benzeyen harfleri ayırd etmek için konulan noktalar kelime bünyesine dâhil sayıldığı için, tıpkı metin yazıları gibi siyah mürekkeple yazılmıştır;

9 — Muhtelif renkli hareke noktalarının muahhar devirlerdeki çizgili şekillerini almaları çok uzun sürmüş ve tedricen takarrür etmiş bir tekâmül neticesidir;

10 — Yalnız kısa sesli harflere teka-

abül eden harekelere mukaabil, uzun ses-

li hecelerde ($\quad = A$), ($\quad$)

= i) ve ı 9 = ü) gibi sesler,
sessiz harflere sesli rolleri izâfe edilerek
sûretiyle te'min olunmuştur;

11 — İlk zamanlarda hareketler umumi ve hattâ çok şiddetli bir muhalefetle karşılaşmış ve nihâyet yalnız Kur'an-ı Kerim ile bâzı dinî metinlere münhasır kalmıştır;

12 — Buna mukâabil, kelime bünye-
sine dâhil sayılan ve muhtelif harfleri

tirbirinden ayırmakta kullanılan sessiz harf noktaları kolayca taammüm etmiş ve ilkönce ince çizgiler şeklinde olan bu işaretler az zamanda noktalaşmıştır;

13 — Harekelerle noktalardan başka (Şedde), (Medde), (Cezm) ve. (Hamze) gibi bundan evvel bahsi geçen diğer bir takım işaretler daha teşekkül etmiştir;

14 — Bu ıslâhâtın mecmûu, asırlarca sürmüş bir tekâmül mahsûlüdür.

Notice l'itibariyle Arap yazısında uzun sesli harflerin umûmiyyetle kullanılmasına muvakaabil, «Hareke», denilen kısa sesli harfler, başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere bazı dinî metinlere münhasır kalmış demektir.

CÂHİLİYET EDEBİYYÂTI

ve

“MUALLAKAAT”, NESELESİ

«Câhiliyyet» devrine hasrettiğimiz bu Medhal'in şimdiye kadar teselsül eden fasıllarında göze çarpacak başlıca hususiyet, eski Arap ve umûmiyyetle İslâm menbâlarına tercihan son Türk ve Arap menbâlarını esâs ittihâz ettikten sonra yeni Garp menbâlarındaki izâhâta daha fazla kıymet vermemizdir. Bunun sebebi eski Arap ve İslâm menbâlarında Câhiliyyet devrinden bahsedilirken hem bir takım hurâfelerle efsânelere yer verilmesi, hem o eski müelliflerin bu mevzûda çok defâ birbirini nakzetmesidir.

Son Şark müellifleri ise Câhiliyyet devrinden bahsederken eskilerin işte o gibi menkuulâtını mûkaayese ve hulâsa etmiş oldukları için, fazla tafsîlâta kaçmış olmamak üzere onların ifâdeleriyle iktifâyı tercih ettik. Şimdi Edebiyyât bahsinde de aynı usulü tâkib edeceğiz.

«Câhiliyyet» kelimesine umûmiyyetle ne kadar yanlış bir mânâ verildiğinin en mühim delili, eski Arap medeniyetinin o devrine âit muhtelif ilimlerle fenerin mevcûdiyyetidir. Bunları başlıcaları şöyle sıralanmaktadır:

1 — İlm-i Nücûm: Hey'et ilmi.

2 — İlm-i Envâ' (انوار): Hava

bilgisi. Ahvâl-i cevviyye, yâni Meteoroloji.

3 — İlm-i Esâtir: Mitoloji.

4 — İlm-i Kehânet: Falcılık.

5 — İlm-i Tıb: Tabâbet.

6 — İlm-i khayl: Baytarlık.

7 — Târih ilmi: Arap vesâire târihleri.

8 — İlm-i Ensâb: Nesepler bilgisi, jenealoji. Araplar Ensâb'a fevkalâde ehemmiyyet vermiş olmakla meşhurdurlar.

9 — Mi'mâri: Bu ilim Arabistan'da çok inkişâf etmiştir; eski Mi'mâri eserlerinden bâzılarının zamanımıza kadar intikaal etmiş bakıyyeleri vardır.

10 — İlm-i Hisâb.

11 — Hitâbet: Eski Arap nesrinin en mühim sâhası Hitâbet olmakla berâber, nutuklar şifâhi olduğu için, zamânımıza hemen hiç bir şey intikaal etmemiş gibidir.

12 — Şiir: İslâmiyyetten sonra Câhiliyyet devrine izâfe edilmiş şiirler böhük yekûn tutmaktadır.

Bunlardan İslâmiyyetin men'etmiş olduğu «Kehânet» den, yâni Falcılıktan mâadâsı akli ve müsbet ilimlerdir ve hattâ «Esâtir — Mitoloji» bile bugünün ilim sâhasında mühim bir tedkik mevzûdudur.

Bu ilimler iki kola ayrılır: Bir kısmı Arabistan'da teşekkül etmiş mahalli ve millî ilimlerdir; meselâ Târih, Şiir, Hitâbet ve Encâb öyledir; bunlara mukaabil «Dahîl» denilen hâricîten idhâl edilmiş olan Nücûm = Hey'et, Envâ = Meteoroloji, Tîb = Tabâbet, Khayl = Baytarlık, Esâtir = Mitoloji ve Kehânet = Falcılık gibi ilimler de başka milletlerden alınmıştır. Yalnız millî ve mahalli husûsiyyetleri olan Mi'mâri ile Hisap iliminin menş'eleri hakkında kat'i bir şey söylemek kaabil değildir: Bununla berâber, bunlarda da hâricî te'sirler bulunmak ihtimâli çok kuvvetlidir.

Dikkat edilecek noktalardan biri de, bu Câhiliyyet ilimlerine âit bir çok tâbirlerin istilâhların İslâm ilimlerine ve netice i'tibâriyle İslâm âlemine intikaal etmiş olmasıdır. Bilhassa Hey'et, Tabâbet, edebiyât ve Mi'mâri sâhalarında bu gibi istilâhlara pek çok tesâdüf edilir.

Mevzûmumuz i'tibâriyle bizi burada alâkadar eden ilimler yalnız şiirle hitâbetten ibârettir ve bunlar da nazımîa nesir demek olduğuna göre, Câhiliyyet edebiyâtının iki kolu vaziyetindedir. Umûmiyyetle Araplarda edebî nesrin şiirden daha eski olduğuna ve hattâ manzum şiirin mensur şiirden doğmuş olduğuna hükme dilir.

Eski Arap nesri. — Câhiliyyet nesri darb-ı mesellerden, hutbalardan ve târihî menkabelerden mürekkep üç sâhaya ayrılmaktadır. Bunların en mühimmi Hitâbet denilen hutbalar, yâni nutuklar sâhasıdır.

(Mahmud Es'ad Efendi), bundan evvel de mükerreren me'haz ittihâz ettiğimiz «Târih-i dîn-i İslâm» ında bu meseleyi şöyle anlatır (1327 İstanbul tab'i, S. 302-303) :

«Nesir ve âsâr-ı mensûre. — Arabın ezmine-i kadîmesi nesirlerinden pek az şey kalmıştır. Çünkü bunlar yazı ile tesbit edilmediği gibi, mevzun ve mukaffâ olunması hasebiyle hâfızalarda zabtî şerâfine de lâyık görülmemiş idi. Maamâfih ulemây-ı edebî tedkikaatından işbu hâl-i fîdâsînin ne olması lâzımgeleceğine dâir bir fikir istihâsî edilebilir.

Edebîyyât-ı arâbiyyenin esaslarını teşkil eden âsâr-ı mensûre Durub-i-emsâl, Hutbalar, Rivâyât-ı târihiyyedir.

Evvelâ durub-i-emsâl, — ale-l-ekser aşk ferâmûş edilen — unutan) — bir takım vekaayî sebebiyle ityân edilip muahharen indî tefsirlerle izâh vü ulemây-ı İslâniyye tarafından cem'edilmiş cümlelerdir.

Durub-i-emsâl milletin âdât ve ahlâk ve âdâbının âyinesi olmak i'tibâriyle şiir kabûlünden dahî addolunabilir. Arabın Câhiliyyet zamânındaki âdâb-u-ahlâkımdan bir çokları o zamâna müteallik emsâl den istihrâc olunmuştur.»

Bu izahtan anlaşılacağı gibi, nutuk-

lar umûmiyyetle zaptedilmiş, fakat her biri bir cümlelik birer vecize mâhiyyetin-de bulunan darb-ı-meseller (= Ata - söz-leri) bütün bir milletlerde olduğu gibi kolayca hâfızalarda kalmıştır. Yukarda söylediğimiz gibi, Arûz veznine dayanan Arap şi'ri işte bu veciz darb-ı-mesellerden doğmuştur. (Corci Zeydân) bu mühim noktayı şöyle izâh etmektedir (Medeniyet-i İslâmiyyet târihi, Zeki Magaamiz ter cemesi, C. 3, 1329 İstanbul tab'ı, S. 43) :

«Nazm usulünü nasıl buldular? — ... Araplarda tasavvurât-ı şâirâne fitrî bir şey ise de nazım sun'î olarak sonradan hâdis olmuştur. İhtimâl ki evvel-i-emrde şi'ri durûb-i-emsâl kabilinden hıfz-u-tedâvül edilmek üzere muhtasar ibârelerden teşkil eylemişlerdir. Emsâl-i hikemiyye de bu kabildendir. Karâin-i ahvâlden anlaşılıyor ki şiir o hâlde, yâni emsâl kabilinden olarak bir çok asırlar geçirmiştir.

Bundan sonra biri mesel söylerken sözü bi-t-tesâdüf bir, yâhut birbirine yakın mânâda iki darb-ı-mesel şeklinde müsecca' iki kısım yapmış. Bu sec'lerin zuhûriyle sözde bir tannâniyyet görmekte am bir makaam ile terennüm etmiş. Halk bunu onun ağzından işidince andan iktibâs ile sevinç zamanlarında, yâhut develer arkasında tagannî etmeye başlamışlar. Mâlûm olduğu üzere lisân-ı tagannî, bir lisân-ı tabiidir.

Bu sûretle vezin ve kaafiye'nin tannâniyyeti halkın hoşuna giderek bir kaafiye üzerine bir veyâhut iki mısra ilâve etmişler. Bunun üzerine en basit hâlinde (Recez) vezni zuhûr eylemiş. Bir müfâhare, yâhut müşâteme, yâhut münâfere (= Câh-u-rifât müsâbakası) için bir şâirîn kari-

ha-i şâirânesi teheyhüce geldikçe (Recez) den iki, üç beyt şiir söyliyerek asırlar geçmiş. Mürûr-ı-zamanla büyük bir şâir yetiştikçe şiirde tedricen terakkıyyât vuku'u'bulmuş...».

Bu izâha göre darb-ı-meseller manzum hâle gelmeden evvel «Müsecca'», yâni kaafiye'li ikişer cümle veyâ ibâre şeklini almıştır. Türkçede «Seci'» şeklinde telâffuz edilen «Sec'» nesir kaafiyesi demek olduğuna göre, netice itibâriyle nesrin şi're inkılâbında vezinden evvel kaafiye teşekkül etmiş ve Arap şi'rinin ilk mısraları vezinsiz olmasına mukaabil kaafiye'li cümleler şeklinde ortaya çıkmış demektir.

Veznin teşekkülü de kelime bünye-lerindeki hafif ve sakil hecelerin teselsül tarzındaki âhengin mahsûlûdudur. On altı âna-makaamdan mürekkeb olan Arûz vezinlerinin işte bu sûretle teşekkül eden ilk makaamı, (Corci Zeydân) ın yukarda bahsettiği (Recez) veznidir: Bu vezin dört kalıptan mürekkeptir ve her kalıpta sırayla 2 sakil + 1 hafif + 1 sakil hece teselsül etmektedir. «Cüz'» denilen bu kalıplar (Müstef'ilün) şeklindedir. İşte bundan dolayı «Recez» vezni dört (Müstef'ilün) cüz'ünün sıralanmasından hâsıl olmuş bir âhenk tertibi demektir.

Câhiliyyet devrinde manzum şi'r'in mensur şiirden, yâni «Müsecca'» denilen kaafiye'li ve âhenkli bir nesirden doğmuş olduğunda Garp menbâları da mütefiktir. Meselâ meşhur müsteşrik Profesör (Clément Huart) ın «Littérature arabe» ismindeki Arap edebiyâtı târihinde Câhiliyyet şi'rinin en eski nev'i olan Hicviyelerden bahşolunurken bu mesele şöyle

izâh edilmektedir (1902 Paris tab'ı, S. 8) :

«Bu hicvîye metinleri ilkönce (Sec') denilen kaafiyeli nesirle tertib edilmiştir; ondan sonra iki uzun, bir kısa ve bir uzun heceden mürekkep kalıplardan müteşekkül gaayet basit bir nağme tarzında icad edilen (Recez) vezni onun yerine kaaim olmuştur: Her ne kadar bu vezin Arabistan yerlileri nazarında hakiki bir Arüz vezni sayılmıyorsa da (39), o andan itibaren artık bir Arap şî'ri teşekkül etmiş demektir; bununla beraber, Araplar bütün diğer vezinlerinin menbaı olan bu ilk veznin bir menşe' teşkil ettiğini olsun unutmamışlardır; bundan maksadım, çöi şâirlerinin kullandıkları vezinlerdir: Çünkü daha sonraları şehir hayatında raks ile müsikünin te'siri bâzı yeni vezinler daha icadına sebep olmuştur».

Gene (Clément Huart), «Histoire des Arabes» ismindeki iki ciltlik İslâm târihinin birinci cildinde de aynı meseleyi şöyle izâh etmektedir (1912 Paris tab'ı, S. 98-99) :

«Bugün ancak bazıları mâlûm olan sihirli sözler eskiden müsecca' (= kaafiyeli) nesir hâlindeydi. Üç defâ tekrarlanan iki uzun, bir kısa ve bir uzun heceden mürekkep olup edebiyâtçıların hiç bir zaman Arüz sâhasına dâhil saymak istemedikleri çok basit ve bilhassa irticâlen şiir söylemeye pek müsâid olan (Recez) vezninin icadını hakiki şî'in zuhûruna yol açmıştır...»

Şarkıyyât sâhasında bu telâkki hâlâ devam etmektedir; nitekim Maksat ve Oman sultanlığı sâbık baş - vekili müşteşrik (Bertram Thomas) ın «Les Arabes» ismiyle İngilizceden Fransızcaya terceme edilen eserinde aynı telâkki şöyle izâh edilir (1946 Paris tab'ı, S. 10-11) :

«Şiir, diğer güzel - sanatlardan mahrûm olan bir hayatın yegâne şâyân-ı dikkat sanatıydı. Bedeviler âhenkli mısralara karşı duydukları ibtilâ ile mâruftular ve edebiyât sâhasındaki cehaletlerine rağmen lisanları onların bu meziyetlerine çok uygun geliyordu. En çok hoşlandıkları âhenkli menkabeler umûmiyetle harbe, aşka ve müsâfirperverliğe âid olmak itibarıyla âhengin her halde mânâdan üstün tutulması lâzım gelmesine rağmen, bedevi folklorunun müsecca' (= kaafiyeli) nesir şeklindeki olduğu anlaşılmaktadır.

Şimdiki Araplar, çok mütenevvi' olan Arüz vezinlerinden en muğlak olanlarının bile Câhiliyyet asırlarının okuyup - yazma bilmiyen araplarınınca da mâlûm olduğu hakkındaki an'anelerini büyük bir kıskançlıkla idâme edip durmaktaysalar da, bizim Garp müellifleri bu telâkkiye pek iştirâk etmemektedirler.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz son Şark ve Garp müelliflerinden bazıların birbirini te'yid eden ifâdelerinden çıkabilecek neticeler şöyle sıralanabilir :

1 — Câhiliyyet nesri umûmiyetle

(39) Huart'ın bu telâkkisi doğru değildir. Çünkü «Recez» aruzun On altı ana vezninden biridir.

Darb-i-mesai, Hutba == Nûtk ve Târihi merkabe sâhalarına ayrılır;

2 — Bunlar Arap yazısının teşekkülünden evvel vücûda gelmiş ve nev'ileri i'tibâriyle de hep şifâhen irâd ve tekrâr edilmiş şeyler olduğu için, zamânımıza intikaal edebilenleri ender ve pek cüz'îdir;

3 — Eski Arap nesrinin İslâmiyyetten evvelki tekâmül devrinde görülen en mühim husûsiyyet, «Secî» denilen kaafi-yedir;

4 — Mevzun şiir işte bu «Müsecca» = Kaafiye'li» nesirden ve bilhassa mukaffâ darb-i-mesellerden doğmuştur;

5 — Manzum şiir dilinin teşekkülünden «Sec» kadar Arap lisânının bünyeviden âhenği de âmîl olmuştur;

6 — İşte bu iki âmîlin, yâni «Sec» ile lisân âhenginin tesâirinden dolayı şehir-lilerden evvel bedeviler çöl hayatını şenlendirmek için müsecca' sözleri mûsiki makaamlarıyla terennûme başlamışlar ve bu sûretle veznin ve mevzun şiirin zuhûrunda ilk büyük rolü oynamışlardır;

7 — Arûz vezinlerinin hem en eskisi, hem en basiti sayılan ve dört (Müstefîlûn) ün teselsülünden hâsıl olan (Recez) vezni işte bu vasîyetin neticesi olarak teşekkül etmiştir;

8 — Vezin meselesinde dikkat edilecek en mühim nokta, «Cüb» denilen ve (Recez) de «Müstefîlûn» şeklini alan kalıpların Câhiliyyet devrinde mevcûd olmamasıdır: O zannın bu kalıp, bünyesin-

deki 2 sakîl + 1 hafîf + 1 sakîl hecenin teselsül âhengine göre şi're tatbik edilmişse de, Arapçanın «Fîl» kökünden çıkıp umûmiyyetle «Efil» ve tafîlî ismiyle anılan Arûz vezinleri, aşağıda göreceğimiz gibi İslâmiyyetten sonra tertîb edilmiştir;

9 — Arap edebiyâtında kaafiye, vezinden evvel teşekkül etmiştir;

10 — Arûzun ilk vezni olan (Recez) gibi, ondan doğmuş olan diğer on beş ana - vezin de sakîl ve hafîf hecelerin teselsülüne göre teşekkül etmiştir;

11 — Müsecca' nesir devriyle Arûzun ilk teşekkül devri arasında istihâle devresi teşkil edebilecek aleiâde bir hece vezni bile kullanılmış olabilir de, buna âit hiç bir delil ve emâre mevcut değildir.

Arap şiirinin teşekkülünde âmîl olan müsecca' nesrin o bakımdan en mühim kolu sayılan darb-i-meseller hakkında (Dr. Gustave e Bon) un «La civilisation des Arabes» isimindeki kıymetli eserinde bir takım misâller ihtivâ eden şu izâhâta tesâdüf edilir (1884 Paris tab'ı, S. 343-425) :

«Şarklılar masallara, kıssalara ve darb-i-mesellere çok râğbet ederler. Mücerred mefhumların insanı çabuk yorup çar-çabuk unutulmasına mukâabil, bunlar zihne açıkça hitâb eden ve kolayca hâfızaya nakşolup kalan bir edebiyât nev'idir...

Arap darb-i-meselleri pek çoktur. İspanya ile diğer Avrupa memleketleri bunlardan bir çoğunu alıp benimsemiştir.

(Sancho Pança) nın (30) o tükenmez akıl ve hikmet hazinesini teşkil eden darb-i-mesellerin büyük bir kısmı Müslümanlardan alınmıştır.

Arap darb-i-meselleri hakkında bir fikir vermiş olmak için, (M. Piesse) in tedkiknâmesinden iktibâs ettiğim bazı sözleri buraya kaydediyorum:

— Bir sinek kanadının altındaki hayât, mezarlıktaki uykudan evlâdır.

— Gençliğinden istifâde et, 'hayât bir lâhzadan ibârettir.

— Sen bu akşam kederlerini gidermiye bak; yarın başına ne geleceğini bilmezsin!

— Demirciye gidip gel, islenirsin; lavantacıya gidip gel, bir demet çiçek kokusu alıp götürürsün!

— Aşk, bir kuru odun parçasıyla bile alevlenir!

— Kadını güzelliği için alan aldanır, zenginliği için alan cimridir; fakat akıl ve iz'nı için alan evlenmiş olduğunu söyleyebilir!

— Eğer kadınlar sizi seviyorlarsa, size ne kapular açarlar! Ama eğer sizden nefret ediyorlarsa, örümcek ağının bir teliyle karşınıza demirden bir duvar örerler!

— Gönül ferahlığı içinde asgari bir refâh, bin türlü endişe içinde a'zami bir bolluktan evlâdır.

— Susmasını bilen bir ağıza hiç bir sinek girmez.

— Basiret veikâfiyat, hayâtın yarısıdır. Hattâ bütün hayât ondan ibârettir denilir.

— Fâre ancak fâre doğurabilir.

— Gülü yetiştiren fidan, diken de yetiştirir.

— Seni güldürenin değil, ağlatanın nasihatini dinle.

— Üç meziyyet vardır ki otuz meziyyet değerindedir: Biri güzellik, biri dindarlık, biri de aşk içinde ketumluktur.

— Hiç doymak bilmeyen iki mahlûk vardır: Bunların biri ilim adamı, biri de para adamıdır!»

Eski Arap nesrinin burada bazı örneklerini gördüğümüz «Darb-i-meseller» kolunun ehemmiyeti, nesrin şî're inkılâbında oynadığı rolden mütevellittir; fakat hakikatte Câhiliyyet nesrinin en geniş ve en mühim şubesi Hitâbet sâhasıdır. (Corci Zeydân) bu sâhanın ehemmiyyetini şöyle anlatır (Medeniyet-i İslâmiyye târihi, Zeki Magaamiz tercemesi, C. 3, 1329 İstanbul tab'ı, S. 54-55) :

«Arap kavmi, muhîti dâhilinde bulunduğu mevkin te'siriyle hürriyet ve hamâsetlî me'lûf, hayâlât-ı şâirâne sâhibi olan sâir milletler gibi hassâs bir kavim olduğundan, Hitâbet onlarca pek büyük bir mevki' ve te'sir tutmuştu. Bâzan be-

(30) «Don oichotte» un seyisi.

İ. H. D.

liğ bir söz, uyandırdığı nahvet ve tehey-yüce te'siriyle anları ayaklandıırırdı. Mev-kı' ve tarz-ı maîşet te'siriyle aralarında zuhûr eden münâzaalar birbirlerine kar-şı rekaabet ve müfâhare icrâsına istilzâm eylediğinden, belîğ sözler ile hasmı iknâ' etmek ve tarafdâr elde eylemek için Hi-tâbete muhtâc olmuşlardı.

Hutbaların mevzûu ekseriyyet ümû-mi ve husûsî ictimâ'gâhlarda haseb ve neseb ve ahlâk ve terbiye ile müfâhare-lerden teşekkül ediyordu. Arap hatipleri mevkî'i hitâbete çıkarak söz söyledikleri zaman başlarında sarık olduğu ve ellerin-de bulundurdıkları bir deynek üzerine dayandıkları halde kaaimen nutuk irâd ederler ve bâzan deynek yerine, üzerine dayandıkları ok veya mızrak ile söze gö-re işâret-i mahsûsa yaparak söyledikleri nutkun sâmiin üzerine daha ziyâde ic-rây-ı te'sir etmesine gayret eylerlerdi. Bâ'zan dahî deve üzerine binmiş olduk-ları halde nutuk irâd eylerlerdi.

Şiirle hitâbetin yekdiğerine müşâbe-hetini gösteren ahvâlden biri de şuarâdan ekserinin hitâbetie ve hatiplerden kısır a'zamının da namz ile uğraşmalarıdır. Hatip ve şâirlerden ekseri hem hatip, hem şâir idiler. Her iki san'at ile uğraşır-lardı. Daha sonra hangi san'at daha gaa-lip gelse ana göre sâhibine (Hatip) veya (Şâir) nâmı veriliirdi. Hatipleri çok olan kabâil alel-ekser şâirleri de çok olan ka-bâil idi.

Araplar şiir ve hitâbet târihine mü-teallik söyledikleri sözler cümlesinden derler ki:

— (Abdülkays) kabilesi (İyâd) mu-hârebelerinden sonra iki fırkaya ayrılmış.

Bunlardan biri (Omân) ve (Şikk-ı O-mân) ı makarr-ı ikaamet ittihâz eylemiş. Arap hatipleri bu fırka ile berâber bulun-muşlar. Diğer fırka (Bahreyn) ve (Şikk-ul-Bahreyn) taraflarına yerleşmiş. Arap-ların en meşhur şâirleri işte bunlardan çıkmış.

Halbuki bunlar çölin göbeğinde ve tasâhatin menbaında iken böyle değil i-diler. Bu da gösteriyor ki daha evvel de-diğimize vechile ecebiler ile ihtilât vuku-unda hâsıl olan mübâdele-i effkâr terak-kiye bâis oluyor. Yemen'de bir çok hute-bâ yetişmesi de bu sebepten neş'et edi-yordu. Zirâ Yemen ahâlisi, Araplar gibi hitâbet erbâbı olan İranlılar ile ihtilâtta bulunmuşlardı.

Bu fıkra da Hitâbet sâhasına münha-sır sayılan hârici te'sir İranlılarla ihtilât-tan mütevellit gösteriliyorsa da, eski A-rap kültürünün muhtelif sâhalarında muhtelif Şark ve Garp te'sirleri tesbit e-dilmiştir.

(Corci Zeydân) Câhiliyyet devrinin Hitâbet mevzû'larıyla o zamanki Arapla-rın bu edebi san'ata verdikleri ehemmiy-yeti de şöyle izâh etmektedir (Aynı cilt, S. 55-56) :

«Araplar okuma - yazma bilmiyerek ümmi bulunurken bile en belîğ ve fasih ibâreler ile nutuk irâd ederlerdi. Çünki şiir nasıl ise hitâbet dahî anlarda fıtrî idi. Fazla olarak çocuklarını küçük yaştaayken nutuk irâdına alıştıırılırdı; zira neseple-rin muhâfazasıyla ırz müdâfaası için şua-râyâ nasıl muhtâc idilerse vürûd (= mu-rahhaslar) göndermek için hatiplere de o nisbette muhtâc idiler.

Bununla beraber, zamân-ı Câhiliyyette şâirler hatiplere tercih ediliyordu. Fakat daha sonra İslâmîyyet zuhûr edince ikmâa ve taraftar celbine daha ziyâde yaradıkları için hatipler şâirlere tercih olunmaya başladı. Arapların murahhas veya meb'us göndermek için hatiplere farı-ı ihtiyâçlarından dolayı bir kabîlede bir hatip o kabîlenin en büyüğü ve reisi itibâr olunurdu. Bu sûretle bir adam bir kabîleye ve bir lisan bir çok lisanlara müddil demek idi.

O asra göre meb'us ve murahhaslar göndermek her tarafa câri bir âdet hâkimündeydi. Rum, Hint, Çin, İran devletleri arada münâsebât-ı meveddetkârâne-yi te'yid etmek, yahut müfâhare icrâ eylemek üzere birbirlerine murahhaslar gönderirlerdi. Arapların o sıralarda murahhaslar gönderecek belli - başlı bir devletleri yoktu. Şu kadar ki Irak'da bulunan Arap müfâkkî (= Âl-i Münzir), ekâsirenin (= İran hükümdarlarının) ve husûsen Kiserâ (Nûşîrevân) ın huzûrunda bulundukça Arapların fasâhat ve belâgatlarını zikretmekten hâlî kalmadıklarından (Nûşîrevân) o erbâb-ı belâgat ve fashatî görmek için dâimâ meyl izhâr ederdi. (Âl-i Münzir) müfâkkünden (Nu'mân) bir gün (Nûşîrevân) ın huzûrunda bu husustan bahsedince (Nûşîrevân) o hülegaa ve fusahâdan birini görmeyi arzû etmiş ve (Nu'mân) arap hatiplerinden her kabîleden ikiser, yahut üçer hatip katihâp ve (Nûşîrevân) ın nezdine izhâr eylemiştir. Arapların hakiki hükemâ ve ekâbiri olan bu hatipler miyanında muhtelif zevât bulunmaktaydı. Bunlar (Kiserâ Nûşîrevân) ın huzûruna çıkarak her biri bir nutuk irâd eyledi...

İslâmîyyetin intişârı üzerine kabâil

tarafından nezd-i Nebî'ye gelen kaasından (= murahhaslar) dahi bu kabildendi. İslâmîyyet teyyid edince kabâilin en güzide hutubâsı ve ekâbiri dâire-i İslâmîyyete dâhil etmek, yahut bazı husûsâtı sor mak vesâire için nezd-i Peygamberî'ye gelmişlerdi.

Gene aynı cildin 58 inci sahifesinde de Câhiliyyet hatipleri hakkında şu izâhâta tesâdüf edilir:

«... Zamân-ı Câhiliyyette vuku'ub-ıan intibâh devrinde hatipler suarâ gibi kesrele yetişerek bunlar ekseriyyetle kabâil rüesâsı yahut ekâbiri, yahut hâkimleri idiler. Her kabîlenin bir veya daha ziyâde hatibi vardı. Hutubây-ı Câhiliyyenin en meşhûr (Benî - İyâd) dan (Kiss ibni Sâide) idi. Hazret-i Nebi bu zâtın zamânına yetişerek kendisini (Okâz) panayırında kırmızı bir deve üzerinde görmüş ve halka hitaben:

— Ey nâs! Geliniz, dinleyiniz, teemmül ediniz. Her kim ölmüşse geçmiş olur. Bir şey ki mutlakaz vâkı' olacaktı, er-geç gelip gatacaktı!

dediğini işitmiştir. Fasâhat-i İslâmîyyesinden dolayı durûb-i emsâl sırasına geçmiş (Sohban Vâil) de o zamânın büyük hatiplerindendi..

Arap hatipleri nutuklarında rakik lafızları ve me'lâf mânâların ihtiyâr ederlerdi. İrâd eyledikleri nutuklar uzun ve kısa olarak iki nevi idi. Kısa nutuklar kolaylıkla hafızolunduğu için, bunlar adeden uzun nutuklardan daha çoktu.

Araplar nutuklara pek ziyâde ehemmiyyet verdiklerinden, bunları eslâftan

ahîlâfa mirâs sûretile heft-u nakdederler ve her nutka bir ismi mahsûs itlâf eylerlerdi».

Bu izâhâtın en mühim noktası, kısa nutukların tıpkı darb-i meseller gibi nazıfalarla nakşolup kalmalarında ve hattâ halk tarafından takılmış birer isimle anılmalarında gösterilebilir. Meselâ (Kıss ibni Saïde) nin yukarıki fıkrada bahsi geçen meşhur nutkunun metnine işte bundan dolayı dolayı İslâmiyyetten sonraki Arap menbâlarının bâzılarında aynen tesâdüf edilmektedir.

Bu gibi nutukların nesilden nesle intikaal ettikçe bir takım tahriflere uğramış olmaları pek tabiidir. Hattâ Câhiliyyet şiirleri bile o vaziyettedir. Her halde şurası muhakkaktır ki, kısa nutukların ezberlenebilmesi, tıpkı darb-i meseller gibi bunların da müseccâ', veciz ve âhenk dâr olmalarındandır. Bu bakımdan o gibi Câhiliyyet nutukları birer mensur şiire benzetilebilir. (Mahmud Es'ad Efendi) de «Hutba» denilen o nutukların bu mâhiyyetini «Târîh-i din-i İslâm» ında şöyle anlatır (C. 1, 1327 İstanbul tab'ı, S. 303) :

«Hutbalar büleğa tarafından medma'i nâs olan mahallerde ityân edilen nutuklardır. Onlar kendi fikirlerini bu tarîk ile kabûl ettirirlerdi. Çünki Arapta masâlih-i âmmeye hakkında umûmî meclislerde ittihâz edilen mukarrerât ekseriyyetin reyine binâ edilmeyip en âkil ve belîğ olanlar talâketü-lisânîyyeleriyle diğerlerini iknâ' ve reylerini terfîh ettirirlerdi.

Arap her ne kadar bir ümmet-i ümiyye ise de fıtraten goef' ve belîğ olduğu gibi fikri istiklâle de mâlik bulunduğundan, içlerinde Hittâbet büyük bir mevin'.

İhrâz etmiş idi; belîğ ibârelerle nutuk ı-râd ederlerdi.»

Bundan evvel de söyledığımız gibi, pek az ve hattâ ender denilecek kadar az bakıyyesi kalmı şolan bu Câhiliyyet nesrine bâzı Garp menbâlarında lüzûmı kadar ehemmiyyet verilmemekte, çünki elde kalan parçalardan bile şüphe edilmektedir. Meselâ meşhur müstefrik (Clément Huart) ın «Littérature arabe» ismindeki kayınetil eserinde Câhiliyyet nesrinden işte şöyle bahsedilir (1902 Paris tab'ı, S. 30-31) :

«O eski devirlerin nesrinden elimizde hiç bir şey kalmamıştır, çünki bu nesir yazılmamıştır ve hattâ ehemmiyyet verilmediği için o şereften mahrum bırakılmıştır. Arap lisânîyyâtçılarının tedkikaatına istinâden o pek iptidâî vaziyetin mâhiyyeti hakkında bir fikir hâsıl etmek imkânı yok değildir: O devrin mensûr eserleri bedevi gadırlarında söylenen ve (Samar) denilen gece masallarından, meslekten yetişmiş hikâyecilerin şehirden şehre doluşup anlattıkları hikâyelerden ve meselâ İsrâhîlânın eski hükümdarları hakkında nakletmekte oldukları güzel masalları (Hîre) de öğrenmiş olan Mekkelî (Nadr ibni Hrâris) ın şöhretine sebeb olanlar gibi bir takım efsânelerden mürekkepti...

Arapların umûmiyyetle efsânevi ve pek az târîhî sayılabilecek büyük günleriyle göllerde girişmiş oldukları büyük muharebeler hakkındaki menkabeleler, sonraları Lisânîyyâtçılar tarafından tasnif edilmiş olup unutulmuş bir takım hâdiselerden müphem olan ve işte bundan dolayı çok defâ anlaşılmayın ve bir takım geliş-güzel tevil ve tefsirlerle izâh edilen

darb-ı meseller ve nihâyet halk efkârına te'sir ettiğinden bahsedilerek iftihar ve silesi ittihâz edilen kısa nutuklar bugün elimizde hiç bir vesikası bulunmayan, fakat sonraları fevkalâde tekâmül ve inkişaf edecek olan bir edebî san'atın ilk unsurları olmuştur.

Her halde (Huart) ın bu mülâhaza-sıra, bundan evvel «Histoire des Arabes» ismindeki eserinin birinci cildinin 98-99 uncu sahifelerinden iktibâs etmiş olduğumuz fıkrasında eski Arap şi'irini sihirli sözler şeklindeki «Mûsecca» bir nesirden doğmuş gösteren ifâdesiyle te'lîfe imkân yoktur.

Câhiliyyet nesri tamâmiyle şifâhî kalıp yazılmadığı için, elde hiç bir vesika kalmamış olduğu hakkındaki iddiâ da doğru değildir; çünkü, bundan evvel Arap yazısının teşekkülünden bahsederken de söylediğimiz gibi, Arabistan'ın şimalinde ve cenûbunda Arapça yazılı muhtelif Arap kitâbeleri tesbit edilmiştir. Tabii bunların her biri, eski Arap nesrinin muhtelif şivelerde yazılmış birer âbidesi demektir.

Yalnız, bu meselede dikkat edilecek çok mühim bir nokta vardır: Bu kitâbe metinleri, Kureyş lehçesinin umûmî Arap dili hâline gelmesinden evvelki devirlere âid olmak itibâriyle, bunlarda bilhassa şimal ve cenup lehçeleri arasındaki farklarla karşılaşılması pek tabiidir.

Profesör (A. Meillet) nin riyâsetinde en büyük lisaniyyât âlimlerinden mürekkep bir ilim hey'eti tarafından tertip ve

te'lif edilip «Société de linguistique de Paris == Paris lisâniyyât cem'iyyeti» tarafından neşredilmiş olan «Les langues du monde» ismindeki kıymetli eserin 1924 Paris tab'ının 81-151 inci sahifelerindeki «Langues chamito - sémitiques» faslını yazmış olan (Marcel Cohen), bu tedkiknâmesinin 114-116 ncı sahifelerinde eski Arap lehçeleriyle kitâbeleri hakkında şu izâhâtı vermektedir:

«... Cenubi - Sâmi dilinin eski sâhası Arabistan'dır ve Afrika'nın Araplar tarafından işgal ve istimlak edilmiş olan kısmı da bu sâhaya dâhildir. Arabistan'ın içinde de cenûbî - arap dilleri sâhasıyla asıl Arapça sâhasını birbirinden ayırmalıdır; bu son sâhada da (eski mmtakası Orta - Aaristan olan) asıl Arapçayla Şimalî - Arabistan'da ve civârında bulunan kitâbelerdeki lehçeleri birbirinden ayırmak icâb eder.

Şimalî - Arabistan kitâbeleri. — Bu kitâbelere Hicaz'ın şimalinde, Teymâ, El-Hicr (= Medâyn - Sâlih) ve El-Olâ'da tesadûf edilmektedir.

O kitâbelerden bâzılarında (Lihyân) krallarından bahsedilir; bu krallar Mîlâttan evvel ikinci yahut birinci asırla Mîlâdın 4-6 ncı asırları arasında sıralanır. Lihyânî dili Arapçaya yakındır. Yazısı da Cenûbî - Arabistan tarzındadır. İstikaa-meti üfkî ve sağdan sola doğrudur.

Gene aynı yerlerle biraz daha şimalde daha mükemmel bir şekilde yazılmış bir takım el yazıları da görülmektedir: Bunlar muhtelif istikaa-metler tâkib et-

mekte ve ekseriyyâ aşağıdan yukarı doğru çıkmaktadır.

Bu yazılara Kur'anın o havâlide gösterdiği Semûd kavminin isminden dolayı (Semûdî) denilir: Lihyânilerin de işte bu Semûd kavminin bir şubesi olmak ihtimâli vardır. Bu el - yazılarına (Protoarabes/Protoarabiques = İlk Arap yazıları) ismi de verilmektedir.

Diğer cihetten, Nabatî ülkesinin şimalinde (Şam'ın cenûbusarkisinde) bulunan (Safâ) ahâlisi büyük bir ihtimâl ile Milâdın ilk üç asrı esnâsında kendi dilleri olan Şimâli - Arap lehçesiyle bir takım yazılar çizmişlerdir: Bunlar Yunanca yazıların yanındadır. (Safaite) yahut (Safaitique) denilen bu Safâ yazıları Lihyânî yazıların tarzındadır; istikaameti muayyen değildir.

Eski Arapça. — Asıl Arap dili ve bu dilde Arapların (a r b) köktünden gelen kendi isimleri ilk defâ olarak (Safâ'ma cenup tarafındaki) En-nemâra'da bulunan bir kral mezarının kitâbesinde görülür; Nabatî yazısıyla yazılmış olan bu kitâbenin târihi Milâdın 328 senesidir. Henüz noktasız vaziyette bulunan asıl Arap yazısı da (Haleb'in cenûbusarkisindeki) Zebed ve Şam'ın cenûbundaki Harrân kitâbelerinde görülmektedir: Bunların birincisi Milâdın 512 ve ikincisi de 568 târihine aittir.

Takriben gene aynı devirde (henüz yazı hâline gelmemiş olan) edebî bir dil, yâni Câhiliyyet şiir dili de Orta - Arabistan'da büyük bir inkişâf hâlindeydi. Câhi-

liyyet şi'riyle Mekke halkının Kureysî lehçesi arasında husûle gelen bir nevi tevâzun âhengi de Hazret-i Muhammed'in Yedinci asır başlarındaki tebliğaatından mürekkep olan Kur'an dili şeklinde ortaya çıktı.

(Eski, klâsik, ilmi, dîni ve yazı - dili şeklindeki) edebî Arapça, târihen mâlûm olan en mühim dillerden biridir. Nâmûtenâhi müellifler, işte bu Câhiliyyet şi'riyle Kur'an diline göre eserlerini yazmışlardır.»

Bu fıkra da bahsi geçen kitâbeler ortada dururken, Câhiliyyet nesrinden hiç bir yazılı vesika kalmamış olduğundan bahsetmek tabii doğru değildir. Bütün mesele, bu kitâbe metinleriyle Câhiliyyet'ten İslâmiyyet devrine şifâhen intikaal etmiş olan darb-ı mesellerle vezir nutukların lisânı arasında bir mukaayese zarûreti üzerinde temerkûz etmektedir.

Bundan evvel de söylediğimiz gibi, Câhiliyyet nesri yukarıda gözden geçirdiğimiz darb-ı mesel ve hutba = nutuk çizirleriyle şimdi bahsedeceğimiz târihi menkabeler, o devrin bir çok milletlerinde olduğu gibi, bir takım şifâhi menkullâttan ibârettir. (Corci Zeydân) m «Medeniyyet-i İslâmiyye târihi» nde bu nokta şöyle tavzih edilir (Zeki Magaamiz tercemesi, 1329 İstanbul tab'ı, S. 67) :

«Târih. — Zamân-ı Câhiliyyet arapları nezdinde elyevm bu lafızdan anladığınız mânâyı mütâbık bir târih ilmi mevcut değildi. Şu kadar ki bazıları kendi memleketlerinde vukuu'bulmuş, bazıları da sâir milletlerden kendileriyle ih-

tilât edenler tarafından nakli-hikâye olunmuş bir takım müteferrik haberleri ve hâdisâtı hıfz-u-tedâvül edenlerdir.»

(Mahmut Es'ad Efendi) nin şu izâhı da bunu te'yid etmektedir. (Târîh-i dinî İslâm, C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 307) :

«Rivâyât-ı târîhiyye. — Bunlar (Ey-yâm-ı Arab) a, yâni güde lerâ edilen asâir ve kabâil muhârebâtına dair olup o kadar târîhi okmayan menâulâtır. Hikâyeciliği san'at edinen bir takım kimseler belâden belâye, kabileden kabileye gider, işbu rivâyâtı cem' ile çadırlarda nakli-ü-rivâyet eyierdi.

Bunlardan biri husunây-ı Nebeviyyeden (Na'ûr İbnî Hâris) dir ki Hîre cihetlerine çok sefer etmiş, Rüstem ve Kâfendişâr hikâyelerini bellemiş, İran mülkîlânın vakaa-yını içtimâş idi; fassâhatı beyan ve talâfâtı ilân ile kesbi şöhret eyilemiş idi. Herkesi başına toplar, bildiği rivâyât ve hikâyâtı söyler ve söylediklerini dinletirdi.

Arapta târîh elyevm anıadığımız mâ-nâda olmayıp kendi milletlerinde vukuu' bulunmuş veya sair milletlerden rivâyet edilmiş hâdisât ve ahbâr-ı müteferrikayı hıfz-u-tedâvülden ibârettir.

(Corci Zeydân) ile (Mahmud Es'ad Efendi) nin Arap menbâlarına istinâd eden bu izâhlarıyla bunları te'yid eden diğer bir çok Şark ve Garp menbâlarına göre Câhiliyyet devrinin târîhi menkabeleri, mâhiyyetleriyle mevzûlarına göre şöyle bir tasnife tâbî tutulabilir :

1 — Milli târîh menkabeleri: Bunlar Arap yarım - adasında ve bilhassa kabileler arasında cereyân etmiş muhârebelerle kahramanlık rivâyetlerinden mürekkeptir;

2 — Ecneci târîh menkabeleri: Bunlar da Ceziret-ül-Arab hâricindeki yabancı milletlerle devletler ve aynı zamanda cenebilerle Araplar arasındaki muharebelerle târîhi vak'alara âittir;

3 — Bütün bu yerli ve yabancı menkabelerin mühim bir kısmı tamâmiyle efsânevidir;

4 — Bununla beraber, dâhilde ve hâricte cereyân etmiş târîhi vak'alar da vardır ki bunlar da ağızdan ağıza ve nesilden nesile intikâl ettikçe pek tabii olarak bir takım tahrifâta uğramış ve kısmen de hurâfaleşmiştir.

Câhiliyyet devrinde yazılmış veya naklî yazılmış olsa bile hiç bir metni ele geçmemiş olan bu menkabeler İslâmiyyetten sonra kaleme alınmıştır. Profesör (Clément Huart), bundan evvel de bahsetmiş olduğumuz «Littérature arabe» isimindeki Arap edebiyâtı târîhinde bu noktayı şöyle anıtar (1902 Paris tab'ı, S. 59) :

«Târîh ilminin doğuşu Emevîler devrindedir. Rivâyete nazaran (Muâviye) nin kardeşi ve saltanat nâibi olan (Ziyâd) arap şifâlelerinin iddiâ ettikleri haklara âit bir kitap yazmıştı: Bundan maksadı, kendi nesebine taarruz edecek olanlara karşı evlâd-u-ahîlânının bu eseri bir silâh gibi kullanabilmeleriydi (Çünkü Ziyâd, Muâviye'nin babası olan Ebu-Süfyân ile bir cârîyenin oğluydu); fakat isnâdın (Fikrist) e istinâd etmesine rağmen doğru olup olmadığı şüpheliydi. Bir de cenâp araplarından (Abîd İbnî Şâriye) vardı; (Muâviye) bunu San'âdan Şam'a dâvet etmişti: Bu da Yemen krallarının târîhleriyle Kitâb-ı Mukaddes efsânelerini naklediyordu.»

Netice itibâriyle Câhiliyyet nesrinin darb-ı meselleriyle hutbaları gibi, târih menkabelerinden de İslâmiyyet devrine pak büyük bir şey intikaal etmemiş demektir.

Eski Arap şi'ri. — Meşhur müverrih ve vak'-anüvis Ahmed Ceydet Paşa, " Kısas-ı Enbiyâ ve tevârih-i Mufefâ" ismindeki eserinde dünyânın en büyük medenî dillerinden olan Arap lisânının mu'cizevi bir tekâmül mahsülü olduğunu şöyle anlatır (C. I, 1331 İstanbul tab'ı, S. 47):

"... Zamân-ı Câhiliyyet'de arapların fasâhat ve belâgatçe bu derece ilerlemeleri dikkat olunacak ve ibret alınacak bir keyfiyyet idi ve belki Arap lisânının o mertebe kemâle gelmesi, Allah tarafından bu lisân üzere bir kitâb nâzil olacağına işâret idi".

Lûgatleri bile birbirine uymayan muhtelif lehçelerden murekkep ve bilhassa Gramer, Fonetik ve Semantik birliğinden mahrum bir -dillin İslâmiyyetten evvel bir asır kadar tahmîn edilen az bir zaman zarfında dünyânın en mühim dillerinden biri hâline gelivermesi, (Ceydet Paşa)nın dîni bir hisle ifâde ettiği bu mu'cizevi tekâmüle hak verecek bir vaziyet değildir de nedir?

Bugünkü Garp âlimlerinin Arap dili hakkındaki fikirleri de bu mühim noktayı te'yid edecek mâhiyyettedir. Meşhur Lisâniyyât âlimi (A. Meillet) nin riyâsetinde bir ilim hey'eti tarafından te'lîf edilmiş olan "Les langues du monde" ismindeki kıymetli eserin (Marcel Cohen) tarafından yazılmış olan ve biraz yukarda bahsî geçen "Hâmî ve Sâmi diller" faslında Arapçanın bilhassa Altıncı asırdan itibaren inkişâf etmiş olduğu tasrih edildikten sonra, bu hakikat şöyle ifâde edilmektedir (1924 Paris tab'ı, S. 116):

"Edebî arapça, târihen mâlûm olan en mühim dillerden biridir..

Tipki bunun gibi, (René Basset)nin Câhiliyyet şi'rinin bahseden "La poésie anté-islamique" ismindeki eserinde de aynı hakikat şöyle izâh edilir (1880 Paris tab'ı, S. I-2):

"Medeniyette nakil vâsıtılığı yapmış olan diller içinde, Arap dili beşer cinsinin târihinde en mühim mevki'lerden birini igmaal etmektedir. Bidâyet'te bir Hicaz âilesi olan Kureyşîlerin basîit bir lehçesinden ibâret olan bu dil, yeni bir dinin lisânı olmak mazhariyyetine nâil oldu ve Milâdın altıncı asrında Arabistan'ın en parlak medeniyetine sâhib olan Himyerîlerin (= Yemen Araplarının) konuştukları lehçenin bir çok sebeplerden dolayı daha lâîyık görünür gibi olmasına rağmen, bu şe-

ref Arap dilini (yâni Kureyşî lehçesini) Sanskrit, Yunan ve Latin dilleri gibi klâsik lisanlar seviyesine yükseltti..

Câhiliyyet devrinde Kureyşî lehçesinin bu eşsiz mazhariyyetine zemin hazırlamış olan başlıca âmil şiiirdir ve bilhassa şiir dilinden umûmî bir Arap dilinin doğmuş olmasıdır.

Bu şiiirli şiir dilinin teşekkülünde Mekke'nin Kureyşî lehçesi âmil olmuş ve diğer lehçeler hep onda inhilâl etmiştir. İşte bundan dolayı cenûbi-arapça demek olan Himyerî lehçesinin şiirleri unutulmuş, her halde zamânımıza bir şey intikaal etmemiştir. (Dr.Gustave Le Bon)un "La civilisation des Arabes" ismindeki İslâm medeniyetli târihinde bu nokta şöyle tavih edilir (1884 Paris tab'ı S. 478):

"Yemen'le Arabistan'ın diğer mütemeddin taraflarının eski edebiyâtı bizim için tamâmiyle mechuldür. En muahhar eserler Milâttan sonraki devre ve hattâ Hazret-i Muhammed devrinden pek az evveline âittir..

Dünyanın en medenî ve en büyük kültür dillerinden birinin menşei demek olan Arap şi'rinin en şâyân-ı hayret husûsiyyeti de şehirlerdeki medenî hayâtın değil, çöllerdeki bedevî hayâtından doğmuş olmasında gösterilebilir! Bu şaşılacak vaziyette bedevîlerle berâber devalerin de rolü olduğunda ittîfak edilmektedir: Her halde bu garîbeyi de mu'cizevi bir hâle benzetmekte büyük bir mahzûr olmasa gerekir!

Bu hususta muhtelif Şark ve Garp müellifleri ittîfak etmektedir; meselâ meşhur müsteşrik (Clément Huart)ın "Littérature arabe" ismindeki Arap edebiyâtı târihinde bedevî ile devenin çöldeki müşterek edebî rolünden şöyle bahsedilir. (1902 paris tab'ı S. 4-5):

"Kervanın o yeknesak çöllerdeki tükenmez yürüyüşleri ve o sırada devenin üstündeki deveciyi iki büküm ederek alışıık olmayanlara deniz tutmuş gibi bağ-dönmesi verecek bir itirâd ile salınlıp gitmesi, bedevî arabı daha erkenden şiirler terennüm etmiye sevketti. Hattâ deveci, mırıldandığı nağmenin âhengini hızlandırdıkça, uzun bir sıra teşkil eden devaler sürüşünün başlarını dikip ayaklarını kaldırarak daha hızlı yürüdüğünün çok çabuk farkına vardı. O sersem ve kindar hayvan, mûsikîye ve hiç olmazsa âheñge karşı oldukça hassas bir hayvandır: Onun yürüyüşündeki dört ağır adım veznin esâsını teşkil etti ve konuşma dilindeki uzun ve kısa hecelerin teselsül tarzı da o veznin tempolar sırasını te'mîn etmiş oldu. Ker-

van idâre eden devecinin (Hidâ) denilea nağmesi işte böyle teşekkül etti.

Bedevinin o muttarit mevcûdiyyetini sürükleyip giden hayât şartlarının neticesi demek olan fitrî dehâsından doğmuş olduğunda hiç şüphe olmayan Arûz vezinlerinin menşei işte bu (Hidâ)dır ve daha sonraları nazariyeciler o vezin kaanunlarını işte bu esâs üzerine kurmuşlardır".

Aynı menbain 5 İnci sahifesinde de netice olarak şu hükme varılmaktadır:

"İşte bundan dolayı Arap ş'i'rî çölden çıkmış demektir: Çünkü şehirler ticârî meşgalelere dalmış oldukları için, onlardan hiç bir zaman bir edebiyât doğmamıştır".

Çok eski zamanlara dayanan bu ilk bedevî ş'i'rinin bir nevi mensûr şiir veyâhut hece vezniyle tertib edilmiş hafif âhenkî bir şiir şekline olduğu anlaşılmaktadır; gene (Clément Huart) ın "Histoire des Arabes" isimindeki İslâm târihinin birinci cildinde Arapların o eski halk ş'i'rinden bahsedilirken bu mesele de şöyle izâh edilmektedir (1912 Paris tab'ı, S. 97):

"Bu halk ş'i'rinin (Hidâ) ile başlamış olduğu anlaşılmaktadır; kervan sevkeden devecinin türküsü demek olan (Hidâ), deve üzerindeki insan vücudunun uğradığı saat rakkası hareketine göre ayarlanmıştır. Türkünün terennüm nisbetli hızlandırıldıkça, deve sürüsünün de yürüyüşüne sür'at verdiği daha ilk zamanlarda farkedilmiştir; âhenkî nutukların işte bundan doğmuş olmak ihtimali vardır.

Milâdın 400 târihine doğru (Saint Nil) Sînâ araplarının uzun bir yolculuktan sonra bir su menbainâ tesâdüfettikleri zaman irticâlen söyledikleri türkülerden bahsetmektedir. (Sozomène)de Arap kraliçesi (Mania) yahut (Mavia'nın Milâdî 372 târihinde Filistin ve Fenike'deki Roma ordularına karşı kazanmış olduğu zafer hâtırasını idâme eden halk şarkılarından bahseder".

Bu izâhlardan anlaşıldığına göre, (Hidâ) denilen besteli şiir şekli, yukarıda bahsettiğimiz ilk Arûz vezni olan (Recez) âhengine göre tertib edilmiş şiirlerden daha eskidir: Çünkü eski şiir tarzı olan ve (Hicâ) denilen Hicviyye tarzı (Hidâ) dan sonra teşekkül etmiş ve (Recez) vezni ise (Hicâ) dan bile sonra zuhûr etmiştir. Bu vaziyete göre teşekkül târihi bakımından bunlar şöyle sıralanabilir: 1) Hidâ; 2) Hicâ, 3) Recz.

Bunların her üçünde, hattâ (Recez) vezninin teşekkülünde bile devenin rol oynadığından bahsedilir; hattâ (Recez) kelimesi bile esâs i'tibâ-riyle deve ile alakadardır; (Âsım Efendi)nin "Ok-

yânûs" isimindeki "Kaamûs" tercemesinde bu nokta şöyle izâh edilir (C. 2, 1305 İstanbul tab'ı S. 177):

"Recez şiirden bir nevi'dir ki vezni altı kerre (müstef'ilûndür; hurûfu az ve eczâsı: mütekaarib olduğu için (Recez) tesmiye olundu: Deveye mahsûs illet-i recezen me'hûzdur... Ve (Recez) deve kısmına mahsûs bir illet adıdır ki devenin ense tarafına ve sağrısına ârız olur; hareket eyledikde ayakları sık sık ra'sedâr olur, sonra açılır".

Bu izâhtan anlaşıldığına göre, ilk zamanlarda altı ve sonra dört (Müstef'ilûn)den mürekkebe olan (Recez) vezni, hasta bir devenin adımlarından müphem bir vezindir. (Mahmud Es'ad Efendi) bu meseleyi şöyle anlatır (Târih-i dîn-i İslâm, C. 1, 1327 İstanbul tab'ı, S. 324):

"Hicâ'dan sonra Recz denilen vezin husûle gelerek amma maa'ına kaa'im olmuş ve bu zmandan i'tibâren hakikaten bir Arap ş'i'ri vücûda gelmiştir. İlerde hazâriik hayâtı ve raksın, müsîkinin te'sirâtı yeni vezinler husûle getirecektir.

(Recez) şiirden bir nevi'dir ki nesr-i müseccad tenvellüd edip vezni altı kerre (Müstef'ilûn)dür. Hurûfu az ve eczâsı mütekaarib olduğundan (Recez) tesmiye olunmuştur".

Arap ş'i'rinin teşekkülünde bedevî ile devenin rolünü Paris İslâm Enstitüsü profesörlerinden (Jacques C. Risler) de "La civilisation arabe" isimindeki İslâm medeniyeti târihinde şöyle anlatır (1955 Paris tab'ı, S. 84):

"Hulâsaten ve her türlü ihtimalâtın te'yidine istinâden denlebilir ki, eğer ilk şiir tezâhürlerinin nasîl ortaya çıkmış olduğuna dikkat edilecek olursa, bedevinin sâdık yoldaşları olan deve ile hecin yürüyüşlerindeki âhenkî hareketin ilk şâirâne türkû vezinlerini taktî' etmekte âmil olduğunu kabul etmek lâzımgelir.

Tek başına yol alan bedevî, çölü geçmek için sarf edilen uzun yürüyüş günlerinin acılığını gidermek üzere şarkısını hayvanın adımlarındaki âhenge uydururdu. Arabın şarkıcılık târihinde tesâdüf edilen en eski nağme, (Hidâ) denilen deveci şarkısıdır. Bu (Hidâ) hecin devesinin yürüyüşündeki sür'at derecesine göre bedevinin temposunu hızlandırıp hafiflettiği bir türkûden başka bir şey değildir. (Mahmûd ul-Akkaad) a göre Arûz vezinlerinin en basîti ve en kolayı olan (Recez) ismindeki ilk Arap vezni işte bundan doğmuştur".

Bugünün ilim âleminde Arap ş'i'rinin şehirden değil, çölden doğmuş olduğuna hükmedilmesi işte bundandır. Paris "Elsine-i-Şarkıyye mektebi" profesörlerinden (Henri Massé)nin "L'İslâm" is-

mindeki kıymetli eserinde Arabistan çölünün bu edebî ve medenî rolü şöyle anlatılır (1937 Paris tab'ı, S.19) :

"Biz bu bedevî Cähiliyyet'ini bilhassa şî'rinden dolayı biliriz. Filhakika Arap edebiyatı işte o göçebeler içinde doğmuştur. Cenup lehçelerinin bir daha dirilmemek üzere ölüp gitmiş olmalarına mukaabil, şimal lehçeleri Kur'an dili olacak ve tekmlî İslâm âleminde Lâtincenin Garp'da oynadığı role benzer bir rol oynayacak olan lisâm vücûda getirmişlerdir. Bu Arap dili, tabii tekâmülü bakımından ilkönce şiirlerle ortaya çıkmakla ve bunlar, Cähiliyyet devrine âidiyyetlerinin sıhhat derecesine göre o bedevî cem'iyeti hakkında bizi tenvir etmektedir".

Dünyânın en büyük, en medenî ve hattâ beynelmîl mahiyyet almış dillerinden birini vücûda getiren bu çöl şî'rinin mahiyyeti neydi? En fazla hangi mevzûlara temâs edilirdi? Pek tabii bir merak uyandıran bu meseleyi, Arap menbâlarındaki tedkikaatına şahsî telâkkilerini de ilâve eden (Mahmud Es'ad Efendi) merhum "Târih-i din-i İslâm"ında şöyle izah etmektedir (C. 1, 132-1 İstanbul tab'ı, S. 319 - 322):

"Bir kavmin şî'ri az çok içinde yaşadığı ahvâl-i ictimâiyyenin in'ikâsı, duyduğu ihtiyâcâtın ifâdesidir. Bedevî için hayât-ı ictimâiyye iptidâî hâlinde, ihtiyâcât mahdûddur. Nazarına en ziyâde isâbet eden, muhâti bulunduğtu tabiattır. Eski Arap şâirleri bunu pek güzel idrâk etmişlerdir.

Dâimâ hâdisât-ı tabiiyyenin manzara-i heybet-nümâsım, seyâhat-i leyliyyesi esnâsında vezân olan fırtınayı, seyâhatine rehberlik eden bürûc-u küevakibi hayretfezâ bir sûrette tasvir ederlerdi. Nebâtâtın, hayvânâtın, kendileriyle beraber bî-intihâ çölü kat'eden geyiklerin, atların, develemin hayatını en küçük teferrûâtına kadar gösterirlerdi. Daha ilerde çobanlıkların hayatının manzaraları, bir menbâ civarında rekzedilen haymeler, sayyâdın avâdetine intizâr eden ve mübtelâsı olduğu aşk-u-sevdâyı tasvir ile tebessüm eyliyen mahbûbeler gelirdi.

Arap mezâyî-yi zâtîyye ve hasâs-i makbûlesini bilir ve gurûr-u-vekaar hissiyle mütehassis olurdu. İntikam, gurûr, aşk, vefâ onun kalbini iktisâm eden âgrâzdan ibârettir.

Arap şâiri daima âli fikirlerde cevelân etmez, ale-l-ekser anın ilhâmâtı (Hicâ=Hicviyye) şeklinde tecellî ederdi. Edânî ve humakaayî bî-rahmetne istihzâlarıyla dâğdâr eylerdi. Civarda bulunan düşman kabilesini fenâ lakaplarla telkîp ederdi.

Çok kerre de meşhur muâşakaları tasvir eder; yâhut şikâyet-i âşkaaneyeye, âgrâz-ı felâketkâraneyeye, mecul arzûlara ma'kes olurdu.

(Suyûtî)'nin beyânına göre eski Araplar başka şiir bilmiyip anların bildiği yalnız her hangi bir hâlin icâsıyla söylenen münferit eş'ardan ibârettir. Heves, hiddet, ârzû-yi intikam, gurûr gibi âgrâzın

birdenbire fevâriyle heyecâna gelen bedevî ruhunun teheyycâtını (Bahri Recez)den kısa şiirlerle ifâde ederdi ki Bahrlerin (= Ana-vezinlerin) en hafif ve en sühûletlisidir.

Filhakika eski Arapların eş'arı mahrûm-ı te-nevvü'dür; mevzû'lar mahdûd olduğundan pek çabuk tükenir. Edebîyyât-ı arabîyye ale-l-ekser şâirin kendi şahsına âit bir hâlet-i rûhiyyeyi veya ihtisâsât-ı zâtîyyeyi müfid olup hemen hiç bir vakit yüz beyti tecâvüz etmez; muhtasar bir takım eş'ar ve elhân-ı vicdânîyeden müterekkiptir. Bunun sebebi, fikir-i icâdın ve binâenaleyh tab'ı fesâne-perverane-nin fıkâdır.

Bu hâl ümem-i Sâmiye şuarâsında umûmîdir; bunlar nefislerinin hâricinde olan mevzûları ciddîyyet-i lâika ile telâkkîye aslâ temâyül etmezler. Bu sebepten edebîyyât-ı Sâmiyede hikâyât ve rivâyât nev'inden veya sahne-i temâşâyâ vaz' olunabilecek kabilden eş'ara tesâdüf edilmez. Efsâne tarzında olan eş'ar hikâyât-ı ahlâkiyyenin fevkına çıkmaz.

Arap (te'sirât-ı hâriciyye hakkındaki hassâsiyyet-i nâfizesi, hâssa-âi beyân-u-ifâdedeki zarâfet ve sühûletle beraber) hakikat-i hâlde bir mübdi'dir; öyle bir sâhib-i san'attır ki rûbâb-ı tegannîsinden az çok hoş-âyende tenevvûât-ı lâhniyye ile dâimâ ayn-ı mevzu-i zemzeme tekrurr eyler. İhtisâsâtında derinlik mefkûddur; zarif, veciz, nükte-perverdir; isabet-i temâs-u-nazar sâhibidir; bir şeyi ilk sıfatla tasvir edivermekte şâyân-ı hayret bir mebaheret gösterir; lâkin aslâ ulviyyete terakkî edemez. Eş'ar-ı arabîyyede bir fikrin tevsi'-ül-tamîk ediliğine pek nâdir tesâdüf olunur; şâir temâs ettiği efkârı emsâl ve mülâhazât tarzında cümel-i muhtasara ile ifade eylemeyi daha muvâfık ve münâsîp bulur.

Arap endîşe-i ferdâdan tamâmiyle müberrâ olarak hayâtın gelişi-güzel istifâza eyler. Bir hayât-ı ukbâ ile işgal-i zihn etmez. Fakat bundan dolayı maddîyyât-perest de değildir; şân-u-şerefe meyelan-ı şedidi, gurûr ve izzet-i-nefsî, mahv-u-adem esasına müstenit bir meslek-i felsefî ile tevâfuk ve itilaf eylemez; ancak bir takım mesâil-i ma'nevîyye vardır ki anlara temâs-u-takar-rüpten tevakkî eyler.

Velhâsıl Arap uzun seyâhatleri esnâsında tagannî eder; mahbûbesinin hayalî, terkedilen haymegâhın âsâr-ı bâkiyesi, muhârebесinin hâtrâtı gibi mevâdd-ı muhtelifeyi eş'arında zikr-ü-it'yân eylerdi. Lâkin anın iştirâk ettiği müşâcereler, kafilelerin nehb-ü-gaaretli, sulu bir yere temellük için vukuu'bulan muhârebât, zabtedilen develer hakkındaki münâzeât gibi şeylerin bıraktığı hâtrât anda hiç bir vakit bir dâstân hissi îkâaz etmemişti.

Vakaayî'î târihiyye veya muhayyeyeli parlak tavsifler ve fevkalbeher bir iktidârî hâiz kahramanlar ile memlû tavil-üz-zeyl eş'ara tahvil iktidârî ümem-i Sâmiyyeye ihân olunmamıştır. Anların

ilhâmâtı kısadır; lâkin şiddetli olup fikr-i beşer üzerinde büyük bir te'sir husûle getirmekten hâlî kalmamıştır. Bu ilhâmâtın arz-ı Ken'an ve Hicâz'da eş'ar-ı mensûre-i mezhebiyye husûle gelmiştir".

Bu izâhâtın mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

1) Câhiliyyet şi'rinde mevzûlar mahduttur;

2) Destan, manzum hikâye ve tiyatro gibi bô-yük eserler yoktur;

3) Ulvî yâhut derin fikirler olmamasına mukaa-bil hissiyyâtın ifâdesinde şiddet vardır;

4) Şahsî hisler umûmiyyetle aşk, vefâ, garaz, intikaam ve gurûr mevzûlarına ayrılabilir.

5) İctimâî tasvirler bilhassa muhârebelerle zaferlere âittir;

6) Tabiât tasvirine çok ehemmiyet verilir: Bilhas sa tabii manzaralar, çöl yolculuklarında kılavuz it-tihâz edilen yıldızlar, gece seyahatlerinde fırtınalar, hayvanlar, nebâtlar, su menbâları, çadır kurulan ko-naklar bedevî şi'rinin başlıca mevzûlarındandır;

7) "Hicâ" denilen ve aşağıda bahsi gelecek olan Hicviyye tarzı Câhiliyyet devrinin "Hidâ" dan sonraki en eski şiir nev'idir.

En fazla işte bu şâhalar düşkün olan Câhiliyyet şâirlerinin eserleri, mütemâdiyen mûsikî ile el-birliği eden ve belki de ilk devirlerindeki kaafi-yeli vezinsizliğini işte o sûretle telâfi etmek istiyen bir şiir şeklindeydi. (Will Durant)ın İngilizceden Fransızcaya terceme edilen meşhur Medeniyet târihi külliyyâtının "L'age de la foi" serisinin birinci cildinde bu nokta şöyle tavzih edilmek-tedir (François Vaudou tercemesi, 1952 Paris tab'ı. S. 205 - 206):

"Câhiliyyet şâirleri eserlerini bir çalgı refâka-tinde terennüm ederlerdi; mûsikî ile şiir aynı şeydi. En çok tercih edilen mûsikî aletleri flâvta, ut, ka-mış kaval ve dümbelekti. Erkek ziyâfetlerini neş-elendirmek üzere ekseriyetle genç mugannîyyeler dâvet edilirdi.

Gassânî krallarının da krallık gaailelerini unut-turacak bir mugannîyye takımı vardı; ilâdın 624 târihinde Mekkeliler Hazret-i Muhammed'e karşı hareket ettikleri zaman, ordugâhta neş'elerini art-tırmak ve kendilerini harbe teşvik etmek üzere genç mugannîyyelerden mürekkep bir hâneden takımı da götürmüşlerdi. Müslümanların İslâmiyyetten evvel-ki devre taktıkları isimle anılan o eski (Câhiliyyet) günlerinde bile Arap nağmesi az sözlü ve acıklı bir şarkı tarzındaydı ve mütemâdiyen o kadar yük-sek ve uzun perdelerden terennüm edilirdi ki bir saat için bir iki mısra kâfi gelirdi".

Fransa Enstitüsü âzasından Profesör (Gaufe-roy-Demombynes)in "Mahomet" isimindeki kıy-

metdâr eserinin 1957 Paris tab'ının 23-24 üncü sahifelerinde de Câhiliyyet şi'riyle mûsikisine raksın da karıştığı şöyle anlatılır:

"... İslâmiyyetten evvelki Arap cem'iyyetinde şiir bir edebî dil başlangıcı mâhiyyetini arzlediyor-du; Kur'ânın sâmiyalara aksedeceği saatte bu nokta unutulmamalıdır. Fakat bu şi'rin ehemmiyyeti bil-hassa ictimâî-dinî mâhiyyetindedir. Dinîdir, çünkü bütün toplantılarla âyinlerde şâirin bulunması za-rûridir. Câhiliyyet mü'mininin ilâhına arzettiği mü-nâcâtlarda sözle mûsikî ve raks birbirine karışır ve şiirle dümbelek darbeleri, ayak vuruşları ve istimdâd nidâları arasında bir âhenk uygunluğu olurdu.

Bu vaziyete göre şâir demek, bir nevi orkestra şefi demekti. Böyle bir muhitte şâirin hassâsiyyeti, tıpkı dinleyicilerinde olduğu gibi alevlenir ve hattâ bâzan kehânetle bulunduğu bile olurdu. Neredeyse kendisi peygamber ve sözleri de vahy-i ilâhî sayı-lacaktı. Hazret-i Muhammed zuhûr ettiği zaman, Kureyşlilerin onu bir şâire benzetmeleri işte bun-dandı. Bununla berâber, şâir kabile rûhunun yalnız dinî bir mümessilinden ibâret değildi: Çünkü harp menkabelerini, kinlerle garazları, intikaamları ve kabîlenin yâhut kahramanlarının çektikleri acıları terennüm eden de oydu. Mensûb olduğu zümre hissiyyâtının sözcüsü olan şâir, aynı zamanda ef-kâr-ı umûmiyyenin de bir dereceye kadar nâzımı vaziyetindeydi".

Câhiliyyet devrinde şiir ibtilâsı bir nevi mez-hep hâline gelmişti.

Şâirin oynadığı dinî rolün ehemmiyyetinde başlıca âmil işte bu vaziyetti. (Dr. Gustave Le Bon), İslâm târihinin ilk günlerini de alâkadâr eden bu mühim noktayı şöyle izâh eder (La ci-vilisation des Arabes, 1884 Parih tab'ı, S. 179):

"Şi'rin Araplar arasındaki ehemmiyyeti netice itibâriyle şâirlere büyük bir nüfûz tem'in etmiş oldu. Şâirler kin ve garaz hislerini istedik-leri gibi körüklüyor ve her hangi bir kabîle üze-rine şöhet veya hacâletten hangisini isterlerse onu çekiyorlardı. Nüfûzları o dereceyi bulmuştu ki, Hazret-i Muhammed devrinde Kureyşliler şâir (A'ş'a) nın Peygamber lehine tertib etmiş olduğu şiirleri ifşâ etmemesi için kendisine yüz deve vermişlerdi.

Araplar arasında şiir hayranlığı o kadar inki-gâf etmişti ki, Hazret-i Muhammed'den asırlarca evvel Arabistan'ın her tarafından gelen kaafîlele-rin iştirak ettikleri edebî kongreler bile te'sis et-mişlerdi. Bu kongreler Mekke'ye üç günlük mesâ-fede ve Taif civarında küçük bir kasaba olan (Okâz) da toplanırdı".

İşte bundan dolayı Câhiliyyet şi'rinin çok muazzam bir yekûn teşkil ettiğinden bahsedilir. (Corci Zeydân) bu noktayı bir takım mukaayeseler-le şöyle izâh etmektedir (Medeniyet-i İslâmiyye

târîhi, C. 3. 1329 İstanbul tab'ı, S. 45) :

"Araplarda şîrin kesreti. — Arapların İslâmîyyet-ten evvel vukuu' bulan son intibâhları sıralarındaki zamânâ âid olarak bize terkettikleri eş'ârın çokluğu daha eski zamanlarda da kesretle şîir yaptıkları delil teşkil eder. Araplar o son bir, yahût iki asır zarfında o kadar çok şîir tanzim etmişlerdir ki diğer milletlerde, bâ-husus bedâvet zamanlarında, bir kaç asır zarfında o kadar şîir yapılmamıştır. (Homer) in (İlyada) ve (Odise) si Yunan zamân-ı câhiliyyetine mensûb eş'ârın kıs-mı-a'zamını teşkil ediyor. Halbuki o iki eser-i man-zûmun aded-i cöyânı 30,000 i geçmez. Kezâlik Hîntlilerin (Mahabharata) sı 20,000 ve (Ramayana) sı 48,000 beyitten fazla değildir. Araplara gelince, kabî-el-İslâm son intibâhları esnasında tanzim ettikleri eş'âra dâir gördüğümüz mâlûmâta göre bunlar zikrolunan miktarlardan kat kat fazla şîir söylemişlerdir.

Araplar manzûmelerini beyt ile değil, kasidelerle ta'dâd ederlerdi. Rivâyete göre (Kitâb-ül-Hamâse) müellifi (Ebu-Temmâm) zamân-ı Câhiliyyet şuarâsına mensûb olmak üzere kasâid ve mukâatîf'den mâadâ 14,000 ürcûze hıfzederdi. (Ham-mâd-ı Râviye) hurûf-ı hecâdan her harfin kanfiyesinden bin kaside olmak üzere 27,000 kaside ezber etmiş idi".

Bu rakamlarda her halde mübâлага bulunmak ihtimâlî pek tabii olmakla berâber, hemen bütün Arapların şîir söylediği hakkındaki rivâyete nazâr-ı'tibâsa alınacak olursa, Câhiliyyet manzûmelerinin mühim bir yekûn tuttuğunu kabûl etmemiz zarûret şeklini alır. Gene aynı menbain 49 uncu sahifesinde muhtelif Arap menbâlarına istinâden bu nokta da şöyle izâh edilmektedir:

"Araplarda şâiriyyet fitri ve umûmî idi. İçerinde şîir söyleyenler pek nâdir bulunurdu. Hattâ mecnunlar ve hırsızlar bile şâir idiler. Erkekler nasıl ise, kadınlar dahi fitrat-ı şâiriyyet ile meftûr olduklarından, bunlardan da pek çok şâireler yetişmişti. Araplardan şâir olmayanlar şîir inşâdına mahsus ictimâ'gâh-ı umûmîlere devâm ederek şîir-den müstefid olurlardı.

Çok defâlar kadınlar dahî şîir inşâd, şuarâyı yâd-u-tizkâr, şîirleri tenkid veya takdir etmek ve şuarânın yekdiglerine tefevvuk ve rûcâmını tâ'yîn eylemek için meclis kuralardı. Bir çokları henüz sinn-i tufâliyyette edebîyyât ve şîir hakkında hiç mâlûmât almadıkça şîir tanzim ederlerdi. Arap-lardan karihası şî're muntakib olmadan her kim böyürse bu hâl onun için bir noksan ve mensûb olduğu kabîle için bir ayıp addolunurdu".

Gene (Corci Zeydân), Câhiliyyet araplarının şî're ve şâire karşı gösterdikleri bu fevkalâde alâka ve temâyülün sebeplerini de aynı cildinin 49 - 50 nci sahifelerinde şöyle anlatır.

"Şuarânın mevkî'leri. — Araplar şîir tanzimi-ne ve güzel söz söylemeyi çocuklarının gayretle-rini tahrik ve incizâplarını tezyide sarf-ı mesâî eyleyerlerdi. Çünkü zamân-ı Câhiliyyette şuarâ ırz hâimleri, vakaayi' ve âşâr hâfızları; mâlûmât nâ-kılları idiler. Belki Araplar kendilerinden büyük bir şâir yetişmesini büyük bir kumandanın yetiş-mesine tercih ederlerdi. Bu cihetle bir kabîlede bir şâir yetiştiğçe şâir kabâil o kabîlenin nezdine gelerek beyân'ı tehniyet ederler ve düşûnlerde yapıldığı gibi yemekler pişirilerek ve kadınlar top-lanıp ut çalınarak ırzâr-ı şâdmânî olunurdu. Bö-yüklük, küçüklük yekdiglerini tebrik ederlerdi. Çün-ki öyle bir şâire mâlikîyyetin ırzlarını şâir şuarâ-nın hücdûmunda himâyeye, neseb ve haseblerini vikaayeye, kabîleye âit ahvâl ve vakaayi' tâhlide ve nâmlarını i'âyâ hizmet edeceğine kaanî' idiler. Filvâki' devr-i Câhiliyyet araplarının vakayi' ve âdâb ve ulûm ve ahlâkına dâir bize vâsıl olan şeyler ancak o şîirlerden menkuuldur".

Zamânımızın en mühim İslâmîyyât âlimlerin-den sayılan ve hattâ Arapça eserleri de olan râhip (H. Lammens)in "L'İslâm" isimindeki meş-hûr eserinde de aynı mesele şöyle izâh edilmek-tedir (1943 Peyrut tab'ı, S. 11 - 13) :

"Arap dili ve şî'ri — Mîlâdın altıncı asrından i'tibâren Arap kabîlelerinde aşîret şeyhiyle kâhi-nin yanında şâirin de ayrı bir mevkî vardı içki kâhin gibi, şâir de bâzan muhitindeki cinin ilhâ-mına mazhar olmuş sayılırdı. Şâirin etrafında (Râ-vî) denilen okuyucularla müridler vardı: Bunlar da sonradan şâir olurdu. Bu vaziyete göre o devir-lerden i'tibâren bedevinin millî dilinde fevkalâde bir teşâbuç ve intibâak kaabiliyyetini hâiz edebi bir imkân var demektir ve o dil işte bu sayede ilmi bir lehçe olabilirdi ve nitekim oldu.

O ümmî bedevi, şî'ri çığınca sever ve hep onunla meşgul olurdu. Bu umûmî incizâba kadın-lar da kapılmıştı. Edebi bir an'enin bize naklet-miş olduğu ve tenkitçilerin de üzerinde münâka-saya başladığı eski Arap şî'ri, bâzi parçaları Ab-bâsiler devrinde tâdilâtla uğramış olan ve Hicret-ten evvelki asırdan kalan bakıyyelerine göre ted-kike tâbi' tutulduğu takdirde varılacak neticeye nazaran, muhtelif Arûz vezinlerine yöre âlimâne sârette tertib edilmiş olmakla berâber, âdetâ bir kalıpta dökülmüş olduğu için serî çerçeveleri şah-sî ilhâmı boğan bir şîirdir. Vezir ifâdeler bakımından çok zengin olmasına ve fikirlerden ziyâde şiddetler ve ihtiraslarla dolu bulunmasına mukaa-bil; âhenkten de, güzel tasvirlerden de mahrum değildir ve bilhassa tâbirleriyle istilâhlarının bol-luğu şâyân-ı hayrettir.

Bu şîir mecâzî hisler, ibdâ'kârâne ve düşün-dürücü tasvirler ve bilhassa dinî ve mânevî zinet-ler bakımından fakirdir: O gibi şeyler an'anevi huddûnda dâhil olmadığı için bir tarafa bırakılmış gibidir. (El-Câhîz)ın tem'in ettiğine göre eski Arap

şî'rinde:

— Başka milletlerin edebiyâtlarında bahsi geçmemiş hiç bir şey bulunamaz!

Bu şiir fasih ve belîğ parçalarla dolu olmasına mukaaabil, hissiyyâtı tahrik etmez ve insanı hayâlâta daldırmaz.

Câhiliyyet şî'ri o donuk bedevî varlığının hâricî hayâatına tasvire inhisâr eder ve onu tamâmiyye aynen, olduğı gibi, çöl kadar yeknesak, ve aynı bir şiirde tek bir kaafiyenin tekrarı kadar muttârit bir şeklide anlatır.

Renklerle şekillerin te'sirini kelimelerle husûle getirmek başlıca hedeftir. Tercemeye güç tahammül edilir veyâhut hiç edilemez. Muhtârıs ve müdekkûk bir zihniyete mâlik olan ve anarşî derecesi de dâhil olmak üzere hürriyyet ve istiklâl ehlince müptelâ olan bedevî Arap, o tımturaklı lissânı sayesinde hitâbet ve belâgatte muvaffak olabilmek için lâzımgelen bütün mezîyyetleri hâizdi; fakat ictimâî teşkilâtının iptidâilîği Hicretten evvel de, sonra da muvaffakiyyetine mânî oldu.

Eğer şîr dilin kemâli bir milletin rûhiyle fikrinin mâ'kesi sayılabilirse, Arap dilinin çok ilerlemiş olan tekâmülü Câhiliyyet bedevîlerini iptidâî milletler zümresine idhâl etmemize her halde mânî olacak bir sebep demektir".

Acabâ dünyâda böyle bir şiirle edebiyâta menş' olan ve işte o şiirden dünyânın en büyük ve beynelmîlîl medeniyet dillerinden birinin doğmasını te'min eden, her kabilesinde bir şiirle bir edebî hey'et bulunan ve edebiyât kongrelerine sahne olan bir çöl daha gösterilebilir mi? Şark ile Garbın eski medeniyetleriyle mütemâdiyen temâs hâlinde bulunan böyle bir çölün şiir ve müsiki müptelâsı bedevîlerine bir takım İslâm düşmanlarıyla târihî hakikatlerden bîhaber câhillerin dedikleri gibi "vahşî" ve "İptidâî" denilebilir mi?

Yukarıki fıkrasında öyle bir iddiânın doğru olamayacağıni söyleyen müellif, bugünkü Garp ilminin en büyük İslâmîyyât mütehassıslarından olan bir Fransız râhibidir: Bu vaziyete göre Kur'ân-ı-Kerim'e bir "Çöl kaanûnu" diyebilmek için, İslâmîyyet düşmanlığı taassubunda bir Katolik papazını bile çok geride bırakmış olmak lâzımdır!

Bundan evvel de gördüğümüz gibi, İslâmîyyet Şark ile Garp arasındaki medenî ve iktisadî ittisâlî tem'in eden Mekke gibi muhteşem bir Cumhûriyyet merkezinde ve hattâ eski Yunan halk idâresine terçh edilen bir demokrasi yurdunda zühûr etmiş medenî bir dindir ve bu din ilkönce Arap yarım-adasının Himyerî ve sair medeniyet merkezleriyle işte o münevver bedevîlere, yani Ara-

bistan'ın her sene edebî kongreler akdeden şiir ve müsiki müptelâsı bedevîlerine hitâb ederek bütün yer-yüzünde intişârâ başlamıştır.

Asrımızın en büyük müverrihlerinden olan Amerikalı (Will Durant)ın "Histoire de la civilisation" ismiyle Fransızcaya terceme edilen Medeniyet târihi külliyyâtına "L'Age de la foi = İman çağı" serisinin Bizans ve İslâm medeniyetlerinden bahseden birinci cildinde de Câhiliyyet şî'ri şöyle izâh edilmektedir (François Vaudou tercemesi, 1952 Paris tab'ı, S. 204):

"Câhiliyyet arabî umûmiyyetle ümmî idi; fakat ata, kadına ve şaraba karşı olan iptilâsından hemen sonra şiir aşkı gelirdi. Ne âlimleri vardı, ne târihçileri vardı; fakat belâgate, dil güzelliğiyle fasâhatine ve güzel işlenmiş şi're olan iptilâsı onu mest ederdi. Lisânı İbrânîye yakın bir dildi; karışık tasvir şekilleriyle, zengin bir lûgatle, her şeyden evvel şiir inceliklerini ayrı ayrı ifâdeye müsâit ve vâzih tasvir ve târif husûsiyyetleriyle ve daha sonraları felsefenin bütün inceliklerini ifâde eden bir fasâhatle konuşurdu.

Araplar dillerinin eskiliği ve zenginliğiyle iftîhâr ederler, o tath hecelerini kaleme yâhut dile fasâhat ve belâgat çiçekleri hâline getirmekten pek hoşlanırlar ve kahramanlarının, kabilelerinin veyâhut krallarının harpleriyle aşk mâcerâlarını seyyâl vezinler ve tükenmez kıt'alarla zihinlerinde canlandıran şâirleri köylerde, şehirlerde, çöl karargâhlarında veyâhut panayırarda büyük bir vevd ile dinlerlerdi.

Şâir arabın hem müverrihi, hem Ensâb mütehasısı, hem hicviyyecisi, hem ahlâkçısı, hem gazetesi, hem kâhini, hem harp münâdisiydi. Eğer şâirin biri pek çok yapılan şiir müsâbakalarından birinde mükâfât alacak olursa, bütün kabilesi şeref duyar ve sevinirdi.

Her sene (Okâz) panayırında bu müsâbakaların en büyüğü tertip edilirdi; bir ay boyunca hemen her gün muhtelif kabîle zümreleri, şâirleri vâsıtasıyla işte bu müsâbakaya iştirâk ederlerdi; hakemler yoktu, yalnız halk kütleleri heyecanlı veyâhut istihfafla dinlerdi".

Yukarda Câhiliyyet şî'rinin "Hidâ" denilen devci türküsûyle başlandıktan sonra, ikinci merhale olarak "Hicâ" denilen Hicviyye safhasına girmiş olduğundan bahsetmiştik. Bu ikinci safhanın teşekkülünde sihirle dinin âmil olduğunda umûmiyyetle ittifak edilmektedir. Alman müsteşirlerinden Profesör (C. Brockelmann)ın "Histoire des peuples et des Etats islamiques" ismiyle Fransızcaya terceme edilen İslâm târihinde sihirle dinin te'siri şöyle izâh edilir (Tazerout tercemesi, 1949 Paris tab'ı, S. 19-20):

Araplar, bütün kabîle dâhiyelerine rağmen bir millet teşkil edebilme şuurunu, umumiyyetle ileri sürüldüğü gibi her şeyden evvel en mühim müş-terek hâsaları olan şiir sanatına medyundurlar. Bu sanat bir dereceye kadar dinin himâyesi altında intişâr ve inkişâf etmiştir.

Şiir daha ilk teşekkül anlarından i'tibâren dine bağlanmış olduğunda hiç şüphe yoktur. Her halde bu sanatın ilk kökü oyun sevk-i tabiisinde ve ilk insanları hayât yorgunluklarına tahammül etmiye alıştırma sesle âhengin verdiği neş'ededir; bedevinin ilk türk'leri belki de yürüyüşler esnâsında doğmuştur. Fakat sözün ihtisâsı bir şekilde telâffuzu iptidâî insana aynı zamanda kendi kudret ve kuvvetiyle her istediği te'siri ikâa' edebilme kanaatini de veriyordu; işte bu suretle o eski söz sanatı aynı zamanda sihre de yaramış oluyor ve kültürün o derecesinde sihir henüz dîneşmügaayir bulunmuyordu. Bilhassa harb esnâsında düşmana lânet okumak vazifesi, doğru konuşabilme kaabiliyyetini hâiz olanlara terettüb ediyordu...

Lânet cümlesinin sihirli te'sirini artık kaybetmiş olduğu hükmedildiği zaman, işte ondan Hicviyye şeklindeki şiir doğdu ve bu tarz nihâyet kabîleler arasındaki münâsebetler safhasından şahsiyyât safhasına intikâl etmek sûretiyle şâirin eline korkuncu bir silâh gibi geçti ve işte böyle bir şâir istismâr günâhından çekinmedikçe o silâh onun elinde bir şahsî menfaat kaynağı haline geldi".

Arap menbâlarının bu hususatı izahâtını hulâsa eden (Corci Zeydân) da "Hicâ" denilen Hicviyyenin nasıl bir menfaat kaynağı hâline geldiğini şöyle anlatır (Madeniyyet-i İslâmiyye târihi, Zeki Magaamiz tercemesi, C. 3, 1329 İstanbul tab'ı, S. 51):

"Şiirin ırz-ı nâmin himâyesine te'sirinin sebebi, arapların meftûr oldukları hiss-i hamâset ve hayâl cihetiyle belîğ sözlerden pek ziyâde müteâsir olmaları ve belki yalnız bir beytîn kendilerini ayaklandırıp oturtmaya kâfi bulunmasıdır. Bu sebeble şuarânın hicivlerinden korkarlar ve medihleriyle iftihar ederlerdi. Hattâ Hazret-i Ömer iki şâir arasında vukuu' bulan bir ihtilâf kendisine arz olunsa işe girişmekten çekinirdi. İhtilâfin hallini (Hassân ibni Sabit) gibi zevâtâ havâle ederdi. Hazret-i Ömer bir daha halka zebandârlıkta bulunursa intâr ve tekdîre müracaat etmeksiz in şiddetli cezâyâ düçar etmek üzere (Hatîle) nâmındaki şâire üç bin dirhem vererek bir daha fenâ şeyler söylemeyeceğine dair kendisinden bir taahhüd almış idi.

Araplar ahlâfa kahr da tedâvül eder diye hicivden (1) o kadar korkarlardı ki kabâil arasında vukuu' bulan muhârebelerde bir şâir esir düşerse kendilerini hicvetmeyeceğine dair andan taahhütler alırlardı. Bâzan gene bu maksatla şâirin lisanını bir parça kayış ile bağlarlardı".

Meşhur müsteşrik (Clément Huart) da "Lit-

érature arabe" isimindeki Arap edebiyâtı târihinde Cahiliyyet hicviyyelerinin cinlerle, dinle ve sihirle alakasını şöyle anlatır (1902 Paris tab'ı, S. 6-8):

"... Bu ilk Arap şiirinin en eski âbideleri (Hicâ) denilen Hicviyye'lerden zamanımıza intikâl etmiş olan parçalar; bu şiir nev'ine karşı bir takım bâtil iftikatlar beslenir ve sihirli bir te'siri olduğuna inanılırdı.

Asıl mânâsı i'tibâriyle (Âlim) demek olan (Şâir) bir nevi kâhindî: Aynı menşee mensûb olan kabîleler arasında ağzından ağza dolaşan bu hicviyyelerin tertibi için işte ona mürâcaat edilir ve biraz sonra da düşman kabîle şâirinin kafasından çıkmış mukaabil hicviyyelerle onlara karşılık verilir.

... Cahiliyyet şâiri ıssız çölleri dolduran ve fenâlıktan ziyâde müziplek ettiğine inanılan cinlerden ilhâm aldığını iddiâ ederdi; işte o cin, şâire kabîle düşmanının tehzili fikrini telkîn ederdi: Bundan maksat, muhtelif haymegâhlarda tekrâr edilip duran dokunaklı hicviyyenin o düşmana fenâlık etmesini, yani bizim Orta-çağ büyüücülerini ntâbi'yle vücutuna delik-deşik edivermesini temîn etmektir.

Bu vaziyette şâir, sihir muâmelelerini bilen bir âlim, kabîlenin cinler tarafından ilhâma mazhar olup gâalpten haber veren bir kâhini demektir. meselâ ihtiyar şâir (Zühayr ibni Cenâb)ın emriye haymegâhın yeri değiştirilir, onun uğurla saydığı anda uğurlu saydığı yere yerleşilir. Harbe işte onun re'yini aldıktan sonra girilir ve ganimetler tevzi' edilirken de onun payı en kahraman cengâverlerinkine muâdil olarak takdim edilir. Onun silâhı Hicviyye idi ve bu silâh da en sivri silâhlar kadar derin yaralar açar, incitir, milletleri birbirine düşürürdü; fakat hicviyye aynı zamanda şöyle bir sihirli sözdü ki düşmanı tehdid eder, çöün fenâlık ilâhlarını harekete getirerek ona zarar verir, onu lânetler ve yalnız (Şâir) denilen âlimin sihirli lâneninin telâffuziyle onu mahva, inkırâza mahkûm ederdi.

Bu gibi hicviyyelerden maatteessüf hiç biri zamanımıza intikâl etmemiştir, fakat (Balaam)ın meşhur lânetnâmesine kıyasen bunların ne gibi mevzûlar üzerinde işlenip durdukları kolayca tahmin edilebilir.

(Hicâ = Hicviyye) okumanın husûsî bir takım merâsimi vardır: Meselâ başın yalnız bir tarafındaki saçlar yağılanır, ridânın etekleri yerlerde sürüklenir ve yalnız bir ayağa pabuç giyilir".

Gene (Clément Huart)ın "Histoire des arabes" isimindeki İslâm târihinin birinci cildine de ilk efsunlama sözlerinin müseccâ, yani kaafiyyeli nesir şeklinde olduğundan ve manzun hicviyyelerin işte bundan doğmuş olduğu anlaşıldığından bahsedildikten sonra, o ilk hicviyyelerin mâhiyyeti şöyle izah edilir (1912 Paris tab'ı, S. 99):

"Hicâ demek, dokunaklı sözlerle ve insanın en

(1) Doğrusu "Heev" olduğu halde Türkçede "Hiciv" şeklinde takarrür etmiştir. İ.H.D.

ulvî hislerine saldıran târizlerle dolu bir hicviyye ve inkisarla şiir kelimesi kullanılmak sûretıyla ilâhlardan istimdâd edilerek düşmana zarar verilmek için tertib edilmiş bir efsun metni demektir. (Balâam)'ın lânetnâmesi, mensûr (Hicâ = Hicviyye)'nin nasıl bir şey olabileceğini gösteren mükemmel bir nümünedir".

(Mahmud Es'ad Efendi)'nin "Târih-i dîn-i İslâm"ında da (Hicâ)'nın mâhiyeti şöyle izâh edilmektedir (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 322-323):

"**Arap şîrinin envâi: Hicâ.** — Arabın en eski âsâr-ı şîriyyesi Hicâ'dır (1). Hicâ, müsecca' ve mevzun bir takım kelimât ile söylenirdi; kendine mahsus bir âhengi vardı ki üdebâ anı saçları başın bir tarafına bağlamak, ridâsının bir tarafını yerde sürmek, yalnız bir ayağına ayakbağı giymek gibi şeylere teşbîh ederler. Şâir dahî hem âlim, hemde bir nevi kâhındı; Hicâları terkib için anlara mürâcaat olunurdu. Bir kabîle şâirinin terkib ettiği Hicâlar o kabîlînin şûbeleri içinde ağızdan ağıza dolaşır ve düşman olan kabîle şâirinin Hicâlarına bu yolla cevap verilir.

Eski şâirler ihâmât-ı şîriyyelerini bâdiyenin hâli mahallerinde mukim cinlere, ervâh-ı hablseyle istidâ ederlerdi. Gûyâ cin ana kabîlînin düşmanıyla istidâ etmek fikrini ilkaa ederdi. Bu sebepten işbu Hicâlar hakkında bir takım zunn-ı bâtila tevelliüd etmişdi; anlara te'sîrât-ı sihriyye atfolunurdu.

Kurûn-ı vustâda avrûpa'da bulunan şâirler bir kimsenin bal-mumundan yapılan heykeline bir iğne batırıldıkta mütecezzî olacağına i'tikaad ettikleri gibi, Arap dahî müteaddid haymegâhlarda tekrâr edildikçe işbu Hicâların düşman hakkında mad-deten bir fenâlık husûle getireceğini zu' mederlerdi.

İşbu ilk âsâr-ı şîriyyenin bâzi nümüneleri zamânımıza kadar mahfûz kalmıştır.

(Mahmud Es'ad Efendi) aynı eserinin 324 üncü sahifesinde "Recez" denilen ilk şiir vezninin "Hicâ'dan sonra" teşekkül etmiş olduğundan bahsettğine göre, yukarıki fıkrasının başında "Hicâ"yı "müsecca" ve mevzun" şeklinde târif etmekle bir mensûr şiir kasdettiği anlaşılmaktadır: Çünkü manzum şi're "müsecca" denilmez, "mukaffâ" denilir.

Arap şîrinin Câhiliyyet devrindeki teşekkül safhalarını muhtelif müelliflerin birbirini te'yîd eden izahlarına göre tâkib ederken, buraya kadar gözden geçirmiş olduğumuz esaslar şöyle sıralanabilir:

1) Arap şîrinin ilk temeli, "Hidâ" denilen deveci nağmesidir: Bir nevi mensûr şiir tarzında olan bu ilk bedevi türküsünün teşekkülünde deveci kadar devenin de rolü vardır; çünkü bu

türküyü devesinin adımlarına ve o adımların sıklık ve seyreklik nisbetlerine göre ayarlamıştır; bu i'tibarla "Hidâ"nın deve adımlarına göre âhenklenmiş iptidâî bir hece vezni var demektir;

2) "Hidâ"dan sonra ortaya çıktığı tahmîn edilen ve "Hicâ" denilen Hicviyye nev'i de vezinsizdir: Fakat kelimelerle cümlelerin tertibi daha muntazam ve fazla olarak "müsecca", yâni kaafiyledir; bu vaziyete göre Hicâ âhenk i'tibârıyla "Hidâ" ile "Arûz" arasında mütevassıt bir tekâmül merhalesi demektir. O ilk devrin hicviyyeleri şimdiki gibi olmayıp birer lânet ve inkisâr düâsı şeklindedir ve içlerinde şiirle alâkadâr tâbirler vardır; o devirden kalma bâzi örnekler zamânımıza da intikaal etmiştir;

3) Gene "Hicâ" devrinde aşk ve kahramanlık şiirleri de tertib edilmiş ve hattâ büyük yekûnlar tutmuştur: Tabii bunlar da müsecca' ve âhenkli mensûreler tarzındadır;

4) Bu ilk Arap şiirleri edebî toplantılarda mûsikî ya'dımıyla güzelleştirilmiş ve belki de müsecca' nezar âhenginin kifâyetsizliği o sûretle telâfi edilmiştir: O zamanki mûsikî âletlerinin başlıcaları flâvta, kaval, ut ve dümbelek gibi şeylerdir; bu çalgılı şiir âlemlerinde rakkaase takımlarının millî ve dînî oyunlarında an'ane hâlini almıştır;

5) Câhiliyyet araplarının şiirleri Hint, Yunan vesâire gibieski milletlerin elde mevcut şiirlerinden daha büyük yekûnlar tuttuğu anlaşılmaktadır;

6) Gerek yalnız bedevilerin, gerek bedevilerin de katıldığı şehirli birer kongre tarzındaki büyük edebî toplantıları târihe aksedecek kadar ehemmiyet almıştır: Bu şiir kongrelerinde müsâbakalar tertibi de âdet olmuştur; bir şâirin müsâbakayı kazanması, mensûb olduğu kabîle için te'sîd ve tebrik merâsimiyle geçen bir bayram vesîlesidir. Edebî kongrelerle şiir müsâbakalarının en mühimleri meşhur (Okâz) panayırındakilerdir;

7) İşte bütün bunlardan dolayı Câhiliyyet arapları nazarında şâirin fevkalâde ehemmiyeti vardır: Şâir aynı zamanda kabîlînin resmî âlimi, müverrihi, müşâviri, Gayb âlemiyle ve bilhassa cinlerle irtibât ve ittisâl hâlinde bir kâhini ve bir nevi râhibi ve netice i'tibârıyla mürşidi demektir; Hattâ harb idâre eden bir bedevi kumandanından daha mühim sayılır; herhangî bir ka-

bileden yeni bir şâir yetiştiği zaman tebrik me-
rasîmî yapılması işte bundandır;

8) Her kabîle şâirinin mailyetinde şiir oku-
yan "Râvî"lerle müridlerden, yâni bir takım çö-
mezlerden mürekkep bir edebî hey'et de mev-
cuttur: Bunların da aldıkları edebî terbiye saye-
sinde günün birinde şâir olmak ve kabîle şâiri-
nin yerine geçmek ihtimâli vardır;

9) "Hidâ" ve "Hicâ" devirlerinden sonra
Arûz'un ilk ana-vezni olan "Recez" teşekkül et-
miştir: İlk önce 2 şakıl $\begin{smallmatrix} - \\ - \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} - \\ - \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} - \\ - \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} - \\ - \end{smallmatrix}$ hâfif $\begin{smallmatrix} - \\ - \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} - \\ - \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} - \\ - \end{smallmatrix} \begin{smallmatrix} - \\ - \end{smallmatrix}$ şakilden
mürekkep dört hecelik alı (Müstefîlün) kalıbından
mürekkep olan bu ilk Arap vezni sonradan yal-
nız dört (Müstefîlün) şeklini almıştır: Bu veznin
teşekkülünde de deve adımlarının "te'siri" amil
olduğundan bahsedildiğine göre, "Hidâ" gibi bu
da bir bedevî eseri demektir;

10) Arap edebiyâtının ilk manzum şiirleri
işte bu "Recez" veznine göre tertib edilmiştir;

11) "Hicâ" nev'ine mensûb olan hicviyyelerin
tertibine "Recez" in içadından sonra "da" Geyâm
edilmiştir;

12) "Recez" in teşekkülünden sonra Arûz'un
diğer ana-vezinleri de tedricen teşekkül etmiş
ve onlarla da şiirleri söylenmiştir;

13) Arûz vezinlerinin "Esfâil" ve "Tefâil" de-
nilen kalıpları, ilerde görceğümüz gibi; İslâmîye-
ye geçişten sonra tertib edilmiştir;

14) Neticce itibâğıyle Arap şiirini yehirden de-
ğil; kölden doğmuştur: Arabistan bedevî ilâlemin
iptidâ ve hattâ vahşî bir kütle gibi gösteren
yanlış telâkkiye Garp âlimlerinin itiraz etmeleri
işte bundandır;

"Câhiliyyet devrinde" bir "Arap birliği" yoktu:
Bu hâk yalnız bedevîlikle şehrîlik arasında
telâkî ve hayât ayıllıklarına mühasir, değildi:
siyasî fikrî ve millî bir birlikten de esen olma-
dığı gibi, dil ve din birliği bile mevcut değildi:
meselâ Cenûb Arabistan'ın Yemen havâlisindeki
Himyerî arapçasıyla Şimal arapçası aynı menşeden
çıkması, iki muhtelif dil vaziyetindeydi;

Fakat millî perişânlık buna da mühasir değil-
di: Bir de lehçeler meselesi vardı: Yabancılarla
ihtilâttan dolayı şehir lehçelerinin kârişikliğine
mukâabil, kabîle lehçeleri millî safvetlerini mu-
hafaza ediyor, fakat onlarda da birbirinden ayrı-
lıklarından dolayı yekdigertyle te'lif edilemeyecek
hususîyetler bulunuyordu: Bu lehçeler arasında
telâffuz birliği olmadığı gibi, lûgat birliği de

yoktu; yâni cenûbun Himyerî diline mukâabil
merkezî ve şimalî Arabistan'daki asıl Arap dili
Fonetik ve Semantik bakımlarından iki muhtelif
zümreye ayrılmış vaziyetteydi;

Bu vaziyette başlıca iki âmîl vardı: Biri, be-
devî ve medenî hayât ayrılığı gibi ictimâ ve biri
de bütün Arabistan'ı içine alan ve millî bir bir-
lik vücûda getiren tek bir idârenin hiç bir za-
man kurulamamış olması gibi siyasî bir âmîldi:
O zamânın arapları yalnız millî bir idâre mahrû-
miyyetinden dolayı değil, bundan evvel de, gör-
düğümüz gibi muhtelif yabancı devletlerin yüksek
hâkimîyetlerini "kâsâr" edip, Efrîbirine düşmâh
zümreler hâline gelmiş olmalarından dolayı da
birleşemiyor ve netice itibâğıyle lehçeler üs-
tünde bir millî dil birliği vücûda getiremiyorlardı;

(René Basset'in Câhiliyyet şiirlerinden bahse-
den "La poésie arabe, anté-islamique", isimindeki
eserinde bu siyasî vaziyet şöyle hülasa edilir,
(1890 Paris tab'ı, S. 18):

"Arap yarım-adasında teşekkül etmiş devlet-
lerin hiç biri Milâdın altıncı asrında bütün Arabis-
tan'a hâkim olacak ve vakti "Atina'nın Yunan-
istan'da ve Roma'nın İtalya'da oynadığı rolü" oynay-
abilecek derecede kuvvetli ve kudretliyle istiklâli-
ni muhafaza ve idâmâ edememişti;

İlk önce Roma ve ondan sonra da Bizans ile
İrân arasında geçen mücadele, şekillendikçe büyük
fâcîda yâni aktörlerin başlıcaları (Şapur), (Julien),
(Bêlisaire) ile (Nûşeyrân) ve (Perviz), isimlerinde
iki İrân hükümdarı ve nihâyet (Heraclius) isimle-
riyle temsil edilmiş fâcîa anâsında Arapların Hirc
ve Cassân kralılarıyla Yemen, Mekkâ ve hattâ
Necd'deki Arap kabîleleri birer bostan korkulu-
ğundan başka bir şey değillerdi!;

Bu siyasî perişânlıkla "Kudretsizlik" hem! "bir
umûmî lehçe" teşekkülüne mâni oluyordu: Her
mevcut lehçeler arasındaki ayrılığı, gittikçe artı-
rılıyordu: Câhiliyyet şakîliğine mu'cizesi, nihâyet
bu vaziyette gösterilir: Lehçeler üstünde umûmî
bir dil birliği kurak başlıca âmîl şühdirdi (L. A.-
Sédillot'unuz Hisbire gânele des Arabes" isimli
deki İslâm tarihinde "Arap kâvminin" Câhiliyyet
devrindeki perişânlığından ve "millî birlik" ihtiyâ-
cından bahsedilirken bu mühim nokta şöyle izah
edilir (1877 Paris tab'ı, C. 1, S. 44-45):

"O sırada şöyle bir neticeye varabilmek
için henüz iki zâret şâir vardı: Buhârî ve Buhârî
umûmî birliği ve bir de din birliği idi: Bu iki şâir
ün birincisi kısmen te'min edilmmişti. Fîlvâk arap-
lar şâir fıtrî hislerine ittibâ ederek büyük bir ye-
rden "tutân" kabîle lehçelerinin birbirinden mühtâf ile
tek bir dil hâline gelmesini te'min edecek esbâbı

hazırlamışlardı.

Kahramanlık menkabelerine âit hâtıraların müstakbel nesillere intikaalini te'min husûsunda pek titiz oldukları için, bu arzularını yerine getirecek bir vâsita demek olan şi'ri severler ve şan ve şereflerinin tekmil Arap yarım-adasına yayılabilmelerini istelerdi. Fakat Necid ve Hicaz şâirlerini Yemen'dekiler anlamazdı; hattâ aynı bir memleketin muhtelif kabileleri bile hep aynı tâbirleri kullanmazlardı. İşte bundan dolayı şâirler daha umûmî bir lisan vücûda getirmekle vazifelendirildiler. Bunların her tarafta okunan şiirleri muhtelif mefhumları kat'î sûrette ifade edecek kelimeleri tesbit etmekteydi; eğer muhtelif âileler aynı bir fikri iki muhtelif kelimeyle ifade edecek olursa, şâirin seçtiği kelime tercih ediliyor ve işte bu sûrette umûmî Arap dili tedricen teşekkül ediyordu".

Bu vaziyetten iki mühim netice hâsıl olmuştu: Bunların biri Câhiliyyet devrinin muhtelif lehçelerine göre tertib edilmiş mevzî şiirlerin unutulup gitmesi ve ikincisi de o muhtelif lehçelerin aynı mefhumu ifade eden kelimelerinin umûmî Arap dilini zenginleştirmiş olmasıydı. (René Basset)'nin yukarıda bahsi geçen "La poésie arabe anté-islamique" isimindeki eserinde bu mesele de şöyle anlatılır (1880 Paris tab'ı, S. 57-58):

"... Bu vaziyetin diğer bir neticesi de lehçe şiirlerinin hemen tamâmiyle kaybolması şeklinde tecellî etti. (Maadd) ve (Adnân) nesillerine mensup muhtelif âileler arasında muhtelif tahavvüller gösteren lehçeler vücûda gelmişti: Bununla beraber, bu lehçeler birbirine o kadar yakındı ki birini bilen diğerlerini de anlardı. Aralarındaki farklar her halde pek ince şeylerdi ve tahminimize nazaran bâzı köklerdeki seslerin ve umûmiyyetle ikinci sesin hareketine ve lûgat sâhasına inhisâr ediyordu.

Eserlerine bir çok lehçelerden kelimeler almış olan (ve işte bu sûrette Arap dilindeki müterâdif kelimelerin çok büyük yekûnlar tutmasına sebep olduklarından bahsedilen) lûgatçiler, bu kelimelerden her birinin hangi kabîleye âid olduğu hakkında bizi tenvîr etmeyi maatteessüf ihmâl etmişlerdir".

Dil birliğinin teşekkülünde şi'r'in edebî rolünden başka bir de (Kinde) krallığının siyâsî rolü vardı. Londra üniversitesi Yakın ve Orta-Şark târihi profesörü (Bernard Lewis)'in "Les Arabes dans l'histoire" isimli Fransızca terceme edilen kıymetli eserinde Arap birliğine doğru geçici bir tecrübe mâhiyyetinde sayılan Kinde devletiyle bu devletin dil birliği sâhasındaki rolü şöyle izah edilmektedir (Annie Mesritz tercemesi, 1958 Brüksel tab'ı, S. 28):

"Kinde krallığı Milâdın beşinci asrının sonlarıyla altıncı asrının başlarında Şimâli-Arabistan'da

inkişâf etmiştir. İlk önce kudretli bir devlet olan ve hattâ komşu devletlerin arzâsine kadar yayılan bu krallık, dâhilî birlikle mânevî kuvvetten mahrûm olduğundan ve kırk-elli sene sonra İslâm istilâlarına mukaaemet edemiyecek bir hâle gelecek olan Bizans ve İran imparatorluklarının o sırada nisbeten daha kuvvetli bir vaziyette bulundukları için kurabilmiş oldukları engelleri yıkamadığından dolayı munkarız olmuştur.

Kinde krallığı Arap şi'rinde sönmez bir hâtıra bırakmıştır. Milâdın altıncı asrına doğru Arabistan yarım-adasındaki arap kabilelerinin müsterek bir şiir diliyle müsterek bir şiir tekniği vardı ve bu dil kabîle lehçelerinden tamâmiyle ayrıydı. İşte o sırada arap kabileleri aynı bir an'ane ve şifâhen intikaal eden aynı bir kültür altında birleşmişlerdi. Bu müsterek dille müsterek edebiyât, inkışafının büyük bir kısmını merkezi ve şimâli Arabistan kabilelerinin ilk büyük teşebbüs mâcerâsı demek olan Kinde devletinin kahramanlık menkabelerile hâtırasına mediyordu. Altıncı asır esnâsında bu müsterek dille edebiyât klâsik olgunluğun a'zamî derecesine yükseldi".

Takriben bir asır kadar bir zaman zarfında dünyânın en büyük kültür ve medeniyet dillerinden biri işte böyle mu'cizevî bir teşekkül ve tekâmül sırrına ermiş ve biraz sonra Kur'ân-ı Kerim insanlığa işte o dille hitâb etmiştir.

Bu eşsiz teşekkül ve tekâmülde yukarıda bahsettiğimiz şiirle pek az sürmüş bir siyâsî birlik şuurundan başka, panayır şeklinde toplanan edebî kongrelerin de büyük bir rol oynadığından bahsedilir. (L.-A. Sédillot)'nun yukarıda bahsi geçen İslâm târihinde dil birliğinin teşekkülünden bahsedilirken bu nokta da şöyle izah edilir (Histoire générale des Arabes, 1877 Paris tab'ı, C. I, S. 45-46):

"... Aynı zamanda medeniyetin faydaları da anlaşıldı: Fikir işlerine layık olduğu ehemmiyet verildi ve o zamâna kadar yalnız maddî kuvvetin zaferine verilen ehemmiyeti artık fikrî zafer de kazanmış oldu. İnsanların tanışıp sevimsiye öğren-diği umûmî toplantılar tertib edildi. (Taîf)'le (Nahle) arasında ve mekke'ye üç günlük mesâfede bulunan (Okâz) kasabasıyla (Mejne/Mecenne) de ve Arefât dağının arkasındaki (Zülmecâz)'da akdedilen bu ictimâlar hakikatte birer şiir kongresinden başka bir şey değildi; fazla olarak, ortalığa bir sâdelik havası hâkim olmasına rağmen, a'zamî bir hürmet hissi duyulurdu.

Bu vaziyet, tıpkı Olimpiyad oyunlarına benzetilebilecek bir hâldi. Sessiz ve hareketsiz bir dinleyici kütlesinin huzurunda mağrur edâlı bir cengâver ayağa kalkardı: Hiç bir rûtbeye ve üstünde yüksek bir mevki' sahibi olduğunu gösterecek hiç bir rûbe lâmeti olmadığı halde, bütün gözler ona dikilirdi.

O vekur cengâver yüksek bir tûmşegin üstüne çakar ve işte orada, ilhâm kudretinden veyâhut fevkalâde bir hâfızadan başka hiç bir şeyden yarıdım görmiyerek gür bir sesle bütün bir şi'ri okurdu. Bâzan kendi kahramanlıklarını veyâhut kabilesinin asâletini terennüm eder, bâzan intikam zevklerini, bâzan müşâfirperverlik lezzetlerini, bâzında şecâat ve cesâreti ve dâimâ da şeref ve haysiyeti anlatırdı.

Başka defâlar da tabiatın güzelliikleri, çölün ıssızlıkları, hasretle özlenen vâdilerin letâfeti ve ceyânın çevikliği üzerinde dururdu. Gözlerini onun dudaklarına dikecek dinleyiciler şâirin kendilerine ilhâm etmek istediği bütün hislere tâbi olurlardı. Dikkatli cehrelerinde fâlaketini bâzıla geçiren kahramana karşı hissettikleri hayranlıkla korkaklara karşı istihfaf duyguları okunurdu.

Dinleyiciler hislerini gizlemedikleri için, şâir kendi şiir kudretinin i'tirâfı karşısında yeni bir gayret duyarak hikâyesini daha fazla bir şevk ile tekrâr ederdi.

Eşsiz bir nüfûz ve i'tibâra mazhar olan Arap şâirleri memleketlerinin İslâmîyetten evvelki müverrihleri olacak adamları; efkâr-ı umûmiyyeye hâkim olan bu şâirler muhtelif kabileleri istedikleri gibi aşırtıp yükseltebilirlerdi; onun için herkes onlardan korkar ve herkes onlara hürmet ederdi".

(Corci Zeydan)ın bilhassa Arap menbâlarına istinâd eden "Medeniyet-i İslâmîye târihi"nin üçüncü cildinin "Edeb meclisleri ve şûk-ı Okâz" faslında mevzûumuzla âlâkadâr bâzı mühim izâhâta tesâdüf edilir; bu faslin yalnız o mühim noktalarını burada aynen ictibâsı zarûrî görüyoruz (Zeki Magaamiz tercemesi, 1329 İstanbul tab'ı, S. 59-64):

"Araplar şiir inşâdına, fikir ve havâdis teâtisine ve müsâmereye, yâhut umûmî husûsât hakkında müzâkereye mahsus olmak üzere bir takım meclisler akdederek bu meclislere (Endiye = Meclis ve encûmenler, klöpler) nâmını verirdi. (Kureyş nâdisi) ile Kâ'be civârında bulunan (Dâr-ün-Nedve = İstiğâre meclisi) bu nevi meclislerdendi. Bununla beraber Araplar işten boş vakit bulup da bir yerde ictimâ' ettikçe, bâ-husûs (Es-vaak) nâmıyla marûf olan panayırılarda, münâşeret ve müfâherât ve müsâmerât ile vakit geçirirlerdi.

Şûk (= Pazar yâhut panayır)dan maksat şehir veya köy ahâlisinin alış-veriş yapmak, müdâvele-i efkârda yâhut mübâdelâtta bulunmak için evkaat-ı muayyenede ictimâ' ettikleri mahaldir....

Zamân-ı Câhiliyyet araplarının senenin her ayında ayrı yerde kurulum bir takım panayır-ı vardı ki bir mahalde panayır müddeti bittikçe diğer mahalle gidilerek orada panayır kurulum ve Araplar uzak ve yakın yerlerden bu panayırlara gelerek alış-verişte bulunurlardı. Böylece bir pa-

nayır kapandıkça diğeri açılırdı. Meselâ Necd'in yukarı taraflarında kâin (Dümet-ül-Cende) mevkiinde Rebî'-ül-evvel ıptidâsında panayır kurularak alış-veriş yapılırdı.

Daha sonra (Heccer) mevkiine gidilerek orada bir ay pazar kurulduktan sonra (Omân'a nakli-i mekân edilir, burada da) panayır kurularak alış-verişte bulunulurdu. Daha sonra (Hadramût) ve (Aden)'e gidilirdi. Panayırclar bâzan (San'a'ya varırlardı. Buralarda panayır kurarak alış-verişte bulunulduktan sonra eşhûr-i-huramda (=Zülka'de, Zühicce, Muharrem, Receb) Okâz panayırına giderlerdi...

Zamân-ı Câhiliyyet araplarının en meşhur panayırı (Tâif) ile (Nahle) arasında kâin olan mahalde kurulan (Şûk-ı Okâz) idi. Araplar Hacc'e gittikleri zaman Zülka'denin ıptidâsından yirmisine kadar bu panayırda kalarak alış-veriş yaptıktan sonra Mekke'ye giderler ve burada menâsik-i Hacc'i icra ettikten sonra yerli-yerlerine avdet ederlerdi. Egrâf-ı kabâil zikrolunan şâir panayır-ı sırâdında her kes kendi şehrinde kurulan panayıra gelmekle ıktifâ ederdi. Fakat (Okâz) panayırı müstesnâ bir pazardı. Her kes her taraftan oraya giderdi...

Burada şu ciheti beyân etmek isteriz ki Araplar evkaat-ı mahsûsada kabâilin ictimâi vesilesinden bi-l-istifâde inşâd-ı eş'ara ve müfâherât ve müsâbakata mahsus ictimâlar akdederdiler. Bu meclis-i edeblerde şuarâ kendi şiirlerini okurlar, hutabâ nutuk irâd eylerlerdi. Aralarında bu bâbda vukuu' bulacak ihtilâfâtı hall-u-fasl için câzımdan birini hakem tâyin ederlerdi.

(Okâz) panayırında hakem ittihaz olunan kibâr-ı şuarâdan (Nâbiğâ-i Zübeyân) mevsim zamânında bu panayıra geldiği kendi kendisine deriden kirmızı bir çadır kurulurdu. Her taraftan şuarâ bu zâtin nezdine giderek mahsûl-i karîhaları olan eş'ar nazâr-ı takdîr-ü-tenkidine arzederlerdi. Rivâyete göre bu panayırda bir kasidenin parlaklığına hükümlonunca orada, yâhut Kâ'bede bir mevki-i ihtirâma ta'lik olunurdu.

(Muallakaat-ı Seb'a) işte o nev'-i kasâiddendi.

Arapların bu hâlleri eski Yunanlıların (Gymnasium)'daki ictimâ-i edebilerine benzer. (Gymnase) temrinât-ı bedenîye icrâsı için ictimâ'a mahsus bir binâ idi. Bu vesile ile felâsife ve ülemâ da) burada ictimâ' ederlerdi. Bu zevât buradaki ictimâ'ları vesilesinden bi-l-istifâde Araplar (Şûk-ı Okâz)da nasıl yaparlarsa bunlar da burada mübâhase, münâzara ve müfâhare ile iştiğaal ederlerdi.

Bu gibi ictimâât ve iştiğaalâtın hakaaykırı zuhûruna ve erbâb-ı mezliyyetin teşvikine ve lisâmn tenkil-u-terakkisine ettiği hizmet ise muhtâc-ı izâh değildir. (Kureyş) kabilesi efrâdı o ictimâ'lar esnâsında şâir kabâil ile ihtilâf ederek onların tekellüm ettikleri lisânları dinlerler ve münâsip gördükleri elfâzı kendi lehçelerine mâl ederlerdi.

İşte bu sâyede ehl-i Kureyş arabaların en fasihî olmuşlardı. Lisânları da şâir kabâil lisânlarında bulunan kelimât-ı müstehcene ve garîbeden tec-

errüd eylemiş idi”.

Kur'an-ı-Kerim, Arabistan'ın bir dil birliği teşekkülünde âmil olan işte bu Kureys lehçesinde nâzil olmuştur. (Mahmud Es'ad Efendi) de “Târih-i din-i İslâm”ında bu noktayı şöyle tavzih etmektedir (C. 1, 1327 İstanbul tab'ı, S. 335):

“Kureys kabilesi efrâdı o ictimâ'larda sâir kabâil ile ihtilâl ederek onların tekellüm ettikleri lisânları dinlerler ve münâsîp gördükleri elfâzı kendi lehçelerine mâl ederlerdi. Bu sûretle Kureys arabın en fasthî oldu. Lisânları sâir kabâil lisânlarında bulunan kelimât-ı müstehcene ve garibeden tecerrüd eyledi. (Hammâd-ür-Râviye) diyor ki: —Şuarây-ı arab eş'ârını Kureys'e takdim ederlerdi. Anların kabul ettikleri makbûl, reddettikleri merdûd olurdu”.

İşte bütün bunlardan dolayı bilhassa (Okâz) panayırı Kureys'in bir nevi edebiyât ve lisâniyyât akademisi hâlini almıştır; gene (Mahmud Es'ad Efendi) aynı cildinin 333 üncü sahifesinde bu münâsebetle çok mühim bir noktaya temâs etmektedir: Bu nokta da (Okâz) isminin bile şiirle alâkasına âittir; Efendi merhum o sahifesinde bu meseleyi şöyle anlatır:

“... Bu gibi panayırlarda hakikaten birer encümen-i şuarâ akd olunur ve muâmelât-ı ticâriyyenin hitâmında müşâare edilirli. Şiirlerini irticâl veya istihşâr tartıkıyla arz ederlerdi.

Muâmelât-ı ticâriyyeden ihtilâs-ı vakt ettikçe her kabile en mâhir şâirini meydana çıkarırdı. Anlar da en güzel kaside ve hutbelerini frâd ile mûfâhare ederlerdi. Bu cihetçe (Sûk-ı Okâz) pek büyük bir şöhret kazanmış idi. Hattâ orada şâirlerin (Teâküz) yani (Müşâare) ve (Münâşede) ile tefâhür ve mûbâhât etmeleri sebep-i tesmiye olmuştur”.

Bu izâha göre (Okâz) kasabasının ismi “Şâirlerin birbiriyle şiir müsâbakesına giriştikleri yer” mânâsına gelmektedir: (Âsım Efendi)nin “Kaamûs” tercemesi “Okyanûs” ismindeki meşhûr eserinde (Mahmud Es'ad Efendi)nin yukarıki fıkrasında bahsettiği “Teâküz = Müşâare” kelimesiyle (Okâz) isminin kökü olan “Akz” fi'linin mânâsı şöyle izâh edilir (C. 2, 1305 İstanbul tab'ı, S. 534):

“Bir kimsenin edille-i fahriyyesini reddedip anı zellil-ü-makhûr kılmak”.

Bu izâha göre “Akz” kökü:

“Şiirde rakibini mağlûb etmek”

mânâsına geliyor demektir. “Okyanûs”un gene aynı sahifesinde “Teâküz” fi'li de:

“Fahr edismek”

şeklinde izâh edildikten sonra (Okâz) şeklindeki meşhûr panayır yerinin ismi de şöyle anlatılır:

“Bir pazar ismidir ki (Nahle) ile (Tâif) miyâ

nında vâkı' sahrâda kurulurdu. Beyn-el-arab bir azım pazardı. Beher sene Zülka'de guresinde kurulup yirmi gün müddet müstemirr olurdu. Aktâr-u-âfaakdan katı (= çok) vâfir arap tecemmü' edip birbirleriyle (Teâküz) yani (Müşâare) ve (Münâşede) ile tefâhür ve mûbâhât ederlerdi: Vech-i tesmiye dahl budur”.

Bu vaziyete göre (Okâz)da esâs olan panayır değil, şiir meclisidir ve bunun böyle olduğu o yerin ismiyle sâbittir: Panayırın da işte o şiir meclisi vesilesiyle tertib edildiği anlaşılmaktadır.

Arabistan'ın dil birliğini te'min eden arap şi'ri ve o şi'r'in yukarda bahsettiğimiz “Hidâ” ve “Hicâ” gibi vezinsiz, fakat müsecca', yani kaafi-yeli geçen ilk devirlerinden sonra zuhûr eden “Recez” vezinli şiirlerle onları tâkib eden diğer vezinlerde tertib edilmiş manzûmeler hemen hep işte bu (Okâz) denilen şiir vatanında okunur ve orada şöhret bularak muhtelif kabilelerle şehir-lere yayılırdı.

Yukarda gördüğümüz gibi, Kureysilerin lehçeler üstünde teşkil ettikleri dil birliği de bilhassa işte oradaki tedkikler ve müzâkerelerle te'min edilebiliyordu: Bu itibarla (Okâz) yalnız arap şi'rinin değil, aynı zamanda Kur'an-ı-Kerim dilinin de en mühim teşekkül ve tekâmül sâhası demektir.

Başa “Recez” olmak üzere vezinlerinin bir çoğu Câhiliyyet devrinde ve “Efâil ve Tefâil” denilen vezin kâlıpları da İslâmiyyetten sonra teşekkül etmiş olan Arap nazmında en mühim ve en meşhur şiir şekli Kaside'dir (Mahmud Es'ad Efendi) araplardan bütün İslâm âleminde yayılmış olan bu şiir şeklini şöyle anlatır (Târih-i din-i İslâm, C. 1, 1327 İstanbul tab'ı, S. 324-326):

“Milâdın karn-ı hamisi nihâyetine doğru (Mühelhil) kasideyi ihtirâ' etmiştir. Bunlar daha vâsi' eş'ar olup muhtelif bahirlerden tanzim olunmuştur. (İbni-Kuteybe)nin rivâyetine göre kaside bir kaaideye tâb'dir. Şâir evvelâ terk edilen haymegâhın zikriyle başlar Ba'dehu rûfekaasına tevakkuf etmelerini niyâz eder. Diğer haymegâhlar ve menziller taharrisi için azimet etmiş olan sâkinânın hâtırasını yâd eyler. Andan sonra aşk-u-sevdâ vâdîlerine girer. Aşkın mihnetlerinden teşekkî (= şikâyet) ve sâmilin nazar-ı dikkatini kendine celb eder. Ba'dehu bâdiyenin müşkil ve tahammülgüdâz seyâhatlerinden, vâsıf-u-senâ ettiği merkebunun (= bindiği hayvanın) za'fından bahseyley. Nihâyet namına inşâ ettiği memdûbundan (= Medhettiği adandan) câize istihşâli için anı medh-ü-senâ eder.

Kasâid'in kısım-ı-a'zamı zamân'ı Muhammediden evveldir; muâsır olanları da vardır. Bunlarda ale-

-l-umûm ya aşktan veya cenkten bahsolunmaktadır. Bir de çöl araplarının tarz-ı maîşeti hikâye edilmektedir ki mürûr-i eyyâm ile bugün aslâ tebeddül etmemiştir".

(Ernest Renan)ın "Histoire générale et système comparé des langues sémitiques" isimindeki muhtasesseli Sâmi diller târihinde Kasîde'nin mücidiyle icad târihi hakkında şu mühim izâhata tesâdüf edilmiştir (1978 Paris tab'ı, S. 357):

"Araplarda bu şiir nev'inin eski bir şey olmadığı her türlü delilleriyle sabittir. Umûmiyyetle kasîdenin icadı Beşinci asrın sonlarında yaşamış olan (Mühelhil) izâfe edilir: Bu zâtın Arap şi'rine bir takım incelikler verdiği anlaşılmaktadır. Kasîde iadının da (Okâz) panayırında şiir müsâbakaları ihdâs edildiği devre tesâdüf etmiş olmak ihtimâli vardır".

Profesör (Clément Huart) da Arap edebiyâtı târihinde an'aneye göre arap şi'rinin kat'i kaal-delerini ilk tesbit eden şahsiyyet sayılan (Imru'-ul-Kays)dan bahsettikten sonra Kasîde mücidi (Mühelhil) hakkındaki fikrini şöyle anlatır (Littérature arabe, 1932 Paris tab'ı, S. 11):

"... Bu şâir kralla berâber kasîde mücidi olan (Mühelhil)den de bahsetmek lâzımdır: Onun bu mahlası umûmiyyetle (İnce şâir) diye terceme edilirse de, bu lâkâbın bir şi'rinde kullandığı:

— Helheltü = Yankı yaptım:

tâbirinden kalmış olmak ihtimâli daha kuvvetlidir. Bu şâirden elimizde ancak bir iki şiir kalmıştır".

Paris İslâm enstitüsü profesörlerinden (Jacques C. Risler)in "La civilisation arabe" isimindeki İslâm medeniyeti târihinde de kasîde hakkında şu izâha tesâdüf edilir (1955 Paris tab'ı, S. 85):

"Vezinlerin âhengi tedricen düzeldi. İşte bu sûretle kasîde teşekkül etti. Tagannî edilerek okunan bu şi'ri dinlemek, kulâğa daha hoş geliyordu; hakikatte eski Fransız halk şâirlerinin eserlerini andıran kasîde biraz sonra (Rece)in yerine geçti ve gerek çöl bedevileri, gerek eski zamanların izlerinde yürümekle iftihar eden Câhiliyyet şâirleri onu tercih etti.

Milâdin sekizinci asrında arap şi'rinin vezin kaanunlarını rıyâziyyât ve mûsikî âlimlerinden (Halil ibni Ahmed) tedvin etti. Şi'rın artık besteli olarak tagannisine nihâyet verildiği andan itibaren, onu artık daha kat'i kaaidelere bağlamak bir zarûret hâline almıştı.

Arap nazm usûlünün menşeiyle tekâmülü bakımından her halde işte böyle bir mecrâ tâkip etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bugün nazm usûlü hiç bir mûsikî mükellefiyyetle mukayyet olmadığı için, şiir artık bütün kûl-fetlerden kurtulmuş ve her türlü yeniliklere müsâ-it imkânlar kazanmıştır"

Bu meselede dikkat edilecek mühim bir nokta

vardır: Câhiliyyet şi'ri "Hidâ" denilen deveci türkülerinden itibâren tıpkı bir şarkı gibi besteli olarak okunmuş, hatâ şi're çok defâ 'galgı' takımları'na rakkaaseler bile refâkat etmiş. İşte bundan dolayı uzun zaman şiirle mûsikî birbirinden ayrılmıyacak bir halde kalmış ve nihâyet kasîde in icadından, yani Arap şi'ri uzun bir tâkâmül devri geçirip bir çok vezin âhenklerinin keşfi şâyesinde mûsikinin yardımına ihtiyâcı kalmadıktan sonra istiklâlini kazanmıştır.

Bu büyük istihâye kat'i bir târih göstermek tabii kaabil değildir.

Muallâkaat meselesi. — Asırlar boyunca klâsikleşmiş bir telâkkî vardır: Bu eski telâkkî, Arap edebiyâtı târihinin en mühim meselelerinden birini teşkil etmektedir. Meselemin esâsı an'aneye dayanır. Bu meşhûr an'aneye göre, Câhiliyyet araplarının şi're verdikleri ehemmiyyetten dolayı en çok beğenilen şâh-eserler kudsileştirilerek Arabistan'ın en mühim mâbedi olan (Kâ'be)'ya asılmıştır: "Muallâkaat" ismiyle şöhrat bulan "Asılmış eserler" işte bunlardır.

Yalnız bunların adedinde ihtilâf vardır: Klâsik rivâyete göre mecmûu yedi şiirden ibârettir; onun için bunlara "Muallâkaat-ı seb'a" yani "Yedi muallâka" denilir; bununla berâber dokuz Muallâka bulunduğu hakkında da bir rivâyet vardır. (Cevdet Faşa)nın "Kısas-ı enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ" isimindeki meşhûr eserinde klâsik rivâyet şöyle kaydedilir (C. I, 1331 İstanbul tab'ı, S. 46-47):

"... Mekke civârında (Sûku-Okaz) nâm mahalde her yıl Zülka'de ayında bir büyük panayır kurulur, her taraftan oraya suarâ ve bûleğâ toplanır, güzel şiirler ve güzide hutbeler okunur, söz meydanında yarışlar olur, baş olanlar âferin alır ve şi'ri Kâ'be duvarına asılırdı.

Bu sûretle Kâ'be duvarına asılmış yedi kasîde vardı ki anlara (Muallâkaatı Seb'a) denilir. Anların birincisi (Imru'-ul-Kays)ın kasîdesi idi ki en yukarı asılmış ve bi'set-i Mubammediyyeye kadar böyle kalmıştı".

(Corci Zeydan) da bunların ne şekilde yazılıp asılmış olduklarını şöyle anlatır (Medeniyeti İslâmiyye târihi, Zeki Magamiz tercemesi, C. 3, 1329 İstanbul tab'ı, S. 50-51):

"Eski zamanlarda Araplar şiir ve suarâya izzâh-ı hürmet ve ta'zimde o kadar ileri gitmişlerdi ki eski şiirden yedi kasîde intihâb ederek bunları altın mürekkep ile kubâtî (Mısır kumaşı) üzerine dolanbaçlı bir şekilde yazdıktan sonra Kâ'beye asmışlardı. (Muallâkaat) işte bunlardır. (Muallâkaat) a bu cihetle (Mûzehhebât) dahî tîlâk olunur;

(İmru'-ul-Kays)'ın müzehhebisi, (Zühre)'in müzehhebisi gibi. Maamâfih bazıları (Mezehhebât)'ın Muallâkaat'dan başka eş'âr olduğunu iddiâ eder".

(Hersekli Mehmet Kâmil)'in çok mustalah bir üslûb ile yazılmış "Terceme-i Muallâkaat-ı seb'a" isiminde bir eseri vardır; bu eserin şu fıkrasına göre "Muallâka" denilen kasideler Kureyş eş'ârı tarafından intihâb edildikten sonra Kâ'b'ın için-deki direklerle asılmıştır ve ilk asılan da (İmru'-ul-Kays)'ın kasidesidir (1305 İstanbul tab'ı, S. 7):

"... Meydân-ı müsâbaka ve müfâhareye çıkarılan eş'âr-u-kasâidin tenkid-ü-temyizi kuvve-i fasâhat ve belâgatleri teslim-kerde-i cumhûr olan a'yân-u-esrâf-ı Kureyş'in ârây-ı sâibelatine muhavvel ve müfevvez olup kangî manzûme min-ci-het-ili-belâga emsâline müreccah ve kangî şiir lafz-u-ma'nâca efsah görûlür ise kasâilinin san'at-ı nazmda olan iktidârını takdiren erkân-ı Kâ'b'den birine ts'lik olunarak şâhibinin kadri ilâ ve bu imtiyâz-ı mahsûs ile şârâ ve kabâil beyninde fahr-u-mübâhât-ı lâ-tuhsâ edilir idi.

En evvel Kâ'b'e-i-Muazzama'ya tal'ik-ı şi'r ile müşârûn-bîl-benân olan (İmru'-ul-Kays)'dır ki fasâhatle sıyt-u-şühreti âfâka aksetmiş ve bundan sonra erkân-ı Beyt-ullâh'a tal'ik-ı eş'âr ile isti-hâr eden altı nefer şâir-i sühan-âferinin âsâr-ı şi'riyyesi dahî sahâif-i edebiyât-ı arabîyyeye dibâce-tîrâz-ı belâgat olmuştur".

Gene aynı menbâda bu an'ânenin Kur'ân-ı Kerîm nâzil olunca (Muallâkaat)'ın artık edebî kıymetlerini kaybetmiş oldukları için Kâ'b'deki yerlerinden sökülüp atılmış oldukları hakkındaki son kısmı da gene musdalah bir ifade ile şöyle anlatılır (S. 7-8):

"Bâzi kütübdemervî olduğu üzere kasâid-i mezkûre müddet-i medide Beyt-i-Muazzam'ın erkânında âvihte kalmış olduğu halde hiç kimse nazirlerini irâd edememiştir; tâ ki meşrûk-ı Saâdetten neyyir-i âlemâtâb-ı nûr-i Muhammedî şa'gaa-endâz-ı zemîn-ü-zamân olup mislini getirmekten sühan-sencân-ı Adnân-u-Kahtân'ı ve bedîa-güyan-ı aktâr-ı cihânî dembeste-i acz-ü-iztirâb eden Kur'ân-ı Azîm-üş-şân min-kibel ir-Rahmân nüzûle başladı... artık kasâid-i mezkûrenin mevkî-i müfâharede ibkaası mücib-i istihzây-ı umûm olacağı cihetle (İmru'-ul-Kays)'ın ol vakt Mekke'de sâkine olan hemşiresi Harem-i Şerîf'e gidip ol zamâna kadar birâderinin bâlâ- pervâz-ı sitâyış olan kasidesinin mûrg-i şikeste-per gibi inzâl ve endâhte-i hâk-ı hakaaret edince Muallâkaat-ı sâire dahî rehîn-i cây-ı izlâl ve cümlesinin şühret-i şâyiaları latme-hurde-i izmîhlâl olmuştur".

Bugünkü ilmin "Muallâkaat" hakkında birbiriyle te'lîfine imkân olmayan bir takım mütenâzır telâkkileri vardır; bunların en mühimleri şöyle sıralanabilir:

1) "Muallâkaat" Câhiliyyet devrinden aynen intikaal etmiş ve hiç bir tarife uğramamış en güzel şiirlerdir;

2) "Muallâkaat"ın Câhiliyyet şi'riyle hiç bir alakası yoktur: Bütün bunlar sonradan uydurulmuş sahte eserlerdir;

3) "Muallâkaat" Câhiliyyet devrinden kalmış olmakla beraber, İslâmiyyetten sonra bir takım tâdilât ve tahrifâta uğramıştır;

4) "Muallâkaat"ın adedi yedidir,

5) "Muallâkaat"ın sayısı yedi değil, hakikatte dokuz yahut ondur; İki yahut üç şâir'in şi'ri sonradan "İhrâc" edilmiştir;

6) "Muallâkaat" Câhiliyyet edebiyâtının en muhteşem şâh-eserleri olduğu için takdis edilerek Kâ'b'ın duvarlarına yahut direklerine asılmıştır;

7) "Muallâkaat"ın Kâ'b'e asılmış olduğu hakkındaki rivâyet doğru değildir: Çünkü arapçada "Muallâka" kelimesi mecâzen "Gerdanlık" mânâsına gelir, o şiirlere bu ismin verilmesi güzelliklerinden dolayıdır; fakat kelimenin hakiki mânâsı "asılmış nesne" demek olduğu için, nihâyet bu şiirlerin Kâ'b'e asıldığı hakkında bir efsâne zuhûruna sebep olmuştur;

8) "Muallâkaat" kıymetli kumaşlar üzerine alınan yaldızıyla yazılmış olduğu için "Müzehhebât" ismiyle de anılmıştır,

9) "Muallâkaat"ın yaldızla yazılmış olduğu hakkındaki rivâyet doğru değildir: Çünkü bu şiirlere "Müzehhebât" isminin verilmesi güzellik ve parlaklıklarından kinâyedir.

(Mahmud Es'ad Efendi). "Târih-i dîn-i İslâm" ismiindeki eserinde bu birbirini tutmaz noktalar hakkındaki telâkkilerini şöyle icmâl etmektedir (C. I. 1327 İstanbul tab'ı, S. 326-328),

"Muallâkaat.— Kasidelerden sonra Muallâkalar gelir. Muallâkaat hakikaten şiirdir; bunlar da pek uzun değilse de bir dereceye kadar terkiib-i ilmiyi hâizdir. Muallâkaat tarz-ı kadîm üzere yazılmış değildir ve fakat müşkil bir lisanda yazılmıştır. Zamânımıza vâsıl olan Muallâkalar Cezire'nin (= Cezîret-ül-Arab'ın) hangi tarafında tanzim olunmuş olarsa olsun, cümlesinin lisânı birdir. Muhtelif lehçelere âid elfâz yoktur.

Şâirlerin âsârı üçüncü karn-ı Hicrîde cem'olunduğundan, münekkiddin-i İslâmın bunlarda mezâhibi atıkaya imâ olan cihetleri ihrâc ettikleri gibi husûsiyyet âsârına da izâle ile ta'dil ve tahrif eylemiş olmaları âğleb-i ihtimâldir. Lâkin bu ciheti kat'iyyen tâyin etmek mümkün değildir. Velhâsıl bugün Muallâkaat (İmru'-ul-Kays)ın veya (Tarife)

nin tamamen kendi ta'birât ve elfâzını hâvi oldu-
ğu tasdik edilemez.

(Muallâkaat) elimizde bulunan Arab-ı Câhiliyye eş'ârının en eski âsârı olduğu gibi en mükem-
melidir. Son derecede müciz olmakla berâber el-
fâzca pek rengin ve zengindir. Tanziri gayr-i ka-
bildir. Müteahhirinin eş'ârı bunlara nisbetle pek
fakir kalır.

İşbu eş'âr-ı kadîmeye (Muallâka) nâmını veren
(Hammâd-ür-Râviye)dir. Âtiyen tafsîl edilceği iş-
ze bu isim mürûr-i eyyâm ile bâzı hurâfelerin te-
kevvününe bâdî olmuş ise de, (Hammâd)'ın anları
bu yolda tesmiye etmekten maksadı beyn-el-Arap
hâiz oldukları mevkî-i ihtirâmî imâ etmek idi. Bir
gerdanlığı insan nasıl boynuna tâ'lik ederse, Arap
dahî bunları kilâde-i gerden-i ta'zim-ü-tefhîm
ederdi. Hattâ (Hammâd) bunlara "Sumût" nâmı da-
hî verirdi ki kezâ inci gerdanlık mânâsına olan
"Simt"ın cem'idir.

Dördüncü karn-ı Hicride yaşamış olan (Şârih
ibni Nahhâs)'ın rivâyetine göre (Hammâd-ür-Râvi-
ye) ibtidâ yedi kasîde cem'ederek anlara (Muallâ-
kaat) nâmını vermiştir ki (İmrû'-ul-Kays), (Züheyr),
(Nâbiğa-Zübeyânî), (A'sâ), (Lebid), (Arm) ve
(Tarafe) den ahz olunmuştur. Anın bu intihâbını iki
mahîr münekkîd tasvîb etmiştir ki (Ebû-Ubeyde) ile
(El-Mufaddal)dır.

Muahharen bâzı erbâb-ı intikaad (Nâbiğa) ile
(A'sâ)'yı ihrac ile yerine (Hâris) ile (Antere)'yi ka-
ame etmişlerdir. Bu sûretle takarrür eden yedi şiir
(Muallâkaat-ı seb'a) nâmıyla iştihâr etmiş ve ta-
vil-üz-zevl olmaları hasebiyle muahharen "Seb'-at-
ti-vâl" nâmını dahî almıştır. Lâkin (İbni-Haldûn)
gibi müteahhirinden bâzıları dokuz muallaka ta'-
dâd etmektedir.

İşte ikinci karn-ı Hicride (Muallaka) ve (Es-Su-
mût) gibi nâmlar ahzeden işbu eş'âr vâsıl-ı hadd-i
'icâz olan Kur'an-ı Azîm-üş-Şân'ın nüzülüne değîn
Cezîret-ül-Arap'ın kâffe-i cihâtında fasâhat ve
belâgatin birer enmûzec-i ebedisi addolunduğu
halde, Kur'an-ı-Kerîm'in nüzülundən sonra âftâb-ı
cihantâbın ziyâsına karşı sönûk bir halde kalan
mum gibi, anlar da itîbarlarını zâyî etmişlerdir.

Bu izâhâtın en mühim noktaları (Mahmud Es'ad
Efendi)'nin "Muallâkaat"ı İslâmiyyetten sonra tâ-
dilâta uğramış Câhiliyyet eserleri sayması, bu es-
ki Arap şiirlerine "Muallâkaat" ve "Müzehhebât"
dan başka "Sumût" isminin de verilmiş olması
ve yedi şâirden (Nâbiğa) ile (A'sâ)'nın sonradan
"ihrac" edilip yerlerine (Hâris) ile (Antere)'nin ka-
ame edilmesidir. Yedi şiirle dokuz şiir rivâyetleri
arasındaki tehâlûfün sebebi işte budur, (Nâbiğa)
ile (A'sâ) ibkaa edilmek şartıyla (Hâris) ile (Ante-
tere) ilâve edildiği takdirde "Muallâkaat"ın mec-
mûu dokuzu bu'ur.

Bununla berâber, "Muallâkaat" şâirlerinin
adediyle isimlerinde bile bir takım ihtilâflar daha

vardır. (Mahmud Es'ad Efendi) aynı cildinin 347
348 inci sahifelerinde bu noktayı da şöyle izâh
etmektedir:

"Kabl-e-İslâm iki yüz kadar şâir ta'dâd olun-
maktadır. Lâkin bunlardan kısm-ı a'zamının âsâr-ı
zâyî olmuştur. Üdebây-ı Arabın bize nakl-ü-isâl
ettikleri eş'âr-ı kudemânın bile mevsûkiyyetinde
şüphe vardır. İşte Kur'an-ı Azîm-üş-Şân'ın mezâ-
yây-ı âliyesinden biri de lisân-ı Arabın tahrif-ü-
tagyîrden masnûiyyetli muhakkak olan ilk enmûzeci
olmasıdır.

İşbu şuarâdan Muallâkaat eşhâbı birinci taba-
kayı teşkil ederler. Maamâfih bunlardan başka
ikinci ve üçüncü derecede nice fusahâ ve büleğâ
gelmiş geçmiş ve (Sûku-Okâz)'da sözünü dinlet-
miştir.....

Muallâkaat eşhâbının adedi muayyen olmayıp
üdebâdan bâzıları altı, bâzıları yedi, bâzıları daha
ziyâde ta'dâd eylemektedir. Burada evvel-i emrde
bâladâ beyân edildiği vechile (Hammâd-ür-Râviye)
tarafından intihâb olunduktan sonra bâzı üdebânın
icrâ ettiği ta'dilât üzerine iştihâr eden yedi Mual-
lâka'nın eşhâbı zikredilecektir ki (İmrû'-ul-Kays),
(Züheyr), (Hâris), (Lebid), (Amr), (Tarafe) ve (An-
teret ibni Şeddâd)'dır. Ba'duhu Muallâkaat eşhâbın-
dan add edilen üç zât ilâve olunacaktır ki (Nâbiğa-i
Zübeyânî), (A'sâ) ve (Alkamel)'dir".

Bu fıkra da tasrih edildiği gibi, Muallâkaat
şâirlerinin adedi hakkında altıdan ona kadar muhtel-
f rakamlarla isimler zikredilmektedir. Hangi
rivâyetin doğru olduğunu tesbite tabii imkân
yoktur. (Abdurrahman Şeref)'in "Zübdet-ül-Kıyas"
ında bu ihtilâfı kısmen izâh edebilecek şöyle
bir rivâyet vardır (C. 1, 1315 İstanbul tab'ı, S. 72):

"... Her sene (Sûku-Okâz)'da büleğâ ve şuarâ
takım takım itimâ' ile şiir yarışı ederler ve mü-
sâbakatı kazananların eş'ârı altın ile yazılarak
Kâ'be duvarına asılırdı. Ahd-i İslâma karîb Kâ'be
duvarında asılı yedi kasîde kalmıştı ki anlar eş'-
âr-ı muallâkânın güzîdeleri sayılır ve (Muallâkaat-ı
seb'a) tesmiye olunurdu. Kur'an-ı-Azîm-üş-Şân nü-
züle başlayınca (Muallâkaat-ı seb'a)'nın belâgatine
it'ibâr kalmadığından birer birer indirilmişlerdir"

Bu izâha göre İslâmiyyetin zuhûruna doğru Kâ-
bede kalan Muallâkaların sayısı yedidir. Eğer bu
rivâyet doğru ise, daha eski devirlerde bunların
adedi daha fazla olduğu halde, sonradan
azaltılmıştır; her halde bu azaltma, en güzelleri-
nin ibkaasıyla izâh edilebilecek bir vaziyettir. Kur'
ân-ı-Kerîm'in nüzüle başlaması üzerine Muallâkaat'-
ın kimler tarafından Kâ'beden indirilmiş olduğu
da ayrı bir meseledir.

(İbni-Haldûn) mukaddimesinin Vak'a-nüvis
(Cevdet Paşa) tarafından terceme edilen cildinde
muellifin Muallâkaat hakkında verdiği klasik izâ-

hâtân sonra mütercim tarafından ilâve edilen fıkra da bu vaziyet şöyle izâh edilir (1277 İstanbul tab'ı, S. 281-282):

"Okâz, Mekke-i-Mükerrreme kurbünde bir panayır mahallidir ki Arap tâlîfesi her yıl anda ictimâ' ile bir ay kadar durup bey'-u-şîrâ ve inşâ ve şî'r ile yekdiğere arz-ı kâlây-ı fâhr ederler ve sadr-nişân-ı mâhfil-i belâgat olan kimsenin şî'rini götürüp Kâ'be-i-Mükerrreme'ye asarlardı. Bi'set-i Nebevîyyede dîvâr-ı Kâ'be-i-Mükerrreme'de muallâk yedi kasîde vardı ki bunlara (Muallâkaat-ı seb'a) denilir ve en üst tarafta (İmrû'-ul-Kays)'ın kasîdesi vardı ki otuz sene mîkdârı Beyt-i-Mükerrrem'de muallâk bulunduğu halde anın üst tarafına kimse ta'îl-k-ı şî'r edemediği.

Kelâm-ı mu'ciz-i ilâhî nâzil olmağa başladıkda nihâyet-i mertebeye i'câzda olan belâgati bûleğây-ı Arabî tanzîrden âciz kılup hattâ bir Sûre-i kasîre dîvâr-ı Beyt-i-Mükerrrem'e ta'îl-k buyuruldukda (Muallâkaat-ı seb'a)'nın kadri şikest ve cümlesinin bâlâsında bulunan (İmrû'-ul-Kays)'ın şî'rî belâgat-i Kur'âniyyeye nisbet kabûl etmiyecek sûrette dîn ve pest olmağla (İmrû'-ul-Kays)'ın kız-kardeşi hemen birâderinin şî'rini ahz-u-ref' idicek sâirinin bekaasına mahal kalmayıp cümlesi geceleyin kaldırılmıştır.

(Ahmed Cevdet Paşa)'nın kısmen (İbni-Haldûn)'a istinâd eden bu izâhâtının mühim noktaları şunlardır:

- 1) Muallâkaat'ın menşei (Okâz) panayırındaki edebî toplanılardır;
- 2) İslâmiyyetin zuhûru esnâsındaki Muallâkaat'-ın adedi yedidir;
- 3) Bu yedi Muallâka'nın en mühimmi sayılan ve en başta bulunan (İmrû'-ul-Kays)'ın şî'rî Kâ'bede otuz sene kalmıştır;
- 4) Kâ'beye bir küçük Sûre asılmış ve işte bunun üzerine Muallâkaat i'tibardan düşmüştür.
- 5) En mu'teber Muallâka olan olan (İmrû'-ul-Kays)'ın şî'rini kız-kardeşi kaldırmıştır.
- 6) İşte bunun üzerine o gece diğer Muallâklar da kaldırılıp bu Câhiliyyet an'anesine nihâyet verilmiştir.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz rivâyetler, "Muallâkaat" meselesinin hiç bir noktasında ittifak olmadığını bütün vuzuhiyle tesbite kâfidir. Netice olarak o efsânevî şiirlerin bugün elde bulunan metinlerine itimâd imkânı yok demektir. Bugünkü müsteşrikler arasında da bu kanâat umumîdir.

Bununla berâber, bilhassa On-dokuzuncu asır müsteşrikleri arasında Şark'ın klâsik rivâyetine inananlar da yok değildir; hattâ bugün bile bu

rivâyeti kabûl edenler vardır.

Geçen asrın meşhur müsteşriklerinden (L.-A. Sédillot)'nın klâsik Şark rivâyetini aynen kabûl eden izâhâtı şöyledir (Histoire générale des Arabes, 1877 Paris tab'ı C. I, S. 46-47):

"... Arap şâirlerinin eserleri Okâz kongresinde kabûl edilince kıymetli bir kumaştan yapılmış levhalar üzerine altın harflerle yazılır ve müstakbel nesillere intikaal etmek üzere Kâ'beye asılırdı.

İşte bu takayyût ve ihtimâm sâyesinde (Muallâkaat) denilen bu şiirlerin yedist zamânımıza kadar intikaal etmiş ve şâirlerinin isimleri de şöhratlarını hâlâ muhâfaza etmiştir. Bu şâirler Milâdın 540 târihinde vefât eden (İmrû'-ul-Kays), 564 de ölen (Tarafe), 622 de ölmüş olan (Amr), 540 târihinde dünyaya gelen (Hâris), 662 de vefât eden (Lebid), 627 de ölen (Züheyr) ve 615 de ölmüş olan (Antere) isimlerindeki şahsiyyetlerdir; Bilhassa (Antere) bu Câhiliyyet şî'rini çok iyi temsil etmektedir.

Araplar geceleri çadırlarında acıklı ve dokunaklı bir menkabeye tatlı ve heyecanlı bir âhenk de ilâve eden o mükemmel manzâleri zevk ile dinlerlerdi; onlar bu şiirlerde kendilerini galeyâna getirecek bütün hisleri ve bütûu ihtirasları, surf işte bunların ifâdesi için icad edilmiş gibi görünen bir dille kâmilten terennüm edilmiş buluyorlardı".

Geçen asırdan misâl olarak zikrettiğimiz (Sédillot) gibi, bu asır da "Muallâkaat" hakkındaki klâsik telâkkiyi kabûl eden bâzı müsteşrikler bulundugundan biraz evvel bahsetmiştik. Meselâ Fransız Akademisi âzâsından (René Grousset) ile Profesör (Joseph Chaine)'ın idâresinde bir ilim hey'eti tarafından te'lif edilmiş olan "Littérature religieuse" ismindeki eserin "Le Coran = kur'ân" faslını yazmış olan (Charles Ledit), Muallâkaat-ı Kâ'beye ta'îl-k edilmiş olduğunu şu fıkra-sında tıpkı (Sédillot) gibi aynen kabûl etmektedir (1949 Paris tab'ı, S. 463):

"Arap yarım-adasının şâirlerini tetvîc eden şehir Mekke'dir: Bunların en güzel şiirleri Kâ'besin duvarlarına asılır ve bunlara (Muallâkaat) ismi verilir. Mekke şehri bir melce' hukukunu hâiz olduğu için, birbirlerine rakip kabilelerle onların şâirlerinin ve ilâhlarının müsterek vatânı vaziyetindedir".

Tıpkı bunun gibi, (Joseph Chelhod)'un "Introduction à la sociologie de l'İslâm" ismindeki eserinde de Muallâkaat'ın hattâ müdâfaa edilmektedir (1958 Paris tab'ı, S. 99, Hâşiye I):

"Câhiliyyet edebiyâtında mevsûkiyyetleri şüpheli şiirlerin çok büyük bir yekûn tuttuğu inkâr edilemez. Fakat bu gibi şiirlerin mâhiyyetleri umû

miyyetle değersizliklerinden anlaşılır.

(Muallâkaat) denilen ölmaz şâh-eserlere gelince bu şiir nev'inin yalnız en bârız unsurları göz önünde tutulduğu takdirde bile, hakikî olduklarını inkâr etmek kolay değildir. Filhakika şan ve şöretini ebedî sûrette te'min edecek bir eser ibdâ' ettikten sonra onu bir başkasına izâfe ve isnâd etmek ve aradan biraz geçtikten sonra için iç-yüzünü ifşâ etmemek Arabin da umûmiyyetle insan denilen mah-lûkun da kârı değildir.

Bizim bu fikrimize i'tirâzen o eserlerin hiç farkında bile olmayarak nesilden nesle çalışkan bütün bir cem'iyyetin müsterek mesâî mahsûlû olduğundan ve tedricen zenginleştirildiğinden, tashih edildiğinden ve güzelleştirildiğinden ve bizim bildiğimiz son şeklini işte o sâyede aldığundan bahsedilebilir. Fakat böyle bir iddiâda bulunmak, müsterek mesâî mahsûllerinin değersizliğinden bîhaber olmak demektir.

Fazla olarak, Câhiliyyet şiirlerinin neden dolayı (Muallâkaat) kadar müphemle olmadıklarını sormak da hakkımızdır. Bazı şiirlerin sahteliği her şeyden evvel bayağılıklarından anlaşılır".

Fakat buna mukabil, (Muallâkaat)'ın sahteliği hakkında da bilhassa On-dokuzuncu asırdan i'tibâren Şarkıyyât sâhasında bir çok Garp âlimleri tarafından çok kuvvetli deliller ileri sürülmüştür. O hususta da umûmî bir fikir vermiş olmak için, bunların en mühimlerinden bazıların mümkün olduğu kadar kısaca gözden geçirmek mecbûriyyetindeyiz.

(Ernest Renan)'ın "Histoire générale et systématique comparée des langues sémitiques" isimindeki meşhûr eserinde (Muallâkaat)'ın şüpheliliğini gösteren emârelerden şöyle bahsedilir (1878 Paris tab'ı, S. 358-363):

"... Bu şiirler okunmuş bir takım şüpheler hâsıl olduğu da inkâr edilemez: Bu şüpheler onların ilk menş'e'leriyle değil, tahrife uğrayıp uğramadıkları ve zamânımıza ne sûrette intikaal edilmiş oldukları meselesine alâkadardır.

Filhakika (Muallâkaat) lisânı bugün artık kullanılmayan bir çok kelimelerle şive husûsiyyetleri ihtivâ etmekle beraber, hey'et-i-umûmiyyesi i'tibârıyla eski bir dil sayılamaz. Gramer bakımından tamâmiyle ve tam mânâsıyla bir yazı diiktir. Bu şiirlerin en münevver araplar için bile çoktanberi anlaşılmaz bir hâle geldiğinde hiç şüphe yoktur. Onun için hep geniş şerhlerle izâh edilmiştir ve hattâ (Zuzenî) gibi en salâhiyyetli şâirler bile aynı bir mısra için umûmiyyetle iki üç türlü izâh şekli teklif etmişlerdir.

Fakat, acaba (Sophocle) ile (Aristophane)â âid eserlerin sahife kenarları şerhlerle dolu olduğu için, bu müelliflerin lisânı klâsîk dilden daha eski olduğuna hükmedilebilir mi ?

İşte bundan dolayı bana ögüle geliyor ki (Homère)le (Ennius) vesâiren eserlerinde olduğu gibi bazı eski şiirlerde gramer bakımından köhneleşmiş bir dilden hâsıl olan müphemîyetler ve şâirin şahsî üslûbıyla ifâde tarzından mütevellit güçlükler büyük bir dikkatle tedkik olunup ayırd edil-melidir.

Şunu da ilâve edelim ki mevzûumuz olan eserlerde kabîlelerin lehçe farklarıyla eski edebiyât bahislerinin "Şive husûsiyyetleri" denilen garâbetlerinden kalmış izler pek azdır. bu vaziyete göre Arap birliğinin teşekkülünden lâ-akal yüz elli sene evvel Arap vatanından çok uzak yerlerde ve pek muhtelif kabîleler arasında tertib edilmiş manzûmelerin menş'e' i'tibârıyla taşralılıklarını gösterecek husûsiyyetlerin bu kadar az mahfuz kalmış olması pek akla şıgacak bir şey değildir.

Arapların kendileri bile klâsîk dil birliğinin Kureyşî üstünlüğü esâsına istinâd ettiğini ve bunun da Kur'anda yalnız Mekke lehçesinin kullanılması sâyesinde te'min edilmiş olduğunu tasdik etmektedirler. Böyle bir vaziyet karşısında nasıl olur da Hazret-i Muhammed'den bir çok zaman evvel Arabistan'ın bir ucundan öteki ucuna kadar imtidâd eden tek bir edebî dil mevcûd olduğu ve bilhassa Câhiliyyet şiir hareketine Kureyşîlerin pek az iştirâk etmiş oldukları sâbit olmasına rağmen öyle müsterek bir edebî dil bulunduğu kabul edilebilir?

Arabistan'da Kasîde şeklinin zuhûru takriben yazının idhâli devrine tesâdüf etmektedir. Bununla beraber, Muallâkaat şâirleri hiç bir sûrette yazı ile alâkadâr görünmemektedir. O vakit Hicaz'da yazının Hristiyanlarla Yahudilerin inhisârında bulunduğu şüphesizdir. Zâten kasîde kendi mâhiyyeti i'tibârıyla de ezberden okunacak bir şiir şekli demektir.

Bütün Sâmi milletler gibi Araplar da hikâye tarzında olduğu için yazı ile zaptı zarûr olan büyük şiir şekillerinden heb bîhaber kalmışlardır. İşte bundan anlaşıldığına göre Câhiliyyet şiirleri gerek şâirlerinin, gerek mensûb oldukları kabîlelerin yalnız hâfızalarında mâhfûz tutulmakla iktifa edilmiştir: Filhakika başlıca (Divan)'ların tertibi ancak Hicretin üçüncü asrına tesâdüf etmektedir. Bu vaziyet, nesilden nesile şiir intikaalının ne büyük tereddütlere yol açacağını ve bilhassa mevzûumuz olan eserlerin yazı hâline gelinceye kadar mâziye karşı İslâmiyetten doğmuş bir husumet ve esabiyyet devri de geçirmiş olduğunu düşününce, aradan geçen zamânın ne mühim bir istihâle devresi teşkil ettiğini bütün vuzûhiyle meydana çıkar-maktadır.

Arap hâfızasına istisnâî bir kudret izâfesinde tereddüd etmiyeceğimiz muhakkaktır; fakat hâfıza denilen şeyin hiç bir zaman gramer husûsiyyetlerine bağlanıp kalmıyacağı da malûmdur. Meselâ (Hüzeyl) kabilesi o geniş divânına âit an'anesini

asrından asra naklederek muhâfaza ettikçe hiç istemiyerek lisânını da hissedilmeyecek bir sûrette değiştirmiş olabilir. Zâten bu mülâhaza, edebiyâtçıların tarafından tertib edilmiş bütün halk şarkıları koleksiyonlarına da şâimdir: Bu şarkılar esas i'tibâriyle çok eski zamanlardan kalmış olabilir; fakat şekil i'tibâriyle, toplanmış oldukları devirden daha eski bir dil devresine nâdiren bağlanabilir.

Câhiliyyet şiirlerinin muhtelif menbâlardaki şekilleri arasında görülen tehlâüfler, bunların şiirleri tarafından bir çırpıda yazılıp tesbîf edilivermiş eserler olmadığını bütün vuzûbiyle isbât etmektedir. Hâfıza hatâlarından mütevellid olması lâzımgelen ve mevzûun esâsına nâdiren te'sir eden bu tehlâüfler, toplanmış olan menkuulât hakkında bir bakıma te'minât mâhiyyetindedir; fakat aynı zamanda lisâniyyâtçıların bu kadar şüpheli bir şekilde muhâfaza edilmiş metinlerden kat'i neticeler çıkarmak hakkını hâtız olmadıklarına da delâlet eden bir vaziyet demektir.

Ağız, dil için iyi bir muhâfız değildir: İşte bundan dolayı 'ona tevdi' edilen eserler de lehçelerin tahavvül kaanûnuna uğradığı nisbette değişip durmaktadır.

Câhiliyyet şiirlerinin mevzûları tedkik edilince bu şüpheler büsbütün teeyyüd etmektedir: Çünkü bu şiirlerde Arabistan'ın eski dinleri hakkında hiç bir imâyâ bile tesâdüf edilmemek ve insan onları okurken 'islâmiyyetten evvel Arabistan'da hiç bir din mevcud olmadığına hükmedecek hâle gelmektedir. Şâirlerin umumîyyetle dinsiz ve şehvetperest oldukları kendi i'tîraflarıyla sabîit olmakla beraber, eğer eserleri islâmiyyetin zuhûrunda i'tibâren her türlü müşriklik izlerinden temizleme amiliyyâtına tâbi tutulmuş olmasaydı, her halde böyle bir sükûnun izâhına imkân olamazdı.

Hattâ o derece sansüre tâbi olmaması icâb eden neseplâmeler bile tahriften kurtulamamıştı: Meselâ (Teym-ül-Lât) ve (Evs-Menât) isimindeki âileler Islâmiyyetten sonra (Teym-Üllâh) ve (Evs-Üllâh) isimlerini takinmak sûretiyle müşriklik mâbudlarına âit isimlerin Arap nespelerini telvis etmemesi te'min edilmişti.

Câhiliyyet telâkkilerine âit fıkraların istinsâhından müstensihlerin ve şerhinden de şâirlerin istinkâf etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Unutmamalıdır ki Araplar arasında gramer sâhasındaki salâbet de dînî salâbetten aşağı kalmamaktadır. Bir sarf ve nahiv hatâsına düşmek veyahut öyle telâkkî ettiği bir vaziyette kalmak, iyi bir arap gramerlisi için sahte bir ilâh ismi yazmak kadar büyük bir fedâkârlıktır.

Arap dilini birdenbire yaratılmış bir vahy eseri sayan gramercilerle müstensihlerin yanlış telâkkî ettikleri bir çok eski şive husûsiyyetlerini ortadan kaldırmış olmaları lâzımgelir. Tekitsiz bir filoloji dâima işte böyle hareket eder. Bu gibiler dil inkı-lâpları mefhûmundan mahrûm oldukları için, hep aynı bir seviyyeye bütün devirlere teşmil ederler ve geçmiş asırların müelliflerini kendi zamanların-

daki kaaidelerin kabûlüne mecbûr etmek isterler.

Bunuunla beraber, şunu da i'tirâf etmelidir ki her hangi bir başka edebiyât sâhasında kat'i bir mâhiyyet arzemesi tabii bulunan bu telâkkîler, Arapça husûsunda o kadar kat'îyeti hâiz değildir.

Bir taraftan Sâmi dillerin sabîitliği ile durgunluğu, bir taraftan da Arapların bilhassa neseplâmelerinin hıfzında gösterdikleri fevkalâde hâfıza hârikaları, mukaayeseli filoloji sâhasına âit umûmî kaaidelerin mevzûumuza tatbikında a'zamî ihtiyâta riâyet hâlini hissettirmektedir.

İbrânî edebiyâtında da buna benzer bir vaziyetle karşılaşmıştık: O dilde de bir gramer ayniyyeti nazar-ı dikkatimizi celbetmişti: Bu ayniyyet, daha ilk bakışta o edebiyât âbidelerinin hep aynı bir seviyye süzgecinden geçmiş oldukları hissini veriyordu.

Her halde Arap dilinin kat'i şeklini çok erken almış olduğu ve fasâhatin Islâmiyyetten evvel te'âmül hâline gelmiş bulunduğu muhakkaktır. Eski şiirlerde çok sıkı bir i'tinâ şeklini alan vezin takayyütkârlığı da bunların her türlü tahriften mâsiyyetlerine hükmettirmek bir vaziyet demektir.

Şu hakikât de unutulmamalıdır ki Arap arûzunun menşei çok karanlıktır. Kur'ânın şâirâne kısımları, yâni son Süreleri eski İbrânî şiirinin serbest âhengini andırmakta ve bu âhenk sırf sözün ibârelerine, bu ibârelerin tenâzûruna ve sec'e istinâd etmektedir; bazı eski Arap şiirleri de aynı âhenge göre tertib edilmiştir ve zaten Sâmi şiirinin hakikî şekli de işte budur. Fakat, arapları şiirlerinde uzun ve kısa heceler mekânizmasını kullanmaya sevmeden sebepler hakkında hangi tahmin yürütülürse yürütülsün, bu teşebbüsün Islâmiyyetten sonraki devre âid olmasına imkân yoktur.

İşte bu vaziyet, eski kasidelerin bir takım tâdilâtâ uğramış olmak ihtimâline karşı oldukça kuvvetli bir nevi te'minât demektir.

Doğrusunu söylemek lâzımgelirse diyebiliriz ki Araplar eski şiirlerini hiç bir zaman kasden tahriif etmemişlerdir ve o şiirlerin uğramış olduğu tâdilât da yazıdan hiç bir yardım görmiyerek nesilden nesle intikaaletmiş bir metnin dâimâ uğramıya mahkûm olduğu değişikliklerden başka bir bir şey değildir.

Yukarda gözden geçirdiğimiz münâkaşada biz yalnız bir Lisâniyyat meselesini ortaya atmak istedik ve bu meseleyi halletmekten ziyade mevzû-i bahs etmeye çalıştık. Bir dilin en ince husûsiyyetleri üzerinde çalışan bir lisâniyyâtçı, elindeki menbâların münâkaşasında büyük bir ciddiyetle hareket etmek mecbûriyyetindedir; fakat, mukaayeseli Filoloji sâhasında tam bir emniyetle ortaya çıkarılamıyacakları ve Arapçanın Kur'andan evvel yazılmış olduğu kat'i sûrette sabîit hiç bir eski metni mevcud olmadığı muhakkak bile olsa, netice i'tibâriyle Câhiliyyet şiirinin âbideleri târîhi ve edebî kıymetlerinden hiç bir şey kaybetmezler".

(René Basset)'nin Câhiliyyet şiirinden bahseden

"La poésie arabe anté-Islamique" isminde mühim bir eseri olduğundan bundan evvel de bahsetmiştik. Bu eserde "Muallâkaat"ın da, diğer Câhiliyyet şiirlerinin de sahteliği hakkında çok mühim deliller gösterilir. İlköncü en eski Arap şiirleri hakkındaki an'anedən şöyle bahsedilmektedir (1830 Paris rab'ı, S. 27-28):

"Milâdin beşinci asrında Hristiyanlığa âit dîni bir târih yazmış olan (Sozomène) isminde bir Yunan müellifi, Milâd takvîminin 372 târihinde (Mania) ve diğer bir rivâyete göre de (Mavia) isminde bir Arap kraliçesinin Filistin'le Fenike'deki Roma ordularını mağlûb etmesi üzerine bu zafer hâtırasının Arap Halk türkülerinde mahfuz kalmış olduğundan bahsetmektedir.

Bu Hristiyan müverrihinin o şiirlerde terceme şeklinde olsun bize bir iki parça bırakmamış olması teessüf edilecek bir vaziyettir: Eğer, bırakmış olsaydı, bugün elimizde Arap şiirinin en eski örnekleri bulunurdu; çünkü Arap müverrihleriyle müntehabât müelliflerinin Hazret-i Süleyman devriyle Yemen'in meşhur (Tübbâ') larına îzâfe etmekte oldukları eserlerin sahteliğini kabûle mecbûruz".

İslâmiyyetten sonra Câhiliyyet şiirlerinde dîni hislerle yapılmış olan tâdilât ve tahrifattan bahseden (René Basset), aynı eserinin 67-68 inci tahfelerinde de "Tübbâ'" denilen eski Yemen hükümdarlarına isnâd edilen "Na't-i Şerif"lerden şöyle bahsetmektedir:

"... Gene öyle bir hisle İslâm müverrihleri, Hımyerî tübbâ'larının Mevlid târihinden asırlarca evvel Hazret-i Muhammed hakkında inşâd ettiklerinden bahsedilen arapça Na't-i-Şerifleri hakikî telâkkî edip eserlerine geçirmekte tereddüd etmişlerdir":

Bu vaziyete göre "Muallâkaat"ın sahteliği kadar tabii bir şey olmamak lâzımgelir; gene aynı menbâda bu nokta da şöyle izâh edilmektedir (S. 53-54):

"... (İmru'-ul-kays), (Tarafe), (Züheyr) vesâire gibi Câhiliyyet şâirlerine îzâfe edilecek zamânımıza kadar intikâal etmiş olan şiirleri ne dereceye kadar mevsuuk addedebiliriz?"

Bunlardan birincisinin, yâni (İmru'-ul-Kays)'ın divânı tedkik edilecek olursa, başka şâirlerde ve meselâ (Tarafe)'nin eserlerinde de bulunan bir takım mısralara tesâdüf edildikten başka, daha uzun veyâhut daha kısa bir takım manzûmelerin ictibâsından hâsıl olmuş bir takım şiirlere, yâni hulâsa 'itibâriyle aynı mevzû üzerinde tertib edilmiş bazı fasâhat ve belâgat tecrübelerine de tesâdüf edilmektedir. Meselâ (M. Slane)'in negretmiş olduğu nüshadaki sekizinci kasîde, ihtivâ ettiği fikirlerle tâbirler bakımından Muallâka'nın tamamıyla aynıdır. Muhtelif yazma nüshalarda görülen bu şiirin

mısraları sıra 'itibâriyle de, sayı 'itibâriyle de, birbirine uymaktadır.

Şâirlerin 'itiraflarından anladığımızı göre, bu gibi mısraların bâzıları başka eserlerden ictibâs edilmiştir ve başka bir şâire âittir. Kasîde tertibi hakkındaki edebî kaaîdelerden anlaşıldığına göre de, diğer bir takım mısralar hakikaten (İmru'-ul-Kays)'a âid olsa bile, onun muallâkasına dâhil değildir".

Bu hâlin sebebi nedir ve bu gibi tahriflerde âmil olan başlıca şahsiyyetler kimlerdir? (René Basset)'nin aynı eserinde bu mühim noktalar da şöyle izâh edilmektedir (S. 64-66):

"(Suyûtî)'nin izâhına göre, İslâmiyyetten evvel henüz yazılı bir târih mevcûd olmadığı devirlerde bedevinin biri her keşçe pek mâlûm olmayan bir hâdiseden bahsedecek olursa, kendisine:

— Bize bu hâdiseyi isbât edecek bir kaç mısra söyle:

demek âdetti. İşte bundan da anlaşılacağı gibi birbirleriyle ihtilâfa düğmüş kabîleler için şiir demek delil demekti ve hiç şüphesiz ki, bir çok vaziyetlerde bir takım cemilekâr râviler öyle mısralar söylemişlerdi ki bunların isnâd edildikleri şâirle hiç bir alakası yoktu.

İslâm devrinin ilk dîn şevk ve gayretinden sonra, eski edebiyâtın surf olup bakımdan tedkikine başlandı; Câhiliyyet şâirlerinin divânları derlenip toplandı ve şanlı bir mâzînin bu bakıyyerini kurtarmaya en çok çalışanlardan biri de Hicretin 187 târihinde vefât etmiş olan ve favkalâde hafızasından dolayı (Er-Râviye) lâkabiyle anılan (Hammâd ibni Seleme) oldu.

(El-Asmaî)'ye göre (İmru'-ul-Kays) divânının büyük bir kısmıyla "Muallâka" ismini verdiği şiir mecmûasının mahfuz kalabilmesi şte onun sayesindedir. Fakat matte'esûf bu büyük hizmetlerine mukaabil, şâir âlimlerinden (El-Mufaddal) onu eski şâirlerin şiirleriyle nazm usullerine vukuufundan istifade ederek kendi tertib etmiş olduğu kasîdeleri onlara îzâfe etmiş olmakla ithâm etmiştir.

(Hammâd)'ın muasırlarından olup Hicretin 180 târihinde vefât etmiş olan (Halef-ül-Ahmer) daha esaslı bir takım şüphele altında kalmıştır: Bu zâtın fevkalâde yüksek olan şiir kudretinin mahsûllerinden istifade ederek (İmru'-ul-Kays)'ın, (Nâbiğat-üz-Zübeyânî)'nin ve (Taabbete Şarrân)'ın divânlarını bir hayli zenginleştirmiş ve hattâ diğer rivâyete 'itimâd câizse, aynı zamanda (Şanfarâ)'nın "Lâmîyet-ül-Arab" ismindeki meşhur şiirini de kendisi yazmış olduğundan bahsedilir".

"Muallâkaat"ın Kâ'beye asılmış olduğu hakkındaki rivâyetin de doğru olmadığı, eski menbâlara buna âit hiç bir kayde tesâdüf edilmemesiyle sabittir. (René Basset) aynı eserinin 78 79 uncu sahifelerinde bu noktayı da şöyle anlatır: "Şurası da şâyân-ı dikkattir ki Şark menbâları

bakımından bu zühûle ancak pek muahhar menbâ-larda tesâdüf edilmektedir.

Çok mufasssal bir Mekke târihi yazmış olan (El-Ezrakî)de de, (İbnî-Hişâm)ın Müslümanlar tarafından şehir fethedildiği zaman Kâ'bede ne varsa bilâ-istisnâ hepsini büyük bir dikkat ve itînâ ile sayıp zikreden (Sîret) isimindeki eserinde de ve hattâ bir çok efsâneleri kabûl etmemiş olsa bile hepsini toplamış olan (Kitâb-ül-Ağânî)de de öyle bir şeyden bahis yoktur.

Bu meseleden ilk bahseden müellif, Hicretin dördüncü asrının ortalarında vefât etmiş olan şâ-rih (İbn-ün-Nahhâs)dır ve o da bu hikâyenin hiç bir esâsa istinâd etmediğinden bahsetmektedir. Böyle bir efsâneyle itîmâd edildiğini görmek için bir müverrihten ziyâde bir feylesâf olan (İbnî-Hal-dûn) ile muhtelif mevzûlardan bahseden bir mün-tehabât müellifi vaziyetinde bulunan (Suyûtî) dev-rine kadar inmek icâb eder".

"Muallâkât"a verilen "Müzehhebât" isminden çıkan efsâne de bir kelime oyunuyla âlâkadardır: Çünkü arapçada "Müzehhebe" kelimesi "Altın yal-dızlı nesne" demektir ve "Müzehhebat" da onun cem'idir. İşte bundanda "Muallâkât"ın yaldızla yazılıp Kâ'beye asılmış olduğu hakkındaki hurâfe doğmuştur. (René Basset) bu hurâfenin Şark'da değil, Garp'da zuhûr etmiş olduğuna kaani'dir ve bu nokta-i-nazarını aynı eserinde şöyle izâh etmektedir (S. 7-8):

"Daha sonraları Avrupalıların muhayyilesi Şark-ların hayâl kudretini geride bıraktı. Sarf âlîmle-rinden (Ebu-Zeyt Muhammed ibni Ali-i-Karşî) ye-di kısmadan mürekkep bir şiir mecmûası tertip et-miştir. Bunların birincisi (Muallâkât)dan, dördün-cüsü de "Yaldızlılar" mânâsına gelen (Müzehhebat) dan mürekkeptir. İşte bu zümre sathı bir tenkitle birbirine karıştırılmış ve o yüzden bâzı târihlerde ve ez-cümle (Sédillot) nun İslâm târihinde muallâ-kalar:

— Kıymetli bir kumaştan yapılmış levhalar üzerine altın harflerle yazılarak müstakbel nesille-re intikaal etmek üzere Kâ'beye asılmış; gibi gös-terilmiştir".

Gene aynı menbâda "Muallâkât"ın muhteşem levhalarıyla Kur'ân-ı-Kerim'in ilk yazıldığı İptidâî maddeler arasındaki tenâkuza da şöyle işaret edil-mektedir (R. Bl)

"Şu da var ki, dini-bütün Müslümanların nef-ret ettikleri müşrik şiirleri kıymetli kumaşlar üze-rine altın harflerle yazıldığı halde, nasıl olur da Kur'ân develerin kürek kemiklerinden, deri parça-larından, hurma yapraklarından ve taş levhalardan başka bir şey üzerine yazılamaz? Bunu kabûl et-mek kolay değildir".

Yaldızlı yazılara âit "Müzehhebât" efsanesi

gibi Kâ'beye ta'lik iddiasına âit "Muallâkât" efsanesi de bir kelime oyunundan doğmuştur; (René Basset) bu nokta ile İslâmiyyetin zuhûru üzerine Muallâkât'ın yırtılıp atılması meselesini de şöyle anlatmaktadır (Aynı eser, S. 77-87):

"Bu şiirlerle takılan (Muallâkât) ismini bir tür-lü izâh edemiyen (Suyûtî) gibi bir takım muahhar müellifler kendi âdetlerine uyarak kendi-kendilerini tatmîn eden bir hikâye uydurdular. Bu kelimeyi (Asılmış şeyler) mânâsına tefsir ettiler ve işte bu noktadan hareket ederek o şiirlerin Arabistan'da en mukaddes yer olan Kâ'beye asılmış olmaları lâzım geleceği neticesine vardılar.

Bir kere bu neticeye vardıldıktan sonra, onlara bu şerefine ne gibi şartlar altında verilmiş olduğuna tâyine artık bir adımdan fazla bir mesâfe kalmamıştı. (Okâz) panayırındaki edebî mücadelelere âit müphem hâtıralar henüz ber-de-vâm olduğu için, o an'ane Mekke'ye naklediliverdi ve muahhar müellifler nazarında İslâmiyyetten ev vel Arap şâirlerinin dehâ eserlerini Kureyşilere arz etmek mecbûriyyetinde bulundukları ve o şiir müsâbakalarını kazanmış olan şâirlerin bir şeref gerdanlığı yerine şiirlerini Kâ'beye asma hakkını ikrâz ettikleri, i'tirâz imkânı olmayan bir târih esâ-sı hâline geldi.

Bu efsâne gittikçe inkişâf edip durmakta devâm etti ve ondan sonra da şâir (Lebid'in) ihtidâsı üze-rine kendisinin diğer Muallâkât ile berâber Kâ'be-de teşhîre lâyık görülen kâidesini bizzât söküp yırtmış olduğundan dem vuruldu".

Bundan evvel gözden geçirdiğimiz bâzı men-bâlardaki rivayete göre İslâmiyyetin zuhûru üzeri-ne Kâ'bedeki Muallâkât'ı ilkönce (İmru-ul-Kays)'ın kız-kardeşi yırtmış olduğu halde, (René Basset) nin bu fıkrasındaki rivayete nazaran da o işi ya-pan o değil, (Muallâkât) eshâbından şâir (Lebid) dir.

"Muallâkât"ın sahteliğini geçen asrın âlim-leri gibi bu asrın Garp ilmi de umûmiyyetle kabûl etmektedir. Meselâ meşhur müsteşrik (Clément Huar), "Littérature arabe" isimindeki eserinde bu telâkkisini ilkönce şöyle izâh etmektedir (1902 Paris tab'ı, S. 9):

"Câhiliyyet şiirlerinin en eskileri (Muallâkât-ı seb'a) mecmûasında bulunanlardır: "Asılmış şiirler" mânâsına gelen bu (Muallâkât) ismi o şiirlere çok sonraları (Hammâd-ül-Râviye) tarafından takılmış ve hiç bir aslı, esâsı olmayan efsâne, yâni altın yaldızıyla yazılan bu manzûmelerin meşhur Mekke mâbedi olan Kâ'beye asılmış oldukları hakkındaki hurâfe de o isminden doğmuştur.

(Muallâkât) a bu ismi takmış olan müellifin maksadı, bu manzûmelerin Arap şiir târihinde bir salon ortasına asılmış bir âvize ve daha doğrusu

boyuna asılmış bir gerdanlık şeklinde bir şeref mevkii işgaal etmekte olduklarına imâda bulunmaktan ibaretti; çünkü bu şiirlere (Es-sumût) yâni (İnci gerdanlıkları) ismi de verilirler”

(Clément Huart) Muallâkaat'ın sahteliği hakkındaki fikrini işte böyle tesbit ettikten sonra, öyle bir efsâne zuhûruna sebep olan (Hammâd-ür-Râviye) hakkında da gene aynı eserinde şu izâhâtı vermektedir (S. 58-59):

“... Gene aynı devirde (Yâni Milâdın sekizinci asrında) Hammâd-ibni-Sâbûr isminde mühim bir şahsiyyetin şöhetri etrâfa yayılmaktaydı; bu zâte (Er-Râviye) yâni “Rivayet edic” lâkabı takılmıştı. Bunun sebebi, fevkalâde bir hâfızaya mâlik olan Hammâd'ın eski Arap şi'rinin binlerce mısra ile bir çok manzûmeleri baştan-başa ezberinde tutmasıydı. Câhiliyyet şiirlerinden çoğunun zamânımıza intikâalini işte ona medyûnuz.

(Muallâkaat-ı Seb'a'nın bir kitap hâlinde toplanması da onun himmetiyle olmuştu. Bu bir İranlıydı; Bir muhârebeye esir edilmiş olan babası Sâbûr (= Şâpûr) araplara meydan okuyarak Gilân'ın sarp dağlarında istiklâlini muhafaza etmekte olan o korkuk Deylemler cinsine mensuptu; Bu sülâle daha sonraları (Büyiler) isimle Bağdad'ı zaptedip Hilâfet makamını surf rûhânî bir riyâset hâline getirecekti.

İlk devirlerin mütebahhir bir âlimi olan o şârih de Kûfe'de dünyaya gelmiş olduğu halde, yabancı bir ırka mensûb olduğunu lisan hatâlarıyla belli ederdi.

(Yezîd'in bu müellife olan teveccühü, (Hişâm'ın işbirliğine üstüne çeken bir âmil olmuştu; onun için (Hişâm) tahta çıkınca (Hammâd-ür-Râviye) tam bir sene evinde gizli yaşamak mecbûriyyetinde kaldı; Ancak i'timâd ettiği dostlarıyla görüşmek üzere gizlice sokaka çıkardı; fakat yeni hâlife biraz sonra kendisini Şam'a dâvet etti. (Hammâd'ın 771 yâhut 774 târihinde vefât etmiş olduğundan bahsedilir.

Bu mütebahhir âlimin ihtisâs sâhası Câhiliyyet araplarının efsânevî târihiyle şiirlerine, neseplerine ve lehçelerine şâimildi. Eski üslûb ile yeni üslûbu birbirinden ayırd etmekte de mehâreti vardı; Câhiliyyet devrine âit ve kaafiyeleri Elifbâ'nın bütün harflerine şâmil yüz büyük kasidesi ezberden okumakla iftihâr ederdi. Velhâsıl bu adam canlı bir ansiklopedi demektir.

(Hammâd) ahlâksızlık ve hırsızlıkla işe başlamıştı. Nihâyet gece-yüzüne soyduğu bir adamın üzerinde bulduğu şiirler kaabiliyyet ve isti'dadını uyandırdı. Kendisi de şiir yazmaya başladı.

(El-Mufaddal) onu kendi tertip ettiği taklitleri eski şâirlerin şiirlerine karıştırmakla ithâm eder ve işte bu yüzden artık birbirinden ayırd edilemeyecek hâle geldiğini söylerdi; hattâ halife (El-Mehdî'nin tazyiki üzerine (Hammâd'ın sahtekârlıklarını i'tirâf etmiş olduğundan bile bahsedilir”.

Bu rivâyetler doğru olduğu takdirde, sayısı

hakkındaki ihtilâf yeniden ona kadar çıkan “Muallâkaat”ın (Hammâd-ür-Râviye) tarafından yapılan ilâvelerle tahfif edilmiş olması lâzımgelir. Fakat, gene aynı rivâyetten anlaşıldığına göre üslûbun taklidi yüzünden tefriğine imkân olmayan bu muahhar ilâvelere rağmen, asıl metinler büsbütün kaybolmamış, sahteleriyle berâber onlar da elde kalmış demektir.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz Şark ve Garp ve menbâlarının ifâdelerinden çıkan kat'i neticeler şöyle sıralanabilir:

1- Milâdın ilk asırlarına ve hattâ bir Yunan menbânda bahsi geçen Dördüncü asra âit eski Câhiliyyet şiirlerinden hiç biri zamânımıza intikâal etmemiştir;

2- Câhiliyyet devrinin son zamanlarına izâfe edilen ve “Muallâkaat” denilen şiirler (Okâz) panayırındaki edebî müsâbakaları kazanmış olduklarından bahsedilen şâirlerin eserleri sayılır;

3- Muallâkaat şâirlerinin altı, yâhut yedi, yâhut dokuz veyâhut on kişi olduğu hakkında muhtelif rivâyetler vardır.

4- Bir rivâyete göre de “Muallâkaat”ın sayısı İslâmiyyetin zuhûru sırasında yediye inmiştir: Bunun sebebi, aralarında bir tasfiye yapılmış olmasıyla izâh edilebilir;

5- Muallâkaat şâirlerinin simleri (İmru'-ul-Kays), (Züheyr), (Nâbîğa), (A'şâ), (Lebd), (Amr), (Taraf), (Hâris) ve (Antere)dir: Bunların mecmûu dokuzu bulmaktadır;

6- Diğer bir rivâyete göre de bunlardan (Nâbîğa) ile (A'şâ) sonradan çıkarılmış ve onların yerine (Hâris) ile (Antere) ikaame edilmiş olduğu için hakikatte mecmûu dokuz deyiş, yedidir ve işte bundan dolayı eserlerine “Muallâkaat” seb'a = Yedi Muallâka” ismi verilmiştir.

7- Câhiliyyet devrinin en güzel şiirleri sayılan bu meşhur manzûmelere “Muallâkaat”dan başka “Müzehhebât” ve “Sumût” isimleri de verilir: Bu üç isimden birincisi “Asılmış şeyler”, ikincisi “Altın yaldızlı şeyler” ve üçüncüsü de “İnci-gerdanlıklar” mânâlarına gelir; fakat “Muallâkaat” kelimesinin mecâzî bir mânâsı da vardır ve o da “Gerdanlıklar” mefhumıyla izâh edilir;

8- Sonraları ortaya çıkmış olan muahhar ve meşhur an'anede “Muallâkaat” kelimesinin “Asılmış” mânâsı esâs ittihâz edilerek bu şiirlerin Kâ'be duvarlarına veyâhut direklerine asılmış olduğu ileri sürülmüş ve “Müzehhebe” kelime-

sinin de "Yaldızlı" mânâsından istifâde edilerek asılan manzûmelerin kıymetli kumaşlar üzerine altın yaldızla yazılmış olduğu iddia edilmiştir; İranlı (Zeyn-ül-Âbidin Rehnûmâ)'nın "Le Prophète" ismiyle Fransızcaya terceme edilen eserinin 1957 Paris tab'ının 121 inci sahfesinde bahsedilen diğer bir muahhar rivâyete göre de Kâ'bedeki Muallâkalar beyaz kumaşlar üzerine yaldızla yazıldıktan sonra sarı tahta çerçeveler içinde duvarlara asılmıştır:

9- Bu iddiâda (İmru'-ul-Kays)'ın şî'ri en başta gösterilir ve İslâmiyyetin zuhûruna kadar otuz sene bu şî'r'in Kâ'bede kalmış olduğundan bahsedilir;

10- Gene aynı muahhar an'aneye göre İslâmiyyetin zuhûrunda Kâ'be duvarına kısa bir Süre asılmış, o Sürenin ilâhî belâgatı karşısında Muallâkaat'ın artık hiç bir kıymet ve ehemmiyyeti kalmamış ve işte bunun üzerine bir rivâyete göre ilkönce (İmru'-ul-Kays)'ın kız-kardeşi ağabeyisinin şî'rini ve diğer bir rivâyete göre de o sırada ihtidâ etmiş olan şâir (Lebid) kendi eserini söküp atmış olduğu için, diğer Muallâkalar da o akşam kâmilan yerlerinden indirilmiştir; fakat bunların kimler tarafından indirilmiş olduğu belli değildir;

11- Birer kelimenin tefsir ve te'vîlinden doğmuş olan ve ilk İslâm menbâlarına istinâd etmeyen bu muahhar an'aneye bugünün Şark ve Garp âlimleri içinde i'timâd edenler pek azdır;

12- Bu an'änenin asılsız olduğunu gösteren delillerin en mühimmi, "Muallâka" kelimesinin "Boyuna asılan gerdanlık" mânâsına gelmesi ve bu noktanın da "Muallâkaat" ile müterâdif olarak "inci gerdanlıklar" mânâsına gelen "Sumût" kelimesinin kullanılmasıyla sâbit olmasıdır;

13- Muallâkaat'ın indirilme tarzı hakkındaki hikâye de an'änenin ne kadar esassız olduğunu gösteren mühim bir delil demektir: Zirâ İslâmiyyetten evvet bir müşriklik ma'bedi hâlinde bulunan Kâ'beye bir Süre asılmış olması kaabil olmayacağı gibi, o Sürenin belâgatinden dolayı Muallâkaların gözden düşüp sökülmesi ve atılması da imkânsızdır: Çünkü İslâmiyyetin Kâ'beye hâkimiyeti Mekke'nin fethi üzerinedir;

14- "Muallâkaat" kelimesi Câhiliyyet devrinden kalmış değildir: O devre izâfe edilen şîrlere bu ismi takmış olan (Hammâd-ür-Râviye) Emevîlerle Abbâsîler devrinde yaşamıştır: Yalnız bu nokta bile "Kâ'beye ta'lik" iddiâsının nasıl bir hurâfe olduğunu isbâta kâfidir;

15- Sabıkalı bir acem olduğundan bahsedilen (Hammâd-ür-Râviye)'nin üçüncü Abbâsî halifesi (El-Mehdî)'nin tazyiki üzerine sahtekârlığını i'tirâf edip Muallâkaat'ı kendisinin uydurmuş olduğundan bahsettiği hakkındaki rivâyet de bu şîrlere i'timâd imkânı bırakmamaktadır;

16- Hammâd-ür-Râviye'den başka onunla muâsır olan (Halef-ül-Ahmer) isminde bir şâirin de bir takım şîirler uydurup Câhiliyyet şâirlerine izâfe etmiş olduğundan bahsedildiğine göre, "Muallâkaat" sahtekârlarının başlıcaları (Hammâd) ile (Halef) olmak lâzım gelir;

17- Muallâkaat lisâsının eski lehçelerle alâkadar olmayıp muahhar dil birliği devrine âdiyyeti de bu husustaki şüpheyi te'yid etmektedir;

18- Muallâkaat'ın Kâ'beye ta'likı hakkındaki efsâne, (Hammâd-ür-Râviye)'den yedi asır sonra yaşamış (Suyûtî) vesâire tarafından "Ta'lik" ve "Muallâk" arasındaki kelime oyununa istinâden ortaya atılmıştır;

19- İslâmiyyetten sonra Câhiliyyet şîirlerinin dinî hislerle bir hayli tâdil edilmiş olduğu hakkında da bir rivâyet vardır: Dil yeniliği gibi bu rivâyet de eldeki metinlere pek i'timâd edilemeyeceğini gösterir;

20- İslâmiyyetten sonra yazılmış şîirlerin Câhiliyyet devrine izâfesi bir aralık teâmül hâline gelmiştir: Bu şâyân-ı hayret teâmülün delillerinden biri de İslâmiyyetten asırlarca evvel yaşamış Hımyeri hükümdarlarına Hazret-i Peygamber hakkında yazılmış bir takım "Na't-l Şerif"ler izâfe edilmiş olmasında gösterilir;

21- İşte bütün bunlardan anlaşıldığına göre, eski Arap dilinin yegâne hakiki vesikası Kur'ân-ı Kerim'den ibârettir;

Netice i'tibâriyle "Muallâkaat", "Müzehhebât" ve "Sumût" isimleriyle anılan Câhiliyyet şîirlerinin Kâ'be duvarlarıyla direklerine asılıp İslâmiyyetin zuhûruna kadar orada şeref mevki'lerini muhafaza etmiş oldukları hakkındaki muahhar an'änenin hiç bir aslı ve esası yok demektir: Bu bir hurâfeden başka bir şey değildir.

"Muallâkaat" yahut "Müzehhebât"ın Câhiliyyet devrinden aynen intikaal etmiş olmadıkları da muhakkaktır: Bu muahhar uydurmaların içinde hâfizadan hâfizaya darb-ı mesel gibi intikaal etmiş bazı Câhiliyyet mısralarıyla kıt'aları ve hattâ biraz daha uzun bazı şîir parçaları bulunabilir. Fakat, onların da diğerlerinden tefriki kaabil değildir.

Şiir demek, dört unsurdan mürekkep bir halite demektir: Bu unsurlar içinde fikri, hayâli ve hissi cem'eden "Mânâ" gibi sesle âlakadâr olmayan bir esâsa mukaabil, "Vezin âhengi", "Kaafiye âhengi" ve bir de şâirin ifâde kudretinden çıkan bir "Üslûb âhengi" gibi üç ses âhengi vardır; işte bundan dolayı dilden dile şiir tercemesi kaabil değildir: Çünkü terceme o dört unsurdan yalnız "Mânâ'yı" nakledebildiği halde, diğer üç âhenk unsurunu nakletmekten tamâmiyle âcizdir.

Bu vaziyete göre bir şiirin tercemesi demek, dört unsurdan yalnız birini nakletmek demektir: Netice 'itibâriyle bir şarkının bestesini bırakıp yalnız güftesini okumak ne demekse, bir şi'ri tercemeye kalkışmak da işte onun gibi bir şeydir. Şi'ri terceme edilmiş bir şâir, âdetâ hukuukuna tecâvüz ve taarruz edilmiş bigünâh bir mağdûr adam vaziyetinde kalır.

İşte bundan dolayı Muallâkaat'ı terceme etmek sûretiyle edebî kıymeleri hakkında tam bir fikir vermek kaabil değildir; fakat şunu da unutmamalıdır ki bir tablonun renklerini bırakıp yalnız çizgilerini kopya etmek bile onun umûmî kıymeti hakkında az çok bir fikir verebilir. Müsteşriklerin yaptıkları tercemelerin de her halde böyle bir mülâhazaya istinâd etmesi lâzımgelir. İşte bundan dolayı Muallâkaat hakkında hiç olmazsa öyle umûmî bir fikir verebilmek için, bunlardan birinin burada tercemesini zarûri görüyoruz. Böyle bir terceme de şive husûsiyyetlerinin aynen nakline imkân olamayacağı pek tabiidir.

Muallâkaat'ın mevzuları bilhassa aşk ile cengâverlik etrâfında toplanır. (Anteret-ibni-Şeddâd) ın şu şi'ri, iki mevzûun her ikisine birden temâs ettiği için, umûmî bir örnek sayılabilir:

"Ben nice güzel kadınların kocalarını kaç defâ toprağa serdim: Boyunlarının damarlarını açılmış bir dudâğa benzeyen yaralarla yararak yerlere serdim;

Benim elim onunkinden evvel davranıp sür'atli bir darbe indiriyor ve işte bunun üzerine onun kanı tıpkı kardeş-kanı ağacının usâresi gibi kızıl kızıl akıp gidiyordu.

Ey Melik'in kızı, eğer sen benim menâkıbımı bilmiyorsan, atlı cengâverlere sor;

Benim hep yüksek bir ata bindiğimi, çevik ve bütün vücûdu baştan başa yara yerleriyle dolu bir ata bindiğimi onlar sana anlatırlar.

Benim bu atım bâzan sesimi duyar duymaz bir düşman kütlesinin üstüne saldırır, bâzan da bizim yığınlar teşkil eden okçularımızın olduğu yere döner.

Her kim ömründe bir muhâbere görmüşse, işte o sana benim harb esnâsında en başta geldikten sonra ganimetler paylaşıırken çekilip gittiğimi her halde anlatır.

En yiğit bahadırların bile taarruz etmekten çekindikleri görülen ve kaçmak da, teslim olmak da istemeyen tepeden tırnağa müsellaah nice cengâverleri

Benim elim sağlam budaklı mızrağımın şimşek gibi bir darbesiyle delik-deşik etmiştir: Elimdeki merhametsiz demir, elbiselerini delmiştir: Çünkü hiç bir civanmerd adamın benim mızrağıma karşı sığınağı yoktur.

Ben onu vahşî hayvanlara yem olsun diye bıraktım: Onlar onu yırtıp parçalıyor ve o güzel elleriyle güzel kollarını kemiriyorlar:

Maiyyet efrâdının hâmisî olan ve şahsiyyetini tanıttakçâ süslü âlâmetler taşıyan bir kahramanın vücûduna değdirmek istediğim kılıcımın bir darbesiyle ben ne zihli gömlekler deldim;

Bu kahraman, oklar çekilerek oynanan baht oyunlarında el-çabukluğu gösterir ve içki içtiği zaman da satıcıların bayraklarını al-aşağı ettiği için (1) bir çok serzenişlere uğradı;

Kendisinin işini bitirmek için benim yere ayak bastığıma görünce, dudakları açılıp dişlerini meydana çıkardı ama bu bir tebeşşüm değildi.

Gündüz-gözüne işte bu kahraman gözlerimin önünde serilmiş yatıyordu: Kafasıyla kanlara bulanmış parmakları en koyu nebât usâresiyle boyanmış gibiydi.

Mızrağımı vücûduna sapladım ve elimdeki mükemmel çekiltken yapılmış keskin Hint kılıcıyla da bir darbe indirdim..."

Nihâyet şöyle bir kahramanlık levhası da tasvir edilmektedir:

"Amcamın emirlerini yerine getirdim: Muhâbere günü dudaklar kabarıp dişler görüldüğü zaman, O dehşetli mücadele içinde yiğit cengâverler her türlü şiddetleri hiç sızlamıyarak, fakat na'ralar atarak göze aldıkları zaman,

Ben düşman kargılarına karşı kendi adamlarımı koruyan bir kale gibi göğüs gerdiğim zaman, hiç karkmadım; fakat ilerlemeye de imkân bulamadım.

Nihâyet cengâverlerin birbirlerini kıskırtarak ileri atıldıklarını görünce, ben de bir hamlede üzerlerine yürüdüm.

Hep birden: — Antere; Diye bağınıyorlardı. Bir taraftan da tıpkı bir kuyunun ıpları gibi uzatılmış olan kargılar benim yağız atımın göğsüne saplampa duruyordu".

Bu gibi şiirlerin bütün husûsiyyetleri, Câhiliyyet araplarının bunları aşk ve kahramanlık sâhalarındaki öğünme iptilâlarını âhenkli bir lisanla ifâde vâsıtası ittihâz etmiş olmalarında gösterilebilir: Böyle bir şâir için dünyânın en samimî ve en âteşin âşığı kendisi ve yer-yüzünün en

yiğit cengâveri de gene kendisidir; tabîî böyle bir zihniyyetin başka milletlerde çok görülen tevâzu' ve mahviyyetle pek alakası yoktur.

Bu bakımdan Câhiliyyet şî'rinin en bâriz cephesi şahsiliğidir; fakkat buna mukaabil, bir de Câhiliyyet şâirinin kendi kabîle üstünlüğünü göklere çıkaran şiirleri vardır: Onların en bâriz cepheleri de iticâmîliklerinde gösterilebilir. İşte bundan dolayı Garp müelliflerinin bazıları birinci şekli esâs ittihâz ederek eski Arap şî'rinin şahsiliği ve bazıları da ikinci şekli daha mühim görererek iticâmîliği üzerinde durmaktadır.

Bizce bu telâkkilerin her ikisi de haklı olmak i'tibarıyla, Câhiliyyet şî'rinin hem şahsî, hem iticâmî mâhiyyetleri bakımından iki cebheli bir şiir olduğunu kabûl etmek daha doğrudur,

Buraya kadar gönden geçirdiğimiz menbâlara istinâd eden izâhâtımızın en mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

1- Câhiliyyet edebiyâtında "Müseccâ", yani kaafiye ve âhenkî bir nesir teşekkül etmiştir;

2- Bu eski Arap nesri başlıca üç sâhaya ayrılmaktadır: Bunların biri Darb-ı mesel, biri Hutbe = Nutuk ve biri de Târîhî menkûbe sâhasıdır;

3- Hicaz yazısının geç teşekkülünden dolayı bu üç nesir nev'inden zamânımıza intikaal edebilen örnekler pek azdır ve bunların da bir takım tahrişât uğramış olmak ihtimâli çok kuvvetlidir;

4- Zamânımıza intikaal edebilen nesir parçaları içinde en çok iticâmâde şâyân olanlar Darb-ı meseller ve ondan sonra da bâzı Hutbe = Nutuk örnekleridir;

5- Câhiliyyet nesrinin tekâmülünden hâsıl olan en mühim netice, Kureys lehçesinin Arabistan'da umûmî bir dil hâline gelmesidir;

6- Bütün lehçeler üstüne Fevkalâde bir tekâmül merhalesine yükselmış olan bu umûmî dil Lâtince ve eski Yunanca avarında beynelmîlel bir klâsik dil mâhiyyetini almış ve kur'an-ı Kerim işte bu dille nâzil olmuştur;

7- Klâsik Arapçanın muhtelif kıt'alara yayılıp bir çok milletler tarafından fevkalâde zengin bir ilim dili olarak kullanılması iste bundan dolayıdır;

8- Câhiliyyet şî'rinin menşei çöl ve ilk şâirleri bedevîdir;

9- Şî'r'in çölden şehre intikaali nisbî bir tekâmülen sonradır;

10- Çöl şî'rinin ilk devri, bedevinin deve adımlarına göre tanzim ettiği "Hidâ" nev'ine tesâdüf eden devirdir: Bunda devenin dört adımı

esâs olduğuna göre, bir nevi hece vaznine istinâd etmiş olması lâzımgelir;

11- Bedevîlerin "Hidâ"yı şarkî şeklinde terennüm ederek okuduklarından bahsedildiğine göre, o İptidâî şî'rin âhenksizliği bir nevi beste ile, yâni bir mûsîkî yardımıyla telâfi edilmiş demektir;

12- "Hidâ"dan sonra bir nevi Hicviyye mâhiyyetindeki "Hicâ" devri başlamıştır; Düşmanlara karşı Cinleri tahrik için İptidâî bir takım dînî hislerle tertib edilen bu tehzil ve inkisâr şiirleri de ilkönce "Hidâ" tarzında tanzim edilmişse de, bir müddet sonra ilk Arûz ve zninin zuhûruüzlerine o Sûretle nazmedilmiye başlamıştır.

13- Arûz'un "Bahr" denilen ana-vezinlerinin en eskisi, "Recez" denilen ve 2 sakil — hafif — 1 sakil hecenin teselsülünden hâsıl olan vezin kalıbının her mîsrada altı defâ tekrerründen vücûda gelen nazım şeklidir: İslâmiyyetten sonra bu kalıpla "Fî'l" kökünden çıkan birer kelime şeklinde tesbit edilince "Recez" vezni altı defâ "Müstef'ilün" şeklini almış ve daha sonra dört "Müstef'ilün"e inmiştir. Netice i'tibarıyla Arûz vezni hecelerin yalnız sayısına değil, incelik ve kalınlık i'tibarıyla teselsül tarzındaki âhenge de istinâd ediyor demektir.

14- (Recez)î tâkib eden diğer Arûz vezinleri de Câhiliyyet devrinde teşekkül etmiye başlamış ve onların de kalın ve ince hecelerinin teselsülünden hâsıl olan âhenk, İslâmiyyetten sonra hep "Fî'l" kökünden çıkan ve umûmiyyetle "Efâil ve Tefâil" ismiyle anılan kalıplar şeklinde tertip ve tanzim edilmiştir;

15- "Hidâ" ve "Hicâ" devirlerinde, yâni manzum sözün daha ilk teşekkül safhalarından i'tibaren Câhiliyyet şî'rinin umûmiyyetle mûsîkî refâkatinde terennüm edildiğinden bahsedilir. Gerek çöllerde, gerek şehirlerde akdedilen edebî toplantılarda bunlara rakkaslar ve hatta arzûeden genç erkekler rakıslarıyla da iştirâk etmişlerdir: Bu sûretle eski Arabistan'da şiir, mûsîkî ve raksın el-birliği bir san'at an'anesi hâline gelmiş ve bu üç güzel-san'at uzun zaman birbirini tamamlamış demektir;

16- Şiirde "Kaside" şeklinin teşekkülü o ilk devirlere nisbetle muahhar bir hâdisedir;

17- Mîlâdın beşinci asrının sonlarına kadar devam eden eski devre âit Arap şiirlerinden zamânımıza hiç bir şey intikaal etmemiştir;

18- İşte bundan dolayı yukarda gözden geçirdiğimiz şiir devirlerinin husûsiyyetlerine âit tah-

minlerle mütâlâalarda bazı hatâlarla zühûller veyâhut eksiklikler bulunmak ihtimâli dâimâ göz önünde tutulmalıdır;

19 - "Muallâkaat", "Müzehhebât" ve "Sumût" isimleriyle anılan ve Câhiliyyet devrinde Kâ'beye "Ta'lik" edildiklerinden bahsedilen şiirlerin hiç biri Kâ'beye asılmamış, yukarda gördüğümüz gibi bu husustaki efsâne İslâmiyyetten sonra uydurulmuştur;

20 - Adetlerinde bile ihtilâf olan ve altıdan onakadar muhtelif rakamlar rivâyet edilen "Muallâkaat" Mîlâdın altıncı ve Yedinci asırlarında, yani hem Câhiliyyet, hem İslâmiyyet devirlerinde yaşamış bir takım meşhur şâirlere İzâfe ve isnâd edilirse de, bunların hakîkatte İslâmiyyetten sonra

uydurulmuş olduğu artık ilmen tahakkuk etmiş gibidir; bütün bu şiirlerde Câhiliyyetten kalma bazı mısralarla parçalar bulunabilirse de, bunların da sahtelerinden tefrîkı kaabil değildir: Çünkü hepsinin dili "Yeni"dir, yani lehçeler devrinden sonraki Arap dil birliği devrine âittir.

Netice i'tibârıyla Câhiliyyet edebiyâtı hem şîir, hem nesir sâhalarında fevkalâde bir tekâmül geçirmiş, şiirdeki tekâmül Arûz âhenginin keşfiyle neticelenmiş ve nesirdeki tekâmül de dünyanın en büyük ve beynelmîlel medeniyet dillerinden birini vücûda getirmiştir: Bu muhteşem dille edebiyât Bedevilerle Şâhirlilerin müşterek eseridir ve İslâmiyyet ilkönce işte öyle bir edebî seviyeye hicâb etmiştir.

VII

CÂHİLİYET DİNLERİ

VE

MÜŞRİKLİĞİ

Arap târihinin İslâmiyyetten evvelki devrine Müslümanlıktan sonra "Câhiliyyet" isminin verilmesi, bundan evvel de söylediğimiz gibi, umûmî bir cehâlet ve medeniyet l'itbâriyle seviyesizlik mefhumlarıyla âlâkadâr değildir. Bu târihi istilâh, Arabistan'ın sırf din bakımından uğramış olduğu dalâletle perîşanlığa ve hattâ asırlarca sürmüş mütemâdî bir din buhrânına âlem ittihâz edilmiştir.

Her hangi bir millet putperest olabilir: Eğer o milletin bütün efrâdî aynı bir puta tapıyor ve dalâlet yolunda hepsi birleşiyorsa, o kavmin bir millî birliği var demektir; meselâ İran Zerdüştileri asırlarca âteşperestliği umûmî bir din hâline getirmişler ve oâyede millî birliklerinin muhâfaza etmişlerdir. Fakat Arap kavminin vaziyeti böyle değildir: Onlar dalâlette bile birleşemedikleri için, İslâmiyyetten evvel millî birlikten dâimâ mahrum kalmışlar ve hattâ asırlarca birbirine düşman kütleler hâlinde yaşamışlardır. Bugünkü Garp ilminde bu noktaya çok haklı bir ehemmiyet verilir: İslâmiyyetten evvel Arap millî birliğinin kurulamamış olmasında başlıca âmil, din birliğinden mâhrûmiyettir.

Câhiliyyet devrinde Arabistan'a bir taraftan Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştilik gibi hâriçten gelmiş dinler hulûl ettikten başka, bir taraftan da yıldızlara tapma şeklini alan Sâbililikle akla sığmayacak bir Cin-perestlik akideleri hâkimdi; hattâ her kabîlenin ayrı bir putu, yâni ayrı bir ma'bûdu bulunduğu için, putların ve putperestliklerin yekûnu yüzlere bâlîğ oluyordu. Bütün bunlara mukaabil, Putperestlik düşmanı olan ve "Hanîf" denilen Vahdâniyyet taraftarları da vardı. Mânen bu kadar perîşan bir memlekette yaşayan insanların tek bir millet sayılması tabîi kaabil değildir.

İslâmiyyetten sonra târihi bir tâbir olarak kullanılan "Câhiliyyet" kelimesiyle kastedilen şey,

işte bu fecî' vaziyetti.

Eski Arap menbâlarında Câhiliyyet devri hakkında toplu bir hâlde ve ayrı fasıllar şeklinde değil, umûmiyyetle muhtelif münâsebetlerle dağınık şekilde mâlûmât verilir. Bazı menbâlarda da pek muhtasar fıkralara tesâdüf edilmektedir; meselâ (Ebu-l-Fidâ) nın "El-Muhtasar fi ahbâr il-beşer" ismindeki meşhur târihinin 1325 Mısır tab'ının birinci cildinin 98-99 uncu sahifeleriyle (İbn-ül-Verdî) nın "Tetimmât-ül-Muhtasar fi ahbâr il-beşer" ismindeki eserinin 1285 Mısır tab'ının birinci cildinin 86-87 nci sahifelerinde ondan naklen verilen mâlûmâtın ana-hatlarına göre Câhiliyyet akideleriyle mezhepleri şöyle sıralanabilir:

1 — "Hâlik"ı da, "Ba's"ı da kabûl etmeyenler, yâni Allâhı da, Âhireti de reddedenler zümresi vardı;

2 — Bir de Allâhı kabûl edip Âhireti inkâr edenler zümresi mevcuttu;

3 — Putperestler gürûhu ekseriyetti;

4 — Her kabîlenin ayrı bir ma'bûdu vardı: Meselâ Kureys'in ma'bûduna (Ozzâ), Tâif'deki Sakîf'in ma'bûduna (Lât) ve Medîne'deki Evs ile Hazrec'in ma'bûduna da (Menât) isimleri verildi;

5 — Bu putların en büyüğü (Hobal) dî;

6 — Yahudiliğe, Hristiyanlığa ve Sâbililiğe meyledenler de vardı: Sâbîler yıldızlara taparlardı;

7 — Göze görünmez mahlûkaata, yâni Meleklerle Cinlere tapan zümreler de vardı.

Vak'anüvis (Cevdet Paşa) nın "Kısas-ı Enbiyâ ve tevârih-i Hulefâ" ismindeki eserinde de Câhiliyyet dinleri işte şöyle kısaca fzh edilr (C. I, 1331 İstanbul tab'ı, S. 45) ;

"... Kimi Nesârâ dînine (= Hristiyanlığa) ve kimi Yahudiliğe meyyâl olup bir takımı dahi tırnak kesmek ve gusletmek ve sünnet olmak gibi Hazret-i İbrâhîm ve İsmâîl Aleyhi-s-Selâm'ın şeriatlerinden kalma ahkâm ile amel etmekte oldukları hâlde, bir takımı dahi putperest idiler ve beher sene mevsim-i Hacde kabâil-i Arab'dan pek çok kimseler Mek-

ke'ye gelip Kâ'be-i-Mükerrema'yi ziyaret ederlerken Beyt-ü Ullâh-ı l-Harâm'da putlar durup bir taraftan dahl anlara perestîş olunurdu".

Son Şark menbâlarından bâzılarında bu bahsîn ehemmiyeti taktîr edilerek Câhiliyyet devri hakkında daha fazla izâhât verilmektedir. Garp menbâlarına temâs etmeden evvel biz şimdî burada işte o mushâr Şark menbâlarından Hintli (Mevlânâ Şebîlî'nin, (Corci Zeydân) in ve bu bahsî en esaslı şekilde izâh eden (Mahmud Es'ad Efendi) nin eserlerindeki tedkikaatı gözden geçirmekle iktifâ edeceğiz. (Şebîlî'nin "İslâm târihi"nde Câhiliyyet dinleri şöyle izâh edilir (Ömer Rızâ tercemesi, C. I, 1346 = 1928 İstanbul tab'i, S. 141) :

"Arapların edyânı. — İslâmiyyetten mukaddem Arabistan'da dinî ve gayri-dinî bir takım mezhepler şâyî'di. Arapların bir kısmı Ühûhiyyetî inkâr ederler, zaman ve tabiatın kaanunlarına inanırlardı. Kur'an-ı Kerim'de bunlardan bahs olunuyorken şu Âyet-i Kerime görülür:

— Bunlar derlerdi ki: Bizim için dünyâ hayatından başka bir hayât yoktur; ölü ve yaşarız ve bizi öldüren zamandan başka bir şey değildir.

Arapların bir kısmı da Allâha inanırlar, fakat Âhiretî, mücâzât ve mükâfâtî inkâr ederlerdi, Kur'an bunlara cevap verirken der ki:

— Yâ Muhammed de ki: İlk defâ kim vücûda getirilseye işte O onu yeniden diriltir,

Arapların bir kısmı uhrevî mücâzât ve mükâfâtâ inanırlar fakat nübüvvetî inkâr ederlerdi: Bunlara göre Peygamber, bir ferîşte olmalı ve bütün ihtiyâcâtın vâreste bulunmalıdır. Fakat Arabların âmesi putperest idiler. Gerçi bunlar putları te'lîh etmiyorlardı. Fakat onları Allâha takarrüb için bir vâsıta addediyorlardı.

Yemen'in Hımyer kabilesi âtesperestti, (Kinâne) kabilesi kamere ibâdet ederdi; (Temîm) Bedürân nâmındaki iki yıldız tapınırdı, (Kays) Şirâ yıldızına, (Esed) Utarîd'e, (Lakhm) ve (Cuzâm) Müşterî'ye ibâdet ederlerdi. Arapların perestîş ettikleri en meşhur putlar şunlardır: Lât: Bu putun yeri Tâif'di. Buna (Sakîf) kabilesi tapardı. Ozâ: Mekke'deydi. (Kureyy) ve (Kinâne) nın ma'bûdu idi. Menât: Medîne'deydi, Evs, Hazrec ve Gassân'ın putuydu, Vedd: Dûmet-ül-Cendel'deydi, (Kelb) kabilesinin putuydu. Suvâ': (Hezil) kabilesinin ma'bûdu idi. Yağûs: (Muzhac) ile Yemen'in bâzı kabilelerine âitti. Yauk: Yemen'deydi ve (Hemdan) kabilesine âitti. Bu putların en büyüğü (Hobal) dı. (Hobal) Kâ'benin üstüne yerleştirilmişti. (Kureyy) harp zamanlarında bu puta ilticâ ederdi. Arabistan'da putperestliğin te'sîs eden zâtın (Rebiat-ibni-Hârise) olduğu söylenilmektedir. (Rebiâ), (Amr) nâmiyle mârûfdu. Bunun evlâtları (Huzâa) kabilesine mensuplardı. Bu (Amr) dan mukaddem, Kâ'benin mütevellîleri (Curhumî)lerdi. (Amr) bunları Mekke-

den çıkarmış ve mütevellîliği e'de etmişti. (Amr) Süriye'ye vukuu' bulan bir seyahâti esnâsında bir şehir halkının taştan yontulmuş putlara tapıklarını görmüş, bunun sebebini sormuş, onlardan bu putların arzularını tatmîn, kendilerine harplerde zafer bahsettigi ve kuraklık zamanında yağmur gönderdiği cevâbını almıştı. Bunun üzerine (Amr) bunların bir kaçımlararak Kâ'benin etrafına dizmişti. Kâ'be, bütün arapların ibâdetgâhi olduğu için putperestlik yavaş yavaş bütün Araplar arasında intişâr etmiştir. Arap putlarının en eskisi (Menât) dır. (Kadîd) kurbünde deniz sahiline rekz olunmuştu. Medîne halkı olan (Evs) ve (Hazrec) buna kurbanlar takdim ederlerdi. Bunlar Mekke'yi ziyaretten sonra (Menât) a yakın bir yerde ihramlarını değiştirirlerdi. (Hezil) ve (Huzâa) da bu puta tapardı. (Yâkuut-ı Hamevî), "Mu'cem-ül-Büldân" ünvanlı eserinin (Mekke) bahsinde der ki:

— Araplar arasında putperestliğin vâsî bir mikyâsta intişâr etmesinin sebebi Arapların Mekke'yi ziyaret ve Kâ'beyi tavâfı esnâsında Kâ'be etrafındaki taşları toplamaları ve onları Kâ'bedeki putlarına göre yontmaları, sonra yurtlarına götürerek onlara perestîş etmeleridir. Arapların kâffesi putperest olmakla beraber, Ühûhiyyetin bu taş yığınlarından üstün olduğu unutulmamıştı. Onlara yeri, göğü yaratan Zât-i Kibriyâ'dır. Ona (Aliah) derlerdi...

Gene aynı menbâda Arabistan'a hâricten gelen dinler hakkında şu izâhâta tesâdüf edilmektedir:

"İslâmiyyetten mukaddem Arabistan'da Yahudilik, Hristiyanlık ve Zerdüştilik teessüs etmiş bulunuyordu. Bunların Arabistan'da ne zaman intişâr ettiğini kat'iyetle tâyin etmek mümkün değildir. (İbni-Kuteybe) "Maârif" ünvanlı eserinde (Gassân) ile (Rebiâ) kabilelerinin hristiyan olduklarını beyân eder. (Huzâa) kabilesi, Hristiyanların telkinâtına tâbî olmuştu. Hristiyanlık Arabistan'a o derece nüfûz etmişti ki Mekke'de (Varakat ibni Nevfel) gibi zevât Kitâb-ı Mukaddes'i İbrânî aslından mütâlâa ediyorlardı. Bundan başka Araplar içinde Süriye'de tahsil görenler de vardı. [Hacer], (Kinâne), (Hars-ibni-Kâ'b), (Kinde) kabileleri de Yahudi idiler. Medîne tamâmiyle Yahudilerin te'sîri altında kalmıştı. Burada "Tevrât"ın tedris için (Beyt-ül-Medâris) nâmiyle mârûf dershâneler bulunuyordu. Bunlar, Hadis kitaplarında bu nâm ve ünvan ile zikrolunmuşlardır. (İmrû-ul-Kays) ın muâsır olan (Sem'âl ibni Âdiya) nâmındaki şâir, vefâkârlığıyla meşhur bir yahudi idi. Arabistan'da Yahudilere ve Hristiyanlara (Ehl-i Kitâb) demek o kadar şâyî'di ki Benî-İsrâil'in târihine âit Âyetler nâzil olduğu zaman müşrikler, bâzı Yahudi ve Hristiyanların bunları Peygambere öğrettiklerini zannetmişlerdi. Kur'an-ı Kerim bunlara îşâret ederek der ki:

— Biliyoruz ki onlar, bunu ona insanlar öğre-

tiyor, diyorlar. Kur'an-ı-Kerim bu sûrette gayri-mü'minlerin bu iddiasını tekzib etmiştir. (Tem'im) kabilesi (Zerdüş't) mezhebine mensûb idi. Bundan dolayı, bu kabilenin reisi olan (Zurâret-Tem'imî) kendilerinden birinin kızıyla evlenmiş ve bu hareketten dolayı düçar-ı muâhaze olmuştu."

Arabistan'da bir de (Hanîf) denilen müvâhidler zümresi vardı; aynı menbâda bu zümre hakkında da şu izâhata tesâdüf edilir (S. 146-149):

"Hazret-i İbrâhîm tarafından tebliğ olunan dinin üs-ül-esâsı, Allâhın birliğine inanmaktır. Mürûr-i-zamanla ve cehâletin taammümüyle dolayısıyla bu akideye putperestlik karışmıştı. O kadar ki Kâ'bede bile putperestlik hükûmfermâ idi. Bununla beraber Tevhîd akidesi büsbütün ölmemişti. Tevhîd-i Bâri akidesinin pek cansız izleri Arabistan'ın karanlığa bürünene muhîttinde pırıldıyordu.

Araplar içinde düşünen insanlar, hemcinslerinin cansız bir takım taşlara perestîş etmelerinden istikrâr ediyor ve putperestliğe muhâlefet ediyorlardı. Târihî bir nokta-i-nazarдан muhâkeme olunduğu takdirde bu hareket bi'set-i Muhammedîyyeden kısa bir zaman mukaddem başlamış addolunur. (İbni-İshak) der ki:

— Bir putun şerefine kurulan bir panayırdı (Varakat ibni Nevfel) (Abdullah ibni Cahş), (Osman ibn-ül-Huveyris), (Zeyd ibni Amr) hadd-i zâtinde cansız, dilsiz, sağır ve hiç bir menfaati celbe, hiç bir mazarratı def'e kaadiri olmayan birtakım putlara eğilmeyi zillet addetmişlerdi. Bu dört kişi Kureys kabilesine mensûb idiler. [Varaka] Hazret-i Hadice'nin amcazâdesi, (Zeyd) Hazret-i Ömer'in amcası, (Abdullah ibni Cahş) Hazret-i Hamze'nin hemşire-zâdesi, (Osman) Abd-ül-Ozâ'nın torunu idi. (Zeyd ibni Amr) Hazret-i İbrâhîm'in dinini taharrî için Süriyeye seyhâlet etmiş, orada Yahudî hahamları ve Hristiyan papazlarına mülâkî olmakla beraber onların telkînâtından hoşnut kalmamış:

— Hazret-i İbrâhîm'in dinine sülûk ediyorum! demekle iktifâ etmişti. (Buhârî), Resûl-i-Ekrem'in bi'setinden mukaddem (Zeyd) e mülâkî olduğunu, (Varaka), (Abdullah) ve (Osman)'ın Hristiyanlığını kabul ettiklerini beyân etmektedir. Tam o zamanlarda Tâif'in reisi, Arapların en meşhur şâirlerinden biri olan (Ümeyyet ibn-üs-Salt) idi. (Ümeyye), putperestliğe muhâlifti. (İbni - Hacer), "İsâbe"de (Zübeyr)den rivâyet eder ki:

— (Ümeyye) Câhiliyyet zamanında kütüb-i-se-mâviyye okumuş, putperestliğe terkederken Hazret-i İbrâhîm'in dinine sülûk etmişti.

... "Şemâil"de okuduğumuza göre Resûl-i-Ekrem'le birlikte ata binen eshâbdan biri Resûl-i-Ekrem'e (Ümeyye)'nin şâirlerinden bir küt'ayı inşâd etmiş, Hazret-i Resûl bu küt'adan hoşlanarak diğer bir küt'anın inşâdını istemiş, kaside nihâyet bulunca Hazret-i Resûl-i-Ekrem:

— (Ümeyye) Müslümanlığa çok yaklaşmış! demişti. Câhiliyyet zamanında putperestliğe muhâlif

olanlardan ancak dördünün ismi zikrolunmaktadır. (İbni - Hişâm) bu dört isimden başkasını zikretmiyorsa da, delâil-i târihiyye daha başkalarının da putperestliği terketmiş olduklarını gösteriyor. Bunların en meşhurlarından biri (Koss-İbni-Sâide) dir... (Kays ibni Neşye) de bunlardan biridir. Hâfız (İbni-Hacer) "İsâbe, ünvanlı eserinde bunun da İslâmîyyetten mukaddem Allâha tapmış ve Resûl-i İslâmın zuhûrundan sonra Müslümanlığı kabul ettiğini beyân ediyor. Hazret-i İbrâhîm'in dinine niçin Hanifiik denildiğini tamâmiyle bilmiyoruz. Kelime Kur'an ı-Kerim'de vârid olduğu hâlde müfessirler onun mânâsını ifâdede ihtilâf ediyorlar. Bâzılarına göre (Hanîf) in mânâsı "İnhirâf" dır. Bu sûrette kelimenin mânâsı putperestlikten vazgeçmek olur. İbrânî ve Süryânide (Hanîf) in mânâsı "Kâfir" veya "Münâfık"tır. O halde belki putperestler Müvâhidleri bu sıfatlarla tavsif ediyor onlar da bu sıfatı iftiharla kabul ediyorlardı. Bir çok rivâyetlere göre Mekke ve Medine ahâlîsinden bir çokları Hazret-i İbrâhîm'in dinini tecdüdde mazhar edecek bir müceddîdin zuhûra yaklaşmıştı diye söyleyerek Hazret-i İbrâhîm'in dinini arıyorlardı. Arabistan'da bir kaç kişinin hakikati araması bâzı Avrupa muhavirlerini Arabistan'da İslâmîyyetten mukaddem de sahîh dinin ve hâlis tevhîdin bulunduğunu söylemeye sevk etmiştir. Bu söz hakikate tercüman olsa o zaman bir suâl vârid olur: Eğer bu bir hakikatse Araplar Müslümanlığın zuhûrundan neden o kadar endişe ettiler ve neden ona o kadar şiddetli mukaavemet gösterdiler?,"

(Şebli). Arabistan'da Hristiyanlık Yahudîliğin Müşrikliğe karşı asırlarca sürdükten sonra neticesiz kalan mücâdelesini de aynı cildinde şöyle anlatır (S. 149-151):

... Bu izâhâtımız Müsevîlik, Hristiyanlık, Zerdüştilik gibi dünyânın en ileri dinlerinin Arabistan'da sâlikleri bulunduğunu gösterdiği gibi, Araplar arasında dinsizler de bulunduğunu gösteriyor. Fekat bütün bunların neticesi ne idi?

Pütkaad nokta-i-nazarından Hristiyanlığın teslîsi ve İslâmın insanları gûnahtan kurtarmak için salbi gibi aktideler Arapların müşrikliğini zerre kadar ta'dil etmemiş, yâhut Müsevîlerin tevhîd-i Alâh ile insanı müsâraa hâlinde bulundurmak gibi bir şekilde tecellî etmişti. Araplar, insanları putlarına kurban ederlerdi. Bir insanın üvey - valide-si bir pederin mîrâsı arasında oğluna intikâl ederdi. Öz hemşirelerle izdivâca müsâade edilirdi. Taaddüd-i zevcâtın bir haddi yoktu. Kumar, içki, zinâ Araplar arasında şây'îdi. Hayâsızlık o derece varmıştı ki ümerâdan sayılan (İmrû-ul-Kays) gibi bir şâir amca - zâdesiyle vukuu'bulan gayri-meşrû münâsebatını tasvir etmekten çekinmemiş ve onun bu kasidesi Kâ'benin cidârına asılmıştı (1):

Muhârebelerde erkekler diri diri yakılır, kadınların karnı yarılr, mâ'sun çocuklar öldürülürdü.

Hristiyanlara göre Araplar, İslâmiyyetten mukaddem en ziyade Hristiyanlığın te'siri altında kalmışlardır. Bunun neticesini bizzât hristiyan muharrirlerin kaleminden dinlemek daha doğru olur: (W. Muir), "Hayât-ı Muhammed" ünvanlı eserinin mukaddimesinde derki:

— Hristiyanlar Araplara 500 sene te'kinâtta bulundular. Bununla beraber Arabistan'da hristiyanların adedi azdı. Bunlar arasında (Benî - Hâris) (Benî - Hanif) ve (Benî - Tayy)'ın bir kısmı bulunuyordu... Arabistan'a din nokta-i nazarından baktığımız takdirde onun vâsi' yanında hristiyanlığın hafifçe çalkandığını görürüz. Bir aralık Yahudilik Arabistan'ı istilâ eder gibi görünmüştü, fakat putperestlik kasırgısı ve (Benî-İsmâil)'in garib akideleri her tarafı istilâ ederek Kâ'benin duvarları karşısında gürliyordu. Bu vaziyet yalnız Arabistan'a hâs değildi. Bütün dünya cehâlet karanlığına ve taassu' bataklığına dalmıştı... Acaba bu sıralarda ufukta karanlıkları yırtacak, dünyâyı saran ve insanların her nefesini boğan kesif sisleri tarmâr edecek cihanşümûl bir Güneş beklenmezmiydi ?".

Arabistan'ın bu mânevî perişanlığı Câhiliyyet araplarını bile müteassir ediyor ve bir çoklarını: bu vaziyetle âlâkadâr olmaya sevk ediyordu. (Cercî Zeydan), bundan evvel de bahsî geçen "Medeniyet-i İslâmiyye 'târîhi'"nde bu hâll şöyle anlatır (Zekî Magaamiz tercemesi, C. I, 1328 İstanbul tab'i, S. 23):

"İslâmiyyetten evvel Arapların ittibâhı-Kabl-el-İslâm arapların târîhi müphem ve karışık ise de onu o karışıklık ve müphemiyet ile beraber nazar-ı tedkik ve müâlâadan geçirecek olursanız gene gaayyet ibret-âmiş ve düşündürücü bir çok nikasta rast gelmekten hâlî kalmazsınız... Şuşar, hutebâ ve hükemânın ancak zühûr-ı İslâmdan evvelki on asırda defâaten zühûr etmeleri bir devr-i ittibâh-ı arabî veya bir devr-i ittilâ-ı edebî teşkil eyler.O ittibâh veya ittilâ şiir ve edebiyâta münhasır kalmadı. Dine dahi şâmil oldu. O sırada bir ittibâh-ı dinînin esbâbı tehye olunuyordu. Her kes ittikaadât ve ibâdâtta perişan bir halde bulunuyor, kime icrây-ı ibâdet, kimsden taleb-i hayr-u-şefâat edeceğine bilemiyor. İ'tikaadât birbirine o kadar karışmıştı ki bir adam esnâma kurban kestigi halde, aynı zamanda Âlâha ibâdet ediyordu. Cenâb-ı Hakk'a kurban keserek Hâlık-ı vâhîde arz-ı ibâdet eden bulunduğ gibi taş, esnâma perestîş edenler dahi vardı. Böylece bir arada ve aynı zamanda bir çok diyânetlerin bulunması ezhân-ı nâsta karışıklığı ve ihtilâfı mücib olmuştu. Fazla olarak o sıralarda bazı kimseler zühûr ederek şarap içmeyi, puta tapmayı tahrim eylediklerinden halk büsbütün ihtilâfa düşmüştü. Artık herkes bir peygamberin zuhuru ile bu karışıklıkların izâlesini temennî eylemekteydi. Bir peygamberin zühûr edeceği elisine nâsta tedâvüle başlamıştı. Hattâ halkın bu isti'dadına binâen muhtelif kabâilden müteaddid eşhas id-

diây-ı nübüvvet bile etmiş, müteaddid diğer eşhas da aynı iddiâyâ hazırlanmıştı. Bu ise halkın o sıralarda din ile ne derecede igtisâl ettiklerini ve ahvâlin neticesini ne kadar düşündüklerini irâe eyler".

(Mashmud Es'ad Efendi)'nin bundan evvel de muhtelif münasebetlerle bahsî geçen "Târîh-i din-i İslâm"ında Arabistan'ın Câhiliyyet dinleri hakkında çok mufâssal mâlûmât verilmektedir. Biz bu tafsilâtin yalnız en mühim noktalarını ıktibâs etmekle ıktifâ edeceğiz. Meselâ "Arap'a sanemperestlik" serievhasıyla putperestliğe tahsis edilen faslın "Arz-ı Hicâz'a sanemperestliğin dühûlü" fıkrasında meselenin esâsı şöyle izâh edilir (C. I, 1327 İstanbul tab'i, S. 473-481):

"Hicâz ahâlisi evâlide İbrâhîm Aleyhi-s-Selâm şeriatı üzere Vahdâniyyet-i İlahiyyeye inanır, irâdât-ı Sübhâniyyeye insanların gerdan-dâde-i inkıyâd olması lüzûmuna it'tikaad ederdi. Mürûr-ı eyyâm ile dereke-i sanemperestiye düştü: evsân ve heyâkile ibâdet eder oldu. Rivayete göre arz-ı Hicâz'a putperestliğin ilk dühûlü mülûk-i İran'dan (Erdişir) in oğlu Şâpûr (Milâdî 310-380) zamânına müsâdîf imiş. Şöyle ki, Kâ'be-i-Muazzama (Benî-Khuzââ) yedine geçtikten sonra (Amr ibni Lohay) nâmindâ birini kendilerine reis ittihâz ettiler. (Amr) bâzı umûrunun tesviyesi için Şâm'a azîmet ve Belkaa (= Nahlus) cihetlerinde mütevâtîrîn Âmilâka ahfâdının esnâma ibâdetlerini rûyet etti. Bu ibâdetlerinin sebebini sordu. Anlar cevâbında:

— Bu esnâm, heyâkil-i ulviyye ve suvar-ı begeriyye üzere yapılmış itihâtlardır. Bunlara ibâdet ederiz; ne vakit yağmur istesek yağdırırlar; bir hususta istîâne etssek yardım ederler! dediler. Bu cevap (Amr)'a pek garip geldi. Benî-İsmâîl'e götürmek üzere bir sanem taleb etti. Anlar da (Hobal) nâmindâ bir put ihdâ ettiler. (Amr) Hobal'ı bir-i Zemzem'in (Zemzem kuyusunun) üst tarafında Kâ'be'ye karîb bir mahalle vaz'etti ve her kesi ibâdetine teşvik eyledi. Alâ-rivâyetin (Hobal) akik-i ahmerden (= Kızıl akik taşından) ma'mûl insan şekline olup sağ eli kırılmış idi. Ona altından bir el taktılar ve ibâdete başladılar ve hemen (Hacer-ül-Esved) derecesinde ihtirâm ettiler. Muahharen (Hobal) Kosasy tarafından Kâ'benin dâhiline ve hazinesine vaz'edilmişti.

(İbni-İshak) diyor ki:

— Rivâyet edildiğine göre Benî-İsmâîl'in ahcârâ ibâdeti şu vecihle başlamıştır: Anlardan bir kabîle arz-ı Mekke'de taayyüş edemeyip de hârice gittikleri vakit Harem'e ta'zim niyetiyle Mescid-i Harâm'dan birer taş alırlar ve vardıkları yere vaz'ederek tavâf ve ziyâret ederlerdi. Mürûr-ı eyyâm ile bu taşlara ta'zim edilmesinin sebebi unutulur, ellerine daha güzel taş geçtikçe ana ibâdet ederlerdi. Bu sûretle İbrâhîm Aleyhi-s-Selâm dinini terk ile putperestliğe düştüler ve kendilerinden evvel geçen ümmetler gibi dâlâlete düşer ol-

(1) Bundan evvelki faslında da izâh edildiği gibi, "Muallâkaat"ın Kâ'be'ye asılması olduğu İ.H.D.

dular. Evlâd-ı İsmâîl bu vechile putperestliğe düş-tükten sonra dahî, âtiyen beyân edilecek vechile dîn-i Halîl'den (== Hazret-i İbrâhîm dininden) bâzi kavâide riâyât ederlerdi. Mamâfih dîn-i Halîl'e başka şeyler de karıştırırlardı.”.

(Mahmud Es'ad Efendi) Hicaz'da Hazret-i İb-râhîm dininden sonra putperestliğin zuhûrunu işte böyle anlattıktan sonra, Câhiliyyet arapların en mühim putları hakkında da şu izâhâtı vermektedir (Aynı cilt, S. 481 - 484):

“Arabın başlıca esnâmı. — (Hobal), Kureys'in a'zam-ı esnâmı idi. Bir kimse sefere gidecek olsa Beyt'i (== Kâ'beyi) tavâf ettikten ve başını tıraş eyledikten sonra sefere (Hobal)dan bed'ederdi. Onun kurban için bir hazinesi vardı. Nezdinde fal okları bulunup içlerinden birinin müşkil bir işi ol-sa anlarla tefe'ül ederdi. Kureys'in biri erkek, di-geri kadın şeklinde ve (İsâf) ve (Nâile) isminde iki sanemi olup bi'r-i Zemzem'e karîb bir mâhalde mevzû idi. Bunlar için kurban zebhederlerdi. Kâ'-be-i-Muazzama'yı tavâfa (İsâf)dan bağılayarak (Nâile)de tamam ederlerdi. Güya bunlar (Curhum) dan iki şahs olup derûn-ı Kâ'beye mücâmaat (== zinâ) ettikleri için Cenâb-ı Hak anları hacere kal-betmişti. Bunlardan başka (Zü'l-Keffeyn), (Zü'-ş-Şerâ) gibi daha nice sanemleri vardı.

Velhâsıl feth-i Mekke günü Kâ'bet-Ullâh'ın dâ-hil ve hâricinde merkûz üç yüz altmış sanem bu-lunup her biri tunctan kürsiler üzerine iksame edilmiş idi. Her kabîlenin orada kendine mahsus bir sanemi bulunurdu. Mekke, kabâil-i müte'ettite-i Arap için bir merkez-i umûmî idi. (İbni-İshak)ın beyânına göre:

— Her hânenin dahî kendine mahsus bir veya müteaddid sanemi vardı; ana ibâdet ederlerdi. İç-lerinden biri sefere gidecek olursa hayvana bine-ceği zaman sanemi meshederdi ve sefere hürucun-da son işi bu olurdu. Seferden avdetinde dahî âi-lesinin yanına girmeksizin ilk işi sanemi meshet-mekten ibâretti. Annın Resûl-i Ekrem tevhide dâvet buyurduğu vakit Kureys:

— Bütün ilâhları tek bir Allah hâline getirdi, bu ne garîp şey! diye izar-ı taaccüb etmişlerdi.

Gerek evlâd-ı İsmâîl'den ve gerek kabâil-i sâ-ireden bir takımı sanemlerini kavm-ı Nûh'un taab-bid ettiği Kur'an-ı Kerîm'de mezkûr olan esnâmın ismiyle tevşim ettiler. Şöyle ki, Mekke'ye üç mil me-sâfede mukim (Hüzeyl) kabîlesi hâten şeklinde, Dû-metîl-Cendel beldesinde mukim (Kelb) kabîlesi er-kek şeklinde, (Tayy) kabîlesi arslan şeklinde, Ye-men'de mukim (Hemdan) kabîlesi at şeklinde, ke-zâ Yemen'de Himyer arâzisinde mukim (Zül-l-Kü-lâ) kabîlesi kuş şeklinde putlara taabbid ederlerdi. (Khavilân) kabîlesinin Khavilân arâzisinde (Ammi-Enes) nâmında bir sanemi vardı, hayvânât ve hâsîlât-ı arzîyyelerinden bir kısmını anısla Vâcib-Teâlâ beyinde taksîm ederlerdi. Hak-Ullâhtan (Ammi-Enes)ın hakkına bir şey geçerse ana terke-

derler, lâkin (Ammi-Enes)ın hakkından hakk-Ullâ-ha bir şey geçerse ana iade eylerlerdi... (Evs) ve (Hazrec) kabîlelerinin ve Yesrib (== Medîne) ahâ-lisinden onların dinîyle müte'deyyip olanların sâ-hil-i bahrede (Müşellel) dağında (Menât) nâmında bir ma'bûdu vardı. Bir rivâyette (Menât), bir sa-hre (== kaya) olup üzerine kurban kanı sürerler ve zamân-ı kahtta bundan yağmur iltimâs ederlerdi. Feth-i Mekke üzerine (Ebu-Süfyan) veya (Aliyy-i-ibni-Ebi-Tâlib) vâsıtasıyla hedmettirilmiştir.

Yesrib kabâilinden (Beni-Abd-ül-Eşhel)in dahî (Eşhel) nâmında bir ma'bûdu vardı. (Devs). (Has'-am), (Becile) kabîlelerinin “Tebâle” nâm mahal-de (Zü'l-Halasa) nâmında bir ma'bûdu vardı ki beyaz taştan murabba'-uş-şekl bir kaya idi. Ana kılâdeler asarlar, deve-kuşu yumurtası ta'lik ederler, hınta (== buğday) ve şaîr (== arpa) ihda ey-lerlerdi. Anın için kurbanlar keserlerdi...”.

(Mahmud Es'ad Efendi) bundan sonra câhiliyy-et ma'bedlerinden bahsetmekte ve büyük bir yekûn tutân bu ma'bedlerin en mühimleri hakkın-da şu izâhâtı vermektedir (Aynı cilt, S. 484 - 486)

“Arabın Kâ'bet-Ullâh'dan başka yüz kadar ma'bedleri, müteaddid Beytleri vardı. Kâ'be gibi anlara da hürmet ve riâyât, etrâfını tavâf ederler, hedâyâ verirler, kurban keserlerdi. Bunların da kayyımları ve hâcibleri bulunurdu. Bununla berâ-ber, Kureys Kâ'benin cümlesine rûchânını bilir ve (İbrâhîm-i Halîl)in beyti ve mescidi olduğunu tas-dik ederlerdi. Ale-i-husûs rûkn-i şarkide bulunan Hacer-i Esved dâimâ mazhar-ı tar'îm olmuştur. Anısla teberrûk ve takvîl ederlerdi. Ez-cümle Ku-reys ile Beni-Kinâne'nin Mekke hâricinde Batn-Nahle'de (Ozzâ) nâmiyle bir tağûtu (1) vardı. Bunun sidânet ve hicâbeti (Beni-Süleym)den (Şey-bân) kabilesindeydi. Feth-i Mekke'den sonra (Hâlid ibni Velid) yediyle hedmedilmişti.

Ve kezâ Tâif'de mukim (Beni-Sakîf)in “Lât”, ismin de bir tağûtu vardı: Bunun sidânet ve hicâbeti de ehl-i Sakîf'den (Beni-Mu'teb) yedindeydi.

... İşbu ma'bedlerden her biri birer ticâret merke-zî olup Kâ'beye rekaabet ederdi. Ale-i-husûs Tâif ma'bedi ile Yemen hudûdunda bulunup Arap müellif lerinin (Kâ'be-i Yemânîyye) tesmiye ettikleri ma'bed gerek ticâret ve gerek mezhep husûsunda Kâ'beye rakib idi”.

İşte altıncı karn-ı Milâdide Yemen'deki Habeşe vâ-lisi Ebrec tarafından Kâ'be-i-Muazzama'yı hedm maksadıyla Mekke-i-Mülkerreme'ye karış asker sevk edilmesine Arabın memnûniyyet ibraz etmesinin ve hattâ (Beni-Sakîf) tarafından bir rehber it'â o-lunmasının sebebi bu idi..

Gene aynı menbâın 486 ncı sahifesindeki “Mezheb-i-Arabın düştüğü dereke,, fıkrasında Câhiliyyet putlarının eski Yunan ve Lâtın heykelleri tarzın-da olmayıp “Hayvânât ve nebâtât, geyik, at, de-ve- hurma ağaçları, ecsâm-ı gayr-ı uzviyye, sahre-

(1) Bu kelime esâs it'ibârıyla Sanem = Put mânâsına geldiği halde Mahmud Es'ad Efendi bu fıkrasında mecâzî mefhûmiyle “Puthâne/ Ma'bed” mânâsına kullanmıştır. İ.H.D.

ler = kayalardan ibaret,, olduğundan bahsedildikten sonra, Hicretten biraz evvel dünyaya gelmiş bir arabin verdiği izşâh şöyle kaydedilmektedir:

— Biz taşlara secde ederdik; güzelce bir taş bulduğumuzda evvelkini terk ile anı ma'bûd ittihâz eylerdik Taş bulmadığımız zaman bir tarafa kum yığar, sütlü bir deveyi üzerine oturtur, sütünü kum yığını üzerine akıtır, o mahalde bulundukça ana ibâdet ederdik; Diğer bir rivayette:

— Toprağı koyun sütüyle karıştırarak andan bir sanem i'mâl ederdik: Fakat bu gülünç vaziyet artık o putperest Câhiliyyet araplarının bile tahammül edemeyeceği ve hattâ istihfâf edeceği bir hâle gelmişti. (Mahmud Es'ad Efendi) bu vaziyeti şöyle anlatır (Aynı cilt, S. 437-439);

“...Velhasıl dîn-i İbrâhîm ma'nây-ı aslîsini zâyî' ederek zunûna tâbî kimselerin yedinde âdetâ kaba bir putperestlik şekline tahavvül etmişti. Maâmâfih altıncı karn-ı Milâdide ümmetin kısm-ı a'zamı öyle taştan, ağaçtan ma'mûl esnâmâ inanmıyacak derecede yüksek bir seviyye-i medeniyete vâsıl olmuştu. Zâhîrde hâlâ esnâmâ riâyet olunurdu; mabedler ziyâret ve müdebdeb alaylarla tavâf edilirdi. Ma'bûdlara kurban zebholunur, kanı ma'bûdlara sürülürdü. Müşkîlât içinde bulunulur veya istikbâle kesb-i ittîlâ' etmek istenilirse kâhinlere mürâcaat edilirdi; Lâkin i'likâad edilmezdi. Keşifleri zuhûr etmediği veya irtikâb edilen bir cûnhayî izhâr cesâret ettikleri sûrette kâhinlerin katlinden çekinilmezdi. Bir husustan dolayı ıztırâp içinde bulunulsa esnâmdan birine bir koyun kurbanlığı nezrolunurdu; lâkin tehlike geçtikten sonra kıymeti ziyâde olan koyun yerine, arkasından koşarak ele geçirmekten ziyâde değeri olmayan bir geyik kurban edilir ve: —Bir taş parçası öyle şeyleri farketmez! denilirdi. Kâhinlere hürmetleri keşiflerinin kendi arzularına tevâfuku hâline münhasırdı. Bir gün pederinin katlinden dolayı ahz-ı sâr arzusunda bulunan bir a'râbî (Zü'l-Halasa) ma'bedine gidip kâhine mürâcaatle tefe'ül ettirdi:

— Rabbim men'etti! yazılı ok çıktı. Tefe'ülünü üç defâ tekrâr ettirdi. Hep bu cevâbı aldı. Üçüncü de okları alıp kırdı, ma'bûd olan kayanın üstüne attı:

— Ey sefil! Senin baban katlolsunaydı intikamını almaktan beni men' etmezdin ya! diye bağırdı. Pek ehemmiyetsiz bir sebepten dolayı ma'bûdlara hiddet ve tahkir edilir ve hakikaten lâyük oldukları sûrette haklarında idâre-i lîsân olunurdu. Ez-cümle (Benî-Milkân)dan biri bir gün bereket tâlebi için develeyle kabilesinin ma'bûdu olan (Sa'd-Sahra)ya gelip hediye olmak üzere de bir kaç deve getirmişti. Menâsik-i mu'tâdeyi iffaya başladıkları ve ma'bûda kan sürdükleri sırada develer onu kan lekeleriyle mülevves ve garîp bir şekilde görünce ürküp etrâfa dağıldılar. Develerin

sâhibi bundan o derece hiddetlendi ki:

— Allah belânı versin! Develerimi ürküttün! diyerek eline bir taş alıp (Sa'd)ın üzerine attı Develeri cem'ettikten sonra bir beyit söyleyerek:

— Biz işlerimizi cem'-ü-tanzîm etsin diye (Sa'd)e geldik, o ise bizi perişân etti; bu sebepten ba'demâ bizim (Sa'd) ile alış-verişimiz yoktur: (Sa'd) hayr-u-şerre gayri-muktedir ve çölte bir kaya parçasından başka bir şey midir? dedi.

(Benî-Hanife) bir sanem ittihâz ve ona tâlî müddet ibâdet ettikten sonra bir kutluk zamanında onu eklettiler; anlaşıldığına göre ma'bûdları hurma ile süt ve yağdan ma'mûl idi:

— Arapta (Benî-Hanife) kadar saneminden istifade eden olmadı! denilirdi. İşte bu ifâdattan münfahim olduğu vehile artık esnâmâ ciddiyetle inanılmıyordu. Cümlesinin fevkinde Allâhu-Teâlâ'ya inanırlarsa da onunla beyenlerinde bir münâsebet yoktu. Hakık-ı Bâr'ide çok şey bilmezlerdi.

Mezheb-i Arabın böyle sebâtsız esaslar üzerine mebnî olmasından onlara diğer bir mezhebi ve meselâ Müseyyiyet veya İseyiyeti (= Yahudiliği veya Hristiyanlığı) kabul ettirmek bir emr-i sehl olduğu zannolunur. Lâkin bu zannın tamâmen vârid olmadığı fasl-ı âtîden münfahim olacaktı.

Milâdin altıncı asrında, yâni Câhiliyyet devrinin son yıllarında Arap putperestliği işte böyle içinden çıkılmaz, dâimî ve mütemâdi bir buhran hâline gelmişti. Hiç bir şeye inanmadan hiç bir cem'iyetinin yaşayamayacağı bu günkü ilmin kabul ettiği kat'î bir ictimâî hakikat olduğuna göre, Arabistan'da millî birliğin teşekkülüne de mâni' olan öyle bir mânevî buhranın Câhiliyyet araplığını ne mühiik bir perişanlığa uğratmış olduğu kolayca takdir edilebilir. Böyle bir vaziyette hâricteki büyük dinlerden her hangi birinin Arabistan'a kolayca hulûl edebilmesi lâzımgelir; fakat hâricî te'sirlerin yalnız bir dinden değil, muhtelif dinlerden gelmesi o imkânı da ayrı bir tefrika âmîli hâline getirmişti. Böyle bir vaziyet Arabistan'ın millî putperestliğine Hristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştilik ve hattâ Brahmanizm gibi hâricîten gelme akidelerin de inzimâmı üzerine Câhiliyyet araplığını bir çok zümrelere ayırmakla neticelenmiştir. Gene (Mahmud Es'ad Efendi)nin “Târih-i dîn-i İslâm”ında bu vaziyet de şöyle izâh edilmektedir. (Aynı cilt, S. 490-492):

“Kadim arap mezhebinin sebâtsız kaideler üzerine müesses olmasından, onlara diğer bir mezhep kabul ettirmek kolay bir şey olduğu farzedilebileceği fıkrâ-i sâbıkada beyân edilmişti. Filhâkika bir dereceye kadar böyle oldu. Araplar münâsebette bulundukları ümem-i mütecâvirenin mezhebinde de ıktibâs eylerdi. O vakit Araplar başkaca Şark'da hükümfermâ olan iki mezhebe iştirak etti ki Sâbiî

ve Mecûsî mezhepleridir. Sâbî mezhebi bey-nel-arab daha ziyâde hâiz-i itibâr idi. Hımyerler tarafından ve Basra-kürrferi sevâhili sekene-i câmbinden kabul edildi. Mecûsî mezhebi dahî hemhüdâ olmak mülâbese-iyle İran ile münâsebât-ı kesrede bulunan kabâil beyinde gaalip. (Oman) sekene-i beyinde Brahma mezhebinin sâlikleri bulunurdu. Şeriat-i Müseyyive pek eski zamanlarda Ceziret-ül-Arab'a vâsıl oldu. Şeriat-i İseviyye dahî bir takım kabâil tarafından kabul edildi. Lâkin işbu şerâyî' (= Şeriatler) Arabın ahîak ve mişvârına muvâfık olmadığından taammüm edemedi.

Putperest araplar mezhepçe lâkayd olduklarından, bu bâbde pek müsâmahakâr bulunurlardı. Ta'kibât-ı mezhebiye anlarca mâlûm değildi. Her kabîle kendi sanemine merbât olup sanem onun bir nevi meleği idi. Kâ'be dahî pek çok kabâilin ma'bed-i müştereki olduğundan, her kabîle sanemini oraya rektederdi.

Arapa müsâmahâ-i mezhebiyye o mertebede-ydi ki Kâ'bonin direkleri üzerinde Melâike ve Enbiyânın ve Meryem-ül-Betûl ile oğlu İsa'nın dahî resimleri bulunurdu. Bir put-erest şâir olan (İmrû'ul-Kays) dahî "Muallâkasında," yolunu şaşırmış seyyahlara meş'aleleri rehberlik hizmetini ifâ eden nesârâ münevverlerini medh-ü-senâ ediyor. Resûl-i-Ekrem Hazretleri dahî tebliğ-i ahkâma mübâşeret bayırdığı vakit Kureyş bir şey dememişti. Sanemleri aleyhinde söz söylemedikçe onlar da Peygamber hakkında fenâ bir muamelede bulunmamışlardı. Ne vakit ki sanemleri hakkında redd-ü-takbîhi miş'ir ve baba ve dedeierinin dalâlet üzere gelip geçtiklerini mu'lin Âyât-ı-Kerime nâzil olmaya başladı gurûr-ı millîleri icâbınca bundan münfail oldular ve mukabele kalkıştılar (İbn-i İshak). Hattâ Hazret-i Ömer İslâma geldiği vakit Kureyş delikanlıları onunla pençe pençe döğüşürlerdi. Sanâdid-i araptan (Âs ibnî Vâil) kavgalarının sebebini sordu:

— Ömer sâbî olmuş! dediler Maksatları:
— Muhammedî olmuş! demekti. Cevabında:
— Varsın olsun! Bir adam kendine bir din ihtiyâr etmiş; siz ne istiyorsunuz? Diyerek onları def'etti. Arabın meçhûl bulunan ta'kib-i mezhebi fikri Müseyyive ve İseviyyetle beraber Ceziret-ül-Arab' adâhil oldu. Bu iki mezhepten birini kabul edenler neğri mezhep hissiyle müteheyyci olarak o vakte kadar bilmedikleri bir kaaidayı, âdâvet-i dîniyye ve ta'kibât-ı mezhebiyye kaidesini öğrendiler ve yekdi-geri aleyhine icrâya kalkıştılar. Yemen'de (Zi-Nüvâs) zamanında Necrân nesârâsının Yâhud'dan bîğünâh iki sabîfî katletmesi'ye (Zi-Nüvâs)ın anları katli-i-âm ve tehevîvü etmiyenleri ateşle memlû çukurlara ilkaa eylemesi bu kaaidenin tatbikaatındandır. İki mezhep erbâbı beyinde ki âdâvetin neticesi olarak nesârâyâ edilen tahkirin ahz-i-sârî maksadiyle nihâyet-ül-emr memleket ecnebî olan Ha beşlilere teslim edilmiştir".

Câhilîyyet devrinde Arabistan'â hâriçten hu-lûl etmiş olan Hristiyanlık, Yahudilik, Sâbilik

Mecûsîlik = Zerdüşti ve Brahmanizm dinlerinden. İlk ikisi umûmiyyetle mâlûm olmak i'tibârıyla, şimdî burada (Mahmud Es'ad Efendi)nin yalnız son üç din hakkında bilhassa Sark menbâlarına istinâden verdiği mâlûmâtı gözcen geçirmekle iktifâ edeceğiz. Efendi merhum, ilkönce Sâbî mezhebi hakkında şu izâhâtı vermektedir (Aynı cilt, S. 492-498):

"Sâbî mezhebi seyyârât ve kevâkibe ibâdetten ibâret bir mezheptir. Aslı Keldânîstendir. Merkezi Harrân beldesiydi (1). Bu mezhebe tâbî olanların ibâdâtına mahsus cesim ma'bedieri ve puthaneleri vardı. Sâbîiler beş vaktinden mâada dahye-i ülâda (= şafak vaktinde) ve gecelerin altıncı saatında namaz kılarlar, oruç tutarlar, oruca vakit cihetiyle gecenin sül-i ahirinden zühûr-i nücuma kadar riâyet ederler, orucun hitâmında bayram ve Kâ'be-i-Muazzama'yı tevkir ve tehfime ihtimâm ve (Harrân) beldesinde bir mevki ziyâret ile ifây-ı hacce sa'y-ü-gayret eylerlerdi. Sâbî mezhebinin menşei'nî beyan husûsunda akvâl-i adide varid olmuştur. Bir takımlarının fikrinde bu mezhep (Şîth) Aleyhi-s-Selâm'ın oğlu (Sâbî)den gelmiştir. (Sâbî) nin dahî pederiyle ve birâderi (Anuş) ile beraber Ehmârlar'da medfûn olduğuna i'tikaat ederlerdi. Bunların kitapları, Hazret-i Şîth'e nüzûl eden suhuf-i şerife olup mahâsin-i ahîak, sıdk-u-şecâat garibe hürmet ve riâyetle emreder ve ehl-i imân rezâile meyl-ü-inhimâkten nehy eylerdi. Diğerleri (Sâbî) isimnin İbrânîce "Kevkeb = Yıldız" mânâsına "Sabâ" lâfzından me'hûz olduğuna iddiâ ve bu mezhebin Habeş çobanlarından neş'et ettiğini beyân ederler. Bu çobanlar, gece vakti ânzâsız çöllerde ve bulutsuz bir semâ altında, sürülerini ra'yettikleri vakit, ecrâm-i semâviyyenin menâzırına ve harekâtına dikkat ederler ve insanların efâline onların hüsn veyâ şû-i te'siri hakkında nazariyyeler teşkil eylerlerdi. İşbu müsevveş ma'lûmât Keldânî feylesufları ve râhipleri tarafından bir mezhep hâline ircâ' edilmiştir. Üçüncü bir fırkaya göre, bu mezhep daha eski zamanlardan gelip Tûfandan evvel yaşayan akvâmın mezhebiydi. Tûfandan sonra da devâm etti, hattâ enbiyây-ı sâlifinin mezhebi bu idi. (İbrâhim) Aleyhi-s-Selâm tarafından ta'lîm ve ahîafı olan Beni-İsrâîl tarafından kabul edildi. Tûr-i Sînâ'da Hazret-i Musâ' ya görünen nâr ve nûr içinde vahyedilen Levâ-yih'de tasdik ve te'yid olunmuştur. Velhâsıl, mezhebi Sâbî hâl-i aslisinde sâf ve ma'kuul bir mezheptir. Vahdâniyyet-i ilâhiyyeyi, mucâzât ve mukâfât için hayât-ı uhreviyyeyi, saâdet i sermediyeye istihsâlî için amel-i sâlih işlenmesi lüzûmuna ta'lîm ederdi Bu mezhep erbâbının Zât-i Ec el-i-ü'lâ'la hâklundaki hürmet ve riâyetleri o derece samimî idi ki nâmını aslâ tasrih etmezler ve ona takarrûb için ukuulûn, yâni Melâikenin tavassutuna mürâacaat ederler. Vücûd-i beşer nası ruh tarafından ikaamet ve ibyâ olunursa, ecrâm-ı se-

(1) Harrân, Elcezîre'de Urfa'nın 35 kilometre cenûbunda ve Cûlâp nehri üzerinde kadim ve meşhur bir belde olup elyevm harâp ve bir karyeden ibârettir. Hazret-i İbrâhim Aleyhi-s-Selâm Arz-ı-Bâbil'den iptidâ buraya hicret etmiş ve buradan Arz-ı-Ken'âna dâhil olmuştur.

mâviyyenin dahi işbu Ukuul tarafından meskün olduğunu ve ihya edildiğini zu'mederlerdi. Gûyâ işbu Ukuulden her biri, kendine âid olan küreye mevzû olup Zât-ı Ecîl-ü-U'lânın emrine tâbî olarak âleme tasarruf ve idâre ederler, amir için Sâbiiler ecrâm-ı semâviyyeye teveccüh ettikleri vakit anlara ma'bûd olmak üzere ibâdet etmeyip belki Vâcib-Teâlâ'nın nezdi-ü Ubâhiyyetinde kendilerine seçilî olan meleklerin teveccühünü celbetmek isterler ve işbu mahlûkaat-ı ulviyye vâsıtasıyla Hâlik-ı-A'zam Teâlâ-ve-Tekaddes Hazretlerine nazar ederlerdi. Bu mezhep derece derecede aslındaki sâdeliğini ve sâfiyyetini zâyî etti. Bir takım serâir ile muğlak bir hâle geldi ve putperestlik derecesine indi. Sâbiiler ecrâm-ı semâviyyeye Cenâb-ı Hak ile kendi beyinlerindeki güfeânın (=şefâatçilerinin) makarrı olmak üzere nazar edecek yerde, anları ma'bûd ittihâz ettiler. Anların şerefine mukaddes-ormanlarda, ormanların muşim yerlerinde cesim, heykeller ikaame eylediler. Şems için altından kamer için gümüşten sanemler yaptılar. Mürûr-ı eyâm ile işbu esnâmı ma'bederin mihrâblarına koydular ve gûyâ zî'hayât ma'bûd imiş gibi anlara ibâdet ettiler. Maâdin ve ekaalîmi kevâkibe taksim ettiler. Kevâkip kuvvetini işbu esnâma izâfe ederlerdi. Zuumlarınca işbu esnâm söz söyler, söylenen sözleri anlar, nâsa ilhâm ve menfaatlerini ta'lim eylerdi. Kevâkipten her birine âit eşcâr hakkında dahi bu yolda zu'mederlerdi. Kevkeb için bir ağaç garsediktirke rûhâniyyeti ana feyezân eder, nâsa ilhâm eyler ve uyku da anlarla tekellüm ederdi. Mezheb-i Sâbîi, inişar ettiği memâlik-i muhtelifede tehavvülât ve inkılâbâta uğradı, vahşet-âminz hurâfelere karıştırdı. Her kabîle kendine mahsus kevkebe ibâdet eder veya bir sanem rekzeylerdi. Ez-cümle (Hımyeriler) güneşe, (Kinâne) kamere, (Mîsem) Deberâne, (Lakhm) Müşteriye, (Tayy) kabilesi Süheyle, (Khuzâa) ve (Kays) Şi'r-ul-Yemâniye, (Benî-Esed) Utâride taabbüd ederlerdi. Evlâtlarını öldürmek âdet-i kerihise mu'tekadât-ı mezhebiyyeleriyle ihtilât etti. Kız evlâdı bedeviler nezdinde bi-musibet olduğundan, kızlarını kurban olmak üzere sanemlerine takdim eder oldular; çünkü Sâbiiler nezdinde memede bulunan çocuklar en makbûl kurbanlardan ma'dûd idi.

Hattâ cedd-ün-Nebî (Abd-ül-Muttalib) 569 sâli Milâdisinde ettiği bir nezir üzerine oğullarından birini esnâm-ı Kâ'benin huzurunda kurban etmeye karar vermiş idi. Atılan kur'a en sevgili oğlu (Abdullah) a isâbet etti. Ancak fikirlere bir dereceye kadar teyakkuz gelmiş olduğundan, kurban edeceği sırada Kureyş bunun icrâsına mümânaat etti. Anların re'yi üzerine (Abd-ül-Muttalib) bu nezirden halâs olmak için Cebel-i-Arafât'da bulunan kâhîn (Khuzâi)ye mürâcaat etti. Kâhîn (Abdullah) ın hayâtı diyet ile tahlîs edilebileceğini, diyetin de kur'a keşidesiyle tâyin olunacağını keşfeyledi. O vakit diyet on deve olduğundan bir ok üzerine on deve, diğer bir ok üzerine (Abdullah) ismi ya-

zıldı, Dokuz defâ keşidesinde kur'a (Abdullah) a onuncuda develere isâbet etti (Abdullah) ın yerine yüz deve kurban edildi ve beyn-el-Kureyş bir adamın diyeti yüz deve olmak üzere takarrür eyledi.

Bir kaç gün sonra (Abdullah) Âmine ile tezevvüc edip bu izdivâcdan (Hazret-i Muhammed) dünyaya geldi. Anının Hadis-i Şerifte:

— Ben iki kurbanlık oğluyum! vârid olmuştur ki bunlardan biri (İsmâil Aleyh's-Selâm), diğeri (Abdullah)dır"

Bu izâhâtın bir iki mühim noktası var: Biri Câhiliyyet araplarının akla sığmayacak bir ifrât derecesini bulan şeref ve haysiyet kaygısıyla kız çocuklarını diri diri gömmek sureciyle imhâ âdetinin Yemen havâlisindeki Sâbiilerden çıkıp şimâle yayılmış olması ve nihayet erkek çocukların da putlara adanıp kurban edilmesidir. Diğer mühim nokta da Hazret-i Peygamberin pederi de bu akla sığmaz an'aneye fedâ edileceği halde, müşriklik akidesinin o sıralarda artık gevşemiş olmasından dolayı kendisinin yerine yüz deve kurban edilmek suretiyle kurtulmuş ve daha doğrusu kurtarılmış olmasıdır. Gene menbâda Arabistan'a Hindistan'dan Intikaal etmiş olan Brahmanizm hakkında şu izâhâta tesâdüf edilir (Ayni cilt, S. 498 - 501):

"Brahma mezhebi. — Brahma. Hindûların mezhebi-i atıklarında ma'bûda verdikleri isimdir. Kâinâtı halk ve icâd, hıfz-u-sıyânet ve mahv-u-i'dâm (= İsnâ) etmek iktidârını Brahma'nın başlıca sıfatından addettiklerinden, Hâlik ve kaadir sıfatıyla (Brahma), Sâin (Siyânet edici) ve hakim sıfatıyla (Vişnu), Mâli (İmhâ edici) ve Kahrâr sıfatıyla (Siva) tesmiye ederler. Hakikatte bir olan bu üç isimden ve ale-l-husûs ismin tagayyüriyle berâber müsemmâsını başka surette tasavvur edip başka yolda ibâdet etmelerinden bir nevi Teslis bâsıl oluyor. (Brahma)yı dört elleri tasvir ederler; ellerinde âlemlerin bağı oldukları bir zencir, bir yazı fırçası ve bir mecmur tuttuğu görülür. Avâm-ı nâs (Brahma)nın bu sûrette olan sanemlerine ibâdet ederler. Güneş (Brahma)ya mensâb addolunur ve bir müessesin içinde bir dâire şekli âlâm-ı mahsûsındandır. Su (Vişnu)ya, Ateş (Siva)ya mensupdur. (Brahma) mezhebine sâlik olanlara "Brahman" ve râhiplerine "Brahman" derler ki Fâriside müstâmel olan "Berehmen" bundan me'hûzdur. Asıl Vücûd-ı Mutlak'a (Para-Brahma= Brahmay-ı Kadim) derler ki insanlar bunun dört öğlünden türemiştir. Bâzı eyyâm-ı resmîyyede Brahma'nın sanemini hâmil ağır bir araba sokaklarda ve yollarda dolaştırılır. Bir çok müteassıplar Cennet-i kazanmak ümidiyle tekerlekleri altına yatıp itlâf-ı nefis ederler. Perhiz, rıyâzet, kendi nefislerine envâ-i işkenice icrâsı dahi mezhepleri muktaziyâtından ma'dûddur. Bunlar bekaay-ı rûha ve tenâsuha dahi mu'tekid olup

gusül ve abdeste ziyâde râyet ederler. (Ganj) nehr-i gibi bâzı enhârâ kudsîyyet verip suyunda yıkanmayı ve cenâzelerini bu nehrre atmayı sevâp addederler; bu ise koleranın tevellülüne sebep olur. Gaayet gülünç ve müstekreh bir çok merâsim ve âyinleri dañı vardır. Elyevm Brahma mezhebinde bulunan Hindûlar yüz milyon raddesindedir. Bundan başka (Buda) isminde bir adam Brahma mezheb-i kadîmde bâzı tâdilât ıcrâsıyla ismine mensup diğer bir mezhep icâd etmiştir ki Âşây-ı-Şarkî ve cenûbide pek münteşirdir.. Brahmaniler bâlâda muharrer teslisten başka bir de (Dîva) ismiyle bir takım meleklerle inanırlar ve bunlara îbâdet ederlerdi. (Zerdüş) işbu Divaları cîn kabilinden addedip bunlara îbâdeti teeviz etmediğinden Hint'den tardolundu. Belh tarafına gidip yeni bir mezhep icâd etti. Bu mezhepte (Dîv) cîn ve ifrît mânâsını alıp Fâriside el'an bu mânâda müsta'meldir. Halbuki Hind'in lisân-ı kadîmiyle münâsebetleri mâlûm olan Avrupa lisânlarında (Dîv)kelimesinin aynı olan (Deus), (Dieu) ve (Theos) kelimeleri İlah mânâsını ifâde etmektedir".

Brahmanizm gibi Zerdüşti de Câhiliyyet devrinde Arabistan'a az-çok hulûl etmiş bir dîn olmak itibariyle, (Mahmud Es'ad Efendi)nin bu fıkrasında kat'i bir ifâdeyle, ileri sürdüğü bir noktanın tavihîni zarûrî görüyoruz. Eski İran peygamberi Zerdüş'tün Hindistan'dan koçularak İran'a gidip ayrı bir dîn kurmuş olduğu hakkındaki rivâyet İlmen sâbit bir şey değildir; çünkü Garp dillerinden (Zoroastre) ve (Zarathoustra) denilen (Zerdüş'tün şahsiyyet ve hayâtı mütenâkir efsâneler ve birbiriyle te'lîf edilmez rivâyetlerle örtülüdür. Ne ismi, ne allesi, ne ırkı, ne menşei, ne zamânı ve ne de hayâtı kat'i sûrette belli değildir. En kuvvetli rivâyete göre (Zerdüş) İranlıdır. Meşhur müsteşrik (James Darmesteter) 1893 târihinde "Avesta"nın en mükemmel tercemesini "Le Zend-Avesta" ismiyle üç büyük cilt hâlinde neşretmiştir; bu kıymetli eserin üçüncü cildinin Medhal kısmındaki izâhâta göre (Zerdüş'tün babasının ismi (Puruşaspa)dır, (Clément Huart)'ın "La perse antique" ismindeki eserinin 1925 Paris tab'ının 208 inci sahifesinde bu isim (Puruşaspa) şeklinde kaydedilmektedir. "Avesta"ya göre (Zerdüş'tün anası da (Dügdo) ismindedir ve bu ismin Zendçe şekil de (Dügdo)dur.

Eski İran vesikalarına göre (Zerdüş'tün babası (Purşesp) Âzerbaycanlı ve karısı (Dügdo) ise Reylidir. Bu vaziyete göre aslen Hintli olduğu hakkındaki rivâyet doğru değil demektir. Hattâ ırk itibâriyle de hâlis İranlı gösterilir: Meselâ müellifi mâlûm olmayan (Debistan-ül-mezâhib)

ismindeki Fârisî eserin Bâyezîd Umûmî Kütüphânesindeki 2889 numaralı nüshasının "Der ahvâl i Zerdüştiyân" serlevhalı 14 üncü faslındaki efsânevî izâhâta (Zerdüş'tün babası (Pu şesp) gibi anası (Dügdo) yahut (Dügdo)da (Feridûn) nesline mensup görünmektedir. "Zend-Avesta"ya göre (Zerdüş'tün soy-adı (Spitama) şeklindedir. (Clément Huart), yukarda bahsettığımız eski İran târihinde bu ismin (Spit) şeklindeki birinci kısmını şimdiki Acemcenin "Beyaz" mânâsına gelen "Sefid" kelimesiyle izah ediyor. Onun için (Zerdüş'tün ismi Zend-Avesta'da hep (Spitama Zarathustra) şeklinde geçmektedir. (Comte de Gobineau)'nın "Histoire des Perses" ismindeki eserinin 1869 Paris tab'ının 2 nci cildinin 51 inci sahifesindeki izâha göre de (Zerdüş'tün babası (Puruşaspa) eski İran hükümdarlarından Keyâniyân sülâlesinin meşhur hükümdarlarından (Keykâvus) un malîyyet erkânındandır. (Darmesteter) de yukarda bahsettığımız "Zend-Avesta" tercemesinin 3 üncü cildinin 79 uncu sahifesinde bu adamı yüksek rütbeli bir râhip gösterir. Netice itibâriyle (Mahmud Es'ad Efendi)nin yukarıki ve aşağıki fıkralarında kaydettiği rivâyetin doğru olmadığı muhakkak demektir. (Es'ad Efendi) aynı cildinin 501-503 üncü sahifelerinde de Mecûsî-Zerdüşti dîninin Câhiliyyet devrinde Arabistan'a hulûlü münâsebetiyle bu dîni şöyle anlatmaktadır: "Mecûsî veya Gebr (1) mezhebinin (=Âtesperestliğin)menşei İran'dır. (Zerdüş) veya (Zerâdest) nâmindaki vâzî veya muallim tarafından vaz'olunmuştur. Ondan evvel İranlılar Sâbîinden olup seyyârâta taabbüd ederlerdi. (Zerdüş) Hindistan'dan tardolunduktan sonra Belh cihetlerine gitti ve Keyâniyândan (Güşâsb ibni Lohrâsb) tarafından hüsn-i-kabûle mazhar olmağla mezheb-i cedidini İran'da neşretti. "Zend" nâmiyla it'ikaadât ve nasâyih-i hakîmânecî hâvi bir kitap neşretti ki lisânı (Sanskrit) ta'bir olunan Hind-i kadîm lisânına pek müşâbihir. Pehlevî lisânında yazılmış Avesta nâmiyle de bir şerhi vardır. İkiisi birlikte "Zend-Avesta" ismiyle elyevm Mecûsîlerin kitâb-ı-mukaddesidir. (Güşâsb) ile oğlu (İsfendiyâr) bu mezhebin İran'da neşrine çalıştılar ve bu uğurda Türânîlerle birçok muhârebeler ettiler ve bir takım âtesgedeler te'sis ettiler. Bu mezhep dahî esâsında bir dereceye kadar sâde ve ma'kuul idi. Âlemin Hâlık ve Hâfız ve ezeli olan Allah-ı Vâhid'e it'ikaad ile emrederdi. Cenâb-ı Hâk âlemi halkederken, iki unsur yaratmıştı: Biri (Hürmüz) dür ki melek-ün-nûr veya masdar-ı hayr, diğeri (Ehrimen)dir ki melek-ül-zulmet veya masdar-ı şerr idi. Bunlar âlemi teşkil ettiler. Ve umûr-ı âlemin tanziminde bir nîzâ-ı dâimî der-uhde eylediler. Hangisi galebe ederse

hayr-u-şerde bir tahavvül ve inkılâp husûle gelir. Anların işbu nizâi âlemin nihâyetine kadar devam edecek ve o vakit bir haşr-i cesmî, bir kıyâmet günü olacak, melek-i zulmet ile tâbîfî dehşetli ve korkunç bir mahalle atılacak, diğerleri de saâdet-i ebediyye ve nî'met-i sermedîyyeye nâil olacaklardır. Bu mezhebin menâsîki de vaktiyle gaayet sâdeydi... Mürûr-ı eyyâm ile ilâhî olan cihetini bir takım serâir ve rûmûz içinde zâyî etti. Zıyâ ve nâr Ülûhiyyet derecesine çıkarıldı. Zulmetten de Şeytan ve İblîs olmak üzere nefret edilir oldu. Mecûsîler kendi mezheplerine imân etmeyenleri gayret-i câhilâne sâikasıyla yakalayıp lutf-u-inâyet istihâmıyla nâra ilkaa ederlerdi"...

(Zerdüş) dininin Arabistan'a hulûlü, Arapların İranlılarla temâsından mütevellit gösterilirse de, kat'î bir târîh tesbîti kaabil değildir. Yukarıda Zend-Avesta tercemesinden bahsetmiş olduğumuz (Darmesteter) Zerdüşti'yi iki devre ayırmıştır: Bunların biri vesîkaları kaybolmuş olan eski ve hakîkî Zerdüşti ve ikincisi de (Neo-Zoroastrisme = Nev-Zerdüşti) denilen yeni-Zerdüşti'dir; bu ikinci devir, etrâfındaki dinî edebiyât dâiresiyle beraber, takriben Milâd devrinden itibaren başlamıştır ve bu eski İran dininin Arabistan'a hulûlü İste bu ikinci devirdedir. Eğer böyle olmayıp da (Zerdüş) dinî bütün safvetini muhafaza etmekte olduğu ilk devirde Arap yarım-adasına yayılabilmiş olsaydı, her halde İslâmiyyet için çok müsâit bir zemin hazırlamış olurdu, çünkü o ilk devirdeki hakîkî Zerdüşti, İslâmiyyete çok yakın bir dindi. Bu mühim vaziyeti tavzih için, hakîkî Zerdüşti ile İslâmiyyet arasındaki müşterek esasları burada kısaca gözden geçirmek mecbûriyyetindeyiz:

1- İslâmiyyet gibi eski Zerdüşti de bir Vahdâniyyet dînidir: O dinde de Allah birdir, Ezeli ve Ebedîdir; Kaadir ve Kayyûmdur ve kâinâtın hâlikidir.

2- Kur'an-ı-Kerim'de olduğu gibi "Zend-Avesta,"da da Allâha (Ahura-Mazda = Hayy-ül-Hakîm) ve aynı zamanda "Rabb-ül-Alîm" denilir;

3- İslâmiyyete olduğu gibi hakîkî Zerdüşti'de de Allâhın yaratıcı melâikeye imân edilir: Bunlardan (Ameşa-spenta) denilen büyük melekler İslâmiyyeteki "Kibâr-ı Melâike" ayarındadır;

4- İslâmiyyeteki (İblîs) ile şeytanlar zümresine mukaabil Zerdüşt dininde de (Angra-Mainyü) isiminde bir fenâlik timsâliyle üç şeytan zümresi vardır. Şimdiki Acemcede bu baş-şeytana (Ehri-men) denilir;

5- Müslümanlıkta olduğu gibi Zerdüşt dininde de rûhun bekaasına imân şarttır;

6- İslâmiyyete olduğu gibi eski Zerdüşti'de de Âhiret, Cennet ve Cehennem âkîdeleri vardır,

7- Zend-Avesta'nın 18 ve 19 uncu sûreleri "Ba'sü ba'd-el-Mevt" ve "Rûz-i cezâ" bahislerine hasredilmiştir: Mahşerde bütün ölümler cisimleriyle dirileceklerdir;

8- "Kazâ ve Kader" meselesi de İslâmiyyet-teki şeklinin aynıdır;

9- (Zerdüş)te göre "Kelâm-Ullâh" ezeldir, mahlûk değildir ve "Zend-Avesta"da temessül etmiştir: İslâmiyyette de Kur'an aynen öyledir;

10- Zerdüşti'ye göre "Zend-Avesta" tıpkı Kur'an-ı-Kerim gibi Allâhın sözüdür: Meleklerle vâsıta-yla veyahut bilvâsıta vahy ile Zerdüşt'e tebliğ edilmiştir;

11- (Zerdüş) otuz yaşındayken kendisine ilk vahyi kuş şekline temessül etmiş olan (Vohü-Manô = Behmen) ismindeki en büyük melek tebliğ etmiştir: İsmi (Rûh-i lâtif) mânâsına gelen bu büyük melek İslâmiyyeteki (Cebrâil'e) muâdildir

12- İslâmiyyette olduğu gibi eski Zerdüşti'de de "Sanem = Put" yoktur: Onun için Allah ve melâike resimleriyle heykelleri yapılmamıştır;

13- Zerdüşti'de "Nûr" Ülûhiyyetin timsâlidir: Müslümanlıkta da bu esas (Nûr) Süresinin 35 inci Âyetinde aynen te'yid edilmiştir;

14- Vahdâniyyet esâsının tabii bir neticesi olarak (Zerdüş) kendisinin Ülûhiyyetle hiç bir âlaka ve iştirâki olmadığını ve yalnız İslâmiyyette olduğu gibi "Allâhın resûlü ve kulu" olduğunu ilân etmiştir;

15- İslâmiyyette olduğu gibi eski Zerdüşti'de de Hak yolunda gazâ ve cihâd esâsı vardır;

16- Tahâret ve nezâfet, İslâmiyyette olduğu gibi Zerdüşti'de de şarttır. Câhiliyyet devrinde Arabistan'a giren Zerdüşti, işte bu esaslara istinâd eden eski ve hakîkî Zerdüşti değil, Âtesperestlik şeklini alan ve Garp ilminde (Neo-Zoroastrisme) ismiyle anılan (Nev-Zerdüşti = Yeni Zerdüşt dini)dir. (Zerdüş)ün Vahdâniyyet dîni tabiatın her türlü tenâkuzlarını bir araya getirdiği bir memlekette zuhûr etmişti: Orada güzel sular ve muhteşem ağaçlıklarla dolu yem-yeşil kırların yanında kurak ve hazin bozkırlar, serin ve rüzgârlı ormanların yanında ateş gibi kızgın çöller, velhâsıl bir çok Cennetlerle Cehennemler bir arada görünüyör ve tabiatın en mütenâkız

kuvvetleri eski İranlıların etrafında çarpışıp çu-
ruyor demektir; onun için onların gözünde sulak-
lıkla kuraklığın, sıcakla soğukun, bollukla kıtlığın
ve iyilikle fenâlığın bu mütemâdi mücadelesi bü-
tün tabiat ve kâinatın en büyük kaanûnu şekli-
ni aldı. İşte bu görüş, nihâyet i'tikatlarına da ak-
setti ve onların zihninde fenâlık timsâli olan
(Ehriemen)î böyüktüp (Yezdân = Allâh) müsavî bir
dereceye çıkardı: (Zerdüşti)ün Allâhı, yalnız iyilik
Allâhı olarak kaldı ve şeytan da karşısına bir fe-
nâlık ilâhı olarak çıkarılıp tabiatattan alınan tenâkuz
fikri bir din sistemi şeklinde ifade edilmiş oldu.

(Zerdüşti)ün tebliğ ettiği Vahdâniyyet işte böy-
le bozuldu: Zâten Zend-Avesta'nın ilk esasları
hiç bir zaman bütün safvetiyle intişâr edememiş-
ti. Hattâ (De La Vallée-Poussin)in "Indo-europé-
ens" isimindeki eserinin 1924 Paris tab'ının 65
inci sahifesinde söylediği gibi, muahhar Avesta
metinlerini yazanlar bile onun o yüksek ve mü-
câred mefhumlardan doğan temiz rûhunu tamâ-
miyle anlayamamışlardı. Tabiatın İran'da göster-
diği tenâkuz muhitine (Zerdüşti)den evvelki Âri
natürizmi daha uygun geliyordu. Fazla olarak Hint-
lilerle İranlılar vaktiyle bir arada yaşarlarken
ziyâ ve zulmet esaslarıyla müştereken meşgul
olmuşlardı. Bu iki mütênâkız esasın birbirine zıd
melekleriyle şeytanları vardı; (Zerdüşti), bu sis-
temi tanzim ederek içinden bir Vahdâniyyet çı-
karmış sayılır: Fakat (Nev-Zerdüşti), şeytanın
Zerdüşti'den evvelki ülûhiyyetini ona iade etti,
işte bu sûretle muahhar Avesta metinleri hep
Zerdüşti'ün yıktığı Natürizm = Tabiatperestlik
ve Politizm = Muhtelif ilâhlara i'tikad an'anele-
riyle doldu: Eski İran moğları (= Râhipleri) gü-
neş, ateş ve yıldız âyinlerini canlandırdı; (C. de
Harlez)in "Avesta" isimindeki eserinin 1875 Liège
tab'ının birinci cildinin 36 ncı sahifesinde tasrih
edildiği gibi, Zerdüşti'ye büyüculük ve münecim-
lik karıştırıldı. Eski Yunan müellifleri Zerdüşti-
nin işte bu tereddî devrinden bahsettikleri için
bu din artık "Tesniye = İki Allâha iman" dini
şeklinde şöhet buldu: Halbuki bu çift Allah es-
sâsı hakikatte eski Zerdüşti'ye değil, Nev-Zer-
düşti'ye âitti. Bu muahhar akideye göre (Yezdân)
yaratır, (Ehriemen) öldürür; güneşi Yezdân çıkar-
ır, Ehriemen batırır; iyilikle fenâlığın bu iki esâsı
mütemâdi bir muhârebe ve mücadele hâlidir: Birinin
meleklerden, diğerinin şeytanlardan orduları
vardır; Melâike orduları şarkta, Tan-yerli-
nin aydınlığında oturur, şeytan alayları da Gün-

-batısının karanlıklarındadır; fakat bu iki düşman
ordusu, dünyâ denilen muhârebe meydanında mü-
târekesiz bir harp içindedir. (Yezdân)ın askerle-
ri insanları himâye eder ve (Ehriemen)in alayları
da öldürür. Gün, güneş; ateş, aydınlık, su, ağaç-
lar, kuşlar ve bütün faydalı hayvanlar (Yezdân)
ındır, gece, karanlık, kuraklık, soğuk, yılanlar,
çıyanlar ve bütün zararlı hayvanlarla nebâtlar hep
(Ehriemen)in mahlûklarıdır; mânevîyyât i'tibariyle
de yalan, tembellik, pislik, ahlâksızlık Şeytânî ve
doğruluk, çalışkanlık, temizlik Yezdânîdir. Mez-
hep ve millîyyet i'tibariyle de Zerdüştiler (Yez-
dân)ın ve yabancı ırklar, ez-cümle Zend-Avesta
metinlerinde muhtelif isimlerle anılan Türkler
de (Ehriemen)in kulları sayılır. (Nev-Zerdüşti) iş-
te bu son şekliyle, yâni iyilikle fenâlıktan mü-
rekkep son (Tesniye) şekliyle Arabistan'a girmiş
ve zâten mânevî bir perîşanlık içinde bulunan
Câhiliyyet araplığını büsbütün sarsan yeni bir
dalâlet âmili olmuştur. Arabistan'a İran'dan gi-
ren akideler içinde bir da (Mâni) mezhebi var-
dır: Hristiyanlıkta Nev-Zerdüşti'nin bir nevi ha-
lîtası sayılan ve Milattan sonra zuhûr etmiş olan
bu dinin hulûlü, Münch üniversitesi fahri Pro-
fesörlerinden (A. Anwander)in "Les religions de
l'humanité" ismiyle Fransızcaya terceme edilen
dinler târihinde şöyle anlatılır (1955 Paris tab'ı
S. 274).

"İran dîni (= Nev-Zerdüşti) ile din felsefesi-
ne âit bir takım nazariyeler ve Mâni akideleri de
Arabistan'a yayılmışlardır."

Burada bahsi geçen din felsefesine âit naza-
riyeler, tıpkı Tesniye ve-Teslis akidelerinde ol-
duğu gibi, Ülûhiyyetin mâhiyyeti hakkında bir
takım iptidâî telâkkilerden ibârettir.

Netice i'tibâriyle Arabistan'a Câhiliyyet devrin-
de hâriçten hulûl etmiş dinler Hristiyanlık, Ya-
hudilik, Brahmanizm, Nev-Zerdüşti, Mâni mezhebi,
Sâbilik gibi altı dinle bir takım felsefî akideler
şeklinde sıralanıyor demektir.

Bütün bunların muhtelif şekiller arzeden yerli
putperestlik ve müşriklik akidelerine inzimâmı,
Câhiliyyet araplığına bile bir din birliği hasreti-
ni çektiren feci bir mânevî buhran âmili olmuştur.

Câhiliyyet müşrikliği devrinde Vahdâniyyet
esâsını tebliğ eden bir takım Arap peygamberle-
ri de zuhûr etmiştir. Bunlar iki kısma ayrılır:
Bir kısmı Kur'an'da isimleri zikredilenler ve bir
kısmı da edilmeyenlerdir. (Mahmud Es'ad Efendi),
yukarıda bahsi geçen "Târîh-i din-i İslâm"-ında bu

meseleyi şöyle anlatır (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 464—465):

"Enbiyâ-yı Arab—Ezmine-i kadîmede daha Arab-ı -Ârîbe devrinde bâzı peygamberler zuhûr etmişti Bunlar me'bûs oldukları akvâmı tarik-ı hidâyete dâvet etmişlerse de ümmetleri icâbet etmemiş ve yâ kısmen icâbet edip muahharan onların da an'anesi mukatî' olmuştur. Bu sebepten işbu enbiyânın tebliğ ettiği şerâyî' ve ahkâm mürûr-i eyyâm ile ferâmûş edilmiş (=unutulmuş) ve tarik-ı Tevhîd'e sâlik pek az kimseler kalmıştır. Kabâil-i Arab'a meb'ûs olan peygamberlerden bir kısmı Kur'an-ı Azîm-üş-şan'da mezkûrdur ki (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) Aleyhim-is-Selâmdir. Kur'an-ı Kerîm'de mezkûr olmayan nice Arap peygamberleri daha vardır. (Sûre-i Mû'mîn) in yetmiş sekizinci Âyet-i Kerîmesi bu hakikate delalet etmekte ve kütüb-i tefâsîr ve siyerde bunlardan bâzılarına tesâdüf edilmektedir."

(Mü'mîn) Sûresinin yukarda bahsi geçen 78 inci âyetinin mevzûumuzla âlâkadâr birinci fıkrası (İsmâil Ferruh Efendi)'nin "Tefsîr-i Mevâhib" isimindeki "Mevâhib" tercemesinin ikinci cildinde Türkçeye şöyle terceme edilmiştir (1289 İstanbul tab'ı, cilt 2, S. 303):

"Biz senden mukaddem resûller gönderdik; onların bâzısının kıssalarını sana haber verdik ve bâzısının haber vermedik..."

Allâhın Hazret-i Peygembere hitâp eden bu âyetinde kıssalarından bahsedilmiş olduğu tasrih edilen peygamberler, (Mahmud Es'ad Efendi)'nin yukarıki fıkrasında zikredilen (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb)'dir. Aynı cildin 465-466 nci sahifelerinde Hazret-i Hûd'un şahsiyetiyle devri hakkında şu izâhata tesâdüf edilir;

"Bâzı müfessirînin beyânına göre Hazret-i Hûd sekizinci batında Hazret-i Nûh'a müntehî olmaktadır. Yemen ve Hadramût cihetlerinde sâkin olan Arab-ı -Ârîbe'den ve Âd kavmindendir. Tarik-ı şîrk-ü-dalâle sâpmış olan kavmine ba's buyurulmağla anları dîn-i Hakk'a dâvet etmiş ise de ümmetî imâna gelmeyip küfr-ü -ısyanda ısrâr ettiler. Cenâb-ı Hak bunları helâk ve ma'mûreleri harâb edeceği zaman Hazret-i Hûd bâ-emir-i Hudâ imâna gelen es-hâbiyle beraber Mekke-i-Mükerrreme cihetlerine hicret ve orada irtihâl etmiştir. Yaşadığı zaman, târihin zabtedemediği zulmet-i mechûliyyet içindedir. (Sûre-i A'râf)'ın altmış üçüncü âyetiyle âyât-ı müteâkibesinde ve (Sûre-i Hûd)'un ellinci âyetiyle mâba'dinde Hûd Aleyhi-s-Selâm'dan bahis buyuruluyor. İşbu iki Sûre-i Celîleden dahî Hûd Aleyhi-s-Selâm'ın Hazret-i Nûh'dan muahhar ve Hazret-i İbrâhîm'den mukaddem olduğu münfahim oluyor"

Bu fıkranın başında Hûd-Peygamber'in neseb ittibâriyle sekizinci batında Hazret-i Nûh'un nesline mensup gösterilmesi tamâmiyle efsânevidir:

Çünkü o devir şahsiyetleri için batın sayma imkânı yoktur. Fazla olarak, Nûh'un nesebine mensûp olan Hûd-Peygamber'in aslen Arabistanlı değil, Sümerli olması lazım gelir: Çünki Arkeoloji ve Sümeroloji sâhalarında yapılan son tedkikaat Hazret-i Nûh'un Sümerce ismi (Uta-Napiştîm) olduğunu ve bu ismin Samî dillerde (Neah) ve (Nûh) şekillerine kalbedildiğini meydana çıkarmıştır, (Mahmud Es'ad Efendi) diğer bir takım tafsilâtta sonra Sâlih-Peygamber'e geçiyor. ve onun hakkında da şu izâhâtı veriyor (Aynı cilt, S. 469):

"Sâlih Aleyhi-s-Selâm... Semûd kavmindendir. Ümmeti küfr-ü-dalâle meyl ve evsâna (mputlara) ibâdet ettiklerinden Hazret-i Sâlih anları dîn-i Hakk'a dâvet etti ve fakat anlar tarik-ı bağı-u-ısyânâ sap-tıklarından gazab-ı İlâhiye uğradılar. İmâna gelen bir fie-i kalîleden mâadâsı mâhv-u-helâk oldu. Hazret-i Sâlih dahî Mekke'ye ve bir rivâyette Kudûs'e gelişip orada irtihâl etti. Enbiyâ-yı araptan olduğu halde Tevrât'da da mezkûrdur. (Sûre-i A'râf)'ın yetmiş ikinci Âyetiyle Âyât-ı müteâkibesinde ve (Sûre-i Hûd)'un altmış birinci Âyetiyle mâba'dinde Sâlih Aleyhi-s-Selâm'dan bahsolunuyor".

Aynı menbâda Şuayb-Peygamber'in hüviyetiyle ba'solunduğu muntika hakkında da şu kısa izâhâta tesâdüf edilir (S. 472)

"Şuayb Aleyhi-s-Selâm ehl-i Medyen (=Madian) ve eshâb-ı Eyke'ye ba'solunmuştur... Bir rivâyette Sâlih Aleyhi-s-Selâm zürriyetindendir. Talik-ul-lisân olmağla (Hatîb-ül-Ebiyâ) yâd olunurdu. Kızı (Safûrâ)'yı Hazret-i Mûsâ tezevvüc etmiştir. Ümmeti dâvetine icâbet etmeyip imâna gelmediklerinden min-tarif-İllâh helâk olmuşlardır. Mekke'de ve bir rivâyette Şam'da medfundur. Tevrât'da (Yetro=Ye-thro) ismiyle mezkûrdur. (Sûre-i A'râf)'ın sekse dördüncü Âyetiyle Âyât-ı müteâkibesinde ve (Sûre-i Hûd)'un sekse üçüncü Âyetiyle mâba'dinde Şuayb Aleyhi-s-Selâm'dan bahis buyurulmuştur".

Vak'anüvis (Ahmet Cevdet Paşa)'nın "Kısa-ı Enbiyâ ve Tenvîr-i Hulefâ" isimindeki eserinde bu üç Arap peygamberi hakkında verilen muhtasar mâlûmât içinde (Mahmud Es'ad Efendi)'nin bahsetmediği bâzı mühim noktalar bulunduğu için meselenin esâsına geçmeden evvel bunların da iltibâsını zarûrî addediyoruz. (Cevdet Paşa) Hûd-Peygamber'le ümmetini şöyle anlatır (Cilt I, 1331 İstanbul tab'ı, S. 6):

"Tufandan sonra Yemen diyârında (Hadramût) civarında (Ahkaaf) denilen (Âd) kavmi zuhûr etti. O havâliyi ma'mûr ettiler ve güzel binâlar yaptılar. Lâkin doğru yoldan saptilar ve putlara taptilar. Cenâb-ı Hak, anlara (Hûd Aleyhi-s-Selâm)' gönderdi. İçlerinden pek az kimseler imân eyledi;

Sâiri şîrk-ü-dalâlette kaldı. Allâhu-Teâlâ Hazretleri, anları şiddetli rûzgâr ile helâk eyledi. Hazret-i Hûd ile ana imân edenler, bir yere çekilip kurtuldu.”

Aynı menbain Sâlih-Peygamber hakkında verdiği mâlûmât da şöyledir. (Aynı cilt, S. 6-7):

“Âd kavminden sonra Şam ile Hicâz arasında (Hicr) denilen mahalde (Semûd) kavmi zuhûr eyledi. Anlar dahi dağları deldiler, taşları oyduklar, gaayet muhkem evler yaptılar ve tarik-ı Hakdan saptılar. Cenâb-ı Hak, anlara (Sâlih Aleyhi-s-Selâm) gönderdi. O dahi kavmine büyük mu'cizeler gösterdi. İçlerinden pek az kimse imân etti. Sâirleri imâna gelmeyip küfr-ü-dalâlette kaldılar.

Nihâyet gökten bir sayha geldi, cümlesi helâk oldu. Hazret-i Sâlih ile ana imân edenler Mekke'ye varıp anda ibâdet ile meşgul oldular”.

Gene aynı menbâda Şuayb-Peygamber'den de şöyle bahsedilmektedir (Aynı cilt, S. 19):

“Şuayb Aleyhi-s-Selâm, Hazret-i İbrâhîm'in ateşe atıldığı gün imân edip de annula berâber diyâr-ı Şâm'a hicret etmiş olan bir kabiledendir ve büyük-vâlidesi Lût Aleyhi-s-Selâm'ın kızıdır.

(Medyen) ve (Eyk) ahâlisine meb'ûs oldu. Tatlı dilli ve sözü te'sirli idi. Lâkin kavmine söz geçiremedi. Bunca müddet güzel nasihatler eyledi ve pek çok te'sirli sözler söyledi, te'sir ettiremedi. Nihâyet Cenâb-ı Hak, eshâb-ı Eyke üzerine bir şiddetli sıcak musallat eyledi. Bu sıcak, yedi gün sürdü. Bütün ırmaklar kaynadı. Sonra üzerlerine bir bulut geldi. Sıcaktan kaçıp hepsi onun altına toplandı. Buluttan ateş yağdı. Cümlesi yandı. Ehl-i Medyen dahi bir sayha ile telef oldu. Hazret-i Şuayb, kendisine imân edenleri alıp Mekke'ye gitti. Andan sonra vefâtına değin Mekke'de ibâdet ile meşgul oldu. Medyen'de iken bir kızını Hazret-i Mûsâ'ya vermişti”.

Diğer bir çok İslâm menbâlarında olduğu gibi (Müneccim-başı'nın “Sâhâif-ül-ahbâr”ında da Hûd-Peygamber Mekke yahut Hadramût'da ve Sâlih-Peygamber'le Şuayb-Peygamber de Mekke'de medfun gösterilir (1285 İstanbul tab'ı, C. I, 50-51 ve 61):

Dinler târihine âit Garp menbâlarında umûmiyyetle bu ilk Arap peygamberlerinden bahsedilmez. Yalnız Câhiliyyet târihine temâs eden eserlerle Kur'an-ı-Kerim'de bahsedilen Peygamberler hakkındaki ayrı tedkiklerde bunlar hakkında da muhtelif mütââllara tesadûf edilir. Bu hususta bir fikir vermiş olmak için şimdi burada geçen asırla bu asra âit iki mühim eserdeki kayıtlara kısaca temâs edeceğiz.

Bunların birincisi, meşhur müverrih (Lebeau) nous On-sekizinci asırda te'lif etmiş olduğu “Histoire du Bas-Empire” ismindeki büyük Bizans târihinin ilkönce Fransa Enstitüsü âzasından (Sa-

int-Martin) ve ondan sonra da (Brosset) tarafından yapılan râdiller ve uzun ilâvelerle 1824-1836 târihlerinde Paris'te neşredilmiş olan yirmi bir ciltlik mufassal nüshasıdır. Bugünün ilim âleminde de me'hûz ittihaz edilmekte olan bu kıymetli eserin 1830 da neşrolunan 2 inci cildinin 55 inci sahifesinde İslâmiyyetin zuhûrundan bahsedilirken Hûd-Peygamber'in bazı Şark menbâlarında rivâyet edildiği gibi Mekke'de değil, kendi memleketinde medfun olduğu ve kabrinin o zaman: “...hâlâ Arabiyye-i-Saide (Arabie Heureuse)de görülmekte”

bulunduğu tasrih edildikten sonra, aynı sahifedeki (5) numaralı hâşiyede de mevkilinin:

“Cenûbî-Arabistan'ın Hind-Okyândus üzerindeki müntehâsını teşkil eden Hadramût ölkesinde”. bulunduğundan bahsedilmektedir. Fransız Akademisi âzasından (René Grousset) ile Lyon katolik Fakültesi profesörlerinden (Joseph Chaine) idâresinde bir ilim hey'eti tarafından neşredilmiş olan “Littérature religieuse” ismindeki eserin “Le Coran” faslını yazmış olan (Charles Ledit) nin bu tedkiknâmesinde de “Arap Peygamberleri” başlıklıyı bir fıkra vardır; bu fıkra şöyle başlamaktadır (1949 Paris tab'ı, S. 519-520):

“(Ehl-üz-zikr).—Hazret-i Muhammed devrinde Süriye yolunun üzerinde bir çok şehir harâbeleri vardı. Meselâ Medine civârındaki (Vâdi-i-Kurâ'da) kayalar oyularak yapılmış türbelerle tahrib edilmiş bir şehrin enkazı gösterilirdi. Bu şehir, mahvolmuş bir Arap kabilesi olan (Semûd) tâifesinin merkeziydi, (Ehl-üz-zikr) denilen eski hâtıra muhâfızları o husustaki halk an'anelerini hâlâ muhâfaza ediyorlardı. İşte oradan Kureyş'in Şarkî-Roma arzâsındaki ticâret merkezlerine kadar uzayan irityât yolu boyunca ve hâtıralar sıralanır: (Madian = Medyen), (Pêtra = Vâdi-Mûsâ) ve (Sodom = Sedom) gibi Allâhın gazabı altında hâlâ titreyiş duran günah ve kebâir ocakları teselsül etmekteydi. Kur'an, Mekke'nin şevket ve kudretini mahvolmaktan kurtarmak için işte bu fâcîlaların yankılarını aksettiriyordu”.

Bu fıkranın sonuna tesadûf eden 520 nci sahifede de şöyle bir hâşiyedir:

“Târihi olduğu kadar efsânevi şahsiyyetler demek olan (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) ismindeki üç peygamberden hiç bir edebî âbide kalmamıştır. Bunların yaşadıkları devirleri tâyine imkân yoktur. (Âd) kavmi (Terim) civârındaki (Borhât) muntıkasında bulunan ve “Kum Tepeleri” mânâsına gelen (Ahkaaf'da) yaşardı. (Hûd)un kabri hâlâ orada görülmektedir(?) (Ehl-üz-zikr) denilen an'ane muhâfızları her hangi bir şey için:

— (Âd) kadar eski! derlerdi...”

İlk Arap peygamberinin (Hûd), ikincisinin (Sâlih) ve üçüncüsünün de (Şuayb) olduğunu tas-

rih eden (Charles Ledit), bunlar hakkındaki izâhâtını Kur'ân-ı-Kerim'den aynen ıktibâs ettiği için, o tafsîlâtın burada tekrârına lüzum görmüyoruz. Yalnız Arabistan'ın cenûbundaki (Âd) tâifesine mukaabil, Sâlih-Peygamberin hitâb ettiği (Semûd) kavminin vaziyeti hakkında aynı eserin 521 inci sahifesinde bulunan şu hâşiyenin kaydıyle ıktifâ edeceğiz;

"Âd'ın eski-zamanları temsil etmesine mukaabil, (Semûd) da Araplardaki kararsızlığın timsâliydi. Bu kavmin muhtelif iskân sâhaları vardı; Bunlar Süriye ile Filistin arasındaydı. Son zamanlarda Akabe havâlisinde bir takım Semûd kitâbeleri keşfedilmiştir. Hicaz demir-yolunun bir istasyonu da (Medâyin-Sâlih) ismini muhâfaza etmektedir.

Aynı menbain 522 nci sahifesinde de Şuayb-Peygamber hakkında şu kayde tesâdüf edilmektedir:

"Arabistan'ın üçüncü büyük peygamberi de, Al-lâhın (El-Eyke) ahâlisine göndermiş olduğu (Şuayb) dir. Bu kavmin nerede oturduğu pek belli değildir. (Pétrâ ve Vâdi-Mûsâ) çukurunda bulunan bir vâdi hâlâ bu ismi taşımaktadır. Daha sonraları bu tâife (Madian = Medyen) halkıyla birleştirilmiştir."

Her halde Kur'ân-ı-Kerim'de Şuayb-Peygamber (Medyen) halkına ba'sedilmiş gösterildiğine ve hattâ (Eyke) ismi de geçmekte olduğuna göre, bu fikradaki "birleştirme" mâfhumu iki muhtelif tâîfeye değil, (Eyke) ve (Medyen) isimlerini münhasır iki tesmiye şekline âid olmak lâzımgelir. Zâten (Charles Ledit) de aynı sahlfedeki şu hâşiyesinde işte bu noktayı tavzih etmektedir:

"Fihhakika hiç bir zaman bir peygamber iki muhtelif kavme birden ba'sedilmemiştir ve gene hiç bir zaman iki muhtelif millet aynı bir günâhla ithâm edilmiş değildir".

İsmleri mâlûm olan eski Arap peygamberleri hakkında buraya kadar gözden geçirdiğimiz izâhâtın mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

1— Kur'ânda bahsi geçen en eski Arap peygamberi (Hûd)dur. Bu peygamber Cenûbî-Arabistan'ın Hadramût havâlisindeki "Ahkaaf" mıntakasında oturan ve orada mahallî bir medeniyet kurmuş olan (Âd) kavmine ba'solunmuştur;

2— İsmi mâlûm olan ikinci peygamber de Romalıların (Pétrâ), eski arapların (Hicr) ve bu günkü arapların da harâbelerine (Vâdi-Mûsâ) ismini verdikleri sâhada, yâni Süriye ile Hicaz arasında oturan (Semûd) kavmine ba'sedilmiş olan Sâlih-Peygamber'dir;

3— Üçüncü peygamber olan (Şuayb)'ın ba'sedilmiş olduğu kavim (Medyen) halkıdır: (Eyke)

ismiyle de anılan (Medyen), Arabistan'ın şimâli-garbisinde, Filistin'le Hicaz arasında, Akabe-körfezi ve kısmen Kızıl-deniz sahilinde eski bir mıntakadır;

4— (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin ba'sedilmiş oldukları milletlerin her üçü de Arap ırkına mensuptur. Fakat coğrafi ayrılıklardan dolayı bunlar birbirinden ayrı birer millet hâline geldikleri için herbirine ayrı bir peygamber gönderilmiştir;

5— Bu peygamberlerin neşrettikleri dinler takarrür ve devâm edememiştir,

6— Bunların en eskisi olan (Hûd-Peygamber) bâzı Şark menbalarında rivâyet edildiği gibi Hicaz'da değil, en eski an'âneye göre kendi memleketi olan Hadramût havâlisinde medfundur;

7— Sâlih-Peygamber'in Mekke'de veyahut Kudüs civarında medfün olduğu hakkında muhtelif rivâyetler vardır;

8— Şuayb peygamber'in de Hicaz yahut Süriye'de medfün olduğundan bahsedilir: Bir rivâyete göre de ilk önce Süriye'ye gittikten sonra Hicaz'a gelmiş ve orada vefât etmiştir. Bundan evvel de söyledikimiz gibi bu üç peygamberden başka Kur'ânda isimleri zikredilmeyen bir takım Arap peygamberinden daha bahsedilir. (Mahmud Es'ad Efendi)'nin "Târih-i din-i İslâm"ında bu mesele de şöyle izâh edilmektedir (C. I, 1327 İstanbul tab'ı, S. 476 - 477)

Kur'ân-ı-Kerim'de mezkûr olmayan Enbiyây-ı arab.

—Sâhib-i Kaamûs, kavm-i araba meb'ûs enbiyâdan ikisini zikretmektedir: Biri Hâlid ibni Sinân ül-Ab-sî) Hazretleridir. (Muhyiddin-i Arabî) Hazretleri "Fusûs"unda bu zâtin kerîmesi Resûl-i-Ekrem'in nezdine geldiğini ve; -Ey kavmi kendisini zâyî' eden Peygamberin kızı, hoş geldin! iltifâtına mazhar olduğunu beyân ediyor. Gerçi bir Hadis'e nazaran Hazret-i İsâ ile Resûl-i-Ekrem beyninde zaman-ı Fetret olup hiç bir peygamber ba'solunmamış olmak lâzımgelirse de, Hazret-i Hâlid'in nübüvveti zuhur bulmadığına (yâni peygamberliğini tebliğ etmemiş veya edememiş olduğunu) başkaca ityân eyliyor. Diğer (Hanzala ibni Safvân-i Himyerî) Hazretleridir ki Semûd'un bakıyyesi olup "Eshâb-i Ress" denilen kavme ba'solunmuştur. (Ress) mârûf bir kuyudur ki Semûd kavminin bakıyyesi onu istîmâl ederlerdi. Kendilerine meb'ûs olan peygamberi onun içine ilkaa ederek ağzını taşıla ör-müşlerdir. (Sûre-i Kaaf)'ın on ikinci Âyet - Kerîmesinde bu kavme işaret vardır. Kütüb-i Tefsîr'de iki arap peygamberinin ismine daha tesâdüf edilmektedir ki: biri (Şuayb) ibni Zî-Mohrem), diğeri (Mûsâ ibni Mişâ)'dır. (Sûre-i Enbiyâ)'da:

— Zulm-ü-teaddî eden nice memâlik ahâlisini

mahv-u ifnâ ettik ve onların makaamına başka nesilden başka kavimler halk ve ikaame eyledik. meâlindeki Âyet-i Keriminin tefsirinde (İbni-Ab-bâs)dan naklen Mufessirin-i İzâm Hazretâtının beyâmına göre (Şuayb ibni Zî-Mehrem) Hazretleri yemen'de kâin (Huzûr) beldesi ahâlisine, (Mişâ İbni Mişâ) Hazretleri dahî bilâd-ı Yemen'den (Sehûl) ahâlisine ba'sedilmiştir".

Bu fıkra da bahsedilen dört peygamberden yalnız birinin nübüvveti Hadis'e ve diğerlerinin peygamberliği de an'aneye istinâd etmektedir. Kur'anda isimleri zikredilen üç Arap peygamberi gibi bunların da nübüvvet dâireleri mevzîdir: Yâni Hicaz mıntakasına, biri şimaldeki Semûd tâlifesinin bakıyyesine ve diğer ikisi de Yemenin muhtelif yerlerine hitâb etmiştir.

Eski Arap peygamberleri mevzûunda bâzı müstecriklerin her halde hristiyanlık hislerine kapılarak ortaya attıkları çok mühim bir mesele vardır. Bu meseleyi izâh ve tavzih için şimdi burada bir İki Âyeti gözden geçirdikten sonra, bunları diğer bir kaç Âyetle karşılaştırmak mecbûriyetindeyiz. (Secde) Süresinin birinci ve ikinci Âyetlerinin meâli şöyle ifade edilebilir:

"1 — Hiç şüphe yoktu ki Kitâb (= Kur'an-ı Kerim) âlemlerin Rabbî tarafından tenzîl (= Tebliğ) edilmiştir;

2 — Yoksa onu kendini (Hazret-i Peygamber) tertib etti mi diyorlar? Halbuki o senin Rabbinin tenzîl ettiği hakîkattir ve senden evvel kendisine âkubetini bildirip yıldırarak hiç bir münzir (Peygamber) gönderilmemiş olan bir kavmi inzâr edersin diye tenzîl edilmiştir. Belki doğru yolu kabul ederler".

(Sebe) Süresinin 44 üncü Âyetinde de Hazret-i Peygambere müstriklerden şöyle bahsedilmektedir:

"Biz onlara ders alacakları hiç bir kitâb vermedik ve onlara senden evvel kendilerini azâb ile tehdid edecek bir peygamber göndermedik"

(Yâsin) Süresinin 2-5 inci Âyetleri şöyledir:

Kur'an-ı Hakîm'e yemân ederim, hiç şüphesiz ki sen doğru bir yolda gönderilmiş peygamberlerden sin ve Kur'an mutlak bir kudret ve merhamet sâhibi olan Allâhın, ataları azâb ile tehdid edilmemiş olduğu için gaflet içinde kalmış bir kavmi (Âhiretle) tehdid etmen için tenzîl edilmiştir".

(Kasas) Süresinin 46 ncı Âyetinde de Hazret-i Peygambere şöyle hitâb edilmektedir,

"Biz (Mûsâ'ya) nidâ ettiğimiz zaman sen Tür tarafında değildin; fakat sen, Rabbin tarafından bir rahmet olarak, senden evvel kendisine hiç bir nezîr peygamber gönderilmemiş olan bir kavmi Âhiretle yıldırarsın diye gönderildin; Belki onlar âkıbetlerini düşünürler".

Dört Süreden meâlen naklettığımız bu Âyetlerin hepsinde Arap kavmine Hazret-i Muhammed'den evvel hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğu mükerreren ve te'yiden tebliğ olunmaktadır. Bu vaziyete göre Hazret-i Muhammed arap ırkına hitâb eden ilk büyük peygamber demektir. Bunun böyle olduğu Kur'an-ı Kerim ile sâbittir, Fakaa, buna mukaabil, (Mü'min) Süresinin yukarda bahsettiğimiz 78 inci Âyetinin birinci fıkrası şöyledir (İsmâil Ferruh efendi, "Tefsir-i Mevâkib" 1286 İstanbul tab'ı, C. 2, S. 303):

"Biz senden mukaddem Resûller gönderdik; Anlardan bâzısının kıssalarını sana haber verdik ve bâzısının haber vermedik..."

Bu Âyetle kıssalarından bahsedilmiş olduğu tebliğ olunan peygamberler (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) isimdekilerdir ve bunların her üçü de Arap kavminin muhtelif memleketlerde sâkin birer zümresine ba'solunmuştur. Kur'anda bu eski Arap peygamberlerinin isimleri tasrih edilmek şüretleriyle her birinin menâkıbı ayrı ayrı nakledilmektedir. Meselâ (Arâf) Süresinin 63 üncü Âyetiyle onu tâkip eden Âyetlerde ilk arap peygamberi olan (Hûd)un risâlet vazifesi hakkında izâhât verildikten başka, doğrudan doğruya kendisine âid olan (Hud) Süresinde de bu peygamberin menâkıbı meâlen şöyle anlatılır:

"Biz (Âd) kavmine (1) neseb ittibâriyle kardeşleri olan (Hûd)u gönderdik; o, onlara dedi ki:

— Ey kavmim! Allâhu-Teâlâ'ya ibâdet ediniz; sizin ondan başka ilâhınız yoktur. Siz Cenâb-ı Hakk'a şerik koştunuzdan dolayı müfterisiniz! Ey kavmim, ben risâletimi tebliğ ettiğimden dolayı sizden mükâfât istemem: Benim mükâfâtım, yalnız beni halk edene âittir. Siz hiç aktunızı bağımızı toplamıyacaktınız? Ey kavmim! Rabbinizden mağfiyet isteyiniz ve ondan başkasına ibâdetten vazgeçiniz ki size muhtâc olduğunuz zaman bol yağmur göndersin ve kuvvetinize kuvvet zammetsin. Cürmünüzde ısrâr ile imandan yüz çevirmeyin!

Ona dediler ki:

— Ey Hâd ! Sen bize dâvânı isbât edecek hiç bir delil getirmedi. Biz de senin sözünle kendi ilâhlarımızı terkedemeyiz. Bizler sana inanmıyoruz! Biz sana yalnız şunu deriz bizim ma'budlarımızdan bânıları seni fenâ halde çarpmışlar!

Hûd onlara dedi ki:

— Allâhı işâd ederim, siz de şahid olunuz ki ben sizin Cenâb-ı Hakk'a şerik koştunuz şeylerden müberrâyım. Bana karşı elinizden ne gelirse hepsini yapın, hiç bana mühlet vermayın! Ben sizin de, benim de Rabbiniz olan Allâha tevekkül ediyorum. Şu yer-yüzünde ne kadar mahlûk varsa hepsini perçeminden tutan O'dur. Benim Rabbin

doğru yoldadır. Eğer siz imandan yüz çevirecek olursanız, siz bilirsiniz: Ben tebliğ me'mûr olduğum şeyleri size tebliğ ettim. Rabbin sizin yerinize başka bir kavmi ikaame edecek ve siz ona hiç bir zarar veremeyeceksiniz. Hiç şüphesiz ki Allah her şeye vâkıftır. Emirimiz lâhik olunna, mücerred rahmetimizden dolayı: Hûd ile yanındaki mü'minleri bir halâs ettik; onları müdhiş bir azaptan kurtardık. İşte bu Âd kavmi Rabbinin âyetlerini inkâr etti, peygamberlerine karşı geldi ve her cebbâr âsinin sözüne uydular. Onlar hem bu dünyâda, hem Rûz-i Mahşer'de lânete uğradılar. Bilin ki Âd kavmi kâfirdir. Hûd'un kavmi olan Âd, Allâhın rahmetinden işte böyle mahrum kalmıştır".

(Sâlih-Peygamber'in menâkıbından da (A'râf) ve (Hûd) sûrelerinde bahsedilir. (A'râf) Sûresinin 73 üncü Âyetinden bu Arap peygamberinin menkabesi şöyle izâh olunmaktadır:

'Biz (Semûd) kavmine neseb i'tibâriyle kardeşleri olan Sâlih'i ba'settik; O, onlara dedi ki:

— Ey kavimim! Allâha ibâdet edin! Sizin ondan başka ilâhınız yoktur. Rabbinizden size bir bürhan geldi. İşte Allâhın şu dışı devesi sizin için bir âlâmettir. Onu bırakın da Allâhın yarattığı yer-yüzünde otlasın! Sakın ona bir fenâlık etmeyin, sonra müdhiş bir azâba uğrarsınız! Unutmayın ki Cenâb-ı Hak (Âd) kavminden sonra sizi onlara halef kıldı, sizi yer-yüzüne yerleştirdi; ovalarında köşkler kuruyor; dağlarında evler yontuyorsunuz Allâhın şu ni'metlerini hatırlayın da yer-yüzünde fesâd neşretmeyin! Onun kavminden azametlerine kapılmış olan olan gürûh, hor gördükleri mü'min kimselere:

— Sizler, (Sâlih'in) Rabbi tarafından ba'solunmuş bir peygamber olduğunu biliyormusunuz? dediler. Onlar da:

— Biz onun tebliğ ettiği ahkâma imân etmekteyiz: diye cevap verdiler. Azamet tasliyanlar da:

— Biz sizin imân ettiğiniz şeyleri inkâr ederiz! diyerek deveyi öldürdüler, Allâhın emrine isyân ettiler ve:

— Ey Sâlih! Eğer sen Hak peygamberlerindensen bize haber verdiğin azâbı başımıza getir! dediler. İşte bunun üzerine öyle bir sarsıntıya uğradılar ki ertesi sabah hepsi yurtlarında yerlere serilmiş kimseler hâline geldi. Sâlih de onlardan yüz çevirdi ve:

— Ey kavimim! Ben yemin ederim ki size Rabbin risâletini tebliğ ettim; sizlere nasihatlerde bulundum: Fakat sizler nasihat edenleri sevmediniz! dedi".

Gene (A'râf) Sûresinin 85 inci Âyetinden i'tibâren Şuayb-Peygamber'in menkabesi de meâlen şöyle nakledilebilir:

"Biz Medyen ehline de neseb i'tibâriyle kardeşleri olan (Şuayb'i) gönderdik O, onlara dedi ki:

— Ey milletim! Allâha ibâdet ediniz! Sizin on-

dan başka ilâhınız yoktur. Rabbinizden size bir bürhan gelmiştir: Kilenizi ve terâzinizi tam tutun. İnsanların hakkını eksik vermeyin. Yer-yüzü islâh edildikten sonra siz onu ifsâd etmeyin. Eğer benim sözümü tasdik ederseniz, sizin hakkınızda hayırlı olur. Hak yolunu kesip de imân edenleri tehdid ederek doğru yoldan ayırmayınız ve eğri yola gitmelerini istemeyiniz. Düşünün ki siz vaktiyle azdınız, Cenâb-ı Hak sizi çoğalttı. Bakın, fâsitlerin âkibeti ne olmuştur! Eğer içinizden bir kısmı benim risâletime inanıp diğer bir kısmınız imân etmemişse, Cenâb-ı Hak aramızda hükmünü verinceye kadar sabredin. Allah hâkimlerin en hayırlısıdır. (Şuayb)ın kavminden azametlerine kapılmış olan gürûh dedi ki:

— Ey Şuayb! Biz ya seni ve seninle beraber imân edenleri memleketimizden çıkaracağız, yahut siz de bizim dinimize döneceksiniz! (Şuayb) dedi ki:

— Nasıl olur, biz sizin dininizden ikrah edenken nasıl ona döneriz? Cenâb-ı Hak bizi sizin dininizden halâs ettikten sonra gene ona dönecek olursak, Cenâb-ı Hakk'a karşı yalan söyleyip iftirâ etmiş oluruz! Allâhın iradesi olmadıkça bizim için sizin dininize dönmek imkân ve ihtimâlî yoktur. Cenâb-ı Hakk'ın ilmi her şeyi ihâta etmiştir. Biz yalnız Allâha tevekkül ediyoruz. Yâ-Rabbi, bizimle kavmimiz arasında hak ne ise Sen ona hükmet, çünkü Sen hâkimlerin en hayırlısısun!

Kavminin kâfir olanları dediler ki:

— Eğer siz Şuayb'e ittiba' edecek olursanız, muhakkak ki husrân içinde kalırsınız! İşte bunun üzerine müdhiş bir zelzeleye tutuldular ve oldukları yerde helâke uğramış kimseler hâline geldiler.

(Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) Peygamberlerin Kur'ân-ı Kerim'den meâlen ictibâs ettiğimiz bu mekâbeleri, İslâmiyyetten evvel Arap kavmine isimleri tasrih edilmek sûretiyle üç peygamber gönderilmiş olduğunu göstermektedir: Halbuki (Secde), (Sebe'), (Yâsin) ve (Kasas) Sûrelerinden yukarda gene meâlen ictibâs etmiş olduğumuz Âyetlerde Hazret-i Muhammed'den evvel Arap kavmine hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğu bütün sarâhatıyla mükerreren tavzih ve tasrih edilmiştir! İslâmiyyetten evvel üç Arap Peygamberi gönderilmiş olduğundan bahseden Âyetlerle hiç bir Arap peygamberi gönderilmemiş olduğundan bahseden müteaddid Âyetler nasıl te'lif edilebilir? İslâmiyyet bakımından bu meselenin fevkalâde bir ehemmiyeti vardır ve bilhassa İslâm dâiresi hâricine karşı bunun her halde ilmi bir şekilde izâhı zarûridir. Câhiliyyet târihinin Enbiyâ sâhaları i'tibâriyle de bu mesele fevkalâde bir ehemmiyeti hâizdir. Hristiyanlık hislerine kapılmış olan bâzı Avrupa müellifleriyle müsteşriklerinin Kur'ân-ı Kerim'de bu bakımdan bir te-

nâkuz olduğunu ve aynı bir meselede hem müs-bet, hem menfî ifâdeler bulunduğunu iddîâ edip bir takım mugaalâtalara kalkışmaları işte bundandır. Hakîkattē ise, yukarda gözden geçirdiğimiz Âyetler arasında hiç bir tenkîz mevcut değildir ve hattâ üç Peygamber gönderilmiş olduğundan bahseden Âyetlerle hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğundan bahseden Âyetler birbirini tamâmıyile te'yîd etmektedir. Bu meseleyi anlamak için, her şeyden evvel bir kere (Hûd) (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin bütün Arap kavmine değil, o kavmin ancak birer zümresine ba'sedilmiş oldukları halde, Hazret-i Muhammed'in hem tekmil Arap kavmine, hem bütün beşerîyyete son Peygamber olarak gönderilmiş olduğunu düşünmek kâfidir, Meseleyi tavzih edecek noktalardan biri de Nübüvvet ve Risâlet mertebeleriyle derecelerinin tesbîtinde gösterilebilir. Bu meselede dikkat edilecek ilk nokta, "Nebî" ile "Resûl" ve netice'itibârıyla (Nübüvvet)le (Risâlet) arasında mühim bir fark olmasıdır. "Nebî", Nübüvvet'e mazhar olmuş, yani kendisine Allâhtan vahy gelmiş olan zâtın sıfatıdır. Böyle bir zât, umûmî mânâsiyle peygamberdir, fakat "Resûl" değildir; Yâni hiç bir millete Allâh tarafından mûhim bir em'ûr edilmemiş, kendisine öyle bir Risâlet vazifesi verilmiştir. İşte bundan dolayı (Nebî) demek, hiç bir içtimâî vazifesi olmayan ve yalnız şahsen Ülûhiyyete ittisâl hâlinde bulunan bir zât demektir.

Buna mukaabil, (Resûl) Demek, Allâh tarafından "Risâlet" vazifesiyle her hangi bir kavme gönderilmiş ve kendisine bir irşâd vazifesi verilmiş olan peygamber demektir. Bu vaziyete göre her Nebî Resûl değildir, fakat her Resûl hem "Nebî", hem "Resûl"dür, yâni Nübüvvetine Risâlet de ilâve edilmiş demektir. Tıpkı bunun gibi, Resûller de iki zümreye ayrılır. Bir kısmı ve hattâ ekseriyyeti yalnız bir şehir, yahut bir câmiâ veyahut bir millet veyâ kavme ba'sedilmiş olmak itibârıyla Risâlet vazifeleri mahduttur, yâni bütün insanlığa şâmil beşerî ve âlemşümûl bir vazife değildir; yalnız bir cem'îyyete alâkadâr mevzî bir vazifedir. Fakat buna mukaabil hem mensûb olduğu kavme, hem bütün beşerîyyete hitâb edip Allâhın tebliğaatını bildirmek vazifesini hâlz büyük bir Risâlet mertebesi de vardır: İslâmın ulu Peygamberi işte o en büyük Resûldür ve hem Arabistan yarım-adasındaki muh-

telif Arap câmiâlarının hepsine, yâni bütün Arap ırkına, hem bütün insanlığa ba'solunmuştur.

Şimdi bu vaziyete göre, Kur'ân-ı-Kerim'de mevcûd olduğu bir takım mugaalâtalara istinâden ileri sürülen tenâküz iftirâsının akla sığmaz mâhiyyeti kolayca meydana çıkarılabilir. Bunun için yalnız şu iki noktanın muârizlar tarafından delil ittihâz edilen Kur'ân-ı-Kerim'e istinâden tesbîti kâfidir: Kur'ânın muhtelif Sûrelerinde (Hûd), (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberler Arap kavminin yalnız birer câmiâsına ba'sedilmiş mevzî vazîfeli birer Resûl olarak tavfîf ve târif edilmiş olduğu halde, Hazret-i Muhammed'in bütün beşerîyyete ba'solunmuş âlemşümûl bir Resûl olduğu, muhtelif Sûrelerin muhtelif Âyetleriyle bütün insanlığa tebliğ eilmiştir. Arap kavmi Câhiliyyet devrinde hiç bir zaman tek bir idâre altında birleşmemiş, bundan evvel eski Arap devletlerinden bahsederken de söylediğimiz gibi Arabistan'ın şimâlinde, cenûbunda ve merkezinde muhtelif Arap devletleri teşekkül etmiştir. Cezîret-ül-Arab'ın bugünkü hâlini andıran o vaziyet, aynı bir ırkın coğrafi sebeplerle muhtelif milletlere ayrılması gibi bir şeydir; bu milletlerin birbirinden ayrı isimleri bile vardır. Meselâ

1— "Arab-ı Ârîbe" denilen (Âd) kavmi Cenûbi-Arabistan'ın Hadramût ve Yemen havâlisine yerleşmiş olduğu için, bu kavme (Hûd-Peygamber) ba'solunmuştur;

2— Şimâlde ise gene Arap ırkının "Semûd" kavmi vardır: Eski merkezinin harâbelerine bugün "Vâdi-Mûsâ" denilen (Hicr = Pétra) havâlisinde bulunan bu kavme de Sâlih-Peygamber) mevzî bir Risâlet vazifesiyle gönderilmiştir.

3— Arabistan'ın şimâligarbisinde, Filistin'le Hicaz ve Akabe-körfezi arasında bulunan ve (Medyen = Madian) yahut (Eyke) ehli denilen Arap tâifesine de (Şuayb-Peygamber) gene mevzî bir Risâletle gönderilmiştir. Bir de Hazret-i İbrâhîm ve oğlu İsmâil meselesi vardır ki aşağıda ondan da ayrıca bahsedilecektir. Bunlardan Hazret-i İbrâhîm'in Risâleti İslâm menbâlarında Bâbil'e münhâsır gösterilir: Bu günkü Sümeroloji sâhasında da İbrâhîm peygamber'in Sümer'de hafriyyâtı yapılmış olan Ur şehrine mensûb olduğu tesbit edilmiştir. Oğlu İsmâil ile Hicaz'a gelmiş olan Hazret-i İbrâhîm Kâ'be bânisi olmakla berâber Risâlet vazifesi Hicaz'a şâmil değildir: Zâten o sırada Mekke şehri bile henüz kurulumamıştır, Hazret-i İsmâil de Arab-ı-Tâbia'nın ceddi sayılmakla berâber,

Risâlet dâiresi Hicaz'dan çok uzaktır. Meselâ (İbni-ül-Verdi)'nin "Tetimmat-ül-Muhtasar fî Ahbâr-ül-Beyr" ismindeki Arapça eserinin 1285 Mîsîr tab'ının birinci sahifesinde İslâm menbalarındaki umûmî rivâyete istinâden:

"Allah İsmâîlî Yemen kabîleleriyle Amâlik'a ba'settî" denilmektedir; fakat o sırada "Amâlik" nerededir? (Cavdet Paşa)'nın "Kıssa-i Enbiyâ ve Tenvîr-i Hulefâ" ismindeki meşhûr eserinin birinci cildinin 1331 İstanbul tab'ının 9 uncu sahifesinde de şu tavzihe tesâdüf edilir:

"İsmâîl Aleyhi-s-Selâm, Yemen kabâline ve Amâlik'a meb'ûs oldu ki o vakit Amâlik kabîleleri, Cezîret-ül-Arab'ın Şâm (= Süriye) cihotinde sâkin idiler". Bütün bunlara mukâbil, Hazret-i Muhammed'in mensûb olduğu Hicaz mıntakasına hiç bir peygamber gönderilmemiştir: İşte bundan dolayı Kur'anda İslâm Peygamberinin kavmine kendisinden evvel hiç bir peygamber gönderilmemiş ve ona mukâbil şimâl ve cenûbî Arâbistan'ın muhtelif sâhalarındaki Arap câmialarına muhtelif peygamberler gönderilmiş olduğundan bahsedilmesi târihî bir hakîkatın olduğu gibi ifâdesi demektir. Bu vaziyette hiç bir tenâkuz yoktur ve öyle bir iddîada bulunabilmek için, her halde İslâmîyete karşı bir sî-i-niyetle mugaalataya kalkışmış olmak lâzımdır. Bu meselede dikkat edilecek çok mühim bir nokta daha vardır: Kur'an-ı Kerim'de Hazret-i Muhammed'den evvel kendisine hiç bir Peygamber gönderilmemiş olduğundan bahsedilen "Kavm"den maksat yalnız Hicaz halkı değil, Cezîret-ül-Arab'ın dâhilinde ve hâcında yaşayan bütün Arap ırkı da olabilir ve olması pek tabiidir. Bu takdirde de Kur'anın c ırka evvelce hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğundan bahsetmesi, gene târihî bir hakîkatın ifâdesi demektir: Çünkü Hüd, Sâlih ve Şuayb peygamberlerin hiç biri bütün Cezîret-ül-Arab'a ve tekmil Arap ırkına ba'solunmamış, yukarda gördüğümüz gibi bunların her biri şimâl ile cenûbun muayyen mıntakalarındaki Arap cemâatlerinden birine mevzî birer Risâlet vazîfesiyle gönderilmiştir. Fakat, onlara mukâbil, İslâm Peygamberinin Risâleti umûmîdir: Hem tekmil Arap ırkına, hem bütün insanlığa şâmilirdir.

Bu hakîkatın en sarîh delillerinden biri, Hicretten evvelki Mekki devirde, yâni İslâmîyyetin daha ilk yıllarında Kur'anın 34 üncü Sûresi olan (Sûre-i Sebe)'in meâlen tercemesini naklettiğimiz işte şu 28 inci Âyet-i Kerimesidir; Hazret-i Pey-

gambere hitâb eden bu Âyette, Allah' ona şöyle söylemektedir:

— Biz seni ancak bütün insanlara (Cennet haklarında müjdeci ve (Cehennem azâbı husûsunda) haberci olarak gönderdik! Lâkin insanların ekserisi (bunun böyle olduğunu) bîmez!

Bu Âyetteki "Bütün insanlara" sarâhası karışında İslâm Peygamberinin hem tekmil Arap ırkına, hem bütün beşeriyeye şâmil olan âlemşümûl Risâleti (Hüd), (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin mevzî ve mahallî Nübüvvet dâireleriyle nasıl mukaayese edilebilir? Yukarda da söylediğimiz gibi, bu meâlde bir çok Âyetler daha vardır; meselâ (Sûre-i Enbiyâ)'nın şu 107 nci Âyetinde de Cenâb-ı Hak, Hazret-i Peygambere şöyle hitâb etmektedir:

— Biz seni ancak âlemlere (= bütün beşeriyete) rahmet olarak gönderdik!

İşte bu gibi Âyetlerle sabittir ki, İslâm Peygamberlerinin Risâlet vazîfesi hem bütün Arâbistan'a ve Arap ırkına, hem bütün insanlığa şâmilirdir ve kendisinden evvel öyle bir peygamber gönderilmemiştir. Bu vaziyette nasıl olur da (Hüd) (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin Arâbistan'a bile şâmil olmayıp yalnız birer Arap cemâatine münhasır olan mevzî Risâletleri Hazret-i Muhammed'in âlemşümûl Peygamberliği ile mukaayese edilip Kur'anda tenâkuz bulunduğundan bahsedilir?... Bu Garb mugaalatası yalnız yukarda bahsettiğimiz üç peygamber meselesine hasredilmemiş, Ka'bînin bânisi ve "Arab-ı Müstârib'e"nin bir kolu olan "Arab-ı Tâbia"nın ceddî Hazret-i İbrâhîm ile oğlu İsmâîl'e de teşmil edilmiştir. Fakat mugaalatânın bu derecesine Garp ilminde bile itirâz edilmekte ve meselâ (Youakim Moubaracın) Paris'teki „Centre National de la Recherche Scientifique" tarafından neşrolunan "Abraham dans le Coran" ismindeki eserinin üçüncü faslının ikinci fıkrasında bu mesele şöyle izâh olunmaktadır (1958 Paris tab', S. 60-62):

"Kur'anın Mekki kısmındaki şu ifâde hiç bir tereddüde imkân bırakmamaktadır:

— (Hazret-i Muhammed'den evvel) Araplara hiç bir "Nezir" gönderilmemiştir.

32 nci sûrenin 2 nci, 34 üncü sûrenin 43 ncü, 36 nci Sûrenin 5 inci, 28 inci Sûrenin 46 ncı ve 43 üncü Sûrenin 20 nci Âyetleri bu meâldedir. Halbuki bu ifâde, Kur'anın ister daha Mekke'de ve isterse yalnız Medine'de tebliğ edilmiş olsun her halde (İbrâhîm) ile Araplar arasında tesbit etmiş olduğu münasebetle bir tenâkuz teşkil eder gibi görünmektedir. Biz şimdî burada Kur'anın (İbrâhîm'e) attığı hakikî rolle işte bu "Nezir"

yâhut "Seğir" mîfâhını arasında tîr muakaayese yapmâk sûretîyle o mâhîlî tenâkâza otadan kal-
durmaya çalışacağını. Kur'andaki Nûbüvvet sıratla-
rına göre "Nezir" yâhut "Münir" Allah tarafın-
dan kendi kavmî içinden seçimiştir ve vâzifesi
de o kavme kendi dîniyle kılâp ederek Allahın mu-
hakkak olan azâbını tebliğ etmektir. Hattâ bu tebliğ
vâzifesi Resûlün en yakınlarına bile şâmil olur
ve her halde kendi dillerinde olacaktı. Fazla ola-
nık, bu tebliğât vâzîyle de tesbît edilmek sûretîyle
o kavmin ve müstakbel nesillerinin ailelerinde
kalacak ve işte bu sûrette Risâlet vâzîfesinin tek
bir Allah'a iman şeklindeki müsbet esâsını ihtivâ
edecektir. Bu vâzî, yâni kütüb, münâkîrlerin başları
üftünde müfemmiyen durup kalacak olan Râz-i-
Cezâ hâtırasını da idâme edecektir ve bu teşdid
esâsı Risâlet vâzîfesinin her zamânâ sâmil başlıca
umduğı olarak kalacaktır. Her halde şu an muâk-
kakır ki (İbrâhîm) böyle bir "Nezir" olmamıştır
ve hiç bir zaman olmayacaktır. Her şeyden evvel
bir kere (İbrâhîm) Lût kavmine nisbetle bile öyle
telâkki edilmemektedir. Nihâyet kendi babasının
yalnız kendi kavmine karşı öyle telâkki edilse bile,
o telâkkînin de doğru olmayacağını götüren
bir takım delîller vardır. (İbrâhîm) mübâharan ve
ve sâdere bir Vahdâniyyet nâcîridir ve muhâtap-
larını tehdid eden hiç bir cezâ mevzû-i-bahs de-
ğildir. Hattâ Hazret-i İbrâhîm diğer peygamberle-
re nisbetle son derece garîb olan şu neticeye
vâkıftır: Kavmini cezâsız bırakıp başka bir mem-
leketi hîretle mecbûriyetindedir. İşte bundan do-
layı: hiç bir sûrette ve hattâ kendi kavmine karşı
bile İbrâhîm'e "Nezir" ünvânı verilemez.

Zâten İbrâhîm Kur'anda (Lût, Mûsâ, İsâ vesâire
gibi) "Nezir" yâhut "Resûl" sıfatlarıyla kat'îyyen
anılmamış, yalnız "Siddîk" ve "Aebî" diye yâd
edilmiştir. Fazla olarak Herî sürûlen Pîrâza karşı
daha bâsit bir cevap vermek de kâhîttir. Bu ce-
vap şöyle bir sunî şekilde ifâde edilebilir:

—Hazret-i İbrâhîm Arapların ceddî olunca, na-
sıl olur da onlara karşı "Nezir" vâzîfesinde bul-
nabilir? Fakat böyle mesele de bîci (İbrâhîm)'i A-
rapların ceddî saymak gibi tesbîti güç bir nokta-i-
nazara karşılaştırmış olur. Bundan sonraki ihfa-
sında bu meseleyi doğrudan doğruya ele alıp tet-
kik edeceğiz. Şimdilik yalnız şu noktayı tavzîl et-
mekle iktifâ ediyoruz: Kur'ân (İbrâhîm) Arapların
"Nerî"i telâkki etmekten o kadar uzaktır ki, onun
Allahın bu kavm için öyle bir Resûl istediğini
beyân etmiye bile lüzum görmüştür. 2 nci Sûre-
nin meâlen nakledilen şu 129 uncu Âyeti işte öy-
ledir:

—Yâ-Râbbî, Sen onlara kendi içlerinden bir Re-
sûl gönder de o Resûl onlara senin Âyetlerini teb-
lîğ etsin ve Kütüb ile hikmeti öyle onları temiz-
lesin! Hiç şüphesiz ki Sen her Şeye Kadîr ve mut-
lak bir hikmet sâhibisin! Her Halde Hazret-i İbrâ-
hîm'in bu duâsında mevzû-i-bahs olan Hazret-i
Muhammed'in tebliğâtıdır. Fakat Hazret-i İbrâhîm'i

harîf bîrakan bir tarife bu izâhâtın tevâfuk ettiğî-
ne pek şübûh düşmemektedir. Bu hususta da
Hazret-i Muhammed'in hem mevzû-i-bahs olmağa-
na, hem bîsûlîtin başka bir şey olabileceğine kü-
medilmiştir. Fazla olarak, biz öyle zannederiz ki
bir takım ığnâ-i şârihe Kur'anda gıyâ "Tevâ-
kuzlar" bulunduğundan bahsetmek, tenkidîlikte
ifâde dercesine varmaktan başka bir şey değil-
dir.

Câhîlîyyet devri hakkında burc'a kadar izâ-
ha sa Şârih menhâsırına tihâden vardığımız izâ-
hâın başlıca esasları şöyle sıralanabilir:

1—Tâpçanın "Câhîl" lûkûnden gelen "Câhî-
lîyyî" kelimesinin ifâde ettiği târîhî mîlâdın
pekîrî dan "Câhîlet" mânâsıyla hiç bir alakası
yoktur. Bu kelîme Arap yarımadasında İslâm
evvel evvel hükûm süren şîvî anarîye olmuştur
muş bir tâbîrdir. İşte bundan dolayı "Câhî-
lîyyî" Aabîrânın küldür ve meclâyetten mu-
cûmîyyet şeklinde tefîre kalkmak en kolay
cehîlîtten başka bir şey değildir.

2—Câhîlîyyet devrinde Arabistan'a Mîlâdın
çok evvelki devirlerde Hazret-i İbrâhîm'in Sü-
mer'den irtikâk etmiş olması lâzımgelen ve
muhtıplarına (Hanîf) denilen Vahdâniyyet a-
idesinden başka, hâriyeten hûlûl etmiş olan büyük
dinler Arabların bir çok şe'lerine ayrıca şurpe-
nîstiktir. Câhîlîyyet Arap hükûm müzâfede bir
dîni tesbîk ve tuhrânâ mânâvî pe fârlîk içi-
de yaşatmıştır. İslâmîyyetten evvel mîlî bir şîvî
teşvîkîl edememesinden en mübîn âmil işe bu
mînâvî ve dîmî perîşanlıktır.

3—Câhîlîyyet devrinde Kâ'be'nin ta'kayız
kâlar mal'bed vardır. Bütün bunlar birer Bîççe-
de me'vâ ve me'vâ'dir; Kâ'be bunların en
mühîmîdir.

4—Bütün Arap kabilelerinin en putları var-
dır: bunların her birü yüzleri bulur, yalnız Kâ'be-
de 360 put bulunduğuna bahsedilir.

5—Câhîlîyyet putlarının en mühîmî ("obal")dır;
onları sonra gelen diğer mühîm putlar da (Ozâ)
(Şîr) (Nâ'î) (Merâs), (İsâf), (Zü'l-Keffîn), (Zü's-Şe-
râ) ve (Zü'l-Hâssa) i mindekilerdir; bunlarda (İsâf)
ile (Nâ'î)'nin Kâ'bede zîrâ ettikleri için taş ka-
tîlîş ile delikânî lî bir genç-kız olduğundan
ve şîvîları bunların da takdîs edilip putlaştırıl-
mış olduklarından tahşîdilir.

6—Vahdâniyyet esâsına tihâd eden "Hanîf-
îk'ten Lâika Arabistan'a hâriyeten hûlûl etmiş
olan ve mecmûu, alayı bulan büyük dînler: Hi-
rîniyyetlik, Yahudîlik, M. cûrlîk=Zerdüşî (ve

bilhassa Nev-Zerdüşti), Mânî mezhebi, Brahmanizm ve Sâbîî dinleridir; bu sûretle Arabistan dîni sâhada Hindistan, İran, Irak, Bizans, Habeşistan ve Süriye ile Filistin'in te'sîri altında kalmış demektir;

7—Bilhassa Milâdın altıncı asrında, yâni İslâmiyyetin zuhûruna takaddüm eden yıllarda bu dîni tefrikadan doğan mânevî perîşanlık Câhiliyyet Arapları arasında bir nevî intibâha yol açmış hiç bir kerâmet gösteremiyen putlara karşı isyan, istihfaf ve hattâ tahkir tezâhürleri tesbît edilmiştir;

8— Bu mânevî intibâh bir din birliğinin aranmasına ve bu vaziyete nihayet verecek bir peygamber temennî edilmesine sebep olmuştur: Bu temennîde Kitab-ı-Mukaddes'in öyle bir Peygamberden bahsetmiş olması başlıca âmil sayılır;

9— Bununla berâber, isimlerinden başka izleleri kalmamış bir takım eski Arap peygamberlerinin hâtıraları da yeni bir peygamber temennîsinde âmil olmuş bulunmak ihtimali de yok değildir;

10—Eski Arap peygamberleri iki zümreye ayrılır: bir kısmının isimleriyle menkabeleri Kur'anda zikredilmiş ve bir kısmı da zikredilmemiştir;

11—İsimleri Kur'anda zikrolunan üç peygamberin en eskisi (Hüd), ikincisi (Sâlih) ve üçüncüsü de (Şuayb)dir;

12—Bu peygamberlerden birinin Risâlet sâhası Arabistan'ın cenûbunda ve diğer ikisinin sâhaları da şimalinde ve şimaligarbisindedir;

13—Bu üç Risâlet sâhsında oturan cemâatlar Arap ırkına mensûb olmakla berâber, coğrafi sebeplerden dolayı birbirinden ayrı birer millet hâlinde ve şîveleri arasında da farklar vardır; bu vaziyette ihtilâlin de ayrı bir âmil olması lâzımgelir;

14—Cenupta bulunan Hüd-peygamber'in Risâlet sâhası, Yemen ve Hadramût taraflarına yayılmış olan Arab-ı-Ârîbe'den (Âd) kavminin oturduğu "Ahkaaf" havâlisidir; Salih-Peygamber'in şimaldeki Risâlet sâhası Süriye ile Hicaz arasında Semûd kavminin oturduğu (Hicr = Pétra) ve Şuayb-Peygamberin şimaligarbideki Risâlet sâhası da Filistin - Hicaz - Akabe körfezi arasındaki Medyen = Madian mıntakasıdır: Bu son sâhaya "Eyke" ismi de verilir;

15— Bu üç peygamberden hiç bir kitap kal-

mamıştır;

16—Kur'anda isimleri zikrolunmayan peygamberlerin de ayrı ayrı Risâlet sâhaları vardır; bunların hüviyetleri yalnız an'aneye istinâd etmektedir. İçlerinden, (Hâlid ibni Sinân ül-Absî)'nin Risâletini tebliğ muvaffak olmadığından bahsedilir: Bu vaziyete göre Resûl değil, Nebî demektir. Diğerleri de (Hanzala ibni Safvân), (Şuayb ibni zi-Mehrem) ve (Mûsâ ibni Mîşâ)dir;

17—Bunlardan (Hanzala)'nın Risâlet dâiresi şimaldeki "Hicr = Petra" havâlisindedir ve Semûd kavminin bakıyyesi olarak kalmış olan "Eshab-ı Ress" tâifesine ba' solunmuştur; diğer ikisinin Risâlet sâhaları da cenuptadır ve (Şuayb) Yemen'in "Hûzur" şehrine, (Mûsâ) da "Sahvel" şehrine ba'sedilmiştir;

18—Netice itibâriyle Câhiliyyet devrindeki Arap peygamberlerinden isimleri mâlûm olanların mecmûu yedî buluyor demektir; Kur'anda bunlardan yalnız üçünün ismi geçmektedir; diğer dördünün isimleri an'aneye istinâd etmekteyse de, asırlar geçtikçe isimleri bile unutulmuş diğer bir takım peygamberler de bulunduğundan bahsedilir;

19—Gerek Kur'anda zikredilen, gerek hüviyetleri an'aneye istinâd eden bu yedî peygamberin hiç biri tebliğâtını kavmine kabul ettirememiştir;

20—Kur'anda isimleri geçen Hüd, Sâlih ve Şuayb peygamberlerin risâletleriyle İslâm Peygamberlerinden evvel onun kavmine hiç bir Resûl gönderilmemiş olduğu hakkındaki Âyetler arasında bir tezâd olduğunu iddîa eden bir takım Garp müellifleri görülmüşse de, bunların bu garib iddîaları ilmi tedkîke değil, sırf mugaalataya istinâd etmektedir: Çünkü peygamberlerin Risâlet sâhaları muhtelif derecelere ayrılır; bu sâhalar bâzan yalnız bir şehre münhasır olabileceği gibi, bâzan yalnız bir millete ve bâzan da muhtelif milletlerden mürekkep bir ırka münhasır olabilir ve nihâyet bâzan da bütün beşerriyete şâmil âlemşümûl bir Risâlet mâhiyyetindedir. İşte bundan dolayı (Hüd), (Sâlih) ve (Şuayb) peygamberlerin yalnız birer Arap cemâatine münhasır kalan Risâlet dâireleriyle büyük İslâm Peygamberinin hem bütün Arap ırkına, hem bütün beşerriyete şâmil olan âlemşümûl Nübüvvet ve Risâletini karşılaştırmak imkânı yoktur: Kur'an-ı-Kerim'de kendisinden evvel Arap kavmine hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğundan bahsedilmesi işte bundan dolayıdır. Bütün beşe-

riyyet şöyle dursun, İslâmiyyetten evvel Arabistan'ın dâhilinde ve hâricinde muhtelif milletler şeklinde yaşamış olan Arap ırkının mecmûûna birden hitâb eden hiç bir Peygamber gönderilmemiştir: Kur'anın il'ân ettiği hakikat işte budur.

21—Kur'an'da böyle bir tenâkuz olmadığı nihâyet Garp ilminde de i'tirâf ve hattâ yukarıda gördüğümüz gibi muhtelif delillerle tesbît edilmiştir.

X

Câhiliyyet müşrikliliği ile dinleri Garp ilminde de çok mühim bir tedkik mevzûu olmuştur: Bunun başlıca sebebi, İslâmiyyeti anlamak için her şeyden evvel Câhiliyyeti anlamanın ilmi bir zarûret teşkil etmesidir. işte bundan dolayı gerek İslâmiyyât sâhasında, gerek dinler târihi Sâhasında bilhassa geçen asırdanberi bu mevzûa hasredilmiş bir çok tedkikler neşrolunmuştur.

Biz şimdi burada bunların en mühimlerinden bazılarından mevzûumuzu doğrudan doğruya alâ-kâdar eden kısımlarını iktibâs edip o husustaki Garp telâkkileri hakkında bir fikir verdikten sonra, Şark ve Garp tedkiklerinin umûmî esaslarını karşılaştırmak sûretiyle bu bahse nihâyet vereceğiz. (C.P. Tiele)'nin Almanca muhtelif tab'ı-ları neşredilmiş olan çok mühim bir din târihi vardır: İlk önce (Maurice Vernes) tarafından 1880 târihinde Fransızca tercemesi neşredilmiş olan bu kıymetli eserin Almanca nüshasının dördüncü tab'ına istinâden bir çok ilâvelerle yeni bir Târih-i-Edyân vücûda getirmiş olan İsveç Akademisi âzâsından ve Upsal üniversitesi profesörlerinden (Nathan Söderblom)'un mufassal eseri de Neuchâtel üniversitesi profesörlerinden (W. Corswant) tarafından "Manuel d'histoire des religions" ismiyle ve müellifin yeniden yaptığı bir takım ilâvelerle Fransızcaya terceme edilmiştir.

Bu mühim eserin "La religion des anciens" arabes = Eski arapların dini" başlıklı 47 nci fıkrasında Câhiliyyet müşrikliliği şöyle izah edilmektedir (1925 paris tab'ı, S. 152-154)

"Eski arapların dini bir çok-kabile mezheplerinden mürekkepti; bu mezhepler arasında çok mühim yakınlıklar olmakla beraber, birbirlerine pek sıkı sûrette bağlı değillerdi. En büyük ilâha umûmî bir alem olarak (Allah) ismi verildi. Her yerin, her ma'bedin ve her mukaddes nesnenin bir Allâhı vardı. Fakat bir takım ismi-hâslara da tesâdüf edildi: Ez-cümle güneş ilâhı olan (Şems) ile (Hobal) öyleydi. (Al-lah) kelimesinin müennes şekli olan (İl-lât) ismi de bütün Sâmillerce müsterek bir ilâhıye alem olmakla beraber bilhassa Araplar arasında büyük

bir ehemmiyyeti hâizdi. Kur'anın bir Sûresinde eski Arabistan'ın diğer bir takım ilâhelerinin isimleri de zikredilmektedir. Bu kayd istisnâ edilmek şartıyla, İslâmiyyet eski isimlerle eski örf ve âdetleri o kadar mükemmel sûrette ber-teraf etmiş ve yahut tâdilâta uğratmıştır ki Câhiliyyet devrinin ma'bedlerinden, ilâh isimlerinden ve ibâdet teâmüllerinden hemen hiç bir şey kalmamıştır.

Mekke ilâhelerinden birinin ismi (Menât)'dır; bâzı Nabati kitâbelerinde de adı geçen bu ilâhıye Medine ile diğer bir takım yerlerde de tapılırdı. Kureyşiler de (El-Ozzâ) için her sene bir yortu yaparlardı; bâzı muntakalarda bu ma'bûda şafak yıldızı olan Zühre'yi vakfederler ve Şâriyeliler de o yıldıza "Gök-yüzünün kraliçesi" derlerdi. Araplar yıldızlara ve bilhassa yedi seyyâreye de taparlardı, fakat bütün seyyârelere karşı aynı hürmeti göstermezlerdi işte bundan anlaşıldığına göre Araplar arasında Hey'et ilmi pek ilerlememişti

Yer-Yüzündeki bulunan bâzı şeylere, meselâ mukaddes ağaçlara ve bilhassa mukaddes taşlara da put diye taparlardı. Zâten Sâmiller arasında taş tapma âdeti çok yaygındı. Kâ'bedeki (Hacer-ül-Esved)'le Ak-taş Mekke'de her kes putlaştırtıp takdîs ettikten başka, Arabistan'da diğer bir takım kaya parçalarının da muhtelif ma'budlara tahsis edilmiş olduğu mâlûmumuzdur. Fakat ilâhlara aynı zamanda resim şeklinde de ibâdet ediliirdi. Birbirine rekâbet eden kabile mezheplerinin yıllık yortuları da vâdi; bu yortuların iktisâdî hayattaki rolleri çok büyüktü. çünkü bunlar panayırlara tesâdüf ettirilirdi. İnsan kurban etmek âdeti de çok muahhar devirlere kadar devam etmişti. Muhtelif cinlerle putlara âit ma'bedlerin bilhassa eski zamanlarda vazifeler nesilden nesle irsen intikaal eden imtiyazlı bir takım müstahdemleri olduğu da anlaşılmaktadır. Vecd ve istiğrak hâlleri gösteren kâhinlerle falcılara umûmiyyetle büyük bir hürmet gösterilirdi; ekseriyyetle onların fikirlerine mürâcaat edilirdi. Her dinin kendi husûsiyyeti, insanın ülûhiyyetle olan münasebetlerinden doğmaktadır; araplar bu hususta ırkdaşlarının hissiyyâtına tamâmıyile iştirâk ederlerdi. Onlar da Allâha karşı kendilerini tıpkı kölelerin efendilerine karşı duydukları hisle (İbâd=Kullar) vaziyetinde görürlerdi.

Arabistan'ın cenûbunda çok eski bir medeniyet, Mine medeniyeti inkişâf etmişti. Bu medeniyet, Cenûbî-Arabistan'a sırayla hâkim olan milletlerin hükûmindeydi. Bunlardan Minelilerin, Şâbiilelerin ve Hımyerlilerin rûhânî-kralları Milâttan-evvel takriben 1000 târihine kadar dayanan kitâbeler bırakmışlardır. Orada en büyük ilâhın ismi (El-Makah)'dır; güneş ilâhesine de (Şems) derlerdi.

Mineliler (Athtar) isminde bir erkek ilâha taparlardı; Bunun ismi (İsthtar) ve (Astart)'ye tekaabül etmektedir ve menşeinin Bâbil olmak ihtimâli vardır. Cenûp araplarının ay ilâhı olan (Sin) le diğer bir takım ilâhlarını Bâbillerden almış olmaları muhtemeldir; Çünkü Sâbiiler çok eski de-

virlerdenberi onlarla mütemâdi sûrette ticârî münâsebetlerde bulunmuşlardı; bununla berâber (Şin) in aslen bir arap tanrısı olmak ihtimâi de yok değildir. Tıpkı Bâbil'de olduğu gibi, orada da başlıca ilâhın bir ay tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. "Dost" mânâsına gelen (Vadd) isminin de gene bir ay tanrısına âid olmak ihtimâli vardır".

Aynı menbain "La religion arabe au temps de Mahomet" = Hazret-i Muhammed dev'inde arap dini" serlevhâli 48 inci fıkrasında da Câhiliyyetin son devri şöyle anlatılmaktadır (S. 154 - 156):

"O din artık tam bir inhitât içindeydi Mevzîl ve mahallî mezhepler artık tamâmiyle terkedilmişti. Yortular da din yolunda olmanın ziyâde ticârî menfaatler hedefine müteveccihli. Şehirlerde Vâhdâniyyet dinleriyle fikir hürriyeti atalar dinini yıkıp çökerten bir te'sir icrâ etmekteydi. Çöl bedevileri de dindarlığa artık pek ehemmiyet vermiyor, şarapla şî'ri ona tercih ediyorlardı. Yalnız kabile gayretiyle kan rabitaları onları birbirine bağlıyor ve bir ahlâk esâsı teşkil ediyordu.

Dünyanın hiç bir yerinde orada olduğu kadar ecâdd ile ıftihâr edilemezli ve hiç bir milletin târîhinde âile ve kabile tesâdüdü o derece inkişâf etmemişti. Hazret i Muhammed tebliğât ve irşâdâ tiyle fevkalâde bir hamle yaptı: Kan karâbetini kırdıktan başka din esasına müstenit yep-yeni bir cem'îyyet kurmaya muvaffak oldu. Hazret-i Muhammed'in dinini anlamak için, her şeyden evvel şu üç âmilî nazar-ı i'tibâr almak icâb eder:

1— Hazret-i Muhammed'in âteşin seciyyesi ve peygamberlik kudreti;

2— Hristiyanlık ve yahudilik fikirlerinin aks-ül-amelleri;

3— Vatanın dinî hayatı.

İslâm Peygamberinin dünyâya gelmiş olduğu Mekke'nin dinî an'aneleri yalnız Hazret-i Muhammed'in zühd-ü-tekvaası i'tibârıyla değil, bütün İslâmiyyet bakımından her zaman için büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Mekke'de bir "Beit-Ullâh" vardı; buna kısaca "El-Beyt" de derlerdi; aynı zamanda şeklinden dolayı "zar" ve "Mik'ab" mânâlarına gelen (Kâ'be) ismiyle de anılırdı. Bu ma'bedin içindeki ma'budlar arasında (Hobal) denilen ilâh da vardı. Fakat ma'bedde en mukaddes şey duvarın içine yerleştirilmiş olan (Hacer-ül-esved) di. Bu İbadethanenin ilâhına "Kâ'benin Allâhı" denilirdi. Kâ'beye tâbî olan arâzide Milâdin beşinci asrındanberi Hazret-i Muhammed'in mensûb olduğu Kureyş kabilesi oturuyordu. Kureyşiler her sene yapılan dini bayramlarını muhtesem merâsimle tes'dif ederlerdi ve bu bayramı tek mil Orta-Arabistan'ın en mühim panayırı hâline getirecek kadar kaabiliyyet göstermişlerdi. (Arefe) ile Mekke civârındaki diğer bir takım yerlerde de Hac merâsimi tertip edilmişti: Bayramlar ve her taraftan iştirak edilen panayırarla yapılan bu merâsim çok geçmeden İslâm mevzûatında da mühim bir mevki' işgal etti".

Aynı menbain "Le judaisme, le christianisme; les hanifs = Yahudilik, hristiyanlık; hanifler" serlevhasını taşıyan şu 49 uncu fıkrası da Câhiliyyet faslının son bahsidir (S. 156 - 159):

"Hazret-i Muhammed'in dinî teşebbüsünde Arabistan'ın her tarafına yayılmış olan Vâhdâniyyet fikirleri, vatanının müşrik mezheplerine nisbetle fevkalâde büyük bir ehemmiyeti hâizdi. Sâbililerin eski krallık ökesi olan ve Milâdin 525 târihinde Hâbeşistan hristiyanları tarafından zaptedilen Yemen'de Yahudilik te'sirleri çok geniş bir nisbet almıştı. Yahudiler ikide bir menlekete hâkim oluyorlardı. Anı Arabistan'da ise Ârâmilerin yerine geçen yahudiler Hayber, Yesrip (=Medine) vesâire gibi şimâlgarbl vâhalarını ellerine geçirmişlerdi. Oralarda tek mil âzâsı az çok yahudileşmekte olan bir takım hususî cemâatler teşekkül ediyordu. Bunların yerli kabileler arasında da muvaffakiyetle bir propaganda yaptıkları anlaşılmaktadır; bununla beraber, Araplar ticâret ve sanâi' bakımından onları elden çıkarmak istemedikleri halde, kendilerini istihfâf ederlerdi.

Necrân ile Aden'de de Hristiyan cemâatleri vardı. Necrân müşrikleri içinde muâsırları tarafından fevkalâde hürmet gören hakikî hristiyanlar yaşıyorlardı; bunlar yahudiler tarafından tazyik edilmelerine mukaabil Hâbeşistanlı dindaşlarından müzaheret görürlerdi. Şimâlî-Arabistan devletlerinin temelleri Ârâmî medeniyetine dayandığı için, Hristiyan dini orada o devletlerle beraber inkişâf etmekteydi. Arabistan eyâleti (=Arabia provincia) ile (Palestina tertia)ya (1) Hristiyan dinine sâlik olan Şarkî-Roma hâkimdi. Irak (=Bâbil)de ve İranlıların idâresinde bulunan Şark vilâyetlerinde de Hristiyan dininin büyük bir te'sir ve nüfuzu vardı ve (Fırat ile Süriye arasındaki) Hira'da saltanat süren hânedan da hristiyanlığı kabûl etmişti. O havâlide yaşayan bir çok Arap kabileleri de hristiyanlaşmıştı. Görünüşe göre, Kızıl-deniz'den Basra-Körfezi'ne kadar bütün Şimâlî-Arabistan hristiyanlaşmak üzereydi. Yalnız Hicaz'la Orta-Arabistan havâlisi Arap müşrikliğine daha sâdik kalmıştı. Fakat orada bile Yahudi ve Hristiyan akîdeleriyle an'aneler meçhul değildi.

Arapçayı yazı dili hâline ilk getirenler bir takım hristiyanlardı. Bir çok hristiyan tâbirler arap diline girip yerleşmişti; daha Hazret-i Muhammed'den evvel Arapçada bazı Kitâb-ı Mukaddes isimleri kullanılıyor ve meselâ David (Dâvud), Salomon (Süleymân) ve Jésus (İsâ) şeklini alıyordu. Hazret-i Dâvud'dan Câhiliyyet şî'rinde bile bahsedilirdi. Bir takım Hristiyan efsânelerile bazı Kitâb-ı Mukaddes hikâyelerinin Mekke'de çok münteşir olduğunda hiç şüphe yoktur. Arabistan'ın temâs hâlinde bulunduğu Hristiyanlık, bütün Süriye'ye çok geniş nisbetlerde yayılmış olan Ya'kuubî, Nestürî vesâire mezheplerinden mürekkepti. Çöllerin ortasında bile münzevî hristiyan keşişleri ya-

şardı. Daha Hazret-i Muhammed'den evvelki devirlerde bile Araplar hristiyanlara yahudilere "Ehl-i Kitâb" derlerdi. İslâm an'anesine göre, o devrin Mekke'de, Yesrib (= Medine) de ve Mekke civarındaki Tâif'de yaşayan bazı şahsiyetleri yeni bir din arıyorlar ve ne Hristiyanlığa, ne de Yahudiliğe tamâmiyle bağlanamıyorlardı. Bunların bazı muhitlere yayılmış olan büyük bir din ihtiyacı e-reyânını temsil ettikleri anlaşılmaktadır. Vahdâniyyete meyleden bu adamlar daha Hazret-i Muhammed'den evvelki devirlerde bile "Hanîf" kelimesini ind-el-hâce şerefli bir lâkap gibi kullanıyorlardı: Halbuki bu kelimenin hidâyette münzevî keşiflerle hristiyan aizzesine âlem olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu gibi kimseler ayrı bir mezhep teşkil etmiş değillerdi; müşriklîkten memnûn olmadıkları için münzevî râhiplerin ciddiyetine iş-tirâk ediyor, fakat anlaşıldığına göre ayrı bir cemâat teşkiline lüzum görmüyorlardı. Hazret-i Muhammed diğer bir nokta-i nazardan da bunlardan bâzır bir husûsiyyetle ayrılıyor, bununla berâber kendilerine karşı derin bir teveccüh besliyordu: Çünkü Hanîfler eski âdetleri tenkid edip müşriklîkten büsbütün başka bir ruhânî hava içinde yaşamakla berâber, Hazret-i Muhammed'in Risâlet rû-hundan tamâmiyle mahrum bulunuyorlardı. Tenkid, hiç bir zaman büyük din hareketleri vücûda getirememiştir. İşte bundae dolayı Hazret-i Muhammed Allâhın nûruna kavuşmadan evvel an'anevî Arap dinine bütün hulûsiyle riâyet etmişti. (Hanefâ) kelimesi Süryânî dilinde "Gayrî-tâht" ve "Sahte" mânâlarına gelir. Süryânî kilisesinde sâdık din-darlar bu kelimeyi dalâlete sapmış olanlara tatbik ederlerdi. Arabistan keşifleri bir takım dalâlet yollarına sapmış oldukları için, ilk zamanlarda Ara-bistan'daki hristiyan râhipleriyle keşiflerine (Hanefâ) denildiği anlaşılmaktadır. Bu aizze tabaka-sının mensupları umûmiyyetle fâziletlerinden do-layı hürmet ve mahabbet gördükleri için, (Hanîf) ismi Müşrik veyahut Hristiyan ve Yahudi olmayan muhitlerde pek tabii olarak bir şeref ünvanı hâline gelmiştir. Mensûb oldukları kabîle mezheplerinden ayrılmış olan Araplar, bu kelimeyi Arapçanın "Hanef = Ayrılma" tâbiriyile karıştırmak sûretiyle belki de kendi vaziyetlerindeki husûsiyyeti belirtmek istemişlerdir. İşte bundan dolayı Hazret-i Muhammed nazarında bu tâbir "Müslim" kelimesine muâddildir; Hazret-i İbrâhîm Onun nazarında bir Hanîf, yâni bir müslimdir".

Gene dinler târihi sâhasındaki en yeni eserlerden biri de Fransız Akademisi âzâsından (René Grousset) ile Lyon katolik Fakültesi profesörlerinden (Joseph Chaine) in idâresinde bir İlim hey'eti tarafından te'lif edilmiş olan "Littérature religieuse" isimindeki kıymetli eserdir. Bu eserin "Le Coran=Kur'an" serlevhali İslamiyyet kısmını yazmış olan (Charles Ledit) Câhiliyyet müşrikliliği ile dinlerini üç fıkraya ayırmıştır;

müşriklîkten bahseden birinci fıkra şöyledir (1949 Paris tab'i, S. 469-470):

"Kur'an arapları üç zümreye ayırır: Birincisi "Umûmiyyûn = Ümmiler" denilen ve hiç bir semâvî kitâbı olmayan müşrikler zümresidir. Ondan sonra "Ehl-i Kitâb" gelir bunlar da peygamberlerinin kitaplarına istinâd eden Hristiyanlarla Yahudilerdir. Nihâyet bir de müşriklîkle hristiyanlık ve yanudilikten büsbütün ayrı bir şahsi din gayreti güdenler zümresi vardır ki bunlara da (Hanîfler) denilir.

Ümmiler. — Araplar te'lîh edilen lâhûtî taş-lara taparlardı: Bunların en meşhûru, Mekke'ye refâh te'min etmiş olan (Hacer-ü-esved)di. Bu mukaddes taşlar bâzan bir tenâşül timsali sayılır-dı ve o da her şeyden fazla zevcelerinin kısır-lığından müteessir olan bedevilerin mahrem temen-nilerine tamâmiyle uygun gelirdi. Kur'anda bu ilâhlardan bir çoğunun ismi geçmektedir: (Rabb-ü-Beyt) denilen Kâbe ilâhına Mekke'de (Hobal) derlerdi ve bunun esî de (El-Ozâ) idi. Bu ilâhe-nin (Menât) ve (El-Lât) isimlerinde iki hemşiresi vardı ve bunların ikincisi Tâif'de evlenmiş sayılırdı.

Bütün bunların rezilâne bir müsterek menş'e-ri olduğundan bahsedilirdi: Çünkü rivâyete nazaran ismi Arapçadaki (Ailâh) kelimesinin kökü olan es-ki Sâmi tanrısı (El) bir takım meleklerle karış-mış münâsebetlerde bulunmak sûretiyle Câhiliyyet ma'budlarına baba olmuştu. sonradan Kur'an bu küfürler silsilesine karşı şiddetle mukaabelede bulunmuştur (1). Ümmiler dininin eski Sâmi mezhepleriyle karâbeti vardır ve hattâ Kur'anda bah-si geçen çiftçi kabilelerinden (Baal) denilen Ken'-ân-eli tenrılarının âyinler tertibine riâyet edildiği hakkında bir kanâat hâsıl olmuştur. Zâten, (Kâ'be)-nin çekii de eski Sâmi ma'bedlerini andırmaktadır: Bunların hepsinde "Beyt-ülilâh" etrâfında mukad-des bir avlu vardır. Hattâ Tâif'deki (El-Lât) ma-bedinde eski puthâne esirlerine âit bir takım iz-ler bile bulunabilir. Şehir Hazret-i Muhammed'e teslim şerâtını müzakereye giriştiği zaman, "Zinâ"-yı ibkâa etmek talebinde bile bulunmaya kalkış-mıştı! Acabâ fuhşun bu şekli, bir takım sihir ha-reketleriyle avn-ü-inâyeti celbedilmek istenen il-kaah ilâhesine hizmetle âlakadar değil midir? Fa-kat Hazret-i Muhammed küfürle müşriklîk teâmül-lerinden dâimâ nefret ve ikrâh ederdi: Onun için reddetti".

Aynı menbain Câhiliyyet dinleri faslının ikin-ci fıkrası İslamiyyetten evvel Arabistan'a hulûl etmiş olan Yahudilikle Hristiyanlığa âittir. Bu yabancı dinler de şöyle izah edilir (S.470-471): "Arabistan'da bir çok yahudi ve hristiyan cemâ-atleri mevcuttu. Hicaz'ın şimalışarkısında yahudi-lerin (Teyme), (Fedek) ve (Hayber) gibi gayet münbit vâhaları vardı. Bunlar Medine şehrinin et-râfında büyük bir ehemmiyeti hâiz olan d.ş ma-halleleri izzâal etmişlerdi. Bununla berâber, Tel-mûd'un müfessih dini Yunan yahudiliğinin ya-

yılma gayretini artık kaybetmiş olduğu için, Arabistan'daki Yahudi cemâatlerinin inkişâf nisbeti Fas'ı yahudi kütüpheleriyle karşılaştırılabilecek bir hâle gelmişti. Geride Hristiyanlar kalyordu. Onlar da farkında olarak veya olmayarak dinlerine ihânet etmişlerdi: Şark'taki Bizans'ı tefrikaya uğratmış olan mâlûm mezhepler işte ondan doğmuştu. Nefislerini Allah'a vakfedip içleri şefkat ve isticfâr ile meşbu' olan keşişlerin yanında dindaşlarının mallarını yiyen papazlar da vardı ve işte bu hâl onların dinini müşriklerin gözünden düşürüyordu".

Gene aynı faslın üçüncü fıkrası da şöyledir (S. 471-472):

"Hanifler.—Mevcut dinler içinde hakikati aramaktan yorulmuş kimseler, tereddî ve tefessühle şeytan işgâllerinden âzâde bir takım esaslar tesbitine teşebbüs ettiler. Dinî bir teceddüde susamış olan bu din düşkünü ruhlar, Arap an'anesinde (Hanif) ismiyle anılır. Bu kelimeden menşei hakkında henüz münakaşaları devam etmekle beraber, müsteşrikler Hanif'in mâhiyyeti üzerinde artık ittifâka varmışlardır. Hanif hem putlardan, hem yahudilerle hristiyanların ifrâtlarından yüz çevirir. Bir olan Allâha ibâdet eder ve tenhâliklarda hep Onu araştırır. Münzevî keşişlik hayatının usûllerini bilmez değildir: Gece uyanık kalıp gündüz oruç tutmayı o da bilir. Arap an'anesinde ismi geçenler içinde bir nevi semâvî kitap bırakmış olan (Umeyye ibnû Ebi-s-Salt) unutulmamalıdır. Bu Kitabın meânî bir takım tahrîfâtı uğramış olmakla beraber, şu da muhakkaktır ki kendisine oldukça tarafdar bir kitleyle hitâb etmiş olduğu için, vecizelerden mürekkep bir hikmet kitabı sayılmıştır. İşte bu teceddüd ihtiyacı kadar Hazret-i Muhammed'in günden güne artan nüfûzuna karşı gelme zarûretini hissetmiş olan diğer bir takım Haniflerde peygamberlik meyli uyanmıştır. (Müseyleme) ile (Tulayha)'nın ve "Tebâk" seferinden avdet eden Hazret-i peygamberi mensûb olduğu kabîlenin ibadet mahallinde daâ ettirmek sûretiyle onun kudsiyyetini gasbetmek isteyen bâin rahibin mâcerâları malûmdur. Bilvesile şu noktayı da tesbit edelim ki Arabistan'da din meselesi bilhassa "Hazari" denilen şehirleriyle vâhaların hakkını alâkadâr ederdî. Bedeviler gelince, bilhassa hristiyan olanları aizzeden (Serge = Serciyus) mezhebini tâkib etmek ve şarap düşkünlüğü göstermekle diğerlerinden ayrılırlardı. Bunlar Müslüman olduktan sonra da daha fazla itimâda şâyan olamadıkları için, Kur'anda onların sadâkat mertebelerinden çok acı galeyanlarla bahsedilir".

Almanya'nın Tübingen üniversitesi profesörlerinden (H. von Glasenapp)'ın (Pierre Jundt) tarafından "Les cinq grandes religions du monde" ismiyle Fransızcaya terceme edilen büyük dinler târihinin "İslâmiyyet" bahsinde de Câhiliyyet

müşrikliği hakkında şu izâhata tesadûf edilir (1954 Paris tab'ı, s. 426-427):

"... Mekke ahâlisi İslâmiyyetten evvel de (Al-lâh) isminde bir ma'bûda ibâdet ederdi; fakat, o zaman bu ilâhın Hazret-i Muhammed tarafından bi-l-âhire ilân edilen âlemsümûl mâhiyyeti mac'hûldü. Fazla olarak tek bir ilâh vaziyetinde de değildi, çünkü Arapların başlıca tanrıları içinde (El-Lât), (El-Ozzâ) ve (Menât) isimindeki ilâheler de vardı ve bunlar "Allâhın kızları" sayılırdı. Kâ'bde ve diğer bâzı mukaddes yerlerde heykellerle temsil edilen bir çok tanrılar daha vardı.

Mekke'de hristiyanlıkla yahûdiliğe intisâb etmeyip bu iki dinin te'siriyle işi derinleştirmek ve müşriklik dinini ıslâh etmek isteyen bir takım araplar bulunduğu da anlaşılmaktadır. Bununla beraber, (Hanifler) denilen bu adamların Hazret-i Muhammed'e ne dereceye kadar zemin hazırlamış oldukları kat'î sûrette mâlûm değildir. Hır halde" daha sonraları Hazret-i Peygamberin bunları İslâmın muvaffakiyyet âmilieri ilân ettiği muhakkaktır: Hattâ vatandaşlarının din-i aslîsi Vahda niyyet-i ilâhiyyeye istinâd ettiği halde, sonraları bunun unutulduğunu ve yalnız Haniflerin imanı muhâfaza etmek olanlarını da ifade etmiştir".

Bu izâha göre Arap müşrikliği, eski Vahdâniyyet akidesinin tereddüsinden hâsıl olmuş demektir. Munich üniversitesi profesörlerinden (A. Anwander) in gene (Pierre Jundt) tarafından "Les religions de l'humanité" ismiyle Almancadan Fransızcaya terceme edilen dinler târihinin ikinci tab'ının "İslâmiyyet" bahsinde de Câhiliyyet müşrikliği ile dinlerinden şöyle bahsedilmektedir (1956 Paris tab'ı, S. 27-275):

"Hazret-i Muhammed'den evvelki Arap dinini anlamak için elimizde bir takım edebî menbâlarla sarsılmamasına imkân olmayan şehadet âbideleri vardır. Bunları şerh ve izâh eden muhtelif müellifler içinde bilhassa (Hubert Grimme) büyük meziyyetler göstermiştir.

Araplar yıldızlara ve bilhassa güneş ve ayla Zöhr'e'ye taparlardı. Cenûbî-Arabistan'da putlar mevcûd olmamakla beraber ma'bedler vardı; bunlara kanlı kurbanlarla istiyyât takdim edilir ve atlarla altın fârelerden adaklar adanırdı; kâhinlerle mukaddes taşlar da vardı. Bâzı husûsî kitâbelerle isimlerden anlaşıldığına göre, Sâmi'lerle meskûn havâlisinin diğer taraflarında olduğu gibi, burada da bâzı dindarlar ilâhlardan birinin oğulları ve kulları olduklarını ilân etmekten hoşlanırlar ve bunun üzerine o ilâh da onların efendisi ve babası sıfatıyla uhdesine düşen vazî'eleri der-uhde etmiş sayılırdı. Kitab-ı-Mukaddes dinîyle Arabistan arasındaki münâbetler eskidir. Hazret-i Mûsâ, Medyenli râhip (jethro) = Yéthro nezdinde uzun zaman mü-sâfir kalmış (1) ve Hazret-i Süleyman da Sebâ melikesi tarafından ziyaret ediliyordu. Yahudiler

(1) Hakikatte bu bir râhip değil, (Suayb-Peygamber)'dir: Tevrat'ta da kendisinden (Yéthro) ismiyle bahsölündüğü rivayet edilir; Hazret-i Mûsâ da dâimâdır. İ. H. D.

müşrik milletler arasına yayılmaya başlayınca, Arabistan'da da müstemlekeler kurmuşlardı. Medine'de kalabalık bir yahudi cemâati vardı; hattâ bazı kabileler toptan yahudileşmişledi. Hristiyanlık da çok eski devirlerden İ'tibâren Araplar arasında sâlikler bulmaya teşebbüs etti.

Bazı siyâsî vaziyetler Hristiyan dininin yayılmasını kolaylaştırır gibi oldu; Arabistan'ın cenûbunda hristiyan Habeşistan iki defâ hâkimiyeti eline geçirdiyse de, takriben Hazret-i Muhammed'in dünyâya geldiği sene bu hâkimiyeti kaybetti. İşte bundan dolayı Habeşistan'ın (Ya'kuubi) hristiyanlığı artık Arabistan'da her türlü muvaffakiyyet imkânını kaybetti ve buna mukasbil (Nestûri) hristiyanlığı şimâl ile cenûba dalga dalga hüul etmiye muvaffak oldu. İran'ın dîni olan (Zerdüşti) ile ilâhî felsefe ve fazla olarak Mânî muğaalataları da Arabistan'a yayıldı. Hazret-i Muhammed'i ihâta eden muhit işte böyle bir muhitli. Kendisinden çok evvel Mekke mukaddes bir şehirdi. Müşrik arapların mik'ab şeklindeki siyah örtülü ve bir Hacer-i Semâviyi muhtevî Kâ'be etrafında tavâf, iki tepe (= Safâ ile Merve) arasında sa'y, mukaddes kuyudan zemzem içme, saçlarla tırnakları kesme, Hâc mevsim'inin devam ettiği dört ay boyunca her türlü mücadelelerde dîni mükâreke teâmüllerine riâyet an'anesi İslâmiyyette de vardır. Hazret-i Muhammed ümmetine yalnız Hâc esnâsında değil, halkın sevdiği ve hoşlandığı her hususta "Ötekiler gibi" hareket etmelerini ve yalnız bu hareketlerinin kendi dîn esâslarına muğayyer olmasını emretmiştir (22 nci Sûre, 193 inci Âyet)...".

Aynı menbân 275-276 ncı sahifelerinde de Câhiliyyet devrindeki Vahdâniyyet telâkkiisiyle Haniflikten ve Haniflerden şöyle bahsedilmektedir:

"İslâmiyyetin bütün ulvî husûsiyyetlerini yahudi ve hristiyan te'sirlerine izâfe etmek doğru değildir. Hazret-i Muhammed bir çok fikirlerinden kendi milletinin ahvâline dâim olacak vaziyettedir. Meselâ tanrı tasvirlerinin men'i, İsm-i Celâl'in hiç bir lüzûm olmadığı halde zikrinin terk edilmesi, Allah kulunun Rabbine bağlılığı ve bilhassa Vahdâniyyet-i ilâhiyenin tasdîkı öyledir:

Bir çok kimseler daha İslâmiyyetten evvel sık sık Allâhın Hâlık olduğundan, yağmuru Onun yağdırdığından, yeminlerin Hafızı olduğundan, velhâsıl doğrudan doğruya (El-İlâh = Allâh)dan bahsederdiler. Bir çok eski cem'iyetlerde olduğu gibi Arabistan Sâmilinde de bir Vücûd-i Mutlak'a imân edildiği (Brockelmann), (Bergstrasser) ve (Grimme) gibi âlimler tarafından tesbit edilmiştir. Hattâ bir hiss-i kalb-el-vuku'u ile Vahdâniyyet dininin düştüğü derekede çıkıp canlanacağını haber veren ve hâkiki Allâha hizmet etmek isteyen kimseler bile vardı. Onlara (Hanifler) denilirdi. Bunlar Hazret-i Muhammed'in hakiki mübeşşirleri demektir ve onun tarafından dâimâ hürmetle yâd

edilirdi. Allâhın arayan bu adamlardan birinin yaşı ilerledikten sonra bir gün Kâ'beye dayanarak

— Hayâtımı eînde tutana yemin ederim ki sizin içinizde İbrâhîm'in dînine riâyet eden yegâne mahlûkum. Allâhım! Eğer ben Senin hangi ibâdet şeklinden hoşlanacağını bilseydim, Sana işte öyle ibâdet ederdim: Ama bilmiyorum! diye bağırduğundan bahsedilir. Bu hanifin içinde bir nûr vardı, fakat dîn müessisi ve peygamber olarak ortaya çıkacak cesâreti yoktu, kudreti de yoktu. O cesaret ve o kudrete ancak Hazret-i Muhammed mazhar oldu. Biz Ondan evvelki dünyâyı şimdikinden on defâ daha iyi bilsek, hattâ Onun her sözünü ve her emrini halr İ'tikâadıyla, Kitâb-i Mukaddes'in te'siriyle ve Hanifliğin dindarlığıyla izâh edebilecek vaziyette bile bulunsak, O gene dünyânın büyük muharriki olmağa devam edecek ve ismi de Târih-i Edyân sâhifelerinden hiç bir zaman silinmesine imkân olmamak şartıyla ebediven pâydar olacaktır.

Câhiliyyet müşrikliği hakkında Târih-i Edyân sâhasındaki son telâkîler hususunda umûmî bir fikir vermek üzere yalnız bir kaçından iktibaslarla bulunduğumuz Garp menbâlarının sonucuna geçmeden evvel, bu ilim sâhasında umûmiyyetle kullanılan ve gerek şimdi iktibaslarla bulunacağımız menbâda, gerek aşağıda gözden geçireceğimiz İslâmiyyât eserlerinde geçen bazı ilmi tâbirlerin izâhını zarûrî görüyoruz.

Bu klâsikleşmiş tâbirlerin biri "Tabou=Tabu" dur: Okyanusya'nın Polinezya dilinden alınmış olan bu kelime esâs İ'tibâriyle halk tarafından kullanılması memnû olan nesne demektir; meselâ ellenmesi yahut baltalanması câiz olmayan bir ağaca "Tabu" denir: o ağacın insanı taarruz ve temâstan men'eden hâssası da aynı ismi alır; bunun başlıca husûsiyyeti, temâs memnûiyyetinin hiç bir cezâî müeyyidesi olmayıp insanı yalnız ölümlü, körlük, kötürümlük vesâire gibi felâketlerle tehdid etmesidir.

Bir de "Animisme" kelimesi vardır: Lâtincenin "rûh/can" mânâsına "anima" kelimesinden teşkil edilen bu tâbir, cansız şeylere can izâfesi mefhumunu ifâde etmektedir. Tıpkı çocuklarda olduğu gibi, iptidâî cem'iyetlerde de bu hâle çok tesâdüf edilir; bilhassa On-sekizinci asırdanberi dinler târihi ve dîn felsefesi sâhalarında ehemmiyyetle tedkik edilen bu hâlet-i rûhiyye müptelâlarına "animiste" denilir. Animistler her şeyi kendilerine benzettikleri için, bir taştan yahut ağaçta bile akıl, fikir, his ve hattâ bâzan insan âzâsı bile bulunduğuna inanırlar. Animizmin bilhassa dîn sâhalarında çok mühim izlerine tesâdüf

edilmiştir. Bir de "Fétichisme" tâbiri vardır: Fransızcanın "put/sanem" mânâsına "fétiche" kelimesi Portekizcenin esâsen "sun'ı" demek olduğu halde mecâzen "büyü/sihir" mefhumlarını ifade eden "feitiço" tâbirinden ve o da Lâtince'nin gene "sun'ı" demek olan "facticius" kelimesinden gelir. On-sekizinci asır Fransız müelliflerinden (De Brosse) 1760 tarihinde neşredilen "Du culte des dieux fétiches" isimindeki eserinde ilk defâ olarak işte bu "fétiche" kelimesinden teşkil ettiği "Fétichisme" tâbirini kullanmış ve ondan sonra bu tâbir ilim âlemine yayılarak bilhassa dinler tarihinde ilmi bir istilâh şeklini almıştır. Fetişizm, yukarda bahsettiğimiz Animizm'in bir tekâmül safhası sayılır: Animizm'de cansız eşyanın canlı farzedilmesine mukabil, Fetişizm'de o eşyâya bâzı kudretlerle kaabiliyetleri hâiz bir takım rûhlar veyâhut cinler girmiş olduğuna inanılır ve işte bundan dolayı bâzı taşlara, deniz-kabuklarına vesâireye hürmet gösterilir ve hattâ takdis edilir. Bir de "Totémisme" tâbiri vardır: Bu tâbir, Şimalî-Amerika yerlilerinin lehçelerinden birinde "alanet/işâret" mânâsına gelen "otam" kelimesinden muharref "totam/totem", kökünden teşekkül etmiştir: ifade ettiği ilmi mevhum da insanla müttefik ve ona yakın sayılan bâzı hayvanlarla nebâtlara ibâdet şeklinde izâh edilebilir; Fetişizm gibi Totemizm'in de Animizm'den türemiş olduğuna hükmedilmektedir. "Totem" olan hayvan yahut nebât, ona imân eden kabile yahut cemâatin hâmisî sayılır: Meselâ eldeki muharref İncillerde eski Süriye'nin mukaddes kuşu olan güvercinden bahsedilmektedir. Mısır'ın, Süriye'nin, Yunanistan'ın, İtalya'nın ve Gol'ün eski dinlerinde bir çok Totemizm izleri tesbit edilmiştir.

Netice i'tibâriyle "Animizm" cansız şeyleri canlı farzetmek, "Fetişizm" o cansız eşyâya bir takım kaabiliyetli rûhlarla cinlerin girip yerleşmiş olduğuna inanmak ve nihâyet "Totemizm" de esâsen canlı olan hayvanlarla nebâtlara insanla ittifak ve onu himâye kaabiliyeti izâfe etmek demektir. Bu vaziyete göre Animizm ile Fetişizm cansız eşyâya ve Totemizm de hayvanla nebât gibi canlı mahlukaata âit demektir.

1932 de vefât eden meşhur Fransız âlimlerinden (Salomon Reinach)'ın "Orpheus" isminde bir dünya dinleri umûmî târihi vardır. Bu eserin altıncı faslını teşkil eden İslâmiyyet bahsinin başında Câhiliyyet müşrikliği ile dinlerinden şöyle bah-

sedilir (1909 Paris tab'ı, S. 235-236):

"1—Klâsik metinler ve bilhassa kitâbeler Arabistan'ın Mineliler, Nebatlılar ve Himyeriler gibi kısmen bedevî halk kütelleri hakkında bizi oldukça tenvir etmektedir. Bunlardan Himyerilerin bir kısmı Yahudî dînine intisâb ettikleri için, Milâdin dördüncü asrında Habeşistan hristiyanlarının yardımıyla (Arabiyye-i-Sa'de) denilen Yemen'de çok inkışâf etmiş olan Hristiyanlığa düşman kesilmişlerdir.

2—Arabistan'ın Hazret-i Muhammed'den evvel ki dîni, ilk merhalelerinin izleri bâkî kalmak şartıyla Vâhdâniyyete doğru tekâmül eden müşrik bir Animizm'dir. Araplar ağaçlara, taşlara, kaba-taslak yapılmış heykellere, güneşe, aya ve yıldızlara cinleri iskan ederlerdi; fakat bütün bu ilâhlardan (Allâh=El-İlâh) ismini verdikleri başlıca bir tanrı fikri doğuyor ve onlar bunu mânevî nizamın muhâfazası addediyorlardı.

Hazret-i Muhammed devrinde "Allâhın kızları" denilen üç ilâheye de tapılırdı: (1): Bunlardan biri olan (El-Lât) ismindeki ilâheden (Hérodote) da dişi bir tanrı olarak (Alilât) ismiyle bahsetmektedir.

3— Hazret-i Muhammed İslâm Vâhdâniyyetini bizzât icad etmiş değildir: O yalnız Allâh'ı sırada i'tibarlarını kaybetmiş olan şerikleriyle şeriklerinden tenzih etmiştir.

4— Arabistan'da ma'bedler yoktu, yalnız müşriklerin takdis ettikleri putlarla tasvirler etrafında "Be'yt-i-mukaddes"ler vardı. Bu kudsi binalarda yaşayan veyâhut tesâdüfen içlerine giriveren bütün mahlûklar "Tabu" sayılır ve Allâhın tasarrufuna girerdi. Kurban olarak develele koyunlar kesilirdi. Milâdin beşinci asrında yaşamış olan (Saint Nil) bize Sinâ yarım-adasında yaşayan ve "Sarrasins" denilen bedevî arapların deve kurbanları hakkında muvassal izâhât bırakmıştır: Bu izâhât, Totemizm esaslarına tamâmiyle uygun bir kurban âyini tasvir etmektedir. Hayvanın kanıyla etinin gün doğmadan evvel o dînin sâlikleri tarafından çiğ olarak tamâmiyle yenilip içilmesi mecbûrdur.

5— Arabistan'ın şin âli garbisindeki Sinâ yarım-adasıyla Yemen'de pek çok Hristiyan vardı; Yahudiler de hemen her tarafa yayılmışlardı."

Câhiliyyet müşrikliği hakkında Târih-i-edyân sâhasında verilen son hükümlerin ana-hatları hakkında umûmî bir fikir vermek üzere buraya kadar gözden geçirdiğimiz menbâlar esâs i'tibâriyle birbirini te'yid etmekte, yalnız bir takım teferrüatla tafsîlât i'tibâriyle aralarında bâzı ehemmiyetsiz farklara tesâdüf edilmektedir. Buna mukabil, İslâmiyyât sâhasındaki tedkikler daha esaslı ve daha mühimdir. İslâmiyyeti anlamak için her şeyden evvel Câhiliyyetin ne olduğunu bütün teferrüatıyla aalamanın en mühim şart olduğunda ittifak edildiğine göre, İslâmiyyât sâha-

sındaki en mühim eserlerin bu mevzûa âit izâhâtını da gözden geçirmeyi zâîrî görüyoruz.

Bu sahâdaki meşhur menbâların en kıymetlilerinden biri, büyük müsteşrik (Clément Huart) ın "Histoire des Arabes" ismindeki iki ciltlik İslâm târihidir. Bu kıymetli eserin başındaki Câhiliyyet faslında Arabistan'ın o zamanki dîni perîşanlığı üç kısma ayrılarak izâh edilmektedir. Birinci kısım, ilmi mânâsını yukarda tesbît etmiş olduğumuz "Totemizm"e hasredilmiştir, (Huart) bu meseleyi şöyle izâh etmektedir (C. I, 1912 Paris tab'i, S. 25-28):

"Totemizm iptidâî bir medeniyet seviyesidir.

Bu seviyede bulunan bir kabile kendisini her hangi bir hayvan yahut nebât cinsine bağı adeder. O hayvânî yahut nebâtî cins de kabilenin "Totem"i demektir. Kabilenin hayatına hâkim olan kaadeler içinde, Totemleşmiş hayvan yahut nebâtî öldürmek ve yemek memnûiyeti başta gelir ve ondan sonra da aynı bir Totem'e tâbî olan kimseler arasında izdivaç memnûiyetine riâyet edilir. Totem dîninin çok karışık bir takım tezâhürâtı vardır. İlahîler, rakalar, duâlar, âyin mâhiyyetinde ziyâfetler, kabilenin mevcûdiyyet ve refâhiyyetini Totem'in mevcûdiyyet ve refâhiyyetine bağı sayan telâkkinin tezâhürleri demektir.

Sâmilerin ilk devirlerinde Totemizm'e tâbî olduklarını gösteren hiç bir kat'î delil mevcut değildir. Muhtelif milletlerden mürekkep olan bu dil grubunda cem'îyyetin o derece iptidâî teşkilâtâ tâbî olduğunu gösterecek bir iz bulunduğuna hakkında, eskilik derecesi ne olursa olsun, hiç bir târihi vesika yoktur. Filhakika araplar çok eski bir takım âdetleriyle an'elerini muhafaza etmişlerdir. (Doughty)'nin tesbît ettiği bir esâsa göre, eğer yeni doğmuş bir çocuk hastalanır yahut ma'lûl görünürse veya yahut kardeşlerinden biri biraz evvel ölmüşse, o çocuğa bir hayvan ve bilhassa kurt, pars veya yâhut o kabileden diğer bir kuvvetli ve vahşî hayvan ismi takılır. İşte bu sûrette çocuğa hayvanın mukaavemet yahut kuvvetinden az çok bir şey nakledilmiş olacağı ümid edilir.

Bu noktaya şunu da ilâve edelimki bir arap, hattâ Müslüman bile olsa, ecdâdının birinin rûhunun her hangi bir hayvan cismine girip yeniden yaşayabileceğine kaani'dir: Meselâ Sînâ bedevileri (Palmer) parsın eskiden insan olduğunun söylemişlerdir. Diğer bâzî bedeviler de arapların "Vebr" ve Lâtînlerin "Hyrax syriacus" dedikleri ada-taşvanı yemezler, çünkü onu insanın 'kardeşi' sayarlar ve her kim yiyecek olursa artık anasını da babasını da bir daha göremeyeceğine inanırlar. Bu telâkkiatlerde eski Animizm akidelerinin bâriz bir bakıyyesi vardır. Bir çocuğa bir hayvan ismi takmak ve bu sûrette o hayvanın başlıca meziyyeti olan kuvvetinden istifâde etmesini istemek, alelâde bir

uğur ve hayır temennisi şeklinde izâh edilebilir; fakat eski çağlarda biri hayvan ve biri insan olan o iki mahlûk arasında ve bilhassa birincisinin tarılatılacağı suralarda bir yakınlık râbâtası kurmak arzusunun hâkim olduğu da anlaşılacaktır.

Eski araplarda "Totem" varmıydı? Kabilelerin ilk teşekkül devrinde acaba bû tâfelerden bazıları her hangi bir hayvan yahut nebâtî kendilerine âlâmet ittihâz edip ona ayrı bir mezhep tahsis etmişler, el sürmekten çekinmişler, onu mukaddes bilmişler ve nihâyet kendilerini onun akrabâsı yahut zürriyyeti saymışlar mıydı? Hiç şüphesizdir ki Arapların büyük rollerini oynamak için kum çöllerinden çıkmak üzere oldukları en son târih devrinde teşkilâtları büsbütün başkaydı; fakat acaba başka sâhâlara tatbik edilmiş tâbirleriyle istilâhları içinde, tıpkı geçmiş bir devrin hayâtta kalmış son şâhitleri kabilinden o iptidâî akidelerinin de bazı izleri kalmamış mıdır? Bu hususta iki türlü delâlî silsilesi ileri sürülmüştür: Bunların biri hayvan isimleri şeklindeki kabile isimleri, diğeri de muayyen bâzî cemâatlerde görülen bâzî ikrah ve istikrah hisleridir. Meselâ bir çok zümreler (Esed = Arslan), (Beden = Dağ-keçisi), (Bekr = Taze deve), (Bohse = Yaban ineği), (Sa'leb-Soal = Tilki), (Sevr = Boğa), (Cahş = Sipa, yaban-egeği), (Cerâd = Çekirge), (Ca'de = Dişi kuzu), (Coal = Donuzlan böceği), (Hide = Çaylaklar), (Hamâme = Güvercin), (Haneş = Yılan), (Duil = Gelincik), (Dübb = Ayı), (Zi'b = Kurt), (Dabbe = Kertenkele), (Do-bay'a = Küçük sırtlan), (Adal = Tarla-fâresi), (Anx = Keçi), (Gorab = Karga), (Ferd = Kar-parsı, karakulak), (Kırd = Maymun), (Konfoz = Kirpi), (Kahd = Bir nevi Hicaz koyunu), (Kelb = Köpek)" bunun Kilâb, Eklüb ve Küleyb şekilleri de vardır", (Na'âme = Deve-kuşu), (Nemir = Pars) "bunun da Nümeyr ve Enmâr şekilleri vardır", (Vebr = Ada-taşvanı), (Hevâzin = Bir cins kuş) ve (Yerbû' = "Arap tavşanı" denilen Yaban-fâresi) gibi isimler taşımaktadır. İlk bakışta hâsıl olan intibâa göre kabilelere tatbik edilen hayvan isimlerinin en eski cemâatlerde, yâni kabile isimlerine istinâden babadan oğula intikâl etmiş şâhis isimlerini tesbît etmiş olduklarını zanneden bâzî kimselerin tertip etmiş oldukları nesebnâmelerin başında da bulunması lâzım gelir. Fakat öyle değildir: Meselâ (Esed), Khuzeyme ibni Mosliye ibni Abd-Menât ibni Morr ibni Abd-ül-Orzâ ibni l-Hâris'in oğludur. Bu isimlerden nasıl bir intibâ hâsıl olursa olsun, içlerinden ikisi ilâh isimleriyle âlakâdâr olduğu için, Totemizm ile izâhına hiç bir sûrette imkân yoktur.

Kureysî zümresinde (Abd-ül-Esed = Arslan kulu) bir ilâh ismiyle âlakâdârı ve tıpkı bunun gibi Yemen'in şimalindeki "Djorakh"lıların taptıkları (Yağûth) da bir arslan şeklindeydi Diğer isimler de öyledir; Hiç biri ilk devirlere âit değildir. Yalnız bu vaziyet bile yukarda bahsettiğimiz izâh şeklini şüpheler içinde bırakmaya kâfidir.

Bu kabile isimlerinin eski bir Totemizm'le izâh ne kadar câzib olursa olsun, her halde kat'î bir esâsa istinad etmediği de muhakkaktır; eğer bahsettığımız silsilenâmelerin nisbeten muahhar devirlerde uydurulmuş olduğu ileri sürülerek itirâz edilecek olursa, böyle bir itirâza cevâb olarak da o kabile isimlerinin zannedildiği gibi eski Totem'lerle alakadâr olmayıp onların nisbeten muahhar olduklarından ve eskiliklerini isbât edecek hiç bir delil bulunmadığından bahsedilebilir.

Milâttan evvelki devirlere âid olan (Safâ) kitâbelerinin okunması nihâyet bu meseleyi biraz daha aydınlatmıştır. Filhakika bu kitâbe metinlerinde o kadar çok ism-i-hâsar vardır ki, bunlar Yedinci asır araplarının tahmin ettikleri gibi kabile isimlerinin ceddâ isimleri olabileceğine delâlet etmektedir".

Bu fıkрасında Câhiliyyet putperestliğinin teşekkül âmilleri içinde Totemizm olup olmadığını tetkik eden (Huart), netice itibâriyle kat'î bir hüküm veremiyor demektir. Bundan sonra da cenûb ve şimalî Arabistan müşriklerinden bahsetmektedir; büyük ve eski bir medeniyet sâhisi olduğunu bundan evvel görmüş olduğumuz Cenûbî-Arabistan müşrikliği hakkındaki izâhâtı da şöyledir (Aynı eser, C. I, S. 28-29):

"Cenûbî-Arabistan ilâhları.—İskenderiyyeli (Clément) arapların taşları takdîs ettiklerini tesbit etmiştir: (nosb), (nosob) ve cemî' şekliyle (ansâb) ismi bunların menşei' itibâriyle dik taşlar olduğunu göstermektedir. Bu taşlar kurban kanıyla oğulur ve işte bundan dolayı onlara "ğari" (1) sıfatı zâife edilir. Bâzân asıl ma'bûdun etrafında böyle bir çok taşlar bulunur; Meselâ (Hérodote) yedi taştan bahseder.

Cenup mezhebinde ağaçlara da ibâdet edilir; İslâmiyyetten sonra bile halk arasında bunun izlerine tesâdüf edilir (2): Bugün hâlâ bâzı ağaçlara ve bilhassa evliyâ türbelerinde bulunanlara bezler bağlanmaktadır. Cenûbî-Arabistan'ın "Main = Mine", "Sebâ", "Hadramût" ve "Katabân" devletlerinin (Astere=Achtöret/Astarté) ve (Şems=Güneş) isimlerinde müsterek ilâhları vardı: Bunlardan (Şems)in ismi Arapçada müennes olduğu için, Güneş bir ilâhe idi. Bu iki müsterek isminde başka, kitâbelere nazaran o dört devleitten her birinin ayrı ayrı ilâhları da vardı: Meselâ (Vedd) ile (Ankarikh) yahut (Nokrukhh) Main = Mine'nin, (Haybas) ve (El-Mâkûn) Sebâ'nın, (Bâbil'in ay ilâhi olan Sin) ve (Khol) Hadramût'un, (Amm) ve (Anbay) Katabân'ın ilâhlarıydı. Bir de (Motabnasyan) (Motabkabadh), (Anbaal), (Umm-Astar) vesâire gibi rolleri pek mâlûm olmayan bir çok mahallî ve mevzî ilâhlar ve ilâheler daha vardı. Adaklara âit kitâbelerde hiç bahsi geçmeyen ulu ve umumî bir Allâh fikri de (İli-dhara'a), (İli-kariba), (İli-Azza), (İli-Yadi'a), (İli-sami'a) vesâire gibi ülu-

hiyyetle alakadâr şâris isimlerinde müsterek Sâmi kelimesi olan (İlu) isminin kullanılmış olmasıyla sabittir. Çok defâ da (İlu) yerine mecâzî bir tâbir kullanılır: Meselâ (Ebî=Babam), (Ammî=Amcam) "Yukarda gördüğümüz gibi Katabân ilâhlarından birinin ismi Amm'dir", yahut (sumhu=ismi, adı) gibi tâbirler öyledir; bu âdet, İbrânîlerin (Yahve) yerine (Şem=İsim) veyahut (Şemô=onun ismi) demelerine andırır.

Bu ilâhlar şerefine ma'bedlerle mihrâblar inşa edilmişti: Kitâbelerde bunların bahsi geçer. Gene aynı metinlerde mihrâbın üstünde yakula muhtelif itriyyât envânına âit imâlara da tesâdüf edilmektedir: Bütün eski-çağ boyunca (Arabîyye-i-Sa'de=Yemen havâlisî)nin itriyyât ve bilhassa günlük buhar vatânı olduğu düşünülecek olursa, bu âdetin ne kadar tâbîi olduğu anlaşılır. Bu mezhebin o havâlide çok inkişâf etmiş olduğu anlaşılmaktadır; (Musran'da "İavi" denilen râhiplerle râhibelere mahsus mektepler bulunması da Hazreti-Môsâ'nın medyen=Medyan ölkesindeki ikaametiyile alakadâr olabilir".

(Clément Huart)ın aynı eserinde Şimalî-Arabistan müşrikliğine tahsis ettiği üçüncü ve sonuncu fasıl da şöyledir (C. I, S. 29-34):

"Şimalî-Arabistan ilâhları.—İsimlerini Safâ kitâbelerinden öğrendiğimiz ilk Arap ilâhları şunlardır: (El-Lât) bir ilâhdır; en çok bundan bahsedilir ve mekke civârındaki Tâif'de ibâdet edilen ilâhe de işte budur. Zühre seyyâresine de tapılır: Ekanâm itibâriyle bu seyyâre ikiye ayrılır ve biri sabah yıldızını, biri de akşam yıldızını temsil ederdi. (El-Ozzâ) ismindeki iki ilâhe de öyleydi. Okunuş şekliyle birinci harfinin nidâ hâli olduğu hakkındaki ileri sürülen fikir kabul edildiği takdirde, HLH harfleriyle ifâde edilen ismin de (Al-lâh) olması lâzım gelir. Akşam yıldızının diğer bir ismi olan (Rudâ) da bir tanrı adıdır. Bir kabîle ismi olup "Avidh'lerin serveti" mânâsına gelen (Gad-Avidh) ile bundan evvel Cenûbî-Arabistan'da da gördüğümüz (Şems=Güneş) ilâhesi, Havran'daki (El-Aceylât)da bulunan Yunanca kitâbede "Et-haos" şekline alan (Isâ), (Raham) ve nihâyet "İnsaulara ni'met ihşân eden ve sarap içmeyen iyi tanrı" telâkki eilen (Şa'y-ül-kavm) aynı zümre-dendir: Bu son ilâh, (M. Clermont-Ganneau)nın tesbit ettiği vechile (Nonnus)da bahsi geçen ve (Dionysos)un düşmanı olan ilâh (Lycurgue=Likurgos) olmak lâzımgelir; isminin mânâsı da "Kavme refâkat eden" şeklinde izâh edilmektedir. Bunlar Safâlıların ilk ilâhlarıdır. Daha sonraları bunlar Süriyelilerin (Baal-Samîn) ve (Dusares) ismindeki ilâhlarını kabul etmişler ve nihâyet tamâmiyle Süriyelileşmişlerdir.

Edebiyyâtta İslâmiyyetten evvelki Arap müşrikliğinin de izleri kalmıştır. Hattâ Kur'anda bile Câhiliyyet tanrılarından bazıların isimleri zikredilir: itibârî olarak Hazret-i Nûh devrine bağlanan

(1) Güzel ve zarif mânâlarına gelir. İ.H.D.

(2) İslâmiyyette gerek arap Câhiliyyetinden, gerek devlelerinden kalmış bir takım izler bulunduğu hiç bir alakası yoktur. Londra Üniversitesi İctimâiyât profesörü (Edward Westermarck)ın

(Devran, 294. cildin sonuna alında)

beş ilâhın isimleri şunlardır: (Vedd), (Sovâ'), (Yağûs), (Yaûk) ve (Nasr). Bunlardan başka (El-Lât), (Menât) ve (El-Ozzâ) isimlerini üç ilâhe de vardır. Târih, Edebiyyât ve Ensâb menbâlarında diğer bir çok isimlere daha tesâdüf edilir. Biz şimdî evvelâ ilk zümreden bahsedeceğiz. (Yâkuut'a) nazaran (İbn-ül-Kelbî)'nin kaydettiği bir an'aneeye göre, ilk beş ma'bûdun menşei, (Kaabil) neslinin kabile efrâdından olup ziyâma ağladıkları beş kişinin tasvirlerini muhafaza arzûsudur. İşte bundan anlaşıldığına göre sonradan onların te'lîh edilmesi, ilk zamanlarda atalara ibâdet şeklinde başlamış bir an'ane neticesidir. Bunlardan (Vedd)'nin heykeli Cidde civârındaki kumlar içinde bulunmuş ve (Keib) kabilesinden (Avf ibni Ozzâ) ya verilmişti; o da bunu "Dümet-ül-Cendel'e" yerleştirdi ve ilk baş-râhibi oldu. İslâmiyyetin zuhûruna kadar bu heykel işte o kabilenin pîri olduktan sonra, nihâyet (Hâlid ibni Velid) tarafından param-parça edilip-kırıldı. Bu bir erkek heykeliydi: Üstünde bir iç-el-bisesi, altında da manto gibi bir atkısı vardı ve zıllâh olarak da bir kılıç, omuzunda bir ok-yayı, oklarla dolu bir sadak ve ucunda bayrak sallanan bir kargı taşıyordu. (Sovâ') isimindeki tanrıya da "Yenbo" havâlisindeki (Rahât) da tapılırdı; bunun râhipleri Hüzeyflere mensûb olan "Benû-Lih-yân" kabilesinden idi. Bu tanrıya âit put da Mekke'nin fethinden sonra (Amr ibn-ül-Âs) tarafından tahrib edildi. (Yağûs)'un ilk zamanlarda Yemen'de bulunduğu ve buna da (Mazhice) kabilesiyle komşusu olan aşiretlerin ibâdet ettiklerinden bahsedilir. Bu put (Murâd) aşiretiyle (Benu-l-Hâris) arasında bir mücadeleye sebep olduktan sonra, İslâmiyyetin zuhûrundan pek az evvel bu son kabilenin zaferi üzerine onlara teslim edildi. İbâdet merkezi Yemen'in şimalinde bulunan (Coras) dîsmi de "Yardımcı" mânâsına gelirdi. Adı "Men'eden, geciktiren" mânâsına gelen ve Habeşçede ise "Muhâfaza eden, hafız" mefhumunu ifade eden (Yaûk) da Hamdânîlerle Khavlanîlerin ibâdet ettikleri ilâhın ismidir, (Joseph Halévy), "Gayman" şehrinin karşısındaki tepeye "Cebel-Yaûk = Yaûk dağı" denildiğini tesbit etmiştir. Bu da tipki »Ak-baba" mânâsına gelen (Nasr) gibi bir cenûp ilâhıdır: (Nesr), Zû-Nuvâs'ın Yahudî dinini kabulünden evvel Himyerîlerin ma'bûdu idi. Sâhib kitaplarında bundan çifte bir ilâh olarak »Şark ve Garp Nesr'i" diye bahsedilir; belki de bundan maksat, Arap müneccimlerince mâlûm olan iki kartal burcudur. Fakat bu ilâh aynı zamanda şimalde de kabul edilmiştir: Çünkü Yahudilerle Süriyeliler bu ma'bûddan "Arabistan tanrısı" diye bahsedeler.

(İbni-Hişâm)'ın (İbni-İshak'a) istinâden bahsettiği (Ammi-Eses) de Khavlanîlerin ilâhlarındandır; Kur'anın bir Sûresinde tavsiye olunan hayrât takvîmî münasebetiyle umumiyetle bundan bahsedilirse de, ismi zikredilmemiştir. Himyerî kitâbelerinde bu ma'bûdun ismine şahıs isimleri şeklinde tesâdüf edilir. İlâhelerle gelince, bunlardan (Menât)'ı

temsil eden ve Mekke ile Medine arasında ve sâhil boyundaki (Kodeyd)ce bulunan büyük bir taş Hüzeyfliler ibâdet ederlerdi. (Evs) ve (Hazrec) kabîleleri Hac merâsiminin sonunda işte oraya gidip saçlarını onun önünde kestirirler ve bunu Mekke'de yakmak istemezlerdi. Bu put da Hicretin sekizinci senesinde Hazret-i Ali tarafından tahrib edilmisti; ma'bedde bulunan diğer bir takım met-rûkât ile berâber, Gassânîlerden (Hâris ibni Şemir) in adakları olan "Mikhzem" ve "Resûb" isimindeki iki kılıcı da Hazret-i Ali oradan kaldırdı Hazret-i Peygambere hediye etmiştir; bu iki kılıçtan biri, Esed-Ullâh olan Ali'nin kazandırdığı "Zülfikaar" dir. Diğer bir takım rivâyetlere göre de o putu tahrib eden (Ebu-Süfyan ibni Harb) yâhut (Saîd ibni Zeyd il-Eşhelî)'dir. (El-Lât) ma'bedi de Taîf'de idi. Bu ma'bed dö: köşeli bir kaya parçası şeklindeydi; râhipleri "Sakif" kabilesine mensuptu. Bu kaya (Robertson Smith)'e tipki (Yâkuut) ile (Kazvîni)'nin yazdıkları gibi câmin altında gösterilmiş olduğu halde, (Hamilton) ile (Doughy) şehrin hâricinde bir kaya görmüşlerdir. Hazret-i Peygamber tarafından bu putun tahribine me'mûr edilen ve (El-Lât) râhipleri sülâlesinden olan (El-Moğîre)'nin orayı şiddetli bir ateşe verdiği ve bunun (Şeddâd ibni Arid)'in manzûmesiyle de sabit olduğu düşünülmüş, bugün her kese gösterilen taşın Sakif ilâhesine âid olmadığını kabul etmek icâb eder. Kayanın altında yarım kulaç derinliğinde ve (Gabgab=Bogaz, kuş kursağı) isiminde bir çukur vardı; orada ilâhenin hâzinesi saklanırdı. Bu hâzinede kendisine yapılan hibeler vardı; bunları da (El-Moğîre) kaldırmıştı. Uzak yerlerde de bu ilâheye taparlardı. (Hérodote)'un mühim Arap tanrısı diye (Alilat) ismiyle bahsettiği put işte bu ma'bûdedir. Bu ilâhenin ismine bilhassa Tadmür kitâbelerinde de tesâdüf edilir: O metinlerde geçen "Vebh ül-Lât = El-Lât'ın ihsâm" kelimeleri Yunancaya "Athénodors" şeklinde terceme edilmiştir.

(El-Ozzâ) mezhebi de çok yayılmıştı. Bunun ma'bedi de Nahle havâlisindeki bir vâdide kurulmuştu; orada bir ses işitilirdi; "Samora" denilen üç fidana da tapılırdı; bunlar (Hâlid ibni Velid) tarafından söküldü. Bu mezhep fevkalâde intişâr etmişti; Kureyşîler (El-Ozzâ) ya fevkalâde hürmet ederler ve senede bir defada bayramını yaparlardı. Bunun râhipleri (Süleym) kabilesinin Benû-Şeybân koluna mensuptu. Bir de Gatafânîlerin (Boss) ma'bedi vardı.

Bu (El-Ozzânın) ilâhlar zümresine idhâli (El-Lât) ile (Menât)'dan muahhar görünmektedir; filhakika, (Ozzâ) ismiyle teşkil edilen dîni isimlerin başında dâimâ "Abd" kelimesi bulunur ve aynı mânâyâ geldiği halde daha eski olan "Zeyd", "Teym" ve "Evs" tâbirlerine tesâdüf edilmezdi. Süryânî muverrihleri bu ilâheden ancak Beşinci asırda bahsetmektedirler. Buna insan kurban ederlerdi: (El-Münzir ibnû Mâ'-is-Semâ) ile Hire'de zıندان atılan dört yüz râhibe bunun delilidir. Buraya kadar saydıklarımız

belli-başlı ilâhlarla ilâhelerdir; bunların yanında ikinci derecede bir takım tanrılarla ma'bedler de vardı. Meselâ Mekke'nin cenûbunda ve yedi günlük bir mesafede duınan "Tabâla" da, üstünde bir nevi taş putunun beyaz bir taş taparlardı: (Zü-i-Halasa) denilen bu ma'bûdun râhipleri de (Bâhile) kabilesinin bir kolu olan (Benû-Umâme)den-di. Torardan Müslümanların inşa ettikleri câmiin kapu eşiği de vaktiyle tapılan işte o beyaz taştan yapıldı. (İmru'-ul-Kays)je izâfe edilen bir şîrde bu putun önüne atılan oklarla kur'a çekilmek süre-tiyle kehânetine mürâcaat edilen Tabâla kâhinin-den de bahsedilir. Bizanslılar (Dusarês) dedikleri (Zü-Serâ) da Pétra=Vâdi- Mûsâ ile Bosra'daki Na-batilerin ilâhiydi; buna (Devs) kabilesiyle (Ezd)in bir kolu olan (Benu-l-Hâris)de de tesâdüf edilir. Bu ilânın Pétra'daki timsâli, sahlaları mütesâvî bir menşur şeklinde ve yontulmamış halde bulunan siyah bir taşın; dâimî bir âdet mucibince bunun üstüne kurban kanıları dökülürdü.

(Tayy)ın iki dağından biri ola (Ecâ) tepesinin si-yah zemini üzerinde çıkıntı teşkil eden kızıl bir kaya da (Benî-Tayy) kabilesinin (El-Fels) is-mindeki tanrısıydı; râhipleri de (Benû-Bevlân)-dandı. Hadramût'da (Kinde) kabilesi (Cel-sed) isminde bir ilâhe taparlardı;bunun râhipleri de (Sekûn) kabilesinin bir kolu olan (Benû-Allâk) âilesinden seçilirdi. Bu tanrının be-yaz taştan yapılmış olan putun da bir erkek göv-desine benzerdi: Gövdenin üstünde de müphem sûrette erkek başını andıran bir kara kafa vardı: Bu da kehânetler gösterirdi. (Abd-Menâf) gibi dîni isimlerden dolayı şöhet bulan (Menâf) hak-kında daha fazla mâlûmâtımız yoktur; "yakıcı" mâ-nâsına gelen (Muharrrik) da öyledir: Ona bu isim belki de ateşte yakılan kurbanlarından dolayı ve-rilmişti. Büyük bir kabile olan (Rebiânın) (Bekr ibni Vâil) zümresiyle diğer kollarının ilâhı olan bu tanrının adı, Gassânilerden (El-Muharrrik) âilesine alem oldu. (Mûzeyne) kabilesinin tanrısına (Nohm) ve (Temîm)in (Benû-Rebiâ) tanrısına da (Rodâ) derlerdi; bu son ilâhın ismine Tedmür kitâbelerinde de tesâdüf edilir. (Kinâne) kabilesinden (Benû-Milkân)ın ma'bûdu olan (Sa'd) ise gölün ortasın-da yüksek bir taş parçasıydı.

Yanlış olarak (Şums) şeklinde okunmuş olan (Şems)je de (Benû-Temîm) ibâdet ederdi: Onlar bu ma'bûd için bir ma'bed binâ etmişlerdi; bu ma'-bede (Benû-Evs ibni Mokhâşin) hizmet ederdi. Bu tanrı müzekker bir ilâh olmakla berâyer, esâs i'ti-bâriyle eski müennes ilâhe olan (Sems=Güneş)den başka bir şey değildi ve Babilliler de (Sin) ismini verdikleri bu ilâheye taparlardı.

Yanlış olarak (Soayr) okunmuş olan (Saîr) de (Aneze) aşîretinin tanrısıydı: Bu ma'bûdun ismi, Kur'anda "Cehennem" mânâsına kullanılan (Saîr)in aynıdır. Bir de (El-Oğaysir) isminde bir ilâh vardı ki (Kodâs) ve (Lâkhm) kabilesinden Yemen'de (Gatafân)a kadar bir çok aşîretler ona tapardı. Şâir

etmek istemişlersede, bu ilâhın oldukça yaygın o-lan mezhebi, tanrılaştırılmış olan Roma imparator-larına yapılan ibâdetten mütehavvil gibi görünme-mektedir. Mekke'deki (İsâf) ile (Nâile) hakkında hiç mâlûmâtımız yoktur: Yalnız bunların hâlâ mev-cûd olan iki dik taştan ibâret oldukları mâlûmdur. Bugün "Kavs-i-Kuzah" ismiyle "Alâim-i-semâ"yı temsil etmekte olan (Kuzah) da fırtınalar ilâhı olan bir "Tanrı-dağı" idi: Bunun mezhebi de bugün Hac merâsiminin menzillerinden biri olan (Müzelife) ye bağlıydı; dağın üstünde bir ateş yakılır; Kur'-anda geçen ve hakikî mânâsı tam olarak anlaşı-lmayan "El-meş'ar ül-harâm" tâbirinin işte bundan kinâye olmak ihtimâli vardır. (İmru'-ul-Kays)da olduğu gidi şahıs isimlerinde veyâhut Abd ül-Kays da olduğu gibi kabile isimlerinde tesâdüf edilen Kays isimindeki tanrının şahsiyeti karânlıklar içindedir. Bnnun, Medâyin-Sâlih kitâbelerinden bi-rinde zikredildiği gibi, ya Menât in ma'iyetindeki ilâhlardan biri veyâhut da o ilâheye âit ma'bedin ismi olmak ihtimâli vardır. Acabâ (Hoba)a Kâ'be-de ibâdet edilir miydi? Bu henüz münakaşa hâlin-de bir meseledir. (Abd-ül-Muttalib) menkabeşi bu-nun böyle olduğunu açıkça göstermektedir; fakat Kur'anda smi geçmemekte ve Mekke'nin fethinde tâhrib olunduğundan bahsedilmektedir. Yalnız bu ma'bûdun isminden menşeinin Sûriye olduğu an-laşılmaktadır".

İslâmiyyete karşı bâzan ilmi bitarâfıktan ayrılacak kadar hissiyyâtına kapılan müellifler de vardır; onların mütâlaaları da ihmal edilmemelidir; işte bunlardan biri olan Alman âlimlerinden ve (Halle) üniversitesi profesörlerinden (B. Franckelmann)ın profesör (Tazerout) tarafından Fran-sızcaya terceme edilen ve müellifin bir çok ilâ-veleriyle neşrolunan "Histoire des peuples et des Etats islamiques" ismindeki eserinin Câhiliyyet müşrikliği ile dinlerine tahsis edilen faslı da öyledir (1949 Paris tab'i, S. 17-19);

"İslâmiyyetten evvelki Arapların siyâsî hayât-ları gibi dîni hayâtları da henüz pek iptidâi bir seviyededeydi (1) Geri bir medeniyette mensûb olan milletlerin ekserisi gibi, onlar da kendilerini ihâta eden tabiatın insan kudretinden üstün bir takım kuvvetlerle dolu olduğuna ve bu kuvvetlerin münâsîp bir takım tedbirlerle insanın işine yaramak mecbûriyyetinde bırakılabileceklerine inanırlardı (2). Biraz yüksek bir seviyede ise, bu kuvvetler insanın rûhu zannedilir, fakat daha tehlikeli bir kudreti hâiz sanılır; işte o vaziyette bunlar şeytan kesilir. Sâmler ağaçların, mağaraların, menbâların kayaların cinlerle meskûn olduğuna inanırlardı; Mekke'de Kâ'benin bir köşesinde bulunan "Hacer-ül-Esved"je Müslümanlar nasıl ibâdet ediyorlarsa tıpkı onun gibi Pétra=Vâdi-Mûsâ ile Arabistan'ın diğer bazı yerlerinde de bir takım taşlara ibâdet

1 Siyâsî hayâtın iptidâillîğinden maksat, İslâmiyyetten evvel bütün Arabistan'a şâmil umumî bir Arap birliğinin teşekkül edememiş ve Arap kavminin mütemâdi bir siyâsî tef-rika içinde yaşamış olmasıdır. İ.H.D.

2 Arabistan'ın "Geri medeniyet" seviyesinden bahseden müellif, bilhassa Cenûbî-Ara-bistan'ın parlak medeniyetlerinden her nedense bihaber davranmaktadır. İ.H.D.

edilirdi (1). Fakat bu şeytanlar ancak insanlara kendi isimlerini işgâ ettikleri zaman takdis edilirdi; meselâ (Ya'kuub'un "Bethel"deki rüyasında (İlah-we) ona kendini işte öyle bildirmişti. Ancak bir şeytanın ismi bilindiği zaman ondan istimdad edilebilir ve bu suretle onun üzerinden bir te'sir icrâ olunabilir. Esas noktası kurban merasiminde temerküz eden ibâdet sayesinde ilâhlarla onlara tapınan kabile efrâdı arasında bir kan karâbeti te'sis edilmiş olurdu; bu suretle o ilâhlar kabilenin hâmilîleri ve hattâ çok defâ ataları hâline geldikleri için, ilk hüviyetlerini mühim bir nisbette kaybetmiş olurlardı. Her kabile kendi tanrısına tapar, fakat aynı zamanda diğer kabile tanrılarının da kendi saâhiyyet dairelerindeki kudretlerini teslim ederdi. Zâten araplarda kabile ile tanrı arasında râbta, meselâ Beni-İsrâîl'de (İlahwe) ile kavmi arasındaki kadar sıkı değildi. Hattâ bâzan bir takım âileler kendi kabilelerinin tanrısından başka ilâhların isimlerini taşıyor, bâzan da aynı bir ilâha muhtelif kabileler imân ederdi. İlâhların muayyen yerleri vardı ve kendi kabileleri oralarından başka taraflara göç edince, onların yerine gelen kabilelerin ibâdetine mazhar olurlar ve işte o göç edenler de senede bir iki defâ yortular esnasında gelip tanrılarına kavuşurlardı.

Bâzı ma'bedlerin husûsî bir câzibe kuvveti vardı. Meselâ (Okâz) ile Mekke'ye bir çok kabileler çok defâ Hacc için pek uzak yerlerden kalkıp gelirlerdi. Bunların yortuları esnasında çöllerde bir Tanrı-mütârekesi hüküm sürerdi. Bu dînî merâsim münâsebetiyle panayırlarla pazarlar da kurulur ve bunlarda yalnız ticâret eşyası değil, aynı zamanda bir takım ruhânî servetler de mübâdele edilirdi. Araplar işte bu panayır ve o vesileyle ve dolayısıyla dîn sayesinde kâinât hakkında umûmî bir görüşe, müşterek bir ahlâk esâsına ve aynı bir şeref ve haysiyet telâküsüne sâhip olmuştur ve bu telâkûf tarzını husûsî lehçeler üstünde umûmî bir dille ve husûsî kaaidelere müstenid bir şiir san'atıyla ifade imkânını bulmuşlardı. Aşağı seviyedeki şeytanlar dâiresi hâricinde tebâruz eden üç ilâhe vardı. Bunlardan mukadderât ilâhesi olan ve Yunanlıların (Tyché-Soteira)sına tekaabül eden (El-Menâta) Mekke'de de tapılmakla beraber, bilhassa o civarda bulunan (Hüzeyl) isimdeki bedevî kabilesi ibâdet ederdi. Taîf'de "Hâkime" mânâsına (Arraba) isimle anılan (El-Lât) adındaki ilâhe de (Hérodote)ün eserinde (Uranie) ile birleştirilebilir. Bu dışı tanrı ilâhların büyük anası ve şimâl Sâmilîlerinin (Astarté)si vaziyetindeydi İsmi "Çok kudretli" mânâsına gelen (El-Ozzâ) da onun Zühre yıldızı şeklinde tapılan başka bir tezâhüründen ibâretti.

Fakat, bütün bu ilâhlarla ilâhelerin yanında, bir çok tabiat-perest milletlerde olduğu gibi, Arap dîninin de dünyânın hâlıkı saydığı bir (Allâh) vardı; bâzılarının zannettileri gibi onlar bu fikri Yahudilerle Hristiyanlardan almış geldiklerdi. Arapların ilkönce putlara tapmışları muhakkaktır;

Çünkü putlar araba kâinatın ulu Tanrısı olan Allah'dan daha yakındı. Fakat târih devrimizin başlarında bu mezhep artık iptidâî insanlarda görüldüğü gibi Arap kavminin dînî şuûrunu tamâmiyle tatmîn etmiyordu. Putperestlik ehemmiyyetini kaybettikçe, Allaha bağlanan umûmî dindarlığın kıymeti de yükseliyordu. Mekke'de artık (Allah), Kâ'benin hâkîmî olan eski ay tanrısı (Hobal)ın yerine kaaim olmaktadır; işte bundan dolayı Hîre'nin hristiyan şâirlerinden olan (Adi İbnî Zeyd) bir yemininde şahid olarak (Mesih) ile beraber (Allah) da zikretmekte hiç tereddüd etmemiştir.

Mukaavelelerin Hâfız-ı hakikisi Allâhtı: Hattâ o mukaaveleler dînî bir merkezde akdolunup bir putun muhâfazasına tevdi' edilmiş olsa bile, bu böyleydi. Bilhassa kabileyeye müsâfir gelmiş bir yabancının da hâmisî (Allâh) olduğuna inanılır, fakat ona karşı duyulan hürmet o sırada henüz kan karâbetinden üstün tutulmazdı. Mukadderât Allâh-ın takdîrine tâbid' sayılır ve onun takdîri hiç değişmeyeceğine inanılır. Fakat kadere karşı beslenen bu İman arabî kat'iyyen hareketsiz bir hâle getirmez, bilakis semâvî bir yardım beklemeksizin onu kendi vaziyetinin tesbîtinâ sevkederdi. Bununla beraber, bu kâinatın yanında insan cinsinin yer-yüzünden sarfettığı bütün gayretlerin boşluğu hakkındaki İman da kendini göstermiyor değildi: Şimâlî-Arabistan kabileleri arasında büyük-babası tarafından kurulmuş muvakkat bir devlet olan Kinde krallığında âilesinin hâkimiyetini ihyâ için Bizans hizmetine girip sonsuz mâcerâlar geçirmiş olan şâir-kral (İmrû-ul-Kays)ın şu meşhur şi'ri işte öyle bir hissin ifâdesidir:

—Kör bir kadere tâbi' değil miyiz? Gıdalarımızla içkilerimiz yüzünden bile bir takım hulyâlara haplıp gitmiyoruz muyuz? Bizler bir takım kuşlardan, sineklerden ve solucanlardan ibâret olduğumuz halde, yırtıcı kurtlardan daha atılgan mahlûklarız! Şu sarsılmaz dağları bile esirgemeyen kaderden ben nasıl bir lutf bekleyebirim ki, onun tıpkı babam (Hujr) ile dedeme yaptığı gibi, yakında bana da pençesini takacağını bilmiyoruz değil mi?

Müşrikliğin bu dâhilî inhi'lâf, çok zamandır Arabistan'da tarafdarlar peydâ etmiş olan büyük dinlerin te'siriyle büsbütün artıyordu. Bundan evvel de söylediğimiz gibi, Cenûbî-Arabistan'da Yahudilik bâzan o kadar büyük bir nüfuz te'mîn ediyordu ki, yerli hükümdarlar bile yahudileşip o dîne karışık gelen hristiyanları eziyorlardı. Yahudiler Şimâlgarbinin (Teyme), (Hayber), (Yesrib=Medine) ve (Fedek) gibi vâhâlarına daha Mîlâttan evvel birinci sırada hicret edip yerleşmişler ve oralarla zengin olmuşlardı. Bunlar o memleketlerde kapalı cemâatler hâlinde yaşıyor, fakat şu da muhakkak ki kendilerini aralarında kabûl etmiş olan araplardan bir çocuklarını da yahudileştiriyorlardı. Lisân i'tibâriyle yerlilere tamâmiyle uymuşlardı. Şâhib oldukları san'atlar bakımından çiftçi, tüccar ve kuyumcu olarak vücutlarına ihtiyâc olduğu muhakkak olmak-

(1) Müslümanlar (Hacer-ül-Esved)e ibâdet etmezler, onu Kible alâmeti olarak yalnız takdis ederler: İslâm ibâdeti yalnız Allâha münhasırdır.

kavme verilecek ve o kavm onun mahsûllerini istihşâl edecektir. İslâmiyyetten evvel (Kâ'be)'de bir takım ilâhları temsil eden bir çok putlar vardı. Bunların birine (Allâh) derlerdi: Bu ilâh, belki de Kureyşîlerin kabîle tanrısıydı. Diğer üçü de (Allâh)'ın (El-Qzza), (El-Lât) ve (Menât) isimlerindeki kızlarıydı. Kâ'benin eskiliğine delil olarak da (Hérodoté)'un (Allât = El-Lât): büyük bir Arap tanrısı gösteren fıkрасından bahsedilir. Kureyşîler en büyük ilâh olarak (Allâh)'a ibâdet etmekle Vahdâniyyete yol açmışlardır; onu Mekke halkına kendi ilâhlarının rabbi gösterirler ve mahsûllerinin öşrû (= onda biri) ile sürülerinin ilk yavrularını farîza olarak ona te'diye etmelerini isterlerdi.

Kureyşîler Hazret-i İbrâhîm ile İsmâîl'in nesline mensûb olduklarını iddîa etmekte oldukları için (Kâ'be)'nin râhipleriyle muhâfızlarını onlar tayin ve vâridatını da onlar idâre ederlerdi. Kabîlenin (Kosayy) nesline mensûb olan ve bir akalîyyet teşkil eden zâdegân sınıfı Mekke'nin hükûmet idâresini elinde tutardı. Milâdin altıncı asrının başlarında Kureyşîler iki zümreye ayrılmışlardı: Bunlardan birinin başında zengin ve insâniyyetperver bir tacir olan (Hâşim) vardı; diğerini de (Hâşim)'in kışkanç yeğeni (Ümeyye) idâre etmekteydi. Bu şiddetli rekâabet nihâyet târihte büyük bir rol oynayacaktı. (Hâşim) vefât edince, yerine Mekke'nin emirlerinden biri olarak oğlu yahut küçük kardeşi (Abd-ül-Muttalib) geçti...".

Princeton Üniversitesi profesörlerinden (Philip K. Hitti)'nin Tahran Üniversitesi sâbık profesörlerinden (Maurice Planiol) tarafından "Précis d'histoire des Arabes" ismiyle Fransızcaya terceme edilen İslâm târihinde Câhiliyyet müşrikliği hakkında şu kısa izâhâta tesâdüf edilir (1950 Paris tab'i, S. 29-30):

"... Câhiliyyet devrindeki müşrik bedevî âdetâ dînasiz gibiydi. Bu hususta o yalnız kabîlenin zihnî yuysukluğundan hâsıl olan ve an'aneyle aynen hürmet ve riâyet hissinden doğan bir takım örflerle âdetlere ittibâ' ederdi. İşte bundan dolayı Arabistan'ın hiç bir tarafında her hangi bir müşrik ma'âduna hakikî ve candan bir ibâdet manzarası teşefetmemize imkân yoktur. Bedevî muhayyilesi göllere cin yahut şeytan dokdikleri zararlı mahlûklar iskan ediyordu: Bunların ilâhlardan farkı da kendi tynetlerinden ziyâde insanlarla olan münâsebetlerinden mütevellittir. Umûmiyyet i'tibârıyla ilâhlar hayrîhâh ve cinler de düşmândi: Hakikatte bunlar çölnün hayvânî hayatın insâna verdiği hasret hislerinin şeytânî şekillere temessül etmesinden başka bir şey değildi... Mekke şehriyle Hicaz ârazisinde, yâni Necid yaylalarıyla münhat sâhil boytarı arasında bir hâil gibi uzamış giden çölde bir çok ilâhlardan başka bir de (Allâh) isminde bir mâ'bûd vardı. Bu ismin her halde çok eski ol'ması lâzımgelir. Mekke halkı (Allâh): dünyânın hâlikı, en büyük rezzâkı ve nihâyet en mühim tehlikeler

karşısında istimdâd edilmesi lâzım gelen en büyük ilâhı addederdı. Tekmil arap dilinin en ulvî ve en mühim cümlesinin, bütün çöl halkını bir ada cematı nâhînden çıkarıp tek bir hamlede eski dünyânın münkenâlarına kadar saldırtacak olan alevlendiril ve titretici sayhannı, yâni (Lâ ilâhe ill-Allân) sayhasının işte o Mekke şehrinde zuhûr etmiş bir Zâtın dudaklarından dünyâyâ yayılacağı devir artık uzak değildi".

Londra Üniversitesi Yakın ve Orta-Şark târihi profesörü (Bernard Levis)'in (Annle Mesritz) tarafından Fransızcaya terceme edilip müellifin bazı ilâvelerıyla neşredilmiş olan "Les Arabes dans l'histoire" ismindeki kıymetli eserinin şu fıkрасında da Câhiliyyet dîni bir nevi cinperestlik yahut şeytanperestlik şeklinde izâh edilmektedir (1958 Brüksel tab'i; S. 27):

"Bedevîlerin dîni, eski Sâmî müşrikliği ile alakadâr bir nevi (Polydémonisme) şeklindeydi (1). Tapılan mahlûklar, öldâyette birer yerin sekenesi ve rûsâsı sayılırdı; bunlar ağaçlarda, menbâlarda ve bilhassa mukaddes taşlarda yaşırlardı. Bunlardan başka bir de salâhiyyet ve kudretleri alâlade bir kabîle mezhebi hudutlarını aşan ve kelimenin hakikî mânâsına uygun gelen bir takım ilâhlar da vardı. Bunların en mühimlerinden üçü (Menâc), (Ozâ) ve (El-Lât) ismindekilerdi: Bu sonuncasından (Hérodoté) de bahsetmişti. Bunların her üçü de umûmiyyetle (Allâh) ismiyle anılan yüksek bir ilâha tâbi'di. Kabîlelerin dininde hakikî mânâsiyle râhiplik yoktu; bedevîler ma'budlarını yânlarında taşıyıp gittikleri yerlere berâber götürürler ve bir nevi mukaddesât mahfazası mâhiyyetindeki kırmızı bir çadırı koyup harpte de yânlarında bulundururlardı. Bunların dîni ferdi değil, umûmiydi. İman, kabîle tanrısının üstünde temerkûz eder, o tanrı da umûmiyyetle bir tağla ve bâzan da başka bir şekilde temsil edilerek şeyh âilesinin muhâfazasına tevdi' edilir ve o şeyh de işte bundan dolayı bir nevi rûhânî nüfuz te'min etmiş olurdu. İlah ile mezhep, kabîlenin hüviyyet alâmeti ve birlikte birbirine bağlılık mef'hûmunun yegâne fikri ve mânevî ifâdesiydi. Mezhebe bağlılık siyâsî sadâkâtı ve irtidâd da ihânet ifâde ederdi".

Bundan evvel de muhtelif münâsebetlerle bahsi geçmiş olan (H. Lammens) isminde çok mühim bir İslâmiyyât mütehassısı vardır. Bir Fransız katolik papazı olduğu halde Arapça eserler bile neşrecek kadar Şarkıyyât sâhasında muvaffakiyyetler göstermiş olan bu meşhur müsteşrîkîn "L'İslam" ismindeki eserinde arabin Câhiliyyet dîni şöyle izâh edilir (1944 Beyrut tab'i S. 24-31):

"Kâ'be. — Vaktiyle damsız ve mustatîl şeklindeki bir binâ idi. (Hacer-ül-Esved)'in mahfazası mâ-

(1) Bir çok şeytanlara tapma mef'hûmunu ifâde eden bu ilmi tâbir "Şeytanperestlik" şeklinde terceme edilebilir. İ. H. D.

İa berâber, Araplardan pek itibar görmezler ve din sâhasında pek derin bir te'sir icrâ edemezlerdi. Araplara karşı hristiyanlığın vaziyeti büsbütün başkaydı: Çünkü onlar hâricî te'sirlere karşı çok hassastılar Bütün şimâl bedevileri, çoktanberi millî kùltürleri Hristiyanlıkta inihâl etmiş olan ve o havâliye yerleşen Ârâmî'lerle pek sıkı bir temâs hâlindeydiler. Daha Roma imparatorluğunun idâresinde bile Hristiyanlık bir devlet dini olarak büyük bir cazibe te'siri icrâ ediyordu; işte bundan dolayı Hire'nin İran tarafıdır olan Lakhmî hânedenâni bile şehirlerdeki tebaasının mensub olduğu Hristiyan dinini kabûl etmişti. Hatta Arabistan'ın içerilerinde ve bilhassa Hicaz'ın ticaret merkezleri olan şehirlerinde de halkın şimâl kabileleri arasındaki akrabalıklarıyla mütemâdi münâsebetlerde bulunması, Hristiyan akîdeleriyle âdetleri hakkındaki sathî bile olsa az çok mâlûmât edinmesine yol açmıştı. Münzevî keşişlerle râhiplerin Filistin'e Sina yarım-adasından Arabistan çöllerinin içerilerini kadar her tarafa yayılmış olduğu anlaşılan meşâralarının da bu sâhada çok büyük bir te'siri olmuştur. Zâten Arabistan çölleri resmî killenin taz-yıkına uğrayan bir çok Hristiyan mezheplerinin ilticâgâhı hâline gelmiş ve işte bu mezhepler kendi akîdelerini devletin himâye ettiği resmî mezhepten daha muvaffakiyetli bir sûrette yaymaya muvaffak olmuşlardır".

Amerika müverrihleriaden (Will Durant)'ın bundan evvel de muhtelif vesîlelerle bahsi geçmiş olan "Histoire de la civilisation" külliyyâtının "L'âge de la foi" serisinin "Histoire de la civilisation médiévale" ismiyle (François Vaudou) tarafından Fransızcaya terceme edilen birinci cildinin İslâm medeniyetine hasredilen kısmında da Câhiliyyet müşriklîği şöyle anlatılmaktadır (1952 Paris tab'ı, S. 206-208):

"Çöl bedevisinin de kendine göre bir dini vardı; bu din ibtidâl olmakla berâber inelikleri de yok değildi. Bedevî yıldızlarda, ayda ve yer-yüzünün derinliklerinde tasavvur ettiği sayısız ilâhlardan hem korkar, hem onlara îbadet ederdi. Bâzan da kaahir bir semâlan merhamet niyâz ederdi; fakat umûmiyyetle etrâfındaki cinler sürüsünden o kadar yıldırdı ki, onları teskin etmekten nevâmî olur, mukadderâta munda olup tevekkül eder, erkekçe bir icâz ile kısaca duâ ettikten sonra nâmutenâhîlîğin karşısında omuzlarını silkip giderdi. Câhiliyyet arabının ölümden sonra bir hayât olduğunu enderen hatırları getirmiş olduğu anlaşılmaktadır; bûnunla berâber, bâzan devesini yemsi olarak mezarına bağlatır ve bu sûretle onun da Âhirette kendisini tâkib edip Cennet'e yayan gitmesine mâni' olarak icmâl bir mahrumiyyetten vîkâye etmesini te'mîn etmek isterdi. Ara-sıra bir insan kurdan ettiği de olurdu; ötede-beride mukaddes taşlara da tapardı. Bu taş mezhebinin merkezi Mek-

ke idi. O mukaddes şehir inkişafını iklimi medyan değildi: Çünkü etrâfındaki çiplak kayalarından mûrekkep dağlar yazın tahammül edilemeyecek sıcaklara sebep olurdu. Vâdisi de sıcak bir çölden ibârettir; Hazret-i Muhammed devrinde bütün şehrin ancak bir tek bahçesi vardı. Fakat buna rağmen garp sâhil boyunun ortasında ve Kızıl-deniz'e altmış kilometre müsafede bulunan mevki, uzun yollara giden ve bâzan bin deveden mûrekkep olup Cenûbî-Arabistan ve binnetice Hindistan ve Orta-Afrika ile Mısır, Filistin ve Sûriye arasındaki ticarî muvâsalayı temin eden büyük kervanlar için elverişli bir menzil teşkil ediyordu. Bu ticareti yapan tâcirler hisse-senetlerine müstenit şirketler teşkil ediyor, Okâz panayırlarına hâkim oluyor ve Kâ'be ile içindeki mukaddes (Hacer-ül-Esved) etrâfında yapılan kârli merâsim-i diniyyeyi idâre ediyorlardı. (Kâ'be) Kelimesi mükâb şeklinde binâ demektir ve Fransızcadaki "Cube" kelimesinin aynıdır (1). Sünnî-Müs'ümanlara göre (Kâ'be) tam on defâ inşa edilmiş veyânât yeniden yapılmıştır. İlk inşası târihin ilk enarında gökten inmîş meleklerle izâfe edilir; ikincisi Hazret-i Âdem'in eseridir; üçüncüsü onun oğlu (İt) e aittir; dördüncüsü Hazret-i İbrâhîm ile Hacer'den olan oğlu İsmâ'il'in eseridir..., yedincisi, Kureys kabilesinin reisi olan (Kosayy) a izâfe edilir; sekizincisini Hazret-i muhammed devrinde Kureys rüesâsı yapmıştır (Milâdî 605); dokuzuncusuyla onuncusu da 681 ve 698 târihlerindekî İslâm rüesâsının eserleridir. Bugün mevcûd olan (Kâ'be) hakikatte işte o onuncu binâdır. Şimdiki (Kâ'be), "Mukaddes câmi" mânâsına "Mesic-ül-Harâm" denilen ve kapularla muhâf olan ma'bed avlusunun tam ortasında gibi bir vaziyettedir Taştan yapılmış olan bu mustafîl binânın uzunluğu 13, genişliği 12 ve yüksekliği de 17 metredir. Cenûbî-şarkî köşesinde ve yerdin bir buçuk metre irtifâda, yâni öpülmiye en müsâit bir yükseklikte de (Hacer-ül-Esved) duvara geçirilmiş vaziyettedir: Bu taş koyu kırmızı bir maddedenir, şekli beyzdir, kutru da takriben 20 santimetredir. Bir çok müminler gökten yere gönderilmiş olduğundan bahsettiklerine göre, bunun bir hacer-i semâvî (= météorite) olmak ihtimali vardır. Ekseriyyetin kanaatine göre bu taş Hazret-i İbrâhîm devrindenberi (Kâ'be)dedir. İslâm âlimlerinin izâhına nazaran (Hacer-ül-Esved), Hazret-i İbrâhîm neslinin Beni-İsrâil tarafından reddedilmiş olan ve Kureys kabilesinin müessisleri sayılan Hazret-i İsmâ'il ile neslini temsîl etmektedir. Fihakika bunlar "Mezâmîr = Psaume"un şu fıkrasına istinâd etmektedirler (CXVIII, 23 3):

— İnşâ etmekte olanların kaldırıp atmış oldukları taş bir köşeye bağ olmuştur: Bunun böyle olması (Yahveh'nin bir inâyetidir).

(Metâ = Mathieu)de de böyle bir söz vardır; bunda Hazret-i İsa (Mezâmîr'deki garip sözü tekrâr ettikten sonra, şu sözleri ilâve etmektedir (XXI, 42 3):

— Allâhın mülkü sizin elinizden alınır başka bir

(1) Bu Fransız kelimesinin aslı Latince "Cubus" tabiidir ve o da Yunancanın "oyun zarı" mânâsına (Kubos) aklışından gelir. İ.H.D.

hiyyetindeydi: (Hacer-ül-Esved) da Kureysîlerin büyük ve başlıca mukaddes taşıydı, fakat yegâne ma'budları ondan ibâret değildi. Bir çok defalar tâmir ve yeniden inşa edilmiş ve son i'mârı da On-yedinci asra tesâdüf etmiş olan (Kâ'be)'nin bugünkü uzunluğu 12, genişliği 10 ve yüksekliği de 15 metredir (1). Kapusu yerden iki metre yüksektedir. (Kisve) denilen bir örtü dört duvarını dışardan örtmektedir. (Hacer-ül-Esved) cenûbuşarkî köşesinde ve yerden bir buçuk metre yüksek bir seviyede duvarın içine yerleştirilmiştir ve (El-Es'ad) isimindeki diğer hir taş da ondan pek uzak değildir. Bu (Hacer-ül-Es'ad)'ı mü'minler (Hacer-ül-Esved) gibi öpmezler, yalnız ellerini sürerler. Hicretten biraz evvel Arabistan'ın bedevilerle meskûn bütün sâhalarında ve bilhassa Hicaz'daki mahali mezheplerin ibâdet ahkâmı arasında bâzır bir umûmî vâsfa tesâdüf edilir: O da "Litholâtrie" denilen mukaddes taşlara ibâdet mezhebîdîr. Bu taşlara "Beyt-ülilâh" derlerdi; bunlar Ülâhiyyetin temsilîleri ve aynı zamanda meskenleri sayılır ve hiç kimse bu an'anevî esâsırî tedkik edip üzerlerinde münâkâsa etmeyi hayâlinde bile geçirmezdi.

İlk zamanlar bir bedevî ma'bedi olan (Kâ'be), yanında bulunan mukaddes (Zemzem) kuyusuyla berâber şehirli cemâatler için bir câzibe merkezi teşkil etmiş ve işte bu sûretle Mekke şehri kurulmuştur.

Putsuzluk.— Yunanistan'da olduğu gibi hakîkî bir (Mythologie=Esâtir ilmi)nden mahrûm olmasına rağmen, Arap müşrikliğini ilâhlarla ilâhelerden mürekkep bir Ülâhiyyet câmiası vardı. Bunlardan üçlük ilâheler zümresi (El-Lât), (El-Ozzâ) ve (El-Menât)dan mürekkepti ve ondan sonra da "Benû-ülilâh=Allâhın kızları" gelirdi. Bunların arasındaki münâsebâtler iyi tedkik edilmemiştir. Yemen denilen Cenûbî-Arabistan esâtirinde de bunlar müphem görünmektedir. Hicâz esâtirinde ise ilâhî şahsiyyetlerin mücessem tasvirlerinden hiç bir eser yoktur; işte bundan dolayı Kur'anın hiç bir yerinde hakîkî resimlerle heykellerle karşı hiç bir te'îlî ifade görülmemektedir. Kur'anı tebliğ eden Zât, arap müşrikliği devrinde o kabilden hiç bir şey tesâdüf etmemiştir. Yukarda gördüğümüz gibi, Câhiliyyet ilâhları türlü şekiller alan bir takım taşlardan ibâretti: İntizamsız ırî taşlar, hava te'siriyle aşınmış yâhut garîp şekiller almış ve dikleşmiş yekpare kayalar bâzân insan, sütun yâhut kule şeklini alırdı. Bunlardan bâzıları, üzerlerinde keşfedildikleri kayalara yapışık kalırdı. (Hacer-ül-Esved) gibi diğer bir kısmı da, taşlardan mürekkep bir çenber içinde alınmakla iktifa edilmediği takdirde, ufak bir hûcere içine alınırdı. Bunların civarında umumiyyetle bir kuyu bulunur ve bu kuyuda abdest alınır; bazen bir de ağaç olur ve o da ya doğrudan doğruya ilâh sayılır veya yâhut bir ilâh meskeni addedilirdi. Harp ganîmetleri, adak silâhları, ziyaretçilerin hîbeleri ve bâzân da bir bez parçası veya yâhut bir elbise eteği işte o

ağaca asılırdı. Etrafta da (Harem) denilen sâha imtidât ederdi: İster insan, ister hayvan olsun, bütün canlı mahlûkaat için bu sâha bir melce' teşkil etmek imtiyâzını hâzirdi. (Harem) deki ağaçlara bile dîni bir hürmet göstermek mecbûriyyeti vardı; o gibi ağaçlardan tek bir dal bile kesilemezdi. Açıkta bulunan bu kır ma'bedleri senenin kısmî-ı a'zamında ısız kalırdı. Her kâbilenin veyâhut her kâbilenin camiasının husûsî ilâhları mevcûd olduğu için, bunlar senenin muayyen merâsim devirlerinde ve meselâ ilk ve son-bahar başlarında oralar-da toplanır, kurbanlar keser ve bilhassa deve kurban ederlerdi. Yanından geçenler el sürülen yâhut özülen ma'bûdan etrafında (Tavâf)lar yapılırdı. Bu gibi merâsimlerde bulunanlar tahâret ve nezâfetle ve bâzı hususlarda dîni perhiz ve imsâkle mükeîl tutulurlardı. Yahudilerin ateş kurbanı Araplarca mâlûm değildi. Kurbanlık hayvanın kanı ve bâzan da sütü ya mukaddes taşın üstüne veya yâhut ma'bûdan ayak tarafında açılmış bir deliğe dökülürdü. Ondan sonra da Hristiyanlıktaki Şaraplı-ekmek merâsimini andıran yemek aynı başlar ve hepsi saçlarını kestirmiş olan âyinciler kurbanın etini yerlerdi. Bu merâsim bitince, mukaddes (Harem) hâlinde çıkılıp (Hill) denilen harâm hâline girilirdi. Yâni tabii hayâta avdet edilmiş olurdu. Bedevî bir cemâatin mevcûdiyeti mevzû-i-bahs olan şiddetli mûcadelelerde bâzı mukaddes taşlar da harp sahnesine götürülürdü. Diğer bâzı dîni âyinlerde ve meselâ uzun kuraklıkları takib eden günlerdeki yağmur dualarında veya yâhut Hac mevsimlerinde de öyle yapılırdı. Mukaddes taşın nakli işinde (Kubbe) denilen ve kazıl deriden yapılan torba şeklindeki çadırlardan istifade edilirdi. Bu merâsim, ma'bedin etrafında yedi kerre tavâf ile nihâyet bulurdu. (Kubbe) denilen mukaddes taş çadırlarının muhafazası, kadınlardan mürekkep bir kit'aya havâle edilirdi. Bu kadınlar, ilâhîlere ve defler çalınarak yapılan dîni alkışlara da iştirâk ederlerdi. Hac mevsiminde bu gibi merâsime iştirâk edenler, Hac yolunun muhtelif menzillerine veya yâhut birbirine komşu ma'bedlerin ittisâini te'min eden duraklarla konaklara da uğurlardı. Aynı zamanda mukaddes oklarla fal kur'aları da çekilirdi: Bu merâsim de salâhiyyetdâr bir (Kâhin) tarafından mukaddes taşın huzurunda yapılırdı. Oklar, sorulan suâlî müsbet yâhut menfî cevap verirdi. Çok defa da bu vazîfeyi bir (Kâhin) yerine bir (Kâhine) ifâ ederdi. Kureysî mezhebiyle Mekke'deki Hac merâsiminin memmûu, bu Haccin (Arefe), (Minâ) vesâire gibi "Mevkîf"lerinde ve ondan sonra da (Safâ) (Merve) vesâir şehir makamlarında yapılan merâsimle tavâfların hepsi işte böyle son derece itidâî bir Fetîzizm'in tezâhürleriydi. İslâm Haccı bu eski merâsim hâlisinin ancak umûmî esaslarını muhafaza etmiştir... Ta'diline imkân olmayacak derecede mukadderâtçı olan bedevîlerin zihninde hiç bir Âhiret veya yâhut rûhan bekaası mefhumu kalmamıştı. İyi târif edemedikleri ve insanla şeytan arasında

(1) "Will Durant"ın yukarda kaydettiği nisbetlerle nisbetsizlik göze çarpmaktadır.

(Lammens)in bu rakamları arasında bir

mütevessit bir mahlûk eddettikleri ve hattâ tıpkı insan gibi tenâsül sûretile kendikendinden türediğine kaanî' oldukları cinlerin mevcûdiyyetini de kabûl ediyorlardı. Onlardan korkarlardı, çünkü ecele tâbî' olmakla beraber nâmer'leşme kabiliyyetini de hâiz oldukları inanırlardı. Bununla beraber, Hazret-i Muhammed'in dünyâya geldiği sırada artık (Allah) mefhûmu kabîle tanrıları gürûhıda mukaddes taşlar câmiâsından ayrılp yükselmeğe başlamıştı: O eski tanrılara gene tapılıyor, fakat (Allahuekber), yâni Allâhın her şeyden büyük olduğu da artık i'tirâf ediliyordu.

Din-adamları.— Hakikî mânâsıyla bir Rûhban hey'etî yâhut papaz zümresi de mevcut değildi. Onun yerine i'tibârî bir takım din-adamları ehemmiyetsiz roller oynarlardı: Bunlar falcı, kâhin, fal kur'acı, papaz çömezi ve mukaddes taşlara ma'bed bekçisi kabilinden kimselerdi. (Kâhine) kadın meslekdaşı olan (Kâhine) ilâhlara affen kehânetleri bildirir, mukaddes oklardan cevaplar alır ve (İstiskaa) denilen yağmur duâlarına riyâset ederdi. Cîn, şeytan vesâire gibi bir rûhün bunlara ilhamlarda bulunduğunu inanırdı. (Sâdin) ier alelade ma'bed bekçileriydi. (Kaayif) ler de kehânetleri tefsir ederler ve medenî-hallerle nesp-nâmelerdeki karışıklıklar hakkında hüküm verirdi. (Âif) ler "Zacar" denilen teşe'ümlerin tahakkukunu önleyecek düsturlarla el işaretlerini bilirdi. (Kaayif) ler de babalık ihtilâflarında bilhassa ayakların müşâbehet derecesine istinâden hüküm verirdi. Pek vâzih olmayan bu merâtîp silsilesinin en yüksek kademesini kâhin işgal ederdi: Bu vazife, (Sâdin) lik gibi irsî değildi. Kâhinler ordulara ve (Kubbe) denilen mukaddes taş çadırlarına refâkat eder ve kehânetleri sâyesinde düşmanın tâkip ettiği maksatlarla yapacağı hareketler hakkında mâlûmat vermekle mükkelef tutulurdu. Bunlar aynı zamanda (Hakem) lik vazifesini de ifâ ederlerdi. Kâhinlerde ve onlardan fazla kâhinelerde yağmur celbetmek, cinlerle şeytanları dağıtmak, hastalıklarla büyücülerin şerlerini önlemek ve bir takım gizli duâlarla tıpkı kitâb-ı Mukaddes' deki (Balaam) tarzında düşman silâhlarıyla manevralarını zararsız hâle getirmek gibi gizli bir kuvvet ve kudret bulunduğuna hükmedilirdi. (Temim) kabilesinin şiddetli bir kıtlık devrinde tatbîk etmiş olduğu evlât öldürme âdetinin tekmiil Arabistan'a yayılmış olduğuna isbât edecek hiç bir delil mevcut değildi. Müsteşriklerin kolayca kabul edivermiş oldukları bu isnâd, bedevilerin kız-çocuklarına pek kıymet vermelerine istinâd etmekteydi. Kur'ânın (16'inci) Sûresinin 61'inci Âyetindeki) i'caz-kârâne bir istifhâmı bu meseleyle alakadâr gösterilmiş ve bu Âyet bilhassa Hicretin birinci asrında yaşamış olan (Farazdak) gibi şâirler tarafından pek harfî harfine tefsir edilmiştir.

Yahudiler.— Hicaz'daki yeşil vâhaların Yahudiler tarafından işgal edilmiş olduğunu bundan evvel

de söylemiştik. Bilhassa Medîne'de bunlara daha kalabalık cemâatler halinde tesâdüf edilirdi. Yahudiler orada en mükemmel emlak ve arâzî ile ticâret ve sanâyî ellerine geçirmişler ve bir müddet sonra (Ensâr) ismini alacak olan Medîne araplarının da kendilerine müşteri olmak üzere oraya yerleşmelerine müsaade etmişlerdi. Bu müş-teriler nihâyet sayıca üstünlüğü elde ettikleri için, hâkimiyetî münhâsran kendi ellerine almak istiyorlardı. Hicretten sonra, Hazret-i Muhammed de Medîne yahudilerinin husûmetiyle karşılaşacaktı: Kur'anda bu meseleden belîğ bir ifâdeyle bahsedilmektedir. Taif'de bir yahudî cemati vardı. Mekke'de ise bunlardan ancak gelip geçici bir takım ticâret erbâbına tesâdüf edilirdi. Buna mukâbil Yemen'de bir Yahudî devleti kurmaya muvaffak olmuş ve oranın Hristiyanlarıyla mücadeleğe girişmişlerdi. Yahudilerin kahamları, havraları, mek: tepeleri, velhâsıl her türlü teşkilâtları ve aynı zamanda Telmûd mevsiilîliğinin hiç bir hakikatle te'lifine imkân olmayan bâtil Pûkatları vardı. Onların nazarında Câhiliyyet Arapları kelîminin yalnız okuyup-yazma bilmiyenler veyâhut "Ehl-i Kitâb"dan olmayanlar mânâsıyla değil, aynı zamanda "Kâfir", mânâsıyla de (Ümmiyyûn) dandılar. Onun için Araplara çok yükseker bakarlardı: Halbuki kendi cemâatleri de büyük bir ekseriyyet i'tibâriyle yahudileşmiş İsmâîlîlerden (= Araplardan) mürekkepti. Daha sonraları İslâmiyyetle mücadelelerinde bu his onların hiç olmazsa Arap şîrine muvâfakiyetle hizmet etmelerine mânî' olmamış ve şâirlerinin dinî fikirlerini hiç belli etmemek şartıyla ve bedevî dinsizliğini andıran bir ifâdeyle şîir söylemelerini önleyememişti. Bütün yahudiler şehirlerde yaşıyorlardı; hiç bir bedevî yahudî kabilesi mâlûm değildi.

Hristiyanlar.— Sûriye hudûdu civârındaki bedeviler arasında, sonra da Gassanîlerin ötekilerinde ve aynı zamanda Yahudiliğe karşı mücadele hâlinde bulunduğu Yemen'de pek mî'n eşir olmakla beraber, Hristiyanlık Hicaz'da intişâr ve tesânütle ittibât i'tibâriyle Yahudilik kadar inkîşâf edememiş ve Yahudiler gibi yeşil vâhalara yerleşme imkânına mazhar olamamıştı. Bununla beraber, bu din bedeviler nazarında Bizans, Habeşistan, Gassânî ve Lakhmî gibi Hristiyan devletlerinin hâiz olduğu i'tibardan istifâde etmiyor değildi: Yahudiler bu nazhariyyetten mahrumdu. (Vâdi-l-Kurâ) dehliziyle Sûriye civârında Hristiyan rahipleriyle münzevî keşişlerine tesâdüf edilirdi. Bu papazların halk arasında ne kadar i'tibâra mazhar oldukları Câhiliyyet şîirinden anlaşılmakta ve Kur'an da (5'inci Sûrenin 85'inci, 24'üncü Sûrenin 35'inci ve 57'inci Sûrenin 27'inci Âyetlerinde) bu sevginin yankılarını aksettirmektedir. Mekke'de yerilerden, yâni Kureyşilerden ancak bir avuç kadar hristiyan bulunduğunu tesbît edebiliyoruz. Yahudiler gibi Hristiyanlar da Arabistan'da ticâretle ve bilhassa şehirlerde, vâhalarda ve bedevî

menzillerinde seyyar satıcılıkla meşgul olurlardı. Tüccar köleler vaziyetinde bulunan Habeşîli hristiyanların Mekke'de büyük bir yükün teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bütün bu yabancılar, eski bir takım dalâlet akidelerinin mümessilleriydi. Bunlar Ya'kuubi, Nesturi ve bir de Habeşistan'ın bir çok Yahudi akaaidiyle karışık Hristiyanlığı gibi dalâlet mezheplerine sâliktiler. Hazret-i Muhammed'in Mekke'de bunlardan taraftarlar te'min etmek istediği anlaşılmaktadır (16 ncı Sürenin 105 inci ve 25 inci Sürenin 8 inci Âyetlerine bakınız)..." Sorbon profesörlerinden ve zamanımızın en büyük müsteşriklerinden Kur'an-ı Kerim mütercimi (Régis Blachère) in "Le problème de Mahomet" isimindeki kıymetli eserinin İslâm menşesine tahsis edilen ikinci faslında da Câhiliyyet müşrikliği ile dinleri hakkında şu mühim izâhâta tesâdüf edilir (1952 Paris tab'i, S. 20-22): "Müşriklik memleketin her tarafına hâkimdi. Bu mezhep eski bir taş dîni (= Litholâtrie) şeklini arzettiğidir; ilâhlar dikili taşlarla yüksek yerlerde oturtulurlardı; ayrı ayrı isimleri de vardı: Kur'an'da da bir çoklarının ismi geçmektedir. Bunlara âit bir mâ'bed de vardı ve orada kendilerine kurbanlar kesilirdi. Kur'anın bir çok Âyetlerinden anlaşıldığına göre, Altıncı asrın sonlarına doğru müşrik Hicazlılar arasında kâinâtı yaratan büyük bir Allah mefhumu uyanmış ve bu Allah müşriklerin tapıkları mâ'budların babası addedildiği halde, ona ayrıca ibâdet edilmemiştir. Bugün de o gibi bir takım telâkkiler tesbit edilmektedir: Meselâ Afrika'nın Fransız "Guinée"sindeki (Guézé) cemâatinde öyledir. Müşrik Hicazlılar nazarında dünya bir çok cinler yahut şeytanlarla da meşkûndü: Şâirler ilhamlarını bunlardan alır, kâhinlere istikbâli bunlar keşfettirir, hastalarla bunakları bunlar tazib eder ve geceleri yolcuları bunlar haşyet ve dehşet içinde bırakırdı. Milâdın altıncı asrında bu müşrikliğin dinî merkezi Mekke şehriydi. Bâtîl itikatlara âit amellerle büyüler her türlü devâm imkânlarını işte orada bulmakta fakat müsemma ismine uygun gelecek hiç bir dinî fikirden eser görünmemekteydi. Hicaz'ın bu müşrikliği Altıncı asrın ortalarında ne kadar canlı ve ne kadar kökleşmiş görünürse, Arap yarım-adasının şimalinden, şarkından ve cenûbundan gelen bir takım Vahdâniyet cereyanlarıyla sarsıldığı da muhakkaktı. Süriye, Yemen ve Bâbil'le te'sis edilmiş olan ticârî münâsebetler Hicaz ticâret erbâbını Hristiyanlarla temâs hâline getirmişti. (Bâdiyet-i Şâm) dan Orta-Fırât havâlisine kadar Hristiyan dînine girmiş Arap kabileleri dönüp dolaşırdu: Hattâ bunlardan (Tağlib) kabilesi İslâmîyyetin zuhûrundan bir asrı mütecâviz bir zaman sonra bile Hristiyanlığını hâlâ muhafâza ediyordu. Bizans hâkimiyetini fil'len az-gök kabûl etmekte olan Arap emirleri Hristiyan akaaidi hakkında biraz mâlûmât sâhibi oldukları için, iç-

lerinden ikisi (Justinien) le haleflerinin saltanatları devrindeki Ya'kuubilik mücâdelesinde cephe almışlardı. Kervanlar merkezi olan (Hire) den kalan bir takım tâcirler Hicaz'a şarap, silâh ve muhtelif emtia ile herâber kendi mezhepleri olan Nasîrî akaaidini de götürürlerdi. Hattâ Necran'da bile mühim bir kilise kurulmuş ve bu kilise (Hire)deki naziriyile münâsebetlere giriştikten başka, aradan bir fâsıla geçtikten sonra Milâdın 525 tarihinden itibaren Habeşistan kilisesiyle de sıkı bir irtibat kurmuştu. Hicaz'ın diğer taraflarında da Hristiyan misyonerlerinin akidelerini yaymak için dolaşıp durmuş olmaları bile muhtemeldir. Meselâ bir tercome-i bâl an'anesine göre (Kosayy) isminde bir adam Hazret-i Muhammed devrinde Mekke havâlisinde bile Hristiyanlığı negre çalışmıştı. Bu rivâyete pek itimâd edilemeyeceği muhakkaktır (1). Bununla berâber, Şimâlî-Arabistan'daki arap kabileleri arasında mevcûd olduğu Bizans müelliflerinin ifâdeleriyle sâbit olan bugibi misyonerlerin mevcûdiyyetlerini kabûl etmekte hiç bir mahzûr olmasa gerekir. Yahudiliğe gelinece u da Hicaz'a çok sağlam sûrette yerleşmiştir. Arap vak'nüvislerine nazaran Yahudi cemâatlerinin Arabistan'a yerleşmesi, Roma imparatoru (Titus) un Kudüs mâ'bedini tahribi üzerine olmuştur. Milâdın altıncı asrında Yahudi dîni Yemen'de birdenbirc büyük bir inkişâf manzûrası göstermiştir (Zû-Nuvâs) isminde bir hükümdar bu dîne girmiş ve ister sırf din gayretiyle olsun, ister Necran Hristiyanlarının müzâheret gösterdikleri Habeşlilerin hâlâline karşı bir mücâdele vâsıtası ittibâz etmek istemiş bulunsun, her halde Yahudiliği bütün tebahasına zorla kabûl ettirmek istemiştir. Hattâ Milâdın 523 târihine doğru Hristiyanları imhâya kalkmışsa da, Bizans imparatoru (ikinci Justin) in el altından kıskırttığı Habeşlilerin istilâ dalgaları altında yıkılıp gitmiştir. İşte bu sûrette İsrâîlîn Yemen'deki hamlesi neticesiz kalmıştır. Fakat buna mukaabil, Hicaz'ın şimalindeki vâhalarada ve bilhassa Medine ile Haybe'de Yahudi cemâatleri mevcûdiyyetleriyle berâber fa'âliyyet ve nüfuzlarını da muhafâza etmişlerdir; bunların kendi dinlerine büyük bir sadâkatle riâyet etmekle berâber, hiç kimseyi yahudileştiremedikleri anlaşılmaktadır. Mekke'de Yahudi bulunduguna delâlet edecek bir âlâmet yoktur. Buna mukaabil hem Taîf'de, (İbni İshak) dan İntikâl eden rivâyetlerle Kur'an'dan anlaşıldığına göre, istisnâî bir takım dindâr adamlar vardır: Kur'an'da bunlara (Hanîf) ismi verilmektedir. Aslı pek belli olmayan bu tâbir (J. Halévyye) göre Ârâmî dilinin "sahtekâr" mânâsına gelen "Hanêph = Hanêf" yahut "Hanâpha = Hanâfa" kelimesini hatırlatmaktadır. Eğer bu ittikâakın doğru olmak ihtimâli varsa, o takdirde bu dindâr adamların akidesi Tevrât ahkâmıyla bağdaşamayan bâzı müsevîlerin vaziyetine bağlanabilir. Bununla berâber, (Hanîf) tâbiri Arapçanın "sözünden dönme" mânâsına gelen "Hanef" kelimesine de bağlanmıştır.

(1) Kosayy'ın bir şahs ismi olmayıp "rahîp" mânâsına gelen "Kissis" kelimesinden muharref olmak ihtimâli de vardır. Şu da var ki bu şahsiyyet hakkında söylenen sözler efsâneye çok benzemektedir ve işte bundan dolayı onun, belâgatî darb-i mesel hâline gelmiş bir Necran piskoposiyile birleştirilmesi hiç bir delile istinâd ettirilememiştir.

Bu akide hakkında mevcûd olan mâlûmâ'nın hepsi Kur'ân'a dayanmaktadır. Nisbeten muahhar Sürelerin bâzılarında (Haniflik) denilen iptidâî bir vâh-dâniyyet akidesinin mevcûdiyyetinden bahsedilmekte ve bu akidenin ilkönce Hazret-i İbrâhîm tarafından ve ondan sonra da Allâhın devir devir insanlara göndermiş olduğu peygamberler tarafından neşredildiği tebliğ olunmaktadır. Bu Haniflik telâkkîlerinin bir çok noktaları şaşılacak bir derecede Mânî dinini hatırlatmaktadır. Zâten yedinci asrın ortalarında Haniflerin Hicaz'da büyük bir yekûna hâliî olduğu ve buna rağmen teşkilâtî bir mezhep taslağı bile kuramamış olduklarını gösteren bir çok deliller vardır".

Fransa Enstitüsü âzâsından ve "Collège de France" ile Paris "Elsine-i Şarkıyye Mektebi"nin eski Arapça profesörlerinden meşhur müsteşrik (Gaudet-froy-Demombynes)in son büyük eseri İslâmın ulu peygamberine âittir. "Mahomet" ismiyle bundan dört sene evvel neşredilmiş olan bu kıymetli eserin Medhal kısmında eski Arabistan'ın Câhiliyyet devri hakkında umûmî izâhât verildikten ve bilhassa cinler, ilâhlar, ma'bedler, hac-lar, büyüler ve kehânetler uzun uzadıya izâh edildikten sonra, Hicaz dîniyle bütün bu izâhlarının neticesi şöyle anlatılmaktadır. (1957 Paris tab'ı, S. 44-53):

"Hicaz'da din — Allah, Cenûbi-Arabistan'ın dînsiz insanlarını kahretmemiş, yalnız Hicaz münkirlerini cezâlandırmıştı; bunlardan arda-kalanlara da bütün insanlara hakikî imânî tebliğ edecek olan peygamberi göndermek mazhariyyetini tahsis etmişti. Hicaz sâhasıyla Kureyşî muhiti geniş bir dînî tekâmüle hiç bir sûrette müsâit görünmemektedir: İşte bundan dolayı orada yalnız bir Zâtin, yani Hazret-i Muhammed'in te'sîri ve nüfûzuna çok büyük bir yer vermek zarûridir. Altıncı asırda tıpkı Cenûbi-Arabistan şehirleri gibi Mekke'nin de bir ma'bedi vardı: Bu ma'bed muhteşem olmamakla beraber, içinde dört ilâh bulunuyordu rve "Beyt-Ullah" ismiyle anılıyordu, Hazret-i Muhammed bunun Tâfan'dan evvelki zamanlardan kalmış olduğunu ve Hazret-i İbrâhîm tarafından yeniden inşa edildiğini derhâl takdir etti. Bu ma'bed üç mukaddes taş üzerine kurulmuştu; bunlardan cenûbuşarkî cihetindeki köşede bulunan (Hacer-ül-Esved=Si-yâh taş) en mukaddesleriydi. Cenûbugarbi tarafındaki Yemen köşesine tesadûf eden taştan sonraları vazgeçilmişti. Kâ'be duvarından ayrı bulunan üçüncü taş da 'Makaam-ı İbrâhîm' oldu(1). (Beyt-ül-İlâh = Beytullah) teşkil eden mik'ab şeklinde ki taştan binâ, yani Kâ'be, Cenûbi-Arabistan'da harâbeleri keşfedilmiş olan ma'bed cesâmetinde, yani takriben on metre eb'âdındaydı. Kâ'benin damı şimâle doğru mâil olduğu için, Mû'minler o

tarafdaki olugundan enderen akan mukaddes suyu alabilmek için çok tehâlükl gösterirler. Bu olugun suları (Kâ'be'nin şimâligarbi cephesinin ortasında bulunan küçük bir yarım-dâire şeklindeki sâhaya dökülür: An'aneye göre Kureyşî rüesâsının işte orada toplandıklarından bahsedilirse de, Müslûmanların bunun avluja dâhil olup olmadığı ve tavâfların o sâha etrafında yapıp yapılmadığı hakkında hiç bir şey bilmiyorlar. Ma'bed'in yanında mühim bir ihtiyacı te'min eden (Zemzem) isminde bir menbâ vardır; orada da iki ma'bud bulunduğu anlaşılmaktadır: Kâ'be binâsının içinde zinâ işlediklerinden dolayı taş kesilmiş bu çiftin isimleri (İsâf) ve (Nâile) dir; bu da mukaddes bir fahşun hatırasıdır. (Cuşam) lardan bir çift de bunları taklid etmeye kalkışmışsa da mahvedilmiştir. Mekke'nin kurak zemini üzerine kurulmuş olan (Kâ'be'nin bir "Himâ" ile çevrilmesine imkân olmayacağı için (1), onun hürmet dairesine dâhil olup umûma melce' teşkil eden bir (Harâm) sâhasıyla ihâta edilmiştir. Eski bir düstûra göre: — İnâyet-i-İlâhiyye ile kurulan binâ "Makaam-ı İbrâhîm"dir: Oraya giren emniyyet içindedir. Allah, Hazret-i İbrâhîm'e en münâsip yeri bulabilmesi için "Sekine"sine göndermiştir. (2). Oradaki emniyyet ve masûniyyet yalnız insanlara da münhasır değildir. (Harâm) sâhasına bir çayır manzarası veren bir çok güvercinler vardır: Bunlar (Kâ'be'ye) hürmet etmekte ve üzerinden geçmemek için yollarını değiştirmektedirler. Fakat içlerinden biri hastalanır yahut yaralanırsa, hemen gelip dama konar ve derhal iyileşir. Şu noktayı yeniden tevzih edelim ki (Kâ'be), tıpkı Kudüs ma'bedi gibi bir "Beytullah"dı, yani Allâhın eviydi ve hâlâ da öyledir. Eğer Mekke câmiinin kudsi bir mahiyyeti varsa, bu hâl onun Kâ'be (Hâremi) olmasındandır. Fakat şu noktayı da unutmamalıdır ki Müslûman câmiî Allâhın makaamı olan mukaddes bir yer değil, tıpkı Yahudi havrası ve Protestan kilisesi gibi Mû'minler cemâatinin emniyyet ve nezâfet içinde toplanıp Allâhın ibâdet edeceği muhterem bir binâdır. Halbuki Katolik kilisesinin Orta-çağdanberi büsbütün başka bir mahiyyeti vardır. Yedinci Asırda (Beyt-ül-İlâh=Bétyle=Allâhın evi) olan (Kâ'be) dört ilâhın müsâfir olduğu bir evdi. Bu evin sâhibi, Göç-gürültüsünün, yağmurun ve Allâm-i-semânın hâkimî olan Müzdelife (Kuzah)ın Mekke'deki mümessili olan (Hobal) olduğunda ittifak edilir: Bu ilâha başka yerlerde (Ta'leb) denilirdi; Âramilerle (Baal Şamain = Zû-Samam) denilen ma'bûdu da işte budur. Buna bilhassa deve kurban ederlerdi (Ya'kuub'un ifâdesine göre Hobal, (Amr ibni Lo-hay) tarafından Süriye'den getirilmişti; fakat ismi de yüzü gibi soluktur: Çünkü bu ismin ya o tanrıya deve kurban edilme âdetinden dolayı "İbi" (1) kelimesiyle veyahut "Tekvin'deki (Habel) ismiyle izâhından başka çâre yoktur. (Hobal)ı Hacer-ül-Esved'in üstüne konulan yontulmuş bir taş temsil edirdi. (Monât) da bahç ve saâdet ilâhesiydi; bunu da (Zeus)ün kızı olan (Tukhi Sôtaira) ile kar-

(1) Kâ'benin "Erkân-ı erbaa" denilen dört köşesinden cenup, yani Yemen tarafındaki iki "Rükneyn-i Yemânîyeyn" ve şimâl, yani Süriye tarafındaki diğer ikisine de "Rükneyn-i Şâmîyeyn" denilir. Hacer-ül-Esved cenup tarafındaki "Rükneyn-i Yemânîyeyn"den birindedir ve onun bulunduğu köşeye de ayrıca "Rük-n-i Esved" ismi verilir; gene aynı cihetteki diğer köşe de "Rük-n-i Yemânî"dir. İslâm an'anesinde bunlardan "Rükneyn-i Ye-

şılaştırmışlardır. Bunun ma'bedi de Mekke ile Yesrib=Medine kervan ve hac yolu üzerinde ve (El-Müsellel) dağıyla (Veddân) denilen mevki civârında bulunan (Kudeyd) dıydı. Bu ilâheye bilhassa (Hüzeyl), (Huzâa), (Ezd) (Gatafân), (Gassân) (Evs) ve (Hazrec) kabileleri ibâdet ederdi. An'aneye nazaran, bu kabileler ve büyük bir ihtimâl ile diğer bir takım aşiretler Mekke'de (Kâ'be)'yi tavâf ve (Safâ) ile (Merve) arasında "Sa'y" ile geçen ve Kureyşlere âit "Omra" merâsimini teşkil eden Hac âdetlerine iştirâk etmekle beraber, kendi merâsimleri için (Kudeyd)'e avdetlerini beklerler ve ancak orada (Menât)'ın şerefine saçlarını kestirirlerdi. Milâdın 621 ve 622 târîhlerinde Hazret-i Muhammed (Evs) ve (Hazrec)lilerle Yesrib=Medine'ye Hicret hazırlıklarını tertib ederken, onlar da (Minâ) den ayrırlık (Kudeyd)'deki farızalarını edâyâ hazırlanıyordu. Çünkü bu vâzifelerini yapamadan dönmek olurlarsa, evlerine tırmanarak girmek mecbûriyyetinde kalırlardı. An'aneye göre Hazret-i Peygamber'in ana tarafındanecdâdi içinde (Benû-Neccâr)'dan (Sâid Menât) isminde bir zât vardı. "İlâhe" mânâsına gelen (El-Lât) da Kureyşlilerin müttelikleri olan (Benû-Sakif)'in ma'bûdesiydi. Taîf'de bulunan bu ilâhe mik'ab şeklinde bir taş üstüne o-turtulmuş ve onun üzerine de (Kâ'be)'ye benzeyen ve üstü düz damlı olan bir binâ kurulmuştu: (Rabbe) denilen (1) bu ilâheye âit ma'bedin bulunduğu yer geçen asra kadar mâlûmdu. Seyâhatten dönen hiç bir erkek (El-Lât)'a saçlarını kurban etmeden evine girmezdi. Mukaddes taş bunun hazinesinin ağız kapakı şeklindeydi. (El-Vecc) denilen küçük vâdi de ma'bedin mukaddes sahası vaziyetindeydi. Hicretten evvel orada ilâh itihâz edilen ağaç kesmek ve her hangi bir vahşî hayvan öldürmek yasaktı. Câhiliyyet an'anelerinin muahhar müfessirlerince (El-Lât) kelimesine "İlâhe"den başka bir mâna bulabilmek için ne büyük zahmetlere katlanılmış olduğunu görmek pek tuhaf bir şey oluyor: Halbuki bunun aslı "Öğütme, karıştırma" mânâlarına gelen "El-le'tt"dir, çünkü ma'bedin yanında "Sevik=un helvası" hazırlayan bir adam bul-

nurdu; bununla beraber, ona yakın bir mânâya gelen "Levâ" kelimesi de vardır (1). Hazret-i Peygamber Taîf'i fethettiği zaman, oranın ahâlisi kendi ma'budlarını kendi elleriyle imhâ etmiş olmak üzere (El-Lât)'ı üç sene müddetle kendilerine bağışlaması ve o müddet zarfında namazdan muâf tutulmalarını istemişlerdir.

Eğer (El-Lât) Ârâmilerden alınmış değilse, her halde Süriye'nin zürriyyet bolluğu ilâheleriyle (Aphrodite)'e ve hem sabah, hem akşam yıldızı şeklindeki çifte kıymetinden dolayı (İhtar) ve (Balât) isimlerinden iki tanrıya ayrılan (Venüs=Zühre)ye benzetilebilir. Sinâ kitâbelerinde bunun bahsî geçmektedir. (Ryckmans) onu (Athêne) şeklinde Yunanlaştırır: O da (Urania Coelestis) demektir (2).

Üçüncü ilâhe olan ve ismi belki de "ulvi" mânâsına gelen (El-Ozzâ)'nın ma'bedi de Mekke'den Irak'a giden yolun üzerinde ve "Zât-İrk'in", dokuz mil ötesinde bulunan Nahle'deki (Benû-Gatafân)'a âitti. Bu bir mukaddes tahtaydı ve üç "Samura"(3) ağacı da ona ma'bed teşkil ederdi: "Samura", ile onun kudsi mâhiyyetine Hudeybiyye ile diğer bazı yerlerde de tesadûf edilirdi. Hazret-i Peygamber bu üç ağacı kesmek üzere (Hâlid ibni Velid)'i gönderdi; ilk iki ağaç hiç bir hâdise olmadan yere düştü; fakat üçüncüsünün önünde saçları darma-dağınık bir kadın dişlerini güncdatarak ortaya çıkırdı; arkasında bulunan râhibi de kendisini (Hâlid)'in üstüne örtüsünü atarak mukaavemet etmeye teşvik ediyordu. Bunun üzerine (Hâlid) de bir kırık darbesiyle kellestini uçurdu ve rivâyete nazaran hemen kômür hâline geldi. Kureyşler (El-Ozzâ)' şerefine her sene bir yortu tertib ederlerdi: Bu ilâheye (Kinâne), (Khuzâa) ve (Sakif) kabileleriyle (Hevâzin)'in bir kısmı da tapardı. (El-Ozzâ) bilhassa Kureyşlerin ma'bûdesiydi. Yalnız (Benû-Kozâa)'nın büyük ceddî olan (Kosayy) dört oğlundan birine (Abd-ül-Ozzâ) ismini vermekle kalmamış, aynı zamanda Hazret-i Muhammed'in amcalarından (Ebu-Leheb)'e de bu isim takılmıştı. Nihâyet Kureyşler itihâd edince bu ilâhenin ismi yerine Al-lâhın azametini ifâde eden isimlerden birini mem-

mâniye'n'e hürmet edilip "İstilâm" olunur, yani teberrûken el sürülür; "Rûkn-i Esved"de hem "İstilâm olunur, hem "Takbî" edilir, yani öpülür: Bunun sebebi, "Rûkneyn-i Yemâniye'n" in temelleri Hazret-i İbrâhim ve İsmâil tarafından atılmış olmasıdır. "Rûkneyn-i Şâmiyye'n"e karşı böyle bir müamele yapılmaması, Hazret-i İbrâhim'den sonra Kâ'benin bir çok defâlar yeniden inşâ edilmiş olmasından ve bu temellerin de işte o muahhar inşâattan birinde atılmış sayılmasındandır. İ.H.D.

1) (302 ci sahifede ikinci sütün) "Himâ" kelimesi Arapçada otlak ve çayırılık demektir: Bu kelime bilhassa hükûmete veyahut hükûmdâra âid olup girilmesi mennû' olan ve hattâ muhâfaza altında bulundurulmuş çayırılara alem olmuştur. İ.H.D.

2) (302 ci sahifede ikinci sütün) "Sekine"nin bu mevzû' ile alakadar bir kaç mânâsı vardır: Bunların biri de kudret-i İlâhiyyenin tecellî ettiği yer yahut âlet ve vâsıta demektir: Meselâ Beni-İsrâîl'e ihsân olunan bu âletin iyi ve hayırlı şeyleri haber verdiğinden bahseder. İ.H.D.

1) (302 nci sahife 2. sütün) Arabçada dışı deve demektir: Bâzi müsteşrikler (Hobal) isminin işte bu kelimeden muharref olmak ihtimalinden bahsetmişlerdir. İ.H.D.

1) (Bu sahife 1. sütün) Arapça "Rabb" kelimesinin müennes şekli. İ.H.D.

1) (Bu sahife 2. sütün) Bu kelime Arapçada "Eğme, bükme" mânâlarına gelir. İ.H.D.

2) (Bu sahife 2. sütün) "Venüs" = Zühre'nin isimlerindendir. İ. H. D.

nûniyyetle kullanmaya başladıkları için, (Abd-ül-Azîz) terkîl-i Müslûmanların عزاه sevdikleri bir isim hâline gelmiştir. (El-Ozzâ)'nın Mekke'de yalnız aşk ve zürriyyet bolluğu ilâhesi olduğunu söylemek کافی değildir. دسا hususâtı (Dussaud)'nın kaydettiği noktayı da ihmal etmemelidir: Kur'anda (El-Lât) ile (El-Ozzâ)'nın birlikte zikredilişi (Menât)'dan ayrılmaları alelâde bir âhenk icâdı değildir; bunların ikisi bir çift teşkil ederdi: (El-Lât) ile (El-Ozzâ) üzerine yemin edilirdi; nihâyet muahhar bir an'ane mübince tanrıların evlendirilmesi takarrür edince (Hobal) her ikisinin de kocası sayıldı. İşte bundan dolayı şöyle bir söz söylenirdi:

—Tâif'in serinliğinden dolayı (Hobal) yaz mevsimini (El-Lât) ile beraber orada geçirir ve Tihâ-me'nin sıcaklığından dolayı kışı da (El-Ozzâ) ile burada geçirmektedir! (Ebu-Süfyan) Uhud'da (Hobal) ile (El-Ozzâ)'yı tebcil için "Receez", vezninde bir şiir tertib etmiştir. İşte bundan dolayı (El-Lât) ve (El-Ozzâ) çiftinde "anwâ", akidesinin bir devâmına, yâni senenin muhtelif mevsimlerinde birbirine zid istikâametlerdeki yıldız çiftlerinin teselsülü fikrinin temâdisine teşâdüf ediliyor demektir; bu iki ilâhe aynı zamanda Mekke'deki Kureyşilerle Tâif'deki Sakifler arasındaki sıkı itihâdın da timsâli sayılmaktadır. Nihâyet Antakiyalı (İsaac)'a âit an'aneden de bir noktanın ihmal edilmemesi lâ-zımdır; Suriye'de (El-Lât)'a oğlanlarla kızlar kurban ederler ve belki de bu kurban merâsimini ma'bede esirler ve esireler tâhsisi sûretiyle yaparlardı. Fakat kolayca tahmin edileceği vechile Süriye kadınları geceleri damlara çıkıp yüzlerine nûrunu aksettirmesi için ilâhıye yalvarırlardı; bu âdet Arap kadınlarında da vardı. Zirâ bazı yıldızların hayrî ve bâzılarının şerhî olduğuna inanırlardı; fakat eski Araplar bu ilm-i-nücüm tecrübesinde o kadar ileri gitmemişlerdi. —Kâ'be'nin etrâfında bir ilâh ile üç ilâhenin toplanışı başka bir sûrette de izah edilmelidir. Bugün Câhiliyyet Arabistan'ındaki kabileler arasında az çok devamlı ittifaqlar akdedilmiş olduğu hakkındaki kanâat yüzlerinde haklı bir ısrarla durulmaktadır; bu kabileler arasında ki anlaşmalar, cihanşümûl bir hâkimiyet iddiâsında bulunmayan mahdud nüfuzu kabile tanrıları arasında da bir ittifağa yol açıyordu. Müttetik kabileler, teşkil ettikleri zümrenin en meşhur ma'bedi etrâfındaki Hac merâsiminde bir araya gelip toplanırlardı ve bu merâsim de her nalde en çok rağbet gören panayıra teşâdüf ettirilirdi. Fakat kendî ma'bedi böyle bir çok kabilelerin ziyâretine mazhar olan âşiret de onların hûsn-i-niyyetlerini te'mîn için kendi ma'bûdunun yanına müttetiklerinin ilâhelerini temsil edecek hâturalarla timsâller koymayı, da ihmal etmemek mecbûriyyetindeydi.

Bana öyle geliyor ki Mekke pazarlarıyla (Arefe) haccine takaddüm eden panayırları tertib eden Kureyşiler işte bu sûrette müttetikleri olan kabilelerin rapındıkları üç ilâheyi Kâ'bey'e kabul edip tâkdîs etmişler ve o yüzden esrâr içinde ka-

lan kendi ilâhları (Hobal)'la birleştirmişlerdir. Bizim için meçhul kalan bir takım sebeplerden dolayı (Kudeyd)'deki "Menât, ma'bedi de Şimâli-Hicaz kabilelerinden bir çoklarının hürmet ve alâkasını celbetmişti. Tâif'deki (Sakif)liler ise müttetikleri olan Kureyşilerle beraber (Hobal), (Menât) ve (El-Ozzâ)'ya tapıyor ve (Kâ'be)'de de kendi ilâheleri olan (El-Lât)'ı buluyorlardı. Mekke pazarlarının şimâle Süriye ve cennupa Yemen'le muntazam sûrette münâsebetlerini te'mîn eden kervanları Allâhın muhâfaza ettiği Kur'anda tamâmiyle favzih edilmiştir. (Ryckmans)'ın söylediği gibi bu münâsebetler, bilhassa Hac ve ticâret yollarında teselsül eden kitâbelerin tedkikinden sora daha iyi anlaşılması olacaktı. Bundan sonra izâh edeceğimiz gibi, (Kâ'be)'nin üstüne geçirilen kumaşlar da hep Yemen kumaşlarıydı. (Kâ'be)'nin üç duvarlarını ay senesinin gün sayısına üç yaz altmış ma'bûda âit putlarla süslenen efsâne, tekmi ol muhtelif ilâhlara tapınları kendi ma'bedlerine çekmek isteyen Kureyşilerin bu gayretlerinden dolayı belki biraz meşruiyet kesbedebilir. Kur'andaki izâha nazaran Kureyşiler üç ilâheyi Allâhın kızları sayarlardı; işte bundan dolayı Kureyşî cemâati, Allâha (Uzeyr) ve (İsâ) isimlerinde birer oğul izâfe eden Yahudilerle Hristiyanları taklid etmiş olmakla ithâm edilirler... (Kâ'be)'nin etrâfında yapılan merâsimin aynı, biraz yukarısında bulunan (Safâ) ve merve isimindeki iki kayanın etrâfında da yapıldı; (Tavâ)'a benzeyen bu merâsime (Sa'y) derlerdi. Bâzi an'anelere göre (İsâf) ile (Nâife) işte o kayalardadır; fakat diğer bir takım rivâyetlere göre de oralarda başka ilâhlar ikaamet etmektedir. Meselâ -Safâ-da (Mücevviz-ür-rîh) isminde rûzgâr estiren ve (Merve)'de de (Mut'im-üt-tayr) ismiyle kuşların gıdasını te'mîn eden iki ilâhtan bahsedilir; Kureyşilerin orada kurban kesmelerinin sebebi işte bundan anlaşılmalıdır: Meselâ (Abd-ül-Muttalib)'in oğlunu kurban etmeye kalkışması Kâ'benin önünde değil, işte oradadır. Kayanın yanından (Arrâfe) denilen bir kâhin kadın da vardır.

Müşrikler işte bu mukaddes yerlerde toplanırlar, Tavâf) vesâire gibi merâsimle bunları birbirlerine bağlarırlar. Bunların en muhteşmine (Omre) denilir ve her sene yapıldı; bu merâsim, Mekke ma'bediyle o civarda bulunan (Et-Tan'im) ma'bedinin ittisâlini te'mîn etmek işi olurdu....

Netice. — İşte bütün bunlardan dolayı Yedinci asrın başlarında Arabistan eski ve iptidâi an'aneleriyle ilâhî ve beşerî şâhalarındaki birleşme temâyüllerini cem'eden bir manzara arz etmekteydi. Kabilelerin serkeşlik ruhuna karşı bir taraftan ticâret sayesinde nafakalarının te'mini gayretiyle birbirine muhtâc olmaları ve bir taraftan da panayırlarla müşterek dinî teâmüller yüzünden birbirleriyle karşılaşıp durmaları birleştirici bir âmil teşkil ediyordu. ilâhlarının çokluğu muakaabil mezhepleri birbirini andırıyor ve bu mezhepler, kendilerini sâlik olan kabilelerden ayrı olarak birbirine yaklaşıyor-

du. Bu vaziyete bâricî te'sirler de mü'mîn ediyordu, bu te'sirler siyâsî teşkilât tecrübelerine yol açıyordu ve Arabistan'ın komşuları olan Bizans ve İran âlemlerinin daha mükemmil bir vaziyette bulunmalarından gelen telâkkilerin idhâline sebep oluyordu. Kudretli bir şahsiyet ortaya çıkıp da bütün bu ihtiyaçlarla temâyülleri hissedecek, bunları her kesten fazla duyacak ve hepsini birbirine uygun unsurlardan mükemmel bir küll hâline getirecek olsaydı, için için umulan değişiklik birdenbire bir hakikat oluverecekti. Neticenin ne olacağı hakkında daha bir çok nazariyeler yürütülebilirdi ama, büyüklüğünün icbâcını yapan Hazret-i Muhammed aynı zamanda hem muhtîtinin ihtiyacını ifâde etmek, hem o muhtîti de aşip onu peşinden sürüklemek sûretiyle azametini gösterdi..."

(Gaudefroy-Demombynes)in bu son fıkrasındaki bahsettiği vaziyet, Câhiliyyet devrinin sonlarında Arabistan'ın artık mânevî birliği te'mîn edecek bir Vahdâniyyet peygamberi beklemekle kalmayıp öyle bir dinin, yâni İslâmiyyetin intişârına en müsâit bir mânevî sâha hâline gelmiş olduğunu da göstermektedir. Bu vaziyet, bir çok Garp müelliflerinin ehemmiyetle üstünde durdukları bir tedkik mevzûu teşkil etmektedir. Bunların içinde bilhassa Paris İlmî Tedkikler Millî Merkezi nâmina neşredilmiş mühim bir eser vardır: (Joseph Chelhod)un 1958 de intişâr etmiş olan bu eserinde Câhiliyyet'in son devri bilhassa ictimâî bakımdan çok esaslı sûrette tedkik edilip İslâmiyyetin az zamanda takarrür ve inkişâfına müsâit zeminin nasıl kendiliğinden hazırlandığını bütün vuzûhiyle izâh edilmektedir. "Introduction à la sociologie de l'islam" ismiyle neşredilen bu mühim eserin "Kureys üstünlüğü ve millî dîn" serlevhâli 4 üncü faslının sonlarıyla Millî dinin inhitâtı ve ferdin zaferi" başlıklı 5 inci faslında İslâmiyyetten sonra (Câhiliyyet) ismiyle anılmış olan dînî perîşanlıkla İslâma zemin hazırlayan neticeleri şöyle izâh edilmektedir (S. 114 [25]):

"Mâhiyyetini izâha hâcet olmayan tedricî bir temsil usûliyle yüksek ilâhlardan birinin eski ehemmiyetlerine son verdiği rakib ilâhları kendi ma'bedine toplayıp onları hükmü altına alması ve nihâyet başlıca imtiyazlarını da kendinde cem'etmesi pek tabiidir. Böyle bir ilâh, mezhebine girecek sâlikleri yalnız kendi ma'bedinin bulunduğu şehirden etrafına toplamakla kalmayıp ma'budlarını istihlâf etmiş olduğu bütün siyâsî câmilalara da hâkim olur. Millî bir din işte böyle teşekkül eder. Öyle bir dînin teşekkülü de, zuhûr etmiş olduğu şehrin diğerlerine hâkimiyetiyle çok sıkı sûrette âlâkadardır.

Filhakika Mekke ma'bedinin hâiz olduğu büyük itibârın menşei siyâsî zafere istinâd etmektedir. Meselenin esânelerle hârikalara dayanan noktalarını bir tarafa bırakıp (Kâ'be)'nin târihinde mümkün olduğu kadar eski devirlere çıkacak olursak, Kureysîlerin târihiyle çok sıkı sûrette âlâkadâr olduğunu görürüz. Her halde bu ma'bed, -Kosayy'm iç-başına gelişinden çok evvelki devirlerde de meşhurdur. Fakat an'anenin ona izâfe etmekten hoşlandığı derecede bir üstünlüğe sâhib olduğunu isbât edecek hiç bir delil mevcut değildir. Her şeyden evvel bir kere bütün Araplar aynı bir akideye tâbi değillerdi. Her kâbile kendi putuna tapardı; diğer bir takım kâ'belerle ma'bedler de rağbet görürdü ve onlar da yığınlarla hacılar celbederdi. Hatta müşrikler içindeki (Muhillîn) zümresinin Mekke haccine tesâdüf eden mukaddes aylara kat'îyyen riâyet etmedikleri ve bilhassa umûmî ibâdet merâsimine hiç iştirâk etmedikleri anlaşılmaktadır. Filhakika (Kâ'be) Kureysîlere münhasır bir ma'bedi ve onların birlik timsâliydî. Bu ma'bedin etrafına yerleşmiş olan Kureysîler dört kâbile zümresinden mürekkepti, Bu zümrelerin her biri ma'bedin bir cephesiyle münâsebette bulunur ve o cephenin mülkiyetini iddiâ ederdi. (Kâ'be) Kureysîler tarafından yeniden binâ edildiği zaman, inşâât işleri ayrı ayrı yapılmıştı: Her zümre kendi levâzımını hazırlar ve yalnız kendine âid olan cepheyi inşa ederdi. Fakat (Hacer-ül-Esved)'in yerine konması çok mühim bir nüfuz ve itibâr meselesinin ortaya çıkmasına sebep oldu: Böyle bir hareket şerefi hangi zümreye âid olacaktı? Nihâyet ihtilâfın Hazret-i Muhammed tarafından halledilmiş olduğu rivâyet edilir: Bu rivâyete göre İslâmın müstakbel Peygamberi mukaddes taşı bir kumaşın ortasına koymuş ve her köşesini de dört zümre reisinden biri tutmuştu. Bîla-istisnâ her kesin takdis ettiği bu taş doğrudan doğruya hiç bir zümrenin malı değildi ve bilâkis kâbileler arasındaki çözülmüş ittihadın timsâliydî. Binanın bir köşesine, yâni "Şarka nâzir köşeye" geçirilmiş olan (Hacer-ül-Esved) Kâ'benin temel-taşı sayılırdı ve işte bundan dolayı husûsî bir kudsiyyeti vardı: Doğrudan doğruya gökten inmiş bir "Rûkn" idi, yâni başlıca köşeydi. Her tarafı mukaddes olan bu ma'bedin diğer köşelerine de hümet edildirdi. Hatta her Kureysî zümresinin ayrı bir "Rûkn"ü olduğu, her birinin kendi rûknüne daha fazla hümet gösterdiği ve (Harem) e girmek için ayrı bir kapusu olduğu anlaşılmaktadır.

Kureysîlerin kâbile ve din birliği timsâli olan (Kâ'be), nihâyet kendi şehirlere olan Mekke'nin de timsâli oldu. "Homs,ların (1) te'siriyle Kureysîler ve müttetikleri olan kâbileler zâhiren kendi ma'bedlerine bağlı olmakla beraber, (Harem) şahasının hâricinde bulunan komşu ma'bedlere karşı bir üstünlük vaziyeti de takındılar. İşte bundan dolayı Hac mevsiminde mukaddes Mekke toprağından ayrılmak istemezler ve hâricten gelen hacıların da

(1) Âsım Efendi'nin "Kaamûs" tercemesi (Okyanûs)unda bu kelime şöyle izâh edilir: "Ahmes'in cem'idir; bununla Câhiliyyette Kureys ve Kinâne ve anlara tâbi olanlar mülekkab oldular: Emr-i dînne mütesallib oldukları için yahut Kâ'beye mütecc oldukları için telkib olundular". İ.H.D.

takdis ettikleri diğer mukaddes makamları ziyaret etmezlerdi. Bihassa (Arefe) menzili onların an'anelerinde tamâmiyle ihrâc edilmişti. Oraya giden bir dindar geri döndüğü zaman "Homs,ların birinden iğreti olarak alacağı elbiseyle merâsime iştirâk etmek mecbûriyyetinde bulunur ve aksi-takdirde tavâf hareketlerine ç- çıplak iştirâk etmek zorunda kalırdı. Eğer kendi elbisesini Muhâfaza etmekte inâd edecek olursa, artık o elbise ona harâm edilir ve hemen orada sırtından çıkarıp atmaya mecbur tutulurdu. Vak'nüvislerin ifâdelerine göre (Hill) denilen gayri-mukaddes yerlerin ahâlisi hac için Mekke'ye geldikleri zaman, mukaddes sāha olan (Harem)de kendi memlekelerinden getirmiş oldukları gıdalarını bile yemekten memnû tutulurlardı. Kureyşiler, kendi ma'bedlerine üstünlük te'min etmek için gösterdikleri bu fevkalâde cın gayretini telâfi etmek üzere ziyaretçilerini pek harâretle ve gaayet nazıgâne bir sûrette karşılarlardı; çünkü Araplar böyle muâmelelere karşı çok hassâs olurlardı; üstelik kazanç hırslarına rağmen ustalık bir siyâset tâkib eden Kureyşiler, zenginlerin tamma'kârlıklarına karşı fakirleri nimâye de ederlerdi. Mekke'nin bir çok zümreleri (Hilf-ul-Fudâl) gibi ittifaqlarla kendi şehirlerini âcizlerle yabancılara karşı irtikâb edilen sâ-i-isti'mâl'ere karşı cephe almışlardı. O ittifaqlar bunlar müştere bir yeminle o göi kimseleri müdâfaa etmeyi ve zulmeden şahsın mevkîi ne kadar yüksek olursa olsun, hak-kın ihkaakını taahhüd etmişlerdi. İnce bir ticârî zihniyeti sayesinde panayıruları gittikçe Hicaz'ın her tarafında i'tibar kazanmış ve Hicret arefesinde Mekke şehri Garbî-Arabistan'ın en mühim pazarı olacak hâle gelmişti.

Kureyşilerin bu fevkalâde ticârî muvaffakiyyetleri pek tabii olarak ma'bedlerinin i'tibârını da mütemâzilen artırıyordu. İşte bu sûretle, ticârî muâmelelerle Kur'anda bahsi geçen dinî hayât arasındaki sıkı ittibâtın dolayı Câhiliyyef dininin en yüksek seviyesiyle maddî fa'aliyyetin a'zami derecesi aynı zamâna tesâdüf etmişti. Neñice olarak eğer bir ay süren (Omre) merâsimi Mekke civârındaki Arapların iştirâk ettikleri büyük bir kabîle panayırından başka bir şey değilse, buna mukabil iki mukaddes ay arasındaki mukaddes Zülhijce ayına tesâdüf eden Hac merâsimi de bir çok seferlere yol açan ve işte bu sûretle kabîleler arasında ve hattâ millî mâhiyette bir ehemmiyet alan hâdisa demektir. İşte bu müddet zarfında riâyet edilen bir nevi "Tanrı müârekesi", sayesinde Araplar Arabistan'ın her tarafından Mekke'ye giderler ve orada hem ticârî ihtikârlara girişirler, hem dinî ruh ihtiyâcını tatmin ederlerdi. Filhakika Mekke'nin Hac merâsimi (Okâz), (Meçenne) ve (Zü'l-Mecâz)daki büyük panayırının sonlarına tesâdüf ederdi. Her ne kadar (Okâz) Taif'e tabi'se de, bu panayırın tanzîbât işleri ve daha doğrusu silâh teslimi işi bir Kureyşîye havâle edilirdi. Diğer iki panayır gelince, onlar dı Mekke civarın-

da toplanır ve işte bundan dolayı oramn adli sâhasına dâhil olurdu, Kabîleler arasında yapılan ve Kureyşiler tarafından büyük bir mehâretle istismâr edilen bu kalabalık toplantılar Arapların dır bir milliyet çerçevesi içinde kısmen inihâllerini tel'min ediyor ve işte o sûretle büyük İslâm hareketi hazırlanmış oluyordu. O zamâna kadar bihassas mahdûs siyâsî gruplar hâlinde yaşamış olan unsurlar arasında görülen ve geniş bir nisbet alan bu yaklaşma ve birleşme hareketi dinî hisler sâhasında vücûda getirdiği ağır bir istihâleden dolayı büsbütün ehemmiyet kesbediyordu. Puta tapma an'anesi şehir hudûdunu aşmazdı. Mekke şehri ise hâkimiyetini kabûl ettirmekte ilâhlarını da kabûl ettirmiş oluyordu. Meselâ (Menâtîg)ibi bir ilâne bihassa Medine arapları ve umûmiyyet i'ttibârıyla de Yemenliler tarafından takdis edildiği halde, Mekke'nin (Hobal), (El-Ozzâ) ve (İsâf-Nâile) çifti gibi büyük tanrılarına Hicaz'ın diğer şehirleriyle bütün Arap halkı ibâdet ederdi.

Eğer vak'anüvislere i'timâd câizse, Mekke şehri Hazret-i Muhammed tarafından fethedildiği zaman Kâ'oe etrafında bulunan putların sayısı 350 i balmaktaydı. Bu rakam biraz şüpheli görünmekte olduğu için, müsteşak (Lammens)

—Bu putların bir çoğu her hangi bir yer değıştirme teşebbüsüne karşı hacimleri, sikkeleri ve yere yapıpık vaziyetleriyle kendilerini müdâfaa etmiş olurlardı demektir. Gene aynı müellifin ifâdesine göre:

—Kabîleler kendi siyânet tanrılarından ayrılmaya ve saygısız bir elin onlara temâsına râzı olmazlardı.

Bununla berâber, asıl ma'bûdun yanlarında bulunması şart değildi. Onun bir timsâli de o işi göröbildirdi. Şu da var ki, eski vak'anüvislerin mübâlağa temâyülleri inkâr edilmemek şartıyla bütün bu putların bir arada bulunmalarını, büyük ilâhların gölgede bırakmış oldukları ve artık bir mâiyyet takımı hâline getirdikleri yığınlarla küçük ma'budları kendi etrafına toplayan dinî bir terkip ve tevhid temâyüllüyle izâh etmek imkânı da yok değildi. Mekke hâkimiyetinin tebaa hâline getirdiği kabîle zümreleri ise kendi ma'budlarının da Kâ'bede temsil edildiğini görmek isterlerdi. İşte bu sûretle, Hicretten biraz evvel (Kâ'be) artık Arapların millî ma'bedi hâline gelmek üzereydi. Bu terkip ve tevhid hareketi daha ileri de gidiyordu. Mukaddesât sâhasında bir nevi merâtıp silsilesi inihâs edilmiş olduğu için, o silsilenin başına geçmek istiyen başlıca ilâhlar arasında bir mücâdele başlamış. Yukarda da söyledigimiz gibi, Kureyş üstünlüğü nihâyet kendi ma'bedlerinin başta gelmesini te'min etti. Fakat yeni siyâsî birlik kuvvetlenip yerleştikçe, dinî akidelerinin birliği de zihinlerde yer tutmaya başlıyordu. Mekke ile Taif arasındaki samimi anlaşma, nihâyet bu iki şehir arasındaki dinî ihtilâfı da izâle etmiş oldu. Artık onların ma'budları iki muhtelif isimle anılan tek

bir ilâh hâline gelmişti. Bu müsterek ilâhın yaz mevsimini (El-Lât)da geçirdiğinden ve (El-Ozzâ)-da da kışladığından bahsedilirdi. Mahallî ve mevzî ma'budların üstünde Kâ'benin rabbi olan Kureyş ma'bedinin ma'bûdu hüküm sürerdi: Bu sûretle fi'l'en iş başında bulunan en büyük tanrıya en yüksek ta'zîmât arz ediliyor demektir. Garbî-Arabistan'ın ma'rûz olduğu siyâsî tefrikaların timsali olan bu müteaddit tanrılar gürûhu Vahdaniyetin akidesine zâhîren zarar vermekle beraber, hakikatte o akideye dolayısıyla yol açmış oluyordu. Kendi ilâhının büyük Ka'be ilâhının yanına konulmasını kabul eden her kabile, o büyük ilâha ibâdet etmek ve tıpkı Kureyş'in nüfûzu altında kaldığı gibi onun da te'siri altında bulunmak mecbûriyyetinde kalıyordu. (M. Gibb'in dediği gibi:

— Hac merâsimi Anımlız esaslarına uygun toplantılar mâhiyyetini muhafaza etmekle beraber, müsterek bir ma'bedin mevcûdiyyeti müsterek bir ilâha iman akidesini de telkin ediyordu. İşte o ulu tanrı, yani Kâ'benin rabbi de Kur'andan öğrendiğimize göre ancak (Allah)dır. (Margoliouth'un ileri sürdüğü gibi, (Aliân)ın esâs itibâriyle Kureyşilerin kabile tanrısı olmak ihtimâli de vardır. Şu noktayı da biz ilâve edelim ki, nihâyet onların üstünlüklerini diğer kabilelere kabul ettirmiş olmaları da (Allah)ı millî bir tanrı hâline getirmiş olabilir. (El-İlâh) şeklindeki seslerin birleşmesinden hâsıl olan (Allâh) kelimesinin ilk zamanlarda müphem ve gayri-şahsî bir kuvvet ve kudret, yani kudsîyyet mefhumunu ifade etmiş olmak ihtimâli de vardır. O takdirde Ülahiyyetin işte öyle bir kudret ve kudsîyyet tezâhüründen veyhât daha kat'i bir şekli almasından ibâret olması lâzımgelir. Her haide Kur'andan anladığımızı göre, Hicretten evvelki Mekkeliler nazarında Allah kâîrâtın hâlik ve rezzâkı, yağmur ihscancısı ve Kâ'benin rabbi "Rabb-ül-Beyt" idi. Tehlike anlarında ondan imdâd istenir, onun nâmnâ yemin edilir ve kurbanlarla turfanda mahsullerin bir kısmı ona verilir. Bununla beraber, başka salâhiyyetlerini cem'etmiş göründüğü diğer ilâhlardan üstün olmakla beraber, bir tek Allah vaziyetinde değildi. Âdetâ eşleri, şerikleri, oğulları ve kızları vardı! Hattâ kendisinden daha fazla ibâdet edilen şerikleri onun kudret ve azametini göğdede bırakırdı.

İşte bu sûretle yaratıcı bir Allâhın yanında muhtelif kuvvet ve kudret dereceleri izâfe edilen bir sürü ilâhlar mevcûd olduğuna inanılıyordu. Putlar ve bilhassa (Ozzâ), (Lât) ve (Menât) gibi üç ana-şehrin ma'bûdeleri olanlar, şefaatleri en fazla temenni edilen ulvî ilâheler sayılırdı. Mekke araplarının Vahdaniyyeti reddettiklerini ne kadar doğruysa, ilâhlar arasındaki taksim ve takaddümden mütevellit bir merâtıp silsilesine riâyet ettikleri de o kadar doğrudur. Bu silsilede yegâne hâlik olan (Allâh)ın şeref mevkîini işgal ettiği anlaşılmalıdır. Fakat onun işte bu ulvîyyet, kendilerine daha kolay yaklaşılabilecek ve insanlık

gaailerinden onun kadar uzak sayılamıyacak ilâhlara daha fazla mürâacaat edilmesine sebep oluyordu. Muhtelif kabilelere âid olan bu karma-karışık ilâhlar gürûhu içinde halkın umûmî alâkasını celbetmiş ve nihâyet bir dereceye kadar üstünlük te'min etmiş olanlar da vardı. Bundan evvel de söyledığımız gibi, bunlar büyük kabîle câmiâlarının taptıkları ilâhelerdi. Bu ilâheler, tıpkı kendilerine tanrı kabilelerin Kureyşilere tâbî olmaları gibi bir vaziyetteydiler, yâni bunlar da aynı sûretle (Allâh)a tâbî sayılırlardı. Gevşek ve ihtilâflı bir siyâsî birlikten ancak nâkis ve mukaaavemetsiz bir dinî birlik ç-kabilirdi. Bununla beraber Mekke şehri artık "Şehirlerin anası" olmaktadır (1). Onun rabbi olan (Allah)da emniyyetini te'min için müessir müdahalelerde bulunuyordu. Netice itibâriyle Hicretten biraz evvel Garbî-Arabistan'da ırkî râbitalar birliğine müstenit millî bir din teşekkül ediyor demektir. Şehir dinine karşı cephe alması lâzımgelen bu yeni din, hakikatte onun üstüne konuyordu. Bu din yeni bir takım akideler getirmiş olmaktan ziyâde, mevcut akaaidin daha geniş kütlelere yayılması şeklinde bir şeydi. İşte bundan dolayı o zamâna kadar mevcûd olan din sistemine böyle bir tekâmül neticesi olarak sokulmuş olan yeni akideler fi'liyyatta hiç hissedilmeyecek şeylerdi.

Rûh ile Âhiret hakkında hep aynı itikâtlara, ecâdâ aynen taksîs akidesine ve aynı âyin merâsimine bu devirde de tesâdüf ediyoruz. Yalnız mukaddesâtla ferde âit telâkkilerde bir dereceye kadar değışiklik olmuştu. Fakat umûmî ibâdet ahkâmı sırf intişardan dolayı itikâtlar arasında nisbî bir birlik vücûda getiriyor ve zihinlere şehir gerçevelerini yıkacak olan bozguncu kuvvetleri telkin ediyordu. Bundan evvel de söyledığımız gibi, bu yeni dinin başlıca ma'bedi (Kâ'be) ve en büyük ma'bûdu da (Allah)dı. Fakat bunların her ikisi için de bütün re'yeri kendi inhisarlarına almak imkânı yoktu; çünkü tekâmülün o devresinde mevzû-i-bas olan şey, o zamâna kadar muhtelif nisbetlerde yer tutmuş olan ve ikinci derecede bir takım ilâhlara ibâdet şeklinde tecellî eden hususî mezhepleri umûmî bir mezhep etrafında tolamaktan ibâretti.

İşte bundan dolayı, Mekke'ye yapılan hac yalnız Kâ'benin ziyâretiyile onun Allâhına ibâdetten ibâret kalmıyor, bilakis zâhîren birbiriyle hiç bir irtibâtı olmayan bir sürü merâsim daha yapılmıyordu; çünkü her kabîle câmiâsı için esâs olan şey, kendi ma'bûduna karşı mükellef olduğu ibâdeti yerine getirmek ve aynı zamanda Kureyşilerin merâsimine de iştirâk etmektir. Yukarda bahsetmiş olduğumuz terkib ve tevhid esâsı bütün Arapları hemen aynı bir ibâdet şekline bağlamakla: neticelennmişti: O de Kâ'be ile beraber mevcûdiyyetlerini muhafaza eden ve bir dereceye kadar da ona karşı gelen bütün ma'bedleri ziyâretten ibâretti. Filhakika Hac merâsimi "Sa'y" ile, (Ha-

(1) Kur'an-ı Kerim'de Mekke şehrinden "Ümm-ül-Kurâ=Şehirlerin anası" diye bahsedilir. L. H. D.

rem) etrafında "Tavâf" ile ve Mekke civârındaki (Arefe), (Müzdelife) ve (Minâ) gibi mukaddes makamları ziyaretle geçerdi. Dindarlar ma'bûdun önünde ayakta durur, ondan sonra da diğer bir makaamı ziyâret için hızlı adımlarla çekilip giderlerdi. (Kâ'be)'nin etrafında kurbanlar kesilerek ve yeniden tavâflar yapılarak Hac menâsiline nihâyet verilir. Bugün olduğu gibi o zaman da umûmî din merâsimi (Kâ'be)'den başlar ve gene orada nihâyet bulurdu. Bundan evvel "Le Sacrifice chez les Arabes" isimindeki eserimizin dördüncü faslına lâzımgelen izâhatı vermiş olduğumuz için, şimdi burada ne Mekke'deki eski Hac merâsiminden, ne de Hazret-i Peygamber'in ibdâ' ettiği fevkalâde yeniliklerden bahsedebiliriz; bunula beraber yalnız şu noktayı tasrih edelim ki, makaamdan makaama yapılan bu sür'atlı hareketlerden maksat, her halde ilâhlâr arasında bir münâsebet te'sisi, onların birbirine yaklaştırılması ve i'tikâatlarla ibâdet ahkâmının mümkün olduğu kadar birleştirilmesi gibi bir gaaye olsa gerektir.

Bu din sâliklerini rızık âynını, birbirine pek yaklaşan iki şekilde yapıyor. Biri kurban merâsimi, biri de umûmî ziyâfetlerdi. Kurban kesmek mecburî keğildi. Fakat mukaddesâtıyla yakın bir münâsebet kurabilmek için nefsinî tamâmiyle temizlemek istiyen bir dindar, günahlarını silecek bir kurban kesip nefsinî kurtarmadan bu son âyine iş-tirak edemezdi ve o kurban da onun bütün levsiyyâtını yüklenmiş olacağı için, vahşî hayvanlara yitirici kuşlara terk edilirdi. Bununla beraber, her zaman doyayıya yemek yenilenemeyen bir muhitte kolay anlaşılabilecek bir tev'il ile sâhibine harâm olan kurban etinin oradaki cemâat tarafından yenilmesi teviz edilirdi. Bunun için etin kısaca güneşte temizlenmesi lâzımdı; onun için güneşin doğuşu, (Minâ) arâzisinde hareketsiz ve kanlar içinde yatan kurbanlar üzerine saldırma işareti sayılırdı. Ancak, bu kurbanlar ma'bûda âid olmak i'tibâriyle, en basit müsafirperverlikte ondan müievellit rızık âynını, Kureyşler tarafından ziyâretçilere çekilen umûmî ziyâfetler sâyesinde bütün "Mevsim", boyunca devam ederdi. Dikkat edilecek noktalardan biri de, umûmî ziyâfet masraflarını karşılamak üzere Kureyşî câmiası içinde her sene toplanan âşâenin bilhassa hacıları beslemek için sarf edilen unlara tahsis edilmesiydi. Ete gelince, (Azrakî)'nin izâhına göre o da Mekke'de kesilen kurbanlardan alınan birer butla te'min edilirdi.

İşte bundan dolayı hacılar hep aynı kurban etinden yemek sûretiyle, o kurbanların uğurunda kesilmiş olduğu ilâha bağlanmış olurlardı. Aynı makaamların ziyâreti, aynı ilâhlara ibâdet edilmesi ve aynı âyin yemeklerinin taksîmi akideler arasında bir dereceye kadar irtibât te'min ediyor ve netice i'tibâriyle bütün Hicaz arâpları aynı bir dine birleştirecek yep-yeni ve muharrik bir terkîp esâsı vücûda getiriyordu. İşte bu sûretle Mekke'nin üstünlüğü sâyesinde Garbi-Arabanın nihâ-

yet siyâsî ve dinî hayatının yeni bir safhasına giriyor demekti: Bu memleket artık millî bir hayat istiyor ve daha temiz ve açık bir dine doğru gidiyordu. Kureyşiler, en bâriz tecellisini zümre zihnîyyetinde gördükleri kabile teşkilâtının faydasızlığını ve bilhassa atâletini artık iyice anlamışlardı. (Hilf-ul-Fudûl) gibi bâzı ittifaklar akdetmek sûretiyle bedevî hobbînlîğine karşı doğan millîyyetçiliğin zaferini te'mine muvaffak olmuşlardı. Bir müddet mahallî ve mevzî ilâhlarının mezhebine bağlı kaldıktan sonra, üstün bir telâkkîye yükselmişlerdi. O da millî bir din telâkkîsiydi. İşte böyle kabile zihnîyyetinden millet zihnîyyetine geçilirken, ona muvâzî olan bir tekâmüle daha ermişlerdi. O da bedevî tefrikacılığının yerine geçen mâkul bir ferdiyyetçilik şudurdu; uzvî birliğin yanında tedricen onun kadar sağlam bir mânevî birlik de vücûda getirebilirdi. Fakat, ikisi bir arada olan bu dinî birlikte içtimâî ayrılık hareketi, daha geniş nisbetler alan ve islâmîyyetle neticelenecek olan diğer bir cereyâna yol açıyordu. Filhakîka millî din, cihanşümûl dinden evvel son merhaleydi. Bu merhale, eğer tâbiri câizse, mümtâz ruhların ilâhiyyâta dalıp gitmesine ve bu sûretle hür fikrin daha iyi inkişâf etmesine vâsita olacaktı. Kâbleden millete geçme hareketi, ferdin ortaya çıkmasına imkân vermek sûretiyle netice olarak Islâma yol açmış oluyordu".

İslâmîyyetin arefesinde Câhiliyyet'in kabile dinleri devrinin tâkîb eden millî din devresini işte bu kıymetli izâhatıyla tenvir eden (Joseph Chelhod), aynı eserinin Beşinci faslında o millî dinin de nasıl çökmüş olduğunu ve netice i'tibâriyle cihanşümûl bir din olan islâmîyyete nasıl yol açılıp zemin hazırlandığını işte şöyle anlatmaktadır (S. 126-146):

"Yukarda bahsettiğimiz hâkimîyyet mücâdelesine netice i'tibâriyle Kureyşî şehrinin zaferi ve ma'bedinin de muzafferiyyetiyle sona erdi. İşte bu Mekke üstünlüğünden millî bir din doğacak ve onun da başlıca ibâdetgâhı (Kâ'be) ve büyüğü tanrısı da "Kâ'benin rabbi" olacaktı. Gayri-şümûl bir içtimâî duygunun mahsûlü olan bu yeni dinî terkîp, halk kütlesinin rûbandan doğmuştur: İşte bundan dolayı yalnız halk tabakasının tatmîn edilecek bir mâhiyyetteydi ve netice i'tibâriyle inhiâl unsurları da kendi içinde demekti. Filhakîka bu millî din bir taraftan şehîr dinine karşı geliyor ve muhtelif mezheplerin tevhidini istiyen ma'şerî cereyâna rağmen-kendi imtiyazlarını muhafaza etmek istiyen bir "Ruhânî zümre" de işte o şehîr dinini devam ettirmek istiyordu. Diğer cihatten de mânevîyyâta susamış olan yüksek tabaka şahsiyyetleri, sırf zâhîrî çekiliyâtın ibâret olan ve âdetâ sahne oyunlarını andıran bir dine kendi rûhî ihtiyâclarını tatmîn edecek bir şey bulamıyorlardı. Millî dinin pâydar olabilmesi için şehircilik rûhunu ortadan

kaldırmakla işe başlaması lâzımdı, yâni daha geniş bir millî birlik içinde ihlâl etmek istemiyen kabile taassubunu izâle etmeliydi. Halbuki, evvelce de söyledığımız gibi, millî dinin te'mîn ettiği bütün menfaatleri kendi inhisarlarına almış olan Kureyşlerin iddialarına karşı rakip şehirlere ve bilhassa Medine şehri açıkça muhâlefet ediyor ve hattâ Mekke'nin (Homs)lar zümresi de şaşılacak bir anlayışsızlık göstererek, bu millî dine karşı açıkça mücadele etmekle beraber, el-birliğinden çekinmek suretiyle, yâni (Kâ'be)den başka bir ma'bed kabul etmemek gayretiyle inkişâfa mâni' oluyordu.

İşte bundan dolayı dindarlar kütlesinin tahakkukunu temennî ettiği millî din, "Dinî idâre"den ayrı bir şekilde teşekkül etmişti. Hattâ "Siyâsî idâre" ile de âlâkadar olmayan bir teşekküldü. Muhtelif şehirlerin rüesâsî tarafından reddedildiği için, bir devlet dîni de olamamıştı. Onu müdâfaa edip zorla kabûl ettirecek hiç bir fi'li kuvvet mevcûd olmadığı için pây-dâr olabilecek bir vaziyette de değildi. Aynı mukaddes makamlarda aynı dili konuşan ve aynı müesseselere tâbi' olan irkî bir câmianın devir devir toplanmasına sebep olan bir takım iktisadî şartlar altında vücûda gelen bu millî din, sıvâsî bir istinâdâğhtan mahrûm olduğu için, o hususî şartlar mâhiyyet değiştirmemek suretiyle yalnız şekil değiştirdiği takdirde bile yıkılıp gitmiye mahkûmdu. Filhakika, bundan evvel de söyledığımız gibi, millî bir dinin teşekkülüne sebep olan Kureyş hâkimiyeti, bu zümrenin bilhassa ticârî sahadaki parlak muvaffakiyetlerinden mütevellitti. Kureyşiler bu muvaffakiyetlerini ticâret işlerindeki büyük kaabiliyyetleri kadar teâvün ve tesânüd şûriyle gayet müteâcenis olan zümrelerinin bütün unsurları arasındaki fi'li el-birliğine medyundu. Fakat iktisadî inkişâf fazılaştıkça, "Sermâye" şehre hâkim oldukça Mekke halkı arasındaki ahenk bozulmuş olacak ve biraz aşağıda göreceğimiz gibi, onunla beraber ictimâl temâyüller arasındaki birlik de bozulacaktı. Filhakika Hicretten evvelki Mekke, iktisadî fa'âliyyetin tekâmülüne ve bu suretle ticârî bir sermayedar hâkimiyetine doğru gidiyordu. Râhip (Lammens)'in bu şehre tahsis edilen kıymetli bir ilmi eserinde oradaki iktisadî fa'âliyyetin çok müheyyîk bir tasvirî vardır. O tasvir'e göre Mekke'de ihtikâr humması bütün zihinlere yerleşmişti. Kolayca te'mîn edileviyecek bir servet câzibesine kapılan her kes tâlîlini denemek, vaziyetini düzeltmek ve içinde bulunduğu şeraitten kurtulup çıkmak istiyordu. Bu müellifin verdiği mâlûmâtla göre "o ticârî ihtiraslara kadimlar bile iştirâk" ediyordu. (1). Din ile ticâret arasında öyle bir âhenk teessüs etmişti ki, İslâmiyyet bile bu emr-i vâkıı kabûle mecbûr olmuştu (2). 2500 deveye kadar çıkan büyük kervanlar bir kum der-yâsını aşır Suriye'ye yahut Yemen'e gider ve bu suretle birbirine düşman olan iki câmia arasında irtibat te'mîn ederdi: Bunların biri İran biri Bi-

zans'dı. Gene (Lammens)'in izâhına göre kösele, Tâif kuru-üzümü, altın, gümüş, itriyyât ve bahârât ihrâc edilirdi. Buna mukaabil ticâret emtiasının yığıldığı Yemen limanlarından da Mekke'nin usta bezirganları İran, Hint ve Uzak-Şark mahsullerini getirirlerdi. Ez-cümle Çin ipeklileriyle "Adeni" denilen alaca kumaşlar getirilirdi. Afrika'dan da altın-tozundan başka fil-dişile köle câriye idhâl edilirdi. Kureyşî ticâreti Mısır'da Suriye'de de Ak-deniz âleminin muhtelif sanâyi' mâmûlâtından mürekkep süs eşyâsı te'mîn ederdi Bunlar yarı ipek ve yarı yünden örülmüş ince kumaşları ve bâzan kürkülleri de olurdu.

Te'mîn edilen kazançlar muazzamdı: Çok defâ yatırılan sermaye iki misline çıkardı. Tâlihînin yardımı-na ma zhar olan cûretkârlar bâzan büyük servetler te'mîn ederlerdi. Kureyş şehrinin idârecilerinde büyük iş-adamlarının bütün meziyyetleri vardı. Bunlar her türlü teğebbüslere atılırlar, ihtikâr yaparlar, mâdeni ve hattâ zirâî hava-oyunlarına girerler ve bir takım mevhum mahsûlât alışı-verişlerinde bulunurlardı. Bâzı simsarlarla miyânsiciler de pazarlara devâm edip hiç bir sermayeyi tehlikeye atmadan kazanç te'mînine imkân bulurlardı. Böyle bir vaziyet demek, bir nevi sermayedar iktisadîyyâtı demekti. Beynelmîl ticâret, iş hayatın da öyle bir hareket ve fa'âliyyet husûle getirmişti ki, netice olarak sermayeler menkuul ve hattâ nakdî servetler hâlinde yığılıp dururdu. Müdebbir ve müteğebbis şahsiyyetler tarafından idâre edilen Mekke şehri, ehemmiyyetsiz bir depo hâlinde nihâyet mühim bir ihracât merkezi hâline istihale etti. Ticârî hayâtı beynelmîl bir mâhiyyet vermek ihtiyâcî, Mekke câmiasını bir sermayedar iktisadîyyatına yayılıp genişleme zârûretlerine tâbi' tutuyordu. Yabancı ilâhlarla mütemâdi temâsıdan çok muhtarlı olan (Homs) zümresinde çok kuvvetli olan şehirci zihniyyetine, artık yeni iktisadîyyâtın icâbâtı bulûl etmiye başlamıştı. Mekke şehri nihâyet kendi ilâhlarını bile ticâret hayatının emrine verdi. Hac dolaysıyla dîn artık bir burjuva tabakasının emrinde bir nevi "Turistik" sanâyi' müessesesi hâline geliyordu.

Böyle bir vaziyet nihâyet şehrin ruhuna ve hattâ teşkilatına bile te'sir etmekten hali kalmazdı. İlerâ kuvvetinin vâhdiyetiyle ihtiyarlar zümresinin hükmü altında yaşayan eski Arap şehri kendi iç-âleminde yaşar, kendi müdâfaasıyla mâşetini de kendi menabîbinden te'mîn ederdi. Fakat bilhassa şiddetli iklim şartlarına karşı idhâlât ile müdahaleye baş vurmaktan başka çare olmayan Mekke'de görülen iktisadî inkişâf, eski zâdegân ve ruhân hâkimiyetini gittikçe tâdil ediyordu. Şehrin gene ihtiyarlar meclisi tarafından idâre edildiğine şüphe yoktu. Fakat artık kayıtsız şartsız bir Oligarşiden bahsedilebilir miydi?

Eğer kâbîleler zümresini dâhilî bir câmîâ kabul edecek olursak, o takdirde idâre meclisinin büyük aileleri temsil eden mümessillerden mürekkep-

(1) Lammens, "Meccue", S. 165.

(2) Burada müellifin dikkat etmediği bir nokta vardır: İslâmiyyet yalnız meşrû' ticâretî pek tâbî olarak tecvîz etmekle iktifâ edip ihtikârı kat'î sûrette men' etmiştir. İ.H.D.

olmakta devâm ettiği muhakkaktır. Fakat o takdirde de ferdiyetçiliğin te'siri inkâr edilmiş olur.

İş başına geçmekte hiç bir zaman yegâne yol olmayan asâlet, yeni sermayedar idâresinde eski ehemmiyetini biraz daha kaybetmişti. Zenginlik, nüfuz ve i'tibar, büyük işlerle te'min edilen şöhrat gibi şeyler bir hâkimiyet hissesi te'min etmekte veraset kadar ehemmiyeti hâiz vasıtalar idi. İktidar mevki yüksek tabakanın yahut zâdegân sınıfının inhisârında değildi. Daha bedevi zümresinde bile intihâbâtâ istinâd eden bu hak, sermayedarlığın inkişâfı nisbetinde demokratlaşıyordu. Tüccar asıl ve menşei ehemmiyetsiz de olsa, en sıkı kilitli kapıların bile kendisine açıldığını görür ve tipki halk tabakasından (İbn-Cod'ân) gibi riyâset şân ve şerefine yükselirdi. Fazla olarak, eski zâdegân iktisadiyyat şekilleri de büyük bir nisbette terk edilmişti. Kureyşiler artık şehrin fu-karâ tabakasına bıraktıkları hayvancılık işiyle yabancılara devrettikleri el-işlerini istihfâf ederek yalnız ticâret yoluyla servet te'min ediyorlardı.

İktinâbîmâ imkân olmayan sınıf ve zümre farkları o sırada tâbiri câize, biraz belirsiz bir şekilde, fakat o zamana kadar malûm olmayan bir rekabet ve istismâr havası uyandırabilecek surette tezâhüre başlamıştı. Doğrudan doğruya icimai sınıflardan bahsedilecek kadar ileri gidilmemekle beraber, Mekke şehrinde ahâlî fa'âliyet sahâlarına ve netice i'tibarıyla de servetlerine göre bir tasnife tabi tutuluyordu. Bir tarafta şehrin büyük ticâret erbâbı, bir tarafta da meslekleriyle san'atları istihkak ve istihfâf tâbirleriyle anılan sefil işçiler tabakası vardı; küçük tacirler, simsarlar, tasarruflular ve nihâyet mâişet vâsıtalarını sermayeden koparanlar işte o iki müntehâ arasında sıralanırdı.

İşte bu sermayedar zümrenin etrafında da râhipler, şairler ve cengâverler, yâni şehrin ruhani ve cismânî müdafî'leri sıralanıp nafakalarını o zümreden istihâl ederler, o kadirşinas zenginlerin teveccühlerini celb için birbirleriyle mücadeleye girişirler ve fırsat düştükçe tahakkuk edebilecek istisnâ? bir ticâretten ellerine geçebilecek kazançları da istihfâf etmezlerdi. Halkın bu muhtelif zümreleri arasında ekseriyya mücadele çok çetin olurdu. Zengin burjuvalarda ve bilhassa Kureyş'in "El-Bâtha zümresine mensub olanlarda insaniyet perverlikten hiç bir eser yoktu. Şiddetli bir kazanç hırsına müptelâ olan bu "küçük camgöz balıklar" ihtikârını o kadar yüz kızartıcı şekillerine girişirlerdi ki nihâyet Kur'anda pek tabîî olarak tel'în edilmişlerdi.

Ruhî ve manevî cephede yeni iktisadiyyatın bağlayıcı te'siri, şehrin manevî birliğini bozmadı. Servet ifrâtı ferdin nefesine i'timadını arttırdı ve kendi kıymet ve kudreti hakkındaki mübalâğalı hisler peydâ etmesine sebeb oldu. Bu bir zârûrî şuurun teşekkülü ve netice i'tibâriyle şahsiyetin tezâhürünü te'min edecek hedefe doğru bir adım

demekti. Bununla beraber artık dinî hisleri gevşemiş olduğunu gösteren bir cem'iyyette nefse i'timadın ifrâtı; girişilen hareketin derhal yolunu değiştirmekle neticelendi.

Artık fert bu dünyanın haricinde hiç bir şey görmüyor ve mukadderâtını hiç düşünmüyordu. Kureyşiler o hale gelmişlerdi ki onlar için artık Âhiret yoktu, uhrevî mükâfât ve mücâzât yoktu. İşte bundan dolayı her şeyden evvel bu dünyâ hayâtının daha fazla tadını çıkarmak için servetlerini artırmaya bakarlardı. Bu mesele Kur'anda sık sık bahsi geçen bir mevzu olduktan başka (1), Câhiliyyet ahlâkçıları bile şikâyet ederlerdi: Meselâ (Koss İbni Sâide) muasırlarına bu dünyâda ne var sa hepsinin boş şey olduğunu hatırlatıp dururdu; bilhassa Kur'anda:

—Eskiler sizden daha zengin ve daha kudretliydi ve onların sizlerden daha çok çocukları olmuştu. Bütün bunlara rağmen ölüm onlara göz yummadı ve servetlerinin de kendilerine hiç bir faydası olmadı. Onun için öldükten sonra başınıza gelecekleri düşünün ve onlar gibi ziyan görenlerden olmayın! denilmişti.

Bu ahlâkî iğrâtlar neticesiz kalmadı. Şehrin istihfâf edilen aşağı tabakası dertlerinin devâsını bir selâmet müvâzenesinde görüyor ve işte bundan dolayı Vahdâniyyet telkînâtına büyük bir dikkatle kulak veriyordu. Fakat bu ideoloji bilhassa orta-tabakada ciddi bir yara açmış oldu. Nî'metlere garkolanlarla mahrumiyyet içinde kıvrananlar arasında yer alan bu sınıf, mahrumlar zümresinin mânevî ıztıraplarıyla zenginler tabakasının muhakkırâne istihfâflarından bir hayli müteessir oluyordu. Bununla beraber ne berikilerin mukadderâtına iştirâki göze alabiliyor, ne de ötekilerle mücadeleye girişebiliyordu. Bilhassa işte bu fevkalâde vaziyet üzerine mümtâz şahsiyyetler kendi benliklerini yeniden idrâk etmiş ve netice i'tibâriyle ferdin şahsiyeti daha iyi teşekkül edebilmiş oldu. Filhakika bu vaziyetten öyle bir ahlâkî netice doğdu ki, bu telâkki insana teşebbüslerinde muvaffak olabilmesi için zarûrî bulunan emniyet derecesini te'min etmekle beraber, ona ıztırâp veren mukadderât meselesini de telkîn etmiş oldu. Kur'anın iğrâdâtında bu vaziyetin büyük bir nisbette esas ittihâz edilmiş olduğunu tasrihe bilmem lüzum var mıdır?

Bir taraftan da bedevilerle şehirliлер arasında esasen çok bariz olan ayrılık daha şiddetli surette kendini göstermeye başladı. Büyük bir ırk camiasının irtibat noktasıyla birlik rabitasını teşkil eden an'anevî Arap faziletleri de şehirliлер arasında biraz bozulmaya başlıyordu, Bilhassa mekkeliler cengâverlik mezyetlerinin yerine ticârî mehâretlerini ikaame etmişlerdi.

İşte bu suretle, Hicretin arefesinde iktisadî inkişafı mütemâsîp olarak Garbi—Arabistan ve bilhassa Mekke'ci yeni cereyânın te'siri altında kalıyor ve bunlar millî bir din zihniyetine tamâ-

miyle muğayyir gelecek bir mâhiyyet ahıyordu. Bunlarda şehirde ictimâi tabakaların tehâlüfiyle kıymetler arasında tecanüs yokluğu ve ırkî kütlede ise bedevilerle şehirliiler arasında gittikçe artan bir ahenksizlikti. İşte bundan dolayı ırkî câmiâi tecanüsüyle mâ'şeri temayyüller birliğine istinâd etmesi icâb eden millî dînin temelleri sarsılıp gidiyordu.

Bununla berâber, şu noktayı ihmal etmeden ilâve edelim ki sermayedar iktisâdiyyâtın idhâlin den tevellüd edebilecek manzara değişikliği pek âlî bir şey olmuştu: Onun için böyle bir ictimâi vaziyetten hâsıl olan bütün mânevî kazançları kendi benliklerinde tahakkuk ettirebilenler ancak birkaç mümtâz şahsiyyete münhasır kaldı: Telâkîliler, örfilerle adetlerin ve hattâ hayat şartlarının değişikliği hakiki olmaktan ziyâde satbiyî ve tetâvük ve intibak ihtiyacı gibi mühim bir mesele ihdâs ediyordu.

Bundan evvelde gördüğümüz gibi, bu vaziyet cem'iyete zarar veren bir mücadele havası ve bir ictimâî tefrika vücûda getirmiş ve bununla berâber o cem'iyetin temellerini teşkil eden uzvî râbitaları da kıramamıştı.

İşte bu ehemmiyetli iktisâdî âmile müvâzî olarak millî dînin yıkılmasına diğer bir takım ictimâî sebepler de nazım olmuş ve bu sûretle ticarî fa'âliyyetin açmış olduğu uçurum büsbütün genişlemişti. Mekke'de kolayca bir servet yapabilmek imkânı orayı memleketin cür'et ve cesâretleriyle kendilerine şöhrat temin edebilecek mâcerâ-perestlerin üstüştüğü bir cazibe merkezi hâline getirmişti. (Lammens)'in ifâdhına göre:

—Müşriklik devrinde Mekke şehri yalnız işadamlarının cenneti olan bir şehirden ibâret değildi. Mukaddes toprağı ona o kadar cazib olmayan bir husûsiyyet daha temin ediyordu: O da çölün bir takım kopukluklarıyla çanak yalayıcılarını cezbediyordu... Gene aynı müellife göre:

—Kureyşlilerden bazıları bu muşallah mâcerâların memleketlerine tehacümünü hoş görüyorlardı, çünkü bunlar çapul mahsullerini orada satarlardı ve harcarlardı. Onun için bir çok büyük âileler bunları derhal evlatlık ediniyor, yahut (Hâlif) yani müttelik olarak kendilerine bağlıyorlardı. Bunlar onlara indeihace muhâzât kut'a vazifesi görürler ve yahut zengin kervanlarına muhafâzlık ederlerdi.

İşte bu sûretle Kureyşî şehri bir takım kanun harici kimselere, yani mensûb oldukları cem'îyatlar tarafından tardedilmiş ve kabileleri tarafından reddolunmuş serserilere yataklık ediyordu. İdareye karşı âsi, lâübâlî ve zaptedilmez bir iradeye tâbi olan bu adamların o ticâret merkezinde bulunmaları, yukarıda bahsettığımız ictimâî tefrika hareketini büsbütün şiddetlendiriyordu.

Ferdiyetçiliğin bu derecesi uzvî râbitayı bile haleldâr ediyordu: Mekke cemâati, rûhî bir karâbetle kendi bünyesinde inhilâl ettirebileceğini

zannettiği bir çok yabancıları içine almakla canlılığını ve fa'âliyyetini kaybetmemekle olmakla berâber, artık şehrin temel-taşı rolünü oynayacak vaziyette değildi. Artık o cemâatin âzâsı kendisine istinâden değil, cemâatin kendisi âzâsına istinâden yaşayabiliyordu. Mekke cemâati artık bir taraftan an'ane kuvvetine dayanmak, bir taraftan da şahsî menfaatleri tamâmiyle tatmin etmek sûretleriyle mevcûdiyyetini idâme ediyordu. Hakikatte cem'iyet olarak belirsiz sûrette istihâle ediyor demektir. Diğer cihetten de Mekke şehrinin mühim bir ticâret merkezi hâline gelmekle târihinin ilk devirlerinde hoşlandığı inzivâ hayatından ister istemez ayrılmakta olduğunu da bir defâ daha söylemek mecbûriyyetindeyiz. Kendini müdâfaa edebilmek için, artık ticâret işlerine dalıp gittiği olan ahâlisine istinâd edebilecek vaziyette değildi. Fazla olarak, mübâdele ihtiyacı muayyen zamanlarda bir sûrû Arap ve yabancı tâcirlerin şehre gelip bâzan uzun zaman kalmalarına da sebeb oluyordu. Nihâyet, Arapların el-işlerini bor görmeleri de aşağılık bir menşei olan ve şehrin dış mahallelerinde müşkil bir hâyat geçiren o yabancı zümre mensuplarının muhâceretine yol açıyordu. İşte bu yerli hizmetindeki yabancılar, bu geçici müsâfirler, bu yerleşmiş işçiler umûmiyyetle Mekkelilerin dînî âkidelilerine tâbi değillerdi. Bunların içinde Hristiyan unsurunun ekseriyyet teşkil ettiği, ayrı bir kabristanyla ibâdetgâhı olmasından anlaşılıyor.

Hattâ Bizans tâcirlerinin muayyen zamanlarda toplanan Mekke panayırlarına sık sık geldiklerini gösteren emâreler de vardır: Bizans arâzisindeki Arap tâcirleri gibi bunlar da o panayırarda bir nevi aşâr ödemekle mükellef tutuluyorlardı. Yahudilere gelince, ince tedkiklerine ve çok ihtiyatkar davranışına rağmen (R. Blachère) bile:

—Milâdın altıncı sırasında Mekke'de hiç bir yahudi yoktu. demektir. Bununla berâber, o kadar müdebbir iş adamlarının o ehemmiyyette bir merkezî ihmâl etmiş olmaları çok şaşılacak bir şeydir. Onun için bizce (Lammens) Mekke'de bir Yahudi mezarlığı bulunmasına istinâden orada münferit vaziyette bazı İsrâîl unsurları bulunduğundan bahsetmekle hakikate daha fazla yaklaşmış demektir. Her halde şurası muhakkaktır ki dâhilî bir inhilâl hâline gelmiş bir müşriklik içinde Vahdâniyyetçi bir zümre mevcûd olması, sık sık Hâbeşistan'la Suriye'ye gidip gelerek Hristiyan âkideleriyle ülfet etmiş zihniyetler üzerinde terdide terdide icrâdan hâil kalamazdı. İşte bu sûretle bir taraftan uzvî bir câmiaya hâkim olacak bir ferdiyetçilik hareketinin inkişâfına, diğer taraftan da biraz sonra bahsedeceğimiz te'siri çok büyük olacak bir Vahdâniyyet ucağının teşekkülünde şahid oluyoruz demektir. Gerek bu te'sirler, gerekse iktisâdî inkişâftan mütevellid olanlar artık itikaadâtı tâdile uğratmaya başlamak üzereydi.

Birbirine taban-tabana zid olan iki muhtelif cereyanın nasıl olup da yeni bir dînî gaaye teşkilin-

de el-birliği ettiğine hayret etmemek kaabil ded-ğildir. Mukaddesâta hürmeisizlik şeklinde de teşâhür eden bir maddiyetçilik cereyanıyla tenkit fikri vardır. Meselâ ma'bedi her türlü taarruzdan masun sayılan ve ilticâgâhı hukuukunu hâiz olan (El-Fels) isimindeki ma'bûdun masûniyyet şahasına girmiş olan bir kaçak deve, kendi ilâhına tahsis iddiâsıyla ve silâh kuvveriyle râhip vekilli tarafından alınıp götürülmüştü. Kureyşlerin imansızlıkları, din gayretinden mahrumiyetleri ve hukuuk-ı ilâhiyyeye taarruzları hakkında Kur'an bize her çok mâlûmât vermektedir. Âhireti bilmemezlikten gelen ve yalnız yer-yüzünün zevkını çıkarmak için yaşamak istiyen zihniyyetin akislerine (Tarafe)nin muhtasar, fakat çok müdd eserinde de tesâdüf edilmektedir. İşte bu maddiyetçi cereyana karşı bir aks-ül-amel olarak mânevîyyâtçı bir cereyan da yavaş yavaş genişlemekteydi.

Müşriklikte din ihtiyacını tatmin edecek bir şey bulamıyan ferd, tipki münzevî râhiplerle keşişler gibi ibâdet hedefini kendinde, kendi vicdânında arıyordu. (Züheyr) ile (Lebîd) gibi bâzı Câhiliyyet şâirlerinde bu temâyülün teş'irlerini göstermek isten bile değildir. Fakat bu cereyan bilhassa (Hanîf) ismiyle anılan zâhitler zümresinde daha bârızdır. Bu kelimenin menşeyiyle mânâsı bir çok ilmî münakaşalarla münazaralara sebep olmuştur. Bir rivâyete göre Ârâmî dilinin "Riyâkâr" mânâsına gelen (Hanef) yâhut (Hanâfa) veyâhut "Müşrik" mânâsına gelen (Hanpa) kelimesinden ve diğer bir rivâyete göre de belki sâdece Arap dilinin "Sözünden dönmek" mânâsına (Hanef) kelimesinden iştikâak etmiştir. Fakat her halde ileri sürülen iştikâak şekli ne olursa olsun, şurası muhakkaktır ki bu üç nazariyenin her üçündeki asıl mânâlar Kur'andaki mânâsına uymamaktadır. (T-Andrae) bu noktayı şöyle izah etmektedir:

— Öyle anlaşıyor ki Hazret-i Muhammed (Hanîf) ismini hiç bir muayyen din câmiâsına mensûb olmayıp kendi rûhî temâyülüne ve Allâhın kendisine bahşettiği kaabiliyyetlerle isti'dâdlara göre hareket eden ve işte bundan dolayı halkın müşrikliğinden yüz çeviren insan mânâsına almıştır. Kelimenin mânâsında görülen bu değişiklik insanın zihniat ne kadar işgal ederse etsin, her halde şurası muhakkaktır ki her şeyden evvel mü'minin rûhî vaziyetindeki istihâleden mütevellid olmak lâzımgelir; çünkü hangi dine mensûb olursa olsun, her hangi bir dindârın nazarında din değiştiren bir dindâr mürted, dönme ve kâfirdir. Bizce (Hanîf) kelimesinin asıl mânâsı her halde işte budur; meselâ Hristiyan dine mensûb olan (Bistâm) kardeşini din değiştirmekle tehdit ettiği zaman, (Hanîf) olacağını bilhassa tebarüz ettirmiştir. İşte bundan dolayı Vahdâniyyetçiliği kabul eden bir müşrik de kendi dindârlarının nazarında (Hanîf) olmuş demektir. Kelimenin kullanılışında görülen tenâküzün sebebi işte budur. Zâten aynı mânâya gelen ve belki de birincisinden iştikâak etmiş o-

lan diğer bir kökte de aynı istihâleye tesâdüf ediliyoruz: Filhakika (Hanithe) kelimesinin menşei olan (Hinh) kökü de "Sözünden dönmek" mânâsına geldiği halde, bu kökten çıkan (Tahannûth) kelimesi "Müşriklikten dönme" mânâsına gelir.

İşte bundan dolayı tamamiyle müşrik olan bir muhitte Mekke'nin o nâdir mu'minlerinin (Hanîf) sayılmaları pek tabiidir. Bu kelimenin o ilk mânâsıyla "Vahdâniyyetçi" mefhumu arasındaki mesâfe kıl kadardır. Eğer kelimenin kullanılışında görülen bu istihâle sırf Kur'ana âit bir yenilik değilse, târîhî bir hakikatin ifâdesi olmak lâzımgelir. Netice itibâriyle (Lammens)in yaptığı gibi Hanifliği geliştiren reddedi için inçinden çıkıvermek doğru değildir... Şimdi burada Hazret-i Muhammed'in risâletiyle alakadâr tarihî menbâların tedkiki bizim mevzûmıza alakadâr değildir. Bizim için esas olan şey, müştereklikten ictimâliğe ve ferdilikten şahsiliğe doğru giden hareketi tebarüz ettirmektedir. Sermeyarlığın inkışâfıyla mütenâsîp bir tekâmül gösteren bu cereyanın yabancılarla kabîlelerinden tervedilmiş mahlûkların Mekke'ye teahümünden kurtulduğu aşîkâr olmakla beraber, orada esip duran dinî cereyanlardan da istifade ettiği muhakkaktır. Yahudiliğe, Hristiyanlığa ve Hanifliğe Mânî dininin de ilâvesi zarûrdır. Artık devirlerin yaklaştığı ve çok büyük değişikliklerin hazırlanmakta olduğu hissediliyordu. (İbnî-Hişâm) ın "Siyer"inde ümitleri kuvvetlendiren ve "Halâs-kâr"a yol açan bu dinî galeyâna akislerine tesâdüf edilir... Müşriklik artık yeni rûhî ve rûhânî ihtiyacları tatmin etmekten âciz bir hâle gelmişti: Bütün temennîler belirsiz bir sûrette Vahdâniyyete ve daha doğrusu dinî islâhata teveccüh ediyordu. Bu müşriklik, şehirci zihniyyette Rühban zümresinin sarsmakta olduğu millî birliği de te'min edemiyordu. Onun için ancak âdet yerini bulsun diye yerinde durabiliyor ve (R. Blachère)in çok yerinde bir târifine göre:

—Müşrikliğin bütün kuvveti, içten gelen bir din gayretinden ziyâde an'aneye hürmet hissiyle mahallî ma'bedlerde yapılan âyinlerin te'min ettiği menâatlerden geçiyordu. İctimâî ayrılık hareketine gelinece, o de insana kendi benlik esasını te'min etmeyen ve hattâ mensûb olduğu zümreye irtibâtını idâde edemiyen bir dine karşı gelmiş hareket demektir. İşte bundan dolayı ferd kendi içine çekiliyor, istediğini vicdânında arıyor ve nihayet kendi nefsinî keşfediyordu. Bu sûrette atalarından kalan mirastan aldığı hisseye kendi kazancını da ilâve etmiş oluyordu. İşte bu şahsî gayretlerle aydınlandığı için, an'aneye ürf ve âdet artık onun nazarında eski hürmet hâlesinin bir kısmını kaybediyor demektir. Mümtâz zümre, menfî bir sûrette ictimâî kıymetlerin te'siri altında kalmaktan ziyâde, onları bizzât yaşayıp düşünecek bir seviyeye bulunuyordu. Netice itibâriyle ferd artık yüzündeki maskeyi yırtıp şahsiyyetini daha iyi belli etmiş demektir. Mâkuul ve tenkitçi bir ferdiy-

yete doğru giden bu temâyül, bize Kureyş şehrindeki ictimâî tekâmülün temel taşıdır. Filhakika Kureyşilerin Hazret-i Muhammed'e arşı mücadelelerinde şu iki İdeoloji arasındaki zıddiyet derhal sezilebilir:

2 — Bir tarafta ecad nûfâs ve i'tibârı, an'ane-nin dokunulmazlığı ve örflerle âdetlere inkiyâd mecbûriyeti vardır. Eğer ferdin parlak hareketleri dâimâ fevkalâde takdirlere karşılık yorsa, eğer büyük bir hareket serbestisine riâyet ediliyorsa, bunlara mukabil ictimâî merâtib silsilesinin ferdi dâimâ âilenin, âileler zümresinin ve kabilenin hâkimiyeti altında bıraktığı da muhakkaktır. Bundan başka, işte o hâkimiyetten dolayı fikir, istiklâl, hudutlarını tecâvüz etmek mecbûriyeti bulunan ictimâî esaslarla son derece tahdîd edilmiştir. Netice i'tibârıyla şahsî düşünce demek, ictimâî ve hattâ ma'îrî düşünce demektir.

2 — Diğer tarafta da fikir hürriyeti, muhitin demir bağlarından kurtulma gayreti ve eskilerin hâkimiyetine i'tirâz zihniyeti vardır. Hazret-i Muhammed'in İslâm imânına esâs olan (Allah'dan başka Allah yoktur, Muhammed de Allahın Resûlüdür) şeklindeki Risâlet düsturu o zamanın millî müesseseleriyle yüzde yüz te'zâd teşkil ediyordu. Bu düstür, müşrikliği reddetmek sûretiyle Câhiliyyet ilâhları etrafında berdevâm olan ictimâî âhenk taslağını tehdit edmekteydi; Hazret-i Muhammed'i Allahın Resûlü i'ân eden bu düstür şehrin hem siyâsî, hem dînî idâresini aynı zamanda reddetmiş oluyordu. Daha ilk Sürelerden i'tibâren Vahy-i İlâhî hâlık ve kaadir bir Allah adına yapıyor ve işte bu kaadir Allah fenâ adamlarla kâfirleri ebedî azâb ile tehdit ediyordu. Allahın birliği ile Hazret-i Peygambere itâat mecbûriyetinin o zaman henüz i'ân edilmemiş olduğu mâlumdur (1). Fakat müşrikliğin reddiyle müşriklerle karşı savrulan tehditler daha ilk anlardan i'tibâren ortaya çıkmıştı. Hazret-i Peygambere itâat mecbûriyetine gelince, o da İslâmiyyetin bütün halk arasında neşrine başlandığı günlerden i'tibâren i'ân edildi.

Bu Risâlet vazifesi aynı zamanda ictimâî cephesi bakımından da an'aneyi ihlâl ediyordu. Mekke şehri kadar maddiyyetperest bir muhitte Kur'anın halkı sadaka vermeye, fakirlerle yetimlere yardım etmeye ve bütün bunlara bedevi rüesâsının gurûrıyla değil, Cenne'te hak kazandırarak bir sadelikle tatbika dâvet ettiğini görmek her halde müheyyiç bir manzaradır. Risâletin daha ilk anlarından i'tibâren fukarâya şefkat vazifeleri öyle bir kat'iyetle i'ân edilmiştir ki, bunları Allâha karşı edâsı farz olan vazifelerden daha ehemmiyetsiz zannetmek doğru olmasa gerektir. Kur'anın 69 uncu Süresinin 33 üncü ve ondan sonraki Âyetleri mücibince Maşşer günü "Allah-ı Azîm-üş-Şânâ imân etmeyenlerle yetimleri işâye dâvet etmemiş olanlar" Cehennem'in ateşine atılacaktır. İşte bundan dolayı Hazret-i Peygamber'e ilk iktidâ edenler fakirlerle âcizler oldu. (T. Andrae)nin

çok haklı bir mütâlâasına göre:

— Hazret-i Muhammed Mekke'de siyâsî bakım-dan devlet teşkil eden bir din câmiası kurmak üzereydi. Hangi rû'yet zâviyesinden bakılırsa bakılıns an'aneye hürmet mecbûriyetine karşı Kur'anın insan haklarını ileri sürmüş olduğu muhakkaktır. Yeni doğmakta olan İslâmiyyet bir prensip uğurunda, yâni din serbestliğiyle fikir hürriyeti uğurunda mücadeleye başlıyordu. İlk mü'minlerin ekseriyet i'tibârıyla uğramış oldukları ezâ ve cefâlarla muhakkırâne muâamelelere rağmen dinlerinden dönmüş müşrikliğe irtidâd reddetmiş olmaları, bu dînî tebliğin ictimâî muhitte beliren yeni ihtiyaçlara ne kadar uygun olduğunu bize bütün vuzâhiyle göstermektedir.

İşte bundan dolayı yeni İdeoloji ferdin zaferini te'min ediyor demektir. Bu İdeoloji kat'i sûrette Vahdâniyyetçiydi ve ilk anlarında yeni bir dinden veyâhut ilk devirlerin dînî safvetine rûcâ hamlesinden ziyâde Rûz-i cezâ'nın muhakkak olduğunu, haksızların cezâ ve iyilik edenlerin mükâfât görevlerini tebliğ ediyordu. Diğer bir kat'î ile bir islâhât ihtiyacı i'ân ediliyor ve dünyanın mecâzî bir tasvirinde münkirlerin başlarına gelecek korkunc ve müdhîş cezâlar teşhir olunuyordu. O sırada henüz kat'î şeklini almamış olan dînî ve ictimâî islâhât artık tebliğini bekliyor gibiydi. İlk esaslar, ıptık tam aydınlanmamış manzaralar gibiydi, henüz belirsizdi ve umûmî çizimleri tamâmiyle vâzih değildi. Katolik temâyüllü bazı müellifler eğer İslâm islâhâtı zühûra gelmemiş olsaydı, bütün Câhiliyyet Arabistanın tutmuş olduğu Hristiyanlık yolunu her halde tâkib etmiş olacağını iddâ etmişlerdir. Bu nazariyenin müdâfaası kaabil olmakla beraber, ifrâta kaçmış olduğu da muhakkaktır. Çünkü bu iddiâda bulunanlar yalnız Hristiyanlıkla Arap kavminin âile gaayesi arasında bir tehlûf olduğunu bilmemezlikten gelmekle kalmayıp Garbî Arabistan'da hüküm süren millî galeyân hâllinden de bihaber davranmışlardır. Bu vaziyet bazı Garp milletlerinde görüldüğü gibi, Hristiyanlığın veyâhut o sırada mevcûd olan her hangi bir semâvî dinin pek istisnâî olan öyle bir ictimâî muhitte intibâak edebilmesi için pek derin bir takım değişikliklere uğramasını icâp ettirecek bir vaziyet demektir.

Her halde doğrudan doğruya Arabistan'da zühûr edecek bir din yeni ictimâî ve dînî ihtiyaçları daha iyi ifade etmiş ve harîçten gelen bir dînî nisbetle Arapların millî birliğini daha mükemmel sûrette tahakkuk ettirmiş olacaktı. İşte bundan dolayı Kur'an da Hazret-i Muhammed'in (Ümmi) olduğu, yâni Arap müşrikliğine karşı milletin kendi içinden çıkmış bir Peygamber sıfatıyla vatandaşlarına kendi millî dillerinde bir vahyî tebliğe ne'mâr edildiği Kur'an'da sık sık tekrâr edilmiştir. (2). Bu telâkkîye taban tabana zidd olan diğer bir nokta-i nazara göre de:

— İslâmiyyet bir devrin yâhut bir milletin ihti-

(1) Müellif bu noktada zühûl etmiştir: İslâmiyyette ilk i'ân edilen esastır; İslâm dînî bu esâsa istinâd etmektedir.

(2) "Ümmî" kelimesi umûmiyyetle "Okuyup-yazma bilmeyen" mânâsına kabûl edilirse de, son zamanlarda bazı müsteşrikler bu sıfatın "Ümmet" kelimesinden ıstikâakını esâs ittihaz

yağ mahsûlü değil, müessisinin şahsı eseridir. Yukarıda bahsettiğimiz birinci tellâkkide Hristiyanlığın yahut Müsevilliliğin Müşrikler cem'iyetindeki mümtâz zümre arasına yayılmış olan Vahdâniyetçi mânevîyyât esaslarına istinâden İslâmiyyete yol açmış olduğunu gördüğümüz halde, (Kuunen)in bu tellâkkisinde yeni din, Müessisinin tek cepheli ve şahsî bir ibdâ' eseridir. Bu müellifin izâhına göre:

— İslâmiyyet, din, sâhasında daha iyi ve daha ulvî bir hedefe varmak üzere umumi olmasa bile millî mâhiyyette sarfedilmiş bir gayret mahsûlü sayılabilir. Eğer o şekilde bir ihtiyaç hissedilmişse, her halde bu his pek hafif bir nisbette olmak şartıyla gayet mahdud bir dâire dâhiline münhasır kalmıştır. Bu vaziyet kısaca şöyle izâh edilebilir: Eğer Hazret-i Muhammed nazâr-ı 'İtibâra alınmıyacak olursa, ortada ne İslâmiyyet, ne de İslâma benzeyen bir şey kalır. Bununla beraber, müellifin bu fikrâsında bizzât kabul ettiği tahdid esâsı, kendi kurduğu sistemde bir gedik açmaktadır. Her halde biz, Hicretten evvel Mekke'de mahdud bir Vahdâniyetçilik dâiresi teşekkül etmiş olduğundan ve bu dâirenin dinî bir tasfiye ile ictimâî islâhât istediğinden bahsetmekle kendi hesabımıza daha büyük bir iddîaya girişmiş sayılmayız. Cem'iyet için de ferdin tezâhür ve te bâ rûzû, böyle bir teşebbüsü artık önüne geçilmez bir hâle getirmiştir. Hazret-i Muhammed bu ihtiyacı hem tahrîk etmiş, hem tahakkuk ettirmiştir. Ancak, şu da var ki Hazret-i Muhammed'in cem'iyetçe hissedilen yeni ihtiyaçları ifade etmesi demek, Onun Risâletinin bir ibdâ' eseri olduğunu inkâr etmek değildir. Bilâkis o Risâlette Onun o muhteşem ve kudretli şahsiyyetinin bütün husûsiyyeti bâriz ve zâhirdir. Filhakika İslâmiyyet, Hira dağındaki bir mağarada cereyân etmiş râhî bir galeyandan doğmuştur..."

Aynı menbâda bundan sonra İslâmın ulu peygamberinin bütün engelleri yikan şahsî azameti hakkında bir hayli izâhât verildikten sonra, hem Câhiliyyet devrindeki müşrik cem'iyetin geçirdiği tekâmül devrelerine, hem o devrelere âlâkâdâr olmayan İslâmiyyetin zuhuruun âit neticeler de şöyle icmâl edilmektedir (S. 145 - 146):

"Kabileler câmiâsından millet şekline kadar giden ve bir sermayedar iktisâdiyyâtının ihtiyaçlarından büyük bir nisbette kuvvet alan siyâsî bir tekâmülün ana-hatlarını buraya kadar kısaca tesbit etmiş olduk. O kadar mühim değişiklikler, onlara muvâzî bir takım isihâlelerin neticesi 'İtibârıyla ideolojiye te'siri görülmeden tahakkuk edemezdi. Dinî bakımdan bu istihâleler her şeyden evvel siyâsî idâreden 'İtibârî olarak ayrı ve müstaklî bir rûhânî idâre teşekkülüyle tezâhür ediyor ve işte bu sûretle evvelce bir birlik teşkil eden ilki idâre birbirinden ayrılmış oluyordu; ancak sonraki tezâhür de bir şehir dininin teessüs şekline

de oluyor ve bu mevzî din bir kabileler câmiâsının hâkimiyeti sayesinde nihâyet millî bir din seviyesine yükseliyordu. Son tezâhür olarak tetimâî bakımdan da zâhîrî tazyîkın nisbeten gevşemesinden dolayı tedricî bir çözüme neticesinde cem'iyet içinde artık ferd de ortaya çıkıyordu. İşte bu vaziyete muvâzî olarak halk içinde halk tarafından vücûda getirilmiş olan millî din de artık dinî sâhadaki şahsî ihtiyaçlarla te'lîf edilemeyecek hâle geliyordu.

Ancak, İslâmın zuhûruna yol açan bu son tekâmül çok şû'ratlı ve çok haşın olduğu için, bütün zihinlere yayılacak ve bilhassa derinden derine nüfûz edebilecek zaman bulamamıştı. İşte buna mukaabil, Hazret-i Muhammed'in Risâleti belirsiz ve tedricî istihâleler şeklinde fa'aliyyet göstereceğine, tekâmül âfâkı birdenbire değiştiren bir tezâhür gösterdi. İslâm Peygamberinin kaderi, her ictimâî islâhâtçı ve her peygamberlerin kaderinden başka türlü olamazdı. Daracık milliyetçiliği henüz bir taslak halinde teşekkül etmiş olan bir cem'iyetin bütün muhafazakâr kuvvetlerinin kendisine karşı birleşmesine O da şahid oldu. Cesûrâne hareketinin ince fikirli insanları bayyet ve dehqet içinde bıraktığı muhakkaktı; fakat o hareketin muvaffakiyeti de gerek ticarî, gerek siyâsî bakımdan onları ictimâî nizam ve muvâzene tarafına atıyordu. İşte bundan dolayı derhal muzaffer olabilmesi için amansız bir mücadele zarûrîydi.

Onun Risâletinde hak yolunda mücadele eden fikirleri her türlü kayıtlardan kurtaran ve netice 'İtibârıyla ferdin dinî ihtiyaçlarını milletin fikir kaabiliyetiyle te'lîf eden kudretli şahsiyyetinin damgası vardır".

Câhiliyyet müşrikliği hakkında bundan evvel gözden geçirmiş olduğumuz bazı Şark menbâlarındaki izâhât umûmiyyet 'İtibârıyla an'neye istinâd etmesine mukaabil, ondan sonra buraya kadar gözden geçirdiğimiz Garp menbâları ilmi usullerle yapılmış tedkiklere istinâd etmekte olduğuna için, her halde daha kıymetlidir ve vaziyeti daha fazla tenvir etmektedir. bununla beraber, Garp âlimleriyle müsteşrikleri de bilhassa Şark menbâlarıyla vesikalarının mukaayeseli tedkikine istinâd etmekte oldukları için, eski Şark ve yeni Garp hükümleri arasında umûmî esasların birbirini te'yid etmekte olduğu da muhakkaktır. Kısım Şark ve ekseriyyet 'İtibârıyla de Garp menbâlarına istinâd eden bu umûmî esaslar şöyle sıralanabilir:

I — Arapçanın "Cehl" kökünden gelen "Câhiliyyet" tâbirinin "Cehâlet" mefhumıyla âlâkadâr olmayıp İslâmiyyetten sonra Müşriklik devrine Müslümanlar tarafından verilmiş bir isim olduğu-

unda Şark ve Garp menbâları ittifak etmektedir. Bu ismin "Cehl=Cehâlet" kökünden gelmesi, ilâhî hakikatlerin İslâmiyetten evvel mecbûl olmasıyla, yani Müşriklerin din sâhasındaki cehâlet ve dalâletleriyle alakadârdır.

2 — "Câhiliyyet devri" demek, yalnız Müşriklik yahut putperestlik devri demek değildir: O devirde Arabistan din bakımından başlıca üç zümreye ayrılmış bir vaziyette; yani mânevî bir tefrika içindedir: Bu zümrelerin biri ve bilhassa mevzûmumuz itibârıyla en mühimmi "Ümmiyyûn" denilen Müşrikler zümresi, diğeri "Ehl-i Kitâb" denilen yabancı dinler zümresi ve nihâyet üçüncüsü de müphem bir Vahdâniyyete imân eden ve kendilerini "Din-i İbrâhîm"e mensûb addeden "Hanifler" zümresidir. Bu üç zümrenin en zaîfi pek ehemmiyetsiz bir yokûn tutan işte bu "Hanifler" câmiiasıdır.

3 — "Ehl-i Kitâb" tâbirî umumîyyetle semâvî bir Kitâbı olan her hangi bir din sâliklerine ailem olmuştur: Fakat bu tâbirle bilhassa Tevrât ile İncil'den dolayı Yahudilerle Hristiyanlar kasdedilir; hakikatteyse Zend-Avesta'dan dolayı Zerdüştilerin ve "Erjeng"den dolayı Mânî mezhebi sâhiklerinin de bu tesmiye sâhasına dâhil olması lâzımgelir, çünkü Câhiliyyet devrinde Arabistan'a bu son iki din de hulûl etmiştir.

4 — Arabistan'a hariçten giren dinler Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüşti, Mânî dini ve Brahmanizm akîdeleridir. Hanifliği "Din-i İbrâhîm" in devâmı telâkkî edenlerin fikrine göre o da Arabistan'a Sümer'den girmiş olmak itibârıyla, hariçten hulûl eden dinlerin mecmûu altıyı bulmuş demektir; fakat bu telâkkîde ittifak edilmemektedir. Bu hariçî dinlerden Hristiyanlığın Arabistan'a bilhassa Ya'kuubi ve Nestûrî mezhepleri hulûl etmiştir. Zerdüşti'nin de "Nev-Zerdüşti" denilen ve Tesniye esâsına istinâd eden muahhar şekli Ceziret-ül-Arab'a girmiştir. Zâten Mânî dini de tıpkı Zerdüşti gibi Tesniye esâsına istinâd ettiğine göre, Câhiliyyet devrinde Arabistan'a hem Teslis, hem Tesniye akîdeleri hulûl etmiş ve bu akîdeler bir çok ilâhlar kabul eden Arap müşrikliğine pek yabancı gelmemiştir.

5 — Büyük bir yokûn tutmadığında ittifak edilen "Hanifler" zümresinin ismi müsteşrikler arasında ilmi münakaşalara yol açmış ve henüz kat'i bir şekilde izâh edilememiştir. Bugün bilhassa ikt ihtimâl üzerinde durulmaktadır: Bir ihtimâlâ göre bu kelime süryânî dilinde "Kırlı" ve "Sah-

te" mânâlarına gelen (Hanâfa) tâbirinin arapçalaşmış bir şeklidir; Süryânî kilisesi, kendi mezhebinden inhîrâf ederek Arabistan'a gidip ötede beride münzevî yaşayan keşişleri işte bu sıfatla istihkuar ve istihfâf etmiş, fakat Araplar dünyadan el çeken o münzevî keşişlere hürmet ettikleri için o fenâ mânâlı (Hanâfa) kelimesi iyi bir mânâ ile "Hanîf" şeklinde Arapçalaştıktan sonra Hicaz'daki Vahdâniyyetçilere ailem olmuştur. İkinci ihtimâlâ göre de (Hanîf) kelimesi Süryânî dilinden değil, Arapçanın "Ayrılma" mânâsına gelen "Hanef" kökünden istikaaak etmiştir: Bu izâha göre Hanifler, müşriklikten ayrılanlar demektir. Hakikatte bu zümre ayrı bir din temsil etmeyip yalnız mücerred ve müphem bir Vahdâniyyet akîdesi etrâfında toplanmış kimselerden mürekkeptir; bu vaziyette en büyük âmil de insanın izâniyle vicdânını tatmin etmiyen Müşrikliğe karşı duyulan aks-ül-ameldir.

6 — Garp ilim âlemince Câhiliyyet müşrikliği Totemizm, Fetişizm, Animizm, Litolâtri ve Polidemonizm isimleriyle anılan iptidâî akîde şekillerinin hepsinden mürekkep bir halitadır. Bu halîta sâllikleri yer-yüzüyle gök-yüzünde göze görünür ve görünmez, mevcut ve mevhum, canlı ve cansız bir çok şeyleri takdîs ve te'lih ederler ve bâzılarına karşı da korku hissederlerdi: Meselâ güneşte, ayda; yıldızlarda, ağaçlarda, taşlarda ve putlarda cinler bulunduğuna inanırlardı. Bunlara deve, koyun ve hattâ bâzı vaziyetlerde insan kurban etmeleri hem onlardan lûtf ve yardım görmek ümidiyle, hem bâzılarının şerlerini önlemek gayretiyle izâh edilir. Bâzı hayvan isimlerinin kabîlelerle şahıslara takılması da işte o gibi hislerden dolayıdır: Meselâ (Esed = Arslan), (Bekr = Tâze deve), (Sa'leb = Tilki), (Sevr = Boğa), (Cahş = Sıpa), (Haneş = Yılan), (Dübb = Ayı) ve (Kelb = Köpek) gibi isimler işte o kabildendir. Bu tuhaf isimler eski Arap animizmiyle izâh edilir.

7 — Câhiliyyet müşrikliğinin ilâhları iki kısma ayrılır: Bir kısmı umûmî tanrılar mâhiyyetindedir ve bir kısmı da kabîle tanrılarıdır. Fakat umûmî tanrılar da şimâl ve cenûba göre iki kısma ayrılmaktadır: Hicaz ilâhlarının şimâl zümresini teşkil etmesine mukaabil, eski Minelilerle Sâbiî ve Himyerilerin Yemen, Hadramût vesâire havâlisine âit ilâhları da cenup zümresini teşkil etmektedir.

8—Şimâl ilâhlarının başında (El-İlâh) kelimesindeki harf-i-târîf ile ismin birleşmesinden hâsıl olan (Allah) vardır: En büyük tanrı işte odur; fakat şerikleri pek çoktur; bunların en mühimmi de (Rabb-ul-Beyt) ünvânını hâiz olan Kâ'be ilâhî (Hobal)dır. Bu (Hobal) Allâhın dâmâdî sayılır: Çünkü onun (El-Ozzâ), (El-Lât) ve (El-Menât) isimindeki üç kızından ikisi, yâni (El-Ozzâ) ile (El-Lât) işte o Kâ'be rabbiyle evlenmiştir! Bu üç hemşirenin üçü de ilâhedir: Hattâ (El-Lât)a "Rabb" kelimesinin müennes şekli olan "Rabbe" ünvânı da verilmiştir; (Hobal)ın iki karısından (El-Ozzâ) nın Merkezi Mekke, kız-kardeşi (El-Lât)ın merkezi de Tâif'dir: İşte bundan dolayı (Hobal)ın yaz ve kış mevsimlerine göre Mekke ile Tâif'de vakit geçirdiğinden bahsedilir! Bunlardan başka Mekke'de (İsâf) ve (Nâ-ile) isimlerinden bir çift tanrı da vardır: Bu âşıkla ma'sûka tanrılaşmadan evvel İnsan cinsinden bir delikanlı ile genç kızken Kâ'beye girip orada zînâ etmiş oldukları için taş kesilmiş ve taşlaşınca da te'lîh edilmiştir! Şimâlin diğer tanrıları içinde (Zülkeffeyn), (Zü-ş-Şerâ) (Zü-l-Halasa) isimdekilerden de ehemmiyetle bahsedilir.

9—Cenûbî ilâhlar zümresinin en mühimleri bir ilâhe sayılan (Şems=Güneş) ile (Sin) denilen Ay ve ayrıca (Achtara), (El-Makah), ismi "Dost" mânâsına gelen (Vedd), sonra (Khol), (Amm) ve (Anbay) isimdekilerdir.

10—Şimâl ile cenûbun yer-yüzüne âid olan bu tanrı zümrelerine mukaabil, bir de gök-yüzü tanrıları vardır: Meselâ Güneş, Ay, Yedi-seyyâre ve bilhassâ Zühre ile bütün yıldızlar hem şimâlde, hem cenûptâ takdîs ve te'lîh edilmişlerdir.

11—Bütün bu yer ve gök tanrılarından başka bir çok taşlarla ağaçlar da ma'bûd ittihâz edilmiş ve onlar için kurban kesmek de âdet olmuştur.

12—Bu mukaddes taşlar umûmiyetle zannedildiği gibi birer heykel şeklinde değildir: Hattâ Kâ'beye yekûnu yüzleri bulunduğu bahsedilen Putların hiç biri resim ve heykel şeklinde olmadığı tesbît edilmiştir. Bunların bazıları diklik ve sıvriliklerinden, bazıları insan yahut hayvan şeklini andırmalarından ve bazıları da "Hacer-i semâvî" denilen gök-taşı sayılmalarından dolayı takdîs edilmiştir.

13—Birer cin yatağı sayılıp ma'bûd ittihâz edilen bu mukaddes taşlardan nakli kaabil olanların harp meydanlarına götürülmesi de âdet hük-

münü almıştır: O gibi seferlerde mukaddes taş (Kubbe) denilen kırmızı deriden bir çadıra konulur ve kâhinler de bunlara nezâret ederlerdi. Harpten evvel Kâhin yahut Kâhine'nin kur'a oklarıyla mukaddes taşın huzûrunda fala bakmaları da âdetti.

14—Arabistan'da Kâ'beden başka yüz kadar ma'bed bulunduğu bahsedilir; fakat bunların en mühimmi (Kâ'be) olduğunda ittîfak edilmektedir.

15—Hicaz müşrikliğinin de bir nevi Rühban teşkilâtı vardır: Bu teşkilâtın başındaki Kâhin yahut Kâhine bir nevi patrik vaziyetindedir ve teşkilâta dâhil olanlar hep ona tâbi'dir. İkinci derecedeki râhipler de ma'bed bekşisi olan (Sâdin)le (Âif) ve (Kaayif) ünvanlarını hâiz olanlardır: Bunlardan yalnız "Sâdinlik" irsîdir. Diğerlerinin başlıca vazifeleri de Kâhinin kehânetlerini tefsîr etmek, âile meselelerinde hüküm vermek ve neşep meselelerini karâra bağlamaktır.

16—Umûmî ilâhlardan haşka kabîlelerin de ayrı putları ve ayrı mezhepleri vardır: Ana-hatları it'bârıyla birbirine çok benzeyen bu mezhepler arasında bir takım yakınlıklar tesbît edilmişse de, umûmiyetle, birbirine pek bağlı olmadıkları muhakkak sayılır.

17—Mekke şehri kabîleler üzerinde hâkimiyet kurmak gaayesiyle onların putlarını veyâhut o putların birer timsâlini Kâ'beye kabul etmiş ve bu sûretle Kâ'beye 360 put toplamıştır: Garp âlimleri bu adedin kat'î sûrette isbât ve tesbîtin pek mümkün görmemekle beraber, o zaman ki şerâite göre doğru olmak ihtimâlini de kabûl etmekte idirler. İşte bu sûretle Kâ'be en mühim ma'bed ve Mekke de en mühim şehir hâline gelmiştir.

18—Mekke'nin Hicaz'a hâkimiyetinde bu dinî merkez vaziyetinde başka bir âmil daha vardır ve o da Kureyşlerin iktisâdî ve ticarî nüfuz ve hâkimiyetleridir; fakat bu iki kuvvet o kadar ustalıkla te'lîf edilmiştir ki, biri maddî ve diğeri mânevî olduğu halde, âdetâ ikisi bir kuvvet hâline gelmiştir: Bu netice, hacc merâsimiyle panayırlar aynı zamâna tesadûf ettirilerek sûretle te'mîn edilmiştir. Bazı Garp menbâlarında haccın bir nevi "Turistik sanâyi" müessesesi" adedilmesinin sebebi işte bu tuhaf vaziyettir.

19—İşte bu sûretle şimâlî ve garbî Arabistan'ın en mühim siyâsî, iktisâdî, rûhânî ve netice it'bârıyla medenî merkezi hâline gelen Mek-

ke şehri "Ümm-ül-Kurâ = Şehirlerin anası, Ana-şehir" diye şöhrat bulmuş ve hattâ Kur'ân-ı Kerîm'de de o sûretle bahsi geçmiştir.

20—Arap kabileleri işte bu vaziyetten dolayı Câhiliyyet devrinde hem Mekke'nin umûmî hacc merâsimine iştirâk ederler, hem kendi mukaddes makamlarında kendi husûsî hacc merâsimlerini ifâ ederlerdi.

21—Mekke haccı, işte o yüzlerce kabilenin Kâ'bedeki Kureyşî ma'budlarını tasdik, takdis ve telîh etmesi demekti; Câhiliyyet devrinin sonlarına doğru Arabistan'da Garp âlmlerinin "Millî din" dedikleri umûmî ve millî bir müşriklilik teessüs etmesinde taşıca âmil işte bu vaziyettir.

22—Millî dinin iktisâdî ve mâlî mâhiyyeti maddenin mânâyı, yâni cismânîliğin rûhânîliği ifsâd etmesiyle neticelenmiş, Kureyşî cemâatinin nazarında mânevîyyâtın artık hiç bir ehemmiyet ve kıymeti kalmamış, öteki dünyâ unutulup yalnız bu dünyâ esâs iclîhâz edilmiş ve dünyâ hayâtı demek de servetten ve işte o servete istinâden te'min edilebilecek zevk-u safâdan ibâret sayılmıştır. Maddîyetçiliğin bu derece ve hattâ derekesi iktisâdî sâhada her türlü ahlâkî duygularla kaaidelerin unutulup gitmesine sebep olduğu için, hile ve ihtikâr artık millî ve umûmî bir âdet ve an'ane hâline gelmiş ve bu hâl nihâyet ma'bedlerle ma'budları bile birer kazanç âleti ve mürâbaha vâsitası şekline sokmuştur. "Millî din" denilen umûmî müşrikliliğin az zamanda inhilâline sebep işte bu vaziyettir.

23—"Millî din"i sarsan diğer bir âmil de, iktisâdî ve ticarî inkişâfın "Hazarî" denilen şehirliyle "Bedevî" denilen göçebe kabileler arasındaki hayât şartlarıyla yaşayış farklarının artmış olmasında gösterilir. Netice itibarıyla "Millî din" şehirliyi terfih ettiği halde, bedeviyi iktisâden pek tatmin etmemiş demektir.

24—Bununla beraber, şehirliyle ve bilhassa en mühim merkezlin halkı olan Mekkeliler de iktisâden ve netice itibarıyla refâh bakımından pek tatmîn olarak hep aynı seviyyede değillerdir; ihtîşâm içinde yaşayan çok zengin ve son derece mes'ut bir muktedir tabakaya mukâabil, malşetini te'min için hayât ile pençelesen bir orta-tabaka ve nihâyet her türlü sefâlet ve mahrûmiyyet içinde kıvranıp çok zengin ve yığınlarla ilâhlarından hiç bir himâye ve merhamet görmeyen bir fukara tabakası da vardır. Zengin zümreye

mukâabil bu iki tabaka ekseriyyet hâlindeydi; Tabii bunlar "Millî din" in ne mânevî, ne iktisâdî cephelerinden hiç bir fayda görmedikleri için, maddeten olduğu kadar mânen de perişan kütledir. "Millî din" in iflâs âmillerinden biri de işte bu vaziyettir.

25—İnsan denilen mahlûk, diğer canlı mahlûkaat gibi yalnız maddî ihtiyaçlarının te'miniyle hayât şartlarını ikmâl etmiş olabilecek bir mahlûk değildir; çünkü insanı hayvandan ayıran en mühim fark mânevîyyâtında ve mânevî ihtiyaçlarında gösterilebilir. Bu itibarla Câhiliyyet devrinin son yıllarında Mekke'nin zengin ve müreffeh tabakasında bile mânen bedbaht olanlar türemişe başlamıştır. Bu hâl, cem'îyyet nizamına karşı ferdin uyanması, mânen bedbaht olduğunu idrâke başlaması ve nihâyet rûhânî sâhada rûhunu tatmîn edecek bir şey araması, şeklinde izâh edilmektedir. Müşrikliliğin mukaddes taşları, sü-rülerle ma'budları, birer cin yuvası farzedilip, takdis edilen ağaçları ve daha türlü türlü mukaddesâtı Milâdın altıncı asrında ve İslâmîyyetin ârefesinde artık ferdin o rûhi ve rûhânî ihtiyacını tatmîn edemiyor ve gerek bedevî, gerek medenî zümrelere mensup bir çok kimseler işte bu mânevî mahrûmiyyetin gittikçe artan acılıkları içinde kıvranıyordu. Ortada inanılacak bir şey yoktu: Ferdi tatmîn etmeyen ve hiç bir hayrı görülmiyen ma'budların mukaddes taşlar ve ağaçlar muhtelif vesilelerle ötede beride tahkîr ve istihfâf ediliyor ve artık uyanmış olan ferdin nazarında hürmet ve takdis edilecek, insanı mânen tatmîn edecek hiç bir şey kalmıyordu. Ticarî hayatın inkişâfı ve dâimî bir mübâdele fa'aliyyeti Arapların yalnız şehirli zümresini değil, bedevîlerini bile hâricî âlemle mütemâdiyen temâsa getirdiği ve "Ehl-i Kitâb" dinleri de Arabistan'a hulûl etmiş olduğu için, "Kitâb-ı Mukaddes"de bahsi geçtiği işte o sûretle şâyî olan müstakbel Peygamber artık sabırsızlıkla bekleniyor ve hattâ bu hâl firsattan istifade etmek isteyen bazı sahte peygamberler zuhûruna bile sebep oluyorsa da, o gibi sahtekârlar Câhiliyyet'den bıkışmış olan uyanık rûhları tatmîn edemiyordu: Bu vaziyet, "Millî din" in iflâsını tâkib eden bir mânevî perişanlık devresi demektir.

26—İşte bu mânevî perişanlık devrinde bir "Allâhu-ekber" in varlığı ve daha doğrusu varlığının zarûrî olduğu artık itirâf edilmeye başlı-

başlıyor, fakat Onun ilâhî sıfâtı hakkında fazla bir şey bilinmiyordu. Zâten Hicaz'da öteden beri Vahdâniyetçi "Hanîfler" vardı: Fakat onların müphem sûrette bildiği de Allâhın birliğine münhasırdı; yukarıda da söylediğimiz gibi, bu bir din değil, münferid bir akideden ibârettir; işte bundan dolayı Hanîflik, Hanîfleri bile tamamiyle tatmin edemiyordu. Netice i'tibârıyla böyle bir vaziyet, İslâmiyyetin zuhûriyle inkişâfına en müsâit zemin demektir.

Bundan dolayı Arap dilinden bahsederken çok az bir zamanda kabile lehçeleri Kureyş lehçesinde inhilâl etmek sûretiyle millî bir dil vücûda gelmesini bugünkü Garb âlimlerinin nasıl hayretle karşıladıklarını görmüştük. O dil Kur'âna ne kadar müsâit bir zemin olmuşsa' Câhiliyyet devrinin sonlarındaki mânevî perişanlık da İslâmiyyet için işte öyle mu'cizevî bir zemin teşkil etmiştir. İslâmiyyet millî bir Arap dîni değil, Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok Âyetlerinde tasrih edilmiş gibi bütün insanlığa hitâb eden beşerî bir

dindir. Bu beşerî din, Câhiliyyer-Arabistanı gibi en müsâit bir muhitte zuhûr etmiş olmakla beraber, o sırada bütün beşeriyet rûhî ve rûhânî bir tefrika ve buhrân içinde bocalayıp durduğu için, bütün insanlığın mânevî ihtiyâcını tatmin ederek dünyâya yayılmıştır. Hristiyanlığın aslı-yetini kaybedip bir Teslîs dîni hâline gelmesi ve onun da birbiriyle te'lîf edilemeyecek bir takım akidelerle mezheplere ayrılması, Yahudiliğin beşeriyete teşmil edilemeyecek bir kabile dîni şeklinde kalması, İran ve Uzak-Şark dinlerinin mahallileşmesi netice i'tibârıyla yer-yüzünü bütün insanlığa hitâb ederek dünyevî ve uhrevî bütün insan haklarıyla fîkîr hürriyyetini temin edecek âlemşûmûl ve hâkikî bir Vahdâniyyet dininden mahrum bırakmıştır: İslâmiyyet, insanlığın işte bu tabii ve umûmî ihtiyâcını tatmin edecek ulvî ve akli bir din olarak ortaya çıkmıştır. İslâmın ulu Peygamberine ve Onun nûrânî şahsiyyetinde görülen sonsuz ulviyyete karşı bugünkü Garp ilminin gittikçe artan hayranlığı işte bundandır.

Medhal Cildinin Sonu

Yanlış Doğru Cefveli

ATLANMIŞ SATIRLAR

10 ncü sahife 1 nci sütun 17 nci satır (hâdisenin) kelimesinden sonra ilâve — târîhe intikaa! edebilmesi için o hâdisenin —

141 nci sahife 1 nci sütun onuncu satır (biraz) kelimesinden sonra ilâve — daha fazla dikkatle tedkik edip bu şehrin bilhassâ iktisâdî ve dînî rolünü —

164 ncü sahifenin 2 inci sütununun 15 nci satırında (bu kit'ada) kelimeleri silinerek — Bu beyitlerde (Sâb)'ın "Zülkarneyn"ın nâmından başka "Şark ve Garp seferlerin" den de bahsedilerek şahsiyet-i büsbütün tavih edilmektedir. — cümlesi ilâve olunacaktır.

167 sayfa 1 nci sütunun 34 ncü satırı tamamen silinecektir.

218 nci sahife 2 nci sütunun son kelimesinden sonra ilâve — Noktalar siyah mürekkep ile yazılmıştır —

234 ncü sahife 2 nci sütun onuncu satırdan sonra ilâve — işi zamanında yapmak muvaffak olmak demektir —

236 sahife 2 nci sütun 23 ncü satır (teemmül edin) den sonra ilâve — Her kim yaşarsa ölü —

256 nci sahife 2 nci sütun 30 nci satır (Muallâkat)'ın dan sonra ilâve — hakikiliği işte şöyle kabul —

295 nci sahife 1 nci sütunun sondan bir evvelki satırındaki Lâkâm kelimesinden sonra ilâve — kâtilerinden Yemen'deki (Gatafan)'a kadar bir çok aşiretler ona tapardı. Şâir (Şânferâ) da (El-okaysir) in elbiselerine yemin ederdi. Bu ismi (o kaisar = imparator) kelimesiyle izâh etmek istemişlerse de,

Sahife	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru	Sahife	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
16	2	9	meeslesinde	meselesinde	74	2	24	Medenet-ü	Medinet-ü
17	2	4	«grégo:ien» ne	«grégorien» e	78	2	10	intrduciaian	introduction
18	1	29	ilmi	ilmi	78	2	28	ististik	istatistik
23	2	20	A. Anwander'in	(A. Anwander)'in	79	2	21	köçebelik	göçebelik
27	2	7	eserininin	eserinin	80	2	17	kıymette	kıymetli
27	2	17	Meuzâat-ı ül	Mevzâat-ül	80	2	27	ticâref	ticârf
28	2	2	Hitiller	Hintiller	81	2	15	Şark'ı	Şark'a
28	2	7	i'tibâârîyle	i'tibârîyle	83	2	14	geçebimek	geçebilmek
32	1	14	bedevilerin	bedevîleri	89	2	20	deerce	derece
32	2	6	meesleri	meselesi	92	1	12	2 nci	22 nci
32	2	6	ibâh	izâh	95	1	8	başarına	başlarına
34	2	24	(Baurerenfeid)	(Baurenfeind)	96	2	8	Asrı	Asûri
36	2	9	Burchardt	Burckhart	96	2	10	medenîyyet	medeniyyet
37	1	23	bahçevanı	bağçevanı	98	2	17	ve evsâf	evsâft
37	2	7	simindeki	ismindeki	99	2	35	emperyalizminin	emperyalizminin
39	2	17	almış	almış	101	1	32	Bernad	Bernard
39	2	30	dâmiâ	dâimâ	102	2	37	tabii	pek tabii
40	1	21	çüki	çünki	104	2	24	mevcutarıyla	mevcutlarıyla
48	2	15	âlem	âlem	106	1	12	tijinde	tîpinde
52	2	9	etmekteair	etmektedir	107	2	24	antropolojisi	antropolojî
52	2	32	merbûuttur	merbuttur.	109	2	14	beriyiye-i	beriyiye-i
52	2	35	dictionnire	dictionnaire	109	2	16	esl-ü	nesl-ü
53	2	31	hahiki	hakiki	109	2	29	uhrâdan	uhrâdan
54	2	35	gidildikçeç	gidildikçe	109	2	33-34	mevâm	mevsûm
56	1	33	Vâdisini	Vâdisini	110	1	17	ör	örf
58	1	26	(Eyyup Sabri Aşa)	(Eyyub Sabri Paşa)	112	2	21	Grap	Garp
61	1	20	Graptaki	Garptaki	113	2	35	dair	dar
62	1	21	Samar	Şammar	116	1	20	birleştirdi	birleştirdi
64	1	17	Sürb	Şûrb	118	2	13	edlilp	edilip
65	2	22	Birâber	Berâber	118	2	17	Derbenghem	Dermenghem
67	1	36	Zman	Zaman	120	1	7	müm'minleri	mü'minleri
67	1	36	Yağmz	Yâğmaz	121	1	1	araplaşmış	arapların
68	2	27	4 4	44	123	2	32	kısadır	kısadır
70	2	14	Medeeniyetler	Medeniyyetler	130	1	1	katı	kâfi
71	1	20	Makaamât-ı	Makaamât-ı	132	1	10	Balbek	Baalbek
74	1	14	Reusâ	Rüesâ	136	2	17	kaharların	kaharların
74	1	20	Deide	Belde	138	2	37	vaziyetteditr	vaziyettir.
					139	1	9	ile	ile Basra

Sahife	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru	Sahife	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
145	9	numaralı dip not	haribesine	harabesine	233	2	27	kissalra	kissalara
148	2	30	62 nci	628 nci	234	1	23	iz'ni	iz'ânı
153	"	1	Kur'an-ı Ker'im	Kur'an-ı-Kerim'e	235	1	19	ekseriyyet	ekseriyyette
161	"	6	devletler	devletleri	235	1	26	ekserinin	ekserisinin
162	1	5	şâfi	sâfi	235	1	27	namz	nazm
163	1	19	araplardan	araplardan	236	1	8	dilay	dolayı
163	1	23	okuz	dokuz	237	1	1	hefz	hafz
163	2	21	nri	nei	237	1	31	ümüyye	ümmiyye
163	"	32	(Semmer)	(Semmer)	237	2	29	hrâris	hâris
163	1	11	(İshender)	(İskender)	240	"	2	Cezîret-ül	Cezîret-ül
166	1	35	distoire	histoire	243	1	33	küvâkibi	kevâkibi
166	2	6	birilmektir	girmektir	244	1	41	ilâdın	Milâdın
166	"	13	nüfâzlarıyla bazi	nüfâzlarıyla kudretleri bazi	245	2	45	yöre	göre
167	1	12	kralının (Arcas)	kralının ismi (Arcas)	247	1	33	müteesir	müteessir
170	1	19	payitahtı	payitahtı	248	2	34	tohlant	toplantı
171	2	6	C. 1, 1325	C. 1, 1327	251	"	20	ka'bâli	kabail
171	2	10	adûtiyle	âdâtiyle	253	1	15	ilâdının	icâdının
173	1	8	(iram)	(irem)	253	1	48	hâline	hâlini
178	1	36	hükûmât-ı	hükûmât-ı	253	2	43	onlatır	aniatır
180	2	4	. MME	. MME	254	1	2	(Mezhebbât)	(Müzehebbât)
181	"	35	Silâh	Silâha	254	1	33	musdalah	mustalah
182	1	9	Mesveret	Meşveret	254	2	2	tarife	tahrife
182	1	13	Şifarettir	Şifarettir	255	"	6	otmuştur	olmuştur
183	2	19	Mongonery	Montgomery	255	"	23	manzâleri	manzûmeleri
183	"	25	nazaî	nazarı	257	2	40	heb	hep
184	"	10	giriştikleri	giriştikleri	258	1	35	amiliyyatına	amelîyyatına
185	1	15	toplantılarına	toplantılarında	259	1	1	Lapeşie	Lapoşie
185	2	10	evleri	evlerin	259	1	45	olursa	oluraa
185	"	30	Cenûbuda	Cenûbunda	259	2	35	şte	işte
187	1	18	étrangres	étrangrs	260	1	32	Zeyt	Zeyd
188	1	8	öünde	önünde	261	2	27	simleri	isimleri
188	1	14	tekkikaatından	tekkikatından	262	1	38	evvet	evvel
189	1	9	hükmeti	hükûmeti	263	1	50	düşmam	düşman
200	1	9	teşekkülü	teşekkülü	263	2	20	zihl	zıhlı
201	2	23	hattı-ı	hatt-ı	263	"	44	karkmadım	korkmadım
203	1	7	olduğu	olduğu	264	1	24	menkub	menkabe
204	1	9	Nesh'ni	Nesh'in	264	2	1	vaznine	veznine
204	2	27	Estanghelo	Estranghelo	267	1	30	nübüvet	nübüvveti
205	"	34	Estanghelo	Estranghelo	273	2	30	rahman'ın	Brahma'nın
208	1	6	Mücedi	Mücedi	275	"	15	meleklek	melekler
209	1	2	olunduğu	olduğu	277	1	8	mukati'	munkatı'
219	2	14	sinlarında	sonlarında	280	1	6	Mişâ ibn-i Mişâ	Müşâ ibn-i Mişâ
210	1	37	(Ebu - Bkr)	(Ebu - Berk)	281	1	6	olunna	olunca
210	2	23	Edemiyenler	Edemiyenler	285	1	32	sâhsında	sâhasında
211	1	1	ePygamberin	Peygamberin	286	2	30	vadı	vardı
211	1	34	Câhiliyyet	Câhiliyyet	288	1	28	bundae	bundan
211	2	16	Yunanilerin	Yunanilerin	288	1	35	oldukarı	oldukları
212	1	30	Zuhûrune	zuhûrûna	288	2	40	şerâitini	şerâitini
215	2	18	işaretiyle	işaretiyle	289	"	54	münâbetle	münâsebetler
216	1	14	ayırt	ayıtd	290	"	14	halı	halık
217	1	24	kitâpnâne-i	kitâbhâne-i	291	1	25	mevhum	methûm
218	1	24	Yediglerine	yekdiğerine	291	2	7	hristidnlarını	hristiyanlarının
218	2	14	şurasa	şurası	291	"	19	muhafazası	muhafızı
219	1	3	hakereli	harekeli	293	"	34	harfini	harfinin
219	1	10	hoşlanmazlardı	hoşlanmazlardı	294	"	13	kazandırdığı	şöhret kazandırdığı
219	2	13	mameller	mahaller	295	1	8	tonradan	sonradan
219	"	19	inş	inşa	296	2	35	haplıp	kaplıp
219	"	20	binen	binâen	295	1	50	berayer	berâber
220	1	6	bilgisiziz	bilgiçlik	298	1	28	yahât	yâhût
220	1	8	ihtihac	ihtiyâç	298	dip notunda	şeytanperestik şeytanperestlik olacaktı	şeytanperestlik olacaktı	
220	1	9	taamünün	taammüm	299	1	52	içinde	içine
220	1	14	târlm-i	târih-i	302	dip notunun en alt satırında	203 rakam 303 olacak	303 olacak	
220	1	15	mâmîn	mühim	304	2	14	sora	sonra
220	1	16	mesem	meselâ	305	dipnot 3. satırda Emr-i dinne, Emr-i dinde olacak			
221	1	son satır	vaz'ettiği	vaz'etti	306	1	39	Câniliyef	Câhiliyyet
222	1	4	müsrakin	müstesrakin	306	1	55	Payırların	Panayırarın
222	1	16	klâik	klâsik	307	1	sonsatır	kendilerine	kendilerine
224	1	31	taamünün	taammüm	307	2	10	yanıl	yânı
224	2	35	noktalardan	noktalarda	308	1	22	salıklarını	salıklarının
225	1	10	hareketlenmesi	harekelenmesi	309	1	33	mnvaffakiyetleri	mnvaffakiyetleri
225	1	16	kelime	kelime	311	1	6	temayülleri	temâyülleri
225	1	34	kelimenin	kelimesinin	312	1	13	Çin	için
227	2	6	(Hamze)	(Henze)	312	2	44	da	da
230	2	27	vu	ve	313	1	3	arşı	karşı
231	1	4	bir	eski	313	1	6	2	3
232	1	34	icâdın	icâdı	313	1	14	tecâvüz	tecâvüz
232	2	2	maksat	maskat	314	2	19	peygamberlerin	pengamberin
232	"	20	şeklindek	şeklinde	314	"	31	kayıtlarından	kayıtlarından
233	1	13	müeseca	müseccâ	316	1	42	bazıları	bazıları
233	2	17	olabilir de	olabilirse de	316	"	25	muhakkak	muhakkak
233	"	21 (Dr. Gustave Le Bon)			317	"	47	parışanlık	perişanlık
233	"	25	848	434	317	"	sonsatır	(başlı kelimesi çıkacak)	

